శ్రీరస్తు.

హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానము

రామరాజభూషణప్రణీతము

సటీకము.

చెన్నపురి:

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్

వారిచేఁ బ్రకటితము.

1930.

Printed by
V. RAMASWAMY SASTULU & SONS,
at the SRI RAMA PRESS,
MADRAS.—1930.

శ్రీ ర స్తు.

హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యాన

విమర్శనము

శ్రీ విజయనగరమహారాజావారి సంస్కృతకళాశాలాపండితుఁ డగు

వజ్ఝల చినసీతారామస్వామిశాస్త్రిచే

రచింపఁబడినది.

[illegible]

మ. ధనమే పావనమంచు నెంచ కధికద్రవ్యంబు వెచ్చించి జీ
వనముం గూర్చుచు సత్కవీంద్రులకు గీర్వాణాంధ్రసద్వాఙ్మయం
బును దాఁ బెంచుచు దాని నుస్థిరముగా ముద్రించు వావిళ్లవం
శ్య నధీతాగము వేంకటేశ్వరుని బ్రోచుం గాక శ్రీశుం డిలన్.

ఉపోద్ఘాతము.

శ్లేషానుప్రాసచక్రవర్తియు సాహిత్యరసపోషణుఁడును నగు రామరాజభూషణుని యీద్వ్యర్థిప్రబంధరాజమునకు విమర్శనము వ్రాయుమని నన్ను సన్మానపురస్సరముగఁ బ్రేరించిన శ్రీ వావిళ్ల వేంకటేశ్వరశాస్త్రులవారియెడల నెంతయుఁ గృతజ్ఞుఁడ నయి యున్నాఁడను.

గ్రంథవిస్తరభీతిచే నిందుఁ గొన్ని ముఖ్యవిషయములు మాత్రమే విమర్శింపఁబడిన వని గ్రహింపఁ జదువరులను బ్రార్థించుచున్నాను.

గుణగ్రహణపారీణు లగుపండితు లిందలి గుణలేశములను గ్రహించి నన్నుఁ గృతార్థుని జేయఁ బ్రార్థించుచున్నాను.

ఇట్లు,
సుజనవిధేయుఁడు,
వజ్ఝల చినసీతారామస్వామిశాస్త్రి.

విజయనగరము.
14-1-1918.

సుందరీవృత్తము.

శ్లో. సుధియా పరిపూతమానసౌ కలయేఽహం జగతః ప్రియంకరౌ,
పితరౌ మమ వేంకటాంబికా ముఖలింగేశ్వరజంపతీ హృది.

ఉపజాతివృత్తము.

శ్లో. పితామహభ్రాతృసుతం స్వవిద్యా గురుం చ చింతామణిసత్సమాఖ్యమ్,
శ్రీవత్సగోత్రోద్ధరణప్రశస్తిం నమామి నారాయణసత్కవీంద్రమ్.

మ. "చను దుస్స్వప్నకళంకపంకము హరిశ్చంద్రప్రశంసం దొలం
గు నలశ్లాఘఁ గలిప్రపీడనము దత్క్షోణీశయుగ్వార్తకీ
ర్తన మత్యంతఫలప్రదం బగుట చిత్రంబే భవత్పుణ్యవా
సన నేతాదృశకావ్యరాజరచనోత్సాహంబు గల్గెన్ మదిన్."

(హ. న. అవ-13.)

హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానవిమర్శన

విషయసూచిక.

విషయము. | పుట.

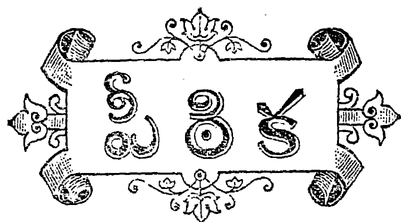
ప్రథమ ప్రకరణము.

రెండవ ప్రకరణము.

మూఁడవ ప్రకరణము.

నాల్గవ ప్రకరణము.

అయిదవ ప్రకరణము.

ప్రథమప్రకరణము.

బట్టుమూర్తియే రామరాజభూషణుఁడు.

బట్టుమూర్తి రామరాజభూషణు లొక్కరే యనునాయభిప్రాయమును నేను రచించిన వసుచరిత్రవిమర్శనమున 3, 8 భాగములందు విపులముగాఁ జర్చించి చూపియున్నాను. కావున మరల దాని నంతను నిచట వ్రాయ నేల? అని తలఁచి యిందుఁ దత్సారమునుమాత్రము పొందుపఱిచెదను.

సీ. "శతలేఖనీపద్యసంధానధౌరేయు, ఘటికాశతగ్రంథకరణధుర్యు
నాశుప్రబంధబంధాభిజ్ఞు నోష్ఠ్యని,రోష్ఠ్యజ్ఞు నచలజిహ్వోక్తినిపుణుఁ
దత్సమభాషావితానజ్ఞు బహుపద్య, సాధితవ్యస్తాక్షరీధురీణు
నేకసంధోచితశ్లోకభాషాకృత్యు, చతురు నోష్ఠ్యనిరోష్ఠ్యసంకరజ్ఞు
తే. నమితయమకాశుధీప్రబంధాంకసింగ
రాజసుతతిమ్మరాజపుత్త్రప్రసిద్ధ
సరసవేంకటరాయభూషణసుపుత్త్రు
నను బుధవిధేయు శుభమూర్తినామధేయు."

(నరస. ఆ 1. 13.)

సీ. "వనధిలంఘనకృపా వర్ధితోభయకవి...మనఘభక్తి.

(హ. న. అవతారిక. 53)

పై పద్యములనుబట్టి నరసభూపాలీయ హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యాన కృతికర్తలు పినతండ్రి పెదతండ్రికొడుకులని సామాన్యముగా గోచరించును.

ప్రబంధాంక సింగరాజు.

|

ప్రబంధాంక తిమ్మరాజు.

ప్రబంధాంక వేంకటరాయభూషణుఁడు.	ప్రబంధాంక సూరపరాజు.
ప్రబంధాంక బట్టుమూర్తి. (నరసభూపాలీయకర్త.)	ప్రబంధాంక రామరాజభూషణుఁడు. (హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానకర్త.)

హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానకర్త తాను వసుచరిత్రమును జెప్పినట్లు చెప్పికొనియున్నందున వసుచరిత్రము రామరాజభూషణవిరచితమనుటలో సందేహము లేదు.

పయి నుదాహరించిన నరసభూపాలీయ హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానములలోని పద్యముల కనుకూలముగా నరసభూపాలీయాశ్వాసాంతగద్యము లొకవిధముగాను, వసుచరిత్ర హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానాశ్వాసాంతగద్యము లొకవిధముగాను వెలయుచున్నవి.

"శ్రీహనుమత్ప్రసాదలబ్ధకవితాసారసారస్వతాలంకారనిరంకుశప్రతిభాధురంధరప్రబంధపఠనరచనాధురంధరప్రబంధాంక వేంకటరాయభూషణసుపుత్త్ర, తిమ్మరాజపౌత్త్ర, సకలభాషావిశేష నిరుపమావధాన శారదామూర్తి మూర్తిప్రణీతంబు......"

(నరసభూపాలీయాశ్వాసాంత గద్య)

"శ్రీరామచంద్రచరణారవిందవందనపవననందనప్రసాదసమాసాదితసంస్కృతాంధ్రభాషాసామ్రాజ్యసర్వంకషచతుర్విధకవితా నిర్వాహకసాహిత్యరసపోషణ రామరాజభూషణప్రణీతంబు"

(వసుచరిత్రహరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానముల గద్య)

పయిరీతి నాశ్వాసాంతగద్యములును, గవినామపితృనామములును, బట్టుమూర్తి రామరాజభూషణులు చెప్పికొనిన ప్రజ్ఞలును విభిన్నములుగ నుండుటచేత వీరిద్దఱుకవులు నొక్కరే యనుట సరికాదని కొందఱ యాశయము:—

"ఉభయుల కవిత్వపుజాడలు నేకజాతిగ నుండుటచేతను (వసు. విమ. 54, 55 పు.) నరసభూపాలీయములోని పెక్కుపద్యముల కల్పనములు వసుచరిత్రమునఁ జమత్కరింపఁబడి యుండుటచేతను, (వసు.విమ. 66-70.పు) నరసభూపాలీయములోని పద్యములే రెండు వసుచరిత్రమునందును నుపయోగించుకొనఁబడుటచేతను, (వసు. విమ. 55-71. పు.) నరసభూపాలీయ వసుచరిత్రములలోని గ్రంథారంభసందర్భ మొక్కరీతిగనే యుండుటచేతను, (వసు. విమ. 66,67,68.పు.) నుభయకవులును హనుమత్ప్రసాదలబ్ధకవితావైభవులే యగుటచేతను, గవికృతగ్రంథత్రయమునందునుగవియొక్కసంగీతకళారహస్యనిధిత్వమును వెల్లడించు సంగీతశాస్త్రవిషయకవర్ణనములువెలయుచుండుటచేతను(చూ.పు.278) నుభయులుచెప్పిన ప్రజ్ఞలయందును వైధర్మ్య మగపడకుండుటచేతను, వీరిద్దఱు నొక్కరే యనుపండితవ్యవహార మనుశ్రుతముగాఁ బ్రసిద్ధమై యుండుటచేతను, గొన్నిలక్షణగ్రంథములందువసుచరిత్రములోనిపద్యముల నుదాహరించునపు డవి బట్టుమూర్తికవికృతము లని యందు వ్రాయఁబడియుండుటచేతను, (వసు. విమ. 56,57.పు.)సోమనాథకవికృతమగు వసుచరిత్రటీకయొక్కయారంభమున వసుచరిత్ర బట్టుమూర్తి విరచితమని వ్రాయఁబడియుండుటచేతను, (వసు.విమ.56,59,75-76. పు.) గ్రంథత్రయమునందలి కవితారీతి యేకరీతినే యుండుటచేతను, (చూ. 244 పు.) వసుచరిత్ర హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానములకుఁ గర్త యొక్కఁడే యని కొందఱయభిప్రాయము.

ఈయభేదవాదులకుఁ దమవాదము నిల్పుటకై కవినామపితృనామభేదములకుఁ గారణమును జూపవలసిన యావశ్యకత యున్నందున వారిలోనొక రగు మ-రా-రా-శ్రీ, రాయబహద్దరు కం. వీరేశలింగంపంతులవారు బట్టుమూర్తి వేంకటరాయభూషణునకు దత్తపుత్త్రుఁడనియు, సూరపరాజున కౌరసుఁ డనియు, బట్టుమూర్తి యనునదియే కవినామ మనియు 'రామరాజభూషణ' అనునది "రామరాజసభ కలంకారము వంటివాఁడు" అనునర్థము గలవిశేషణ మనియు, నిట్లు నామభేదములకు సమాధానమును జెప్పిరి. మఱియు నైక్యవాదము బలపడునట్లుగ హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమున "రామవిభుదత్త శుభచిహ్నవిభవయుతుఁడ" అనుదానినిబట్టి యాతనికి రామరాజదత్తబిరు

దము 'శుభ' అనునదియేయనియు నదియే నరసభూపాలీయమున 'శుభ మూర్తి నామధేయు' అనుదానిచే నుగ్గడింపఁబడె ననియు నొకకల్పన మును జేసిరి. ఇక్కల్పనవలననే 'రామరాజభూషణ' అనునది బిరుద నామము కాదనియు, నది విశేషణమాత్రమే యనియుఁ జెప్పవలసిన చిక్కు వీరికి సంభవించెను. మఱియు వీ రిట్లు వాదించుటలో "వసు చరిత్రాదికావ్యప్రీత బహునృప..." అను మొదలగు హరిశ్చంద్ర నలోపాఖ్యానవాక్యమునుబట్టి వసుచరిత్రము ప్రథమమనియు, నరస భూపాలీయము ద్వితీయగ్రంథమనియు నంగీకరించిరి. (చూ. వసు. 53 పు.) ఇట్టియంగీకారమే వీరియైక్యవాదమునకు బాధక మయ్యెను.

'శుభ' బిరుదమువల్ల వచ్చుఘనత యేమియు నగపడకుండుటచే నట్టిదాని నొకరాజు పండితున కిచ్చుటగాని పండితుఁ డద్దానిని సంపా దించియుండుటగాని యసంగత మనియు, "రామరాజభూషణ" అను నది నామము గాక విశేషణమే యైయున్నయెడల వసుచరిత్ర హరి శ్చంద్రనలోపాఖ్యానములలో విశేష్యభూత మగుతనపేరిని గవిచెప్పి కొనకుండుట యసంభవ మనఁదగియుండు ననియుఁ, బ్రథమతృతీయ గ్రంథము లగు వసుచరిత్ర హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానములం దొకరీతి గాను వానినడుమఁబుట్టిన ద్వితీయగ్రంథ మగునరసభూపాలీయమున వేఱొకరీతిగాను గవి స్వనామపితృనామములను జెప్పికొనుటగాని యట్లె యాశ్వాసాంతగద్యములను విభిన్నరీతిని వ్రాయుటగాని యసం గతమనియు, వసుచరిత్రమువంటి ప్రౌఢగ్రంథమును రచించినవెనుక నక్కవి యంతకన్న నప్రౌఢ మనఁదగునరసభూపాలీయమును రచించి యుండుట యసంభవ మనియు, శ్రీవీరేశలింగముపంతులవారు కల్పిం చినదత్తత నిరాధార మనియు, దత్తతను స్థిరపఱచుటకై వీ రుదా హరించిన—

తే. "తారచించిన వసుచరిత్రమునఁ గన్న
తండ్రి సూరన వెలయించి తలఁపఁ డయ్యె
నన్ను మనశారదామూర్తి నాఫలంబె
దత్తుఁ డగువానిఁ జేపట్టెదరమె నాకు"

అను పద్యమునందుఁ బేర్కొనఁబడినట్లు వసుచరిత్రమున సూరనను గవి చెప్పికొని యుండనందున నీవేంకటరాయభూషణుని మొట్టవట్టి మిథ్య

యనియు, నప్పద్యముసైత మకారణముననే నిరాధారముగఁ గల్పింపఁబడినదే యని చెప్పనగుననియు, మ-రా-శ్రీ, పూండ్ల రామకృష్ణయ్య పంతులవారు తాము రచించిన హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానపీఠికయందు శ్రీవీరేశలింగముపంతులవారివాదమును ఖండించియున్నారు. (చూ. వసు. విమ. 73, 74, 75, పు.)

తనగ్రంథములలో వసుచరిత్ర ముత్కృష్టమైనదగుటచే "వసు చరిత్రాదికావ్య" యని యిట్లు హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమునఁ గవి యుగ్గడించెను. అంతమాత్రమున నది ప్రథమగ్రంథ మనవలయునా? "నైషధాదిమహాకావ్యములు పెక్కు చెప్పినాఁడవు" అను కాశీఖండపు వాక్యమునుబట్టి నైషధకావ్యమే శ్రీనాథుని గ్రంథములలో మొదటి దనుట సరియా? వసుచరిత్రమును నరసభూపాలీయమునకు మున్నే రచించియున్నయెడల నావఱకే యిట్టివసుచరిత్రమును గృతినంది తన కగ్రహారాది మహాసత్కారములను జేసియున్న తిరుమలదేవరాయ లను, నరసభూపాలీయమున వర్ణింపవలసి వచ్చినపుడు వసుచరిత్రము నందువలెనే యాకాలమునఁ గిరీటధారి కుచితమగు 'దేవరాయ' అను బిరుదముతోఁ జేర్చి 'తిరుమలదేవరాయ' అని పేర్కొనక 'ఎఱతిమ్మ'అని పేర్కొనియుండునా? మఱియు నాతఁడు తన్ను సత్కరించిన సత్కార విషయమును స్మరింపకుండునా? కావున నరసభూపాలీయము ద్వితీయ గ్రంథ మనుట కల్ల. వేయేల? వసుచరిత్రమునందలి—

సీ. " ... ...

జీర్ణకర్ణాటలక్ష్మీపునస్సృష్టి నెవ్వాని లోకేశ్వరత్వముపొసంగుఁ?

జటులశార్వరమగ్నసర్వవర్ణోద్ధార, పటిమ నెవ్వనిరాజభావ మెసఁగు?

తె. ... ... తిరుమలరాయశౌరి." (వసు. 1-13)

క. "ధీరవిపిధారిగిరిపవి, ధారికిఁ గర్ణాటకాంధ్రధరణీపునరు

ద్ధారికిఁ దిరుమలదేవమహారాయాగ్రణికి వితరణామరమణికిన్." (వసు. 1-90)

క. "ఆరామశౌరిపిమ్మట, ధీరామరశాఖి వీరతిరుమలరాయం

డు ... ..." (వసు. 1-55)

తే. " ... ... ఔర వీరప్రతాప రాజాధిరాజ

రాజదేవేంద్ర! తిరుమలరాయచంద్ర! సాంద్రపట్టాభిషేకాంబుసముదయమున." (వసు. 1-62)

దము 'శుభ' అనునదియేయనియు నదియే నరసభూపాలీయమున 'శుభ మూర్తి నామధేయు' అనుదానిచే నుగ్గడింపఁబడె ననియు నొకకల్పన మును జేసిరి. ఇక్కల్పనవలననే 'రామరాజభూషణ' అనునది బిరుద నామము కాదనియు, నది విశేషణమాత్రమే యనియుఁ జెప్పవలసిన చిక్కు వీరికి సంభవించెను. మఱియు వీ రిట్లు వాదించుటలో "వసు చరిత్రాదికావ్యప్రీత బహునృప..." అను మొదలగు హరిశ్చంద్ర నలోపాఖ్యానవాక్యమునుబట్టి వసుచరిత్రము ప్రథమమనియు, నరస భూపాలీయము ద్వితీయగ్రంథమనియు నంగీకరించిరి. (చూ. వసు. 53 పు.) ఇట్టియంగీకారమే వీరియైక్యవాదమునకు బాధక మయ్యెను.

'శుభ' బిరుదమువల్ల వచ్చుఘనత యేమియు నగపడకుండుటచే నట్టిదాని నొకరాజు పండితున కిచ్చుటగాని పండితుఁ డద్దానిని సంపా దించియుండుటగాని యసంగత మనియు, "రామరాజభూషణ" అను నది నామము గాక విశేషణమే యైయున్నయెడల వసుచరిత్ర హరి శ్చంద్రనలోపాఖ్యానములలో విశేష్యభూత మగుతనపేరిని గవిచెప్పి కొనకుండుట యసంభవ మనఁదగియుండు ననియుఁ, బ్రథమతృతీయ గ్రంథము లగు వసుచరిత్ర హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానములం దొకరీతి గాను వానినడుమఁబుట్టిన ద్వితీయగ్రంథ మగునరసభూపాలీయమున వేఱొకరీతిగాను గవి స్వనామపితృనామములను జెప్పికొనుటగాని యట్లె యాశ్వాసాంతగద్యములను విభిన్నరీతిని వ్రాయుటగాని యసం గతమనియు, వసుచరిత్రమువంటి ప్రౌఢగ్రంథమును రచించినవెనుక నక్కవి యంతకన్న నప్రౌఢ మనఁదగునరసభూపాలీయమును రచించి యుండుట యసంభవ మనియు, శ్రీవీరేశలింగముపంతులవారు కల్పిం చినదత్తత నిరాధార మనియు, దత్తతను స్థిరపఱచుటకై వీ రుదా హరించిన—

తే. "తారచించిన వసుచరిత్రమునఁ గన్న
తండ్రి సూరన వెలయించి తలఁపఁ దయ్యె
నమ్ము మనశారదామూర్తి నాఫలంబె
దత్తుఁ డగువానిఁ జేపట్టెఁదరమె నాకు"

అను పద్యమునందుఁ బేర్కొనఁబడినట్లు వసుచరిత్రమున సూరనను గవి చెప్పికొని యుండనందున నీవేంకటరాయభూషణునిమొట్టవట్టి మిథ్య

పయిపద్యములచేఁ జరిత్రకారులు వ్రాసియున్న (చూ. వసు. విమ. 129-134 పు.) 1565-వ సంవత్సరమున మహమ్మదీయులతో జరిగిన తల్లికోటయుద్ధమునందు సంభవించిన యళియరామరాజు మృతియుఁ, గర్ణాటరాజ్యజీర్ణతయుఁ, దదనంతరమం దఱి తిరుమలదేవరాయల పట్టాభిషేకమును, గర్ణాటరాజ్యపునరుద్ధరణమును, దురుష్కులబారిలోఁ బడి వర్ణసాంకర్యము నొందుచున్న సర్వవర్ణములవారిని మరలఁ దిరుమలదేవరాయలు కాపాడుటయు మున్నగువిషయములు వసుచరిత్రకృతిప్రదానమునకుఁ బూర్వభావు లని యంగీకరింపక తప్పదు. మఱియు నిట్లే—

చ. “తిరుమలరాయశేఖరుని ధీరచమూభటరాజి యాజిభీ
కరయవనేశ్వరప్రహితఖానబలంబులఁ జక్కు సేయ ని
ద్దరఁ బెనుఁగొండ కొండలు మదద్విపచర్మకపాలమాలికా
పరికరభూషితంబు లయి బల్విడిఁ గాంచె గిరీశభావమున్.” (వసు. 1-53)

అను వసుచరిత్రపద్యముచే 1577 - వ సంవత్సరమున ముస్తాఫాఖానునితో జరిగిన పెనుఁగొండయుద్ధము సయితము (వసు. విమ. 136 పు.) సూచింపఁబడియుండుటం జేసి యదియు వసుచరిత్రకృతిప్రదానమునకుఁ బూర్వమే జరిగిన దని యెన్నవలసి యున్నది.

ఇఁక నరసభూపాలీయమునం దన్ననో యట్టివిజయనగరరాజ్యజీర్ణత వర్ణింపఁబడనేలేదు. తిరుమల దేవరాయలు పటాభిషిక్తుఁ డయినట్లు వసుచరిత్రమునందువలె వర్ణింపఁబడఁ డయ్యె. మీఁదుమిక్కిలి తిరుమలరాయలనుటకు మాఱుగా నాతఁ డెఱతిమ్మపార్థివుఁ డని వర్ణింపఁబడెను. (నర. 1-82) అట్టినామ మాతని పట్టాభిషేకపూర్వావస్థను వెల్లడింపఁగలదు.

సీ. “ఖలు నళిద్రోహి సల్కయతిమ్మని హరించి, సకలకర్ణాటదేశంబు నిలిపె
నతుని వర్ధితునిఁ దత్సుతుని బట్టము కట్టి, కుతుపనమల్కన క్షోణినిలిపెఁ
బదిలుఁడై రాచూరు ముదిగల్లు కప్పంబు, చేయఁ గాంచి సపాదు సీమనిలిపె
శర ణన్నమల్కనిజాముని కభయం బొసంగి తదీయరాజ్యంబు నిలిపె
తే. నవనియంతయు రామరాజ్యంబు చేసెఁ, దనగుణంబులు కవికల్పితములు గాఁగ
నలవియె వచింప సత్కావ్యములను వెలయ, భూమి నొకరాజమాత్రుఁడే రామ
[విభుఁడు.” (నరస. 1-80)

సలకము తిమ్మయమూలమునఁ గర్ణాటరాజ్యము తురకలచేతిలోఁ బడుటకు సిద్ధమయియుండఁగా, నళియరామరాజు 1542-వ సంవత్సరమున సలకము తిమ్మయను వధించి కృష్ణదేవరాయల సవతితల్లికుమారుఁడగు రంగక్షితీంద్రుని పుత్త్రుఁడైనసదాశివదేవరాయలకుఁ బట్టాభిషేకముచేసి కర్ణాటరాజ్యమును నిల్పినవృత్తాంతమును, మఱియు నాతఁడు తనయాశ్రితుఁడగు "నిబ్రహీమ్కుతుబషాను" 1550-వ సంవత్సరమున రాజ్యమునందునిల్పినచరిత్రయును, మఱియు 1557-వ సంవత్సరమున రాజ్యమునకువచ్చిన "అలీఅదిల్షా"కుఁ గల్యాణపురమునిప్పించుటకయి "హుస్సేను" "నిజాంషా"ను "ఇబ్రహీంకుతుబషా"ను నోడించి "హుస్సేను" శరణుచూఱఁగా వానిఁ గాపాడి వానిరాజ్యమును వాని కొసంగినచరిత్రమును (వయిచరిత్రములు నారచించిన వసుచరిత్రవిమర్శనమున విపులముగా వ్రాయఁబడినవి. 121—125 పు; ఫర్గాట నెంపైరు. 180—200 పు.) బయినరసభూపాలీయపద్యమున వర్ణింపఁబడుటచేఁ దత్కృతిప్రదానము 1557-వ సంవత్సరమునకుఁ బిమ్మట జరిగినదని విశదము కాఁగలదు.

వసుచరిత్రమునం దన్నినో పై నుదాహరించిన 1557 వ సంవత్సరమువఱకు జరిగిన చరిత్రాంశములే కాక (వసు. విమ. 124—126 పు. తదనంతరమున జరిగినకర్ణాటరాజ్యజీర్ణతయు, నళియరామరాజమృతియుఁ, దిరుమలదేవరాయలపట్టాభిషేకమును మున్నగునవినై తము వర్ణింపఁబడినవి. నరసభూపాలీయమున నట్టియనంతరవృత్తాంతములను గవి వర్ణించియుండనందుననదియే ప్రథమగ్రంథ మనుటయు క్తము. మఱియు నరసభూపాలీయకాలమునకు రామరాజు జీవించి యుండెననియు నూహింపనగును. అప్పటి, కన్నయగు నళియరామరాజు మృతినందక జీవించి యుండుటచేతనే తిరుమలదేవరాయల యభిషేకాదికము వర్ణింపఁబడలేదని యూహింపనగును. సలకము తిమ్మయవలనఁ గల్గినచిక్కులనుమాపి యప్పటికిఁ గర్ణాటరాజ్యమును వృద్ధిలోనికిఁ దెచ్చినవాఁడు 'అళియరామరాజే'యని "ఖలు నతిద్రోహి సల్కయతిమ్మునహరించి,సకల కర్ణాట దేశంబు నిలిపె." (నర. 1-80) అను రామరాజవర్ణనమే వ్యక్తపఱుపఁజాలును. (వసు. విమ. 131 పు) పై వానినిబట్టి యప్పటికిఁ గర్ణాటరాజ్యస్థాపకుఁడు రామరాజే కాని 'ఎట్టితిమ్మ' అనఁబడిన తిరుమలదేవ

రాయఁడు కాఁడనుట స్పష్టము. మఱియు నప్పటికి సలకము తిమ్మయ మూలమునఁ గర్ణాటరాజ్యము తురకలచేతిలోఁ బడకుండ నళియ రామరాజు కాపాడుట మాత్రమే సంభవించె ననువిషయమును "కర్ణాటదేశంబు నిల్పె" అనునది స్ఫురింపఁ జేయును; గాని యిది వసుచరిత్రములోని "జీర్ణకర్ణాట" పదమువలెఁ గర్ణాటరాజ్యజీర్ణతను వ్యక్తపఱుపఁజాలదు గదా! అళియ రామరాజు బ్రదికియుండు కాలమునఁ గర్ణాటరాజ్యమునకు జీర్ణతయెట్లు? అళియ రామరాజుతోడనే కదా కర్ణాటసామ్రాజ్యలక్ష్మి యస్తమించినది!

పయి నుదాహరించిననిదర్శనములను బట్టియే కాక కవిత్వపురీతిని బట్టి చూచినను నరసభూపాలీయ మప్రౌఢదశయందును వసుచరిత్ర మంతకంటెఁ బ్రౌఢదశయందును రచింపఁబడె నని స్ఫురింపకపోదు. (వసు. విమ. 66-70. పు) కావున నరసభూపాలీయము మొదటిగ్రంథ మనియు, వసుచరిత్రము ద్వితీయగ్రంథ మనియుఁ జెప్పుట యుక్తము. అట్లు గ్రహించినపుడు ప్రథమగ్రంథ మగు నరసభూపాలీయమునందలి కవినామపితృనామములకును నాశ్వాసాంతగద్యమునకును, భిన్నముగా ద్వితీయ తృతీయగ్రంథము లగువసుచరిత్ర హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానములరీతులుండుట విరోధింపనేరదు. ఆవిషయమునే యీదిగువను జూపుచున్నాఁడను.

తిరుమలదేవరాయల యాశ్రయమే కాక యాతని యన్నయగు నళియరామరాజు నాశ్రయమును లేనపుడు బట్టుమూర్తి యారాజులకు మేనల్లుఁడగు నౌబళనరసరాజు నాశ్రయించి తనకావ్యాలంకారసంగ్రహమున కాతనిఁ గృతినాయకునిఁగాఁ జేసి తన్మూలమున నళియరామరాజు నాశ్రయమును సంపాదించి యాతనిదయకుఁ బాత్రుఁడై యనన్యసాధారణ మగు 'రామరాజభూషణ' అను బిరుదముం గాంచె ననియు, నక్కారణముననే తదనంతరభావు లగువసుచరిత్ర హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానములలో నట్టి తనలోకోత్తరబిరుదనామమునే పేర్కొనెననియు, హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమున 'రామవిభుదత్త' మని కవి చెప్పికొనిన బిరుదమిదియే యనియు గ్రహించుట సమంజసముగా నుండును.

ఒకవేళ నది శుభచిహ్నమేయనియు శుభచిహ్నము శ్రీశబ్దమువంటి బిరుదు కావచ్చుననియు నంతమాత్రమున రామరాజభూషణ

యనునది విశేషణ మని యొప్పుకొన నక్కఱలేదనియు, శుభాదిచిహ్నా ములు విభవములతోఁగూడికొనినవాఁడ నని యీసీసచరణమున కర్థము చెప్పవచ్చుననియుఁగూడ వాదింపవలసియున్నది.

బట్టుమూర్తికి 'రామరాజభూషణ' అను నది రామరాజదత్త మగు బిరుదనామమైనట్లే, యాతనితండ్రి యగు సూరపరాజునకును 'వేంకటరాయభూషణ' అనునది వేంకటరాయలచే నీయఁబడిన బిరుద నామమైయుండును. ఆకాలమున నట్టి 'భూషణ' బిరుదములుండుట యాచారమైయున్నట్లు పైడిమఱ్ఱి వేంకటపతికిఁ బూర్వుఁ డగు, చం ద్రాంగదచరిత్రమందు వర్ణింపఁబడిన (కవులచరిత్ర - ప్రథమముద్రణము, భా. 3. పు 23). కృష్ణదేవరాయభూషణుఁడే వ్యక్తపఱుపఁగలఁడు. ఈ వేంకటరాయ లచ్యుతదేవరాయలకుమారుఁ డై యుండు నని యూహింప నగును. ఆతఁడు కొంద ఱనుకొనుచున్నట్లు బాలుఁడై చనిపోలేదు. అతఁడు విద్వన్నిధియైయుండెను. (చూ. వసు. విమ. 115 పు.) పై రీతిని నామభేదములకు సమాధానము నంగీకరించి వీరిద్ద ఱును నొక్కరే యని గ్రహించుట యుచితము.

అట్లైన ద్వితీయతృతీయగ్రంథములయందుఁ గవి తన ప్రథమ గ్రంథ మగునరసభూపాలీయమును, దనతొంటిపే రగుమూర్తినామ మును, దనతండ్రిబిరుద మగువేంకటరాయభూషణనామమును, జేర్కొన కుండుటకుఁ గారణ మే మని శంకింపఁజనదు. వసుచరిత్రము వంటిమహా ప్రబంధమును రచించి యందుఁ దనకవితయొక్క యప్రౌఢదశను సూచిం చు నరసభూపాలీయమును జెప్పికొనకుండుటగాని చక్రవర్తిప్రతినిధి యగు రామరాజుమూలమున లభించిన యనన్యసాధారణ మగురామ రాజభూషణనామమును జెప్పికొనుచున్నపుడు బట్టుకొలమును వెల్ల డించుతొంటి నిజనామ పితృనామములను విశదపఱుపకుండుట గాని వింతకాదు. మఱియు, హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానములోని "వనధిలం ఘన......" (ఆ 1-53) అను పద్యమునఁ దండ్రిపేరు చెప్పునపుడు, పితామహప్రపితామహనామములందువలెనే యందును బట్టువారి కుచిత మగురాజపదమును జేర్చి "సూరపరాజు" అని యైనఁ జెప్పుటకుఁ జోటు చాలక "సూరపాత్మజుఁడ" అని చెప్పికొనియున్నాఁడు. అక్కా రణమున సయుక్తము తనయొక్కయుఁ దండ్రియొక్కయు నామాంతర

ముల నెల్లను నందు నిల్పఁజాలకపోయె ననియు నెన్నఁదగును. మఱియుఁ దాను రచించిన గ్రంథములం దెల్ల దస్తావేజులందువలె, నురపునామము లతోఁ బేరుల నుదాహరింపక తీరదని కాని, తనపూర్వాపూర్వగ్రంథముల నెల్ల నుత్తరోత్తరగ్రంథములందుఁ జేర్కొనక తప్పదని కాని, నియ మము లేదు గదా ! బహుగ్రంథకర్త లగు శ్రీనాథాదు లట్లు పేర్కొని యుండ లేదనుట యెల్లరకును విదితమే. (చూ. 13 పు). ఇంతియగాక సుప్రసిద్ధుఁడై యుండిన రామరాజభూషణుఁడు తనవిషయమునం దిట్టి వికల్పములు వచ్చునని తలఁచి యుండఁ డయ్యె. అట్లే తలఁచియున్న చో నొక్కరీతినే గ్రంథత్రయమునందు నిజనామాదికమును జేర్కొని పూర్వగ్రంథములను రచించియుండునా ? ఇంకను వానిని రిజిస్టరు చేయించునా ?

భేదవాదులలో నొక రగు శ్రీపూండ్ల రామకృష్ణయ్య పంతుల వారు నరసభూపాలీయకర్తకు 'శారదామూర్తి' అనునది నిజనామమని యు, నట్లే వసుచరిత్రకర్తకు రామరాజభూషణుఁ డనునది బిరుదనామ ముకాదనియు, నదియే నిజనామ మనియు, నందలి రాజపదము బట్టుకొల ము వారికిని, భూషణపదము ప్రబంధాంకము వారికిని గ్రమాగతముగ వచ్చు బిరుదనామములనియు వ్రాసియున్నారు; గాని వేంకటరాయభూ షణపదములో 'రాయ' శబ్దమున్నదిగాని 'రాజ' పదము లేదు. శారదా మూర్తినామమందును గవిపితామహప్రపితామహుల పేరులయందును భూషణపదమును లేదు. వివాదస్థ వేంకటరాయభూషణనామమున నొక్కభూషణపద మున్నంతమాత్రమున వారివాదము బలపడ నేరదు. కావున నప్పుడు కిరీటధారు లగు రాజులకు నియతముగా నున్న 'రాయ' పదమునుబట్టి 'వేంకటరాయభూషణ' అను నది కృష్ణరాయభూషణ బిరుదమువలనే వేంకటరాయదత్త మగు బిరుదనామ మని చెప్పుటయే యుక్తము. అళియరామరాజు కిరీటధారి కాక సదాశివదేవరాయలనే కిరీటధారిని జేసి తాను గర్ణాటరాజ్యధురంధరుఁడై యుండుటచే నాతనికి 'రామదేవరాయ' అను పేరు రాలేదు. (వసు. విమ. 133 పు.) కావుననే యాతనిమూలమున లభించిన రామరాజభూషణ బిరుదమునందును భూషణపద మున్నను, రాయపదము లేకయున్న దనియు, రామరాజ పదములోని రాజపదమే నిల్చిన దనియు గ్రహింపవలెను.

పయి నుదాహరించిన రీతిని నామభేదములు శంకాస్పదములు కానట్లే యాశ్వాసాంతగద్యముల విభిన్నప్రవృత్తియు శంకాస్పదము కానేరదు. రామరాజభూషణుఁడు తనవిద్యావైభవమునకు మూలము హనుమంతుని ప్రసాదమని తలంచుచున్నవాఁడగుటచే గ్రంథత్రయమునందును నాంజనేయుని బ్రశంసించియున్నాఁడు.

"జగత్ప్రాణనందనకారుణ్యకటాక్షలబ్ధకవితా. (వసు. 1. 16)

అను వసుచరిత్రపద్యభాగమునందును,

"వనధిలంఘునకృపావర్ధితోభయకవి,తాకలారత్నాకరుండ" (హ. న. అవ.53)

అను పద్యభాగమునందును స్పష్టముగానే చెప్పికొనియుండెను. పై పద్యభాగముల యభిప్రాయమునే "ఇది శ్రీహనుమత్ప్రసాదలబ్ధకవితాసారసారస్వతాలంకార..." అను నరసభూపాలీయాశ్వాసాంతగద్యము సైతము విశదపఱుచుచున్నది. "ఇది శ్రీరామచంద్రచరణారవిందవందనపవననందన ప్రసాదసమాసాదితసంస్కృతాంధ్రభాషాసామ్రాజ్య" అను వసుచరిత్రహరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానములలోనిగద్యములును బై యభిప్రాయమునే యుగ్గడించుచున్నవి. కాని వీనియందు "శ్రీరామచంద్రచరణారవిందవందన" అనునది యధికమైయున్నదనుమాటనిజమే. అట్లైనను నరసభూపాలీయానంతరకాలమునఁ గవికి ముదిరిన రామభక్త్యతిశయమున నయ్యది సంభవించెనని గ్రహింప వలసియున్నది.

పయిరీతిని గవినామతత్పితృనామభేదములును, నాశ్వాసాంతగద్యములభేదములును, బట్టుమూర్తి రామరాజభూషణులయైక్యమును భేదింపఁజాలవని యెన్నవగును. అట్లే మొదటిదశలోఁ గవి చెప్పికొనిన 'శతలేఖినీ పద్యసంధా' నాదిప్రజ్ఞలు (నరసభూపాలీయమునఁ జెప్పికొనినవి) వసుచరిత్రహరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానములలోఁ జెప్పికొనిన 'చతుర్విధకవితానిర్వాహక' రూపప్రజ్ఞచేతనే గతార్థము లగుచున్నవి గాననదియు శంకాస్పదము కానేరదు. వేయేల? తిక్కనశ్రీనాథాదుల గ్రంథములందును నిట్టిభేదములు గొన్ని యగపడుచున్నవి. నిర్వచనోత్తరరామాయణమునందలి 'తిక్కన' భారతమునఁ 'దిక్కనసోమయాజి'యైయున్నాఁడు. నైషధమున శ్రీనాథుఁడు 'సకలవిద్యాసనాథశ్రీనాథభట్టయియుండియు,హరవిలాసములో'వినయవిధేయశ్రీనాథనామధేయుఁ'డై యున్నాఁడు. ఈతనికిఁ బ్రసిద్ధములైయున్న 'కవిరాజు' 'కవిసార్వభౌ

ముఁడు, అను బిరుదము లాతనిగ్రంథములం దెందును గానరావు. కూచి మంచితిమ్మకవి తన మొదటిగ్రంథమందు లేని 'సకలసంస్కృతాంధ్ర కళాకౌశలాభిరామ' అను బిరుదమును రసికజనమనోభిరామాదులలో వేసికొనియున్నాఁడు.

ఇంత యేల? బట్టుమూర్తియే వసుచరిత్రమును వ్రాసెనని లిఖించిన వసుచరిత్ర వ్యాఖ్యాత యగుసోమనాథకవిగాని, యితరలాక్షణికులుగాని, తక్కిన పండితలోకముగాని యీయాశ్వాసాంతగద్యములను, గవినామపితృనామబోధనము లగుపద్యములను, గవులప్రభావములను వర్ణించుపద్యములను జూచియుండలేదనికాని, యర్థము చేసికొనియుండ లేదనికాని చెప్పఁజాలము గదా! ఇట్టి భేదము లున్నపుడు నిజముగాఁ గవియొక్కఁడే యైనను విభిన్ను లనునభిప్రాయము పుట్టుట సహజము. కాని, వేఱై యున్నపు డభిన్నులను నభిప్రాయము పుట్టుట సహజము కాదు గదా. కాఁబట్టి ప్రసిద్ధుఁ డగు రామరాజభూషణుఁడే బట్టుమూర్తియైయుండుటచేత స్థూలదృష్టిని గ్రంథములు చదువునపుడు సామాన్యముగాఁ గలుగవలసిన (కవులు) విభిన్నులను నభిప్రాయ మడుగంటి నిజ మగునభేదాభిప్రాయమే ప్రసిద్ధిలోనికి వచ్చిన దనుట లెస్సయై యున్నది గదా! నిపుణముగాఁ బరికించినచో గ్రంథములందలి కృత్యాదిస్తుతియే తద్గ్రంథకర్త్రైక్యమును వెల్లడింపఁజాలియున్నది. ఎట్లనఁగా; నరసరాజరామరాజులయాశ్రయము దొరకునప్పటి కీతనికి వేంకటేశ్వరుఁ డిష్టదైవతమై యుండెను. కావుననే యావేంకటేశ్వరరూపహరిని దద్భార్యయగులక్ష్మిని నరసభూపాలీయకృత్యాదిని స్తుతించియున్నాఁడు. ఆవేంకటేశ్వరుఁడే యట్టి రాజాశ్రయములను గల్పించి యట్టిగొప్పయైశ్వర్యమును బ్రసాదించెనని కవి తలంచుచుండె నని "శాశ్వత శ్రీవేంకటేశ్వరానుగ్రహ, నిరుపాధికైశ్వర్యనిత్యయశుఁడ" (హ.న.1-53) అను హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానపద్యభాగము సూచించుచున్నది.

పయిను దాహరించిన సందర్భము నరసభూపాలీయవసుచరిత్ర హరిశ్చంద్ర నలోపాఖ్యానముల యేకకర్తృత్వమునకుఁ గొంతనిదర్శనము కాఁగలదు. ఇంతియకాక కవియే తనచేత నరసభూపాలీయకృత్యాదిని వర్ణింపఁబడిన విష్ణువునకును లక్ష్మికిని వసుచరిత్ర హరిశ్చంద్రన

లోపాఖ్యానముల కృత్యాద్యాదులను వర్ణితులగు శ్రీరాముఁడును సీతయు నభిన్నులనివర్ణించి తన్మూలమున గ్రంథకర్తైక్యమును సూచించి యున్నాఁడు.

శా. "శ్రీలీలావతిఁ దా నురోమణిసభాసింహాసనత్కౌస్తుభా
వేలాభాప్రతిబింబితాంఘ్రి యయినన్ వేఱొక్కతం దాల్చినాఁ
డా లే యంచుఁ దలంచునో యని యమందానందుఁ డై లక్ష్మి నే
వేళం గౌఁగిటఁ జేర్చు శౌరి నరసార్వీనాథునిం బ్రోచుతన్." (నరస. 1-1.)

శా. "శ్రీభూపుత్రివివాహవేళ నిజమంజీరాగ్రరత్నస్ఫలీ
లాభివ్యక్తవరాంఘ్రిరేణుభవకన్యాలీల యంచున్ మదిం
దా భావింప శుభక్రమాకలనచేఁ దద్రత్నముం గప్పు సీ
తాభామాపతి ప్రోచుతం దిరుమలేంద్రశ్రీమహారాయసిన్." (వసు. ఆ. 1-1.)

సీ. "ఏలేమ కడలిరాచూలి యై పెంపొందించుఁ, గళితవళీతరంగములరంగు
ఏమానినీరత్న మిందుసోదరి యౌటఁ, బ్రకటించు మొగముపోలిక తెఱంగు
ఏతన్వి కందర్పమాత యై పెంపొందించుఁ, గరగ్రహీతాంభోజకాండకలన
ఏసాధ్వి దనుజారియిల్లా లవుటఁ దెల్పు, నలివినీలాబ్జజిన్నయనగరిమ

తే. అట్టి శ్రీదేవి సుకవివాగమృతదంబుఁ, నఖిలభువనోన్నతము నైననౌబళేంద్ర
నరసవిభుమందిరం బాత్మశరణ మనుచు, నుండి యేకాలమును బాయకుండుఁ
[గాత." (నరస. 1-2)

సీ. "సకలలోకాభినంద్యకలాకలాపంబు, దొరయు నెమ్మోము చందురునితోడ
బహుదివ్యఫలపరిపాకసౌభాగ్యంబు, నెరపు కెమ్మోవిమానికముతోడ
నవవయశ్శ్రీనిధానంబులై తగునురోం, భవసుధాపూర్ణకుంభములతోడ
నమ్లానసుమమాలికాభిరూప్యముఁ దాల్చు, లలితభుజాకల్పలతలతోడ

తే. నదరి కనకాబ్ధిసీను రామాభిధాన, హరి కహీనగుణప్రోతహారశరాస
గిరిమథనయత్నమునఁ దోఁచు సిరి యశేష, రాజ్యములొసంగుఁ దిరుమలరాయ
[మణికి." (వసు. 1-2).

సీ. "నిఖిలలోకానందనీయస్థిరోద్భూతిఁ... గరుణించుఁగాత." (హ. న.1-2)

కొన్ని వాడుకలుసైత మీయైక్యవాదమునకు సాధకములుగా యున్నవి.

ఉ. "పాటున కింతు లోర్తురె కృపారహితాత్మక! నీవు ద్రోవ ని
చ్చోట భవన్నఖాంకురము సోఁకెఁ గనుంగొను మంచుఁ జూపి య
ప్పాటలగంధి వేదననెపంబిడి యేడ్చెఁ గలస్వనంబుతో
మీటినవిచ్చుగుబ్బచనుమిట్టల నశ్రులు చిందువందఁగాన్." (మను. 2-70.)

ఉ. "ఈసునఁ బుట్టి డెందమున హెచ్చినశోకదవానలంబునన్
గాసిలి యేడ్చెఁ బ్రాణవిభుకట్టెదుటన్ లలితాంగి పంకజ
శ్రీసఖమైన మోముపయిఁ జేలచెఱంగిడి బాలపల్లవ
గ్రాసకషాయకంఠకలకంఠవధూకలకాకలీధ్వనిన్." (పారి. 1-133.)

శా. "ఆజాబిల్లి వెలుంగువెల్లికల డాయన్ లేక రాకానిశా
రాజశ్రీసఖమైన మోమునఁ బటాగ్రం బొత్తి యెల్గెత్తి యా
రాజీవానన యేడ్చెఁ గిన్నరవధూరాజత్కరాంభోజకాం
భోజీమేళవిపంచికారవసుధాపూరంబు తోరంబుగన్." (వసు. 4-52.)

అను పద్యములను విని తెనాలిరామకృష్ణకవి "అల్లసాని పెద్దన యల్లనల్లన నేడ్చెను, ముక్కుతిమ్మన్న ముద్దుముద్దుగా నేడ్చెను, బట్టుమూర్తి బావురుమని యేడ్చెను" అని పల్కినట్లుగ నొకవాడుక కలదు. ఆయేడ్పుపద్యములలో బట్టుమూర్తి దనఁదగు మూఁడవ పద్యము వసుచరిత్రములోనిదగుటచేత బట్టుమూర్తియే వసుచరిత్రకర్తయగు రామరాజభూషణుఁ డను నభిప్రాయమును బయివాడుక బలపఱచుచున్నది. ఇంకను నిట్టియైతిహ్యములు పెక్కు గలవుగాని విస్తరభీతిచే నుదాహరింప నైతిని.

బట్టుమూర్తి జీవితము.

ఈ మహాకవిజీవితములోని కొన్ని విషయములకు జనశ్రుతులు మున్నగునవిమాత్రమె యాధారము లయియున్నవి. కొన్నియెడల నిందట్టిపుక్కిటిపురాణముల నాధారణముగాఁ జూపియుఁ గొన్ని విషయము లూహించియు వ్రాసియున్నాను. అయ్యవి కేవలము సత్యము లని రూఢిగా నమ్ముటకుఁ దగిననిదర్శనములు కాకున్నను నవి కేవల మసత్యము లనియు నిర్ణయించుటకుఁ దగిన యాధారము లగపడవు. కాన రంజకములై ప్రసిద్ధములై యందఱిచేతను జెప్పికొనఁబడుచున్న ట్టివిషయముల నాతని జీవితసందర్భమునఁ జదువరులకుఁ జూపకుండ

నేల యని యెంచి వానిని గొన్నింటి నిందుఁ బొందుపఱచియున్నాను. అట్టివానిసత్యాసత్యములను నిర్ణయించుకొనుభారము విమర్శకు లగు చదువరులే వహింతురుగాక!

ఉ. "లొట్ట! యిదేటిమాట పెనులోభులతో మొగమోటయేల? తోఁ
గుట్టకయున్న వృశ్చికముఁ గుమ్మరపు ర్వనియందు రే కదా
పట్టపురాజుపట్టి సరిపల్లె సరాసరి యీయకున్న నేఁ
డిట్టకమాన నామతము శ్రీవమహోగ్రభయంకరంబుగాఁ
దిట్టితినా మహోగ్రహముతోఁ మకరగ్రహజర్జరీభవత్
పట్టపుధట్టఫాలఫణిభర్తృజుహూకృతపర్జటస్ఫుటా
ఘట్టనధట్టనాలకవిఘట్టకనిర్గళరాజభృత్యకీ
చట్టచటార్భటీనయనజర్జరకీలలు రాలఁగాఁ వలెన్
జుట్టఱికంబునన్ బొగడఁ జూచితినా రజతాద్రిశృత్యకౌ
పట్టణమధ్యరంగగతభవ్యవధూవదనానుషంగసం
ఘట్టశిరస్థగాంగఝరహల్లకజాలసుధాతరంగముల్
చుట్టుకొనన్వలెన్ భువనచోద్యముగా భయదంబుగా మఱిన్
దిట్టితినా సభాభవనధీంకృతభీమనృసింహరాడ్ధ్వజా
తాట్టమహాట్టహాసచతురాస్యసముద్భ్రుకుటీతటీనటీ
కోట్టణరోషజాలహృతకుంఠితకంఠగభీరనాదసం
ఘట్టవిజృంభమాణగతిఁ గావలె దీవనపద్య మిచ్చి చే
పట్టితినా మణీకనకభాజనభూషణభాసురాంబరా
రట్టతురంగగంధగజరాజదమూల్యఘనాతపత్త్రభూ
పట్టణభర్మహర్మ్యభటపంక్తిచిరాయు వనామయంబునై
గట్టిగఁ దోడుతో వెలయఁ గావలె నెక్కువతీవిఁ జూడుఁడీ
యట్టిటుమంది మేలముల నందఱినింబలెఁ జుల్కఁజూచి యే
పట్టున నైనఁ గేరడము వల్కకుఁడీ వయివచ్చు నందులన్
గొట్టుదు దుష్కవివ్రదకోటులఁ బంచముఖోద్భటాకృతిన్
బెట్టుదు దండముల్ సుకవిబృందము కే నతిభక్తిసారెకున్
గట్టితి ముల్లె లేఁబదిగ్నుఁ గాఁగలనూటపదాఱు లెయ్యెడన్
రట్టడి బట్టుమూర్తికవిరాయనిమార్గ మెఱుంగఁ జెప్పితిన్."

దీనినిబట్టి చూడఁగా బట్టుమూర్తి నెవ్వరో కేరడము లాడి నిరసించినట్లును, నందులకాతఁడు కినిసి తిట్టుపద్యములఁ జెప్పెద నని భయపెట్టినట్లును స్ఫురించుచున్నది. ఈయుత్పలమాలికకుఁ బ్రతిభటముగా నల్లసానిపెద్దనార్యుని యుత్పలమాలిక రచింపఁబడినట్లు తోఁచుచున్నది. పయిబట్టుమూర్తి యుత్పలమాలికకుఁ గృష్ణదేవరాయలు మెచ్చుకొనఁగా నల్లసానిపెద్దనార్యుఁ డాశుకవనమున నంతకన్న నతిమనోహరమగు నీక్రిందియుత్పలమాలికను జెప్పి రాజును మెప్పించి కవిగండపెండేరమునందె నని చెప్పుదురు.

ఉ. "పూఁతమెఱుంగులుం బసరుపూఁపబెడంగులు సూపునట్టివా
కైతలు జగ్గునిగ్గు నెనఁగావలెఁ గమ్మనఁ గమ్మనన్ వలెన్
రాతిరియున్ బవల్ మఱపు రానిహొయల్ చెలియారజంపుని
ద్దాతరితీపులం బలెను దారసిల న్వలె లోఁదలంచినన్
బాఁతిగఁ బైకొనన్ వలెను బైదలిగుత్తుకలోనిపల్లటీ
కూఁత లనన్ వలెన్ సొగసుకోర్కులురావలె నాలకించినన్
జేతికొలందిఁ గౌఁగిటను జేర్చినకన్నియచిన్నిపొన్నిమే
ల్పూఁతలచన్నుదోయివలె ముచ్చటగావలెఁ బట్టిచూచినన్
డాతొడ సున్నమిన్నుల మిటారపుముద్దులగొమ్మకమ్మనా
వాతెఱదొండపండువలె వాచవి గావలెఁ బంటనూదినన్
గాతలఁ దమ్మిచూలిదొరకైవసపుంజవరాలిసిబ్బెపు
స్మేతెలియబ్బురంపుజిగినిబ్బరపుబ్బగుగబ్బిగుబ్బపొం
బూఁతల నున్న కాయసరిపోఁడిమి కిన్నెరమెట్లబంతిసం
గాతపుసన్నతంతి బయకారపుఁగన్నడగౌళపంతుకా
సాతతతానతానలపసందివుటాడెడుగోటమీటుబల్
మోఁతలునుంబలెన్ హరువు మొల్లముగావలె నచ్చతెన్గు లీ
రీతిగ సంస్కృతంబు పచరించెడుపట్టుల భారతీవధూ
టీతపనీయగర్భనికటీభవదానన పర్వసాహితీ,
భౌతికనాటకప్రకరభారతభారతసమ్మతప్రభా,
శీతనగాత్మజాగిరిశశేఖరశీతమయూఖరేఖికా
పాతసుధాప్రపూరబహుభంగఘుమంఘుమఘుంఘుమార్భటీ

జాతకతాళయుగ్మలయసంగతిచుంచుపిపంచికామృదం
గాతతతేహితత్తహితహాధితధంధణుధాణుధింధిమి
వ్రాతనటానుకూలపదవారకుహూద్వహహారికింకిణీ
నూతనఘుళ్ఘుళాచరణనూపురఝూళఝుళీమరందసం
ఘాతవియద్ధునీచకచకద్వికచోత్పలసారసంగ్రహా
యాతకుమారగంధవహహారిసుగంధవిలాసయుక్తమై
చేతముఁ జల్లఁజేయవలెఁ జిల్లునజల్లువలెన్మనోహర
ద్యోతకగోస్తనీఫలమధుద్రవగోఘృతపాయసప్రసా
రాతిరసప్రసారరుచిరప్రసరంబుగ సారెసారెకున్.”

బట్టుమూర్తియుత్పలమాలికవలెఁ గాక యిది సగ మచ్చతెనుఁగుగను, సగము సంస్కృతప్రచురముగను వెలయుచున్నయది. పెద్దనార్యుని యీయుత్పలమాలికలోని యాచ్ఛికభాగము ముద్దుల మురియుచున్నదనియు, సంస్కృతభాగమున భారతి తాండవమాడుచున్నట్లున్నదనియు నందలిసొంపు వర్ణనాతీతమై యున్నదనియుఁ జెప్పుటకు సందేహము లేదు. “అల్లసానివాని యల్లికజిగిబిగి” అనునట్లు కేవలపదసంఘటనాచాతురియే కాక యీయుత్పలమాలికయందలి యభిప్రాయములును మిక్కిలి మనోహరములుగా నున్నవి.

రామరాజభూషణుని యుత్పలమాలికయందలి ‘రాలఁగావలెన్’ ‘చుట్టుకొనన్వలెన్’, ‘కావలెన్’, ‘వెలయఁగావలెన్’, అనువాని నందుకొని పెద్దనార్యుఁడు “అటువలెఁగాదు. కవితారచన యిటులుండవలెను” అని యుపదేశించినవాఁడుపోలె ‘జగ్గునిగ్గునెనఁ గావలెన్’, ‘కమ్మనఁగమ్మనన్వలెన్’, ‘పల్లటీకూఁతలనన్వలెన్’, ‘సొగసుకోర్కులు రావలెన్’, ‘ముచ్చటగావలెన్’, ‘వాచవిగావలెన్’, ‘హరువుమొల్లముగావలెన్’, ‘చేతము చల్లఁజేయవలెన్’, చిల్లునఁ జల్లువలెన్’, అనియిట్లు సంస్కృతాంధ్రరచనాపద్ధతిని జూపి బట్టుమూర్తి యుత్పలమాలికలోనికొఱఁత నుద్ఘాటించియున్నాఁ డనియుఁ దోఁచుచున్నది. పయిసందర్భమునుబట్టి పయిరెం డుత్పలమాలికలునుసమకాలికములనియు, నందు బట్టుమూర్తిమాలిక మొదటి దనియు స్ఫురించుచున్నది.

పయి నుదాహరించిన నిదర్శనములంబట్టియు బట్టుమూర్తి కృష్ణదేవరాయలయాస్థానములోని యష్టదిగ్గజములలోనివాఁ డను పండిత

జనవ్యవహారమునుబట్టియు "ముప్రత్యయాభావస్యాల్లసానిపెద్దనార్య శిష్యేణ బట్టుమూర్తిమహాకవినావిరచితే వసుచరిత్రే" అను (ఆంధ్ర కవులచరిత్రము. ద్వితీయభాగానుబంధము, 197 పు) నాంధ్రకౌముదీ వాక్యమును బట్టియు, బట్టుమూర్తి కృష్ణదేవరాయలకాలముననే బాలకవిగా యున్నట్లు విశదపడుచున్నది.

మ. రా. శ్రీ., చిలుకూరి వీరభద్రరావుగారు జీర్ణకర్ణాటరాజ్య చరిత్రములో (232 పు.) రామరాజభూషణుఁడు కృష్ణదేవరాయల కాలములోనివాఁడు కాఁ డని స్పష్టముగా వ్రాసియున్నారు. రామ రాజభూషణ కృతమగు వసుచరిత్రమునందలి "తిరుమల రాయ శేఖర ..."(చూ. 7 పు.) అనుపద్యముచే క్రీ. శ. 1577-వ సంవత్సరమున జరిగినపెనుఁగొండ యుద్ధము సూచింపఁబడుచున్నందున (ఫెరిస్తా 3-వ పుస్తకము, 141. పు.) నంతకుఁ బయిగా రామరాజభూషణుఁడు జీవించి యుండె నని యంగీకరింప వలసియున్నది గాన 1530-వ సంవత్సరము ననే చనిపోయిన కృష్ణదేవరాయలసభలో నాతఁడు పండితుఁడై యుం డుట యెట్లు పొసఁగును? అని వారియాశయ మయియుండవచ్చును. కాని బట్టుమూర్తి 1510-వ సంవత్సరప్రాంతమునఁ బుట్టియున్నను 1530 వఱకు రాజ్యము చేసిన కృష్ణదేవరాయలయాస్థానిలోఁ బండితుఁడై యుండుటగాని 1580-వ సంవత్సరమునకుఁ బయిగా జీవించియుండుట గాని యసంభవము కానేరదు.సుమారు 20 సంవత్సరముల ప్రాయమునఁ బండితు లయియుండుటయు 70 సంవత్సరములకుఁ బయిగా జీవించి యుండుటయు నిప్పుడును నగపడుచుండుటచే నవి యసంభవము లనుట సరికాదు. బట్టుమూర్తికి రామరాజభూషణుఁ డనుబిరుదము నిచ్చినయళియరామరాజు కృష్ణదేవరాయలయల్లుఁడగుట సుప్రసిద్ధము. (అళియ = అల్లుఁడు. కన్నడము.)

ఉ. "ఆపటుకీర్తి రామవసుధాధిపచంద్రుఁడు కృష్ణరాయధా
త్రీపతిసార్వభౌమకుహితప్రియుఁడై వితతప్రతాపసం
తాపితశత్రుఁడై యల సదాశివరాయనిరంతరాయవి
ద్యాపుర రాజ్యలక్ష్మికి నిదానము తానయిమించె నెంతయున్." (రామా. ఆ. 1.)

అట్టి యళియరామరాజు కృష్ణదేవరాయలకాలమునందును నం కుముందును వీరుఁడై సేనలను నడిపించియున్నట్లు జీర్ణకర్ణాటరాజ్య

చరిత్రమున (250.పు.) మ. రా. శ్రీ, చిలుకూరి వీరభద్రరావుగారేవ్రాసియున్నారు. ఆయళియరామరాజు 1565-వ సంవత్సరపుఁ దల్లికోటయుద్ధమునకు సయితము మహాసమర్థుఁడై యున్నట్లు చరిత్రకారు లందఱును వ్రాసినారు. అట్టిస్థితిలో నాతనికాలపువాఁ డగురామరాజభూషణుఁడుమాత్రము కృష్ణదేవరాయలకాలమునాఁటికిఁ బండితుఁడగుటయు 1580-వ సంవత్సరమునకుఁ బయిగా జీవించి యుండుటయు నసంభవము లనుట సరియా?

పై నుదాహరించినరీతిని బట్టుమూర్తి కృష్ణదేవరాయలసభలోని యష్టదిగ్గజములలోఁ దా నొకఁడై యుండె నని గ్రహించుట విరుద్ధము కానేరదు. ఆతఁ డప్పటికి బాలకవియై యుండి యింకను విద్యాభ్యాసమునే చేయుచుండుటచే నేగ్రంథమును నప్పటికి రచింపలే దనియుఁ గేవలము చతుర్విధకవిత్వములను చెప్పుచు నవధానతంత్రములను జేయుచు నుండెడివాఁ డనియుఁ దోఁచుచున్నది. ఇందులకుఁ బయి నుదాహరించినయాతని యుత్పలమాలిక కొంతవఱకు నిదర్శనము కాఁగలదు.

పై నుదాహరించినరీతిని గృష్ణదేవరాయలకాలమునకే, కవియై యుండియుఁ గొంతకాలమువఱకు నేకృతియు రచింపకుండుట కాతని సంగీతకళారహస్యనిధిబిరుదసంపాదక మగుసంగీతవ్యాసంగమును, శతలేఖినీపద్యసంధానాద్యవధానకృషియుఁ గారణములై యుండ నోపును. లేదా తత్కృతకృతులు, రామరాజును మెప్పించితి నని కవి వసుచరిత్రలోఁ జెప్పికొనిన కృతులవలె నంతరించి యుండినను నుండవచ్చును. రామరాజభూషణుఁడు సంగీతశాస్త్రమునం దెక్కుడు వ్యాసంగము చేసినవాఁ డనుటకును, నందెక్కు డగునభిరుచి గలవాఁడనుటకును, నాతఁడు 'సంగీతకళారహస్యనిధి' నని స్వయముగాఁ జెప్పికొనుటయు నాతనిగ్రంథత్రయమునందును ననేకపద్యములు సంగీతశాస్త్రప్రచురము లయియుండుటయు నిదర్శనములు కాఁగలవు. "ఇఁక దక్షిణదేశములోని వీణె నచలటాటు (అనఁగా నచలమేళనము) చేయుపని నవలంబించవలసివచ్చినది ... ... రామరాజభూషణుఁ డట్టికార్యముఁ జేయంబూనికొనియెను ... ... కావున సరస్వతివీణె యగు కచ్ఛపి పండ్రెండేసిమెట్లు గలరెండుస్థాయులు గలదిగా, రామరాజ

భూషణకవివలనఁ జేయఁబడినది." అని గురుజాడ శ్రీరామమూర్తి పంతులవారు వ్రాసియున్నారు.(కవిజీవితములు 374 పు.)

పయిరీతిని గృష్ణదేవరాయలయనంతరమందుఁ గొంతకాలము వఱకు రామరాజభూషణుఁడు సంగీతసాహిత్యవ్యాసంగములతోను, నవధానకరణాభిరుచితోను గాలము నడపిన ట్లగపడుచున్నది.

అట్లు చిరకాలము విద్యాభ్యాసముచేసి సంగీతసాహిత్యములం దసమానుఁ డయి రామరాజభూషణుఁడు నరసభూపాలీయమును రచించి యాబళనరసరాజును గృతినాయకునిగాఁజేసి తన్మూలమున నాతని మేనమామయు నప్పటికి విజయనగరసామ్రాజ్యధురంధరుఁడును, జక్రవర్తిప్రతినిధియు నయియున్న యళియరామరాజు నాశ్రయము సంపాదించి యాతనిసభ కలంకారమై యలరి రామరాజభూషణబిరుదముం గాంచెననియు ననేకసంస్కృతాంధ్రకృతులచే నాతని మెప్పించి గొప్ప సన్మానముల నొందెననియు గ్రహింపవలయును. అందుల కీక్రింది పద్యములు నిదర్శనములు కాఁగలవు.

శా. "శ్రీరామక్షితిపుణ్ మదగ్రజు...ధన్యుండ వీ వన్నిటన్." (వసు. 1-17)

సీ. "వనధిలంఘనకృపావర్ధితోభయకవి, తాకళారత్నరత్నాకరుండ
సకలకర్ణాటరక్షాధురంధరరామ, విభుదత్తశుభచిహ్నవిభవయుతుఁడ."(హ. న.1-53.)

పయి నుదాహరించిన వసుచరిత్రపద్యమునందుఁ బేర్కొనఁబడిన 'బహుసంస్కృతాంధ్రకృతు'లిప్పు డగపడ కున్నవి. అయ్యవి యంతరించియుండు నని కొందఱయాశయము. అయ్యవి సంగీతానుకృతులే యనియుఁ, బ్రబంధములు కావనియును, నళియరామరాజు సన్నిధి నున్నకాలమున రామరాజభూషణుఁ డేగ్రంథమును రచింపలే దనియు, రామరాజు గాననాట్యాదిప్రియుం డై యుండుటంజేసి యట్టి సమయమున కుచితము లగుకృతులను రచించి యట్టివినోదముతో నాతని మెప్పించుచు వచ్చె ననియుఁ గొందఱు తలంచుచున్నారు. అక్కాలమునకు వసుచరిత్రరచన యారంభింపఁ బడియుండిన నుండవచ్చును.

అళియరామరాజు 1565-వ సంవత్సరమున జరిగిన తల్లికోట యుద్ధములోఁ జనిపోయినందున, నాతనిసోదరుఁడును, పెనుగొండరాజ్యాధిపతి యై కిరీటమును ధరించి తల్లికోటయుద్ధమున జీర్ణించిన కర్ణాట

రాజ్యమును మరల వృద్ధిలోనికిఁ దెచ్చినవాఁడును నగు తిరుమల దేవ రాయల నాశ్రయించి, రామరాజభూషణుఁ డావఁజుఁ డాను రచించి యున్న వసుచరిత్రము నాతనికిఁ గృతి యిచ్చి యున్నాఁడు.

ముస్తాఫాఖానునితో 1577-వ సంవత్సరమున జరిగిన పెనుగొండ యుద్ధము వసుచరిత్రమున "తిరుమల రాయ శేఖరుని..." అను వెనుక నుదాహరించిన (8 పుట.) పద్యముచే సూచింపఁబడియుండుట చేతను, 1580-వ సంవత్సరమున మహమ్మద్ కూలీకుతుబ్ షాతో జరిగినయుద్ధము (వసు విమ. 136—139 పు.) వర్ణింపఁబడకుండుట చేతను, వసుచరిత్ర కృతిప్రదానము 1577-వ సంవత్సరమునకుఁ బిమ్మటను 1580-వ సంవత్సరమునకుఁ బూర్వమునను జరిగియుండు నని చెప్పనగును.

అట్టివసుచరిత్ర పుఁగృతిప్రదానమున మెచ్చి తిరుమల దేవరాయలు తనకు రత్నాభిషేకము చేసినట్లు హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానములోని "వసుచరిత్రాదికావ్యప్రీతబహూన్నృపప్రాపితానేకరత్నాప్లవుండ" అను పద్యభాగమునఁ గవి చెప్పికొనియుండుటచే హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమును శ్రీరామాంకితముం జేయుట 1580-వ సంవత్సరమునకుఁ బరమం దే జరిగెనని గ్రహింపవలసియున్నది.

కొందఱు పయి హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానపద్యభాగమునుబట్టి హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానగ్రంథరచనము 1580 సంవత్సరమునకుఁబిమ్మట జరిగె ననియు, నట్లే వసుచరిత్ర గ్రంథరచనయు 1577-వ సంవత్సరమునకుఁ బరమున జరిగినదనియుఁ జెప్పుదురు.

పయి నుదాహరించిన వసుచరిత్ర హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానములలోనిచరిత్రబోధకపద్యము లెల్లఁ గృత్యాదిసంవత్సములలోనివియు నాశ్వాసాద్యంతపద్యములలోనివియు నయియే యున్నవి. కావున వానివలనఁ దద్గ్రంథములకృతిప్రదానకాల మిది యని విశద మగును గాని తద్గ్రంథరచనాకాల మిది యని విశదము కాఁజాలదు. కావున "1560-వ సంవత్సరప్రాంతమున జరిగినవరసభూపాలీయ కృతిప్రదానమునకుఁ బిమ్మట బట్టుమూర్తి రామరాజభూషణుఁ డై యట్టిరామరాజాంకితము చేయుటకే వసుచరిత్ర గ్రంథరచనము నారంభించి యుండవచ్చును. అంతలో విజయనగరరాజ్యవిప్లవము జరిగియుఁ

ఆ వెనుకఁ దిరుమలదేవరాయలు రాజ్యము నారంభించి దేశము స్వాస్థ్య మునొందినపిదపఁ దదాశ్రయమును సంపాదించి యద్దాని నాతనికిఁ గృతి చేసియుండును. అట్లే వసుచరిత్ర కృతిప్రదానమునకుఁ బూర్వమే హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానగ్రంథరచనయు ముగిసియుండును'' అని యూహింపనగును.

వసుచరిత్ర కృతిప్రదానానంతరకాలమునను రామరాజభూషణుఁడు గొప్పయైశ్వర్యముగలవాఁడై తానే సప్తసంతానములను నందఁదగినస్థితిలోనికి వచ్చియుండెను. అక్కారణమున సంపదలవిషయమున నత్యంతము తృప్తినందినవాఁడై పారలౌకికసుఖముల సాధించు తలంపున శ్రీరామచంద్రు నారాధించుచు నగ్రహారము చేసియు దేవాలయముఁ గట్టించుటయు దేవతాప్రతిష్ఠ చేసియుఁ దటాకముఁ ద్రవ్వించియు నట్టివాని నెల్ల నిష్టదైవత మగు శ్రీరామచంద్రునకుఁ గృతి చేసియు నుండె నని గ్రహింపవలసియున్నది. (25 పు) పై విషయములకు వసుచరిత్రహరిశ్చంద్ర నలోపాఖ్యానములలోని యీ క్రిందిపద్యములు నిదర్శనములు కాఁగలవు.

శా. ''శ్రీరామక్షితిపుఁడు మదగ్రజు జయశ్రీలోలు నానాకళా
పారీణుం బహుసంస్కృతాంధ్రకృతులం బల్మారు మెప్పించి త
త్కారుణ్యంబున రత్నహారహయవేదండాగ్రహారాదిస
త్కారం బందితి రామభూషణకవీ! ధన్యుండ వీ వన్నిటన్. (వసు. 1-17)

దీనినిఁబట్టి వసుచరిత్ర కృతిప్రదానముననే యీతఁడు గొప్పయైశ్వర్యము గలిగియున్నట్లు విశద మగును. సామాన్యముగా సంపదల విషయమున నెంతో తృప్తి లేనప్పుడు తన్నుఁ దాను ధన్యుఁ డని తలంపఁడుగదా!

సీ. ''...వసుచరిత్రాది కావ్యప్రీతబహునృప, ప్రాపితానేకరత్నాప్లవుండ
శాశ్వతశ్రీ వేంకటేశ్వరానుగ్రహ, నిరుపాధికైశ్వర్యనిత్యయశుఁడ,''

(హ. న. 1-53.)

అని యిట్లు కవి తనకుఁ గల యైహికవైభవతృప్తిని జూపియున్నాఁడు. పయి హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానసీసపాదమును బట్టియుఁ, (చూ. 14-15 పు.) గవిప్రథమగ్రంథమగు నరసభూపాలీయమునందలి కృత్యాదిస్తుతినిబట్టియునీతనికిష్టదైవము వేంకటేశ్వరుఁడనివిశదమగుచు

న్నది. అటుపయి నాతఁడాంజనేయు నారాధించె ననియుఁదన్మూలమున నిరుపమానపాండిత్యములు తన కలవడెనని కవి తలంచుచుండెననియుఁ గవికృత గ్రంథములలోని యీక్రిందివిషయములు వ్యక్తపఱుపఁ జాలి యున్నవి.

1. కవికృత గ్రంథములు మూఁడిటియందును నాంజనేయస్తుతి నియమముగాఁ జేయఁబడెను.

II. "హనుమత్ప్రసాదలబ్ధకవితాసారస్వతాలంకార" అనినరసభూపాలీయాశ్వాసాంత గద్యములందును "పవననందనప్రసాద సమాసాదితసంస్కృతాంధ్రభాషాసామ్రాజ్యసర్వంకషచతుర్విధకవితానిర్వాహక" అని వసుచరిత్ర హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానాశ్వాసాంతగద్యములందును గవి స్పష్టముగాఁ జెప్పికొని యున్నాఁడు.

III "మ. ... ... జగత్ప్రాణనం
దనకారుణ్యకటాక్షలబ్ధకవితాధారాసుధారాశి......" అని యిట్లు (వసు. 1-18) వసుచరిత్ర గ్రంథమునందును, "వనధిలంఘనకృపావర్ధితోభయకవితాకళారత్నరత్నాకరుండ" (1-52) అని హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమునందును గవి చెప్పికొని యున్నాఁడు.

IV. ఆంజనేయుఁడు గలలోఁదనకుఁ బ్రత్యక్షమయి తన హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమును శ్రీరామచంద్రునకుఁ గృతి యిమ్మని సదుపదేశము చేసినట్లు సైతము కవి చెప్పియున్నాఁడు. (హ. న 1-10 మొ 18 వ.)

తే. "తాదృశకవిత్వనిధిలాభధన్యుఁ జేసి, నన్నుఁబ్రోచినయంజనానందనునకుఁ
దగవె కాదె తదర్థ్యముద్రాహితోప, దేశభారం బని నుతించి కౌశలమున."

(హ. న. 1-17.)

పై సందర్భమునుబట్టి రామరాజభూషణుఁడు తొలుదొల్తఁ గృష్ణదేవరాయలసభలోనుండి క్రమక్రమముగ నరసరాజు నాశ్రయించి తన్మూలమునఁ దదధీశుఁ డగురామరాజు దయకుఁ బాత్రుఁడై యైహిక వైభవముల నందినట్లు, వేంకటేశ్వరు నిష్టదైవముగ నారాధించుచుఁ గ్రమక్రమముగా నాంజనేయుని సేవించి తన్మూలమునఁ దదధీశుఁడగు

శ్రీరామచంద్రునికృపకుఁ బాత్రుఁడై పారాలౌకికవైభవముల నందఁదలం చెనని యూహింపవలసియున్నది.

మ. "నను శ్రీరామపదారవిందభజనానందుం జగత్ప్రాణనం
దనకారుణ్యకటాక్షలబ్ధకవితాధారాసుధారాశిసం
జనితైకైకదినప్రబంధఘటికాసద్యశ్శతగ్రంథక
ల్పను సంగీతకళారహస్యనిధిఁ బిల్వం బంచి పల్కెం గృపన్." (వసు. 1-18.)

పై పద్యమునుబట్టివసుచరిత్రకృతిప్రదానకాలమునకే రామరాజ భూషణునకు రామభక్తియతిశయించియుండెనని విశదమగుచున్నది. కావుననే ప్రథమగ్రంథ మగు నరసభూపాలీయముయొక్క యాశ్వా సాంతగద్యమునందు లేని "శ్రీరామచంద్రచరణారవిందవందన" అను క్రొత్తవిషయము వసుచరిత్రహరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమున యాశ్వా సాంతగద్యములలోఁ జేర్పఁబడెను. అట్లే వసుచరిత్రగ్రంథాదియందు నరసభూపాలీయగ్రంథాదియందువలె వేంకటేశ్వర లక్ష్మీస్తుతులను జే యక శ్రీరామజానకులను స్తుతించియున్నాఁడు. అట్లే హరిశ్చంద్రనలో పాఖ్యానకృతిప్రదానకాలమునకు రామభక్తి యింకను నతిశయించె నని గ్రహింపవలసియున్నది.

సీ. "సుతులఁ బెక్కండ్ర ... ... నొదవు నీకు." (హ. న. అవ. 14.)

పయిహరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానపద్యముచే రామరాజభూషణుని రామభక్త్యతిశయమును, సప్తసంతాన వైభవమును వెల్లడియగు చున్నవి. సుతులను రామనామధన్యులను జేసి పిలిచె నని యన్నంత మాత్రమున నాతని కట్టివృద్ధదశలోనే సంతతిగల్గెనా? యనిశంకించుట సంగతముకానేరదు. పయిపద్యము చేతనేకాక హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యా నములోని యిష్టదేవతాస్తుతి శ్రీహనుమత్సీతాలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్న సమేతశ్రీరామచంద్రమాత్రపరమే యయి యుండుటచేతను, తుదకుఁ గుకవిస్తుతియు రామభక్తివర్ణనారూపముగ వెలయు చుండుటచేతను, గ్రంథమును శ్రీరామచంద్రునకే కృతిచేసి కృతిపతివర్ణనామిషంబున రామాయణకథాసారమును గ్రంథాదిని వర్ణించియుండుటచేతను, గవి యగు రామరాజభూషణుఁడు తన యవసానదశయందు రామచంద్రైక భక్తుఁడై కాలము గడుపుచుండెనని విశద మగుచున్నది.

సీ. "రామభక్తునకు ... ... నభినుతింతు." (హ. న. అవ. 6.)

అని యిట్లాంజనేయుని వర్ణనమును సందుచేసికొని రామభక్త మాత్రుఁడు సంసారసాగరమును దాఁటి మాయాతీతుఁడై ముక్తికాంతాప్రసాదము నందు ననియు, నిహమునఁ గర్మబంధమును వీడి శీతోష్ణాదిద్వంద్వములను గణింపక తాపత్రయపీడ నందక యరిషడ్వర్గము నోర్చు ననియు ధ్వనింపఁజేసిన రామైకభక్తుఁ డగు రామరాజభూషణుని సాభిప్రాయసూక్తిచాతురి యెంతయు నుతింపఁ దగియున్నది.

హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానకృతికాలమునకు రామరాజభూషణుఁడు రామైకభక్తుఁడై సదా తదారాధనతత్పరుఁడై యుండె ననియు,నవ్విషయమునే మార్కండేయుని మిషపెట్టి సూచించి యున్నాఁడనియు నీక్రిందిహరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానపద్యము వ్యక్తపఱుపఁ జాలి యున్నది.

ఉ. "వారిచరిత్రముల్ ... ... నిట్లనున్." (1-5)

రెండవ ప్రకరణము.

హరిశ్చంద్రనలకథలను జోడించి హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమనుపేర నాంధ్రభాషామయ మగు నీద్వ్యర్థిప్రబంధము ప్రబంధాంక రామరాజభూషణమహాకవి రచించెను.

"అల్పాచ్తరం పూర్వమ్" అనునియమమునుబట్టి కొందఱు 'నలహరిశ్చంద్రోపాఖ్యాన' మనునది కవిప్రయుక్తమైయుండునని తలంచుచున్నారు. అట్లయినను నీప్రబంధమున వర్ణింపఁబడిన చరిత్రములనుబట్టి నలునకంటె హరిశ్చంద్రుఁడె యభ్యర్హితుం డని చెప్ప నొప్పును గాన "అభ్యర్హితం పూర్వం" అను నియమముచొప్పున హరిచంద్రనలోపాఖ్యానమనుటయె సమంజసము. కాలమునుబట్టియు ఋగ్వేదప్రసిద్ధుఁ డగుటచే హరిశ్చంద్రుఁడె పురాతనుఁ డని యెన్నఁ దగియున్నది. రామరాజభూషణుఁడును "హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యాన" మనియే యాశ్వాసాంతగద్యములందుఁ బేర్కొనియున్నాఁడు.

"హరిశ్చంద్రో నలోరాజా పురుకుత్సః పురూరవాః,
సగరః కార్తవీర్యశ్చ షడేతే చక్రవర్తినః."

అను దానిలో హర్చింద్రుఁడే మొదట గణింపఁబడెను.

"అతఁడు విశ్రుతబలుం డై చక్రవర్తులయం దాదివినుతుఁడై" (హ. న. 1-16) అని కవియుఁ బయియంశము నుద్ఘాటించియున్నాఁడు.

మ. "చను దుస్స్పర్శకళంకపంకము ... గల్గెన్ మదిన్." (హ. న. అవ. 13.)
శా. "కౌంతేయాగ్రజ! యింత...సంప్రాప్తసామ్రాజ్యులై." (హ. న. 1-3.)

అను పద్యములలోని వరుసనుబట్టియు హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యాన మను పేరే రామరాజభూషణకవిచే నుద్దేశింపఁబడె నని విశదమగుచున్నది. మఱియు ననిత్య మగుపూర్వనిపాతశాస్త్రము నాధారముగాఁ జేసికొని యింతగా శంకింపఁ బనిలేదు.

ఇక్కావ్యమునఁ గవి, హరిశ్చంద్రనలకథలను జోడించిన రీతితోఁ దత్కథలసారము నిచటఁ జూపుచున్నాను.

	హరిశ్చంద్రకథ.	నలకథ.
ఆ. 1. 15.	అయోధ్యానగరమునకు రాజు.	నిషధనగరమునకు రాజు.
" 6. 14. " 17.	(పురవర్ణనము) హరిశ్చంద్రుఁడు; అతనికి మంత్రి సత్యకీర్తి. తండ్రి త్రిశంకుఁడు.	(పురవర్ణనము.) నలుఁడు. ఆతనితండ్రి వీరసేనుఁడు.
" 18. 22.	(రాజవర్ణనము.) భార్య చంద్రమతి; కుమారుఁడు, లోహితుఁడు; ఆహరిశ్చంద్రుఁడు నిశ్శాత్రవముగా మహావైభవముతో రాజ్య మేలుచుండెను.	(రాజవర్ణనము.) ఆనలుఁడు దమయంతియం దనురక్తుఁ డై యుండెను.
" 23. 27.	...సత్యవాది యెవ్వఁ డని సుధర్మలో నింద్రుఁడు మును లనడుగఁగా వసిష్ఠుఁడు హరిశ్చంద్రుని బేర్కొనినందున విశ్వామిత్రుఁడు లోకములో ననేకు లగుమహాపురుషు లుండ నీనరు నుగ్గడింప నేల యని	కుండినపురమున కధీశ్వరుఁ డయినభీముఁడు తనకూఁతు రగుదమయంతికిఁ దగినవరుఁ డెవ్వఁ డని మునుల నడుగుటయు, నామునిపంక్తి నలుని వర్ణించి యాతఁడే యర్హుఁడని చెప్ప దమయంతి విని నలునం దనురక్త కాఁగాఁ జంద్రుఁడు, తాను మున్నగుచక్కనివార లనేకు లుండ, దమయంతి నలునిఁ బ్రేమింపనేల యని మద

	హరిశ్చంద్రకథ.	నలకథ.
ఆ.1.23.27.	యల్గి యారాజుచే నసత్యమాడించెద నని ప్రతిజ్ఞపట్టెను.	నుఁడు నలదమయంతులపై మత్సరించి వారల కప్రియము చేయ నెంచెను.
,, 29.	అపుడు వసిష్ఠుఁడు విశ్వామిత్రుని దిరస్కరించుచు హరిశ్చంద్రుఁడు భార్యారాజ్యాది వియోగమున కయిన నోర్చును గాని యసత్యమున కోర్వకుండునని దృఢముగాఁ జెప్ప నప్పటి యాయిరువురికలహమున నద్దేవసభ చలించెను.	అ ట్లెంచి దమయంతి తారుణ్యము నాధారముగాఁ జేసికొని మదనుఁడు విజృంభించెను. అప్పుడు చలించి దమయంతి నలుని మనసుననిల్పి నేను నలునకుభార్య నయితినా యీతాప మడంగునుగాని లేనిచో నె ట్లడంగును. ఈతాప మిట్లు స్థిరముగానే యున్నయెడల నుద్యానమున నెట్లు నిలువఁగలను. శరీరత్యాగముం జేయుదుఁగాక యని సాహసమునకు లోనయ్యెను.
,, 32.	(వసంతఋతు వర్ణనము.)	(వసంతఋతువర్ణనము.)
ఆ. 2. 1-10.	,, ,,	,, ,,
,, 11.	హరిశ్చంద్రుఁడు వసంతర్తువున నొకప్పుడు యజ్ఞదీక్ష వహించియుండఁగా విశ్వామిత్రుఁ డాతని వంచింప నెంచి యమిత. మగుధనమును యజ్ఞమునకయి యిమ్మని యాచిం	నలుఁడు విరహాతురుఁడై యుండి పలువెతల నందుచుఁ జింతించి భీమునకు దూత నంపఁ దలఁచెను.
,, 12.	చెను. రాజు సమర్పింపఁబోవ యజ్ఞావసరమునఁ దీసికొందు నని చెప్పి యాముని వెడలెను.	
,, 13.	అట్లు వెడలి యాతఁడు క్రూరమృగములను సృజించి హరిశ్చంద్రుని రాష్ట్రమును జెఱుపఁగా సేనాపతులు రాజుతో నా మృగములచర్యలు వర్ణించి చెప్పిరి.	మఱియు నాతఁడు దమయంతిని వశపఱచుకొనుటకొఱకుఁ జిత్తరువులతో నిండిన గొప్పసౌధములను గట్టింప నెంచెను. ఆతఱిని వనపాలురు వచ్చి యుద్యానవనములోని ఫలపుష్పాదులను జూపి వర్ణించిరి.
,, 16.	(క్రూరమృగములవర్ణనము.) అట్టి మృగముల బాధ నడంపఁగోరి లోహిత చంద్రమతీ	(వసంతర్తు విలసితోద్యానవర్ణనము.) అది విని నలుఁ డుత్సుకుఁడై యుద్యాన

	హరిశ్చంద్రకథ.	నలకథ.
ఆ. 2.16	సహితముగా రాజు వేఁటకు బయలువెడలి	విహారమునకు బయలువెడలి
,, 19.	(సైనికుల వర్ణనము.)	(సైనికుల వర్ణనము.)
,, 20.	(అడవి వర్ణనము.)	(అడవి వర్ణనము.)
,,21. 30.	పలువిధము లగుమృగములను వేటాడి, వసిష్ఠునియాశ్రమము గాంచెను.	యచట నానావిధము లగువృక్షములను దిలకించుచు విహరించి తుద కొక క్రీడాసరోవరము గాంచెను.
,, ,, ,,	(వసిష్ఠాశ్రమవర్ణనము.)	(సరోవరవర్ణనము.)
,, 31.	(ఋషుల వర్ణనము.)	(జలపక్షులవర్ణనము.)
,, 32.	(వసిష్ఠఋషివర్ణనము.)	(హంసవర్ణనము.)
,, 33. 39.	(అతని నమస్కరింప నాతఁడు రాజున కిట్లనియె.)	(కాంచి యచటి రాజహంసమునుబట్టిన నది రాజున కిట్లనియె.)
,, 35. 40.	"క్రూర మగునీ వేఁటను మాని పురమునకు మరలుము. దురభిమాని యగువిశ్వామిత్రు నాశ్రమమున కెంత మాత్రమును బోకుము" అనువసిష్ఠునివాక్యములను శిరసావహించి కృతజ్ఞత చూపు నాటవికుల నంపివేసి రాజు భార్యాపుత్త్రమంత్రి సహితముగా నొకచో విశ్రమించియుండెను.	"నాకుటుంబమునకు దిక్కులేదు. దీనము లగుజలపక్షులను వేఁటాడుట శౌర్యము కాదు. నన్ను దయతో విడువుము" అను దాని పలుకులకుఁ గరుణించి నలుఁడు విడువఁగాఁ నది భార్యాపుత్త్రాదులతోఁ గూడి యానందించి కృతజ్ఞతతో నలునొద్దకు మఱలవచ్చి "నీకు దమయంతిని గూర్చెద" నని పలుకుటయు, నాతఁ డుత్సుకుఁడై దాని నాదరించెను.
,, 40. 47.	అట్టియెడ విశ్వామిత్రుఁ డొకమాయలేడి నంపఁగా నది హరిశ్చంద్రుని వంచించి యాతఁడు పట్టఁబోవ దొరకక, యాతని విశ్వామిత్రు నాశ్రమమునకు లాగికొనివచ్చి యాతఁడు ప్రయోగించిన బాణమునకు లొంగక యామునిదరి కేఁగెను.	నలుఁ డాహంసను బొగడి దమయంతిని గూర్పుమని బోధచేసి పంపఁగా నది దమయంతిదరి కేఁగి యామె పట్టఁబోయినను దొరకక వనాంతరమునకు లాగికొనిపోయి తుద కొకపొన్నచెట్టెక్కి పోయెను.
,, 48. 54.	రాజు విశ్వామిత్రునాశ్రమమునకు వచ్చినందులకుఁ జింతింప సత్యకీర్తి ఋషుల యో	దమయంతి వనాంతరమునకు వచ్చినందులకు విచారించుచుండ హంస "నన్నుఁ బట్టలేవు. ఏల తిరిగెదవు?" అనిచెప్పి తన్ను

హరిశ్చంద్రకథ.

ఆ.2.73-79. నొక వేత్రమును ధరించియనేకమునులు తోడరాఁగా వచ్చి రాజుం గాంచెను.

,, 80. 87. కాంచి రాజు నమస్కరించినను మన్నింపక తలఁ దన్ని లేడిని బిడించుట మాతంగకన్యలను శిక్షించుట మున్నగు నాతనిచర్య లుగ్గడింప రాజు రక్షింపు మని ప్రార్థించుటయు నాతఁడు "నా కూఁతులగు మాతంగకన్యలను వరింపుము. నీకు నరకభీతి లేకుండ స్వర్గము నిచ్చెదను; అట్లయిన నిన్ను మన్నించెదను" అని పలుకఁగా రాజు నిశ్చేష్టుఁ డయ్యెను.

8-103. అపుడు "గాలియు నెండయుఁ జొరరాని నాయాశ్రమము నెట్లు నిర్భయముగాఁ బొచ్చితివి? నిన్నే మననగును? ఎంత చేసినను నామాట వినిన చో నిన్నుఁ గాచెదను. సశరీరస్వర్గసుఖ మనుభవింపుము" అని మునిపలుకఁగా "నీమాహాత్మ్య మెక్కడ? నే నెక్కడ? క్షమింపుము. రాజ్యము నైన విడిచెదనుగాని కులభ్రష్టుఁడను గాఁజాలను. ఏకపత్నీవ్రతమును విడువఁజాలను" అని రాజు బదులు పలుకుటయుఁ దన ప్రతిన నెఱవేఱెనని సంతసించి యట్లె రాజ్యము నిచ్చివేయుమనెను. అందుల కులికి రాజు వెనుకముం

నలకథ.

వచ్చి తమవలెనే వచ్చుచున్న నలుని గాంచెను.

కాంచి యాతఁడు నమస్కరింప దీవించి తమ్ముఁ దెలిపి "దమయంతీప్రాప్తికై మాకు దూత్యము చేయుము. భీమరాజు నంతఃపురమునఁ బ్రవేశించు నిన్నెవరును గుర్తెఱుఁగకుండఁ జేసెదను" అని యింద్రుఁడు పలుకఁగా రాజు నిశ్చేష్టుఁ డయ్యెను.

తుదకు రాజు వారియాజ్ఞ చొప్పునను, నాయింద్రునిమాయమూలమునను భీముని కన్యాంతఃపురమునకుఁ బోవఁగా "గాలియు నెండయుఁ జొరరానియిచ్చటి కెట్లు వచ్చితివి? నీ వెవ్వఁడవు?" అని దమయంతి యడుగుటయు "నే నొకరాజను; దేవదూతను; ఇంద్రాగ్నియమవరుణులలో నొక్కరిని వరించి సశరీరస్వర్గసుఖము ననుభవింపుము" అని నలుఁడు పలుకఁగా "నే నెక్కడ? ఇంద్రాదు లెక్కడ? వారి సేవకురాలను. లభింపనిచోఁ బ్రాణత్యాగము చేసెదను గాని నలునిఁ దక్కన్యుల వరింపను" అని యామె బదులు చెప్పెను. అపుడు రాజు మైమఱచి నేనే నలుండ ననుటయు నామె తెరచాటున నిలిచి ప్రసంగింపఁగా నలుఁ డొడలు తెలిసి దేవకార్యవిధ్వంసమునకు వగచి ఖిన్నుఁడై వెనుకముం దగుచు దమయంతి

హరిశ్చంద్రకథ.	నలకథ.
ఆ. 2-8-103. దుకాఁగా "నీవు సత్యవంతుఁడవుగదా! ఇట్లు వెఱదీయనగునా?" యని యుద్ఘాటించెను.	యెన్నివిధములఁ బ్రార్థించినను మన్నింపకుండెను.
,, 104-114. అపుడు చంద్రమతి రాజుతో "ఏల సంకోచించెదవు? బ్రహ్మతలఁపు దప్పునా? నీ యోగ్యతను దేవతలు మెత్తురు. రాజ్యమును దానము చేయుము.' అని పలుకఁగా హరిశ్చంద్రుఁ డట్లిచ్చివేయుటకు సన్నద్ధుఁ డయ్యెను. అపుడాకాశమును దేవత లావరించిరి. ఆకాశవాణి హరిశ్చంద్రుని వర్ణించి స్తుతించెను. హరిశ్చంద్రుఁడు దేవభూదేవ మాన్యములను దప్పించి యెల్ల పృథివిని దానము చేయఁగా దేవదుందుభులు మొరసెను. పువ్వులవాన గురిసెను.	అప్పుడు తొల్లిటిహంస వచ్చి నలుని బ్రబోధించి "ఏల సంకోచించెదవు? బ్రహ్మతలంపు తప్పునా? నీమనశ్శుద్ధికి దేవతలు మెత్తురు. స్వయంవరసభలో దమయంతి నిన్ను వరింపఁగలదు. పొమ్ము" అని పలుకఁగా నలుఁడు లజ్జతో వెడలిపోయి దమయంతీమనోనిశ్చయము నింద్రాదులకుఁ దెల్పెను. అది విని దమయంతి నలునెట్లువరించునో చూత మని నలుగురు దేవతలును నలురూపముతోడనే స్వయంవరసభకు విచ్చేసిరి. సరస్వతివచ్చి స్వయంవరాగతుల నెల్లవర్ణించి పంచనళిని మిక్కిలి ప్రౌఢముగా వర్ణించెను. దమయంతి మొదటఁ బోల్చుకొనలేక దేవతలను బ్రార్థించి బుద్ధివైశద్యము నంది సరస్వతీవాక్యములను విమర్శింపఁగల్గి నలు నేర్చికొని వరింప దేవదుందుభులు మొరసె. పువ్వులవాన గురిసెను.
,, 110-111. ఆకాశవాణి హరిశ్చంద్రుని స్తుతించుట.	(స్వయంవరాగతరాజులను బంచనళిని వాణి వర్ణించుట.)
ఆ. 3. 3-8. పిమ్మట దేవతలు మున్నుగువారు వారిస్థానములకుఁ బోయిరి. విశ్వామిత్రుఁడు రాజు నుస్తుతించి వెడలిపోయెను. హరిశ్చంద్రుఁ డింటికి వెడలెను. పిదప విశ్వామిత్రుఁడు తనప్రతిజ్ఞ నెఱవేర్చుటకై చింతించి హరిశ్చంద్రునిరాజ్యమపహరించి యున్నాఁడుగాన	నలదమయంతుల వివాహకాలమున నింద్రాదులు నలునకు నిచ్ఛావశమున స్వసాక్షాత్కారాదికము లగువరము లొసంగి వెడలి పోవుచుండఁ గలి యెదురుపడి దమయంతీ స్వయంవరవృత్తాంతము వారివల్ల విని మత్సరించి నలుఁ బీడింపనెంచి ధర్మాత్ముఁ డగునాతనియం దావేశించుటకు సందులేక వేచియుండి యొక్కనాఁ డాతఁడు పాదప్రక్షాళనము చేసికొనక

	హరిశ్చంద్రకథ.	నలకథ
ఆ.3-3-8.	దానినుండి తరిమివేసి వెనుక నాతఁ డిచ్చెదనన్న యజ్ఞదక్షిణ నడిగి పీడింప నెంచెను.	సంధ్యోపాసనము చేయుతఱి సందుచేసికొని యాతనియం దావేశించెను. ద్యూతప్రియుఁడగు నలుని పాచికలందు ద్వాపరు నావేశింపఁజేసెను.
,, 9-13.	అ ట్లెంచి రాజ్యము నుండి యాతని నడవికిఁ బొమ్మన నా రా జట్లు పో నుద్యోగించుటయు, జనులు దీనులై నిరోధింపఁ జంద్రమతి బోధచేసి వారల మరలించి తానును రాజును వెంబడించెను.	కలిప్రేరణమున జూదమునకు వచ్చిన పుష్కరునితో జూదమాడి నలుఁడు రాజ్యమెల్ల నాతనికోడి యాతఁడు పొమ్మనఁగా నడవికిఁ బో నుద్యోగించుటయుఁ బ్రజలునిరోధింప వారికిబోధచేసి నలుఁడు ప్రయాణ మయ్యెను. దమయంతియుఁ దనసంతానమును జనకునింటి కంపి నలుని వెంబడించెను.
,, 18-37	హరిశ్చంద్రుఁడు భార్యపడు శ్రమకు దుఃఖించుచుఁగొడుకు నాఁకలి కోర్వఁజాలక ఖిన్నుఁడగుచు నుండ విశ్వామిత్రుఁడు ప్రత్యక్షమై యాగదక్షిణ నిమ్మని పీడించుటయు, నాతఁడొకనెలలోపున నిచ్చివేసెద నని చెప్పఁగా నక్షత్రకుఁ డను తనశిష్యుని హవాలు చేసి తన ప్రతిజ్ఞావిధమును వాని కెఱింగించి మనదేశమున ముష్టినెత్తనీయవలదని చెప్పుచుండరాజు "నే నాచులుకనిపని చేయను. మీరు వేఱుగఁ జెప్పనేల?" అనిపలికి యడవియందే సంచరించుచుఁ జంద్రమతి పడుశ్రమకు దుఃఖించుచు నుండెను.	నలుఁడు దమయంతిపడుశ్రమకు దుఃఖించుచు నాఁకలి కోర్వఁజాలక తన యెదుట నెగురుచున్న పక్షులపైఁ గట్టుబట్టను విసరఁగా నవి "మేము నీరాజ్యము నపహరించినపాచికలము" అని చెప్పుచు నాబట్టతోఁ బాఱిపోవుటయు దమయంతి రాజుదైన్యమును జూచి తనపైఁటకొన చించియిచ్చి "మనము కుండినపురమునకుఁ బోవుదము రమ్ము"అని బోధింపఁగా "నేను స్త్రీధనమును దిని జీవింతునా?" యని చెప్పుచు నడవియందే సంచరించుచు దమయంతిపడు శ్రమలకు మిగులదుఃఖించుచు నుండెను.
,, 34. 36.	(వనదేవతాదివర్ణనము.వృక్షదోహదవర్ణనము)	(వనదేవతాదివర్ణనము. వృక్షదోహదాది వర్ణనము.)
,, 37. 45.	అప్పుడు నక్షత్రకుఁడుదప్పి వేయుచున్న దనుటచే రాజు	అపుడు రాజు దమయంతిని బుట్టినింటికిఁబొమ్మని తుదకామె ప్రార్థనము చూ

హరిశ్చంద్రకథ.

ఆ.3-37-45. నీటిని వెదకుచుండ విశ్వామిత్ర కల్పితుఁ డగుదంతఘాతుఁడను రాక్షసుఁడు మునివేషమున నెదురుపడి తప్పుదారిఁ జూప నట్లేఁగి బేతాళుఁడున్నవటమును దరిసి యట నక్షత్రకునితో నందఱు నీరు త్రాగి రాత్రి పడినందునఁ జంద్రమత్యాదులు నిద్రించిరి. అత్తఱి బేతాళుఁడు పైఁబడ రాజు వానినివధించెను. మునిమాయచే గాలివాన వారిని బీడించెను.

,, 41. 48. 'సూర్యాస్తమయము, గాలి, వాన, పరిశ్రాంతచంద్రమతి' అను వాని వర్ణనములు.

,, 49. (చంద్రాస్తమయము.)

,, 50. 57. పిమ్మట విశ్వామిత్రుని మాయావశమున నొకదవాగ్ని యెదురుపడఁగాఁ జంద్రమతి దుఃఖించి తాను ముందుగనేఁగి యందుఁ బ్రవేశింప నది చల్లారుటయుఁ జంద్రమతి మరలి భర్తృసన్నిధిం జేరెను.

అత్తఱి విశ్వామిత్రప్రేరణమున నక్షత్రకుఁడు చంద్రమతికి దుర్బోధలు చేసియు నామె చిత్తమును గదల్పలేక

ఆ3. 58. 63. యామెను మెచ్చుకొను చుండఁ జంద్రమతీప్రభృతులు

నలకథ.

ప్పున నామెను పీడకయుండ నంగీకరించి కలిప్రేరణమునఁ దప్పుదారులఁ జరించి తాళవనమును జేరి నీరు త్రాగి విశ్రమించి యుండ రాత్రిపడినందున దమయంతి నిద్రించెను.

'సూర్యాస్తమయము, చీఁకటి, చంద్రోదయము, వెన్నెల, పరిశ్రాంతదమయంతి' మున్నగువానివర్ణనములు.

అట్లు నిద్రించుచున్న దమయంతివస్త్రము నుత్తరీయమునకై చించికొని యామెను విడిచి కలిప్రేరణమున నలుఁడు వనాంతరమున కేఁగెను.

(సూర్యోదయము) పిమ్మట దమయంతి మేల్కాంచి నలుఁడు లేమికి దుఃఖించి నలువైపులం దిరుగుచు నొకసర్పముచే మ్రింగఁబడుచు మొఱవెట్ట నొకబోయవాఁడు వచ్చి కాపాడి యామెను మోహించి తత్పాతివ్రత్యమహిమచే దగ్ధుఁ డయ్యెను. తదనంతరమున నామె యాయటవిం బోవుచు నొకఋషివాటికం గాంచెను.

అట్లుగపడినఋషులు నలుని సాహసమును ధిక్కరించి, దమయంతి నూరార్చి యామెకు నలప్రాప్తిరూపభావిశుభవార్త నెఱిఁగించి యంతర్ధాన మగుటయు నామె సుబాహుపురికిఁ బోవుచున్న శుచి మున్నగు మార్గస్థులవెంటఁ బడి వారితో నొకసెల్ల

ఆ.3-58-63.	కాశికిఁ బోవు మార్గస్థులవెంటఁ బడి గంగాతీరముం జేరి శ్రమ పడియున్నందున నచట విశ్రమించిరి.	యేటియొడ్డున బస చేసి రాత్రి పడినందున నట విశ్రమించెను.
64.	(గంగానదీ వర్ణనము.)	(సెలయేటి వర్ణనము.)
ఆ.4. 1.21.	సూర్యోదయాస్తమయములు, సంధ్యాకాలము, చక్రవాకములు, పద్మముకుళనము, చీఁకటి, నక్షత్రములు, చంద్రకాంతి మున్నగువాని వర్ణనములు.	సూర్యోదయాస్తమయములు, సంధ్య, చక్రవాకములు, పద్మముకుళనము, చీఁకటి, నక్షత్రములు, చంద్రకాంతి మున్నగువాని వర్ణనములు.
,, 22-23.	అట్లు గంగాతీరమున విశ్రమించి నిద్రించుచున్న హరిశ్చంద్రాదులపైఁ జల్లనిగాలులు వీచి వారి శ్రమ నపనయించెను.	అట్లా సెలయేటియొడ్డున విశ్రమించి నిద్రించుచున్న వారి నందఱను నొకమదపు టేనుఁగులగుంపు వచ్చి పీడించెను.
,, 24. 23.	వేగుఁజుక్క, కోడికూఁత, దీపములు, పద్మవికాసము, కుముదనిమీలనము, కోకముల యానందము, ఉదయించుచున్న సూర్యచంద్రబింబములు, సూర్యకాంతులు మున్నగువాని వర్ణనము	వేగుఁజుక్క, కోడికూఁత, దీపములు, పద్మవికాసము, కుముదనిమీలనము, కోకములయానందము, ఉదయించుచున్న రవిచంద్రబింబములు, సూర్యకాంతులు మున్నగువాని వర్ణనము.
,, 34. 39.	హరిశ్చంద్రాదులట్లు సుఖనిద్ర చేసి సూర్యోదయమగుడుఁ గాశీపురముఁ జేరిరి. రాజు విశ్వేశ్వరాలయముఁ గాంచి యాదేవుని స్తుతించి యుండునంతలో నక్షత్రకుఁడు పీడించుటయుఁ జంద్రమతి తన్నమ్మి ఋణవిముక్తి నొందుమని రాజునకు బోధ చేయుటచే నాతఁడు మిగుల వగలం బొగులఁ సాఁగెను.	అట్టి యుపద్రవమునుండి యెట్టులో తప్పి దమయంతి సుబాహుపురముం జేరి రాచనగరింగాంచి దాని వైభవమును వర్ణించి యచ్చెరువందుచుండునంతలో దీనుఁడై యడవిలోఁ దిరుగునలుఁడు స్మరణకు వచ్చినందున నామె మిగుల వగలం బొగులసాగెను.
ఆ. 4. 35.	(కాశీపురవర్ణనము.)	(సుబాహుపురవర్ణనము.)

హరిశ్చంద్రకథ.

ఆ.4.40.42. ఆరీతిని బరిపరివిధముల దుఃఖించి గత్యంతరము లేనందున నెట్టకేల కట్లె చేయుట కంగీకరించి హరిశ్చంద్రుఁడు చంద్రమతి నమ్మఁ జూపఁగాఁ బురపురంధ్రు లామెం గాంచి చంచలలక్ష్మివలె నున్న యీయామె నమ్మనగునా యనుచు నామెను వర్ణించిరి.

,, 42. 54. ఆకేశనఖపర్యంతము చంద్రమతి వర్ణనము.

,, 54. 65. ఆసమయమున విశ్వామిత్రప్రేరితుఁడయి కలిపురుషుఁడు కాలకౌశికనామబ్రాహ్మణ వేషమున వచ్చి "భార్యనమ్ముకొననగునా? వ్యవసాయము చేసికొనరాదా?" అని చెప్పిమరలించుటయు నా హరిశ్చంద్రుఁడందుల కంగీకరింపక "మహారాజ నగునేను వ్యవసాయము చేయుదునా?" అని బదులు చెప్పి గత్యంతరములేక కరుణించి సాయపడుమని ప్రార్థింప నావిప్రుఁడు ధనరాశి నిచ్చి చంద్రమతిని గొనిపోవ నుద్యమించెను. అప్పుడు లోహితుఁడు దుఃఖింపఁగా నావు తోడిదే పెయ్యయుం నని తగవుపెట్టి వానినిఁగూడఁ దీసికొనిపోయెను. చంద్రమతియుఁ గాలకౌశికునింట నాతనిభార్య కలహకంఠిక మెచ్చునట్లుఁ బనులు చేయుచుండెను.

నలకథ.

ఆరీతిని బరిపరివిధముల దుఃఖించి యీయామె రాజభవనద్వారమును దఱియుండనంతఁ బురపురంధ్రు లామెం జూచి "ఈమె సార్వభౌముని భార్య కానోపును, చంచలయగు లక్ష్మిని నమ్మనగునా?" యని పల్కుచు నామెను వర్ణించిరి.

ఆకేశనఖపర్యంతము దమయంతి వర్ణనము.

ఆసమయమున రాజమాత మేడమీఁదినుండి దమయంతిని జూచి తీసికొనిరమ్మని యొకదాదినంప నదివచ్చి "ఈదుఃఖము పోవు నుపాయము చేసికొనరాదా? ఏల దుఃఖించెదవు? ఈసుబాహుని తల్లిని సేవింపుము" అని బోధ చేయఁగా, నామె "మహారాజపత్ని నగునేను దాస్యము చేయుదునా?" అని పలికి గత్యంతరము లేక తుదకుఁ గరుణించి సాయపడుమని దాదిని వేఁడుకొనుటయు నాదాది యీయామెకుఁ దగినట్లు సైరంధ్రిగా నుండ బోధ చేసి రాజమాతదరికిఁ దీసికొనిపోయెను. రాజమాతయు నామె నాదరించి తన కూఁతున కప్పగింప దమయంతి యీరాజమాత మెచ్చునట్లుగ సంచరించుచుండెను.

	హరిశ్చంద్రకథ.	నలకథ.
ఆ. 4. 66. 73.	అట హరిశ్చంద్రుఁ డాధనమును నక్షత్రకున కర్పింప నాతఁడు "నా వేతనమందినదిగాని నాగురువుగారిసొమ్ము నిచ్చివేయుము" అని పల్కెను. అందులకురాజు చలించియుఁ జేయునది లేక తన్ను నమ్మికొమ్మనుటయు, నాతఁడు రాజును బాధించి విశ్వామిత్ర ప్రేరణమున మాలనిరూపమున నున్న వీరబాహునియొద్దకుం గొనిపోయి వాని కమ్మఁజూపఁగా రాజుదుఃఖితుఁడై యామాలనిం గాంచెను.	అట నలుఁ డరణ్యమునఁ బోవుచు దవాగ్నిలోఁ బడియున్న కర్కోటకునింగాపాడి పైకిఁ దియఁగా నాసర్ప మాతనిని గఱచి విరూపిని జేసెను. అందులకు రాజు సంభ్రమింపఁగా "నీవు బయలుపడకుండుట కిట్లు సేసితిని. నీరూపము వలసినపు డీవస్త్రమును ధరింపుము" అని యొకబట్ట నిచ్చి "ఈదరినున్న ఋతుపర్ణుని సేవించి నీయశ్వహృదయము వాని కుపదేశించి వానియక్షహృదయమును నీవు సంపాదింపుము. నీకు మేలయ్యెడు" అని చెప్పి పోయెను. నలుఁడును సంతసించి ఋతుపర్ణునొద్ద కేఁగి యాతనిఁ గాంచెను.
,, 73.	(వీరబాహునివర్ణనము.) వీరబాహుఁడు రాజుం గాంచి "నీవెవ్వఁడవు? నన్ను సరిగా సేవించెదవా? వలసిన ధనము నిచ్చెదను." అని పలుకఁగా రాజు సత్యమునకు లోఁబడి యందుల కంగీకరించుటయు నామాలఁడు నక్షత్రకునకుఁ గోరినంతధన మిచ్చి యా రాజుం గొని తోడ్కొనిపోయెను.	(ఋతుపర్ణునివర్ణనము.) ఋతుపర్ణుఁడును నలునిం జూచి "నీవెవ్వఁడవు? నన్ను సేవించెదవా? నీయక్కఱ తీర్చెదను." అని పలుకఁగా రాజు "నే నశ్వహృదయము నెఱుఁగుదును. పాకవిద్యలోఁ గుశలుఁడను. నిన్ను సేవించెదను." అని పలుకుటయు ఋతుపర్ణుఁడు సంతసించి యాతని నాదరించెను.
ఆ. 5. 1. 10.	నక్షత్రకుఁ డాసొమ్ముఁ బట్టుకొని పోయి విశ్వామిత్రునకు సమర్పించెను. హరిశ్చంద్రుఁడును దేవతా ప్రసాదమున నాఁకలిదప్పులులేనివాఁడై యామాలని సేవించుచునట్టి సేవకు మెచ్చి యాతఁడు శ్మశానాధిపత్యము నీయఁగా భూత	నలుఁడు బాహుకుఁడనుపేరితో ఋతుపర్ణుని సేవించుచు నాతనిదయచే నాఁకలిబాధయు నుడుగఁ దన సేవకు మెచ్చి యాతఁ డశ్వాధిపత్యము నొసంగిన, నశ్వములను వశపఱుచు కొనుచు, నశ్వశాలయందుండి ప్రియావియోగమునకు దుఃఖించుచు నుండెను.

హరిశ్చంద్రకథ.

ఆ. ౬.1. 10. ప్రేతపిశాచములను వశపఱచుకొని, శవములపన్నులు రాఁబట్టుచుఁ బ్రేతభూమియందు నివసించి ప్రియావియోగమునకు దుఃఖించుచునుండెను.

ఆ. 5-౬. (శ్మశానవర్ణనము.)

,, 11-18. అపుడు విశ్వామిత్రుఁడా చంద్రమతీ హరిశ్చంద్రుల నింకను బీడింప నెంచి కాలకౌశికునిఁ బ్రేరింప నాతఁడు హోమ మారంభించి లోహితుని సమిధలకై యడవికి వెళ్లుమని పీడించుటయుఁ దల్లి చంద్రమతి దుఃఖించి రక్ష కట్టి యనుప విప్రబాలకులు తోడరా నాబాలుఁ డరణ్యమున కేఁగెను.

,, 15. (చంద్రమతి దుఃఖము)

,, 18. (అటవీవర్ణనము)

,, 11-24. ఏఁగి యట భీతుఁడై యాకులనుదర్భలను వెదకుచుండ విశ్వామిత్రప్రేరితుఁడై తక్షకుఁడా బాలకుని గఱవఁగా నాతఁడు మూర్ఛిల్లుటయుఁ దోడిబాలురు పోయి కాలకౌశికునితో నావృత్తాంతమును జెప్పుచున్నపుడు విని చంద్రమతి మూర్ఛిలి తెలిసి పలువిధముల దుఃఖించి యడవికిఁ బోననుజ్ఞ యి మ్మని యావిప్రుని వేఁడెను. కాని యాతఁడు నిర్దయుఁడై యాజ్ఞను నిరాక

నలకథ.

అపుడు భీముఁడు తనకూఁతురు నల్లుఁడుపడిన కష్టములను విని దుఃఖించి వారి నన్వేషింప సుదేవుఁ డనువాని నంపఁగా నాతఁడు తిరిగి తిరిగి సుబాహుపురి కేఁగి పురోహితులతో రాజాంతఃపురముఁ బ్రవేశించి యచట దమయంతిం గాంచి తన్నెఱింగింప నామె తనయవస్థ నాతనికిఁ దెలుపుచుండ విని రాజమాత మిక్కిలి దుఃఖించి తానామెకుఁ బినతల్లి యగుట నెఱింగించి తగుసాయ మిచ్చి కాన్కలతో నంపుటయు నామె బయలువెడలి యెదుటఁ గుండినపురమును గాంచెను.

(రాజమాతదుఃఖము.)

(కుండినపురవర్ణనము.)

కాంచి జనకునిల్లు చేరి యావస్త్రార్థముతోడనే యుండి వసరుచుండ భీముఁడు కూఁతుదుర్దశను గాంచి పర్ణాదుఁ డనువిప్రుని నలు నన్వేషింపఁ బంచి "భార్యను నట్టడవిలో విడిచిన యవాచ్యుఁడు" అనువాక్యమున కుత్తర మొసఁగినవానిం గని రమ్మన నాతఁడు పోయి యయోధ్యలో నశ్వశాలయందు విరూపియై యున్న బాహుకునిఁ గాంచి భీముఁ డుపదేశించిన రీతిని బలికి యాతఁడు దుఃఖముతో నిచ్చిన "రాజ్యభ్రష్టుఁడై మతిచెడి యుండువాని నిట్లు పీడించుట కులకాంతకుఁ గీర్తికర మగునా?" అను ప్రత్యుత్తరమును విని యచటు

హరిశ్చంద్రకథ.

ఆ.5.11.24. రించి యింటిపను లెల్లందీర్చినంగాని పోరా దని పలుక నామె దుఃఖము నడంచికొని యట్లే చేసి యాతని యనుమతంబున నరణ్యమున కేఁగుచో ననూరునిసారథ్యవశమున సూర్యరథ మస్తాచలశిఖరము నధిరోహింప సూర్యుఁడస్తమించుటయు నంధకారబంధురమగు నాయరణ్యమున సర్పదష్టుఁడగు లోహితుంగాంచి దుఃఖించి వానియందే తనహృదయము నిల్పియుండి దుఃఖించెను.

,, 30-32. (అంధకారవర్ణనము)

,, 33. 39. అట్లు దుఃఖించి యామె యెట్టకేలకు ధైర్యము నూని యాబాలునిశ్మశానవాటికకుం జేర్చి దుఃఖించుచుండ నచటఁ గాపై యొకమంచెపైఁ గూర్చుండి యావలి కెవ్వరును రానందులకు విచారించుచుండి యారాజు రోదనమును విని యెవ్వరు వచ్చిరో యని వెదకఁ దలఁచెను.

,, 40-55. అట్లుతలంచి యాచోటికేగి పన్నుచెల్లింపుమని పీడింపఁగా నామె యాబాలుని జూపి

నలకథ.

వాసి భీమున కెఱిఁగించుటయు దమయంతి మూర్ఛిల్లి తెలిసి దుఃఖించుచుఁ దను మును వెదకి తెచ్చిన సుదేవుని రావించి నలుని దరికేఁగవలయు నని వేఁడికొనెను. ఆతం డందుల కియ్యకొని యయోధ్యకేగి దమయంతీద్వితీయస్వయంవర మచిరకాలమున నగు నని ఋతుపర్ణునకుఁ దెలుపఁగా నాతఁ డాసుదేవుఁడు చెప్పినకాలము దాఁటకుండఁ గుండినపురిం జేరఁదలంచి బాహుకుని సారథిఁగాఁ జేసికొని రథాధిరూఢుఁ డై పోవుచు నరణ్యమున రథవేగవశమున నుత్తరీయ మెగిరిపోవుతఱి నాబాహుకుఁడు రథవేగమును వర్ణించుటం జేసి మత్సరించి తనయక్షహృదయజ్ఞతం జూపుచు నొక తాండ్రచెట్టుపర్ణంబుల సంఖ్యచెప్పఁగా బాహుకుఁ డచ్చెరువొంది యాతనికిఁ దనయశ్వహృదయము నిచ్చెద నని వాగ్దానము చేసి యాతనివలన నాయక్షహృదయము నుపదేశమందెను.

(తాండ్రచెట్టు వర్ణనము.)

అట్లుపదేశమందినయాయక్షవిద్యామహిమచేఁ గలి యాతని విడిచి పోవఁగా నలుఁ డచిరకాలమున ఋతుపర్ణుని గుండినపురమును జేర్చుటయు నారథఘోషము నలునిదిగాఁ దలఁచి దమయంతి తమయంత్రి నెఱవేఱినందుల కుప్పొంగుచు మేడమీఁద నుండినలేతరులను జూచి విఫలమనోరథ యై దుఃఖించుచుండ నాఋతుపర్ణుఁడు భీముఁ డిచ్చినవిడిదిలో దిగి రాజు లెవ్వరును నావలికు రాకుండుటకుఁ జింతించుచుండె. దమయంతియు నాఋతుపర్ణుని సారథి యెవ్వరో యనుసందేహము వాసి

హరిశ్చంద్రకథ.

ఆ.5-40-55. యాతని కగ్నిదానము చేయుమని ప్రార్థించుటలో నాతఁడాపిల్లని దనపుత్త్రునింగా గుర్తెఱిఁగియు నాకారగోపనము చేసికొని యామె మెడలోనున్న మంగళసూత్రముఁ బన్నుక్రింద నిమ్మనుటయు నామె యాతఁడు తనభర్తయే యని గ్రహించి యాతని తొంటివైభవమును వర్ణించి యప్పటి దురవస్థకు దుఃఖింపసాగెను.

,, 51. (హరిశ్చంద్రుని తొంటివైభవము.)

హరిశ్చంద్రుఁ డట్లు దుఃఖించు చంద్రమతి నూరార్చి "పలు దేశములు నాతోఁ దిరిగిన పరమోపకారిణి వగు నిన్ను నమ్మి వేసి నేనెట్లు నీయెదుట నిలుచువాఁడను?" అని దుఃఖముతోఁ బలుకఁగాఁ జంద్రమతి "మహానుభావా! అట్లనఁదగునా? నీ సచ్చరిత్రమునకు భూమ్యాదులు సాక్షులై యున్నవి." అని పల్కుచు వనరుచుండ నామెతోఁ గలిసి లోహితునిపైఁ గన్నీటిధారలు పాఱునట్లాతఁడును మొఱపెట్టి తుదకు ధైర్యము నూని సదుపదేశము చేసి పన్నునకై సొమ్ము తెమ్మనఁగా నామె యందులకై యూరిలోని కేఁగుట

నలకథ.

కొనుటకై యాతనితో వచ్చినవారిని శోధింపఁ దలంచెను.

అట్లు తలంచి కేశిని యనుదానితోఁ దనపుత్త్రుని బెట్టి పంప నాతఁడు వానిని గుర్తెఱింగియు నాకారగోపనము చేసికొని దాని నటనుండి పొమ్మనఁగా నది యాతఁడు వంటచేయునపు డప్రయత్న సిద్ధములై సాక్షాత్కరించి యున్న యగ్నిజలములఁ జూచి పోయి దమయంతికిఁ దెలుపఁగా నామె యాతఁడు తనభర్తయే యని గ్రహించి తనతండ్రిమూలమున నాతనిరావించి యాతనితొంటివైభవమును వర్ణించి యప్పటి దురవస్థకు దుఃఖింపసాగెను.

(నలుని తొంటివైభవము.)

నలుఁ డట్లు దుఃఖించుదమయంతి నూరార్చి "పలుదేశము లొంటరిగఁ దిరిగిన నిన్నెట్లు నమ్మి గ్రహింపనగును?" అని దుఃఖముతోఁ బలుకఁగా నామె పాతివ్రత్యము నెఱిఁగిన వాయుదేవుఁ డచటనిలిచి "నీ వట్లనఁ జనునా? నీభార్య పాతివ్రత్యమునకు భూమ్యాదులు సాక్షు లయియున్నవి" అని పలుకుటయు నలుఁ డామెను గూడి కర్కోటకుఁ డిచ్చిన వస్త్రమును ధరించి తనతొంటిరూపము నంది తన్ను సేవకునిఁ జేసినందులకుఁ బరితపించుచున్న ఋతుపర్ణుని దేర్చి యాతని కశ్వహృదయము నుపదేశించి పంపివేసెను. వెండియు నతఁడు తనకుటుంబమును భీమునొద్దనుంచి పుష్కరుని పాలికింబోయి దమయంతినొడ్డి జూదమాడి వానియధీనములో నున్న తన రాజ్యమును గెలిచికొనెను.

హరిశ్చంద్రకథ.

ఆ. 5. 51. గను విశ్వామిత్రకల్పితుఁ డగు చోరుఁ డొకఁ డాయూరి రాజపుత్త్రుని జంపి నగలం దోఁచి కొని తెచ్చి కపటము చేసి యామె కిచ్చెను. అకార్యకారణమున నామె యావస్తువులతో రాజభటులకు దొరకి రాజదండన కర్హయై వీరబాహున కప్పగింపఁ బడెను.

ఆ.5.61.70. వీరబాహుఁడును నామెను వధ్యవధకుఁ డగు హరిశ్చంద్రు నొద్దకుఁ బంపఁగా నాతఁడు ధైర్యముతో విశ్వామిత్రుఁ డాపఁ జూచినను నాఁగక యామె తల నఱుకుటకై కత్తిని దీసి యుండ దేవతాగణముతో నీశ్వరుఁడు ప్రత్యక్షమై "ఓ రాజా ! నీనీతికిని నీభార్యాపాతివ్రత్యమునకును మెచ్చితిని" అనిపలుకుచు లోహితుని గాశిరాజపుత్త్రుని బ్రతికించి పరసేవావైలక్ష్యము పోఁబలుకుటయు నాతఁడు పుత్త్రునిం గలిసి యాపరమేశ్వరుని స్తుతించి విశ్వామిత్రదత్తరాజ్యమెట్టకేలకు గ్రహించి రాజపూజితుఁడై బంధుజనరక్షకుఁడై రాజ్యమును బాలించుచు ధరాపురంధ్రితోఁ జంద్రమతిని సుఖింపఁజేసెను.

ఆ. 5. 66. (శివస్తుతి.)

నలకథ.

ఆవెనుకః కానుకలతో భీమరాజుచే నంపఁబడిన తనకుటుంబము నాదరించి నలుఁడు శత్రుల నణంచుచు దానధర్మములం జేయుచునుండి దమయంతితో నొక యజ్ఞము చేయఁగా నింద్రుఁడు దేవతాగణముతో సాక్షాత్కరించి "ఓరాజా! నీనీతికిని నీభార్య పాతివ్రత్యమునకును మెచ్చితిని" అని పల్కుచు వరముల నొసంగి వారికిఁ బరసేవావైలక్ష్యము పోఁబలుకుటయు నాతఁడు భార్యతోఁ గూడి యామహాత్ముని స్తుతించి యింద్రదత్తరాజ్యపాలనావైభవము నందిరాజపూజితుఁడై బంధుజనరక్షకుఁడై రాజ్యమును బాలించుచు ధరాపురంధ్రితో దమయంతిని సుఖింపఁ జేసెను.

(ఇంద్రస్తుతి)

పయిరీతిగ జోడింపఁబడిన హరిశ్చంద్రనలకథలు కవిచే నే గ్రంథమునుండి సంగ్రహింపఁబడినవో యనువిషయము విచారింపవలసియున్నది. నలకథ మహాభారతమునఁ గలదు. హరిశ్చంద్రకథ ఋగ్వేదమునందును, మార్కండేయపురాణమునందును, భాగవతమునందును, దేవీభాగవతమునందును నగపడుచున్నది.

భారతముననున్న నలకథలో "నలుఁడు స్వయంవరమున దమయంతిని బరిణయమయి మహావైభవముతో రాజ్యము నేలుచుండె" అను కథాభాగముమాత్రమే శ్రీహర్షకవిచే స్వీకరింపఁబడి నైషధకావ్యమున వర్ణింపఁబడెను. నలునియుత్తరకథయం దాతఁడు పడినకష్టములు మాత్రమున్నవికాని యాతనికి ఘనతను సంపాదించువిషయములెవ్వియు లేవు.మఱియుఁ బూర్వకథతోడనే "అంగవంతో ముఖాద్యార్థా విప్రకీర్ణా యథాయథమ్, ఏకార్థ ముపనీయంతే యత్ర నిర్వహణం హి తత్" అనులక్షణము గల నిర్వహణసంధి ముగిసి కావ్యోపసంహారావస్థ సంభవించుటంజేసి యుత్తరకథారంభము వేఱొకకావ్యమునారంభమువలె నుండు నని కావలయు శ్రీహర్ష మహాకవి నలుని యుత్తరకథను వర్ణింపలేదు. అట్టి శ్రీహర్షుని సంస్కృతనైషధకావ్యమునకె శృంగారనైషధకావ్య మాంధ్రీకరణమైయున్నది.సంస్కృతాంధ్రభారతములును, సంస్కృతాంధ్రనైషధములును రామరాజభూషణునకుఁ బూర్వములే యయినను హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమునందలి నలకథ చాలవఱకు సంస్కృతభారతమును సంస్కృతనైషధమును మాత్రమె యాదరించిన ట్లున్నదిగాని వాని యాంధ్రీకరణముల నాదరించిన ట్లగపడదు.కొన్నియలంతిస్థలములందు నర్థద్వయసంఘటనయోగ్యత మొదలగుకొన్నికారణములచే నట్టి సంస్కృతగ్రంథములలోని కథాభాగములు సైతము రామరాజభూషణునిచే మార్పఁబడినవి.

హరిశ్చంద్రకథ లనేకగ్రంథములం దనేకరీతుల నున్నవి. వానిలోనెల్ల మొదటిది ఋగ్వేదభాగ మగునైతరేయబ్రాహ్మణస్థకథయే యనఁదగును.అట్లయినను నాహరిశ్చంద్రునికథసత్యవ్రతోపస్తుతియోగ్యముగ మార్కండేయపురాణమున సవరింపఁబడినది. అట్లు సవరించుటలో నందైతరేయబ్రాహ్మణస్థకథాసారమును మాత్రము సూచించి యాకథను

వర్ణింపక వేఱొకకథను గల్పించియున్నాఁడు. అట్టి మార్కండేయపురాణకథయే దేవీభాగవతమున సవరింపఁబడినది. అట్లు సవరింపఁబడుటలో మార్కండేయపురాణమున వర్ణింపనిదైయైతరేయ బ్రాహ్మణకథసయితము వర్ణింపఁబడెను. ఆకథయే మార్కండేయపురాణము నుండి గ్రహించిన కథకుఁ బీఠిక యగునట్లు సందర్భపఱుపఁబడెను. ఈదేవీభాగవతకథయే యాంధ్రప్రబంధవర్ణితకథకు మూలమనఁదగినంత సంబంధము గల్గియున్నది.

రామరాజభూషణుని హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమే కాక మల్లారెడ్డిషట్చక్రవర్తిచరిత్రమును, గౌరనమంత్రి హరిశ్చంద్రద్విపదయును, శంకరకవి హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానమును, కంచివీరశరభకవి హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానమును నాంధ్రభాషలో హరిశ్చంద్రకథను వర్ణించిన ప్రాచీనప్రబంధములగపడుచున్నవి. దేవీభాగవతస్థితహరిశ్చంద్రకథయే కొంతవఱకు మార్పఁబడి వీనియందు వెలయుచున్నది. కొన్ని పేరులును మార్పఁబడినవి. 11-వ శతాబ్దమువాఁడగునార్యక్షేమేంద్రునిచే రచితమగుచండకౌశికనాటకమందుసయిత మీమార్పు లగపడవు. ఆనాటకము కేవలము మార్కండేయపురాణము ననుసరించియే రచింపఁబడెనని చెప్పవచ్చును మారనకవి మార్కండేయపురాణకథను సరిగాఁ దెనిఁగించెనుగాన నందును నిట్టికల్పనము లగపడవు. కావున నాంధ్రకవులు చేసినమార్పులుగలకథకు మూలగ్రంథ మేదో; లేక, యాంధ్రకవులలో నొక్కఁ రట్టిమార్పులను జేసియున్నయెడల వారిలో నెవ్వరు మొదటివారో యనువిషయము నిర్ణయించుకొనవలసియున్నది. సామాన్యముగా వీ రెల్ల నొక్కశతాబ్దములోనివారే యయియున్నట్లగపడుచుండుటచే వీరిగ్రంథముల పౌర్వాపర్యము నిర్ణయించుట యశక్య మని చెప్పవచ్చును. దేవీభాగవతమున లేనికొన్ని కల్పనములును, పేరులమార్పులును మున్నగునవి వీనియన్నిటియందును జాలవఱకుఁ దుల్యములేమైయుండుటచే నట్టి మార్పులు కలయేదోయొక గ్రంథము దేవీభాగవతమునకును వీనికిని నడుమనుండి యుండవలెననికాని, లేదా యాయాంధ్రప్రబంధకర్తలలోనే యొక రామార్పులను జేసియుండఁ దద్గ్రంథ మితరులకెల్ల మూలమయి యుండియుండవలెననికాని చెప్పక తప్పదు.

ద్వి. "చెలఁగి ఋగ్వేదప్రసిద్ధుఁడై జగతి, వెలయు హరిశ్చంద్ర విభుపుణ్యచరితఁ
గవితాచమత్కృతిఁ గాంచి హర్షించి,కవు లందఱును శిరఃకంపంబు సేయఁ
బచరించి వీనుల పండువు కాఁగ, రచియింతు..............."

అని యిట్లు ఋగ్వేదప్రసిద్ధహరిశ్చంద్రకథను దాను జమత్కారముగాఁ గల్పించి వర్ణించెద నని గౌరనమంత్రి చెప్పికొనియుండుటచేతను, నాతనికావ్యము ద్విపదకావ్య మగుటచేతను గొందఱు చరిత్రకారులు గౌరన కృష్ణదేవరాయలకాలమునకును గ్రిందటివాఁడే యని యభిప్రాయ పడుచుండుటచేతను, నీగ్రంథమే తక్కినయాంధ్రప్రబంధములందలి హరిశ్చంద్రకథలకు మూలమని కొంద ఱభిప్రాయపడుచున్నారు.

"గౌరన వర్ణించినకథలోని కొన్ని విషయములు రామరాజభూషణుని హరిశ్చంద్ర నలోపాఖ్యానమునందును,మల్లారెడ్డి షట్చక్రవర్తి చరిత్రలోని హరిశ్చంద్రకథయందునునగపడకుండుటచే నవియే మొదటివని గ్రహించుట యుక్తము. అందును హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమున శ్లేషప్రతిబంధముచేఁ గొన్నికల్పనములువిడువఁబడినవనుకొందమన్నను నేకార్థి యగుమల్లారెడ్డి గ్రంథమునం దట్లు లేకుండుటకుఁ గారణముండదుగదా! మఱియు ఋగ్వేదప్రసిద్ధ హరిశ్చంద్రకథయందు గౌరన చేసిన మార్పు లనేకములు పురాణములయందే యుండుటచే నాతఁడు పురాణములలోనికథలను సవరించెద నన్నచోఁ గొంతవఱకు సత్యముగానుండును గాని ఋగ్వేదప్రసిద్ధ హరిశ్చంద్రకథను మార్చిచెప్పెననుట సత్యమైయుండఁజాలదు. హరిశ్చంద్రద్విపద వ్రాసినగౌరనమంత్రి 1600ప్రాంతమునం దుండెడివాఁడని బ్రౌనుదొరవా రభిప్రాయపడియున్నారు. గౌరనమంత్రి కృష్ణదేవరాయలకును బూర్వుఁ డనుటకుఁ దగినప్రమాణములగపడవు. గౌరన పెదతండ్రియీమాధవనృపాలునియొద్ద మంత్రి యని గౌరనచెప్పియున్నాఁడు (చూ. గౌ. హ. ద్వి. పూ. 40 పు.) గౌరనహరిశ్చంద్రోపాఖ్యానాదిని జెప్పినమాధవనృపాలుఁడు కవులచరిత్ర ద్వితీయముద్రణమున శ్రీవీరేశలింగముపంతులవారు వ్రాసినరీతిని 1427-వ సంవత్సరమున నున్న రేచర్లమాధవనృపాలుఁడే యనుటకుఁ దగినయాధారమగపడదు.

రామరాజభూషణుఁడే యీ కథను గల్పింపఁగా నయ్యది శ్లేష నిర్బంధము ననంతరసవంతముగా నుండనందున గౌరన ప్రతిబంధశూన్యమగు పాటవంటి ద్విపదతో మిక్కిలి మనోహరముగా వర్ణించెననుట విరుద్ధము కానేరదు. మఱియు నాంధ్ర ప్రబంధములం దగపడుచున్న పయిమార్పులు కొన్ని రసౌచిత్యపోషణోపయోగులు గాక యనావశ్యకము లయి కేవలము నర్థాంతరానుసంధానానుకూల్యమునకై కల్పింపఁబడిన ట్లగపడుచున్నవి.

అట్లర్థాంతరఘటనానుకూల్యమునకై కల్పింపఁబడినవే యని తోఁచినవానిని గొన్నింటిని మల్లారెడ్డి విడిచిపెట్టియుండవచ్చును. అట్లు విడువఁబడినవానిలోఁ గొన్ని సందర్భయోగ్యములుగా వర్ణించుటకు వీలు పడియుండుటచే వానిలోఁ గొన్నిఁటిని గౌరన తన గ్రంథమునఁ జేర్చియుండవచ్చును. అట్లే మఱికొన్ని నూతనకల్పనముల నయిత మౌచిత్యానుసారముగాఁ గల్పించియుండవచ్చును" అని యిట్లు మఱికొంద అభిప్రాయపడుచున్నారు.

వీరు చెప్పినరీతినే కొన్ని కథపట్టు లగపడుచున్నను రామరాజభూషణుఁడు హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమున వర్ణించినట్టియుఁ, బురాణము లందు లేనట్టియు బేతాళవృత్తాంతము మున్నగు కొన్ని భాగము లర్థాంతరమందును నప్రసిద్ధమగు వర్ణనములను గల్పించుకొనవలసిన యావశ్యకతను గూర్చుచుండుటచే (చూ॰. హ. న. 3,37-40) నట్టి కల్పనము లంతకుముందే యుండియుండునని యంగీకరించుట యుచితము. ఇప్పటి కట్టి మూలగ్రంథము వేఱొకటి యగపడనందున నట్టిది గౌరనగ్రంథమే యని నేను దలంచెదను. మఱియు శ్లేషార్థఘటనకయి యప్రసిద్ధార్థములను గవి గల్పించెననుటకన్న నవి యావఱకుఁ బ్రసిద్ధములై యున్నవనియుఁ గవి తన సామర్థ్యవిశేషమున నట్లద్భుతముగా సందర్భపఱిచెననియు నంగీకరించుటయే రామరాజభూషణుని కవితాపాటవమునకుఁ దగియుండునని నాయభిప్రాయము.

పై విషయమున మ-రా-రా-శ్రీ, పూండ్ల రామకృష్ణయ్య పంతులు గారు తాము రచించిన హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానపీఠికయం దిట్లు వ్రాసియున్నారు. "రామరాజభూషణకవి శంకరకవికృత మగు హరిశ్చంద్రో

పాఖ్యానమును, శ్రీనాథకవివిరచిత మగుశృంగారనైషధమును ముందిడుకొని యీశ్లేషకావ్యమును వ్రాసియున్నాఁడు" అను నీవ్రాఁత సరిగా నున్నట్లగపడదు. శ్రీనాథుని తెలుఁగునైషధమునకు మూలమగు శ్రీహర్షుని సంస్కృతనైషధము రామరాజభూషణునిచే నాదరింపఁ బడినదిగాని శ్రీనాథుని యాంధ్రీకరణ మాదరింపఁబడ లేదు. శ్రీనాథుఁడు విడుచుకొనినట్టియు సంస్కృతనైషధమున నున్నట్టియుఁ గొన్ని మార్గములు రామరాజభూషణునిచేఁ జూపఁబడినవి. మఱియు శ్రీనాథుఁడు విడుచుకొనిన కొన్ని యద్భుతమార్గములు రామరాజభూషణునిచే వసుచరిత్రమున సంగ్రహింపఁబడినవి. (చూ. నారచించినవసుచరిత్రవిమర్శనము). పై కారణములచే రామరాజభూషణుఁడు శ్రీహర్షుని సంస్కృతనైషధమును జదివినవాఁడని స్పష్టపడుచున్నది. కావున నీ గ్రంథమునం దున్న నైషధకల్పనములు సంస్కృతనైషధమూలకములే యనుట సరిగాని శ్రీపూండ్ల రామకృష్ణయ్యపంతులుగారు వ్రాసినట్లు శ్రీనాథకవిరచితశృంగారనైషధమూలకములనుట సరిగాదని గ్రహింపనగును. అయినను నలకథలో "నలుఁడు దమయంతిని వివాహమయి సుఖముండె"ననునంతవఱకుఁ గలకథ మాత్రమే నైషధకావ్యస్థమగుటచేతను భారతస్థమగు నలకథయెల్ల హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమున నుండుటచేతను దానిలోని నలకథను గవి నైషధమును ముందిడుకొని వ్రాసెనని వ్రాయుట బొత్తిగా నసంగతముగ నుండును.

అట్లే శంకరుని హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానము దీనికి మూల మనుటయు సరికాదు. గౌరనరచన నెల్లను నిర్వహించుచు నతోధికకల్పనను రచించిన శంకరునిరచన గౌరనకుఁ దర్వాతిదే యని స్పష్టపడుచున్నది. శంకరకవికృతగ్రంథమంతయు గౌరనగ్రంథము ననుసరించియు, దానిని సవరించియు వెలయుచున్న దనుటకు సందేహము లేదు. కాఁగా గౌరన గ్రంథమున లేనిశంకరకవికృత నూతనకల్పనము లెవ్వియు నిందగపడవు. కాన గౌరనగ్రంథమును మూలముగాఁ జేసికొని వ్రాసినశంకరకవిగ్రంథము దీనికి మూలమనుటకంటె గౌరనగ్రంథమే దీనికిని మూలమనుట యుచితము.

చ. "కుదురు మెఱుంగు నిబ్బరపుగుబ్బలపై నయనాంబుపూరముల్
చెదరఁగ నేల యేడ్చెదవు చెల్వ! దురంతవిషాదవేదనా

విదళితమానసాబ్జ పయి నేమటు నాయువు శాశ్వతంబె సం
పదలు స్థిరంబులే విధివిపాకము దాఁటఁ దరంబె యేరికిన్ ?"

(హ. న. 5. 54) (శంకర. హరి. 5. 87.)

ఈపద్య మున్న సందర్భమున హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమున నొక నాల్గు పద్యములు సుగమార్థకము లై యుండుటచే వాని వ్యాఖ్యాన మనావశ్యక మని తలంచి చిత్రకవి యనంతకవి "పై నాల్గుపద్యములును సుగమములు" అని వ్రాసియున్నాఁడు. ఇట్లు ముద్రితగ్రంథమునం దే కాక నేను జూచిన తాళపత్రగ్రంథములం దెల్ల వ్రాయఁబడియున్నది. పయి పద్యమును విడిచినయెడల నచట వ్యాఖ్యానము లేనివి మూఁడుపద్యములుమాత్రమే యగును. చిత్రకవియనంతకవి రామరాజభూషణునికిఁ దరువాత మిక్కిలి సమీపకాలములోనివాఁ డగుటచే నీపద్య మీ గ్రంథమునందు రామరాజభూషణునిచే నిలుపఁబడినదే యని యంగీకరింపక తప్పదు. ఇఁక శంకరకవి హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానమునందు సయిత మీపద్యమును దీసివేసినయెడల నీపద్యమునకుఁ దరువాత నున్న "అనినఁ జంద్రమతి యి ట్లనియె" (5. 88) అనుగద్యము మున్నగునవి సందర్భింపనేరవు గాన నందును నీపద్యము ప్రామాదికముగఁ బ్రక్షిప్త మయ్యె ననుటకు వలనుపడదు. పై కారణములచే నం దొకగ్రంథకర్త వేఱొకరిగ్రంథమునుండి యీపద్యమును గ్రహించె నని కాని యిట్టి పలివా రెవ్వ రేని యట్లు దృఢముగాఁ జూనిపి రని కాని యంగీకరింపక తప్పదు.

ఇఁక నాపద్యముయొక్క యదుకుబడినిబట్టి యది యేగ్రంథమున మిక్కిలి సరిగా నదుకుకొనియున్నదో విచారింపవలసి యున్నది. ఏడ్చుచున్న యామె చంద్రమతి' యని తెలిసినపిదప హరిశ్చంద్రుఁ డీపద్యార్థమును బల్కినట్లు రామరాజభూషణుఁడు సందర్భపఱిచియున్నాఁడు. 'ఏడ్చుచున్న యామె చంద్రమతి' యని తెలియకమునుపు హరిశ్చంద్రుఁ డట్లామెతోఁ బలికె నని శంకరకవి సందర్భపఱిచి యున్నాఁడు. కావున హరిశ్చంద్రునివంటి మహాపురుషుఁ డామె తనభార్య యని గ్రహింపనపుడు—

"కుదురు మెఱుంగునిబ్బరపుగుబ్బలపై నయనాంబుపూరముల్
చెదరఁగ . . ."

అని యిట్లామెతోఁ బల్కె నని చెప్పుట యనుచితము గాన నీ పద్యము రామరాజభూషణుని గ్రంథమునుండియే శంకరకవిగాని వే ఱొకరుగాని సంగ్రహించియుండఁదగు నని తోఁచుచున్నది మఱియు—

మ. "అకటా! చేరెఁడు నేలకుం దగఁడె సప్తాంభోధివేష్టితభవ
త్సకలద్వీపకలాపభూపమకుటాంచత్పద్మరాగోజ్జ్వల
ప్రకటానర్గళనిర్గళత్కిరణశుంభత్పాదుఁ డైనట్టిరా
జకుమారుం డని యేడ్చెఁ గన్నుఁగవ నశ్రుల్ కాల్వ లై పాఱఁగాన్."
(శంకర. హరి. 5-86.)

అను దానివెనుక నున్న పయినుదాహరించిన "కుదురు మెఱుంగు" అనుపద్యమునందు "ఆయువు శాశ్వతంబె" అనువాక్యమునకుఁ (శంకరుని గ్రంథమునందు) బ్రసక్తి యగపడదు. "సప్తద్వీపముల నేలు రాజు కొడుకునకు దహనస్థలమునైతము లేకపోవలయునా!" అని యేడ్చు నపుడు సంపదలు స్థిరములు కావనియు, విధివిపాకము దాఁట రానిదనియు మాత్రమె చెప్పుటకుఁ బ్రసక్తియుండును. రామరాజభూషణుని గ్రంథ మునం దన్ననో చంద్రమతి హరిశ్చంద్రుని గుఱితించి యాతనిదీన దశను, బుత్త్రమృతిని, దనదురవస్థను నుగ్గడించి (చూ. హ. న. 5. 51-52) యేడ్చె నని చెప్పినవెనుక నీపద్యము వెలయుచున్నది. ఇందు "...ఆ యువు శాశ్వతంబె సంపదలు స్థిరంబులే విధివిపాకము దాఁటఁ దరంబె యేరికిన్" అనువాక్యముల కన్నిటికినిఁ బ్రసక్తి యగపడుచున్నది. అట్లే నలకథాపకమునందును దన్నుగుఱితించి తనదురవస్థకయి యేడ్చు చున్నదమయంతినిఁ జూచి యామె యావఱ కొంటరిగ నితరులతోఁ గలసి విజనప్రదేశములలో సంచరించిన దనుకారణమున నామెను బరి గ్రహించుట నింద్య మని తలఁచుచున్నవాఁడు గావున "ఆయుర్భాగ్య ముల శాశ్వతములు; విధివిపాకము దుర్లంఘము; ఏమిచేయ నగును?; అట్టి యనిత్యవస్తువులకై యకృత్యము చేయరాదు గదా! ఏకాకి నివై సంచరించిన ని న్నెట్లు పరిగ్రహింప నగును? కావున నీవీజన్మమున విధివశమునవచ్చిన యీకష్టములకు దుఃఖింపఁబనిలేదు" అని యిట్లు నలుఁ డాశ్వాసించె నని చెప్పుట మిక్కిలి సందర్భపడియున్న దనుటకు సందేహములేదుగదా! ఇంతియకాక వివాదస్థమగు "కుదురు మె ఱుంగు" అనుపద్యముయొక్క భావమే కల వేఱొకపద్యమునయితము

దనియు, భోగటా చేసి వారు వ్రాసి రనియు సూచించుచున్నది. అందు లకు సరిగా నిపు డొక నిర్మూలహరిశ్చంద్రోపాఖ్యానము సంస్కృతభా షామయ మగపడుచున్నది. అం దది యేతేదీని ముద్రింపఁబడినదో, యేముద్రాలయమున ముద్రిత మయినదో వ్రాయఁబడలే దని వేఱ చెప్పనేల? దానికి ముఖపత్రమే లేదు; కాని పంతులవారు చెప్పినట్లు దానియందు మనయాంధ్రకవులు వర్ణించిన హరిశ్చంద్రకథయెల్ల వెల యుచున్నది. గ్రంథమునుబట్టి సయితమది యేపురాణమునుండి తీసి వ్రాయఁబడినదియుఁ దెలియుట కాధారములు లేవు. బ్రహ్మనారదసంవా దమనిమాత్రము దానివల్లఁ దెలియవచ్చుచున్నది. దానికాల మిదియని తెలియకున్నందున నద్దానిని మూలముగా గ్రహించుట సరికా దని తోఁచుచున్నది. రామకృష్ణయ్యపంతులవారు చిత్తగించిన గ్రంథమది యేదైయుండునేమో యనుసందేహము పొడముచున్నది. నిజముగా వీరు స్కాందపురాణభాగమునే చిత్తగించియున్నయెడల నక్కథ యా పురాణమునం దేఖండములోనిదో యేసందర్భమున నేయధ్యాయమున నున్నదో వ్రాయఁజాలకుందురా? కావున వీరు చిత్తగించినది నిజముగ స్కాందపురాణభాగము కాదని తోఁచుచున్నది. ఈవఱకు నాకులభిం చిన స్కాందపురాణభాగములయందు హరిశ్చంద్రకథ యగపడనందున నం దాకథ యున్నదనికాని లేదనికాని, యీరీతిగా నున్నదనికాని చెప్పఁజాలను. ఒకప్పు డట్లు స్కాందమున నున్నపు డదియే రామరాజ భూషణుని గ్రంథమునకు మూల మనక శంకరకవిగ్రంథము మూల మనుట కేమియాధార మున్నదో తెలియకున్నది. మఱియు నిట్టి యీ దుర్బల మగువిమర్శనమును జూచి మ-రా-శ్రీ. కందుకూరి వీరేశలింగ ముపంతులవారు సయితము తమయాంధ్రకవులచరిత్రము ద్వితీయము ద్రణమునఁ దమతొంటి యభిప్రాయమును మార్చుకొనుట మిక్కిలి వింతగా నున్నది. మ-రా-శ్రీ. పూండ్ల రామకృష్ణయ్యపంతులవారు స్కాందపురాణభాగ మనుకొనిరని వెనుక నుదాహరించిన బ్రహ్మనార దసంవాదరూప మగు గీర్వాణభాషామయనిర్మూలహరిశ్చంద్రోపాఖ్యా నమునుండియే సంగ్రహించి వీరును గౌరనకవిచరిత్రమునఁ గొన్నిశ్లోక ములను వ్రాసి రనుట సాహసము కాదు. వీరు నిజముగా స్కాందపు రాణమునుండియే యెత్తి వ్రాసినయెడల నాయాశ్లోకములదిగువ నవి

7

యేఖండములోని యే యధ్యాయములోనివో స్పష్టముగా వ్రాయక "స్కాందము" అని మాత్రము వ్రాసియుందురా? *

ఈవఱకు నాకు లభించినపురాణములలో మార్కండేయపురాణ దేవీభాగవతములలోనికథయే మనయాంధ్రకవులు చెప్పిన హరిశ్చంద్రకథకు సంబంధించియున్నది. కావున నదియే దీనికి **మూల** మని నేను దలంచుచున్నాఁడను. అందును మార్కండేయపురాణస్థహరిశ్చంద్రకథాభాగమే సవరింపఁబడి దేవీభాగవతమున వ్రాయఁబడినది. కావున దేవీభాగవతము దీనికి **మూల** మైనపుడు దానికి **మూల** మగు మార్కండేయపురాణము దీనికి **మూల** మనుట విరుద్ధము కానేరదు. కావున శ్రీవీరేశలింగముపంతులవా రాంధ్రకవులచరిత్రము ప్రథమ ముద్రణమున వ్రాసిన వ్రాఁతయే సరియయిన దని చెప్పవలసియున్నది. ఇచట మార్కండేయస్థకథాభాగమే సవరింపఁబడి దేవీభాగవతమున నెత్తి వ్రాయఁబడినదని విశదపడుటకై యొక్కసందర్భములోని చిన్నభాగములను రెండిటినుండియుఁ దీసి చూపుచున్నాను.

" దేవరాజానుజ్ఞాతస్స్వామినా శ్వపచేన వై,
అగత్వా నిష్కృతిం తస్య నారోక్ష్యేఽహం సురాలయమ్.

ధర్మ ఉవాచ:—
తవైవంభావినం క్లేశ మపగమ్యాత్మమాయయా,
ఆత్మా శ్వపాకతాం నీతో దర్శితం తచ్చ చాపలమ్.

ఇంద్ర ఉవాచ:—
ప్రార్థ్యతే యత్పరం స్థానం సమస్తైర్మనుజైర్భువి,
తదారోహ హరిశ్చంద్ర స్థానం పుణ్యకృతాం నృణామ్."

(మార్కం. అ. 8. 56-58.)

హరిశ్చంద్ర ఉవాచ:—
"దేవరాజానుజ్ఞాత స్స్వామినా శ్వపచేన హి,
అకృత్వా నిష్కృతిం తస్య నారోక్ష్యేఽహం సురాలయమ్.

---

* శ్రీవీరేశలింగముపంతులవా రొకవేళ స్కాందపురాణభాగమును జిత్తగించిరేమో యని శంకించుకొని వారిపేర రెండుజాబులు వ్రాసికొంటినిగాని వా రందులకు జబాబును బ్రసాదింపరైరి. నామొదటియుత్తరమునకు జబాబుగా వారికవులచరిత్రపూర్వభాగమును (ద్వితీయముద్రణము) నాకు దయతోఁ బంపిరి.

ధర్మ ఉవాచ:—

త వైవంభావినం క్లేశ మవగమ్యాత్మమాయయా,
ఆత్మా శ్వపాకతాం నీతో దర్శితం తచ్చ పక్కణమ్.

ఇంద్ర ఉవాచ:—

ప్రార్థ్యతే య త్పరం స్థానం సమస్తైర్మనుజైర్భువి
తదారోహ హరిశ్చంద్ర స్థానం పుణ్యకృతాం నృణామ్."

(దేవీభాగ. స్కం. 7. అ. 27.)

గ్రంథవిస్తరభీతిచే నుదాహరింప నైతినిగాని రెండుగ్రంథముల కును నీసందర్భమున శ్లోకసామ్య మీరీతిగనే సామాన్యముగా నంత టను వెలయుచున్నది. ఇట్టి గ్రంథసామ్య మాగ్రంథముల యేకకర్తృ కత్వమునుగాని పరస్పరసంబంధమును గాని సాధింపఁజాలియుండును గదా. *

మూఁడవప్రకరణము.

శ్రుతిసిద్ధము లగుకథలను మూలముగాఁ జేసికొని యొక్కొ క్కప్పుడు వానియం దావశ్యకము లగుకొన్నిమార్పులను జేసియుఁ గొన్నియెడల నూతనము లగుకథలను గల్పించియు నేదో యొకనీతిని బోధించుట పురాణములకు స్వభావము. ఏదో యొకకథను శ్రుతిపురా ణములనుండి గ్రహించి తత్కథానాయకునికి లోపము లేకుండఁగను నందును ముఖ్యముగా రసమునకును నౌచిత్యమునకును భంగము

---

* "మద్వయం భద్వయం చైవ బ్రత్రయం వచతుష్టయమ్,
అనాపలింగకూస్కాని పురాణాని పృథ క్పృథక్.
అష్టాదశపురాణాని కృత్వా సత్యవతీసుతః,
భారతాఖ్యాన మతులం చక్రే తదుపబృంహితమ్." (స్కాం. మానస. అ. 1.)

(మద్వయము = మాత్స్యమార్కండేయములు, భద్వయము = భవిష్యభాగవత ములు, బ్రత్రయము=బ్రహ్మాండ, బ్రాహ్మ, బ్రహ్మకైవర్తములు, వచతుష్టయము=వామన, వాయవ్య, వైష్ణవ, వారాహములు, అనాపలింగకూస్కములు=అగ్ని, నారద, పద్మ, లింగ, గరుడ, కూర్మ, స్కాందములు.)

లేకుండఁగను, శ్రుతిపురాణస్థకథలను మార్చియు నూతనకల్పనములను జేర్చియు వర్ణించుట కావ్యములకు స్వభావము.

పురాణములయందు సత్యవ్రతస్థాపనమును బ్రధానముగాఁ జేసికొని హారిశ్చంద్రకథ వర్ణింపఁబడినది. కావునఁ బౌరాణికులచేఁ దదుపయోగకరము లగుమార్పులే శ్రుతిప్రసిద్ధకథయందుఁ జేయఁబడెను. ప్రబంధములందు హారిశ్చంద్రుఁడు నాయకుఁడుగను వీరరసము ప్రధానరసముగను వర్ణింపఁబడెను. కావున వానియందుఁ దదుపయోగకరము లగు మార్పులు శ్రుతిపురాణప్రసిద్ధకథలలోఁ జేయఁబడినవి. అట్లే పురాణములయందు నలకథ పాతివ్రత్యమును బ్రధానముగాఁ జేసికొనివర్ణింపఁబడినది. ప్రబంధములయందు నలుఁడు నాయకుఁడుగను శృంగారము ప్రధానరసముగను వర్ణన చేయఁబడెను. కావున వానివానియందుఁ దత్తదనుకూలము లగుమార్పులు చేయఁబడినవి.

"ప్రఖ్యాతోత్పాద్యమిశ్రత్వభేదా త్త్రివిధం మతమ్."
"ఇతిహాసనిబంధనం ప్రఖ్యాతమ్, కవికల్పిత ముత్పాద్యం,
సంకరాయత్తం మిశ్రం చేతి" (ప్రతాపరుద్రీయము. నాటకప్రకరణము.)

పయి మూఁడువిధములలో మిశ్రకావ్యమే ప్రాచీనాంధ్రకవులచేఁ దఱచుగ నాదరింపఁబడినది. రామరాజభూషణుఁడే యావిషయమున నిట్లు వ్రాసియున్నాఁడు.

ఉ. "కేవలకల్పనాకథలు కృత్రిమరత్నము లాద్యసత్కథల్
వావిరిపుట్టురత్నము లవారితసత్కవికల్పనావిభూ
షావహపూర్వవృత్తములు సానలఁ దీఱినజాతిరత్నముల్
గావున నిట్టిమిశ్రకథగా నొనరింపుము నేర్పు పెంపునన్." (వసు. 1. 19.)

"యత్ స్యా దనుచితం వస్తు నాయకస్య రసస్య వా,
విరుద్ధం త త్పరిత్యాజ్య మన్యథా వా ప్రకల్పయేత్." (సాహిత్యదర్పణము.)

అను సూక్తిచొప్పునఁ గవులు చేయుమార్పులు రసపోషణమునకుఁగాని యనౌచితినిరాసమునకుఁగాని యౌచిత్యసంపాదనమునకుఁగాని చేసినవై యుండవలయును. అట్లయినను హారిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానము ద్వ్యర్థికావ్యమగుటచే నిం దర్థాంతరసంఘటనమునకు సయితము కొన్నియెడలఁ గవి కొన్నియలంతిమార్పులను జేయవలసివచ్చెను.

"ప్రఖ్యాతవంశో రాజర్షి ర్ధీరోదాత్తః ప్రతాపవాన్,
ఏక ఏవ భవే దంగీ శృంగారో వీర ఏవ వా.
అంగ మన్యే రసా స్సర్వే." (సాహిత్యదర్పణము.)

అనుసూక్తులచొప్పున నొకపక్షమున హరిశ్చంద్రుఁడును బహ్వాంతరమున నలుఁడును నిందు నాయకులుగ వర్ణింపఁబడిరి. హరిశ్చంద్రపక్షమున వీరరసమును, నలపక్షమున శృంగారరసమును బ్రధానరసములుగ గ్రహింపఁబడెను.

"ఉత్తమప్రకృతి ర్వీర ఉత్సాహస్థాయిభావకః"
"స చ దానధర్మయుద్ధై ర్దయయా చ సమన్విత శ్చతుర్ధా స్యాత్"
"సచ వీరో దానవీరో, ధర్మవీరో, యుద్ధవీరో, దయావీరశ్చేతి
చతుర్విధః" (సాహిత్యదర్పణము. 3. పరి.)

అను చొప్పున నిందు హరిశ్చంద్రుఁడు సర్వస్వదానముచేసినట్లు వర్ణింపఁబడుటచే దానవీరుఁడును, నెన్నియిక్కట్టులు వచ్చినను సత్యపాలనరూపధర్మమును వీడకున్నట్లు వర్ణింపఁబడుటచే ధర్మవీరుఁడును ననఁదగును.

"వంశవీర్యప్రతాపాదీ న్వర్ణయిత్వా రిపో రపి,
తజ్జయా న్నాయకోత్కర్ష కథనం చ ధినోతి యః."

అనునాలంకారికసూక్తిచొప్పునఁ బ్రతినాయకుఁడును వానిసామగ్రియుఁ బ్రతాపవంతు లయి యుండినంగాని నాయకునకు నుత్కర్షము సిద్ధింపదు. కావున నిందు హరిశ్చంద్రకథాపక్షమున మహాప్రభావశాలి యగువిశ్వామిత్రమహర్షి ప్రతినాయకుఁడుగను, గలితక్షకధర్మాదు లాతనికి సహాయకారులుగను వర్ణింపఁబడిరి. అట్లే నాయకుఁ డగుహరిశ్చంద్రుని ఘనతకును, గావ్యాంగీభూతవీరరసమునకును బోషకముగ విశ్వామిత్రునియందును నాతనిసహాయులందును నత్యంతక్రౌర్యాదులు కల్పితము లయ్యెను.

పురాణములలోనికథలతాత్పర్యమును గ్రహించునపుడాయా సందర్భములం దేయేనీతు లుపదేశింపఁబడునో వానినిమాత్రమే గ్రహింపవలయునుగాని వాని కుపష్టంభకముగ వర్ణింపఁబడినయితరవిషయములను గ్రహింపరా దని పండితులసిద్ధాంతము. అట్లే కావ్యములందును

గావ్యాంగిభూతరసమును బోషించుట కయి యౌచిత్యానుసారముగఁ గల్పితము లగునితరవిషయములను సత్యములుగ గ్రహింపరా దని యాలంకారికసమయము. అట్టి సంప్రదాయము గ్రహింపక హరిశ్చంద్ర కథలోఁ బ్రతినాయకుఁడుగ వర్ణింపఁ బడిన విశ్వామిత్రునియందుఁ గావ్యాంగిభూతవీరరసపోషణమునకయి కల్పింపఁబడిన క్రౌర్యము సత్యమే యని గ్రహించుట యజ్ఞానవిలసితము.

పయి నుదాహరించినరీతిని రసౌచిత్యపోషణమునకును, నర్థాంతరసంఘటనానుకూల్యమునకును నొనరింపఁబడిన శ్రుతిపురాణాదిప్రసిద్ధ కథలందు లేనినూతనకల్పనముల నీసందర్భమునఁ జూపుచున్నాను.

ఆంధ్రప్రబంధములలోని హరిశ్చంద్రకథకు మార్కండేయధర్మరాజులే వక్తృశ్రోతలుగఁ జెప్పఁబడిరి. శ్రుతిపురాణములం దెచ్చటను నట్లు చెప్పఁబడి యుండలేదు. అట్లయినను ధర్మరాజు *ద్వైతవనమునం దుండఁగా మార్కండేయుఁడు వచ్చినట్లును నిట్టికష్టముల నందినసత్పు

* కామ్యకవనములో నున్నధర్మజునితో బృహదశ్వుఁడు హరిశ్చంద్రనలకథలను జెప్పినట్లు కొన్ని సంస్కృతభారతపుఁబ్రతులం దగపడుచున్నది. ఒక్క నలకథమాత్రమే చెప్పఁబడిన ట్లనేకము లగు భారతపుఁబ్రతులయందు వెలయుచున్నది. ఆంధ్రభారతమునందును నాసందర్భమున నొక్క నలకథయే యగపడుచున్నది. కాన నన్నయభట్టువలెనే తక్కిన యాంధ్రప్రబంధకర్తలును భారతములోని యాహరిశ్చంద్రకథనుజూచి యుండలే దనియే తోఁచుచున్నది. అట్లు చూచియే యున్నయెడల నందలి వక్తృశ్రోతల నుగ్గడింపకుండుటకుఁగాని కామ్యకవనములోఁ జెప్పఁబడినట్లు చెప్పక ద్వైతవనములో నని చెప్పుటకుఁగాని కారణము లేదుగదా! మఱియు నెల్లప్రతులయందును నికథ యగపడకుండుటచేతను, నాంధ్రభారతమున నిది యాంధ్రీకరింపఁబడకుండుటచేతను, నున్నసంస్కృతభారతపుఁ బ్రతులయందుసయితమిక్కథ పూర్తిగా లేక యతిసంక్షిప్తముగా నుండుటచేతను, నిది యందుఁ బ్రక్షిప్తమని కొందఱభిప్రాయపడుచున్నారు. వసిష్ఠుఁ డింద్రసభలో హరిశ్చంద్రుని స్తుతింపఁగా విశ్వామిత్రుఁడు ప్రతిఘటించి యాతని నసత్యవాదిని జేసెద నని ప్రతిజ్ఞ చేసి పలుబాధలు పెట్టినను హరిశ్చంద్రుఁడు చలింపఁ డయ్యె నని యిట్లతిసంక్షిప్తముగ నలోపాఖ్యానాంతమున నొక్క యరపేజీతోఁ జెప్పఁబడియున్నది. విశ్వామిత్రుఁ డెట్లు రాజ్య మపహరించెనో? ఏయేరీతుల బాధల నందించెనో యను మొదలగువిషయము లెవ్వియు నందు లేనేలేవు.

రుషులను గొందఱ నుగ్గడించి ధర్మరాజు నూరార్చినట్లును మహాభారత మున నగపడుచున్నది. (చూ. ఆం. మ భారతము. ఆర. 1. 201-204.) అట్టిదాని నాధారముగాఁ జేసికొని యాంధ్రప్రబంధకర్త లిట్లు వర్ణించి యుండిన నుండవచ్చు నని తోఁచుచున్నది.

ఐతరేయబ్రాహ్మణభాగవత దేవీభాగవతములందు వర్ణింపఁబడిన హరిశ్చంద్రుని నరమేధవృత్తాంతము ప్రతినాయకునికి యోగ్యతఁ గూర్చునదియు, నాయకునకు నయోగ్యతఁ గూర్చునదయు నని తలఁచి యేకావలయు నాంధ్రప్రబంధకర్త లెవ్వరు నద్దానిని వర్ణింప రైరి. పై విషయము విశదపడుటకై యైతరేయనరమేధవృత్తాంతము నిట వ్రాయు చున్నాను.

* "ఇక్ష్వాకువంశజుఁ డగు హరిశ్చంద్రునకు నూఱుగురు భార్య లుండిరి. ఆతఁ డపుత్త్రకుఁడై నారదునుపదేశమున వరుణు నారాధించి "నాకుఁ బుత్త్రు నొసంగినచో వానినే పశువుగాఁ జేసి నరమేధము చేసి

"పునరేవ తు వక్ష్యామి యస్త్వత్తో దుఃఖితో నృపః,
తం శ్రుణుష్వ మహారాజ! సర్వదుఃఖాపనుత్తయే"

{ మహాభారతము. వన. నలోపాఖ్యానపర్వ.
77 అధ్యా. బొంబాయి నాగరపుస్తకి. 1908. }

*హరిశ్చంద్రో హ వైధస ఐక్ష్వాకో రాజాఽపుత్ర ఆస; తస్యహ శతం జాయా బభూవుః. తాసు పుత్రం న లేభే. తస్యహ పర్వతనారదౌ గృహమూషతుః. (ఐతరేయ 33. అధ్యా. 1 ఖండము)

త థేతి స వరుణం రాజాన ముపససార ; పుత్త్రో మే జాయతాం తేన త్వా యజా ఇతి;త థేతి, తస్య పుత్రో జజ్ఞే రోహితో నామ......తంహోవాచా జని వై తే పుత్త్రో యజస్వమా మనే నేతి;స హోవాచ యదా వైపశు ర్నిర్దశో భవత్యథ స మేధ్యో భవతి......సన్నాహంను ప్రాప్నోద్యజస్వ మా మనేనేతి; స త థే త్యుక్త్వా పుత్త్రమా మంత్ర్య త్వా మదా ద్ధంత త్వయాఽహ మిమం యజా ఇతి సహనే త్యుక్త్వా ధను రాదా యారణ్య ముపాతస్థౌ. (33. అధ్యా. 2. ఖండము. ఐతరేయ.)

అథ హైక్ష్వాకం వరుణో జగ్రాహ. తస్య హోదరం జజ్ఞే. త దు హరోహిత శ్శుశ్రావ; సోఽరణ్యాద్గ్రామ మేయాయ. తమింద్రః పురుషరూపేణ పర్యే త్యోవాచ... షష్ఠం సంవత్సర మరణ్యేచచార; సోఽజీగర్తం సౌయవసి మృషి మశనాయాపరీత మర

నీకుఁ బ్రియ మొనర్చెదను” అని యొప్పుకొనఁగా నావరుణుఁ డాతనికిఁ బుత్త్రుఁడు కలుగునట్లు వర మొసంగెను. అట్టి వరుణుని ప్రసాదమున రోహితుఁ డనుపుత్త్రుఁడు గల్గినపిమ్మట హరిశ్చంద్రుఁడు తనంతటతాను నర మేధమును జేయకుండుటయే కాక వరుణుఁడు వచ్చి యాయజ్ఞము చేయ నిరోధించినను నేవేవో యుక్తులు పన్ని పుత్త్రమోహమున నాపిల్లనికి ధనుర్విద్య వచ్చువఱకును గడువులు పెట్టెను. పిమ్మట వరుణుఁడు శపించెద నని నిర్బంధింపఁగా హరిశ్చంద్రుఁడు “నిన్నుఁ బశువుగాఁజేసి వరుణప్రీతిగ నరమేధము చేయునిర్ణయముపై నాతఁడు నిన్ను నాకుఁ బ్రసాదించెను. కాన నేనట్లు చేసెదను” అని పుత్త్రునితోఁ బల్కఁగా నాతఁ డంగీకరింపక ధనువును గ్రహించి యడవికిఁ బోయెను. అట్లు వంచితుఁ డగువరుణుని యాగ్రహమున హరిశ్చంద్రుఁడు జలోదరరోగ గ్రస్తుఁ డయ్యెను. అడివిని యాతనిపుత్త్రుఁడరణ్యమునుండి రాఁజూచియు నింద్రునిచే నిలుపఁబడి యాఱుసంవత్సరములు గతించిన పిమ్మట నజీగర్తుఁ డనుబ్రాహ్మణునికుమారుఁ డగు శునఃశేఫుని విలిచి తెచ్చి తండ్రికి సమ

ణ్యా ఉపేయాయ... ..శునశ్శేఫే తస్య హ శతం దత్వా సత మాదాయ సోఽరణ్యా ద్గ్రామ మేయాయ... ..భూయా న్వై క్షత్రియా దితి వరుణ ఉవాచ ; తస్మా ఏ తం రాజసూయం యజ్ఞక్రతుం ప్రోవాచ. త మేత మభిషేచనీయే పురుషం పశు మాలేభే. (ఐతరేయ 33-3)

తస్య హ విశ్వామిత్రో హోతా సీ జ్జమదగ్ని రధ్వర్యుః వసిష్ఠో బ్రహ్మాఽయాస్య ఉద్గాతా......అథ హ శునశ్శేఫ ఈక్షాంచక్రే. అనుమానుష మివ వై మా విశిష్యంతి. హంతాహం దేవతా ఉపధావామి...తస్యస్మర్చ్యృక్తాయాం విపాశో ముము చేఽగద ఐక్షాక్వఆస. (ఐతరేయ. 33-4).

(పయిసందర్భమును బట్టి రోహితుఁడు ధనుర్విద్య నేర్చిన పిమ్మట నాఱుసంవత్సరము లడవిలో నున్నట్లు తేలుచున్నందున హరిశ్చంద్రుని నరమేధకాలమునకు రోహితుఁడు రమారమి యిరువదిసంవత్సరములవాఁ డైయుండు నని గ్రహింపవలసియున్నది. అటపయిని గొంతకాలమునకు విశ్వామిత్రుఁడు హరిశ్చంద్రరోహితచంద్రమతులఁ బీడించియుండెను. అట్టిస్థితిలో నట్లు పీడింపఁబడినకాలమునకు రోహితుఁడు బాలకుఁ డని పురాణములలో వర్ణింపఁబడుట వింతగనున్నది.

“స్వపత్న్యా శైబ్యయా సార్థం బాలకే నాత్మజేన చ
త మాగతం ద్విజం క్రోధా ద్బాల మభ్యాహన త్ప్రదా.”

ర్పింపఁగా నాతఁడు వరుణు ననుమతి నంది యాశునఃశేఫుని యజ్ఞపశువుగాఁ జేసి రాజసూయము చేయఁబూనెను. ఆయజ్ఞమున విశ్వామిత్రుఁడు హోతగను జమదగ్ని యధ్వర్యుఁడుగను వసిష్ఠుఁడు బ్రహ్మగను నాయాస్యుఁ డుద్గాతగను నియమింపఁబడిరి. అందు శునఃశేఫుఁడు మిక్కిలి దుఃఖించి యాత్మరక్షకై దేవతల నారాధించినందున దేవతాప్రసాదమున వానిపాశములు విడిపోయెను. హరిశ్చంద్రునికి యాగఫల మగు జలోదరనివృత్తియుఁ గల్గెను." అనునది మొట్టమొదటిహరిశ్చంద్రకథయై యున్నది. సంస్కృతభాగవతమునందును బయి యైతరేయబ్రాహ్మణస్థకథయే వ్రాయఁబడెను. (భాగ. 9. స్కం. 7. అ.) అద్దానిని దెనిఁగించుచు బమ్మెరపోతరాజు పయి నరమేధవృత్తాంతమునందు హరిశ్చంద్రునిలోప మున్నట్లె యభిప్రాయపడియున్నాఁడు.

సీ. "పురిటిలోపల వచ్చి పుత్త్రు వేలుపుమన్నఁ, బురుడు పోయినఁగాని పోల దనియెఁ
బలురాకమును వచ్చి బాలు వేలఁపుమన్నఁ, బండ్లు లేకుంట నభావ్యుఁ డనియెఁ
బండ్లు రాఁజూచి డింభకుని వేలుపుమన్నఁ, బడిపండ్లు రామి నభావ్యుఁ డనియెఁ
బడిపండ్లు వొడమినఁ గొడుకు వేలుపుమన్నఁ, బోరుల కొదవక పోల దనియె

ఆ. తొడరి యిట్లు కొడుకు తోడి మోహంబునఁ, బ్రొద్దు గడపుచుండె భూవరుండు
తండ్రి తలఁపుకోలఁదిఁ దనలోనఁ జింతించి, యింట నుండ కడని కేఁగెఁ గొడుకు."

(భా. 9. స్క. 196)

అద్యతనులు కొందఱుసయితం మీవిషయమున హరిశ్చంద్రుని నిరసించియే యున్నారు. "హరిశ్చంద్రుఁడు తనపుత్త్రునికి బదులుగ మఱి

"అథాజగామ స్వసుతం మృతమాదాయ లాపినీ,
భార్యా తస్య నరేంద్రస్య సర్పదష్టం హి బాలకమ్."(మార్కం 7, 8. అధ్యా)

"శిశు ర్దృష్ట్వా క్షుధావిష్టః ప్రాహ వాక్యం సుదుఃఖితః,
తాత తాత ప్రదేహ్యన్నం మాత ర్మే దేహి భోజనమ్.
క్షున్మే బలవతీ జాతా జిహ్వాగ్రే మేఽతి శుష్యతి." (దేవీభాగ. 20 అధ్యా)

"తతస్స బాలస్సహసా దృష్ట్వా కష్టాం తు మాతరమ్,
సమభ్యధావ దంబేతి వదన్ సాశ్రువిలోచనః.
హస్తే వస్త్రం సమాకర్ష న్ కాకపక్షధర స్తదా." (దేవీభాగ. 22 అధ్యా)

వీనినిఁబట్టియే కావలయు నాంధ్రకవులును నిట్టె వర్ణించిరి. (హ. న. 3. 42.)

యొకపాలుని యాగపశువుగఁ జేయుటయుఁ ద్రిశంకుపట్టి నెట్టులేనియు బొంకింప సమకట్టి చలపట్టినగాధిపట్టి యట్టి యజ్ఞమునకు హోతగా నుండి సంతసించి ముఖ్యజ్ఞానంబు కృపసేసె ననుట యంతకన్న మిగుల నబ్బురముగా నున్నయదిగదా! మఱియుం జూడుఁడు. పోకలశేషాచలమునాయనిగారి షట్చక్రవర్తులయింద్రజాలపుఁగథలలో భాగవతమునందు వ్రాయఁబడినవిధముగఁ బుత్త్రునివిషయమై వరుణదేవునితో బొంకినకారణముచేతనీవు సత్యశీలుండవు గా వనియు, నసత్యవేణిదర్శనము నీకుఁ గలుగునేకాని సత్యవేణిదర్శనము నీకుఁ గలుగనేర దనియుఁ గుండలశక్తి ప్రత్యక్షంబై హరిశ్చంద్రునితోఁ జెప్పినట్లుగ వ్రాయఁబడియున్నది.'' అనియిట్లు మ.రా.శ్రీ పూండ్ల రామకృష్ణయ్యపంతులవారుత్తరహరిశ్చంద్రోపాఖ్యానపీఠికయందు వ్రాసియున్నారు. ఈవిషయమునే యుద్ఘాటించుచు హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యాన పీఠికయందుసయితము వీరు; ''......హరిశ్చంద్రుని సత్యవాచాధురీణతకు భంగము గల్గినవిధమునుగూర్చియు మాచేఁ బ్రకటింపఁబడిన ''ఉత్తరహరిశ్చంద్రోపాఖ్యాన'' మనుపద్యకావ్యపీఠికలోఁ జర్చించి వ్రాయఁబడియున్నందునఁ బీఠికావిస్తరభీతిచే నిచట వ్రాయ విరమించితిమి.''అని వ్రాసిరి. ''వరుణదేవునితోఁ దా నన్నప్రకారము జరుపక పుత్త్రమోహమున వరుణుని వంచించి సుతునడవికిఁ జల్లఁగా జాఱవిడుచుటయుఁ దుదకు వరుణుని కోపమునఁ దనకు సంభవించినరోగమును బోఁగొట్టుకొనుటకును గొడుకును విడిచి వేఱొకనిరపరాధి యగుదీనుఁడైన బ్రాహ్మణుని జంపి యానరమేధమును బూర్తిచేయుటకుఁ దలపడుటయు హరిశ్చంద్రుఁడు సత్యవాచాధురీణుఁ డన్నప్రసిద్ధికిఁ బ్రతిభటము లయియున్నవి.''అని యిట్లు వేఱొకరు వ్రాసియున్నారు.

మార్కండేయపురాణదేవీభాగవతములందలి కథారచనములు నైతము హరిశ్చంద్రునినరమేధచరితమునందుఁ గళంకమునే యాపాదించుచున్నవి. ''విశ్వామిత్రుఁడు భవాదివిద్యలను వశపఱుచుకొనుటకయి ఘోరతపమాచరించుచుండ నవి స్త్రీరూపమున నాక్రోశింపఁగా దీనరక్షకుఁ డగు హరిశ్చంద్రుఁడు తద్రక్షణకై విశ్వామిత్రుని తపోభంగమును జేసినట్లును నందుల కాఋషి కోపించి దీనరక్షవలెనే రాజులకు దానమును గర్తవ్యమని రాజుచేఁ బలికించి తనకు దానముఁ జేయవలె

ననికోరినట్లును, రా జందుల కనుమతింప నాతనిసర్వస్వమును గోరి విశ్వామిత్రుఁడు ప్రతిగ్రహించినట్లును, బిదప విశ్వామిత్రుఁడు లోగడఁ దాను జేసియున్న హరిశ్చంద్రకృత (నరమేధరూప) రాజసూయార్త్విజ్యపు దక్షిణను దెమ్మని పీడించినట్లును, నెన్నికష్టములకైనను నోర్చి సత్యమును వీడక భార్యాపుత్రులను దన్నును నమ్మికొని యారాజు ఋణవిముక్తిని గాంచినట్లును, నట్టియారాజు సత్యమునకును నీతికిని మెచ్చి విశ్వామిత్రుఁడింద్రాదులతో వచ్చి యాతని కుత్తమగతిని, దత్పుత్త్రునకు సార్వభౌమత్వమును బ్రసాదించినట్లును, నటపయిఁ దనయాజ్యుని బీడించినందు లకుఁగోపించి సమాధినుండి లేచి వచ్చినవసిష్ఠుఁడు విశ్వామిత్రునితోఁ గలహింపఁగా వారిరువురు నొండొరులను బకీరూపు లగునట్లు శపించుకొని చిరకాలము యుద్ధముచేసినట్లును, బిదప బ్రహ్మదేవుఁడు వచ్చి వారికా యాడి బకరూపశాపవిముక్తిని జేసి నరమేధరూపరాజసూయ యాగపుఫలమును హరిశ్చంద్రుఁ డనుభవించెననియు విశ్వామిత్రుఁడారాజున కుత్తమగతి నిచ్చినయుపకారి యై యున్నాఁ డనియుఁజెప్పి వారియుద్ధమును మాన్పినట్లును * మార్కండేయపురాణమునఁ గథాకల్పనము చేయఁబడెను. (చూ. మార్కం. 7-9 అధ్యాయములు) ఇయ్యది సత్యవ్రతోపస్తుతికయి గ్రంథకర్తచేఁ గల్పిత మని కొందఱును ఋగ్వేదకథాశేష మిందు వర్ణింపఁబడె నని మఱికొందఱును జెప్పుదురు. ఎట్లయినను దీనిసందర్భమును విమర్శించునప్పుడు హరిశ్చంద్రుఁడు నరమేధవిషయమున గొప్పపాపము చేసినట్లును, నద్దానికిఁ బ్రతిఫలముగ విశ్వామిత్రకృతము లగుమహాదుఃఖములను నతోధికము లగుస్వప్నానుభూతద్వాదశవార్షికదుఃఖములను నిహమునందే యనుభవించినట్లును బురాణకర్తచే వర్ణింపఁబడెనని తేలకమానదు.

---

* "రాజసూయవిపాకోఽయం హరిశ్చంద్రస్య భూపతేః, యువయోర్విగ్రహశ్చాయం పృథివీక్షయకారకః. న చాపి కౌశికశ్రేష్ఠ స్తస్య రాజ్ఞోఽపరాధ్యతి, స్వర్గప్రాప్తికరో బ్రహ్మ న్నుపకారపదే స్థితః." (మార్కం. 9 అ.)

"తత్రాపి శయనీయే స దృష్టవా నద్భుతం మహత్, వ్యతీతో ద్వాదశే వర్షే దుఃఖస్యాంతే నరాధిపః. స్వప్నే దృష్టా మయా యత్తు కింతు మే ద్వాదశీస్సమాః" (మార్కం. 8 అధ్యా)

*స్వశరీరరక్షకై యన్యాయ్యముగా దీనుఁడగు శునశ్శేఫుని బళువుగాఁ జేయరా దని యానరమేధమున హోతగా నున్న విశ్వామిత్రుఁడు హరిశ్చంద్రునకు బోధచేసెననియు, నల్లింతబోధించినను నాతఁడు మన్నింపక స్వోపయోగమునే చూచుకొనఁగా విశ్వామిత్రుఁడుకినిసి శునశ్శేఫున

---

* "రాజన్! ముంచ శునశ్శేఫం రుదంతం భృశదుఃఖితమ్,
ఆత్మదేహస్య రక్షార్థం పరదేహనికృంతనమ్.
న కర్తవ్యం మహారాజ సర్వతశ్శుభమిచ్ఛతా,
ఆత్మవత్సర్వభూతేషు చింతనీయం నృపోత్తమ.
మోచనాన్మునిపుత్రస్య కరణాద్వచనస్య మే,
తవ దేహే సుఖం రాజన్! భవిష్యత్యవిచారణాత్.
పితా తే శాపయోగేన చండాలత్వముపాగతః,
మయాఽసౌ తేన దేహేన స్వర్లోకం ప్రాపితః కిల.
తేనైవ ప్రీతియోగేన కురు మే వచనం నృప,
ముంచైనం బాలకం దీనం రుదంతం భృశ మాతురమ్.
యాచితోఽసి మయా నూనం యజ్ఞేఽస్మిన్ రాజసూయకే,
... ...
తస్మాన్న మోచయామ్యేన మన్యత్ప్రార్థయ కౌశిక!
తచ్ఛ్రుత్వా వచనం రాజ్ఞో విశ్వామిత్రోఽతికోపితః,
(దేవీభాగ. స్కం. 7. అ. 16.)

మంత్రం ప్రచేతసః పుత్ర! మయోక్తం మనసా స్మరన్,
జపతస్తవ కల్యాణం భవిష్యతి మమాజ్ఞయా.
... ...
ముంచ రాజన్! శునశ్శేఫం స్తువంతం మాం భృశాతురమ్,
యజ్ఞోఽయం పరిపూర్ణస్తే రోగముక్తో భవాత్మనా.
... ...
వసిష్ఠ ఉవాచ.—హరిశ్చంద్రసమో రాజా న భూతో న భవిష్యతి,
సత్యవాదీ తథా దాతా శూరః పరమధార్మికః,
... ...
ఏవం స్తౌషి నృపం మిథ్యావాదినం కపటప్రియమ్,
వంచితో వరుణో యేన ప్రతిశ్రుత్య వరం పునః—
(దేవీభాగ. 7 స్క. 17. అధ్యా.)

కొకమంత్రము నుపదేశించెననియు, దానినిజపించి యాతఁడు వరుణునిచే రక్షితుఁ డయ్యెననియు నటుపయి నొకనాఁడు వసిష్ఠుఁ డింద్రసభలోఁ దనయాజ్యుఁ డగు హరిశ్చంద్రుఁడే సత్యవంతుఁ డని యుగ్గడింపఁగా విశ్వామిత్రుఁడు నిరసించి గతించిన నరమేధములోని యాహరిశ్చంద్రుని వ్యాపారము నెల్ల నుద్ఘాటించె ననియు నామూలమున నామును లిద్దఱును గలహించిరనియు, నందు విశ్వామిత్రుఁడు హరిశ్చంద్రునిచే నసత్యమాడించి యనుచితకార్యములఁ జేయింతునని ప్రతిజ్ఞపట్టెననియు, నక్కారణమున నాతఁడు హరిశ్చంద్రుని సర్వస్వమును హరించి పలుబాములం బెట్టెననియు, నట్లయినను నాహరిశ్చంద్రుఁడు చలింపక యసత్యమాడక తన్నును దనపత్నీపుత్త్రులను నమ్మి యాతని ఋణముం దీర్చెననియు, నందులకు విశ్వామిత్రుఁడు మెచ్చి ప్రసన్నుఁ డయ్యెననియు, నిట్లు దేవీభాగవతమున మార్కండేయపురాణకథ సవరింపఁబడెను.

(దేవీ. 7 స్క. 14—25. అ.)

వసిష్ఠవిశ్వామిత్రులకుఁ దుట్టతుదిని జరిగినకలహమును మొదటికి మార్చుటయు, శ్రుతిసిద్ధ మగునరమేధవృత్తాంతమును వీడక దానినే విశ్వామిత్రుఁడు హరిశ్చంద్రుని బీడించుట మూలముగాఁ జేయుటయు నిందలిముఖ్యము లగుమార్పులు. తక్కినవి యాయాసందర్భములలో నౌచిత్యమును బట్టి చేయఁబడినయల్పంతిమార్పులు.*

---

* ఇట్టి మార్పులుగలిగి వివిధములుగా నున్నపురాణగాథలను నిష్పక్షపాతబుద్ధితోఁ బరిశీలించునపుడుగాని యందలి యసంభావ్యవర్ణనలను వినినపుడుగాని యవి సత్యవ్రతము మొదలగు విషయములను బోధించుటకై యథాసందర్భముగాఁ బురాణ సంప్రదాయానుసారమునఁ (దృశ్యశ్రవ్యకావ్యములందువలెనే) గల్పింపఁబడిన వని స్ఫురింపక పోదు గదా!

తక్కెళ్లపాటి లింగనామాత్యవిరచితమగు నుత్తరహరిశ్చంద్రోపాఖ్యానమునందుఁ బయిరీతిని హరిశ్చంద్రునికష్టముల కాతనిరాజసూయము కారణ మని చెప్పుటకు మాఱుగఁ జంద్రమతీ హరిశ్చంద్రులు పూర్వజన్మమున మహాపాతకములను జేయుటచే నట్టికష్టములు వారికి సంభవించె నని చెప్పఁబడియున్నది.

తే. " ... ...

చంద్రమతితెఱంగును వింటి సతియుఁ బతియు
నిలను నట్లార్తిఁ జెందంగ హేతువేమొ?" (ఉ. హ. 3. 160).

అని యిట్లు శంకించుకొని "హరిశ్చంద్రుండు పూర్వజన్మమున నీలలోహితుఁ

పయినుదాహరించినరీతి ననేకు లనేకవిధములుగ హరిశ్చంద్రుని నరమేధరూపరాజసూయయాగవృత్తాంత మాతనికిఁ గళంకసంపాదకమని యభిప్రాయపడియున్నారు. అక్కారణముననే గౌరనాదు లగు నాంధ్రప్రబంధకర్త లక్కథను విడిచిపెట్టి రని తోఁచుచున్నది.

"యత్స్యాదనుచితం వస్తు నాయకస్య రసస్య వా,
విరుద్ధం తత్పరిత్యాజ్య మన్యథావా ప్రకల్పయేత్."

అను నాలంకారికసూక్తిచొప్పున నాయకుని ఘనతకు లోపమును గూర్చునక్కథాభాగము విడిచివేయుట యుక్తమేగదా!

డనురాజుగ నుండె ననియుఁ జంద్రమతి పూర్వజన్మమునఁ గలకంధర యను శూద్రస్త్రీయై యుండి కులటయై యానీలలోహితుని మరఁగిన దనియు, నీలలోహితుఁడును నా కులటయందలియనురాగమున నామెసాంగత్యమున కడ్డువచ్చుచున్న యామెశ్వశురకులమును నశింపఁజేసెననియుఁ దుదకుఁ గలకంధర కేదారగౌరీవ్రతము చేయుటచే నాదంపతులు చంద్రమతీహరిశ్చంద్రులై పుట్టియుఁ బయినుదాహరించిన పూర్వజన్మపుఁబాతకములవలన నట్టిదురంతము లగుకష్టముల ననుభవించి రనియు నిట్లు కథ కల్పించి వర్ణించియున్నాఁడు. ఇట్లే యాంధ్రకవుల పూర్వహరిశ్చంద్రకథలోని యసంభావ్యము లగునితరవిషయములకును మఱికొన్ని శంకలురాఁగా వానికిని బయిరీతినే వెట్టివెట్టిహేత్వాభాసములు వర్ణితము లయియున్నవి. అప్రసక్తము లనియు, గ్రంథవిస్తర మగుననియు వాని నెల్ల నిట నుదాహరింప నైతినిగాని వానిలోని కొన్నిప్రశ్నములనుమాత్ర ముదాహరించుచున్నాఁడను.

తే. "చాల భువి రట్టుపడి హరిశ్చంద్రుచేత
లీల భూచక్ర మెల్ల సేవించుటకును
నిలఁ దనదుపుణ్య మటు పంచి యిచ్చుటకును
గారణం బేమి గాధికుమారునకును." (ఉ. హ.)

చ. " ... ...
... ... నిజాధినాథున కెగాని. ... ...
మఱి గయి యీశుభాంగిగళమంగళసూత్రము చిత్రవైఖరిన్
బరులకు నేరికైనఁ గనుపట్టక యుండుట కేమి హేతువో." (ఆ. 2-13.)

చ. అదియునుగాక తక్షుఁ డహంకృతి నేటికి లోహితాస్యునిన్
రదములఁ జెన్కెఁ బ్రీతమతి నైచ్యకులప్రభవాధిపాకృతిం

సంస్కృతభాగవతమును దద్వ్యాఖ్యానములోని విశేషాంశములను దెనిఁగించుచు బమ్మెరపోతనామాత్యుఁడీసందర్భమున నజాగ్రత్తతో వానినిఁ జూచి యాంధ్రీకరించుటను గావలయు హరిశ్చంద్రుఁడు నరమేధమును జేసిపుత్త్రుని గాంచుటకుముందే యాతఁడు విశ్వామిత్త్రుని మూలమునఁ గులహీన సేవనాదికష్టముల నందినట్లుగ వ్రాసియుండెను. అట్టివ్రాఁత సకల గ్రంథవిరుద్ధమయి (విశ్వామిత్త్రుఁడు సపుత్త్రుఁ డగుహరిశ్చంద్రునిగదా పీడించెను:) యుండుటయే గాక మూలభూతసంస్కృతభాగవతమునకును విరుద్ధమయియే యున్నదనుటకు సందేహాము లేదు.

(చూ॰ ఆంధ్రభాగ. 9. స్కం 192-201)

హరిశ్చంద్రుని నరమేధమునందు విశ్వామిత్త్రుఁడు హోతగానుండి యారాజుయొక్క సత్యసార మగుధృతికి మెచ్చి యాతని కుత్తమగతి గలుగునట్లు ప్రసాదించె ననియుఁ,బిమ్మటఁగొండొకకాలమునకు హరిశ్చంద్రునిపై స్వతపోభంజనకారణమునఁ గోపము వచ్చునపు డాతని సర్వస్వమును వారించి వెనుకటి రాజసూయమునందలి తన యార్త్విజ్యదక్షిణం దెమ్మని పీడించె ననియు,నందులకై వసిష్ఠవిశ్వామిత్త్రులకుఁ గలహము సంభవించె ననియు సంస్కృతభాగవతాభిప్రాయమును మార్కండేయపురాణానుసారముగ గ్రహింపవలసియున్నది. *

పోతనార్యుని యీప్రమాదమునకు వ్యాఖ్యాతవ్రాఁతయుఁ గొంత కారణమని చెప్ప నగును.

గొదగక యాన్నపాలు వెలకుం గొనఁగారణ మేమి దాసిగా
సుదతిని బ్రాహ్మణుండయి యసూయ శనైశ్చరుఁడేలు టేమొకో."(ఆ. 2-19)

శంకరకవికృతియందువలె నిందు శనైశ్చరుఁడు కాలకంఠుఁ డయినట్లు వర్ణితమయ్యెను. (చూ॰. పు. 116.

"త్రైశంకవో హరిశ్చంద్రో విశ్వామిత్ర వసిష్ఠయోః,
యన్నిమిత్తమభూద్యుద్ధం పక్షిణో ర్బహువార్షికమ్.
... ...
తతః పురుషమేధేన హరిశ్చంద్రో మహాయశాః,
ముక్తోదరోఽజయద్దేవా న్వరుణాదీ న్మహాయశాః,
... ...
సత్యసారాం ధృతిం దృష్ట్వా సభార్యస్యచ భూపతేః.
విశ్వామిత్రో భృశం ప్రీతో దదావవిహతాం గతిమ్." (భాగ. 9. అ. 7.)

హరిశ్చంద్రుని కుమారుఁడు **రోహితుఁ** డని యైతరేయబ్రాహ్మణ దేవీభాగవతభాగవత వాయు శివ సౌర కూర్మబ్రహ్మపురాణములయందును, హరివంశమునందును వ్రాయఁబడియున్నది. మార్కండేయపురాణమున రోహితాస్యుఁడని యున్నది. అగ్ని విష్ణుపురాణములయందును, చండకౌశికనాటకమునందును శబ్దరత్నాకరకోశమునందును సర్వశబ్దసంబోధినీకోశమునందును రోహితాశ్వుఁ డని యున్నది.* లోఁగడ వ్రాసినభారతములోని ప్రక్షిప్త హరిశ్చంద్రచరిత్రమున **లోహితాశ్వుఁ** డని యున్నది *వెనుకవ్రాసిన నిర్దూల మగు సంస్కృతభాషామయమయిన బ్రహ్మనారదసంవాదరూపహరిశ్చంద్రోపాఖ్యానమునఁ బయినుదాహరించినపేరులన్నియు వెలయుచున్నవి.

"రామరాజభూషణుని హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమునందును నన్నియెడలను రోహిత శబ్దమే వాడఁబడినది. ఒక్కచోటమాత్రము 'రోహితాశ్వ' శబ్ద ముపయోగింపఁబడెను. "కం. క్షితిభర్తకుమారుఁడు రో,హితుఁడ న"(హ.న. 1.67.) ఇట్లెల్లయెడలను **రోహితుఁ** డనియేయున్నది. పయి పద్యమునందు హరిశ్చంద్రకథాపక్షమున రోహితుఁడు అనఘ అని యర్థము. నలకథాపక్షమున లోఁ=లోపల హితుఁడు; అనఘ అనియర్థము. ఇట రలల కభేదమును గ్రహింపవలసి యున్నది.

"యమకాదౌ భవేదైక్యం డలోర్వబోర్లలోస్తథా" అని యిట్లు సాహిత్యదర్పణమున వ్రాయఁబడియున్నది. అనేక కవులచే శ్లేష యమకాదులం దిట్టియభేద మంగీకరింపఁబడియున్నది. వేయేల రామరాజభూషణుఁడే స్థలాంతరములయం దీయభేదము నంగీకరించి యున్నాఁడు. తద్వ్యాఖ్యలం దనంతకవియు రలల కభేద మని వ్రాసియున్నాఁడు. (హ.న. ఆ.2, 85,ఆ.3.31, 60.) ఇట్లే యీక్రింది పద్యమునం

---

*ఐతరేయ. 33 అ. 2ఖం; దేవీభాగ. 7స్కం. 16 అ; భాగవత. 9స్కం 7 అ; వాయు. 26అ; శివ, ధర్మసంహిత. 61అ; సౌర, 30అ; కూర్మ. 19అ; బ్రహ్మ. 8అధ్యా; హరివంశము. త్రిశంకుచరిత్రము. 13అ; మార్కం8అ; అగ్ని. 273అ; విష్ణు4అంశము;3 అధ్యా; మహాభార. అరణ్య; నలోపాఖ్యానపర్వ. 77 అధ్యా. (బొంబాయి నాగరపుఁ బ్రతి1908 సం.)

దును, 'రోహితాశ్వ, అనియే కవి ప్రయోగించె నని గ్రహింపవలసి యున్నది.

సీ. ... ...

ఇది నా కెఱింగింపవే సద్గుణాప్తకుతూహలవిశ్వకారోహితాశ్వ;

తే. గీ. హృదయమొనఁగూర్తు నీయందు ... ... (హ. న. ఆ. 5. 32.)

ఈపద్యమునందు సయితము హరిశ్చంద్రకథాపక్షమున 'రోహితాశ్వ' అని ఛేదము నలకథాపక్షమునందు "విశ్వకాల+ఊహిత+అశ్వ హృదయము" అని ఛేదము కాఁబట్టి యీపద్యమునందును 'రల'ల కభేదము నంగీకరింపక తప్పదు.

సప్తాశ్వుఁడు హరిదశ్వుఁడు నగుసూర్యుని వంశమున జన్మించిన యీ ఈరాజకుటుంబమునందలి నామములతుద నశ్వశబ్దము తఱచుగా నగపడుచున్నది. సూర్యవంశపురాజులలో యువనాశ్వ, బృహదశ్వ, కువలయాశ్వ, దృఢాశ్వ, హర్యశ్వ, బర్హణాశ్వ, కృశాశ్వ, యౌవనాశ్వాదు లుండుట సుప్రసిద్ధము (చూ. దేవీభాగ. 7 స్కం. 9 అ.) అట్లే శ్రుతిప్రసిద్ధరోహితనామమును నశ్వశబ్దాంతమయి "రోహితాశ్వ, అని యిట్లు విష్ణ్వగ్నిపురాణానుసారముగ నుండఁదగు నని చెప్పనగును" అని కొంద ఱభిప్రాయపడుచున్నారు.

రోహితుని రోహితాస్యుఁ డనుట విరుద్ధము కాకుండుటచేతఁ గానియుచ్చారణమున శవర్ణవకారసంయోగము సకారయకారసంయోగమునకు విదూరము కాకుండుటచేతఁగాని మార్కండేయపురాణమునందలి'రోహితాస్య'శబ్దము వెలసెనని యూహింపఁ దగియున్నది. అట్లే రోహితలోహితశబ్దములు పర్యాయము లగుటచేతను, రేఫలకారముల కుచ్చారణసాన్నిధ్య ముండుటచేతను, లోహితాశ్వ లోహితాస్య శబ్దములును నవిరుద్ధములై కవులచే వాడఁబడిన వనియు, రామరాజభూషణుఁడును గౌరననుసరించి లోహితశబ్దమునే వాడుక చేసియుండుటచే నట'రల'ల కభేదము నంగీకరించి సవరించుకొనవలసిన ప్రయాస మనావశ్యక మనియు నొక్కచోటమాత్రము (5-32) శ్లేషోపయోగమున కయి విష్ణ్వగ్నిపురాణానుసారముగా నశ్వశబ్దమును జేర్చి యుపయోగించె ననియు గ్రహింపనగును. రామరాజభూషణుని

గ్రంథమునందు 'రల'ల కభేదము నంగీకరించి సవరించుటకు వలనుపడి నట్లు గౌరనాదుల గ్రంథములలోని లకారము ప్రాసస్థలగత మగుటచే నందు సవరింప వలనుపడదు. యమకశ్లేషాద్యలంకారవిషయమున నాలంకారికసిద్ధాంతముచొప్పున'రల'ల కభేదము నంగీకరించిన నంగీకరింప నగునుగాని యాంధ్రలాక్షణికు లెవ్వరిచేతను నంగీకరింపఁబడని రలల ప్రాసము నంగీకరించుటకు వలనుపడదు గదా!

"హాలోహితాస్య! వంశైకవిస్తార!
లాలితసౌభాగ్యలక్షణాకార!"

(గౌరన. హరి. ద్విపద. ఉ. 1987)

"చేరి యోలోహిత చెలఁగి యేప్రొద్దు" (హ. ద్వి. ఉ. 1707)

"ఉన్నయాలోహితాస్యుని జూచి ప్రాణ." (హ. ద్వి. ఉ. 1977)

పయిప్రయోగములచే గౌరనమంత్రి 'లోహిత లోహితాస్య' శబ్దములనే యుపయోగించె ననక తీరదు.

* "హరిశ్చంద్రునిభార్య 'శైబ్య' అనియే పురాణములం దెల్లెడలను నగపడుచున్నది. తుదకు క్షేమేంద్రుఁడు రచించిన చండకౌశిక నాటకమునందును నట్లే యున్నది. అట్లయినను నయ్యది తద్ధితాంత నామముగాని సంజ్ఞానామము కాదు. కావున నామెకు "చంద్రమతి" యనుసంజ్ఞానామ ముండిన నుండవచ్చును. పురాణములం దెచ్చటను గపడకుండుటచే నయ్యది కల్పిత మయినను గావచ్చును. చంద్రశీతల మగుమతి కల దని గాని, నామైకదేశన్యాయమునఁ జంద్రశబ్దవాచ్యుఁడగుహరిశ్చంద్రునియందు మాత్రమే మతిగలదని గాని యాపేరికి సార్థక్య మూహించునది. గౌరనాదులు "చంద్రమతీ" నామమును వాడుక చేసిరి.

"తిలకించి చంద్రమతీదేవితొడలు" (గౌ. హ. ద్వి. పు. 779)

"మానినీమణి చంద్రమతి సంభ్రమమున." (గౌ. హ. ద్వి. పు. 830)

అనుప్రయోగములనుబట్టి గౌరనమంత్రి చంద్రుఁడు (హరిశ్చంద్రుఁడు)

---

* "తస్య భార్యా శతం పూర్ణం బభూవాతిమనోహరమ్,
పట్టరాజ్ఞీ శుభా శైబ్యా." (దేవీభాగ. 7 స్కం. 14 అ)
"స్వపత్న్యా శైబ్యయా సార్థం బాలకేనాత్మజేన చ" (మార్కం. 7. అ.)

కలది యనునర్థము నంగీకరించి య_స్త్వర్థకమతుబంతముగా గ్రహించి నట్లగపడుచున్నది. మతిశబ్దము క్తిన్నంత మగుటచే దానికి జీష్ ప్రత్యయమురాదు గాన నయ్యది మతుబంత మనుకొనక తీరదు. కాని యద్దానిని మతుబంతముగా నంగీకరించునపు డచ్చట మకారస్థానమున వకారము రాకతీరదు గావున "చంద్రవతీ" అని యుండవలయును. మకారముతో సంస్కృతమహాకవులప్రయోగములం దగపడనందున దీని నాకృతిగణమగుయవాదిగణములోఁ జేర్చుటయు సరికాదు కావున నే మహాభారత విషయానుక్రమణి యనుగ్రంథమందు (తుకారామ్ జవాజి నిర్ణయసాగర ముద్రాయంత్రాలయము. బొంబాయి) హరిశ్చంద్రపదమునొద్ద 'చంద్రవతీ' యని వ్రాయఁబడెను. చంద్రమతీ శబ్దములోని మకారమును యతిస్థానమునఁ బ్రయోగించుటచే గౌరనగ్రంథములోని మకారము ముద్రణాదిప్రమాదకృతమనుటకు వలనుపడదు. కావున హ్రస్వాంత మగుచంద్రమతిశబ్దమే వెనుక నుదాహరించిన రీతిని సమంజస మయియుండుటచే రామరాజభూషణుఁ డట్లె ప్రయోగించె నని గ్రహింపవలసియున్నది. శ్లేషప్రతిబంధముచే నచ్చటి మకారమును మార్పరాదుగదా! రామరాజభూషణుని గ్రంథమునం దెచ్చటను నది జ్యంత మనక తీరదను నిశ్చయమును గలిగించు ప్రయోగములు లేకుండుటచే (హ. న. 1-18, 24; 2-54, 104.) నందు దోషశంక యంకురింప నేరదు" అని యిట్లు కొంద అభిప్రాయపడుచున్నారు.

సంజ్ఞానామవిషయమున వ్యుత్పత్తిని బరిగణింపవలసిననిర్బంధము లేకుండుటచేతను, నొకప్పుడు పరిగణించినను నాకృతిగణ మగుయవాది గణములోఁ జేర్చి యా "చంద్రమతి" శబ్దమును సాధించుట కవకాశ ముండుటచేతను, సంస్కృతమహాకవిప్రయోగమే కావలయు ననుట యు_క్తము కాకుండుటచేతను, 'ప్రమిత' మగు సర్వశబ్దసంబోధినియందిది జ్యంతముగను మకారవిశిష్టముగనే వ్రాయఁబడియుండుటచేతను, గౌరనకవిప్రయోగ మసాధు వనుటకు వలనుపడదు. రామరాజభూషణుని గ్రంథమునం దెచ్చటను నది జ్యంత మగునో కాదో నిర్ణయించు ప్రయోగము లేదు. కాఁబట్టి స్థలాంతరములందువలెనే యిచ్చటను రామరాజభూషణుఁడు గౌరనమంత్రి ననుసరించె ననుటయే యు_క్త మగు నని చెప్పనగును.

ప్రక్షిప్తమని కొందఱభిప్రాయపడుచున్న మహాభారతస్థసంక్షిప్తహరిశ్చంద్రకథయందు హరిశ్చంద్రునిభార్య యుశీనరదేశపురాజు పుత్త్రియని యున్నది. శిబి యనువాఁ డుశీనరాపత్య మని భారతమున వేఱొకచోటఁ జెప్పఁబడియుండుటచేఁ బురాణప్రసిద్ధ మగు 'శైబ్య' అను దానికి మాఱుగ "ఔశీనరి" అనుట విరుద్ధము గానేరదు. *

దేవీభాగవతప్రభృతులలోని హరిశ్చంద్రుని నరమేధవృత్తాంతమును వర్ణింపనందున వసిష్ఠవిశ్వామిత్రుల కలహమునకుఁ దన్మూలకత్వమును పపాదించుట కాంధ్రప్రబంధకర్తలకు వలనుపడ దయ్యె. అక్కారణమున నింద్రసభలో హరిశ్చంద్రుని వసిష్ఠుఁడు పొగడఁగా నూరక యే మత్సరించి విశ్వామిత్రుఁ డా రాజుసత్యవ్రతభ్రష్టతను జూపెదనని ప్రతిన చేసినట్లు వర్ణించిరి.

హరిశ్చంద్రకథాపక్షమునందలి యట్టి యింద్రసభలోని ప్రసంగము ను వర్ణించినభాగము జతపడుటకయి నలకథాపక్షమున భీముఁడు సభ చేసి దమయంతికిఁ దగినవరుఁ డెవఁ డని మునుల నడిగినట్లును వారు నలుఁ డర్హుఁడని పేర్కొనఁగా మన్మథుఁడు మత్సరించి నలదమయంతులను బీడించి నట్లును భారతమున లేనిభాగ మిందుఁ గల్పింపఁబడెను. †

దమయంతి మునులమాటలపై నలునియం దనురక్తి తాల్చుటచే మదనుఁడు కోపించెనో యనఁగ అది యుత్ప్రేక్ష కాదా ?

హరిశ్చంద్రుని సత్యవ్రతభ్రష్టుని జేయఁ బ్రతిజ్ఞ చేసినవిశ్వామిత్రుఁ డొకమాయాసూకరమును సృజించి హరిశ్చంద్రుని దేశమును జెఱుప

---

* "ఉశీనరస్య రాజర్షే ర్దుహితా పుణ్యలక్షణా."

(భార. అర. అ. 77. బొంబాయిప్రతి.)

"రాజాన మౌశీనరిం శిబిం దదర్శ" (భార. అర. అ. 197. ,,)

† "ఉపాసనా మేత్య పితు స్స్మ రజ్యతే, దినే దినే సాఽవసరేషు వందినామ్,
పఠత్సు తేషు ప్రతి భూపతీ నలం, వినిద్రరోమాజని శృణ్వతీ నలమ్"
"తమేవ లబ్ధ్వాఽవసరం తత స్స్మర, శ్శరీరశోభాజయజాతమత్సరః,
అమోఘశక్త్యానిజ యేవ మూర్తయా, తయా వినిర్జేతుమియేష నైషధమ్."

(నైష. 1. 34, 43)

అను శ్రీహర్షుని నైషధవర్ణనము పయికల్పనమునకు బీజ మయినను గావచ్చును.

నంపి తన్మూలమున మృగయాపరుఁ డగుహరిశ్చంద్రునిఁ దనయాశ్రమో పాంతమునకు రప్పించె నని దేవీభాగవతమున నున్నది.(దేవీ. 7 స్కం. అ.18.) ఆసందర్భమును వర్ణించుటలో గౌరన ననుసరించి రామరాజభూషణుఁడును జమత్కారాతిశయమునకుఁ గావలయు విశ్వామిత్రసృష్టక్రూరమృగములబాధ నడఁచుటకు హరిశ్చంద్రుఁడు వేఁటకేఁగియట వసిష్ఠుని దర్శించినట్లును నాతఁడు శాంతిరహితుఁడగు విశ్వామిత్రునాశ్రమమునకుఁ బోరాదని యుపదేశించినట్లును, నటపయి విశ్వామిత్రిసృష్టమాయా కురంగముచే రాజు విశ్వామిత్రాశ్రమమునకు లాగికొనిపోఁబడినట్లును వర్ణించెను. హరిశ్చంద్రుఁ డొంటరిగా వేఁటకేఁగినట్లును నచ్చటఁ జంద్రమత్యాదుల యుపదేశము లక్కఱలేకయే విశ్వామిత్రునకు సర్వస్వమును నాతఁడు దానముచేసినట్లును దేవీభాగవతమునందును మార్కండేయ పురాణమునందును వర్ణింపఁబడియున్నను (మార్కం. 7.అధ్యా) గౌరన ననుసరించి కవి యిందుఁ జంద్రమత్యాదులతో హరిశ్చంద్రుఁడు వేఁటకేఁగినట్లును వొలుత సర్వస్వదానమునకు వెనుదీసియుఁ జంద్రమతియుపదేశముపైని విశ్వామిత్రునకు సర్వస్వమును దానముచేసినట్లును హరిశ్చంద్రు నాకాశవాణిస్తుతించినట్లునువర్ణించెను.

(1) హరిశ్చంద్రుఁ డొంటరిగా వేఁటకేఁగి దారి తెలియక తిరుగుచుండఁగా విశ్వామిత్రుఁ డొకవిప్రరూపమున వచ్చి దారిచూపినందున నాతనికి యజ్ఞము నిమిత్తము ధన మిచ్చెదనని రాజు వాగ్దానము చేసినట్లును బిదపఁ గన్యాదానము మిషపెట్టి వరదక్షిణక్రింద రాజు సర్వస్వమును విశ్వామిత్రుఁ డపహరించి యాదానమునకు దక్షిణను నాతని వాగ్దానము చొప్పున యజ్ఞధనమును నిమ్మని పీడించినట్లును(దేవీభాగ. 18. 19, అ) దేవీభాగతమున వర్ణింపఁబడినను జమత్కారముగను స్వాభావికముగను నుండు నని కావలయు గౌరన ననుసరించి రామరాజభూషణుఁడును మాతంగకన్యలవృత్తాంతమును వర్ణించెను. ఇట మాతంగకన్యలఁ బరిగ్రహింపక తిరస్కరించిన యారాజునకుఁ బురాణకథలోని మాతంగసంపర్కము విశ్వామిత్రుఁడు గల్గించె ననుట మిక్కిలి యుక్తియుక్తముగా నున్నయది.

(2) మాయ లేడి విశ్వామిత్రుని దరి కేఁగెనను హరిశ్చంద్రకథ నిర్వహణమునకై నలకథాపక్షమున హంస పొన్నచె ట్టెక్కిపోయినట్లు

భారతనైషధములలో లేనిది కల్పింపఁబడెను. దమయంతికి దొరకకుండ నామెతో హంస ప్రసంగించుట యసంభావ్య మని తలఁచి, రామరాజ భూషణుఁ డిట్లు నైషధరచనను సవరించె నని తోఁచుచున్నది.

(౩) నలుఁ డింద్రదత్తతిరస్కరిణీవిద్యచే నెవ్వరికిని నగపడకుండ భీమునంతఃపురమునఁ బ్రవేశించె ననుటకు మాఱుగ శ్లేషోపయోగము నకై యిందు నింద్రుని శాంబరిచే నట్లు ప్రవేశించెనని వర్ణితమయ్యెను. భీము నంతఃపురమున నట్టితిరస్కరిణీప్రభావమున నితరుల కగ పడని నలుని పరాంగనాలింగనాదికమును, దమయంతీసమాలింగనాదిక మును మున్నగునైషధకావ్యవర్ణితవిషయము లంగిభూతశృంగారరస పోషకములె యైనను దూతయగునలునివిషయమున ననుచితము లగు టచేఁ గావలయు నిం దుపేక్షింపఁబడెను. నలుని బంపినవెనుక మరల దూతికలనంపుట నలునియం దవనమ్మికను సూచించుచున్న దగుటచేఁ గావలయునైషధకావ్యవర్ణితదేవదూతీప్రేషణాదిసందర్భమిం దుపేక్షిం పఁబడెను. (2-87-4 సీసచరణము దూతీవిజ్ఞప్తినిసూచించుచున్న దే?) నలునిపారిశుద్ధ్యమును గ్రహించుటకై దూతీప్రేషణ మావశ్యక మందమున్న సర్వాంతర్యాము లగుసురులకు నలుని నిష్కాపట్య ము విశదముకాకుండుననుట సరికాదుగదా! అందును దూత్యమున కేఁగి నలుఁడు దమయంతియొద్దనుండుసమయముననే దేవదూతు లచ్చటికి వచ్చుట కేవల మనుచిత మనుట సాహసము కాదు.

ఇంద్రాదులు వరము లిచ్చుపట్టున సంస్కృతభారతములో నొ క్కొక్కదేవత రెండేసివరముల చొప్పున నలుగురును నెనిమిదివరముల నిచ్చిన ట్లున్నది. * వానిలో నగ్నిజలసాక్షాత్కారాదు లిహము

---

* "ప్రహృష్టమనసస్సర్వే నలాయాష్టౌ వరాన్ దదుః,
ప్రత్యక్షదర్శనం యజ్ఞే గతిం చాను త్తమాం శుభామ్.
నైషధాయ దదౌ శక్రః ప్రీయమాణశ్శచీపతిః,
అగ్ని రాత్మభవం ప్రాదా ద్యత్ర వాంఛతి నైషధః.
లోకా నాత్మప్రభాంశ్చైవ దదౌ తస్మైహుతాశనః,
యమ స్త్వన్నరసం ప్రాదా ద్ధర్మే చ పరమాం స్థితిమ్.
అపాంపతి రపాం భావం యత్ర వాంఛతి నైషధః,
స్రజశ్చోత్తమగంధాఢ్యాః సర్వే చ మిథునం దదుః" (భార. అర. అ. 54)

నందును నుత్తమగతి ప్రభృతులు పరమునందును నుపయోగించునవై యున్నవి. అందైహికములలోఁ గొన్ని బాహుకరూపముతోనున్న నలుని దమయంతి పరీక్షించుటలో నుపయోగింపఁబడినవి. సంస్కృత నైషధమునందును నగ్ని యొనిమిదివరము లె వర్ణింపఁబడినను నందౌచిత్యానుసారము లగునలంతిమార్పులు గలవు. నలుని యుత్తరకథ వర్ణింపఁబడనందున నైషధములోని యైహికవరములలోఁ గొన్ని నిష్ఫలములు కాఁగా వానికిఁ జమత్కారముగా నందు ఫలాంతరములు కల్పింపఁబడెను. (14 స.నై ష.) రామరాజభూషణుఁ డైహికవరములనుమాత్రమె వర్ణించి వానిలో నగ్ని జలసాక్షాత్కారరూపవరములకు నలు నుత్తరకథయందు సంస్కృతభారతమునందువలెనే వినియోగము చూపియున్నాఁడు. (3. ఆ. 3; 5. ఆ. 48 హ. న.) పాకసిద్ధిరూపవరముచే నగ్నిసాక్షాత్కారమును సంగ్రహించెను. వంటవాఁడగు నలునిఁ బరీక్షించు సందర్భమునఁ బువ్వుల నాతఁడు నలుపుట యసంభావ్యముగాననైహికమేయైనను వినియోగము లేకుండుటచేఁ గావలె వరుణదత్తమగు నమ్లానకుసుమితారూపవరమింం దుపేక్షింపఁబడెను. *ధర్మబుద్ధిరూప యమదత్తవర వినియోగము నలు నుత్తరకథయందును, నందును నలకేశినీసంవాదసందర్భమందును స్పష్టముగా నగపడుచునే యున్నందున నీఁక గొఅవడియున్న యింద్రసాక్షాత్కారరూపవరమునకు వినియోగము చూపుటకయి సంస్కృతభారతమున లేకున్నను నిందు, గథాంతరమున నలుఁడు యజ్ఞము చేసినట్లును నం దింద్రుఁడు ప్రత్యక్షమైనట్లును వర్ణింపఁబడెను .(హ. న. 5-61, 62.)

ఆంధ్రభారతమున నీసందర్భమునఁ బాఠభేదము లున్నట్లును, గొన్నిటియందు సంస్కృతభారతభాగమున కవిరుద్ధముగనే యున్నట్లు

"మిథునం=కుమారం, కుమారీం చ" (57. అధ్యా 20 శ్లోకపు వ్యాఖ్య.) దీనిని గల్పినఁ దొమ్మిదివరము లగును.

* ఆ. అతనికరతలద్వయావమర్దితములై, కందియును మహాసుగంధికుసుమ
తతులు తొంటియట్ల తమకంపు విడువక, యుండు నతనితేజ మున్నతంబు.
(భార. అర. 2-197)

కేశిని వచ్చినపుడు నలుఁడు పువ్వుల నట్లు నులిపి వేయుటకుఁ గారణమేమో తెలియుకున్నది.

1915-వ సంవత్సరమున ముద్రితమగు శ్రీ వావిళ్లవారి ప్రతిలోను న్నది. కావునఁ గొన్ని ప్రతులయందున్న, "ధనదుఁడు స్వయంవరసభకు వచ్చుట" మున్నగు సంస్కృతభారతవిరుద్ధవిషయములను దెలుపు పాఠభేదములు ప్రక్షిప్తము లని యెన్నఁదగును.

ఆ. "నలునకాని నలిన దళనేత్ర వరియింప, దట్టె చూత మనుచు నమరవరులు
నలుగురును గడంగి నలరూపమున వచ్చి, రాస్వయంవరమున కతిరయమున.

(భార. ఆర. ఆ2.-53.)

అని యిట్లుగ నన్ని ప్రతులయందును నలుగురు దేవతలు మాత్రమె వచ్చి న ట్లగపడుచున్నందున నయిదుగురు వచ్చిరని తెలుపునట్టియు సంస్కృతభారతవిరుద్ధము లయినట్టియుఁ బాఠభేదములు ప్రక్షిప్తము లనుటకు సందియ ముండదుగదా!

(5) దమయంతి తనప్రజను (సంతానమును) బుట్టినింటి కంపె నను నలకథాపక్షమునందలి యర్థమును నిర్వహించుటకయి రామ రాజభూషణుఁ డిందు హరిశ్చంద్రకథాపక్షమునఁ జంద్రమతి తమ వెంటవచ్చు (పుర)ప్రజలను మరలించెనని గౌరనగ్రంథములో లేనిరీతిని వర్ణించియున్నాఁడు. (హ.న. ఆ. 3-18)

హరిశ్చంద్రుని సర్వస్వమును స్వీకరించి విశ్వామిత్రుఁడు దక్షిణ తెమ్మన్నప్పు డప్పటికి ధనము లేదనియు నొకనెలలోపల నిచ్చెదననియు రాజు చెప్పినట్లుగ దేవీభాగవతమున నున్నది. (దేవీ. 7. స్కం. అ. 19-20)

అట్లయినను గౌరన ననుసరించి యిందు రామరాజభూషణుఁడు విశ్వామిత్రక్రౌర్యప్రకటనమునకును (3.24ప. ఆ.)స్వభావవర్ణనమునకును గావలయు హరిశ్చంద్రుఁ డీసందర్భమున విశ్వామిత్రుని బరుషోక్తులాడి నట్లు వర్ణించెను. దేవీభాగవతమునందును మార్కండేయపురాణమునం దునుదక్షిణాధనము నిమ్మని విశ్వామిత్రుఁడే పలుమాఱు వచ్చి పీడించు చుండెనని వర్ణింపఁబడి యున్నది. అట్లయినను గౌరన ననుసరించి రామ రాజభూషణుఁడును జమత్కారాతిశయమునకుఁ గావలయు విశ్వామిత్రుఁడు నక్షత్రకుని హవాలాచేసినట్లే వర్ణించెను.

హరిశ్చంద్రునకు మాయాముని యగపడి భంగింప యత్నించు టయు, బేతాళదవాగ్ని ప్రభృతుల వృత్తాంతమును, దేవీభాగవతాదు లలో లేకున్నను నట్టివానిని గౌరన ననుసరించి కథావస్తుపోషణము నకుం గావలయు రామరాజభూషణుఁడును వర్ణించియున్నాఁడు.

(6) హరిశ్చంద్రకథాపక్షమున గౌరన చెప్పిన బేతాళవృత్తాంత ము సుఘటిత మగుటకు నలకథాపక్షమున నలుఁడు తాళవనమునఁ దిరుగులాడె ననుభారతమున లేనివిషయ మిందుఁ గల్పింపఁబడెను.

(7) దమయంతి సుబాహుపురి కేఁగుమార్గస్థులతో నేఁగె నను నలకథాభాగము నిర్వహించుటకయి హరిశ్చంద్రకథాపక్షమునఁ జం ద్రమతి మున్నగువారు కాశికిఁ బోవుమార్గస్థులతో నేఁగి రనువిష యము రామరాజభూషణునిచే నిందుఁ గల్పింపఁబడినది.

(8) హరిశ్చంద్రకథాపక్షమునను్న నక్షత్రకపీడయుఁ, జంద్ర మతి తన్నమ్ము మని రాజుతోఁ జెప్పుటయు మున్నగువిషయములు నిర్వహించుటకై భారతమున లేకున్నను దమయంతికి దీనుఁ డగుభర్త స్మరణమునకు వచ్చుట మున్నగువిషయములు (హ. న. 4-37.) నలక థాపక్షమున రామరాజభూషణునిచేఁ గల్పితము లయ్యెను.

మార్కండేయపురాణమునఁ జెప్పఁబడినరీతి నెవఁడో యొక విప్రుఁడు వచ్చి యంతధనము నిచ్చి చంద్రమతిని గొనుటగాని పిదప నామె నంతక్రూరముగాఁ బీడించుటగాని సంభవించియుండ నేరదని కావలయు నావిప్రుఁడు కౌశికుఁడే యని దేవీభాగవతమున సవరింపఁ బడెను. * దాస్యదూషణము లేకుండుటకై ధర్మదేవత వీరబాహుఁ డయ్యె ననునట్లే పార్వతీపరమేశ్వరులే యాకాలకౌశికకలహకంఠులై రనుట యుచిత మని కావలయును, జండకౌశికనాటకమునందు వారు పార్వతీపరమేశ్వరులని కల్పింపఁబడెను. అట్లయినను గ్రౌర్యాతిశయ

* "అథ వృద్ధో ద్విజః కశ్చి దాగత్యాహ నరాధిపమ్,
సమర్పయస్వ మే దాసీ మహం క్రేతా ధనప్రదః." (మార్కం. అ-8.)
"శ్లో. ... ... కౌశికో విశ్వరూపధృక్,
వృద్ధరూపం సమాస్థాయ హరిశ్చంద్ర మభాషత,
సమర్పయస్వ మే దాసీ మహం క్రేతా ధనప్రదః." (దేవీభాగ. 7 స్కం. 22-అ.)

సిద్ధికై గౌరన ననుసరించి కవి యిందును నాకాలకౌశికుఁడు కలిపురుషుఁ డే యని చెప్పెను. శంకరకవిమాత్ర మొకచోఁ గలిపురుషుఁ డనియు, నొకచోశనియనియుఁ జెప్పుట వింతగనున్నది. (శంకర.హరి.5-183,4-99).

పురాణములలో లేకున్నను జమత్కారాతిశయమునకును, స్వభావవర్ణనమునకును గావలయుఁ గాలకౌశికుఁడు హరిశ్చంద్రునకు దురుపదేశములను జేయుట, వ్యవసాయముఁ జేసికొమ్మనుట నక్షత్రకుఁడు పుస్తకపుఁద్రాటితో రాజును బంధించి యమ్మఁ జూపుట మున్నగునవి గౌరన ననుసరించి కవిచే నిందును వర్ణింపఁబడినవి.

చండాలరూపమున నున్నయమునికిఁ బ్రవీరుఁ డనియు, వీరబాహుఁ డనియుఁ,దద్దాస్యకాలమున హరిశ్చంద్రునకు వీరదాసుఁ డనియుఁ బేరులు పురాణప్రసిద్ధములు యుక్తిసిద్ధములు నై యున్నవి. †

ద్వాదశవర్షపరిమిత మగుమిక్కిలి దుష్టమైనస్వప్నము ననుభవించి హరిశ్చంద్రుఁడు పరితపించుచు శ్మశానవాటియం దుండఁగా నచ్చటికి సర్పదష్టుఁ డగుపుత్త్రునెత్తుకొని చంద్రమతి వచ్చి రోదనముచేయుటలో నామె దీనాలాపములం దాత్మకథలను విని హరిశ్చంద్రుఁ డామెనుబోల్చికొని దుఃఖించి చితి పేర్చి దారపుత్త్రులతోఁగూడ నాచితిలోఁబడి దుఃఖపారమునందుటకు సంసిద్ధుఁడై యుండ నింద్రాదులును విశ్వామిత్త్రుఁడును వచ్చి కాపాడి యాతని మన్నించి రని మార్కండేయపురాణమున వర్ణిత మయ్యెను. (మార్కం. 8-అ).

విశ్వామిత్రప్రేరణమునఁ గాలకౌశికునిచే రోహితుం డడవికిఁ బంపఁబడినట్లును నామని యాజ్ఞచేతనే యొకకృష్ణసర్ప మాబాలునిఁ గఱచినట్లును, బుత్త్రునివృత్తాంతము విన్నవెంటనే చంద్రమతి నడవికిం బోనీక కాలకౌశికుఁడు గృహకృత్యములు తీర్చి వెడలుమని యామె కాజ్ఞయిచ్చినట్లును నట్లామె వెళ్లఁగా నాయర్ధరాత్రిమున నామెను బౌ

---

†"అ థాజగామ త్వరితో ధర్మశ్చండాలరూపధృక్,
చండాలోఽహ మిహ ఖ్యాతః ప్రవీ రేతి పురోత్తమే." (మార్కం. అ-8)

(ప్రవీరదాసుఁడు వీరదాసుఁ డనఁబడునుగదా!)

"ఇమం చ జర్జరం దండం గృహీత్వా యాహి మా చిరమ్,
వీరబాహో రయం దండ ఇతి ఘోషస్వ సర్వతః." (దేవీభాగ.7.స్కం.24-అ.)

రులు బాలఘాతిని యగునొకరాక్షసినిగా నెంచి వధ్యవధకుఁ డగువీర బాహుని కప్పగించినట్లును వాఁడు వీరదాసున కప్పగింపఁగా నతఁడు స్వామ్యాదేశముచొప్పునఁ జంప సిద్ధుఁడైనట్లును నప్పుడు చంద్రమతి తన మృతపుత్త్రుని దెచ్చి దాహసంస్కారము చేయువఱకు గడు విమ్మని ప్రార్థించి యాతనిసమ్మతిపై నేఁగి యామృతపుత్త్రునిఁ దెచ్చి రోదనము చేసినట్లును దేవీభాగవతమున మార్కండేయపురాణకథ సవరించి వర్ణింపఁబడెను.(దేవీ 7.స్కం 25-56 అ.) రాజసూయవిపాకరూపదుస్స్వప్న వృత్తాంతమిందు లేదు.) అందు విశ్వామిత్రుఁడు ప్రార్థించినసర్వము తనకుఁ డని సవరించి గౌరన ననుసరించి కవి యిందును వర్ణించెను. అట్లె హరిశ్చంద్ర చంద్రమతులు లొండొరులను బోల్చుకొనుటలో మంగళ సూత్రదర్శన వృత్తాంతమును జంద్రమతి వధ్యవధకునొద్దకుఁ బంపఁ బడుటకుఁ దస్కర వృత్తాంతమును గౌరన ననుసరించి యిందును రామ రాజభూషణునిచే నౌచిత్యానుసారముగను గథావస్తుపోషకముగను వర్ణింపఁబడెను.

> క. "భూవినుత నిన్నుఁ ద్రిభువన, పావను నశుచి యని యెట్లు పలుకఁగ నగు న
> ద్దేవి పవిత్ర పతివ్రత, గావున నశుచులకుఁ గానఁగా దనవద్యా!"
>
> (భార. ఆది. 1-97)

అనుభారతములోని యుదంకునిభార్య పౌష్యునకుఁ గానరానివృత్తాంతమె యిట్లుగ నాంధ్రప్రబంధకర్తలచే సవరింపఁబడి గ్రహింపఁబడెనా యని యాలోచింప వలసియున్నది.

మార్కండేయపురాణమునందును, దేవీభాగవతమునందును హరిశ్చంద్రుఁడు చంద్రమతిని బోల్పలేకుండె ననియే వర్ణింపఁబడెను. (మార్క. 8 అ ; దేవీభాగ. 7 స్కం. అ. 25) అట్లయినను నాయకుని ధీరోదాత్తతను జూపుటకుఁ గావలయు గౌరనమంత్రి ననుసరించి రామరాజభూషణుఁడును హరిశ్చంద్రుఁడు పోల్చియు నాకారగోపనము చేసికొని ప్రసంగించినట్లు వర్ణించెను. మృతబాలకుని జూచునపుడు రాజునకు లోహితుఁడు స్మరణకు వచ్చెనని మాత్రము పయిపురాణములం దున్నవి.

చంద్రమతి రోదనమువలన వారు తన దారపుత్త్రు లని హరిశ్చంద్రునకుఁ దెలిసినపిదప నాతఁడు దుఃఖము నోర్వఁజాలక స్వామికార్యభంగమును దనసత్యవ్రతభంగమును బరిగణింపక భార్యాపుత్త్రులతోఁ గలిసి చచ్చుటకు సన్నద్ధుఁ డయ్యె నని పయిపురాణములందున్నది.

అట్లయినను నాయకుని ఘనతకు లోపమును గూర్చునట్టి యనుచితవిషయమును విడిచి గౌరనవలెనే రామరాజభూషణుఁడును, హరిశ్చంద్రుఁడు తనభార్య యని తెలిసినపిమ్మటనైతము మహాధైర్యముతోఁ జంద్రమతిని వధింప నుద్యుక్తుఁ డయ్యె నని వర్ణించెను. అట్లే హరిశ్చంద్రుఁడు శ్మశానములోని పిండములను దిని తున్నివారణము చేసికొనినట్లు పురాణములం దున్నను * నట్టివర్ణనమున నాయకునిఘనత చెడు ననికావలయుఁ గవియు నిందు గౌరనవలెనె యౌచిత్యపోషకముగా నక్కాలమున హరిశ్చంద్రున కాఁకలిదప్పులు లేకుండునట్లు దేవతలు ప్రసాదించి రని వర్ణించెను. (హ. న. 5-4)

౪. నలకథానిర్వహణానురోధమున హరిశ్చంద్రకథాపక్షమునఁ జంద్రమతిని దగాచేసిన దొంగపేరు పుష్కరుఁ డని యిందు రామరాజభూషణుఁడు కల్పించియున్నాఁడు. ఎందును వీనిపేరు పేర్కొనఁబడనందున నిది విరుద్ధము కానేరదు.

రోహితునకుఁ బట్టాభిషేకము జరిగినట్లును, హరిశ్చంద్రుఁడు భార్యతో స్వర్గమున కేఁగినట్లును, హరిశ్చంద్రునిదయవలన నయోధ్యాపురజనులకెల్ల నొకదినము స్వర్గసౌఖ్యము లభించినట్లును బురాణములం దున్నది. అట్లయినను నయ్యది నాయకలక్షణవిరుద్ధ మయి నాయకుని భూలోకవియోగమును జెప్పున దగుటచేతను, రసమునకును భంగము కలిగించున దగుటచేతను గావలయు గౌరన ననుసరించి రామరాజభూషణుఁడును దానిని మార్చి హరిశ్చంద్రుఁడే రాజ్యము నంది సుఖించెనని వర్ణించెను. పురాణములలో హరిశ్చంద్రు నింద్రుఁడు కాపాడినట్లున్నను గాశీక్షేత్రమున నట్లు కాపాడినదైవతము పరమే

* "నానాశవోదనకృతక్షున్నివృత్తిపరాయణః"
(మార్కం. 7. అ ; దేవీభాగ. 7. స్కం. 24.)

శ్వరుఁడేయనుట యుచిత మని కావలయు నీశ్వరుఁడు ప్రత్యక్షమయి నట్లుగ గౌరనవలెనే రామరాజభూషణుఁడును వర్ణించియున్నాఁడు.

రామరాజభూషణుఁ డిందుఁ గొన్ని యెడల నొకపక్షమునందుఁ గావ్యములలో వర్ణింపవలసిన యష్టాదశవర్ణనములలోనివానిని వర్ణించుచు నన్యకథాపక్షమునఁ గథాభాగమును నడపుచు వచ్చెను. హరిశ్చంద్రకథాపక్షమునందలి జేతాళవధ (3. ఆ. 44, ప.) గాలివాన (3-46) దవాగ్ని (3-50) మున్నగు వానివర్ణనములును, నలకథాపక్షమున నలుఁడు దమయంతి నడవిలో విడిచిపోవుట. (3-49) శుచి మున్నగు వారిని మదగజములు పీడించుట. (4-23) బాహుకుఁడు ఋతుపర్ణుని రథమును దోలుట (5-28)ఋతుపర్ణు నుత్తరీయ మెగిరిపోవుట. (5-29) తాండ్రచెట్టు. (5-30) మున్నగు వాని వర్ణనములును బయి నుదాహరించినరీతిని నడపినవే యై యున్నవి.

10. గౌరనమంత్రి హరిశ్చంద్రద్విపదలో వర్ణించినవానిలో హరిశ్చంద్రుఁడు కాశికిఁ బోవుమార్గమున మాయావసిష్ఠుఁ డగపడినవృత్తాంతమును, సర్పవృశ్చిక శరభాదిపీడలును, గాలకౌశికుఁడు చంద్రమతి నింటికిఁ దీసికొనిపోయిన సందర్భమునఁ బురములోని బాలకులు కాలకౌశికుని బీడించినవృత్తాంతమును, గాలకౌశికశిష్యుఁ డగుకర్కోటకుఁడు కాలకౌశికునకును నాతనిభార్య యగుకలహకంఠికిని గలహము పెట్టినవృత్తాంతమును మున్నగునవి కథావస్తువున కంతగా సంబంధింపని వగుటచేతను, నంత యావశ్యకములుగ నగపడకుండుటచేతను గావలయు రామరాజభూషణుఁడు విడిచియున్నాఁడు.

వెనుక నుదాహరించినరీతిని గొన్ని యలంతిస్థలములుదక్కఁ దక్కిన గౌరనవర్ణించిన కథపట్టులనెల్లను విడువక మహాసమర్థతతో రామరాజభూషణుఁ డీద్వ్యర్థికావ్యమునఁ గథాంతరముతో జోడించియున్నాఁడు. అట్లు రామరాజభూషణుఁడు జోడించినజోడింపులు స్వభావసిద్ధములును రసౌచిత్యపోషకములును నై యున్నవనుటకుఁ గొంద ఱీగ్రంథమే గౌరనకును మూల మని తలంచుచుండుటయే నిదర్శనము.(చూ. పు.44.)ఇఁక రామరాజభూషణుఁడు కథాద్వయమునందును జేసినమార్పులు పదింటిలోను గొన్ని రసౌచిత్యపోషకములును, మూలరచనములకుసయితము వన్నె నీయఁదగినవియును నై యున్నవి. కావున నట్టివి రామరాజ

భూషణునకుఁ గొఱంతను గల్పింపఁజాలవు. రసౌచిత్యపోషణమునకై మూలమున లేకున్నను నవిరుద్ధము లైనసహజము లగుకల్పనములను గల్పించుటయును, జంద్రసూర్యోదయాదివర్ణనములను జేర్చుటయును, రసౌచిత్యభంజకము లగుననుచితకథాభాగములను విడుచుటయును సామాన్యముగాఁ బ్రబంధములకు సహజమె. ఇంకను ద్వ్యర్థికావ్యము లయం దర్థద్వయానుసంధానానుకూల్యమునకై మఱికొన్ని యవిరుద్ధము లగునలంతిమార్పులను జేయుటయు విరుద్ధము కానేరదు. పింగళిసూర నార్యుని రాఘవపాండవీయమున నిట్టిమార్పులు పెక్కు గలవు

దశరథునకు సరయూతీరమున శాపము సంభవించినట్లు రామాయణమున నుండఁగా రాఘవపాండవీయమునఁ దమసానదీతీరమునం దని మార్పఁబడెను. (రా. ఆ. 1-17-18.) రామాయణమున లేకున్నను భారత కథాపక్షమునఁ గుంతీపాండు సంవాదము సుఘటిత మగుటకయి వసిష్ఠ దశరథసంవాదముకల్పితమయ్యెను. (రా. ఆ. 1-39-5.0) అయ్యది దశ రథుఁడు స్వయముగనే యశ్వమేధమును జేయ నెంచినట్లును, నాకాల మున సుమంత్రుఁడు తాను మును విన్న సనత్కుమారోక్తభావివృత్తాంతము నుగ్గడించి తదనుసారముగా ఋశ్యశృంగుని దో డ్తెమ్మని చెప్పిన ట్లును నున్న రామాయణకథాభాగమునకు విలక్షణముగ నున్నది. భార తకథాపక్షమునఁ గలనారదాగమనము సుఘటిత మగుటకై రామ పరశురామ సంవాదఘట్టమున రామాయణము లేనినారదాగమనము కల్పింపఁబడెను. (రాఘ. 2,65,66) ద్రౌపదీసమాగమవిషయమున నార దుఁడు పాండవులకుఁ జేసిననియమపుసందర్భము మొదలుగ నర్జునుఁడు ఖాండవదహనము చేయించినసందర్భమువఱకుఁ గలభారతకథను నడ పుటకై రామపరశురామసంవాదము రామాయణమునకు విలక్షణము గను మిక్కిలి పిచ్చిగను రామాయణకథాపక్షమునఁ బెంచి వ్రాయఁబ డెను. (రా.ఆ-2,70,95) అందును రాముఁడు తనకుఁ దగినధనువు లే దని యనఁగాఁ బరశురాముఁడు నారాయణధనుస్సు నిచ్చె ననునది బొత్తి గా నసంగతమైయున్నది. (రా. ఆ-2,93,94) పయిరీతి ననేకస్థలములందు నూతనకల్పనములు చేయఁబడెను. ఇఁక విడిచిపెట్టినభాగములును మార్చినభాగములును మఱెంత మేరమీఱె యున్నవి. సామాన్యవిష యము లటుండఁగా రామాయణార్థమునందలి సేతుబంధనవర్ణనము

రామాభిషేకకథనము సైతము విడువఁబడినవి. అట్లే భారతార్థమునఁ గర్ణశాపాదులు, శల్యసారథ్యాదులు, సంజయరాయబారము మున్న గునవి ముఖ్యవిషయము లనేకములు విడువఁబడినవి. రామాయణార్థములోని హరి యగు నంగదుని రాయబారము నాధారముగాఁ జేసి కొని హరి యగు శ్రీకృష్ణుని రాయబారము మాత్రమె వర్ణితమయ్యెను. మహాసముద్రములవంటి రామాయణభారతకథలలోఁ బయిరీతిని జోడింపరానివాని విడుచుచు వీలుపడిన కథాభాగమునుమాత్రము జోడించుచుఁ గథాభాగములను గవి నడిపించియున్నాఁడు.

భారతార్థము సుఘటిత మగుటకై సీతారాములరహస్యవృత్తాంతమైనట్టియు హనుమంతునకు సీత యొక యానవాలుగ లంకలోఁ జెప్పినట్టియుఁ గాకాసురవృత్తాంతము హనుమంతుఁడు రామసుగ్రీవుల కు మైత్రిఁగూర్చుసందర్భమున సుగ్రీవునితో వర్ణించిచెప్పినట్లుగ మార్చి వర్ణింపఁబడెను. (రాఘు. 3, 105,106). మహాభారతమునందు ధర్మరాజ పరాజయానంతరము దుశ్శాసనవధ వర్ణింపఁబడియుండఁగా నిం దర్థాంతరానుకూల్యమునకై తద్విపరీతముగ వర్ణితమయ్యెను. (రాఘు. 4-183)

ద్రోణసేనాధిపత్యము మొదలు కర్ణుఁడు యుద్ధ మారంభించియున్నట్లు భారతమునందుఁ జెప్పఁబడియుండఁగా నిందు రామాయణార్థములోని కుంభకర్ణయుద్ధారంభవర్ణనము సుఘటిత మగుట కయి సైంధవవధానంతరమునఁ గర్ణుఁడు యుద్ధమున కారంభించినట్లు వర్ణింపఁబడెను. (రాఘు.4-164) ధర్మరాజు తమ్ములబలమును బ్రాపుగాఁ జేసికొని శల్యు నెదిరించె ననుభారతార్థము సుఘటిత మగుటకయి శ్రీరాముఁడు సుగ్రీవుని బ్రాపుగాఁజేసికొని రావణు నెదిరించె నని రామాయణార్థమున వర్ణింపఁబడెను. (రాఘు. 4. 192.)

గ్రంథవిస్తరభీతిచే విరమించితినిగాని యిట్టిమార్పులు పెక్కులు రాఘవపాండవీయమున నగపడుచున్నవి. దుష్కరమగుద్వ్యర్థికావ్యకల్పనమున నిట్టివి దోషములుగ నెన్నుట యుక్తము కాదు; గాన వెనుక నుదాహరించిన హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానములోని యలంతి మార్పులును రామరాజభూషణున కేమాత్రము లోపమును గూర్పఁ జాల వని యెన్నఁదగును.

మఱియొకవిశేషము గలదు. రాఘవపాండవీయకర్త తనగ్రంథ

మునకు మూలగ్రంథములు రామాయణభారతము లని చెప్పియు
లోనికథలందు మార్పు లనేకములను జేసియుండెను.

శా. "లోకత్రాణరతిం దదాదిమమహీలోకప్రవేశోత్కభా
పాక్షప్రథమద్వితీయపదగుంజన్మంజుమంజీరగ
ర్జాకల్పామలరామభారతకథాసర్గంబుల న్నించువా
ల్మీకివ్యాసులఁ గొల్చెదం దదుభయశ్లేషార్థసంసిద్ధికిన్." (రాఘ.

రామరాజభూషణుఁ డన్ననో మూలగ్రంథములలో
యు శ్లేషోపయోగమునకయి కల్పించిన వనఁదగినట్టియు విషయ
లోకప్రసిద్ధము లని ప్రౌఢముగా సూచించియున్నాఁడు.—

ఉ. వారిచరిత్రముల్ .... నేర్పు దలిర్ప నిట్లనున్. (హ. వ

నాల్గవ ప్రకరణము.

ఆంధ్రపండితులు బాగుగ నెఱిఁగియుండుభాషాంతరము సం
తముమాత్రమే యని సామాన్యముగాఁ జెప్పవచ్చును. అయ్యది
హారభ్రష్ట మగుటచేతను దుదికి నిలిచినభాషను శోధించి పండితా
కులు దానిని నియమించియుండుటచేతను, నట్లు నియమించువా
ణము లనేకము లతిభూయిష్ఠములయియుండుటచేతను,నాభాషం
వ్యాకరణముల కసాధారణ మయినయధికారము గలదు. సామా
ముగా వ్యాకరణమునకు లొంగనిపద మెల్ల దుష్టమే యని య
సిద్ధాంతము. ఇట్టి సిద్ధాంతముచేఁ గ్రమముగా వ్యాకరణమే భా
మూల మనువెఱ్ఱి యభిప్రాయముకూడఁ గొందఱకుఁ గలిగియు
అట్టిసంస్కృతమును మాత్రము బాగుగ నెఱిఁగియుండుటచే వా
రు తెనుఁగుభాషసైతము సంస్కృతమువలెనే వ్యాకరణములకు
గవలెననియు, వ్యాకరణమునకు లొంగనిభాష గ్రాహ్యము కాద
నభిప్రాయపడుచున్నారు; కాని యాంధ్రభాష సంస్కృతభాషవలె
హారభ్రష్టమయి యేదోయొకయవస్థలో నిలఁబడియుండుదశకు రా
సంస్కృతమువలెఁ గాక యాంధ్రము వ్యవహారస్థ మగుటచేఁ ద
లములలోని కవులు తత్తత్కాలములలోని వ్యావహారికపుఁ బ
లనువాడుకలను గ్రంథములయం దుపయోగించుచు వచ్చుచునా

(చూ. మదీయవసు. విమ. 7 ప్ర) అట్టికవుల ప్రయోగముల నాధార ముగాఁజేసికొని తత్తదుత్తరకాలికు లగుపండితులు లక్షణ గ్రంథముల నుజేయుచు వచ్చిరి; గాని భాష స్థిరపడక పెరుఁగుచున్న దగుటచేతను నట్టిలక్షణగ్రంథము లత్యల్పవిషయకము లగుటచేతను నట్టివానిలోఁ గూడఁగొన్ని యల్పసంఖ్యాక గ్రంథములె వెల్లడియయియుండుటచేతను నాంధ్రభాష సంస్కృతమువలె నియమింపఁ బడఁజాలనిదై యున్నది

పయిరీతిని లక్షణము కొఱఁతపడి యుండుటచేతను లక్ష్యగ్రంథములుసయితము కొన్నిమాత్రమే బయల్పడియుండుటచేతను బయల్పడినవి సయితము ముద్రణాదులులేనికాలమున నపండితు లగులేఖకులు వ్రాసియుండుటచేతఁ బ్రమాదభూయిష్ఠములై యుండుటచేతను నిటీవలివారు భాషను బాగుగఁ బరిశోధింపఁజాలక యేదో యొకచిన్న లక్షణగ్రంథము నాధారముగాఁ జేసికొనియు, లేదా ఏవో కొన్ని ప్రయోగములను జూచి వాని నాధారముగాఁ జేసికొనియు వానికి విరుద్ధములై యుండుప్రయోగము లన్నియు దుష్టములే యనుకొనుచు వానిని దమతమజ్ఞానమునుబట్టి యథేష్టముగా దిద్దివేయుచున్నారు. అట్లే కొన్నియెడల నర్థము చేసికొనలేక దిద్దుటయుఁ గలదు.

మఱియు ముద్రణములు లేనికాలమున గ్రంథములను వ్రాయువా రుచ్చారణస్థర్వన్యనుకూలముగ వ్రాయుచుండుట సంప్రదాయమై యున్న ట్లగపడుచున్నది. ఆకారణముననే "ఉండ్డి చేసేనూ, చాతను, వయ్యాకరణులు, అయ్యును, శేనాపతి, దౌవ్వారిక, జవ్వనము, గరియ్య,పాత్రుఁడు,కరుణతోడా" అనుమొదలగు రీతులతోఁ బండితులును వ్రాసియుండుటచేతను,నర్థానుస్వారశకటరేఫపరళా దేశాదులను బాటింపక వ్రాసియుండుటచేతను,మనవా రంగీకరింపని యగ్రాహ్యపదములను మఱికొన్నిటిని వ్యావహారికభాషావాసనాబలమున వ్రాసియుండుటచేతను, లిఖితగ్రంథములను యథాస్థితముగఁ బ్రమాణీకరించుటకు మనవా రంగీకరింపకున్నారు. అక్కారణమున వెనుక నుదాహరించిన సవరణము చేయుసాచార మావశ్యకతలోనికి వచ్చి యంతకంతకును బలపడినది.

పయి నుదాహరించినకారణములచేత నాంధ్రభాషను నియమించుటయే దుర్ఘట మయియున్న దని చెప్పవచ్చును. సంస్కృతమువలె

నిధియు వ్యాకరణములకు లొంగియుండవలె నందమా! ప్రాచీనవ్యాకరణము లత్యల్పవిషయకములగుటచేతను భాష వ్యవహారస్థమై పెరుచుండుటచేతను నవి భాషలోని యేకదేశమును సయితము నియమింపఁజాలకున్నవి మహాకవులకావ్యములలోని ప్రయోగములను బట్టి నియమించుకొనవలె నందమా! అవి తప్పులతో నిండియున్నందున వానియందు లేఖకాదులప్రమాదమునఁ బడినతప్పు లేవో, లేఖకాది ప్రమాదజనితములని భ్రమించి పయినుదాహరించినరీతి నత్యల్పములై యసంపూర్ణములై యున్న చిన్నవ్యాకరణముల నాధారముగాఁ జేసికొని యిటీవలి లాక్షణికులును బండితులును దిద్దివేసిన భాగము లేవో, నిజమయిన కవిప్రయోగము లేవో తెలిసికొనుట దుర్ఘటమయియున్నది; ఈసందర్భమునఁ బయియంశములను ఋజువుచేయుట కయి దిఙ్మాత్రముగా నట్టివ్రాఁతలను వానిసవరణములను జూపుచున్నాను.

సామాన్యముగా వచనగ్రంథములందును వ్యాఖ్యానములందును వ్యావహారికపదములు వేనవేలుగఁ దాళపత్రగ్రంథములలో నగపడుచున్నవి. ఆవిషయమున నితరగ్రంథముల నుదాహరించుటకన్నఁ బ్రస్తుతమగుహరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానవ్యాఖ్యానమునఁ గలపదముల నుదాహరించుటయే యుక్తమని తోఁచి యవ్వానినే యుదాహరించుచున్నాను.

హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమునకు వ్యాఖ్యానము చేసినచిత్రకవి యనంతకవి కవులచరిత్రములో వ్రాసినచొప్పున రామరాజభూషణునకుఁ బయి నేఁబదిసంవత్సరములలోపలివాఁడే కావుటం జేసియు నాతఁడును బండితుఁడే యయియుండుటం జేసియు నాతని ప్రయోగములును రామరాజభూషణుని ప్రయోగములవలె మనకుఁ బ్రమాణములె యనక తప్పదు. ఇఁక నట్టివ్యాఖ్యానము కవులచరిత్రములోఁ బేర్కొనఁబడిన ాకరప ర్తికృష్ణకవి స్వయముగా వ్రాసినప్రతి నాకు లభించియున్నది. నినుండి తీసియుదాహరించెదను. అందును నెక్కడిదో తీసిచూపినచో చిచూపిన ట్లుండు నేమో యని తలఁచి మొట్టమొదటిపద్యము ంతటిని, రెండుమూఁడు పద్యములటీకలలోని కొన్నిభాగములను జూపెదను.

"శ్రీవై దేహసుతన్, సీతనున్ను, భృగూద్వహజయశ్రీ, భార్గవ జయలక్ష్మినిన్ని, అబ్జభృచ్చాప, శివవిష్ణుచాపాలయొక్క, లీలావాప్తి చాతను, అబ్జ శ్శంఖశశాంకౌచ-అమరః. వరియించుటకు సరిగాఁ జేసి వరియించి యనుట. సత్, లెస్సైనన, కుశలవత్త్వ, కుశలవులు గలుగు టచాతను, కుశలము గలుచుట చేతనున్ను, అమూల్యమైన మాంగళ్య దీక్షకు, ఆవాలంబగు, ఆపరిగ్రహయుగంబు, ఆపత్నీద్వయంబు, పత్నీ పరిజనాదాన మూలశాపాః పరిగ్రహాః-అమరః. అన్యోన్యహార్దంబునన్, అన్యోన్యస్నేహముచాతను, సేవింపన్, సత్కుశలవత్త్వము సరిగావు న్నది. గనుక వారియిద్దరు అన్యోన్యస్నేహము చాతను, సేవింపఁగా ననుట. తగువొప్పుచుండ రామచంద్రుడు, శుభశ్రీ లిచ్చు మా కెప్పు డునూ. "సీ. నిఖిల, నిఖిలలోకానందనియ్యమైన, స్థిరా, భూమియం దలి, ఉద్ఖ్యాతి, పుట్టువుచాతను, ఇట్లనిచప్పంగానే, స్థిరమైనఉద్ఖ్యాతి చాతనె, తోస్తున్నది. పొలుచు, వొప్పుచున్నది.

"ఉ. అంచిత...చరింపఁగా, చెరించేటట్టుగాను, యిందుకు ధ్వని తార్థము, ఆరణ్యానకు బోయేరాముని పాదుకలు తీసుకున్నాఁడుగనుక, అకంటక, కంపలులేని, కోమలతాయుతమైన సరణియందు, రాముని నడపించెను. భరతుండు ఉచితజ్ఞుఁడనిన్ని, నిరంతరధ్యానము చేశే, భ్రమరకీటన్యాయాన సారూప్యము వహించె ననిన్ని తోంచుచున్నది.

గ్రంథాంతమున లేఖకుండగుకృష్ణకవి యిట్లు వ్రాసియున్నాఁడు.-

క. "సౌఖ్యముగ వ్రాసెనొసె భూ, రిఖ్యాతపదార్థయుత హరిశ్చంద్రనలో
పాఖ్యానము శాంకరపు, ర్వ్యాఖ్యాకులోద్భవుఁడు కృష్ణయాంహ్వాయుఁడు వడిన్.

క. ఘనదుర్మతి వత్సరమం, దున పంతులసాంబశివునితోను హరిశ్చం
ద్రనలోపాఖ్యానము మే, లన కాంకరప త్రికృష్ణయాఖ్యుఁడు వ్రాసెను."

పండితకవి యగుకృష్ణకవి పయిరీతిని వ్రాయుటనుబట్టి యాలో చింపఁగాఁ బూర్వకాలమున నట్లు వ్రాయుచుండుటయే నిజమయిన సంప్రదాయ మని విశదమగుచున్నది. కృష్ణకవి వ్యాకరణజ్ఞానము లేని వాఁడనిగాని మాతృకకు సరిగా వ్రాయలేనివాఁ డనిగాని, తాను వ్రాయుచున్నది వ్యావహారికభాష యని తెలిసికొనలేనివాఁ డనిగాని చెప్పఁజాలము గదా!

ఒకప్పుడు బియే పరీక్షకుఁ బఠనీయగ్రంథముగా నెన్నఁబడి ముద్రింపఁబడుటలో శ్రీపూండ్ల రామకృష్ణయ్య పంతులవారిచే నది యిప్పటివ్యాకరణములచొప్పున సవరింపఁబడెను గాని యందును వ్యావహారికపువాసనాబలమున వారియభిప్రాయము పూర్తిగా నెఱవేఱ దయ్యె. ఆవిషయము చూపుటకై వెనుక నధోరేఖాంకితములుగ వ్రాసినవానికి వీరుచేసిన సవరణముల నిటఁ జూపుచున్నాను.

వ్రాఁతప్రతి.	పూ. రా. గారి ముద్రణము.	వ్రాఁతప్రతి.	పూ. రా. గారి ముద్రణము.
సీతనున్ను	సీతను	ఎప్పుడునూ	ఎప్పుడున్
లక్ష్మినిన్ని	లక్ష్మిని	ఆనందనియ్య	ఆనందనీయ
చాపాలయొక్క	ధనస్సులయొక్క	ఇట్లని చెప్పంగానె	ఇట్లు చెప్పఁగా
లీలావాప్తిచాతను	విలాసప్రాప్తిచేత	తోస్తున్నది	తోఁచుచున్నయది
అమరక	అమరము	చెరించేటట్టుగాను	సంచరించునట్టుగాను
సరిగాజేసి	సరిగాఁజేసి	యిందుకు	ఇందు
గలుగుటచేతనున్ను	గలుగుటచేతను	అరణ్యానకుబోయే	అరణ్యమునకుఁబోయి
స్నేహంచాతను	స్నేహముచేత	తీసుకున్నాఁడుగనక	తీసుకొనెఁగావున
సరిగావున్నది	సరిగానున్నది	చేశే	చేసి
గనక	గనుక	న్యాయాన	న్యాయముగా
వారుయిద్దరుఅన్యోన్య	వారిద్దఱన్యోన్య	వహించెననిన్ని	వహించెననియు
వొప్పుచున్న	ఒప్పుచున్న	తోంచుచున్నది	స్ఫురింపుచున్నది
రామచంద్రుడు	రామచంద్రుఁడు		

అని యీరీతిగా సవరించియున్నారు. వీరు మంచిజాగ్రత్తను దీసి కొనకపోవుటచేతనో మఱే యేకారణము చేతనో వీరు సవరించిన టీక యందును బాలవ్యాకరణవిరుద్ధప్రయోగము లనేకము లగపడు చున్నవి. అట్టివానిని బయిసవరణపట్టికలో నధోరేఖాంకితములనుగాఁ జూపియున్నాను. "తిరస్కరించలేని (2 పుట.) తోఁచేఅర్థము. (3 పుట) రామునిగుణమున్ను (4 పుట.) అర్థవైభవమున్ను, కాంతిసమాధు లనే కావ్యగుణములయొక్క ఆయతిన్ని, శబ్దశక్తు లనేమూటి యొక్క ధురంధరత్వమున్ను లేకనే, కన్నులెఱ్ఱఁజేసినట్టయిన = కోపమువచ్చిన యనుట. ద్రవ్యవైభవమున్ను, ఆయతిన్ని. (6 పుట.) అను మొదలగు నవి యందు లెక్కకు మిక్కిలిగ నింకను మిగిలియున్నవి. విస్తరభీతి నుదాహరింపలేదు.

ఇఁక నిటీవలి లాక్షణికులును బండితులును మఱికొన్ని గ్రంథ ములం దన్యాయ్యముగా దిద్దినస్థలములను గొన్నిటిని జూపెదను.

"గేయవిశారదఁ జేసె కూఁతురిన్" అను వసుచరిత్రములోని 'కూతురిన్' అనునది బాలవ్యాకరణముచే గ్రామ్యమగును. (బా. అచ్చి. 9 సూ.) గాన నచ్చో 'కూఁతునున్' అని సవరించిరి. పరిశీలిం చినచో "కూఁతురిన్" అనునది యసాధువు కానేరదు.

తే. "పరగ 'కూఁతురు' శబ్దంబుపై రుకార, మొక్కపలుకుననైనను నుండుఁ బాఁగను
పెక్కుపలుకుల నైనను దక్కిపోవు, గూతురు బడశె గూతుగా గోరె ననగ."
క. "కూతులచే గూతురిచే." (కావ్యా. చూడా. 8 ఆ. 79 తాళపత్రము.)
సీ "పంటతామరకంటిదంట కూఁతురిమోవి." (అహోబల. 518 పేజీ.)

కావ్యాలంకారచూడామణి మొదలగు ప్రాచీనవ్యాకరణములు 'రక్షించుట, రక్షింపుట' అని యిల్లెల్లయెడలను 'ప' కారరూప ముం డుట కంగీకరించుచున్నవి.

క. "కోపింపుట కోపించుట, కాపింపుట పసుల నొప్పఁ గాపించుట నా
నేపారునిట్టిపలుకులు, లోపుగ బహుళములు జగతిలో నెఱుఁగఁ దగన్."
(కావ్యా. చూడా. ఆ 8. తాళ. 83.)

ఆంధ్రశబ్దచింతామణి యహోబలపండితీయము మున్నగునవి 'రక్షింపుచున్నాఁడు.' అను మొదలగు స్థలములందును, అనఁగా బాల

వ్యాకరణములోఁ జెప్పిన ముత్తుపరము కానపుడు సయితము పత్వమె నిత్యముగా రావలయు నని కూడ నంగీకరించుచున్నవి.

"అనుబంధప్రార్థనయో ర్ణా వ్యతి రేకాదికే చ చోః పస్స్యాత్" (చింతామణి—క్రియాపరిచ్ఛేదము.) నుతింపుచున్నాఁడు, పోషింపుచున్నాఁడు.

(అహోబల. 463 పుట.)

క. కావించుట కావింపుట, భావింపుట మఱియు దీని భావించుటనం
గా వెలయుఁ గృతులఁ దుహిన, గ్రావసుతా ప్రాణనాథ ప్రమథసనాథా!

(కావింపుట సులభమే. కావించుటకు,) (సర్వలక్షణసార. ఆ. 2. 205 ప.)

అని యిట్లు కూచిమంచి తిమ్మకవి పయి నుదాహరించిన కావ్యాలంకారచూడామణిలోనిరీతినే చెప్పి తాను జూచినపుస్తకముల యందుఁ దఱుచుగ "పకార" విశిష్టరూపములే యగపడుచుండుటను బట్టి పత్వరూపము సులభ మనియు 'చకార' విశిష్టరూపమున కుదాహరించెద ననియు వ్రాసియున్నాఁడు. తాళపత్రగ్రంథములందును బ్రాచీన ముద్రణములందును నీపత్వరూపముః తఱుచుగ నగపడుచునేయున్నది.

సీ. " ... ... వెంపుదీపింపఁ బాలింపుచుండ" (శంక. హరి. 1.21.)

ఉ. "చంపక...సొంపగు...భా, షింపుచు." (ఏనుఁగు లక్ష్మణకవి, రామవిలాసము.4.)

సీ. "కనకంపునసొంపుకడనుంపురుచిపెంపు, పసిఁడితీఁగెలగుంపు మెసఁగలేదా?"

(వసు. 3-69.)

సీ. "కనకంపురుచి పెంపుకడనుంపు బలితంపు." (హ. న. 2-40.)

"ఒనర్పుదురు" (హ. న. 2-51.)

సీ. "పితరులఋణము తీర్పెదుసూనుఁ జెందని." (రా. పాం. 1-42.)

అని యిట్లు మహాకవుల గ్రంథములయందు కదల్పరాని ప్రాసాదని బద్ధస్థలములందును 'పకార' విశిష్టరూపము లిప్పటికిని నగపడుచునేయున్నవి. కావుననే ప్రౌఢవ్యాకరణకర్తకు మరల 'ప' త్వవిధానము చేసికొనవలసివచ్చెను. (ప్రౌఢ క్రియా. 17. సూ.) అట్లయినను బాలవ్యాకరణమున నాగమచకారమునకు ముత్తు పరమగునపుడు పత్వము నిత్యమనియుఁ, దదితరస్థలములయందు రానేరదనియుఁ,దుక్కుపరమగు

నపుడు మాత్రము నెఱసున్న మీఁది యాగమచకారమునకు 'ప'త్వము విభాషను రావచ్చుననియుఁ జెప్పఁబడియున్నందున (బాల. క్రియా. 88 సూ) నిప్పటిపండితులచేఁ బరిష్కృతములై ముద్రింపఁబడినగ్రంథము లందుఁ బయిబాలవ్యాకరణనియమములకు లోఁబడనిస్థలములందలి 'ప' కారవిశిష్టరూపము లెల్ల 'చ' కారవిశిష్టములుగ సవరింపఁబడినవి. ప్రాచీనవ్యాకరణ సమ్మతములయినను నిపుడు ప్రసిద్ధిలో నున్న బాలవ్యాకరణమునకు లోఁబడనందున నట్టి'ప'కారవిశిష్టము లెల్ల నిపుడు మచ్చునకైన నగపడకున్నవి. విస్తరభీతిని విరమించితిని గాని పై రీతి సవరణములు పెక్కుగలవు.

ఆంధ్రభాష వ్యవహారస్థ మగుటచే నాయాకాలములందు సద్వ్యవహారములోనికి వచ్చి పూర్వస్థితినుండి మాఱినపదములను గవులు ప్రయోగించుచుండుటయు, నట్టివానినిఁ జూచి యాయాకాలములలాక్షణికులు వానికి లక్షణముల నొనరించుచుండుటయు, నట్టియపూర్వలక్షణములనుబట్టి యిటీవలివారు పూర్వగ్రంథస్థప్రయోగములను లేఖకాదులప్రమాదము లని మిషగల్పించుకొని దిద్దివేయుచుండుటయు జరుగుచువచ్చెను. మఱియు నాయాకాలపులాక్షణికులు స్వస్వపూర్వకాలస్థలక్ష్యలక్షణములను బరిశీలించుట కవకాశము లేక తమకు లభించిన గ్రంథములకును దమకాలమున నున్న యార్యవ్యవహారమునకును ననుకూలముగా లక్షణములను వ్రాయుచుండుటయు, నట్టిలక్షణముల నాధారముగాఁగొని యుత్తరోత్తర కవు లట్లేప్రయోగించుచుండుటయు, నుత్తరోత్తరలాక్షణికులు వానినిబట్టి లక్షణముల నొనరించుచుండుటయు సంభవించుచు వచ్చెను. కొందఱు లాక్షణికులు గ్రామ్యములని చెప్పిన పదములు వారికంటెఁ బ్రాచీను లగుకవులగ్రంథములలో నగపడుచుండుటయుఁ గలదు. ఆంధ్రభాషాభూషణాదులలో గ్రామ్యములని చెప్పఁబడిన 'ఆడ' - 'ఏడ' మొదలగు పెక్కు పదములు తిక్కనాదులు ప్రయోగించి యుండుటచే నవి సాధువులే యని సూచిమంచి తిమ్మనాదు లుదాహరించియున్నారు. లక్షణగ్రంథములకు మూలభూతములగు లక్ష్యగ్రంథము లెల్లతప్పులతడకలై యున్నవని యంగీకరింపక తీరకుండుటచేతను, బయిరీతి నసమగ్రము లయిన లక్షణగ్రంథములు

సయితము ప్రమాదభూయిష్ఠములయియుండుటచేతను సామాన్యముగాఁ బ్రాచీనాంధ్రభాషను నియమించుటకుఁ దగినయాధారములు చాలవని చెప్పక తప్పదు.

ఒక్కొక్క గ్రంథమున కనేకము లగుపలుదేశములలోని మాతృకలను సంగ్రహించుకొని యట్టివాని నెల్ల జాగ్రత్తతోఁ బరిశోధించి సందిగ్ధస్థలములయం దనేకమాతృకలయందు సంవాదముగా నుండునది గ్రాహ్య మని యెన్నఁదగు నని కొందఱు విమర్శకు లభిప్రాయపడుచున్నారు. అట్టియభిప్రాయ మక్షరపుఁబడివాట్లను సవరించుకొని యర్థము కానిపద్యముల నర్థము చేసికొనుటయందు బాగుగ నుపచరించునుగాని, లేఖకాదులు దిద్దినవానిని నిర్ణయించుటయం దంతగా నుపచరింప దని తోఁచుచున్నది. మఱియు న ట్లనేకములగు ప్రతులను బ్రతిగ్రంథమునకు జతపెట్టుకొనుటయు సామాన్యముగా దుర్ఘటమని చెప్పవచ్చును. ఇంతియగాక లేఖకాదులు పయిరీతిని యథేష్టముగా సవరించుచు వచ్చినందున సామాన్యముగా ననేకస్థలములం దట్టిసంవాదమును సంభవింపనేరదు. ఒకప్పుడు కొన్నియెడల సంభవించిన సంభవింపవచ్చును గాని పెక్కుస్ఖాలిత్యములతోడను దిద్దుబాటులతోడను నిండియుండు నట్టిమాతృకలను, సందేహానిర్ణాయకములనుగా గ్రహించుట సరికాదని చెప్పుట సాహసముకాదు. యథాస్థితిగా గ్రహింపఁదగిన నిర్దుష్టమగుమాతృక యొకటియైనఁ గలదని యెవ్వరును జెప్పఁజాలరుగదా! ఈవిషయమును వెనుక నే నుదాహరించి చూపియేయున్నాను. ఇంతియకాక యాయాకాలములందుఁ బ్రసిద్ధములయి వాడుకలోనికి వచ్చియుండు వ్యాకరణముల యైక్యమునుబట్టియు, నాయాకాలములవ్యావహారికాంధ్రముయొక్క యైక్యమును బట్టియు, సవరణములలో నట్టి సంవాదములు లభించినను లభింపవచ్చును. అంతమాత్రమున నట్టి సంవాదము కవిప్రయుక్తతను దృఢముగా స్థాపింపఁజాలదుగదా! మఱియు మనకు దొరకు మాతృక లెల్ల సుమారు రెండుమూఁడువందల సంవత్సరములలోపలివేగదా! తఱచుగా వానిలోనిసవరణములాంధ్రశబ్దచింతామణ్యప్పకవీయాదుల ననుసరించియే యుండును. 'రక్షింపుచున్నాఁడు' మున్నగుచోటులందలి పత్వరూపము చింతామణ్యాదులకు సమ్మత మైయుండుటచే సామాన్యముగా వ్రాఁతప్రతులం

దెల్లఁ బత్వరూపమే వెలయుచుండుటలేదా? ఇటీవల వాఙ్మయములోనికి వచ్చిన బాలవ్యాకరణమున కట్టిప్రయోగము సమ్మతము కాకుండుటచే నట్టిప్రయోగము లిపు డంతటను నంతరించియుండలేదా? ఇట్టి కారణములచేఁ గల్గు సంవాదములు ప్రమాణము లని గ్రహించుట సరియా? అప్పకవికాలముననే లాక్షణికులు తమతమమతములకు విలక్షణములుగా నుండువాని నంగీకరింపక సవరించుచు వచ్చిరని యాతఁడు చెప్పిన "నన్నయముఖ్యసత్కవి......" అను పద్యము (చూ. పు.88.) వలన స్పష్టపడుచున్నదిగదా!

"అందఱ౯=అందఱి౯, పఱుచు=పఱచు, తఱచు=తఱుచు, నడచు=నడుచు, త్రాగు=తాగు, ప్రోగు=పోగు, క్రాగు=కాగు, పగుల్చి=పగిల్చి, కనుపెట్టు=కనిపెట్టు, ఉదుకుట=ఉతుగుట, బ్రదుకుట=బ్రతుగుట, పురుటిల్లు=పురిటిల్లు, లోఁబడు=లోపడు, చక్కఁబాటు=చక్కపాటు" అను మొదలగు ద్వైరూప్యములలో నేవి సాధువులో నిర్ణయించుట కాధారములు బొత్తిగాఁ జాలకున్న వని చెప్పకతీరదు.

కావుననే వ్యవహారస్థభాషల సాధుత్వాసాధుత్వములను నిర్ణయించుటకుఁ దత్తత్కాలస్థమగు సద్వ్యవహారమునే ప్రమాణముగ గ్రహింపవలయు నని భాషాశాస్త్రజ్ఞు లగుప్రామాణికులు సిద్ధాంతము చేసియున్నారు. మనశబ్దరత్నాకరాదికోశములలో నున్నపదములలో నర్థాధికపదముల కీసిద్ధాంతమే గతి యనక తప్పదు గదా!

పయిరీతిని దత్తత్కాలస్థ సద్వ్యవహారములు తత్తత్కాలస్థ ప్రయోగములసాధుత్వాసాధుత్వములకు నిర్ణాయకములయియున్నను పూర్వకాలస్థప్రయోగముల సాధుత్వాసాధుత్వములకు నిర్ణాయకములు కాఁజాలమిం జేసియు నట్టివానిని నియమించు తత్తత్కాలరచిత వ్యాకరణములు సంపూర్ణసామర్థ్యమును గల్గియుండమిం జేసియు, లక్ష్యగ్రంథములు వెనుక నుదాహరించిన రీతిని బ్రమాదభూయిష్ఠము లయి యుండుటం జేసియుఁ గొన్నివిషయములందుఁ బ్రాచీనకవుల ప్రయోగము లెవ్వియో తత్తద్విషయములందు వారివారి యభిప్రాయము లెట్టివో యని నిర్ణయించుట దుశ్శకమని చెప్పక తీరకున్నది.

పయి నుదాహరించిన చిక్కులను బరిశీలించియే కావలయును మన లాక్షణికు లీక్రిందిసిద్ధాంతము నంగీకరించియున్నారు. ఆంధ్రభాష

లోని ప్రాచీనవాఙ్మయ మెల్ల సామాన్యముగా ఛందోయతిప్రాసములతోఁ గూడినదే యయియుండుటచేతను, నట్లే యమకశ్లేషకవన మనేకకవులచే నాదరింపఁబడియుండుటచేతను ఛందోయతిప్రాసశ్లేషయమకాదులచే నిబద్ధము లయి సామాన్యముగా మార్పవలను పడక యుండుస్థలములే సందిగ్ధవిషయనిర్ణాయకము లగునని సిద్ధాంతము చేసికొనిరి. కావుననే సామాన్యముగా లక్షణకర్తలు తాము చెప్పిన లక్షణములను జూపునపు డట్లు సామాన్యముగా మార్పరాని ఛందోయతిప్రాసశ్లేషాదినిబద్ధస్థలములను జూపుటయే సంప్రదాయ మైయున్నది. ఆయాకాలముల కవులెల్లరును నియమముగా వానిని బాటించుటచే వా రట్టిస్థలములందుఁ బ్రయోగించిన ప్రయోగములు వారికి సమ్మతము లని గ్రహించుటయుచితముగాని యతిప్రాసశ్లేషాదినిర్బంధములచే నట్లుకవులు ప్రయోగించి రనియును వానిని గ్రహింపరా దనియును దలఁచుట యుచితముకాదు. దిద్దుటకు వీలుపడిన స్థలములు లేఖకప్రమాదజనితము లనియు, దిద్దుటకు వలనుపడనిస్థలములు యతిప్రాసాదిప్రతిబంధజనితము లనియుఁ జెప్పి యథేష్టముగా సవరించుచుండుట యెంత యసంగతమో యరయుఁడు. అట్లయినచో నిఁక నెద్ది సందిగ్ధస్థలమును నిర్ణయించుటకు వీరి కాధారమగునో తెలియరాకున్నది.

ఛందోయతిప్రాసశ్లేషాదులచే నిబద్ధము లగుమహాకవిప్రయోగములను మన్నింపక తీరకుండుటచేతనేగదా యప్పకవి తనకు సమ్మతము కాని ప్రయోగములు లేఖకాదిప్రమాదజనితములని చెప్పి దిద్దనారంభించెను.

ఉ. “నన్నయముఖ్య సత్కవిజనంబులు కావ్యములందు లేఖకుల్
గొన్నియుఁ బాఠకాధములు గొన్నియుఁ బోకడపెట్టఁ దక్కువై
యున్నెడఁ జూచి జానపదులోడక దిద్దినతప్పు త్రోవ లె
ల్లన్నిజ మంచుఁ గైకొనిన లక్షణవేత్తలు సమ్మతింతురే? (అప్ప. 3-207)

ఈ సందర్భమునఁ జెప్పినయప్పకవి వాక్యము కొంతవఱకు సంభావింపఁదగిన దైనం గావచ్చును గాని యాతఁడు చేసిన దిద్దుబాటులు ంత్ర మసంభావితము లని చెప్పక తప్పదు.

"ఏ, మన్నఁ గొఅంత లేదు మణిమండసముఖ్యము లైనకాను కల్" అను సులక్షణసారోదాహృతప్రయోగము లేఖకప్రమాదజనితమనియు "ఏ, మన్నఁగొఅంత లేదు మణిహారము లాదిగఁ బెక్కు-కానుకల్" అనునది నిజమయినపాఠ మనియు వ్రాసియున్నాఁడు. లాక్షణికోదాహృతము లగునిట్టివి లేఖకాదిప్రమాదజనితము లనుట యసంగతమనుటకు సందేహము లేదు గదా !

పయిరీతినే యప్పకవి 'రల' ల యతి తన కిష్టము లేనందున "రోలంబాలక యోర్తు గ్రుంకి బిసవల్లు ల్దున్మి" అను సహజ మగుపాఠము రామరాజభూషణకవిప్రయుక్తము కాదనియు, నందు "లోలంబాలక" అనునది నిజమయినపాఠ మనియు వ్రాసియున్నాఁడు. (చూ. ఆ. 3-278) పైపాఠములయర్థమును బాగుగఁ బరిశీలించినపుడు 'రోలంబాలక' అనుపాఠమే కవిప్రయుక్తమని యెట్టివారికిని స్ఫురింపకపోదు మఱియు "రాయంచకాళ్లఁ దొలకయమున్న" అని రామరాజభూషణుఁడు వేఱొకచోట 'రల'లకు యతిని బ్రయోగించియుండఁగా నిట 'రల'ల యతికి వెఱచి సహజ మగుపాఠమును విడుచుకొనుట యసంగతము కదా! అప్పకవి చేయమఱచినను వసుచరిత్రటీకాకారుఁడు మాత్రము మఱవకపై "రాయంచకాళ్లఁ దొలకయమున్న"అనుదానినిసైతము సవరించెను. అచ్చట'రల' లయతియేగాక'తపులు' అనుదానికి 'తొలు'అను రూపాంతరము లేనందున నపశబ్దముగూడ నంగీకరింపవలసివచ్చు నని చర్చించి "కలహంసకాళ్లఁ దవులకమున్న" అని దిద్దివేసియున్నాఁడు. (వసు. 3-163-వ పద్యవ్యాఖ్య.) కాని "సుస్థిరు నిను మాధవుం డను మతి న్వేను దొలెద మాదరంబునన్" అని 'తొలు' అనునది పింగళి సూరనచేఁగూడఁ బ్రయోగింపఁబడియున్నది.

ఏతేన—"రాయంచ కాళ్లఁదొలకయమున్న" ఇత్యాది "కవిప్రయోగాణాం నకించి ద ప్యసామంజస్య మితి ధ్యేయమ్." అని యహోబలపతివ్రాసియున్నాఁడు (అహోబల. 138 పుట.).

"భా, రముఁ బుచ్చుచు వర్ధమానవిరహగ్లానిన్ మదిం గుందు చున్" అని పిల్లలమఱ్ఱి పినవీరభద్రుఁడుసయితము'రల'లయతిని శకుంతలాపరిణయమునఁ బ్రయోగించియున్నాఁడు. కావున వ్యాఖ్యాతచేసిన పయిసవరణము సాహసమూలక మని యెన్నఁదగియున్నది.

ఇట్లే యప్పకవి "ఋరు"లకు యతిని జెప్పియుండనందున సులక్షణసారమున నుదాహరింపఁబడిన యనంతుని ఛందోదర్పణములోని "విలసద్రుకారమును వృత్రులు విరమణ మొందు శౌరిఋషులకు" అను చోట "విలసద్రికారమును మఱి,రిలవి విరమ మొందుశౌరిఋషులకు" అని యిట్లధునాతనులు నిశ్శంకముగా సవరించిరి. "..... ...సహస్రా, క్షౌహిణు లట్లగుట మీరు చూడరె యెందున్" అని తిక్కన ప్రయోగించి యుండఁగా నక్షౌహిణి యనునది తప్పనుకొని యచ్చో నిటీవల ముద్రిత మగు శ్రీవీరేశలింగముపంతులువారు సవరించిన భారతమున "సహస్రా,క్షౌహిణు లట్లగుట మీరు గానరె యెందున్" అని సవరింపఁబడెను; కాని-

క. "పూనుకొని యక్షశబ్దము, పైనూహినిశబ్దమున్నఁ బటువృద్ధియగున్
మానుగ గుణముం జెల్లును, దాన నఖండంబు స్వరము దనరుంగృతులన్."

అను సులక్షణసారోదాహృతలక్షణము అక్షౌహిణి అను పాఠమును సాధించుచున్నది. కూచిమంచి తిమ్మకవి తనసర్వలక్షణ సారసంగ్రహమునందు-

క. "అక్షౌహిణి యనఁగా మఱి, యక్షౌహిణి యనఁగ గృతుల నాత్వోత్వంబుల్
లాక్షణికులు యతులిడుదురు, దక్షాధ్వరభంగ పాణితలసారంగా! (ఆ. 2. 180)

అని లక్షణము చేసి పై నుదాహరించిన ప్రయోగమునే 'అక్షోహిణి' అనునోకారవిశిష్టరూపమునకుఁ బ్రమాణముగాఁజూపెను. పయి కారణములచే నిటీవలివారు చేసినసవరణము సాహసమూలక మనియుఁ, గవిసమ్మతము కా దనియు విశదమగుచున్నది గదా!

గ్రంథవిస్తరభీతి నుదాహరింప నైతిని గాని యిట్లు మనవారు చేసినట్టియుఁ జేయుచున్నట్టియు సాహసైకమూలము లగుసవరణములు వేనవేలు గలవు. ఇట్లు సవరణముచేయుట యసంగతమె యయినను నిట్టిపని ఛందోయతిప్రాసశ్లేషాదులచే నిబద్ధ మగుప్రయోగ మున్నపుడు దాని ననురోధింపక తీరదనియు, నది యతిప్రాసశ్లేషాదినిర్బంధజనిత మగుటచేఁ బ్రమాణము కా దనిచెప్పుట యాంధ్రలాక్షణికసం దాయవిరుద్ధ మనియుఁ జెప్పుటలో మాత్రము ప్రబలసాక్ష్యముప్పుచున్న దనుటకు సందేహము లేదు. కావున భాషానియమనవిషయ

మున నీఛందోయతిప్రాసనిర్బంధమును శ్లేషకవనమును మిక్కిలి యుప కారకము లనుట నిర్వివాదాంశము.

ఈసందర్భమున నింకొక్కవిషయమునుగూడ గ్రహింపవలసి యున్నది. ఛందోయతిప్రాసశ్లేషయమకాదులచే నిబద్ధము లగుస్థలము లందలిప్రయోగములకు సాధుత్వము నంగీకరించుట మాత్రమేగాక వానిచే సాధింపఁదగినజాతుల యితరరూపములకుసయితము సాధుత్వ ము నంగీకరించుట యాంధ్రలాక్షణికులసిద్ధాంత మని చెప్పవచ్చును. వేయేల? సామాన్యముగా నాంధ్రవాఙ్మయములోని లక్షణగ్రంథము లెల్ల నిట్టిసిద్ధాంతము నాధారముగాఁ జేసికొనియే యుత్పన్నము లయి న వనిచెప్పుట సాహసము కాదు. అందును లాక్షణికు లర్ధానుస్వార శకటరేఫసరళాదేశాదినియమములను ఛందోయతిప్రాసశ్లేషాదుల నాధారముగాఁ జేసికొనియే కల్పించి రని నొక్కిచెప్ప నగును. అట్లు గానిచో ముద్రణములకు మూలభూతము లగు వ్రాఁతప్రతులయందు సామాన్యముగా నెచ్చటను నియమము గనపడని యర్ధానుస్వారశకట రేఫ సరళాదేశాదులను జెప్పుటలో లాక్షణికుల కున్న యాధార మేమి? ఈవిషయ మీ ప్రకరణమున ముందు వివరింపఁబోవు వ్యాకరణ విశేషముల పిమర్శనమున విశదము కాఁగలదు. కావున రసవిషయమున నంతగా నుత్కృష్టమనఁ దగని దైనను బయిరీతిని భాషానియామక మయి యాంధ్రభాష కత్యంతోపయుక్తము లగుగ్రంథములలో నొ కటి యనఁదగు ద్వ్యర్థికావ్యము సర్వవిధములను బండితాదరణపాత్ర మని చెప్పుటకు సందేహము లేదు.

సామాన్యముగా నిట్టికావ్యములందలి ప్రతిపద్యమును నేవో కొన్నిపదములను నియమించుచునే యుండును. తమమతమున కను కూలించినను ననుకూలింపకున్నను జోహారుచేయవలయునేగాని యిత రకావ్యములందువలె నిందు నిప్పటిపండితులు సాధారణముగా స్వాతం త్ర్యము చూపి దిద్దఁజాలరు గదా!

పయికారణములచే నిట్టిగ్రంథము లాంధ్రవాఙ్మయమున కలం కారణమువంటి వనియు, నిట్టివి వ్యాకరణాదులకన్న నెక్కుడుగఁ బండి తులచే నాదరింపఁదగిన వనియుఁ జెప్పుట యతిశయోక్తి కానేరదు.

శ్లేషప్రబంధములందలి ప్రతిపద్యమును నేవో కొన్నినియమములను స్థిరపఱచుచునేయుండు నని యీావఱకుఁ దెలిపియేయున్నాను. ఆవిషయమును విశదపఱచుచు నిట్టిగ్రంథమునుండి వ్యాకరణనియమనవిషయములను గ్రహించుమార్గమును జూపఁదలఁచి కథారంభములోని మొదటిపద్యమును దీసి యుదాహరించుచున్నాను.

తే. అలరు మణివప్రవిజితహేమాద్రినిషధ, నగరమవతంస మఖిలభూనగరములకు
లలితజయసంపదలఁ బొల్చసిలు పయోధ్య, లఘుగభీరాంబుపరిఖాకలాప మగుచు.

(హ. న. 1. 6.)

ఇందు 'అలరును' 'నగరములకును' 'అగుచును' అనుచోటులందలి ద్రుతలోపమును, 'నగరమవతంసము' అనుమొదలగు స్థలములందలి యుకారసంధియు, ఛందోగణనియమమున మార్పరానివై వెలయుచున్నవి.

"వష్టిభాగురిరల్లోప మవాప్యోరుపసర్గయోః" అనుసంస్కృత వ్యాకరణనియమమునకు 'వతంసము అవతంసము' అనునవి శ్లేషమున నిబద్ధములై మార్పరాని లక్ష్యము లగుచున్నవి.

'అయోధ్య' అనుదానికి 'లఘుగభీరాంబుపరిఘాకలాపము' అనునది విశేషణ మగుటచే "మహాతీతరంబు లగు స్త్రీలింగంబుల విశేషణంబులకుఁ గ్లీబత్వంబు విభాషనగు." (బాల. తత్స. 86. సూ.) అను సూత్రము దృఢమూల మగుచున్నది. ఇందు శ్లేషప్రతిబంధముచే 'కలాప' యగుచు అని సవరించుటకు వలనుపడదు.

ఇందలి ఛందశ్శ్లేష ప్రతిబంధములచే 'ఇల్లు' శబ్దములోని లకారలోపము మార్పరానిదై "ఱకారంబుక్రింది ఱకారంబునకుం దుదినులుల క్రింది లలలకు లోపంబు బహుళంబుగ నగు" (బాల. ప్రకీ. 7. సూ.) అనుసూత్రములోని లకారలోపవిధానమునకుఁ బ్రమాణ మగుచున్నది.

'పొల్చు + ఇలు' అనుపదములనడుమ నకారము నిల్చు నను తద్ధర్మోకారసంధినియమము నిందలిశ్లేషనియమము స్థాపించుచున్నది.

'ఇలు + పయోధి.' అనుపదములసంధియందు వకారాదేశాభావ మిందలిశ్లేషచే స్థిరపఱుపఁబడుచున్నందున, "న వికృతిశబ్దాత్పర

తస్సాంసత్కృతికానాం భవంతి గసడదవాః" అను నియమము బలపడు చున్నది. (ఇట విశేషముగలదు. చూ. పు. 94)

ఈయిరీతినే ప్రతిపద్యమును ననేకము లగువ్యాకరణవిషయము లను స్థిరపఱచుచుండును. విస్తరభీతి నట్టివానినెల్ల నుదాహరింపక ముఖ్యము లగుకొన్నిస్థలములను మాత్ర మిటఁ జూపుచున్నాను.

గసడదవాదేశము.

నిండుసున్న మీఁది గజడదబాదేశమువలెనే గసడదవాదేశము సయితము ప్రాసాదిస్థలములం దగపడుటచే నయ్యదియు నాగజడదబా దేశమువలెనె నిత్యముగా వచ్చుననియె ప్రాచీను లభిప్రాయపడిరి.

క. "పొసఁగం బల్కెడుచోఁ బొల్పెసఁగిన ప్రథమాంతములపయిఁ గదిసి కడుక్ బస నగుకచటతపల ముఖ,గసడదవల్ దోచి నిల్చుఁ గవిజనమిత్రా!

(ఆంధ్రభాషా. 62.ప)

అట్టి యాదేశము కొన్నియెడల నగపడకుండుటచేఁ గావలయు నాంధ్రశబ్దచింతామణికర్త ద్రుతప్రకృతికప్రథమాంతములగు 'నేను' 'తాను' శబ్దములమీఁద నున్నపరుషములకును నచ్చతెనుఁగు శబ్దముల మీఁదనున్న సంస్కృతపదాదిస్థపరుషములకును నట్టిగసడదవాదేశము రానేరదని చెప్పియున్నాఁడు. ఆస్థలములు తప్పఁ దక్కినయెడలనాయా దేశమును నిత్యముగానే విధించెను.

"గసడదవాస్స్యుః ప్రథమామాత్రా దాత్మా స్వదోర్వినైవైతే,
న వికృతిశబ్దా త్పరత స్సాంసత్కృతికానాం భవంతి గసడదవాః"

(ఆంధ్ర. చింతా. సంధి.)

ఈయాదేశము సమాసగతపదములకు రానేరదను గ్రంథకర్త యభిప్రాయమును "గసడదవాస్స్యుః పదాద్వాంద్వే" అను పునర్విధాన ము వ్యక్తపఱచుచున్నది.

పయినుదాహరించినరీతి నీయాదేశము నిత్య మని ప్రాచీను లభి ప్రాయపడి యుండుటచేతనే 'పతి+తత్త్రాణము' (హ. న. 3. 43.) అనుచోట 'ద' కారాదేశమును జేసినయెడల నర్థాంతరమునకు భంగము గలుగునుగాన నచట నాదేశాభావమునకు సాధుత్వ మెట్లని శంకించుకొని వ్యాఖ్యాత 'సముదాటోపారిపంక్తిరథుఁడు' అను మొదలగు

రాఘవపాండవీయప్రయోగముల నావిషయమునఁ జూపియున్నాఁడు. కావునఁ బయి రామరాజభూషణుని ప్రయోగము గసడదవాదేశము యొక్క యనిత్యతను స్థాపించుచున్నది.

మఱియు గసడదవాదేశవిషయమునఁ బయినుదాహరించినప్రాచీనుల లక్షణము చాలదనియు, నాయాదేశము కళలమీఁద నున్న పరుషములకు సయితము రావచ్చుననియు 'ఒనర్చెదము, దమ్ము' (హ. న. 2-33) 'ఇపుడు, దమ, యంతి కావాప్తి' (హ. న. 2.81.) అను ప్రయోగములు నిర్ణయించుచున్నవి

ఇంతియకాక చింతామణికారుని యభిప్రాయముచొప్పున వ్యస్త పదములయందేగాక కర్మధారయాదిసమాసములయందునునీయాదేశము రావచ్చునని "పలు వగతుర" (హ. న. 1-53) అను ప్రయోగము సాధించుచున్నది. అయ్యది శ్లేషప్రతిబంధమున మార్పరానిదయి యున్నది.

'ఇలుప+యోధి' (హ. న. 1-53) అను స్థలమునందలి వకారాదేశాభావమున, "న వికృతిశబ్దాత్పరత స్సంస్కృతికానాం భవంతి గసడదవాః" అనుచింతామణి సూత్రము బలపడుచున్నదని వ్రాసియున్నాను. (మూ. పేజీ. 92). అరయ నరయ నాచింతామణి సూత్రము "చ. జగము......ఎం, తగుమతులైన" (భార. ఉద్యో 1-286.) అను మొదలగు తిక్కయజ్వాది ప్రయోగములకు విరుద్ధమగుటచే-

"పరుషా వా స్వరూపేణ ప్రథమాంతోపరి స్థితాః,
కాకా సంబోధనే చాపి హ్యవ్యయే కర్మధారయే.
అచేతనార్థకే శబ్దే ఇతి శృంగారభూషణః"

అను నథర్వణోక్తనియమమే బలపడుచున్నదనుట లెస్స. ఈయ యథర్వణోక్తికిఁ గూచిమంచి తిమ్మకవి తనసర్వలక్షణసారసంగ్రహమున విపులముగా నుదాహరణములను జూపియున్నాఁడు. (1-98 మొ-118 వఱకు.)

పైవిషయముల కనుకూలముగా బాలవ్యాకరణమున నీవిధి బాహుళకముగాఁ జెప్పఁబడినను బయిన "వికృతిశబ్దాత్......"అను నదియు నాంధ్రీకరింపఁ బడుటమాత్రము వింతగనున్నది.

ఈ గసడదవాదేశమువలెనే గజడదబాదేశమును ద్రుతస్వత్వ ప్రభృతిస్థలములందు రాకుంటయుఁ బ్రాచీనలక్ష్యలక్షణ సమ్మతమైయు న్నట్లగపడుచున్నది; గాని తద్విషయమును నిర్ణయించు ప్రయోగము లీగ్రంథమున నాకు దొరకమిం జేసి యావిషయము లప్రస్తుతము లని యిందుఁ జర్చింపనైతిని.

యడాగమ సంధి.

"యశ్రుతి మార్యా లఘుయం ప్రవదంతి ప్రాణతః పరంప్రాణమ్" అను చింతామణిలక్షణమున నున్న శ్రుతి శబ్దస్వారస్యమును బట్టి యీలఘుయకార ముచ్చారణమునందు మాత్రమె వినఁబడు ననియు, నచట యకారమును వ్రాయ నక్కఱలే దనియు, నచట స్వర మాత్రమునే వ్రాయవలయు ననియుఁ గొందఱు పండితు (అద్యతనులు) లభిప్రాయపడుచున్నారు.

1. సీ. "పటుమహారంభేశభావంబు గని యతఁ, పదరూఢి సెఱపు గీర్వాణుఁ డుండ"

(హ. న. 1-80.)

2. క. "విను మయ్య శమధనాగ్రణి" (హ. న. 2-36.)

3 సీ. "ఆయతి వసుగుణైకావలంబనమూర్తి." (హ. న. 4-56.)

4. ఉ. "ఎయ్యది......ఇయ్యెడ రెయ్యెడం గలిగె" (హ. న. 4-57.)

అను మొదలగు నిందలిప్రయోగములు పై యభిప్రాయము సరియైనది కాదని నిర్ణయించుచున్నవి. స్వరమాత్ర లేఖనమున గురుయకార విశిష్టపదోపస్థితి కలుగక పయిస్థలములం దర్థాంతరమునకు భంగము గలుగును. మఱియు 2, 4 స్థలములయందలి ద్విత్వానుమాపకస్వరలేఖనము దుర్ఘటము. అట్టిస్వరలేఖన మర్థాంతరస్థగురుయకారద్విత్వానుమాపక మెట్లగును? 4-వ స్థలమునందలి ప్రాసగతి యేమగును?

తద్ధర్మోకారసంధి.

సీ. "... ... ...

"ఉరుసత్వభయ మెల్ల నుడిపితి వీయుష, క్రియకు మా ఱేమొనర్చెదము దమ్ముఁ

తే. గలుగఁ జేసితి.........దొరయఁ, జేయు దేవరరాజ్యంబు సిరి ఫలింప"

(హ. న. 2-58).

ఈపద్యమునందు నలపరార్థమున 'దొరయఁజేయుదును+ఏను' అనుచోఁ దద్ధర్మార్థకో కారసంధి యగపడుచున్నది. వ్యాఖ్యాతయగు చిత్రకవి యనంతకవియు నద్దాని నంగీకరించియే వ్యాఖ్యానము చేసి యున్నాఁడు. కావున నీప్రయోగము "నస్యా త్తద్ధర్మోతః" అనుచింతామణినియమమున కనిత్యతను స్థాపించుచున్నది.

ఒకపక్షమున నట్టివ్యాకరణవైరుధ్యమును మాపికొనుటకయి 'నీకు, దమయంతియనఁదగు కీర్తికాంతను, దేవర= దేవుఁడు, దొరయఁ జేయుఁగాక' అని యిట్లర్థముచేయుట కవకాశము గలదు గాని యది కవిహృదయము కాదు. "నీవు నన్నుఁజంపెద వని భయపడుచుండఁగా నట్టిభీతిని బాపి నన్ను విడిచితివి. ఇట్టి నీకు నేనేమి ప్రత్యుపకారము చేయుదును? అయినను నీకు దమయంతిని గూర్చెదను" అనునర్థమే కవిహృదయమై హృదయంగమముగా నుండును హంస యాశీర్వచనము చేసెననుట యసంగతము. ఆసందర్భమున హంస తాను బ్రత్యుపకారమును జేసెద ననునర్థమే సందర్భించియుండును. వేయేల? దీనికి మూలమగు శ్రీహర్షుని నైషధమున నట్లె యున్నది.

శ్లో. మృగయా న విగీయతే నృపైః రపి ధర్మాగ మమర్మ పారగైః,
స్మరసుందర మాం యదత్యజ స్తవ ధర్మ స్సదయోదయోజ్వలః.

శ్లో. పతగేన మయా జగత్పతే రుపకృత్యై తవ కిం ప్రభూయతే,
ఇతి వేద్మి న తు త్యజంతి మాం త దపి ప్రత్యుపకర్తు మార్తయః.

శ్లో. త దహం విదధే తథా తథా దమయంత్యా స్సవిధే తవ స్తవమ్,
హృదయే నిహిత స్తయాభవా నపినేంద్రేణ యథాపనీయతే.

(నైష. 2-9, 13, 47.)

ఈసందర్భమున రామరాజభూషణుఁడు సంస్కృతనైషధభాగ మునాంధ్రీకరించినవాఁడపోలె మిక్కిలిసరిగా వర్ణించియున్నాఁడు. విస్తరభీతి నాభాగమెల్ల నుదాహరింపనైతిని. కాఁబట్టి హంస "నేను నీకు దమయంతిని గూర్చెదను" అని చెప్పె ననుటయే కవిహృదయ మనవచ్చును. కవి కట్టిప్రయోగమం దభిప్రాయముగలదా? లేదా? యను

విషయము విచారింపఁదగినది కాని యది దిద్దఁదగియున్నదా? లేదా యని విచారించుట సరి కాదుగదా! ఇంతకును నీతద్ధర్మోకారసంధిని గవి యిచ్చుటనేగాక స్థలాంతరములందును బ్రయోగించియున్నాఁడు. ఇక్క వియే కాక మఱికొందఱు మహాకవులును బ్రయోగించియున్నారు. అయ్యవి వరుసగాఁ జూపుచున్నాను.

సీ. తే. "... ... ... నేమించి నెయ్యంబుఁ బ్రభులయెడనొ
నర్పుదురుమహి మనలగుణంబు లరసి
కరము ముద మందుదురు చిరగౌరవమున" (హ. న. 2-51.)

అనుపద్యమునందును నలకథాపక్షమునఁ బయిరీతినె తద్ధర్మార్థకోకార సంధి యగపడుచున్నది. "ఏర్=నేను, మించియొనర్పుదు"; అని యనంతకవియు వ్యాఖ్యానమును జేసియున్నాఁడు.

"దమయంతీ! నీవు ప్రభులయెడ నెయ్యం బొనర్పుదువు" అని యిట్లిచ్చుటసయితము వ్యాకరణాభిమానమున నసంగతముగ నర్థము చేయఁగడఁగుట పరిహాసనీయము గదా! ఈసందర్భమునకు మూల మును శ్రీహర్షనైషధమునందలి మూఁడవసర్గమున (15 మొ. 20 శ్లో. వఱకు) జూడ నగును.

"కన నయ్యె డనఘు" (హ. న. 4-58.) అనుపద్యమునందును, 'కన నయ్యెదుర్ అనఘు' అని యిట్లు ఛేదముగాన నందును దద్ధర్మోకార సంధి వెలయుచున్నది. అనంతకవియు నట్టిసంధి నంగీకరించియే వ్యాఖ్యానమును జేసియున్నాఁడు. ఇచట 'కన నయ్యె ననఘు' అని యిట్లు సవరించుటకును వలనుపడదు. అట్టిభూతార్థక క్రియ యాసందర్భమున వర్తమానకాలబోధక క్రియవలె సందర్భించియుండలేదు. "నీయందు నానావనితల నేలి వర్తించువిధ మగపడుచున్న" దనునర్థమె యచట కవిహృదయ మనఁదగును.

క. "దును దరు లారులకు .., వర్తమానార్థంబుల్"
క. "అడిగెదు నడిగెద రనఁగా ... వరుసతో నుదాహరణంబుల్."

(ఆంధ్ర-భూష. 142, 143.)

"ఎఱుఁగు దఖిలంబు" (హ. న. 4-60.) అనుచోట సయితము హరిశ్చంద్రకథాపక్షమునఁ దద్ధర్మోకారసంధి యగపడుచున్నది. "ఎఱుఁ గుదుర్ అఖిలంబు' అనియే ఛేదముచేసి యనంతకవి వ్యాఖ్యానమును

జేసియున్నాఁడు. ఇచ్చట "నీవఖిలమును నెఱుంగుదువు" అనునర్థము సందర్భింపనేరదు.

చ. "ఘనతరఘూర్జరీకుచయుగక్రియ గూఢము గాక ద్రావిడీ
స్తనగతిఁ దేటగాక యఱచా టగునాంధ్రవధూటిచొక్కపుం
జనుఁగవఁ బోలి తేటయును జాటుదనంబును గాక యుండఁజె
ప్పినయది పో కవిత్వ మనిపించు నగిం చటుగాక యుండినన్."

(బైచరాజు వేంకటపతి పంచతంత్రము)

అనుపద్యమునందును "నగించుట్ + అటుగాక = నగించటుగాక" అని యిట్లు తద్ధర్మార్థకోకారసంధి ప్రయోగింపఁబడినది.

చ. "... ... ... చీడపుర్వు దాఁ
జెడఁగొఱు కింతెగాక పుడిసెండు జలం బిడి పెంప నేర్చునే? (భాస్కర. 18-ప.)

అను భాస్కరశతకపద్యమునందును "చెడఁగొఱుకుట్ + ఇంతె = చెడఁగొఱుకింతె" అని యిట్లు తద్ధర్మార్థకోకారసంధి ప్రయోగింపఁబడినది.

మఱియు 'న స్యాత్తద్ధర్మోతః' అనుసూత్రముచేఁ దద్ధర్మోకారసామాన్యమునకు సంధి నిషేధింపఁబడియుండఁగాఁ బ్రయోగములను బట్టియే కదా యది ద్రుతాంతోకారమాత్రవిషయ మని యహోబలపతిచే వ్యాఖ్యానము చేయఁబడెను.

"సలుపుద మీనిదాఘదివసంబులు" ఇత్యాది వచనాత్ "న స్యాత్తద్ధర్మోతః ఇతి నిషేధో నాంతమాత్రవిషయ ఇతి జ్ఞాయతే" (అహో. 483. పు.) ఇట్టిస్థితిలోఁ బయి నుదాహరించిన ప్రయోగములను బట్టి యాసూత్రము నాంతసమాపకక్రియాపదవిషయమునందు సైతము వైభాషిక మగుననుట యెట్లు విరుద్ధ మగును? విశేషణ విషయమున నీవఱకుఁ బ్రయోగములు నాకు లభింపలేదు. పూర్వపూర్వలాక్షణికులు పూర్వప్రయోగములను వెదకుటలోఁ గొఱఁతపడి కొన్నిసామాన్యనియమములను జేయుచుండుటయు నుత్తరోత్తరులకుఁ దద్విలక్షణ ప్రమితప్రయోగములు దొరకినపు డాసామాన్యలక్షణములు సవరింపఁబడుచుండుటయు లాక్షణికసంప్రదాయములే గదా! వేయేల? మొన్నమొన్నటిబాలవ్యాకరణకర్త ప్రయోగాన్వేషణము చాలక ద్రుతాంత

మగుభూతార్థకేకారసంధిని సంగ్రహింపఁజాలం డయ్యె! "చేసితి నచ్యుతార్చనము, చేసితచ్యుతార్చనము" (అహోబల. 190. పు.) "కొలిచితి నబ్జిజక్, కొలిచితబ్జిజక్" (అహోబల. 194. పు.) అని యిట్లుదాహరించి యహోబలపండితీయమున నట్టిసంధి యంగీకరింపఁబడియున్నది.

ఉ. "గాండివి నొవ్వఁ బల్కితిటు" (భార. శాంతి. 1 ఆ. 14.)
"ఉనిచి తిపుడు" (భార. కర్ణ. 2-329.)
"చిక్కితని" (జైమి. 8-131.)
"పొందితనేక" (కుచేలో. 1-70.)

అని యీవిషయమున ననేక ప్రయోగములను వెదకి మ-రా-శ్రీ, రావుసాహెబు గిడుగు రామమూర్తిపంతులవారు ప్రచురించి యున్నారు. పై రీతి ప్రయోగములను.—

"అచాం సంధా ద్రుతోఽదృశ్యస్థితోఽపి చ భవే త్సదా"

అను నథర్వణవచనము సాధింపఁ జాలియున్నది.

తద్ధర్మార్థకారసంధి.

"ఉదంత తద్ధర్మార్థకవిశేషణమున కచ్చు పరమగునపుడు నుగాగమం బగు". అనుసూత్రము చాల దనియు,నొదంతతద్ధర్మార్థకవిశేషణమున కచ్చు పరమగునపుడును వానినడుమ నకారము నిల్చు ననియు సూత్రింప వలసియున్నదనియు, సీ. "ప్రబలమానీశ నిర్దయవృత్తి..."

(హ. న. 3-26) "ప్రబలమాన్ + ఈశ=ప్రబల + మానీశ" అనిఛేదము.) అనుపద్యములోని "ప్రబలమానీశ" అను ప్రయోగము వ్యక్తపఱుచుచున్నది. అహోబలపతి తద్ధర్మార్థకవిశేషణములును ద్రుతప్రకృతికములె యని చెప్పి తద్ధర్మార్థకప్రథమపురుషైకవచనములకువలెనే వీనికినిసంధి నిషేధించినంతమాత్రముననే నకారవిధాన మక్కఱలేకయే యాసంధిలో నకారము నిల్చునని యభిప్రాయపడియున్నాఁడు. (అహోబల. 192 పు). చిన్నయసూరిగారు "న స్యా త్తద్ధర్మోత్తః" అనుసూత్రములోని నకారమును జూచి భ్రమించిరో? లేక కారణాంతరమున నోతద్ధర్మార్థకములు కళలని తలఁచి వానిసంధిలో నకారమును గ్రొత్తగా విధించిరి. ఒకపక్షమున బాలవ్యాకరణ కర్తయుఁ దద్ధర్మార్థకవిశేషణములను ద్రుతప్రకృతికములుగానే తలఁచియున్నాఁ డనియు, నచట

సమాసమును వివక్షించి సామాసికద్రుతలోపమును జేయునపుడు నకారము నిల్పుటకయి యట్లు పునర్విధానము చేసె ననియుఁ జెప్ప నగునుగాని "తృవర్ణకార్థంబునందెడి యెడువన్నియలగు" - "వానికి లోపంబు బహుళంబుగా నగు" (బాల. క్రియా. 44, 45) అనుబాల వ్యాకరణసూత్రములచేసాధింపఁబడిన తద్ధర్మార్థకవిశేషణములు ద్రుత ప్రకృతికము లని చెప్పుటకు వలనుపడదుగదా!

దార = భార్య.

"దారాః పుంసి చ భూమ్న్యేవ" అను నమరకోశోక్తిని బట్టి యుఁ దదనుసారి యగు "దార...సం.వి. అ.పు.బ. అగ్నిసాక్షిగాఁ బెండ్లా డినపెండ్లాము" అనుశబ్దరత్నాకరగ్రంథమునుబట్టియు 'దారములు' అనియే యుండవలయు నని తేలుచున్నది. అట్లయినను నద్దాని నేకవచ నముగఁ బ్రయోగింప నగుననియు నట్టియెడ మువర్ణకవిరహితముగ 'దార' అని యుండవలయు ననియు-

చ. "... ... ...జుక్కయుంట ను
ద్ధతగతిఁ దద్విజాధిపతి దారఁ దమిం గెడపం..." (హ. న. 4-30.)

అను రామరాజభూషణుని ప్రయోగము వ్యక్తపఱచుచున్నది.

చ. "... ... ...సద్గుణై
కనిధినిజాగ్రదారహిత కార్యభరాత్మత నుండఁ జూచి..." (రా. పాం. 1-39.)

('నిజాగ్రదారక + హిత' అనియు, సద్గుణైకనిధిని, 'జాగ్రత్ అర హిత' అనియు నుభయపక్షములందును ఛేదము) అని యిట్లు పింగళి సూరనార్యుఁడును నట్లే ప్రయోగించియున్నాఁడు.

దారశబ్దము స్త్రీవాచకమేయైనను స్త్రీలింగము కామింజేసి "స్త్రీ లింగముల ప్రథమైకవచనంబునకు లోపంబగు" (బాల. తత్స. 57. సూ) సూత్రముచొప్పున లోపముగా నేరదు గానఁ బుల్లింగ మగునీదారశబ్ద మున కేకవచనప్రయోగము నంగీకరించినను నట్టియెడ 'దారము' అని యేయుండవలయు నని బాలవ్యాకరణమువలనఁ దేలుచున్నది. అట్లే దాని టీకయందు బ్ర. శ్రీ. కల్లూరి వేంకటరామశాస్త్రులవారు స్త్రీలింగ శబ్దమునకు స్త్రీవాచకపరముగా నర్థము చేసిరి; గాన నిచటి ప్రథమైక వచనలోపమును బాలవ్యాకరణసయితము సాధింపఁగల దని యంద

మన్న నదిసరి కాదు. సంస్కృతవ్యాకరణములందు స్త్రీలింగస్త్రీవాచకశబ్దములు పర్యాయముగ వ్యవహరింపఁబడు సంప్రదాయమున్నను నాంధ్రవ్యాకరణము లందట్లు వలనుపడదు. కార్యభేదమునుబట్టి మహతీవాచకముల విషమున స్త్రీవాచకముశబ్దమును, సంస్కృతవ్యాకరణప్రసిద్ధపారిభాషిక స్త్రీలింగ విషయమున స్త్రీలింగశబ్దమును వాడుట యాంధ్రవైయాకరణసిద్ధాంత మయియున్నది. కాన బాలవ్యాకరణసూత్రములోని స్త్రీలింగశబ్దమునకు స్త్రీవాచక మని యర్థము వ్రాయుట ప్రామాదిక మనఁదగును. "స్త్రీలింగత్వేఽపిస్త్రీవాచకత్వాభావాత్" అని యహోబలపండితుఁడు స్త్రీలింగ స్త్రీవాచకశబ్దములు పర్యాయములు గావని విశదపఱిచియున్నాఁడు.

"అస్త్రియా మి త్యథర్వణవచనే స్త్రీవాచకవ్యతిరిక్తానామితి వ్యాఖ్యానా న్న తన్వాదిభ్యో వృవర్ణకవికల్పో విరుద్ధః"

(స్త్రీలింగ మగుతనుశబ్దము స్త్రీవాచకము కాదు. కాన దానికి వృవర్ణకవికల్ప ముండనగు ననియు, స్త్రీవాచకములగు వధ్వాదిశబ్దములక ట్లుండదనియు భావము.) అని వేఙ్కటచోట సయితము స్త్రీలింగస్త్రీవాచక శబ్దములు పర్యాయములు గావని [అహోబల. 296. పు.] యహోబలపతి వ్రాసియున్నాఁడు. వేఙ్కటచోటసయితము "సరస్వత్యాతు "మిన్నేఱు శివజటావాసిని" ఇత్యుదాహృతం. తత్ర న కేవలం స్త్రీసమత్వం కింతు స్త్రీవాచకత్వ మప్యవ్యాహతమేవేతి తద్రూప మపి సాధ్వేవ; 'ధరాపరాగపటలాక్రాంతంబు మిన్నేఱు' ఇతి 'రూపం తూభయేతి సూత్రేణ సమంజస మితి జ్ఞేయమ్' అను వాక్యములచే [అహోబల 320.పు] శివజటావాసినియగు మిన్నేఱు గంగాదేవిగాన నచటి మిన్నేఱు శబ్దము స్త్రీవాచకమును స్త్రీలింగసమము నగుననియు ధరాపరాగపటలాక్రాంతం బగు మిన్నేఱు ప్రవాహరూప మగు నదీసామాన్యము గాన నది స్త్రీవాచకేతర స్త్రీలింగసమమనియు నహోబలపండితుఁడు వివరించి యుండుటచేతసైతము స్త్రీలింగ స్త్రీవాచకపదములు పర్యాయములు కావని స్పష్టపడుచున్నది. అతివిస్తరమగు ననియు నప్రసక్తమనియు నుదాహరింప విరమించితిని గాని ప్రమితము లగునాంధ్రవ్యాకరణములం దెచ్చటఁ జూచినను స్త్రీలింగ స్త్రీవాచక శబ్దములు పర్యాయములు కావనియే విశద మగుచుండును.

కానఁ బయి నుదాహరించిన గుప్తార్థప్రకాశికావివరణము చెప్పిన ప్రథమైకవచనలోపము స్త్రీవాచకముల కగు నని యంగీకరించినచో కళత్రము అను రూపము మహతీనపుంసక మగుకళత్రశబ్దమునకు సంభవింపనేరదు. అట్లే మహతీపుంలింగ మగుదారశబ్దమునకును, నహోబలపండితీయశబ్దరత్నాకరసమ్మత మగు 'దారములు' అను రూపమును నసాధువు కావలసివచ్చును. మఱియు స్త్రీవాచకేతర స్త్రీలింగములగు లతావిద్యాదిశబ్దములకుఁ బ్రథమైకవచనలోపము రాకపోవలసి వచ్చును. కాన గుప్తార్థప్రకాశిక చెప్పిన నీసందర్భమున లక్ష్యసిద్ధి గలుగనేరదు.

ఇఁక "బహుత్వ ఏవ దారశబ్దస్య పుంస్త్వమ్. ఏకత్వేతు స్త్రీత్వమేవ. తేన 'నిజాగ్రదార' నిత్యాదిరూప మపి సాధ్వేవ" అను నహోబలపతి వాక్యము చెప్పిన దారశబ్దమున కేకత్వమున 'టాబంతత్వ' మునే యంగీకరించి 'దార' అనురూపమును సాధించుకొనుట వైయాకరణహృదయమైయున్న ట్లగపడుచున్నది. ఏకత్వమునఁ బుంస్త్వము దారశబ్దమునకు శాసింపఁబడనందునఁ బయి యహోబలపతి సిద్ధాంతము విరుద్ధము కానేరదు. సర్వశబ్దసంబోధినీ కోశమునం దిది యాకారాంత స్త్రీలింగముగను వ్రాయఁబడియున్నది.

దైవము = దేవుఁడు.

శా. "... ... ... హరి కాకుత్థ్సాన్వయుం డై యితం
డే దైవంబని కల్పకప్రసవవృష్టిం బూజ గావించి రింద్రాదుల్." (హ.న. 1-22)

అనుపద్యములోని 'దైవంబు' అనుప్రయోగము "దైవం దిష్టం భాగధేయం" అను నమరకోశోక్తిచెప్పిన నదృష్టవాచకమాత్రమే కాక దేవతావాచకము నైతము గా వచ్చు నని వ్యక్తపఱచుచున్నది. కొందఱట 'దైవం బని' అనుచో 'దేవుండని' అని యిట్లు దిద్దివేయుటకును సాహసింతురు గాని యట్లు చేయుట సరికాదు. పింగళిసూరన నైతము—

తే. "... ... ... పెదవేంకటాద్రిభూవరుఁడు సేయు
సేన లింపుగఁ గైకొను దైవమునకు. (రా. పాం... పీఠిక. 1-38.)

అని దైవశబ్దమును దేవతావాచకముగ వాడియున్నాఁడు.

క. "ఏలినవానిని దైవము, నాలిని బంధులను సముచితారాధనసం
శీలతఁ బ్రీతులఁ జేయని, పాలనుఁ డాఫలము లానపడు మనుజేంద్రా!"

(భార. ఉద్యో. ఆ. 2.)

అని యిట్లు తిక్కయజ్వయుఁ బ్రయోగించియున్నాఁడు. "అమహన్నపుంసకముల కదంతములకు ముపర్ణకం బగు" (బాల. తత్స 39. సూ) అను సూత్రమునకు బ్ర. శ్రీ. కల్లూరి వేంకటరామశాస్త్రులవారు "అమహత్తు లయిన నపుంసకలింగములకు ముపర్ణకము వచ్చును" అని టీక వ్రాసియుండుటచే దేవతావాచక మగు దైవశబ్దము మహన్నపుంసకము గాన దానికి ముపర్ణకము సిద్ధింపనేర దని సందేహింపఁజనదు. 'అమహత్తులకును నపుంసకలింగములకును ముపర్ణకము వచ్చు' నని సూరిగారి యభిప్రాయము గాన నిట దైవశబ్దము మహత్తైనను నపుంసకలింగ మగుటచే దానికి ముపర్ణకము వచ్చుట నిర్బాధము. ప్రామాణికమగు గుప్తార్థప్రకాశికావివరణమునుబట్టి సూరిగారికి లేనిపోనిదోషములను గల్పించుట యుక్తము కాదు గదా! సూరిగారే 'దైవము' అని యాసూత్రమునకే లక్ష్యమును జూపియున్నారు. బ్రహ్మశ్రీ, వేంకటరామశాస్త్రులవారి కర్మధారయము నంగీకరించిన యెడల సూత్రకర్త యుదాహరించిన దైవము అను నదియేగాక యమహత్పుంలింగములగువృక్షము మున్నగు నవియు నసాధువులు కావలసివచ్చును. మఱియు సూత్రకర్తకు సమ్మతము లగు 'మిత్రము, శరణము, పాత్రము, ప్రధానము, (బాల. తత్సమ. 19-39) దైవతము' మున్నగు ననేకమహన్నపుంసకశబ్దము లసాధువులు కావలసివచ్చును.

వ. "సర్వోత్కృష్టంబు లగుతీర్థక్షేత్రదైవతంబులమహాప్రభావంబు."

(పాండురంగ. 1-207.)

సీ. "అత్యుత్కటప్రభావంబుల దీప్తమైన,
దైవతంబును గూడి ... ..." (పాండురంగ. 1-195.)

అను మొదలగు కవిప్రయోగములలో నమహత్పుంలింగంబులకును మహన్నపుంసకములను వానివిశేషణములకును వచ్చియున్న ముపర్ణకమసాధువు కావలసివచ్చును.

భాలము = ఫాలము.

సీ. "పస మీఱు నేవేల్పు భాలసన్నుతహేతి" (హ. న. 5. 62.)

అనుచో నొకయర్థమున 'భా + లసత్ + నుత + హేతి' అనియు వేఱొకయర్థమున 'భాల (=ఫాల) సన్నుతహేతి' అనియు ఛేదము గాన దీనిచే ఫాలశబ్దపర్యాయమగు భాలశబ్దము గలదని వ్యక్తపడు చున్నది. అయ్యది వాచస్పత్యాదికోశప్రసిద్ధమును నై యున్నది

బాహకుఁడా? బాహుకుఁడా?

క. "భూరితరశాంతివాహకుఁ, డై రాజిలునయ్యిలాబలారి కుడిగె నా
హారజలచింత లంత ను, దారతరాదిత్యకులదయాసంపత్తిన్." (హ. న. 5-5.)

చ. "అతులిత...అ, క్షతబహుదీప్తి వాహకుఁడు." (హ. న. 5-28.)

అను పద్యములందు 'బవ'ల యభేదము నాశ్రయించి హారిశ్చంద్ర కథాపక్షమున 'వాహకుఁడు' అనియు, నలకథాపక్షమున 'బాహ కుఁడు' అనియుఁ బదములను ఛేదముచేసి గ్రహింపవలసియున్నది. ఋతుపర్ణునిదాస్యమున నున్ననలునకు నుకారమధ్య మగుబాహుక శబ్దమె సంజ్ఞయై యున్నట్లు సర్వశబ్దసంబోధినీవాచస్పత్యాదికోశము లందు వ్రాయఁబడియున్నది.

చ. "సకలగుణప్రసిద్ధుఁ డగు సర్వహితుం డగుఁజూవె యంచు బా
హుకునకుఁ బ్రీతితోడ విధియుక్తముగా నుపదేశ మిచ్చె." (భార. అర. 2-177)

అని ఇట్లు కారమధ్యముగనే వాగనువాసనుఁడును యతిస్థాన మునఁ బ్రయోగించియున్నాఁడు. కావున నిచటిరామరాజభూషణుని ప్రయోగము సరిగా లేదని చెప్పవలసియున్నది. అట్లయినను సంజ్ఞా నామములవిషయమున నిట్టియలంతిమార్పులు కవిసమయసిద్ధము లై యుండుటచే నిది యొకవిరోధము కానేరదు. "ఎఱ్ఱాప్రెగ్గడ, ఎఱ్ఱప్రె గ్గడ, ఎఱాప్రెగడ, ఎఱ్ఱతిరుమల, ఎఱతిరుమల, ఎఱతిమ్మ తిరుమల, తిర్మల మున్నగునామములలోని మార్పులు కవిప్రయోగప్రసిద్ధములే గదా.

లేదా? నలకథాపక్షమున 'బాహుక' అను నుకారమధ్యనామ మునే గ్రహించి హారిశ్చంద్రకథాపక్షమున 'వాహక' శబ్దపర్యాయము గా వాహుకశబ్దమును సాధించుకొన నగును.

శ్లో. "కృత్తద్ధితసమాసానా మభిధానం నియామకమ్,
లక్షణం త్వనభిజ్ఞానాం తదభిజ్ఞానసూచకమ్.
సంజ్ఞాసు ధాతురూపాణి ప్రత్యయా శ్చ తతః పరే,
కార్యా ద్విద్యా దనూబంధ మేత చ్ఛాస్త్ర ముణాదిషు."

అను వైయాకరణసిద్ధాంతములచొప్పున 'వహ' ధాతువునుండి యుకారమధ్యవాహుకశబ్దమును గల్పించుకొనుట విరుద్ధము కానేరదు.

ఇఁక వ్యాకరణములయందుఁ జూపఁబడిన ప్రక్రియనే యపేక్షింపవలయు నన్న యాగ్రహ మున్నచో "మృగయ్వాదయ శ్చ" (ఉణాది ప్రథమపాదము.) "ఏతే కుప్రత్యయాంతా నిపాత్యన్తే మృగం యాతీతి మృగయు ర్వ్యాధః, దేవయు ర్ధార్మికః, మిత్రయు ర్లోకయాత్రాభిజ్ఞః ఆకృతిగణోఽయమ్" అను సిద్ధాంతకౌముదీ గ్రంథము ననుసరించి యా; కృతిగణ మగుమృగయ్వాదులలోఁ జేరిన దనఁదగు ణ్యంత మగు 'వహ' ధాతువునకు 'కు' ప్రత్యయముచేసి వాహుకశబ్దమును సాధించి దానినుండి స్వార్థికకప్రత్యయాంత మగు వాహుక శబ్దమును సాధించుకొన నగును. "దృసనిజనిచరిచటిభ్యో ఞుణ్" అను నౌణాదికసూత్రమునొద్ద "మృగయ్వాదిత్వా త్కుప్రత్యయే 'చటు' ఇత్యపి" అని యిట్లు వేఱొకచోటనయితము భట్టోజీదీక్షితుఁడు మృగయ్వాదిగణము నాకృతిగణత్వమును విశదీకరించి యున్నాఁడు.

పై రీతిని సాధింపనగు 'వాహుక' శబ్దమే కవిహృదయమై యుండ నోపు ననియు, నద్దానిని సుప్రసిద్ధ మగు 'వాహక' శబ్దమునుగా లేఖకపాఠకాదులు భ్రమించి యట్లు వ్రాసియుందు రనియుఁ దోఁచుచున్నది.

— అప్పగిమద, అక్కుత్రకులసిత ప్రకాశుని. —

వెనుకటిహల్లు ద్విత్వము నొందినపుడు తత్పూర్వస్థ మగు దీర్ఘము తఱచుగా హ్రస్వ మగుచుండును. అచటిదీర్ఘపుగౌరవము ద్విత్వపరతా నిమిత్తకగౌరవరూపముగఁ బరిణమించుట సహజముగ నుండును. "తీయంగాను = తియ్యంగాను; పాయేరు = పొయ్యేరు;

వైయాకరణులు = వయ్యాకరణులు ; యౌవనము = యవ్వనము" మున్నగు వ్యావహారికాంధ్ర ప్రయోగములయందుఁ బయినియమ మగపడుచున్నది. అట్టిపద్ధతి ననుసరించినవానిలో మహాకవులు వాడిన ప్రాసాదిస్థలములలోని మార్పరాని ప్రయోగముల నాధారముగాఁ జేసికొని లాక్షణికు లావిషయమునఁ గొన్ని నియమములను జేసిరి. "త్రికంబుమీఁది యసంయుక్తహల్లునకు ద్విత్వంబు బహుళంబుగా నగు" (బాల. సమా 14, చూ) అనునది యిట్టినియమములలో నొకటి.

"ఇదమదసే త ద్యత్తచ్ఛబ్దాశ్చ్యబ్దాంతరాన్యయే బహుళమ్,
హ్రస్వం ప్రపద్య దీర్ఘా ద్విత్వ ముపర్యక్షరస్య జనయంతి."

అని యిట్లు చింతామణిలో నయ్యది వ్రాయఁబడెను. అందలి బహుళశబ్దమహిమచే రేఫఋకారములకును శషసహలకును ద్విత్వము రానేర దని యహోబలపండితుఁడు వివరించెను. (అహో. 40 1. పు.) అట్టివాని ద్విత్వము శ్రుతిరంజకము కామింజేసి యెచ్చటను గవులు ప్రయోగింపకుండుటయు, నకారణమున వైయాకరణు లట్టివానికి ద్విత్వమును నిషేధించుటయు సంభవించియుండును. అట్లే సంయుక్తాక్షరద్విత్వమునకును లాక్షణికులు ప్రయోగములం గానక యద్దానికిని ద్విత్వనిషేధమును జేసియున్నారు.

"ఊష్మ రేఫా న్వినా ద్విత్వ మయుక్తస్య హలో మతమ్." అని యథర్వణాచార్యుఁడు చెప్పియున్నాఁడు. అట్లయినను రామరాజభూషణుని హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానములోని యీక్రింది ప్రయోగము లట్టి సంయుక్తాక్షరద్విత్వమునైతము సాధువే యని నిర్ణయించుచున్నవి.

చ." ... ... అ
చ్ఛెరువుగఁ బూని యప్ప్రమద శీర్ణ మహాయతి యయ్యె నెంతయున్." (హ.న.1-30)
సీ." ... ...
మానసాధ్వులమిన్న మహనీయభక్తి న, త్క్రత్రకులసిత ప్రకాశుఁ బ్రాణ..."
(హ. న. 3-26)

పై వానిలో మొదటిపద్యమునందు "అప్రమద" అని యిట్టి ఛేదముగల త్రికపూర్వకకర్మధారయ సమాస మొకపక్షమునందును,

(న+ప్రమద) 'నఞ్' సమాస మొకపక్షమునందును గ్రహింపవలసి యున్నది. కర్మధారయపక్షమునఁ బయినుదాహరించినరీతిగల హ్రస్వ ద్విత్వములుగల వనకున్నచో ద్వితీయార్థమునకు భంగము గల్గును. ఇఁక ద్వితీయార్థమున 'నఞ్' సమాసమున 'ప్ర' అనుదానిలోని పకారమునకు 'అనచిచ' అనుపాణినీయసూత్రమువలన ద్విత్వమును సంపాదించుకొనవలయును అట్లే రెండవపద్యమునందును నొకట 'ఆ+క్షత్రకుల' అను త్రికపూర్వ పదకర్మధారయమును వేఱొకట 'నక్షత్రకు' అను పదమును వెలయుచున్నవి. అందును గర్మధారయపక్షమునఁ బయినుదాహరించిన రీతిని సంయుక్తమగు 'క్ష' కారములోని 'క' కారమునకు ద్విత్వమును త్రికములోని దగు 'ఆ' అనుదానికి హ్రస్వమును వచ్చిన వనకున్నచో ద్వితీయార్థమున విశ్వామిత్ర శిష్యుఁడు నాక్షత్రకుఁ డనవలసివచ్చును. కాన నచట "నక్షత్రకుఁ" డను పదము సిద్ధించుటకై నలపరార్థమున త్రికపూర్వకసంయుక్తాక్షరమునకు ద్విత్వము నంగీకరింపక తీరదు. అట్టి క్షకారములోని కకార ద్విత్వమును హరిశ్చంద్రకథాపక్షమున 'అనచిచ' అను పాణినీయసూత్రమున సంపాదించుకొనవలయును.

త్రికపూర్వపదకర్మధారయమున నిట్లు సంయుక్తాక్షరమునకు ద్విత్వమును రామరాజభూషణుఁడే గాక పింగళి సూరనార్యుఁడును రాఘవపాండవీయమునఁ బ్రయోగించియున్నాఁడు.

తే. "వఱలు నచ్యుతు సఖ్యాతి వర్ణితాతు, లప్ప్రదీప్తి ని ట్లలరు నీవిప్ప్రభావ
మెందుఁ బెట్టని కోటగా నెసఁగుచుఁ గడ, చేర్తు వస్మన్మహాశరాజితసిరూఢి"
(రా. పాం. 2. 91)

ఇందు రామాయణార్థమున 'విప్ప్రభావ' అనుపదమును భారతార్థమున 'ఈ+ప్రభావము' అనువిగ్రహముగల త్రికపూర్వపదకర్మధారయసమాసమును గ్రహింపకతీరదు. 'విప్రభావము' అను పదమునందును దానికిఁ బ్రాసస్థలమున నున్న 'అతులప్ప్రదీప్తి' అను పదమునందును 'ప్ప్ర' అను చోటి ద్విత్వమును 'అనచిచ' అను దానిమూలముననే సంపాదింపవలయును. పయిరీతిని సవరింపరాని మహాకవి ప్రయోగము లుండుటచే నాంధ్రవైయాకరణులు నిషేధించిన సంయుక్తాక్షరద్విత్వముసయితము సాధువే యని గ్రహింపక తీరదు.

ఉచ్చారణమునందు భేద మగపడదు గాన ద్విత్వశాస్త్రమునకుఁ బ్రయోజనము లేదని చెప్పుచు మహాభాష్యకర్త 'అనచిచ' మున్నగు ద్విత్వశాస్త్రములను బ్రత్యాఖ్యానము చేసియుండఁగా నద్దాని నాధారముగాఁజేసికొనక తీరని పై ప్రయోగము లెట్లు సాధువు లగునని శంకింపఁజనదు. మహాకవిప్రయోగములం దగపడునీద్విత్వశాస్త్రమును నిర్వహించుపాణిన్యాచార్యులవారి మతమే యీవిషయమున లక్ష్యసాధక మగుటంబట్టి గ్రహింపఁదగియున్నది. స్థలాంతరములందును నీద్విత్వము నంగీకరింపక తప్పదు.

హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమున (1-16, 2-109, 3-25, 43-59) ననేకపద్యములందును, నట్లే రాఘవపాండవీయమున 'దేవరన్న్యాయము (1-43) మున్నగు ననేక స్థలములందును (దేవరన్యాయము;అని యొక పక్షమునందును, దేవరన్ + న్యాయము;అని యొకపక్షమునందును గ్రహింప వలయును.) 'అనచిచ' అనుద్విత్వమును గ్రహింపకతీరదు.

"శ్లో. రుచిం రచయితుం కచే రుచిరపుష్పవర్గైస్సమం
సదా వహతి భూషణం సహ సుధాంశునాపూషణమ్,
ఉభా వభవత స్తతో జనని పుష్పవంతా మిమా
తయో ర్ఘటనయోత్తమ శ్ర్శియ మువైషి తత్రార్థికీమ్."

(లక్ష్మీసహస్రనామము.)

అను మొదలగు సంస్కృత మహాకవిప్రయోగములందును నట్టి ద్విత్వమున కుపయోగ మగపడుచున్నది. పై శ్లోకమునందు 'ఉత్తమశ్శ్రియమ్' అనుచో 'ఉత్తమ + శ్రియమ్' అనియు; 'ఉత్ + తమస్ + శ్రియమ్' అనియు శ్లేష నాశ్రయించి ఛేదము చేయక తప్పదు. అందొక పక్షమున శవర్ణద్విత్వమును సాధించుటకు 'అనచిచ' అనుద్విత్వశాస్త్ర ముపయోగించుకొనకతీరదు.

పరసవర్ణశాస్త్రవైకల్పికత్వము.

'అమ్మందగమన' (హ. న. 4-40.)అనుచో 'మంద' అనుసంస్కృతపదమునందు "అనుస్వారస్యయయి పరసవర్ణః' అనుపాణినిసూత్రము చొప్పున నకారదకారసంయోగమును గ్రహింపవచ్చును. ఆపక్షమున 'అమ్మన్ + తగన్' అని యర్థాంతరమున ఛేదముగాన నందు ద్రుతము

నకు సంశ్లేషమును బరుష మగుతకారమునకు సరళ మగు దకారాదేశ మును గ్రహింపవలయును. లేదా సంస్కృతమునఁ బదాంతమందు వలెనే తెనుఁగున సంస్కృతపదమధ్యమునందును నీపరసవర్ణాదేశము వికల్పముగాఁ జెల్లు ననునాంధ్రలాక్షణికులసిద్ధాంతముచొప్పున 'మంద గమన' శబ్దమున నిండుసున్నయే యున్నదనియు, నచటఁ బరసవర్ణా దేశము రాలేదనియును గ్రహింపవచ్చును. ఆపక్షమున నద్ధాంతరము నందలి 'అమ్మక్ + తగక్'అనుచ్ఛేదమున ద్రుతమునకుఁ బూర్ణానుస్వార మునుఁ బరుషమగుతకారమునకు సరళ మగుదకారాదేశమును గ్రహింపవలయును. పయిరీతిని బయిప్రయోగము పరసవర్ణాదేశవైక ల్పికత్వమున కనుకూలించియే యున్నది.

పదమధ్యమునందు సంస్కృతభాషలోఁ బరసవర్ణము నిత్యము గానే వచ్చును. అట్లయినను నట్టిపదములు తెనుఁగునఁ దత్సమము లైనపుడు వానియం దీపరసవర్ణములు సంస్కృతమునఁ బదాంతము నందువలెనే వికల్పముగా నిలుచు ననియే ప్రాచీను లగునాంధ్రలాక్ష ణికు లంగీకరించినట్లు విశద మగుచున్నది.

రామరాజభూషణుఁ డీహరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానములో "పంచ మ" "చంచల" "అభ్యంచిత" "విజృంభించు" అను వానిలో బిందు పూర్వకచకారములను బ్రాసస్థలములయం దొకపద్యమునఁ (అ-2. ప-3.) బ్రయోగించియున్నాఁడు. 'విజృంభించు'అనుదానిలోనియించుగాగమ మున బిందువే గలదని సకలాంధ్రలాక్షణికసిద్ధాంత మగుట సుప్రసిద్ధ ముగదా! అట్లే 'బంగరు,' 'ముష్టింగొని' 'భంగవిహారముల్' 'ఉత్తుంగ' అనుపదములలోని బిందుపూర్వకగకారములనొకచో(అవతా. 20-ప.) బ్రాసములనుగాఁ బ్రయోగించెను. ఇందు'ముష్టిఁగొని'అనుసరళాదేశ సంధిలో ద్రుతమునకు బిందువు విధింపఁబడు ననుటయందును; 'బంగరు' అనునాచ్ఛికపదమునందు బిందువేగాని జకారముండదనుటయందును సందేహము లేదుగదా! పైస్థలములయం దున్నసంస్కృతశబ్దములలో వర్గపంచమములను గ్రహించినచో బిందువునకును వర్గపంచమములకును

బ్రాసము నంగీకరింపవలసివచ్చును. ఆంధ్రలాక్షణికు లెవ్వరును న ట్లంగీకరించి చెప్పియుండ లేదు. మీఁదు మిక్కిలిగ నప్పకవి—

తే. "జ్ఞానవేద్యాయ తప్తకాంచనవిభూష
ణాయ మేచకవర్ణకంఠ ప్రియాయ
నగధరాయ నమోఽస్తు సౌందర్యవిజిత
మనసిజాతాయ గోపడింభాయ యనఁగ." (అప్ప. 3-53)

అని యి ట్లనుకృతిచేసి శుద్ధసంస్కృతపదములను ప్రయోగించునప్డును, 'కాంచనకంఠ' సౌందర్య 'డింభ' శబ్దములలో ననుస్వారముకల దనునభిప్రాయముతో వానిని బిందుయతి కుదాహరించియున్నాఁడు.

'కల శమంబు మగ్నముగఁ జేయుచప్పుడు' (రాఘవపాం. 1-19)

ఇందు రామాయణార్థమున జలవాచక మగు "అంబు" శబ్దమును భారతార్థమున 'శమంబు' అను తత్సమపదమును గ్రహింపవలసి యున్నది. అందు శమంబు అనుప్రథమావిభక్తిరూపమున బిందుపూర్వక బువర్ణకమే గల దని యాంధ్రలాక్షణికుల సిద్ధాంతము. "మువర్ణకమునకు మానుడియేని బిందుపూర్వకబువర్ణంబేని విభాషనగు"(బాల. తత్స. 42) కాఁబట్టి పింగళిసూరన సంస్కృతపద మగు 'అంబు' శబ్దము నడుమను బిందువు నంగీకరించె ననియు, నచటఁ బరసవర్ణశాస్త్రము నుపేక్షించె ననియు విశద మగుచున్నది.

పై యాధారములనుబట్టి సంస్కృతపదమధ్యమునసైతము పరసవర్ణాదేశము రాకపోవచ్చు ననియు, నచట బిందువు నిలిచియుండ వచ్చుననియు నాంధ్రలాక్షణికులును గవులును తలఁచినట్లు విశద మగుచుండఁగాఁ బ్రాసస్థలములయం దట్టివైషమ్య ముండవచ్చు ననియుఁ, బరసవర్ణశాస్త్రముచొప్పునఁ దత్సమపదములందు వర్గపంచమము లే నిత్యముగానున్న వనుకొనినను క్షతి లేదనియు, బాలవ్యాకరణగుప్తార్థప్రకాశికయందు బ్ర. శ్రీ. కల్లూరి వేంకటరామశాస్త్రులవారు వ్రాయుట వింతగనున్నది. "అనఁగా నేకానునాసిక్యంబును ద్విగుణకంఠ్యత్వంబును గల 'ఙ్క' అనుశబ్దముకంటె నేకానునాసిక్యంబును నేకకంఠ్యత్వధర్మంబునఁ 'గలంక' అను శబ్దంబొకకంఠ్యత్వధర్మంబునఁ దక్కువ యగు టస్పష్టపడుచుండుఁ గాన నిట నెట్లు ప్రాసంబు చెల్లు నని యాధునికు

లగు కొందఱితాత్పర్యము; కాని యిచటఁ గంఠ్యద్విత్వంబులో నొక్కటి తగ్గినంతమాత్రమునఁ బ్రాసభంగము రానేర దనియే పూర్వుల యభిప్రాయము. (ఆపూర్వు లెవరో?) (బా. వ్యా. గు. ప్ర. 362 పు.)" అని యిట్లు వ్రాసియున్నారు. వీరి యీయభిప్రాయము లాక్షణికులమతమునకు విలక్షణ మగుటచే నది గ్రాహ్యము కాదు. కేవల ప్రాచీనులకును నట్టియెడల బిందువు గల దనునభిప్రాయమే యున్న దని విశదపఱచుటకై మఱికొన్ని ప్రాచీనప్రమాణములం జూపుచున్నాను.

తే. "ట తప వర్గాక్షరములకు డాపలించి, యొనర నూఁదినబిందువు లుండె నేని
వరుస ణ న మ లు వళు లగు వాని కెల్ల, నవనిఁగొందఱు సుకవులయనుమతమున.

చ. కినుకఁ జళుక్యవిశ్వనృపకేసరి జేసినచోఁ గృపాణదం
డనమునఁ గ్లుంబో సురగణత్వము తత్పదవారిజాతవం
దనమునఁ గ్లుంబో మనుజనాథత తద్భటదర్శనావలం
బనమునఁ గ్లుంబో గహనమధ్యనివాసము వైరికోటికిన్."

(కావ్యా.చూడా. 1 ఉల్లా. 57-58.)

పయిపద్యమునం దున్న 'దండనము' 'వందనము' 'అవలంబనము' అనుసంస్కృతపదములం దూఁదినబిందువు లనఁగా నిండుసున్నలున్నవని ప్రాచీనుఁ డగువిన్నకోట పెద్దన యభిప్రాయపడియున్నాఁడు.

తే. "భువి ననుస్వారయతి బిందుపూర్వకముగ
ణాకు నిట నాల్గుఁ జెల్లుఁ బాండవసహాయ
నాకు నిట నాల్గుఁ జెల్లుఁ గందర్పజనక
మాకు నిట నాల్గుఁ జెల్లు సంపదలరాజ"

(అనం. ఛ. 1-ఆ.)

పయిపద్యమునందలి 'పాండవ' 'కందర్ప' 'సంపద' అనుసంస్కృతశబ్దములందు బిందువులె యున్నవని ప్రాచీనుఁ డగునసంతకవియు నభిప్రాయపడి యున్నాఁడు. సామాన్యముగాఁ బ్రాచీను లెల్లనిట్లే యభిప్రాయపడియుండి రని చెప్పవచ్చును. విస్తరభీతి నెల్లరపద్యములను నిటనుదాహరింపలేదు. ఇట్టిస్థితిలో బ్ర. శ్రీ. వేంకటరామశాస్త్రులవారే పూర్వుల యభిప్రాయమునుబట్టి ప్రాసవిషయమున నట్టివైషమ్యముండవచ్చు నను నూతనసిద్ధాంతమును జేసిరో తెలియరాకున్నది.

మఱియు వీరి యీనూతనసిద్ధాంతమునుబట్టి 'శంక-దోంగ' అనుపదము
లలోని "ంక=ంగ అనువానియం దానునాసిక్యకంఠ్యత్వములకు శ్రీశా
స్త్రులవా రంగీకరించిన వైషమ్యముమాత్రమె యుండుటచే వానికి
సమితము ప్రాసము చెల్లవచ్చు నని తేలఁగలదు. అది సరికాదుగదా.
కాఁబట్టి ప్రాసవిషయమున నానునాసిక్యకంఠ్యత్వాదులసామ్యమును
బరిగణించుటయసంగతము. ప్రాసవిషయమునస్థానసామ్యమును బ్రాచీను
లెవ్వరును బాటింపలేదు. ఉచ్చారణసామ్యమును మాత్రమె ప్రాసవిష
యమునఁ బ్రాచీను లంగీకరించిరి. కాన నం దెచ్చటనైన సంయోగాక్షర
ములలో నొకహల్లుయొక్క ద్విత్వముచ్చారణమున భేదింపదుగాన నట్టి
ద్విత్వాద్విత్వములకుఁ బ్రాసమైత్రి క్వాచిత్కముగాఁ గొంద ఱంగీకరిం
చిన నంగీకరించిరేమో యని యొకపక్షమునఁ జెప్పిన బాగుగ నుండును.
విస్తరభీతి నావిషయము నిచట విపులముగాఁ జర్చింపలేదు

ఇంక శ్రీశాస్త్రులవా రట్లు చేసిన తమ యావర్గపంచమాదేశ
వాదమం దరుచి పూని తుదకుఁ బరసవర్ణశాస్త్రమును నిరాకరించి
సంస్కృతపదమధ్యమున బిందువే నిత్యముగా నిలుచు నని చర్చిం
చిరి. అట్టిబిందువునకుఁ బాణినీయులు విధించువర్గపంచమవర్ణములు
'పంచమవర్ణములేయనియు, బలుపుట్టువులే యనియు నిట్లు ద్వ్యర్థిగా
నేమేమో గొప్పగొప్పయుక్తులు చెప్పి వానిని బహిష్కరించిరి; కాని
బిందువుగలదనుటకు మనకు లభించియున్న ప్రమాణములు తత్సమపద
మధ్యమున, సంస్కృతపదమధ్యమున నిత్యముగ వర్గపంచమములే
యుండవలసిన నియమము లేదని నిరూపింపఁ జాలియున్నవి గాని
సంస్కృతభాషాసిద్ధము లగునట్టి పంచమాక్షరము లుండనేకూడదని
నిరూపింపఁ జాలియుండలేదు. మఱియు శ్రీచిన్నయసూరిగారు జకా
రోదాహృతికయి 'పఙ్క్తి' శబ్దము నుదాహరించియున్నారు. (చూ.
బాలసంజ్ఞా. 4 సూ.) మఱచిరేమోగాని శ్రీశాస్త్రులవారునైత మచట
సుంకరిరంగయ్యగారింగూడి ఈశబ్దమును 'పంక్తి' అని సబిందు
వుగా వాడుకలో వ్రాయుట తప్పు" అని వివరించిరి. అహోబలపండి
తుండు సైతము "అక్కన్దళీ" తేత్యత్ర "అనుస్వారస్యయయి పరస
వర్ణః ఇతి సాధుత్వమూహ్యం" అని యిట్లు వర్గపంచమాక్షరా
దేశము నంగీకరించియే యున్నాఁడు. (అహో. 213 పు.)

'వేగ' కళ యగునా? ద్రుతప్రకృతిక మగునా?

క. "ఆవేళ నరిగె నాకుల, జీవాతువు వేగ..." (హ. న. 3-49.)

అను పద్యమందు హరిశ్చంద్రకథాపక్షమున "వేగన్ = తెల్లవాఱఁగా" అనియు, నలకథాపక్షమున "వేగన్=వేగముగాన్" అనియు వ్యాఖ్యాతయర్థము చేసియున్నాఁడు. ఇట "వేగము" అను ముపర్ణకాంతప్రథమావిభక్తిరూపమునకు సంక్షిప్తరూపమయియున్న 'వేగ' అనుపదము ద్రుతప్రకృతికమనుట విరుద్ధముగ నున్నది. "మ...ధృతరాష్ట్రుం డవినీతి... వేగ తెగంబాఱకు... (భార. ఉద్యో-ఆ.) అని తిక్కయజ్వయు దీనిని గళ యని నిర్వహించుచు 'తకార' ప్రాసపూర్వస్థానమునఁ బ్రయోగించియున్నాఁడు. కావునఁ బయి రామరాజభూషణునిపద్యమునందును నలకథాపక్షమునందు సైతము "వేగన్=తెల్లవాఱుజామునకాఁగా" అనియే యర్థము చేయవలెను. అట్టి యర్థమే యచట మిక్కిలి సందర్భపడియున్నది. లేదా! 'వేగ' శబ్దార్థకమగు 'వే' అనుదానికి అగుధాతువు నుజ్యంతరూప మనుప్రయుక్తము కాఁగా 'వేగన్' అనుద్రుతప్రకృతికరూపము సిద్ధించు ననియైన గ్రహింపనగును.

సీ. "ప్రకటితోన్మేష కీపద్మిని కినకర, కౌతుకావాప్తి వేగనె ఘటించు" (వసు.2-89)

అనుపద్యమునందును బయిరీతినె వ్యాఖ్యాత 'వేగన్' అను దానిని శీఘ్రార్థమున ద్రుతప్రకృతికముగా గ్రహించె నని చెప్పవచ్చును; గాని యాపద్యమందుఁ దక్కిన మూఁడుచరణములందును లేని శ్లేష మాచరణమునందును ననావశ్యకముగాన నచట నట్లుగ్రహింపవలసినపని లేదు.

అలరుఁబోఁడి.

సీ."...మఱచియైనను నల మానవపతి, యన్నపలుకు దప్పకలరుఁబోఁడి మితోదరాత్త." (హ. న. 1. 29.)

అనుపద్యమునం దొకపక్షమున 'అలరున్ + పోఁడిమితో' అనియు, వేఱొకపక్షమున 'అలరుఁబోఁడి + మితోదరాత్త' అనియు ఛేదము గాన 'అలరుఁబోఁడి, అనుస్థలమున 'రు' వర్ణమునకుఁ దర్వాత నర్ధానుస్వార మున్న దని యంగీకరింపక తప్పదు. అక్కారణమున

"బహువ్రీహిని స్త్రీవాచ్యం బగుచో నుపమానంబుమీఁది మేనునకు బోఁడి యగు" (బాల. సమా. 23 సూ.) అనుసూరిగారిరచన ప్రామాదిక మనియు, నటప్రౌఢవ్యాకరణరచనయే సరియైన దనియు (ప్రౌఢ. సమా. 19 సూ.) స్పష్టపడుచున్నది. ఇట్టిచిక్కును గనిపెట్టియే కావలయు నిటీవలి మహానుభావులు పయిసూత్రమునందు "మేనునకు బోఁడి" యనుచో మేనునకుఁ బోఁడి అని దిద్ది ముద్రించిరి. అద్దానికి సరిగ సూరిగా రిచ్చిన యుదాహరణములలో లేనియరసున్నలను సైత మాయాస్థలములయందు నిలిపివేసిరి; కాని యట్లు దిద్దినను సూరిగారి రచనవలన అలరుఁబోఁణిమున్నగు రూపములు సిద్ధింపఁజాల వని వీరు గ్రహించిరో లేదో తెలియకున్నది.

రేఫద్వయమైత్రి.

సీ. "అనురక్తి జేఁచు నూతనసారసాటోపము. (హ. న. 2-30.)

అనుచోట "తేఁచు=శునకము" అని యొకపక్షమునందును, "రేఁచు=రేఁగఁజేయు" అని యొకపక్షమునందు ఛేదముగాన దీనిచే రేఫద్వయమైత్రి దుష్టముకానేర దనువిషయము వ్యక్తమగుచున్నది. ఇయ్యది సుప్రసిద్ధమును సర్వలక్షణసంగ్రహాదులలో విపులముగాఁ జర్చింపఁబడియున్నదియు నగుటచే నీవిషయమున నుదాహరణాంతరములను జూపనయితిని.

సఖండాఖండమైత్రి.

"అడర నలపంది బలువిడి నడఁచె నతఁడు" (హ.న.2-29)అనుచో నొకయర్థమున 'నడచె' అనియు, నొకయర్థమున 'అడఁచె' అనియు గ్రహింప వలసియుండుటచే సఖండాఖండములమైత్రి గ్రాహ్య మనువిషయము స్థిరపడుచున్నది. "శ్లేషే సఖండనిర్బిందోర్వా శ్లేషనం క్వచిన్మతమ్" అని యథర్వణుఁడును నంగీకరించియున్నాఁడు.

ద్రుతముమీఁది ద్రుతము.

"సీ. మఱచిరైనను నలమానవపతి" (హ.న 1-28.) అనుచోట హరిశ్చంద్రకథాపక్షమున "ఐననున్+అలమానవపతి" అని పదచ్ఛేదము చేయవలయును. కాన దీనిచే సముచ్చయాదులందుఁ గొన్నియెడల ద్రుతముమీఁద ద్రుతమువచ్చుటయుఁ గల దని విశద మగుచున్నది.

ఇదియే వ్యవహారములోనున్న 'న్ను' అను దానికి (రామునకును=రామునకున్ను) మూలమని యెఱుంగునది. "ద్రుతాద్ధ్రితః క్వచి చ్చాత్ర దృశ్యతే కవిభాషి తే" అని యథర్వణుఁడును దీనినంగీకరించియున్నాఁడు.

సంపు=చంపు.

"క. ...సారంగా, పీతముఁ సంపెఁ గన హర్ష మేపునఁ బొదలన్" (హ.న.2-23) అనుచో నొకట "సంపెఁగను" అనియు, వేఱొకచో "సంపెన్+కనన్" అనియు ఛేదముగాన వ్యవహారములోని "సంపు=(చంపు) అను ధాతువు రామరాజభూషణునిచే నంగీకరింపఁబడె నని గ్రహింపవలసియున్నది. వ్యావహారికపదములలో సద్వ్యవహారములకు రానివి నింద్యగ్రామ్యములనియునట్టివానిని గ్రహింపరా దనియు నాంధ్రవైయాకరణసిద్ధాంతము; (వసు.విమ.7భాగము,) గాన నియ్యది యగ్రాహ్యమని యందమన్న నిది ప్రాచీనకవులకాలమున నిప్పటివలె సద్వ్యవహారవిదూరమై యుండె ననుటకు నాధారములు లేవుగదా! మహాకవులప్రయోగములుమాత్రమే తత్తత్కాలస్థితసద్వ్యవహారములను దెలుపుసాధనము లయియుండఁగా నిది యాకాలమున సద్వ్యవహారమున లేదని గాని, యగ్రాహ్యమనిగాని నిర్ణయించుట కెట్లువలనుపడును? భారతాదులలోఁ బ్రయోగింపఁబడియున్న 'లచ్చి, బమ్మ, కత, రోసము, దోసము, బాస, ససి, మద్దెము, కైత' మొదలగు ననేకపదము లిట్టివే యనక తీరదుగదా! వేయేల? 'అతఁడు సంపెను? ఇతఁడు సేసెను.' అను మొదలగు గ్రాంథికభాషాప్రయోగము లసాధువు లని యనఁజాలము గదా! ఒకప్పు డిప్పటి ప్రామాణికు లట్టిసద్వ్యవహారవిదూరప్రయోగములను విడిచిన విడుచుకొందురుగాక!

ఆడ - ఏడ.

'ఆడ-ఏడ' అనుపదములు రామరాజభూషణుఁడు తలుచుగా (4.36-57.) ప్రయోగించియున్నాఁడు. ఆంధ్రభాషాభూషణమున నివి గ్రామ్యము లనియుఁ, బ్రయోగార్హములు గావనియుఁ జెప్పఁబడియున్నది. (ఆంధ్రభా. 25-ప.) రామరాజభూషణుఁడేగాక యనేకకవులు వీనినిఁ బ్రయోగించియున్నారు. అట్టివానినినుదాహరించి కూచిమంచితిమ్మకవి కేతనవాక్యము పేక్షణీయమని వ్రాసియున్నాఁడు. (సర్వలక్షణ.1-5)

అడాంతరూపము.

సీ. "తరుణిచూపులు నెలత్రావడంబులఁబోలుచు" (హ. న. 4-43)

అని యిట్లు రామరాజభూషణుఁడు. 'అడాంత' రూపమును బ్రయోగించియున్నాఁడు. 'త్రావడము' అనునది త్రావు ధాతువునుండి పుట్టిన భావార్థక మగు వ్యవహారికరూపమనియు నయ్యది గ్రాహ్యముకాదనియు దలఁచియే కావలయు శబ్దరత్నాకరకర్త యద్దానిని వ్రాయక 'నెలత్రావడము = చకోరపక్షి' అని యేకముగా నొకదేశ్యపదమనివ్రాసి పయి రామరాజభూషణప్రయోగమునే యుదాహరణముగ నిచ్చియున్నాఁడు. ఇట్లే కేరడము, ప్రేలడము, చెక్కడము, ముట్టడము, వ్రాయడము మున్నగుపదములు కవులు ప్రయోగించియుండుటచే, శబ్దరత్నాకరమున నుదాహరింపఁబడినవి. పై శబ్దము లేవో యవ్యుత్పన్నములగు దేశ్యశబ్దము లని యంగీకరించుటకన్న నాయాధాతువులయొక్క 'అడ' ప్రత్యయాంతరూపము లనియు, నవి వ్యావహారికభాషనుండి యేర్చి కవులచేఁ బ్రయోగింపఁబడిన వనియు గ్రహించుట యుచితము.

"ప్రతిక్రియ స్యడాంతత్వం ప్రతీతం తు నగీయతే,
క్వచి దింప్వంతతాం కేచి దూచిరే నహి మే రుచిః"

అను నథర్వణసూక్తినిబట్టి యప్పటి కీ'అడ'ప్రత్యయాంతరూప మిప్పటివలెఁ బ్రతిక్రియకును బ్రసిద్ధమైనవాడుకలోనికి రాలేదనియు;(ప్రతీతం = ప్రసిద్ధముగా; న గీయతే = భాషింపఁబడలేదు.) నక్కారణముననే యాతఁడు తన కా ప్రయోగములందు రుచి లేదని చెప్పెననియు,మఱియు నవిగాని యట్టియితరపదములుగాని ప్రతీతముగా వాడుకలోనికి వచ్చినయెడల గ్రాహ్యములే యనియు వ్యక్తమగుచున్నది.ఇంతియకాక యాతనినాఁటికిని గొన్ని ప్రతీతములై వాడుకలోనికి వచ్చినవనియు, నట్టి వాతనికి సమ్మతములే యనియు విశదపడుచున్నది.

ఆగమచకారపుఁ బత్వము.

మ. "సహకారంబు లనేకలీల సమయించఁగా సాగెనచ్చో"(హ.న. 2-24.) అనుప్రయోగము. "అనుబంధప్రార్థనయోర్ణా వ్యతిరేకాదికే చ చోపః స్యాత్"(చింతామణి;) "ఆగమాన్యచకారంబుల కద్విరుక్తంబులకు ముత్తు పరంబగునపుడు పవ లగు" (బాల. క్రియా.౬8 - సూ;)

అను విధి నతిక్రమించి వ్యవహారస్థ మగుచకారస్థితికిఁ బ్రమాణమగు చున్నది.

ప్రాచీనవైయాకరణులు క్రియారూపములందు సామాన్యముగా 'ప'త్వమును 'చ'త్వమును నంగీకరించియున్నా రనువిషయము నీవఱకు వ్రాసియేయున్నాను. (చూ.83.పు.) అట్టిప్రాచీనులనియమమును మీఱి యధునాతనులు కొన్ని రూపములందు 'ప'త్వము కొన్ని రూపములందు 'చ'త్వము నంగీకరించుటచే నిప్పుడు తద్వ్యలక్షణప్రయోగములు చూప అలసివచ్చెను. "సీ... తే. గీ.....ఒ, నర్పుదురు" (హ. న. 2-51) బనుమార్పరానిప్రయోగము "చువర్ణంబుతోడ దుగ్ధకారంబు తకారం వగు" (బాల. క్రియా. 108.సూ.) అనుసూత్రముచొప్పున 'ఒనర్తురు' అనియే యుండవలయు నసునియము మపేక్షణీయ మని వ్యక్తపఱచు చున్నది.

బాలవ్యాకరణకర్తపై ప్రయోగమునుసాధింపకున్నను "ఆకర్ణింపుదురు పెద్ద లతిహర్షమునన్" అను మొదలగువానిలోని "ఆకర్ణింపుదురు" అను రీతిప్రయోగములను, "ఆగమచకారంబునకు నెఱసున్న మీఁదిదానికి దుక్కు పరంబగునప్పుడు పకారంబువిభాష నగు" (బాల. క్రియా. 60. సూ.) అను విధానముచే సాధించియున్నాఁడు. సంస్కృతవ్యాకరణవాసనావాసితుఁ డగు నహోబలపండితుఁడు చింతామణి యసంపూర్ణగ్రంథ మని తలంపకయుఁ, బ్రాచీనవైయాకరణుల యభిప్రాయముల నన్వేషింపకయు స్వతంత్రించి—'బిందుపరస్యతకారోవా స్యాత్' అనుచింతామణిసూత్రపు వ్యాఖ్యానావసరమున "ఆకర్ణింపుదురు పెద్ద లతిహర్షమునన్" అనునది సరికాదనుకొని "ఆకర్ణింతురు మహాత్ము లతిహర్షమునన్" అని ఇట్లు సవరించెను. బాలవ్యాకరణ మంగీకరించుచున్న సున్నమీఁదిపత్వరూపమునే సాధింపఁజాలని చింతామణి మనరామరాజభూషణుని 'ఒనర్పుదురు' అను ప్రయోగమును సాధింపజాల దని వేఱుగ వ్రాయ నక్కఱలేదుగదా!

ప్రాచీనవైయాకరణులు ప్రతిక్రియకును 'చ'త్వ'ప'త్వరూపములు రెండును నుండు నని యంగీకరించిన వారు గాన దుక్కుపరంబగునపుడునైత మేకవచనమున నట్లే యుండుననియు, బహువచనమున 'చుదు' అనుదానికి బదులుగా 'తు' అనునది సయితము వచ్చుననియుఁ జెప్పి

యున్నారు. అక్కారణమున బహువచనమున మూఁడు రూపములును సాధువులే యనియుఁ జెప్పియున్నారు.

క. "కారయిత సేయుకృతి పే,రారు నజంతంబు దానికాదేశంబుల్
ధారుణి నింపును నించును, సారసముగ నేకవచనసరణికి నయ్యెన్."

క. "తుద బహువచనములకు నిం,పుదురును నింతురును ననుట పుడమియెడల నిం
చుదురును గలుగుఁ బ్రయోగా,స్పదములు దేశీయసరణిఁ జనుఁ దెలియంగాన్."

సీ. "శ్రీవిశ్వభూపతి సేయించు క్రతువులు, సేవింపుదురు తదాశ్రితులు సురలు
బంధువు లిందున్ందు పరగించు వానలు, హాలికుల్ పరగింతు రర్థచయము
నెసఁగి యుద్ధశ్రీల నెవ్వారు తద్వృద్ధి, పరభటు లెత్తిఁగించుదురు జయంబు...."

(కావ్యాచూడా; 83. తాళపత్రము)

అని యిట్లు విన్నకోట పెద్దనార్యుఁడు 'ఆకర్ణింపుదురు, ఆకర్ణించుదురు, ఆకర్ణింతురు' అనుమూఁడువిధములగు ప్రయోగములను నంగీకరించి యున్నాఁడు. అక్కారణమున నట్టి యించుక్కునకు రూపాంతర మగు చుక్కునకు సైతం మట్టిరూపత్రయముండుట నిరాబాధ మని పై రామ రాజభూషణకవి ప్రయోగము నిర్ణయించుచున్నది. పై కారణములచే రామరాజభూషణునిపద్యమున 'ఒనర్పుదురు' అనిగాని, 'ఒనర్చుదురు' అనిగాని ప్రయోగింపఁబడె ననియు నూహింపవచ్చును. "క. బాణుఁ డని సతులు దలఁపుదు, రేణాంక" అని నరసభూపాలీయమునఁ (5-52) బ్రయోగింపఁబడియున్నది.

బాలవ్యాకరణమునఁ జెప్పఁబడినరీతిని ముత్తుపరమగునప్పుడేగాక యితరస్థలములందును పత్వముండు ననియు-

సీ. "కనకంపునన పెంపు కడ నుంపు రుచిసొంపు, పసిఁడితీగెలగుంపు మెసఁగ లేదొ?"

(వసు. 3. 9)

సీ. "కనకంపురుచి పెంపుఁ గడ నుంపుబలితంపు)" (హ. న. 2-40)

అను రామరాజభూషణునిపద్యముల 'ఉంపు' అనుపాఠములే కవి హృదయము లనియు నీవఱకు వ్రాసియే యున్నాను. (చూ. పు. 84) ముత్తు పరమగుట మొదలగు బాలవ్యాకరణనియమములు లేన పుడుసయితము మహాకవులు 'ప'త్వము నంగీకరించి ప్రయోగించియు న్నారు.

సీ. "పితరులఋణము తీర్పఁడు సూనుఁ డెందని" (రా. పాం. 1.42)

సీ. "...పెంపు దీపింపఁ బాలింపుచుండ" (శంకరకవిహరిశ్చంద్రోపాఖ్యానము. 1-213.)

ఉ. "చంపక..., సొంపగు...భాషింపుచు..."

(ఏనుగు లక్ష్మణకవి. రామవిలాసము.)

చ. "మోవిమోవిఁ జేరు,పుచును..." (కళాపూర్ణోదయము.)

ఉ. "... గర్జింపుచు ..." (జైమి. 2-ఆ.)

పై ప్రయోగములు యతిప్రాసాదిస్థలనిబద్ధములు గాన మార్ప రానివై యున్నవి.

'చాల' అనునది విశేషణము.

'దరియఁజాల, దురాగతత్వమునఁజేసి' (హ. న. 2-61) అనుచో 'దరియన్ + చాలదు+రాగతత్వమునఁజేసి' అని యొకపక్షమునందును, 'దరియన్ + చాల + దురాగతత్వమునఁజేసి' అని యొకపక్షమునందును ఛేదముగా దీనిచే 'చాల' అనునది విశేషణమై యుండవచ్చు నని స్థిరపడుచున్నది.

శా. "ఉన్నా రెన్నిక.........చాల సంపన్నుల్" (శకుం. 1-ఆ.)

క. "...ఒకరునిసారంబ చాలయుత్కృష్ట మగున్" (భార. ఉద్యో. 2-315.)

తే. "...చాలదినములనుండియు మైలపడిన,బడుగు గావున వాఁ డన్న పానకాంక్ష"

(పాండు. 3-44.)

అని యిట్లు మహాకవి ప్రయోగములును గలవు.

చాలుధాతునుజ్యంతరూప మగు 'చాలక' అనునది యవ్యయ మనియు, దానికి విశేషణపర మగునర్థము దుర్ఘటమనియుఁ దలఁచియే కావలయు లక్ష్మీనారాయణీయకోశమున 'చాల' 'చాలా' అనునవి విశేషణము లని వేఱుగఁ వ్రాయఁబడెను. అట్లయినను 'కూడు' ధాతునుజ్యంతరూపము వ్యవహారవశమున సముచ్చయార్థక మయినట్లును (అదియును గూడ నున్నది. దానివల్లఁగూడ నిది సిద్ధించును.) 'దగ్గఱు' ధాతునుజ్యంతరూప మగు 'దగ్గఱక' అనునది వ్యవహారవశమున లుప్తద్రుతమయి విశేష్య మయినట్లును (దగ్గఱకు) నిదియు వ్యవహారవశమున విశేషణము నయ్యె నని గ్రహించుటయె యుచితము. విస్తరభీతి నుదాహరింప నైతిని గాని పయిరీతి ననేకవిషయముల నీ ద్వితీయప్రబంధము నిర్ణయించుచున్నది.

సమర్థులగు మహాకవులచే ననేకములగు ద్వ్యర్థికావ్యములును, నింకను త్ర్యర్థికావ్యములును రచింపఁబడినవి. పోడూరి పెదరామామాత్యుని శివరామాభ్యుదయము, పిండిప్రోలి లక్ష్మణకవి రావణదమ్మీయము, మంత్రిప్రెగడ సూర్యప్రకాశముగారి కృష్ణార్జునచరిత్రము, మృత్యుంజయకవి ధర్మాత్మజాపరిణయము మున్నగు ద్వ్యర్థికావ్యములును, నెలకూచి బాలసరస్వతి రాఘవయాదవపాండవీయము, నెల్లూరి వీరరాఘవకవి యాదవరాఘవపాండవీయము, ఓరుగంటి సోమశేఖరకవి రామకృష్ణార్జునరూపనారాయణీయము మున్నగు త్ర్యర్థికావ్యములును గవులచరిత్రము మొదలగువానియం దుదాహరింపఁబడియున్నవి.

పై నుదాహరించిన శ్లేషకావ్యములకు మార్గదర్శకుఁడై పింగళి సూరనార్యుఁ డనేకమార్గములను ద్రొక్కియున్నాఁడు. కథపట్టులను సరిపెట్టుకొని తఱచుగా నర్థాన్వయశ్లేషముల నుపయోగించుకొనుచుండుట, తఱచుగా శ్లేషస్థలములం దుపయోగించు నానార్థకపదముల నేర్చుకొనుట, నిపుణముగ సభంగశ్లేషములను నిల్పఁజాలుట, 'అనచిచ' 'ఖర్పరేశరి వా విసర్గలోపో వక్తవ్యః' అను మొదలగు పాణినిసూత్రముల నాధారముగాఁ జేసికొని ద్విత్వాద్విత్వస్థలములను నిర్వహించుకొనుట, ('దేవర+న్యాయము=దేవరన్యాయము' అని యొకపక్షమున 'దేవరః+న్యాయము=దేవరన్యాయము' అని యొకపక్షమున 'పురః+స్ఫూర్తి=పురస్ఫూర్తి' అని యొకపక్షమున 'పుర+స్ఫూర్తి=పురస్ఫూర్తి' అని యొకపక్షమున) మున్నగు ననేకమార్గములకు సూరనార్యుఁడే మార్గదర్శి యయియున్నాఁడని చెప్పవచ్చును. గ్రంథవిస్తరభీతిచే నట్టిశ్లేషరచనములోని బందుకట్లను నానార్థకపదములయు, సభంగశ్లేషానుకూలపదములయుఁ బట్టికలను, వానియుత్తరోత్తరానుసరణములను నిట విపులముగాఁ జూపక యట్టిశ్లేషలభేదములను మాత్రము చూపుచున్నాను.

"శబ్దైస్స్వభావా దేకార్థైః శ్లేషోఽనేకార్థవాచనమ్."

(సాహిత్యదర్పణము. 10. పరి. 704. కారి.)

"శ్లిష్టైః పదై రనేకార్థాభిధానే శ్లేష ఇష్యతే,

వర్ణప్రత్యయలింగానాం ప్రకృత్యోః పదయో రపి.

శ్లేషా ద్విభక్తివచనభాషాణా మష్టధా చ సః." (సాహి. 10. 643.)

అయిదవ ప్రకరణము.

శ్లేషకావ్యములు.

భీమకవి రాఘవపాండవీయ మనునొకద్వ్యర్థికావ్యమును జేసి నట్లు ప్రతీతి కలదు; గాని యది యిప్పటికిని నెచ్చటను బయల్పడిన ట్లగపడదు.

ఉ. "భీమన తొల్లిచెప్పె ననుపెద్దలమాటయె కాని యందు నొం
డేమియు నేయెడ న్నిలుచు టెవ్వరుఁ గాన రటుండనిమ్ము నా
నామహితప్రబంధరచనాఘనవిశ్రుతి నీకుఁగల్గుటన్
నామదిఁ దద్వ్యయార్థ కృతినైపుణియుం గలదంచునెంచెదన్!." (రా.పాం.1-11.)

అని యిట్లు పింగళిసూరకవియుఁ బైరీతిని రాఘవపాండవీయమునఁ బేర్కొనియున్నాఁడు. మఱియుఁ దిక్కయజ్వకు నించుమించుగా సమకాలికుఁ డనఁదగు నథర్వణాచార్యుఁడు "శ్లేషే సఖండ నిర్బింధోర్వేళనం కుత్ర చిన్మతమ్" అని వ్రాయుటనుబట్టిచూడఁగా నాతనికిముందు శ్లేషకావ్య మొకటియయిన నుండియుండు నని యూహింపనగును. మ. రా. శ్రీ. జయంతి రామయ్యపంతులవారు వ్రాసినరీతిని (చూ. కవిజనాశ్రయపీఠిక.) భీమకవి తిక్కయజ్వాదులకన్నఁ బ్రాచీనుఁ డనఁ దగియున్నాఁడు. కాఁగా పింగళిసూరకవి పేర్కొనిన భీమన రాఘవపాండవీయ మక్కాలమున నుండియుండవచ్చు ననియు, నెట్లో యది యంతరించి యుండవచ్చు ననియు నూహించిన నూహింపవచ్చును. ఎట్లయినను నిప్పటికి బయల్పడియున్న శ్లేషకావ్యములలోఁ బింగళి సూరనార్యుని రాఘవపాండవీయమె మొదటి దనియు, నదియే యిటీవలఁ బుట్టిన శ్లేషకావ్యములకు మార్గదర్శక మయ్యె ననియుఁ జెప్పక తీరదు. సూరనార్యుని రాఘవపాండవీయమునకుఁ దర్వాతఁ బ్రస్తుత మగు రామరాజభూషణుని హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానము జనించినది. అంతకంతకు నీద్వ్యర్థికావ్యముల రచనయం దభిరుచి మెండయి

సమర్థులగు మహాకవులచే ననేకములగు ద్వ్యర్థికావ్యములును, నింకను త్ర్యర్థికావ్యములును రచింపఁబడినవి. పోడూరి పెదరామామాత్యుని శివరామాభ్యుదయము, పిండిప్రోలి లక్ష్మణకవి రావణదమ్మీయము, మంత్రిప్రెగడ సూర్యప్రకాశముగారి కృష్ణార్జునచరిత్రము, మృత్యుంజయకవి ధర్మాత్మజాపరిణయము మున్నగు ద్వ్యర్థికావ్యములును, నెలకూచి బాలసరస్వతి రాఘవయాదవపాండవీయము, నెల్లూరి వీరరాఘవకవి యాదవరాఘవపాండవీయము, ఓరుగంటి సోమశేఖరకవి రామకృష్ణార్జునరూపనారాయణీయము మున్నగు త్ర్యర్థికావ్యములును గవులచరిత్రము మొదలగువానియం దుదాహరింపఁబడియున్నవి.

పైనుదాహరించిన శ్లేషకావ్యములకు మార్గదర్శకుఁడై పింగళి సూరనార్యుఁ డనేకమార్గములను ద్రొక్కియున్నాఁడు. కథపట్టులను సరిపెట్టుకొని తఱచుగా నర్థాన్వయశ్లేషముల నుపయోగించుకొనుచుండుట, తఱచుగా శ్లేషస్థలములం దుపయోగించు నానార్థకపదముల నేర్చుకొనుట, నిపుణముగ సభంగశ్లేషములను నిల్పఁజాలుట, 'అనచిచ' 'ఖర్పరేశరి వా విసర్గలోపో వక్తవ్యః' అను మొదలగు పాణినిసూత్రముల నాధారముగాఁజేసికొని ద్విత్వాద్విత్వస్థలములను నిర్వహించుకొనుట, ('దేవర+న్యాయము=దేవరన్యాయము' అని యొకపక్షమున 'దేవరః+న్యాయము=దేవరన్యాయము' అని యొకపక్షమున 'పురః+స్ఫూర్తి =పురస్ఫూర్తి' అని యొకపక్షమున 'పుర+స్ఫూర్తి=పురస్ఫూర్తి' అని యొకపక్షమున) మున్నగు ననేకమార్గములకు సూరనార్యుఁడే మార్గదర్శి యయియున్నాఁడని చెప్పవచ్చును. గ్రంథవిస్తరభీతిచే నట్టిశ్లేషరచనములోని బందుకట్లను నానార్థకపదములయు, సభంగశ్లేషానుకూలపదములయుఁ బట్టికలను, వానియుత్తరోత్తరానుసరణములను నిట విపులముగాఁ జూపక యట్టిశ్లేషలభేదములను మాత్రము చూపుచున్నాను.

"శబ్దైస్స్వభావా దేకార్థైశ్శ్లేషోఽనేకార్థవాచనమ్."

(సాహిత్యదర్పణము. 10. పరి. 704. కారి.)

"శ్లిష్టైః పదై రనేకార్థాభిధానే శ్లేష ఇష్యతే,
వర్ణప్రత్యయలింగానాం ప్రకృత్యోః పదయో రపి.
శ్లేషా ద్విభక్తివచనభాషాణా మష్టధా చ సః." (సాహి. 10. 643.)

"పునస్త్రిధా సభంగో ఽథాభంగ స్తదుభయాత్మకః." (సాహి. 10. 644.)

అని యిట్లు శ్లేషభేదములు సాహిత్యదర్పణమునఁ జెప్పఁబడియున్నవి.

"ప్రకృతాప్రకృతోభయగత ముక్తం చే చ్ఛబ్ద మాత్రసాధర్మ్యమ్,
శ్లేషోఽయం శ్లిష్టత్వం సర్వత్రాద్యద్వయే నాంత్యే."

(ప్రతాపరుద్రీయము. 8. ప్రక. 59. కారి.)

అని యిట్లు ప్రతాపరుద్రీయమునందును-

"నానార్థ సంశ్రయ శ్లేషో వర్ణ్యావర్ణ్యోభయాత్మకః." (26. అలం.)

అని యిట్లు చంద్రాలోకమునందును వేఱొకరీతిని శ్లేషభేదము లుదాహరింపఁబడినవి. పై నుదాహరించిన శ్లేషభేదములకెల్ల నుదాహరణములుచూపిన గ్రంథవిస్తర మగు నని తలఁచియు, నాయా యుదాహారణములు తత్తద్గ్రంథములం దుదాహరింపఁబడి యుండుటచే నవి సుప్రసిద్ధము లని తలఁచియు నిట నుదాహరింపనైతిని.

ఇంక రాఘవపాండవీయమునఁ బింగళిసూరన యీశ్లేషభేదములను వేఱొకరీతిని జేర్కొనియున్నాఁడు. వాని నిట నుదాహరించెదను.

సీ. "ఆంధ్రభాషాసంస్కృతాభిభాషాశ్లేష, యొక్కొక్కచోట నొక్కొక్కచోట
నుచితశబ్దశ్లేష యొక్కొక్కచోట నర్థశ్లేష యొక్కొక్కతఱిని ముఖ్య
గౌణవృత్తిశ్లేష ఘటన యొక్కొకతఱి, నర్థాన్వయము వేఱె యగుచు నునికి
శబ్దాన్వయవిభేదసంగతి యొక్కొక, తఱి నివి యొక్కొక్కతఱిని రెండు
తే. మూఁడు గూడుటయు నన సముజ్జ్వలముగ
నాకుఁ దోఁచినగతిఁ బెక్కుపోక లమర
రామభారతకథలు పర్యాయదృష్టిఁ
జూచుసుమతుల కేర్పడ నాచరింతు."

(రాఘ. పాం. 1-17.)

ఆంధ్రభాషాసంస్కృతాభిభాషాశ్లేష.

తే. "...పుణ్యజనపాళి, కాసమసనంబు..." (హ. న. 5. 6.)

ఇందు 'పుణ్యజనపాళికి=రాక్షసపంక్తికి; ఆస=ఆశ; మసనంబు = శ్మశానము' అను హరిశ్చంద్రకథాపక్షమున 'ఆస మసనంబు' అను

నాచ్ఛికములును 'పుణ్యజనపాళికా = పవిత్రజనసమూహముయొక్క సమసనంబు=ఏకత్రావస్థానముగలదానిని' అను నలకథాపక్షములో 'సమసనంబు' అను సంస్కృతపదమును నొక్కచో విలుగుచుండుటం జేసి యట సంస్కృతాంధ్రశ్లేష యనఁదగును.

శబ్దశ్లేష.

పయి యుదాహరణస్థలమునందె 'సమసనంబు' అని యొకపక్షమునందును, 'ఆ స్వమసనంబు' అని యొక పక్షమునందును విలుగుటచే నందు శబ్దశ్లేష మనఁదగును. అట్టిదానినే యాలంకారికులు సభంగశ్లేషమని వ్యవహరింతురు.

అర్థశ్లేష.

పయి యుదాహరణమునందే 'పుణ్యజనపాళికా' అనుచో శబ్దభేదము లేక రెండుపక్షములందును నొక్కశబ్దమే నిలిచి యర్థద్వయముగలిగియుండుటచే నది యర్థశ్లేషము. దానినే యాలంకారికు లభంగశ్లేష మని వ్యవహరింతురు.

పయి నుదాహరించిన శబ్దార్థశ్లేషస్థలములు రెండిటను శబ్దశ్లేషమే యని దర్పణకారాదులమతము. ఆ రెండును నర్థశ్లేషములే యని చంద్రాలోకకువలయానందకారాదుల యభిప్రాయము.

ముఖ్యగౌణవృత్తిశ్లేష.

చ. "... ... ... తదంతరసంతతరక్షణోన్మిష
త్తరులఁ బరాభవించిన యుదగ్రబలోద్ధతి కేమి చెప్పదున్." (హ. న. 2. 89.)

ఇందు నలకథాపక్షమున 'రక్షణోన్మిషత్తరులన్=రక్షకభటులను; పరాభవించిన = వంచించిన' అని యిట్లు 'పరాభవించిన' అనుదానికి ముఖ్యార్థము వెలయుచుండఁగా హరిశ్చంద్రకథాపక్షమున 'తరులన్= చెట్లను, పరాభవించిన=చెఱచిన' అని యిట్లు గౌణార్థమును గ్రహింపవలసియున్నది గాన నియ్యది ముఖ్యగౌణవృత్తి యనఁదగును.

అర్థాన్వయము వేఱె యగుచు నునికి.

అర్థాన్వయభేదశ్లేష.

మ. "భవదీయానుచరుండఁ దావకకృపాపాత్రుండ మీ మ్రోల ని
ట్లవుఁ గా దంచు వచింపనేర్తునె..." (హ. న. 2-83.)

పయివాక్యమునందలి పదములకు బదులుగ వానివానిపర్యాయ పదములను నిల్పినను శ్లేషకు భంగము లేదు. అందలియర్థము రెండు కథలపక్షములందును వేర్వేఱుగా నన్వయించుచున్నది. కావున నిది యర్థాన్వయశ్లేష యనఁదగియున్నది. వెనుక నుదాహరించిన శబ్దార్థ శ్లేషస్థలములు రెండిటను శబ్దశ్లేషమే యని సిద్ధాంతము చేసినవాఁ డగుటచే దర్పణకారుఁ డీయర్థాన్వయశ్లేషము నర్థశ్లేష మనియే వ్యవహారించెను.

"యత్ర శబ్దపరివర్తనేఽపి న శ్లేషత్వఖండనా తత్ర త్వార్థశ్లేషః" అని యిట్లు శబ్దశ్లేషాలంకారఘట్టమున సిద్ధాంతము చేసి యర్థాలంకార ప్రకరణములో "శబ్దైః స్వభావా దేకార్థైః శ్లేషోఽనేకార్థవాచనమ్" అని యద్దానికి లక్షణము చేసియున్నాఁడు. "స్వభావా దేకార్థై రితి శబ్ద శ్లేషా ద్వ్యవచ్ఛేదః" అని యిట్లు స్వారస్యము వ్రాసియున్నాఁడు. ఇట్టి శ్లేషమును ఘటించుట కొంతవఱకు సుసాధముగాన సామాన్యముగా నియ్యది ద్వ్యర్థికావ్యములందుఁ దఱుచుగా వ్యాపించియుండును. ఇట్టిస్థితిలో "కవి కల్పించిన యితరభేదకల్పనలలో దేనిలో నైనం గలయని యర్థాన్వయభేదకల్పన కుదాహరణము మృగ్యమని యూహించుచున్నాఁడను" అని యిట్లు శతఘంటము వేంకటరంగశాస్త్రిలవారు రాఘవపాండవీయోపోద్ఘాతమున వ్రాయుట (1910 సం. వావిళ్లవారిప్రతి) మిక్కిలి వింతగా నున్నది.

శబ్దాన్వయ విభేదశ్లేష.

ఉ. "తనరంగఁ జిత్రభానుఁడును దండధరుండుఁ బ్రచేతసుండు నై
కనలి నరోపతాపకరగాఢతరాంబకలోలవృత్తి దగ్
వెనుకొని రాఁ దపోధనులు విస్మయ మంద మహోచితప్రచా
రు నలవసుంధరాధిపుని మ్రోలఁ గనుంగొనిరొక్క రయంబునన్." (హ. న. 2-79.)

ఇందు 'తపోధనులు వెనుకొని రాఁగ' అని యొకపక్షమునందును, 'తపోధనులు విస్మయమందఁగ' అని యొకపక్షమునందును నిట్లు శబ్దముల యన్వయము భేదించియుండుటచే నియ్యది శబ్దాన్వయవిభేదశ్లేష మనఁదగును.

పయి నుదాహరించిన జాతులశ్లేషలు రెండుమూఁడేసి యొక్కొక్క పద్యమునందే యుండుటయు ననేకస్థలములందుఁ గలదు; గాని విస్తరభీతిచే నుదాహరింపలేదు. ఇంకను వానిలో నవాంతరభేదకల్పనము జేయ నగునుగాని తలవెండ్రుకలను జీల్చినట్లుగా నిట్టి సూక్ష్మభేదశతకల్పనము చేయుటవల్లఁ బ్రయోజనవిశేష మగపడకుండుటచే నింతటితో విరమించుచున్నాఁడను.

శా. "రెండర్థంబుల పద్య మొక్కటియు నిర్మింపంగ శక్యంబు గా
కుండుం దద్గతిఁ గావ్య మెల్ల నగునే నోహో యనం జేయదే
పాండిత్యంబున నందునుం దెనుఁగుఁగబ్బం బద్భుతం బండ్రు ద
త్కుం డెవ్వాఁ డిల రామభారతకథల్ జోడింప భాషాకృతిన్.
(రాఘ. పాం. 1-10.)

అను (పింగళి సూరనార్యుఁడు చెప్పిన) రీతిని ద్వ్యర్థికావ్యరచనము మిక్కిలి యద్భుతకార్య మనుటకు సందేహము లేదు; కాని యిందుఁ బ్రతిబంధాతిరేకముచే స్వేచ్ఛగాఁ బ్రాబంధికరీతులను జూపుటగాని రసౌచిత్యాదులను సరిగాఁ బాటించుటగాని కవికి దుష్కరమే యని చెప్పక తీరదు.

"స్యాతా మదోషౌ శ్లేషాదౌ నిహతాప్రయుక్తతే" అను నాలంకారికాభ్యనుజ్ఞయు శ్లేషకవనమున సుప్రసిద్ధార్థక పదాదులను బ్రయోగించుట దుశ్శక మనువిషయమునె వెల్లడించుచున్నది. అక్కారణమున శ్లేషకావ్య మొకవిధ మగు గరిడివంటి చిత్రప్రదర్శన విశేష మని చెప్పనొప్పును. ప్రతాపరుద్రీయమున కపరావతార మగునరస భూపాలీయ మనునలంకారశాస్త్రమును, బ్రాబంధికమార్గములకుఁ బ్రథమోదాహరణమును రసమున కునికిపట్టును నన(దగు వసుచరిత్రమును నావలకు రచించి యీచిత్రప్రదర్శనమును మాత్ర మేల చూపరాదని తలంచి కవి దీనిని రచించి యుండునని తోఁచుచున్నది. ఇంతియకాక తనకు సమకాలికుఁ డగు పింగళిసూరన పలికిన——

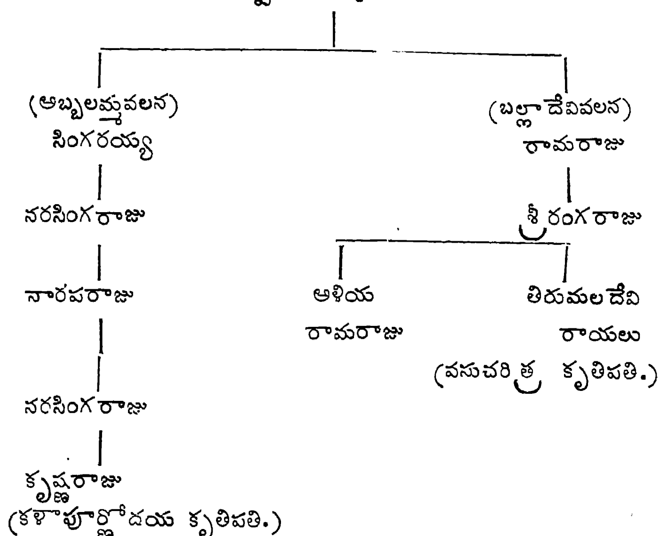
శా. "రెండర్థంబులపద్య మొక్కటియు నిర్మింపంగ శక్యంబు గా
కుండుం దద్గతిఁ గావ్యమెల్ల నగునే నోహో యనంజేయదే
పాండిత్యంబున నందునుం దెనుఁగుఁగబ్బం బద్భుతం బంధ్రు ద
త్తుం డెవ్వాఁ డిల రామభారతకథల్ జోడింప భాషాకృతిన్.

ఉ. భీమన తొల్లి చెప్పె నని పెద్దలమాటయె కాని యందు నొం
డేమియు నేయెడ న్నిలుచు టెవ్వరుఁ గాన రటుండనిమ్ము నా
నామహిత ప్రబంధరచనాఘనవిశ్రుతి నీకుఁ గల్గుటన్
నామదిఁ దద్ద్వయార్థకృతి నైపుణియుం గల దంచు నెంచెదన్."

(రా. పాం. 1-10. 11.)

అను ప్రగల్భమునకు శ్లేషానుప్రాసచక్రవర్తి యగు రామరాజభూషణునివంటి మహాసమర్థుఁ డెట్లు శక్తునిరీతిని సైఁచి యుండఁగల్గును? మఱియుఁ భాషానియమనవిషయమున నిట్టికావ్యములు మిక్కిలిగ నుపయోగించు నని యీవఱకు సోదాహరణముగఁ జూపియున్నాను. (చూ. 4. ప్ర.)

బ్ర. శ్రీ. కాశీభట్ల బ్రహ్మయ్యశాస్త్రులవారు కళాపూర్ణోదయము నుగుఱించి వ్రాయుచు రాఘవపాండవీయము, హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమునకు దర్వాతి దని యభిప్రాయపడి "రామరాజభూషణుఁడు హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యాన మనుద్వ్యర్థికావ్యము నిదివఱకే వ్రాసియున్నాఁడు. దానినిజూచియే సూరకవి యీగ్రంథమును (రాఘవపాండవీయమును) రచించియున్నాఁడు" అని యిట్లు వ్రాసియున్నారు. అట్లె "వసుచరిత్రము తిరుమల దేవరాయనికాలమునందు విరచింపఁబడియుండఁగాఁ గళాపూర్ణోదయము తిరుమల దేవరాయని తరువాతివాఁ డగు, శ్రీరంగరాయలకుఁ దరువాతివాఁ డగు వేంకటపతిరాయలకాలమునకుఁ జివర విరచింపఁబడినది. వసుచరిత్రకృతిపతి యార్వీటిబుక్కరాజునకు నాలవపురుషుఁ డై యుండఁ గళాపూర్ణోదయకృతిపతి యాఱవపురుషుఁ డైయున్నాఁడు కానఁ గళాపూర్ణోదయము వసుచరిత్రము తరువాత రచింపఁబడిన దనుట నిర్వివాదాంశము" అనియు,నిట్లు వీరు తమవాదనుపష్టంభకముగా వ్రాసి కృష్ణరాజతిరుమల రాజుల వంశవృక్షము నీక్రిందిరీతిని వ్రాసియున్నారు.

పయి వంశవృక్షమువలన నార్వీటిబుక్కరాజున కిద్దఱుభార్యలనియుఁ; గళాపూర్ణోదయకృతిపతి, యం దొక్కతె కోవలోనివాఁడనియు; వసుచరిత్రకృతిపతి వేఱొక్క కోవలోనివాఁ డనియు విశదమగుచున్న దిగదా! బుక్కరాజు మొదటిభార్య సంతతిలో మనుమనిఁ గాంచినవెనుక రెండవభార్యను బెండ్లియాడియుండిన నుండవచ్చును. అక్కారణమున మొదటిభార్యవంశములోని యాఱవపురుషుఁడును రెండవభార్యవంశములోని నాల్గవపురుషుఁడును సమకాలికులు కావచ్చును. ఇంతియగాక యానడుమ నున్నతరములలోఁగూడ సంతతులు గలుగుటలోఁ గాలవ్యత్యాసము సంభవించుటచే నట్టివైషమ్యము రావచ్చును. ఇప్పుడును నాపాటితరముల హెచ్చుతగ్గులు గలకుటుంబము లనేకము లగపడుచున్నందున నయ్యది యొకయసంభావ్యవిషయము కానేరదు. వేయేల? ఆర్వీటిబుక్కరాజున కాఱవపురుషుఁడగు కళాపూర్ణోదయకృతిపతికి సవతితల్లికొడుకగుతిమ్మరాజు తిరుమలరాజుకాలమగు 1568-వ సంవత్సరమున రాజ్యము నేలుచుండెనని శ్రీ బ్రహ్మయ్యశాస్త్రులవారును నంగీకరించి కళాపూర్ణోదయకృతిపతి యగుకృష్ణరాయలయన్న యగు తిమ్మరాజు శాలివాహనశకము1490 సం॥

అనఁగా క్రీస్తుశ.1568-వ సంవత్సరమునఁ బరిపాలనము చేయుచున్నట్లు తెలియవచ్చుచున్నది." అని యిట్లు వ్రాసియున్నారు. కాన వారు తలఁచినట్లు తరములవ్యత్యాసము కృష్ణరాజతిరుమలరాజుల సమకాలికత్వమునకు బాధకము కానేరదు. తిరుమలరాజునకు సమకాలికుఁడగుతిమ్మరాజునకు సవతితల్లికొడుకగు కళాపూర్ణోదయకృతిపతియు నక్కాలమునకుఁ బెద్దఁవాఁడె యయియుండవచ్చు ననుటయు విరుద్ధము కానేరదు. మఱియుఁ గృష్ణరాజునకుఁ గృతియిచ్చిన పింగళిసూరనార్యుఁడును గృష్ణరాజునకు సమానవయస్కుఁడే యై యుండవలయు నన్ననియమము లేదు. అతఁ డావఱకే కళాపూర్ణోదయమును జేసియుండిన నుండవచ్చును. ఇంతియకాక కృష్ణరాజు తనయన్న యగు తిమ్మరాజు రాజ్యకాలములోనే కళాపూర్ణోదయమును గృతిపొందినను బొందియుండవచ్చును. ఈవిషయమునకు శ్రీబ్రహ్మయ్యశాస్త్రులవారు వ్రాసిన, "కళాపూర్ణోదయములోఁ గృష్ణమరాజు నన్నయగు తిమ్మరాజు విశేషముగా వర్ణింపఁబడియున్నాఁడు." అను వ్రాఁతయు సహకారికాఁగలదు.

ఇఁకఁ దిరుమలతాతాచార్యులు వసుచరిత్రకృతిపతి యగుతిరుమలదేవరాయలకుమారుఁడగు వీరవేంకటపతిరాయలకాలములోనివాఁడగుటచేతను, నాతాతాచార్యులవంశములోఁ బుట్టినసుదర్శనాచార్యునిపుత్త్రుఁడగు శ్రీనివాసాచార్యుఁడు కళాపూర్ణోదయకృతిపతి యగు కృష్ణరాజునకు గురువని కళాపూర్ణోదయమునఁ జెప్పఁబడియుండుటచేతను నీకృష్ణరాజు వీరవేంకటపతిరాయలకును నంతిమదశలోనివాఁడనక తీరదని వీరు వేఱొక యుపపత్తిని జూపియున్నారు. అదియు నంత ప్రబలప్రమాణముగ నగపడదు. వృద్ధుఁడగుతాతాచార్యుఁడు వీరవేంకటపతిరాయల యాస్థానములో నున్నపు డాతని మనుమఁడు కృష్ణరాజునకు గురువయి యున్నంతమాత్రమున వీరవేంకటపతిరాయలకంటెఁ గృష్ణరాజు చిన్నవాఁ డని యంగీకరింపవలయునా? అరయ నరయ నాతనికంటె నితఁడు పెద్దవాఁడే యయినం గావచ్చు ననుటకు బాధక మగపడదు. తాత చిన్నవానివద్ద నుండఁగూడదా? మనుమఁడు పెద్దవానికి గురువు కాఁగూడదా? ఇఁక-

క. "విశ్రుతతిరుమల తాతా,ర్యశ్రేష్ఠాన్వయసుదర్శనాచార్యతనూ
జ శ్రీనివాసగురుచర, ణాశ్రయణసమార్జితాఖిలాభ్యుదయునకున్.

అను కళాపూర్ణోదయపద్యములోని 'తాతార్యాన్వయ'శబ్దము శ్రీనివాసశబ్దమునకు విశేషణ మనఁదగియుండఁగా సుదర్శనాచార్య శబ్దమునకు విశేషణముచేసి వీరు మఱింతదీర్ఘకాలవ్యవధానమును జూపఁదలఁచిరి గాని యట్లె యయినచో వీ రంగీకరించినరీతిని వీరవేంకటపతి యంతిమదశయందును గృష్ణరా జుండుట దుర్ఘటమగును.

వేయేల! కళాపూర్ణోదయమునకుఁ బూర్వగ్రంథ మగు రాఘవపాండవీయకృతిరచనయే గాక తత్కృతిప్రదానము సయితము తల్లికోటయుద్ధమున (1564. క్రీ. శ.) జరిగిన విజయనగరవిధ్వంసమునకుఁ బూర్వకాలికమే యని రాఘవపాండవీయములోని యీక్రిందిపద్యము సూచింపఁగలదు.

క. పడిగలతనాన నీగిని, విడిముడిపసఁ బ్రాభవమున విజయనగరిలోఁ
గడు నెన్న నేర్వఁ గల మే, ల్నడకల పెదవేంకటాద్రినరవరుఁ డొప్పున్."

(రాఘు. పాం. 1-95.)

ఇఁక వసుచరిత్ర హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానకృతులు విజయనగరవిధ్వంసానంతరభావు లనియు, వానియందు రాఘవపాండవీయమునందువలె విజయనగరము తడవఁబడకుండుటయేగాక విజయనగరవిధ్వంసము సయితము సూచింపఁబడియున్న దనియు నీవఱకు నేను (చూ. పు. 7-11.) రుజువుచేసియే యున్నాను. కావున హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానము రాఘవపాండవీయమునకుఁ బరకాలికమనుటకు సందేహము లేదు.

మఱియు వెనుక నుదాహరించియున్న (చూ. 124. పు) రాఘవపాండవీయములోని-

శా. "రెండర్థంబుల ..." } (రా. పా. 1-10-11.)
ఉ. "భీమన ..."

అను నీరెండుపద్యములును రాఘవపాండవీయప్రాథమికత్వమును వెల్లడింపఁజాలియున్నవి. సమకాలికుఁడును, సుప్రసిద్ధుఁడును నగు రామరాజభూషణుని హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యాన మూవఱకే యుండియుండినయెడలఁ బింగళిసూరన పయిరీతి నీవఱ కెక్కడను ద్వ్యర్థికావ్యము

లేనేలే దనియుఁ, దానే దానిరచనకు సమర్థుఁ డనియుఁ జెప్ప సాహసిం చునా?

ఇంతియకాక వర్ణనాంశము లంతగా లేని రాఘవపాండవీయ మునం గలకొఱఁతలను దీర్చుచు రామరాజభూషణుఁ డష్టాదశవర్ణనల తో భూషిత మగుహరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమును రచించె ననియు, మున్ముందు నేను రుజువుచేయుచున్నాను. ఆవిషయము సయితము హరి శ్చంద్రనలోపాఖ్యానముయొక్క రాఘవపాండవీయానంతరభావిత్వ మును వెల్లడింపఁజాలియున్నది. మార్గదర్శకగ్రంథముకన్నఁ దదుత్తర గ్రంథము కొన్ని మెఱుఁగులతోఁ గూడియుండుట సహజముగదా!

శ్లేషకావ్య ముత్తమకావ్యద్వయ మనఁ దగు.

ఉ. "వారిచరిత్రముల్ ..." (హ. న. 1-6.)

అను పద్యముచొప్పున హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానములోని యర్థ ములు రెండును సమబలములే గాన నవి శ్లేషార్థములే యనఁదగును. శ్లేషకును ధ్వనికిని గలభేదము నారచించిన వసుచరిత్రవిమర్శనమున విపులముగాఁ జూపియున్నాను. (చూ. వసు. విమ. 5 ప్ర. 84 పు.) కా వ్యములలో ధ్వనిప్రధానకావ్య ముత్తమకావ్య మనియు, శ్లేషకావ్య ము చిత్రకావ్య మగుటచే ననుత్తమ మనఁదగు ననియుఁ గొంద ఱభి ప్రాయపడుచున్నారు. నిపుణముగాఁ బరికించినచో శ్లేషకావ్యమునందలి యర్థద్వయమునందును స్ఫురించుధ్వనులచే నక్కావ్యము ధ్వనిప్రధా నకావ్యద్వయరూపమై యొప్పు నని నాయభిప్రాయము.

హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానములోని హరిశ్చంద్ర నలపరార్థముల యందు వేర్వేఱ నున్నశబ్దార్థశక్తిమూలకధ్వనులును, వీరశృంగారా దిరసములును, శ్లేషమహిమచే స్ఫురించు నుపమాధ్వనులును, దాని కనన్యసాధారణోత్తమకావ్యత్వమును బ్రసాదింపఁజాలి యుండును. అట్లే హరిశ్చంద్రనలకథారూపకావ్యద్వయమందును—

"నగరార్ణవశైలర్తు చంద్రార్కోదయవర్ణనమ్,
ఉద్యానసలిలక్రీడా మధుపానరతోత్సవాః.
విప్రలంభో వివాహ శ్చ కుమారోదయవర్ణనమ్,
మంత్రద్యూతప్రయాణాజినాయకాభ్యుదయా అపి.

ఏతాని యత్ర వర్ణ్యన్తే త న్మహాకావ్యముచ్యతే,
ఏషా మష్టాదశానాం స్యాత్ కైశ్చి దూన మ పీష్యతే.''

(ప్రతాప. కావ్య. 65. కారి.)

అను నష్టాదశవర్ణనములును యథాయోగముగాఁ దక్కినరాఘవపాండ
వీయాదిద్వ్యర్థి కావ్యములందువలెఁ గాక యిం దేకార్థిప్రబంధమునందు
వలె విపులముగను మనోహరముగను వర్ణింపఁబడియున్నవి.

కావున శ్లేషార్థద్వయవత్త్వ ముత్తమకావ్యతాసంపాదకము
కాకపోయినను నట్టి యర్థద్వయమునందును నుండు పైనుదాహరించిన
రీతులుగల ధ్వనిప్రభృతులు దీని కుత్తమకావ్యత్వమును సంపాదింపఁ
జాలియుండుననుటకు సందేహము లేదు. ఈసందర్భమున నిందుఁ గల
యుత్తమకావ్యలక్షణము లగు ధ్వనిప్రభృతులను దిఙ్మాత్రముగ నుదా
హరింపఁదలఁచి సామాన్యముగ నికావ్యమెల్ల ధ్వనిప్రచురమై
యున్నదని రుజువుపడుటకై మొట్టమొదటిపద్యమునే ముందుగ నుదా
హరించుచున్నాను.

తే. ''అలరు మణి ... ... మగుచు.'' (హ. న. 1-6.)

ఇందుఁ గథాద్వయమునందును వప్రోన్నత్యాతిశయము ధ్వనిత
మగుచున్నది. అట్లె పక్షద్వయమునందును గలశిరోభూషణత్వారోపము
భూమియందు నాయికాత్వమును భూగతపురములందుఁ దన్నాయికా
ధృతభూషణత్వమును ధ్వనింపఁజేయుచున్నది. పైధ్వనులవలన వర్ణ్య
పురికి భూగతసకలనగరశోభాతిశాయిత్వము ధ్వనితమగుచున్నది. వర్ణ్య
పురము జయసంపదల కునికిప ట్టనిచెప్పుటచే జయసంపదలు తక్కినపుర
ములందువలెఁ జంచలములుగాక, వర్ణ్యనగరమున శాశ్వతములై (స్థిరము
లయి) నెలకొనియుండు ననువిషయము ధ్వనిత మగుచున్నది. దానిచేఁ
బురమందలి వీరభటులయొక్కయు, పురాధిపతులయొక్కయు సనాతన
మగునిరుపమానపరాక్రమము ధ్వనిత మగుచున్నది. మఱియు వర్ణ్య
నగరమునకు నగడిత భూషణమువంటి దనుటచే నగడితయందు రశనా
రూపభూషణత్వము ధ్వనించుచున్నది. పైపద్యమునందలి ప్రకృతశ్లేషా
లంకారము మహిమచే వర్ణ్యనగరములకుఁ బరస్పరౌపమ్యము ధ్వనిత
మగుచున్నది. పయిరీతిగలధ్వనులికావ్యమున నసంఖ్యము లయి యల
రారుచున్నవి. ఇతరద్వ్యర్థికావ్యకర్తలవలెఁ గథాద్వయనిర్వహణమాత్ర

పరతంత్రుఁడు గాక శ్లేషానుప్రాసచక్రవర్తి యగు రామరాజభూషణుఁడు సునాయాసముగాఁ గథాద్వయమును నిర్వహించుచుఁ దత్తదుచితస్థలములం దెల్ల నేకార్థమహాకావ్యమునందువలెనే యష్టాదశవర్ణనాదికమును సయితమతిమనోహరముగాఁ జేయుచువచ్చెను అట్టివర్ణనములను నిర్వహించుటలోఁ గవి కథాద్వయమునందును గొన్నియెడల వస్త్వైక్యమును సంఘటించుకొనివర్ణించుటయుఁ గొన్నిచోట్లఁ బరస్పరసామ్యముగల విభిన్నవస్తువులను జతపెట్టి వర్ణించుటయుఁ, గొన్నిస్థలములం దేమాత్రమును సంబంధములేని విజాతీయవస్తుద్వయమును నింకను బరస్పరవిభిన్నధర్మములు గలవస్తుద్వయమును గథపట్టులను (హ. న. ఆ-2. ప-54, 74. ఆ-5.ప-23,32. పద్యములను జూచునది.) దనశ్లేషకవితాపాటవమున జోడించి వర్ణించుటయు జరపుచు వచ్చెను. అట్టివర్ణనములలోఁ గొన్ని యేకార్థికావ్యమునందలి వర్ణనములవలె మనోహరములగను గొన్ని యతోధికమనోహరములగను నున్న వని చెప్పుటకు సందేహము లేదు. అట్టివానిలోఁ గొన్నిఁటి నిటఁ జూపుచున్నాను.

వేఁటవేషము.

హరిశ్చంద్రుని వేఁటసందర్భమును నలుని యుద్యానవిహారపు సందర్భమును జోడించి కవి యిందు మిక్కిలి చమత్కారముగా వర్ణించియున్నాఁడు. ఈసందర్భమున నలుఁడు వాహవాహోచితవేషమును ధరించె ననిమాత్రము నైషధమునఁ జెప్పఁబడియున్నది.

శ్లో. "చల న్నలంకృత్య మహారయం హయం, స వాహవాహోచితవేషపేశలః,
ప్రమోదనిష్పందతరాక్షిపక్ష్మభి, ర్వ్యలోకి లోకై ర్నగరాలయై ర్నలః"
(నైష. 1-66.)

తే. "ప్రమదనిష్పందతరనేత్రపద్మ లగుచుఁ, బౌరజనులు విలోకింపఁ బ్రమదలీల
సముచితానల్పపరివారసహితుఁ డగుచు, నవనినాథసుతుండు వాహ్యాళివెడలె."
(శృం. నై. 1-88.)

పయి నైషధశ్లోకమున కాంధ్రీకరణ మగు పయిశృంగారనైషధపద్యమున 'వాహవాహోచితవేషపేశలః' అనుదానిని శ్రీనాథుఁడు స్పృశించియే యుండలేదు. అట్లే హరిశ్చంద్రకథాపక్షమునందును హరిశ్చంద్రుఁడు వేఁటకేఁగునపు డాతఁ డట్టివేఁట కుచిత మగు వేషమును ధరించె ననిమాత్రమే గౌరనకవియుఁ జెప్పియున్నాఁడు.

ద్వి. "పాటించి కన్నులపండువు గాఁగ
వేఁటసింగారంబు వెలయఁ గావించి." (గౌ. హ. ద్వి. పూ. 558.)

రామరాజభూషణుఁ డన్ననో మూలభూతము లగు గౌరన శ్రీహర్షుల వాక్యములకు వన్నె వచ్చునట్లుగా హరిశ్చంద్రకథాపక్షమున వన్యమృగములు విశ్వసించి సమీపస్థితి నంగీకరించునట్లుగ వన్యమృగాద్యవయవచిహ్నలుగలవేషమును హరిశ్చంద్రుఁడు ధరించెననియు, నలకథాపక్షమున విరహాతురులుఁ డై వినోదార్థ ముద్యానమున కేఁగువాఁడుగాన నలుఁడు తన్నుఁ బీడించు మన్మథునిసామగ్రిని నిరసించువేషమును ధరించెననియు మిక్కిలి చమత్కారముగను సహజముగను వర్ణించియున్నాఁడు.

సీ. "కాదమతుమ్మెదకప్పుఁ ... సైన్యములు గొలువ." (హ. న. 2-18.)

రాఘవపాండవీయమునఁ బాండు, దశరథులు వేఁటకేఁగినసందర్భమున నిట్టివర్ణనము లగపడవు. అట్లె వారి వేఁటరీతియు నందు వర్ణింపఁబడ లేదు.

హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమునం దన్ననో యట్లుగాక హరిశ్చంద్రుని వేఁటవర్ణనమును నలకథలోని నలు నుద్యానవిహారవర్ణనముతో జోడించి మిక్కిలి చమత్కారముగాఁ గవి వర్ణించియున్నాఁడు (చూ. హ. న. 1 ఆ. 21 మొ. 30 వ.)

హరిశ్చంద్రుఁడు వసిష్ఠునిదర్శనముచేయు సందర్భమునందలి వసిష్ఠాశ్రమవర్ణనముతో నలకథలోని క్రీడాసరోవర్ణనమును జోడించి రామరాజభూషణుఁడు మిక్కిలి మనోహరముగా వర్ణించియున్నాఁడు.

సీ. "అతిబహులహరి ... ... మనుజవిభుఁడు." (హ. న. 2-30.)

ఈసందర్భమునందు హరిశ్చంద్రుఁడు దర్శించినవసిష్ఠుని వర్ణనమును, నలుఁడుచూచిన సువర్ణపక్షిరాజహంసవర్ణనమును, జోడించి కవి మిక్కిలి మనోహరముగా వర్ణించెను. గౌరనకవి యీసందర్భములో వసిష్ఠుని వర్ణింపనే లేదు.

ద్వి. "అమ్మునివరుఁ గాంచి యడుగుల కెఱఁగి." (గౌ. హ. ద్వి. పూ. 647.)

అని మాత్రమె చెప్పియున్నాఁడు. శంకరకవి యీస్థలమునందు వర్ణించిన వసిష్ఠునివర్ణనమును మచ్చునకై యిట నుదాహరించెదను.

మహాస్రగ్ధర. "వరరుద్రాక్ష ... ... వసిష్ఠున్." (శం. హ. ఆ-2. ప-32.)

ఈసందర్భములో శ్రీహర్షుఁడు వర్ణించిన రాజహంసవర్ణనమును దానికి శ్రీనాథుఁడు చేసిన యాంధ్రీకరణము నుదాహరించి పైవర్ణనలకును రామరాజభూషణుని ద్వ్యర్థివర్ణనములకును గలతారతమ్యమును జర్చించి చూపుచున్నాఁడను.

శ్లో. "పయోధిలక్ష్మీముషి కేళిపల్వలే రిరంసుహంసీకలనాదసాదరమ్,
స తత్ర చిత్రం విచరంత మంతికే హిరణ్మయం హంస మబోధి నైషధః."
(నై. 11-17.)

శ్లో. "ఆ ధావలంబ్య క్షణ మేకపాదికాం తదా నిదద్రా వుపపల్వలం ఖగః,
స తిర్యగావర్జితకందర శ్శిరః పిధాయ పక్షేణ రతిక్లమాలసః." (నై. 1-121.)

శ్లో. "సనాళ మాత్మాననిర్జితప్రభం హ్రియా నతం కాంచన మంబుజన్మ కిమ్,
అబుద్ధ తం విద్రుమదండమండితం స పీత మంభః ప్రభుచామరం చ కిమ్."
(నై. 1-122.)

సీ. "విలసితజంబాలపులిన భాగమున నుద్దండపద్మాతపత్రంబునీడఁ
గమలకాండకఠోరకంటకాంకురపంక్తి, నొయ్యన కంధరం బొరసికొనుచు
నొంటికాలనె నిల్చి యూర్మిమారుతములఁ,జిగురుటెక్కల జేకు లెగయుచుండ
విశద మై పక్షతిద్వితయంబు వెస జాఱ, జంచు లోకించు కొకుంచితముగ
తే. వరుణరాజున కిడినచామరమువోలెఁ, బొడవుమిగిలిన వెలిదమ్మిపువ్వుఁబోలె
నిబిడనిద్రాభిముద్రితనేత్ర మైన, రాజహంసంబుఁ గాంచె నారాజసుతుఁడు."
(శృం. నై. 1-98.)

సీ. "పరమాత్మవాసనా ... ... నాచక్రవర్తిఁ గనియె." (హ. న. 2-32.)

నిమీలితాక్షుఁడై తప మొనరించుచున్న వసిష్ఠునియాకృతిని జిత్రించుటయందును, బదముల పొందికయందును నేకార్థి యగుశంకరకవిపద్యము రామరాజభూషణుని ద్వ్యర్థిపద్యమునకు బొత్తిగాఁ దీసిపోయియున్న దనుట స్పష్టముగా నుండుటచే నావిషయము నిట విశదీకరింపలేదు.

ఇఁక రాజహంసవర్ణనవిషయమును విమర్శింపవలసి యున్నది. సనాళ మగు కనకపద్మముతోడను విద్రుమదండమండిత మగు (రాజహంసకా ళ్లెఱ్ఱగా నుండును.) పీతచామరముతోడను (వర్ణ్యమగునీ రాజహంస సువర్ణపక్షములు గలది) నౌపమ్యము సిద్ధించుటకై శ్రీహర్షుఁడు

కనకపక్షములు గలయా రాజహంస మేకపాదిక నవలంబించి నిద్రించె ననియుఁ, బద్మమువంటియుఁ, జామరమువంటియు నాకారము సిద్ధించుటకై శిరము ముడుచుకొని దానిని ఱెక్కలతోఁ గప్పికొనియుండె ననియు వర్ణించియున్నాఁడు. మఱియు విరజల్లికొని వ్రేలుచు నుండు చామరముపోలిక సిద్ధించుటకై యాహంసము రతిక్లమాలసమై నిద్రించుచు ముడిచికొనిన శిరస్సును గప్పికొనుటలో ఱెక్కలను జాఱవిడిచికొని యుండెనని హంసాకారమును జిత్రించెను. అట్లే యట్టియాకారమును జూపుటలో నుదాహరించిన యుపమానాంతర మగుసనాళపద్మము నైతము నలముఖవిజిత మగుటంజేసి లజ్జావనత మైనదివోలె నొరగి యుండెనని సరిపెట్టుకొనెను.

శ్రీనాథుని యాంధ్రీకరణమునం దిట్టిచాతుర్య మగపడదు. మీఁదు మిక్కిలిగఁ బయిహంసాకారస్ఫురణకు భంగము గల్గునట్లు పద్మాతపత్రమునీడను గమలకాండముతోఁ గంధరయొరసికొనుచుండె నని చెప్పియున్నాఁడు. మఱియు నాహంసము పై నుదాహరించినరీతి నొరగియున్న బంగారపుఁ బద్మమువలె నున్న దని సంస్కృతగ్రంథమున నుండఁగా శ్రీనాథుఁ డట్టియభిప్రాయమును స్పృశింపకుండుటయేగాక యందు "పొడవుమిగిలిన—పొడవు=ఔన్నత్యము, మిగిలిన=అతిశయించిన" అని విరుద్ధముగా నిలిపియున్నాఁడు. అరయనరయ నీసందర్భమున శ్రీనాథుఁడు శ్రీహర్షునికల్పనమును జిత్రించుటకు యత్నించినట్లె యగపడదు. ఇంతియగాక శ్రీనాథుఁడు "ఔచిత్యం బాదరించియు, ననౌచిత్యంబు పరిహరించియు !" (శృం. నై. 8-201.) అని తాను జేసిన ప్రతిజ్ఞచొప్పునఁ జామరము తెల్లఁగా నుండును గానఁ బీతచామరోపమానము సరికాదని తలఁచి కావలయును. హంసఱెక్కలను విశద పక్షములని మూలవిరుద్ధముగాఁ జెప్పియున్నాఁడు. అందులకు సరిగా నుపమానాంతరమగుపద్మము సయితము తెల్లనిదే యని చెప్పఁదలఁచి "వెలిదమ్మిపువ్వుఁబోలె" అని చెప్పియున్నాఁడు. అరయ నరయ నీసందర్భమున నిజముగాఁ దెలుపురంగును వర్ణించుటయె యుచితముగను స్వాభావికముగను నుండును గాని పెక్కుచోటులం, దద్దానిని గనకపత్త్ర మని వర్ణించియుండుటచే నిచ్చటమాత్రము వేఱొకరీతిని

జెప్పుట సరికా దని తలఁచి శ్రీహర్షకవి పీతచామరముతోఁ బోల్చి యభూతోపమ ననుసంధించియున్నాఁడని గ్రహింపవలసియున్నది.

కొందఱెందు మూలములోని 'వెలిదమ్మి' అనుచో 'పాండమ్మి' యనియు 'విశద' అనుచో 'విరళ' అనియుఁ బాఠాంతరములను గ్రహించియున్నారు; కాని యాపాఠము లమాయికము లగుప్రాచీనముద్రణములందును, నేను జూచిన తాళపత్రగ్రంథములందును నగపడకున్నవి. మఱియు హంసమును బొందమ్మితోఁ బోల్చుటకే కవి యుద్దేశించియున్నయెడల నట్టియౌపమ్యము సరిపడున ట్లుపమానాంతర మగుచామరమునందలి సుప్రసిద్ధమగు తెలుపు స్ఫురింపకుండుటకును, బసుపురంగు భాసిల్లుటకును మూలమున శ్రీహర్షుఁడు నిలిపియున్న పీతత్వవిశేషణము చామరమునకు సైతము నిలుపకుండునా? పయి సంస్కర్త లద్దానిని సైత మేల సవరింపకుండిరో తెలియరాకున్నది. మఱియు వీరు పద్యమునే మార్చి క్రొత్తగఁ గవిత్వముచెప్పినఁ గుదురునేమో కాని యిట్టి చిన్నసవరణములవలన శ్రీహర్షుని కల్పనము శ్రీనాథునిపద్యమునుండి వ్యక్తపడదుగదా? శ్రీనాథునివలెఁ గాక రామరాజభూషణుఁడు సంస్కృతనైషధములోని హంసమునె చిత్రించె ననుటకు సందేహము లేదు; కాని శ్లేషప్రతిబంధమున నట్టిహంసము నలముఖవిజితలజ్జావనతపద్మముఁ బోలె నున్నది యను నుపమానాంతరవాక్యమునుమాత్రము నిల్పఁజాలక యొక్కవరుణచామరౌపమ్యమునుమాత్రమె వచించెను. అట్లయినను బద్మౌపమ్యము సైతము స్ఫురింపఁజేయుచు నద్దానినే యాధారముగాఁ జేసికొని హంసాకారమును జిత్రించి దానికిఁ జామరౌపమ్యమును సరిపెట్టెను. ఈపట్టున వ్యాఖ్యాతచేసిన యర్థముమాత్రము సరిపడదు. "పద్మాసనంబునన్ పద్మ=(సనాళ) పద్మమువంటి, ఆసనంబునన్=ఉనికితో" అని యర్థము చేయవలయును. అట్లయినఁ బద్మాకారము గలిగిన దనుటచే హంస యేకపాదిక నవలంబించి ముడిచికొనిన శిరమును ఱెక్కలతోఁ గప్పికొనియుండె ననునభిప్రాయము లభించును. హంసమును జామరముతో నుపమించుటచేతనే రామరాజభూషణున కిట్టియభిప్రాయము గలదనియు నట్టియభిప్రాయమును, "పద్మాసనంబునన్" అనుదానిచే వ్యక్తపఱిచె ననియు విశదమగుచున్నది. మఱియు నాహంసము 'కల్యాణ (బంగారు) దీప్తి నొప్పుచుండె' నని చెప్పి చామర

ము ను 'హారివర్ణతాశాలి' యని చెప్పియుండుటచే శ్రీహర్షుఁడు కల్పించిన పీతచామరరూపాభూతోపమయే రామరాజభూషణునిచేత సైతము ద్దేశింపఁబడె నని స్పష్టపడుచున్నది. ఈపట్టున సైతము వ్యాఖ్యాత వ్రాసిన యర్థము సరిగా లేదు. "అమరువిధిని (హారి=) బంగారు రంగు గల వర్ణనీయమగు నతిలబ్ధమయిన వర్ణముగలది." అని యర్థము చేయవలసి యున్నది. వ్యాఖ్యాత వ్రాసిన యర్థమునుబట్టి చామరముయొక్కరం గేదో విశదపడనేలేదు. కవి హంసము బంగారు రంగు గల దని విశేషించి చెప్పియుండఁగా నిచ్చట హారిశబ్దమును వేఱు విధముగ నన్వయించుట సరికాదుగదా! మఱియు నిందు రామరాజభూషణుఁడు హంసఱెక్కల వెండ్రుకలు సామాన్యముగా నడఁగియుండునపు డవి చామరౌపమ్యమును గాని కింజల్కాదియుత వికసితపద్మౌపమ్యమును గాని పొందనేరవని తలఁచి హంసము రోమహర్షము నందియుండె నని చెప్పి తన్మూలమున "రతిక్లమాలసః" అను శ్రీహర్షవచనములోని గంభీరాభిప్రాయమును వెల్లడించియున్నాఁడు.

పయిరీతిని రామరాజభూషణుఁడు దుస్తర మగుశ్లేషప్రతిబంధము నేమాత్రమును లక్ష్యపెట్టక యేకార్థిప్రౌఢకావ్యములందువలెనే సామాన్యముగా నెల్లయెడలను దత్తదుచితప్రాబంధికవర్ణనములను జేయుచు వచ్చెను. అట్టివానినెల్లఁ జూపియు వ్రానిలోని కవిచాతుర్యములను బయిరీతిని వివరించియు వ్రాసినచో గ్రంథవిస్తర మగునని తలఁచి కొన్నిస్థలములలోని మనోహరము లగుపద్యములనుమాత్రమిట నుదాహరించుచున్నారు.

మునులను జలపక్షులను జోడించి వర్ణించుట.

చ. "వనరుహాకంద ... ... మానసాబ్జుఁ డై." (హ. న. 2-31.)

లేడిని రాజహంసమును జోడించి వర్ణించుట.

సీ. "కురువిందములచంద ... ... లాలించి యిట్లుపలికె." (హ. న. 2-40.)

హంసకురంగముల మాయాగతివర్ణనము.

చ. "కలయఁగ నిచ్చు ... ... బెట్టుగాన్." (హ. న. 2-45.

నిజముగాఁ బయివర్ణనములు రామాయణములోని మాయాకురంగవర్ణనమును స్మరింపఁజేయుచున్న వని చెప్పవచ్చును. ఇట్టివర్ణనప

సయితము రాఘవార్థమున రాఘవపాండవీయమున వర్ణింపఁ బనిలేదు. అదియే యన నేల? అందు రెండుమూఁడుస్థలములందక్క వర్ణనములే మృగ్యము లై యున్న వని చెప్పవచ్చును.

మునివర్ణనమును హంసవర్ణనమును జోడించుట.

సీ. "అలఘుగతిప్రౌఢి నాత్మభూ ... ... గౌరవమున." (హ. న. 2-51.)

మాతంగీవిరహిణులవర్ణనములను జోడించుట.

సీ. "సుకరాబ్జ ... ... తత్వమునఁజేసి." (హ. న. 2-61.)

మాతంగీ విరహిణీహారవర్ణనముల జోడించుట.

ఉ. "ఆరమణీలలామ ... ... ధురంధరంబు లై." (హ. న. 2-63.)

మదనావస్థలను సంగీతమును జోడించి వర్ణించుట.

సీ. "పాలుపొంద ... ... రాదరమున." (హ. న. 2-68.)

{ హరిశ్చంద్ర తాడితమాతంగస్త్రీలవర్ణనమును, నారద వర్ణనమును జోడించుట. }

సీ. "మనుజపకాండ ... ... నెఱింగింపఁ గౌశికుండు." (హ. న. 2-76.)

ద్వి. "పలుగాలియుంను జండభానురశ్మియుఁను, బొలయ లోఁగెకుమ త్తపోవనంబునకు
నోపి నీ వెక్కడనుండి వచ్చితివో, భూపకీటమ వేరుపురుఁగ వై తీవు!"
(గౌ. హ. ద్వి. పూ. 1219.)

అను హరిశ్చంద్రకథలోని విశ్వామిత్రవాక్యమును—

సీ. "ఏదేశ ... ... , రక్షాధికృతజనవ్రాతపాలిత మైన
శుద్ధాంత మెబ్బంగిఁ జొచ్చి తిపుడు"

... ...

"ఆఖీలదౌవారి కాంధంకరణ మైన, శక్తి నీ కేవిద్య సంభవించె." (శృం.నై.4-8.)

ను నైషధములోని దమయంతీవాక్యమును జోడించి కవి యీక్రింది
ని వర్ణించియున్నాఁడు.

"ఖరకిరణా ... ... కేమిచెప్పుదున్." (హ. న. 2-89.)

ద్వి. "పెరికి బ్రహ్మాస్త్రంబు పిచ్చుక మీఁద, నురవడి సంధింప నుచితమే యకట!
ఖేదంబు మనమునఁ గీల్కొన్న వేళ, నీదృష్టిపథమున నిల్చి భాషింపఁ
గమలారిధరుఁడనో కమలనేత్రుఁడనో, కమల సంభవుఁడనో..."
(గౌ. హ. ద్వి. పూ. 1290.)

అను హారిశ్చంద్రకథాభాగమును.—

శ్లో. "ఆనంద యేంద్ర మథమన్మథ మగ్న మగ్నిం, కేళీభి రుద్ధర తనూదరి నూతనాభిః,
ఆసాద యోదితదయంశమ నే మనోవా,నోవాయదీత్థమథతద్వరుణం వృణీథాః."
(నైష. 8-108.)

అనునైషధకథాభాగమును గవి యీక్రిందిరీతిని జోడించియున్నాఁడు.

చ. "హరిపద ... ... న్నరమాత్రు లర్హులే." (హ. న. 2-93.)

1. పయిరీతినె బేతాళాంధకారవర్ణనములను జోడించి పరస్పరా మ్యమును ధ్వనింపఁజేయుట (హ. న. 3-44), 2. బేతాళవధ-చంద్రికా వర్ణనములను జోడించుట. (హ. న. 3-45), 3. వానవెన్నెలలవర్ణనములను జోడించుట (హ. న.3-46),4.వనపతనపీడిత లగుచంద్రమతీదమయంతుల వర్ణనములను జోడించుట (హ.న.3-48), 5. సూర్యోదయదవాగ్నివర్ణనములను జోడించుట (హ.న.3-50), 6. గంగానదితో నొకసెలయేటిని జోడించి వర్ణించి యౌపమ్యమును ధ్వనింపఁజేయుట (హ.న.3-64), 7. కాశీపురముతో సుబాహుపురమును జోడించి వర్ణించి యద్దానిసామ్యమును ధ్వనింపఁజేయుట (హ. న. 4-35), 8 ఋతుపర్ణవీరబాహులవర్ణనములను జోడించుట (హ. న. 4-75), 9. శ్మశానవర్ణనమును బురవర్ణనమును జోడించుట (హ. న. 5-6), 10. అశ్వపిశాచవర్ణనములను జోడించుట (హ.న. 5-8). 11. పురవనవర్ణనములను జోడించుట (హ.న.5-18), 12. సూర్యాస్తమయవర్ణనమును బాహుకకృతసారథ్య వర్ణనమును జోడించుట (హ. న. 5-29), 13. తాండ్రచెట్టును జీఁకటిని జోడించి వర్ణించుట (హ. న. 5-30), 14. ఇందీవరేశ్వర వర్ణనములను జోడించుట (హ. న. 5-62) మున్నగునవి యతిప్రౌఢిమతో వర్ణింపఁబడినవి. పయిరీతిని వస్తుద్వయమును జోడించిన వర్ణనములే మిక్కిలి చమత్కారముగా వెలయుచున్నపు డీక నుభయపక్షములకును దుల్యముగ నొక్కవస్తువునె వర్ణించునపు డావర్ణనములు లోకోత్తరచమత్కారశాలులై యుండుననుటకు సందియము లేదుగదా!

రాఘవపాండవీయాదులందువలెఁ గాక యిం దుభయపక్షసాధారణము లగునట్లు సందర్భపఱిచికొని రామరాజభూషణుఁడు పురచంద్రార్కోదయాదివర్ణనముల నేకార్థప్రబంధములందువలెనే విపులముగా

వర్ణించియున్నాఁడు. అట్టివర్ణనములనెల్ల నిటఁ జూపినచో గ్రంథవిస్తర మగు ననితలఁచి కొన్నిఁటినిమాత్ర ముదాహరించుచున్నాను. సాకల్య ముగఁ జూడఁగోరువారు వెనుకవ్రాసిన కథాసారపుఁ బట్టికనుబట్టి (చూ.పు. 40.) యాయావర్ణనము లుండు పద్యములను దెలిసికొని చూ చెదరుగాక !

వసంతర్తు వర్ణనము.

*చ. "చిగురు... ... పథికాంగనాళికిన్." (హ. న. 2-9.)

వన్యవస్తువు లయత్నసిద్ధములగు రాజోపచారముల నొనర్చుట.

†సీ. "ప్రచ్ఛాయవన ... ... పంక్తు లయ్యె." (హ. న. 3-20.)

§ఉ. "కమ్మనిపువ్వుఁ ... ... వనింజరింపఁగన్." (హ. న. 3-35.)

---

*"నృపాయ తస్మై హిమితం వనానిలైః, స్సుధీకృతం పుష్పరసైః రహర్మహః,
వినిర్మితం కేతకరేణుభి స్సితం, వియోగినే ఽధత్త న కౌముదీ ముదః."
(నైష. 1-99.)

అను శ్రీహర్ష కల్పనము పైపద్యమునకు మూలమైయున్న ట్లగపడుచున్నది.

†"యః పూరయన్ కీచకరంధ్రభాగాన్, దరీముఖోత్థేన సమీరణేన,
ఉద్గాస్యతా మిచ్ఛతి కిన్నరాణాం, తానప్రదాయిత్వ మి వోపగంతుమ్."
(కుమా. 1-స.)

శ్లో. "రణద్భి రాఘట్టనయా నభస్వతః, పృథగ్విభిన్నశ్రుతిమండలైః స్వరైః,
స్ఫుటీభవద్గ్రామవిశేషమూర్ఛనా, మవేక్షమాణం మహతీం ముహుర్ముహుః."

రామరాజభూషణుఁడు స్థలాంతరమునందు దీని నుపయోగించుకొని యున్నాఁడు.

సీ. "...సముదితానంతశ్వసనఘట్టనంబునఁ, బాణివీణాగుణప్రతతి మెఱయ."
(హ. న. 2-76)

అల్లసాని పెద్దనార్యుఁడును నీజాతికల్పనము నుపయోగించుకొని యున్నాఁడు.

శా. "వాలారుంగొనగోళ్ల నీవలసత న్వాయించుచో నాటకున్
మేళం బైనపిపంచి నిన్న మొదలు న్నీవంటమిం జేసి యా
యాలాపంబయ వేళఁ బల్కెడుఁ బ్రభాతాయాతవాతాహతా
లోలతంత్రుల మేళగింపఁగదవే లోలాక్షి! దేశాక్షికిన్." (మను. 3-57.)

§శ్లో. "విలాసవాపీతటవీచివాదనాత్, పికాళిగీతే శ్శిఖిలాస్యలాఘవాత్,
వనేఽపి తౌర్యత్రిక మారరాధ తం, క్వ భోగ మాప్నోతి న భాగ్యభాగ్జనః.

సూర్యాతప తప్తస్త్రీవర్ణనము.

సీ. "కట్టెండ తాకున ... ... వేదండగమన!" (హ. న. 3-34.)

* సీ. "బాలికబడలికc ... ... రసోద్భేదకరముగాదె." (హ. న. 3-36.)

శా. "కట్టెండన్ వదనంబు ... ... నం దయ్యెడన్." (హ. న. 3-37.)

తదర్ధ మధ్యాప్య జనేన తద్వనే, శుకా విసృష్టాః పటవ స్త మస్తువన్,
స్వరామృతే నోపజగుశ్చ శారికా, స్తథైవ తత్పౌరుషగాయనీకృతాః."

(నైష. 1. 102-103.)

ఇట్టి జాతులకల్పనములను రామరాజభూషణుcడు వసుచరిత్రమున నీక్రిందిరీతి నలంకరించియున్నాcడు.

సీ. "నృపమౌళిభవసువర్ణపరాగములు సువర్ణపరాగములు నభిన్నత వహించెc
గమనీయతపనీయకదళికాపవనంబు, కదళికాపవనంబు గలసి మెలcగె
లలితమాగధలోకకలకంఠగానంబు, కలకంఠగానంబు నలమికొనియెc
దతవాదకసమీరహతకిన్నరీరుతుల్, కిన్నరీరుతులు నేకీభవించె

తే. నపుడు సేరంగవచ్చినయవనిజాని, కవనిజానీక మచట సాష్టాంగ మెఱగెc
గేళివనబహిరంగణాక్షీణమధుర, మధురసస్ఫురానుబింబసంభావనమున."

(వసు. 1-149.)

మ. "అలచైత్రాంచిత సత్రశాలికల నిష్టాహారతృప్తిం గుతూ
హలము ల్గాంచుద్విజావళుల్ శ్రుతిహితావ్యాజానులాపంబులో
నలఘుశ్రీకరశాఖికాంచలవినిర్యత్కేసరార్ద్రాశిషతం
బులు రాల్చెన్ నరదేవరత్నమకుటీభూషావిశేషంబుగన్." (వసు. 1-183.)

ఇట్టివి వసుచరిత్రమున ననేకములు గలవు. ఇట్టివానినెల్లc బయిహరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యాన మలంకరించుచున్న కారణమున వీని నిటc జూపవలసెను.

* తరుదోహదకల్పనముల నీరీతిని జమత్కరించి చెప్పుటయం దీకవి కభిరుచి మెం డని తోcచుచున్నది. వసుచరిత్రమున (1-158, 15J; 3-143, 147.) నిట్టివి పెక్కులు గలవు. (హ. న. 2-8.) పయి హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానపద్య మట్టివానికి శిరోభూషణ మనcదగియున్నది.

సీ. "చిగురుకేంగేలు సాచె రసాలవల్లరి, తేcటిచూపులc జూచెc దిలకలతిక
పికగీతిc బాడి చూపెc బ్రియాళులత పల్కెc, గీరభాషలc గర్ణికారశాఖ

వానకుఁ దడిసినస్త్రీని వర్ణించుట.

సీ. "కచభృంగములు ... ... దద్దర్శనంబు." (హ. న. 3-48.)

చక్రవాకీవిరహవర్ణనము.

సీ "పతి చన్న దిక్కు ... ... జక్కవవెలంది." (హ. న. 4-7.)

ఇయ్యరీతిని గవిసమయసిద్ధము లగువిషయములనే గాక మహాకవు లిట్టివర్ణనములందుఁ బౌరాణికవిషయములను లౌకికవిషయములను గూడ గ్రహించి చమత్కరించుచుందురు.

సూర్యాస్తమయము.

మ. "దివికిం ధాత్రికిఁ ... ... పయిం బర్వఁగన్." (హ. న. 4-9.)

అంధకారవర్ణనము.

సీ. "వల్లవీరతిఁ దేలి ... ... బోదివికోనియొ." (హ.న. 4-11.)

"జారతతులు పొగడ" అనువాక్యమునుబట్టి "అహల్యాయై జార" అను మొదలగు శ్రుతిప్రస్తుతవిషయములు సైతము నింద్యము లగుటచే నవి జారులు పొగడఁదగిన వని నిరసించుట యుచిత మను కవి యౌచిత్యపోషణలాలసత్వము వెల్లడియగుచున్నది.

చంద్రోదయవర్ణనము.

చ. "అపరపయోధిఁ ... ... సేసఁ బ్రాలనన్." (హ. న. 4-12.)

ఇందు హిందూవివాహపద్ధతియు నప్పటికాలమునఁ గాలనివేదనము చేయు ఘటీయంత్రపద్ధతియు వ్యక్తపఱుపఁబడెను. ఒకచిన్నపాత్రమునకు సన్ననిరంధ్రము పొడిచి యద్దానిని జలపూరిత మగునొక పెద్దపాత్రలో నుంచుటయు, నాచిన్నపాత్ర నూసందుమూలమున వచ్చిన నీటిచే నిండి మునుఁగుటయే కొన్నియెడల జాములకును, కొన్నియెడల ముహూర్తములకును, కొన్నియెడల ఘటికలకును నిట్లు కల్పకుని యిచ్ఛానుసారముగా నివేదకమగుచుండుటయుఁ బూర్వకాలములందు జరుగుచుండెడిది. అట్టిదానినే ఘటీయంత్రమందురు. ఇప్పటికైమిన్నను

ముఖరక్తినింపె నింపుగల సంపఁగికొమ్మ, వన్నెగా నగి యేలెఁ బొన్నతీఁగె
సురభిళశ్వసనంబు నెరపె సింధుకవల్లి, గ్రుచ్చెఁ దావులు సోఁకఁ గ్రోవిరెమ్మ
తే. యాత్మరుచిరోపచారంబు లధిప కల్ప, కంబునకుఁ దత్తదామోదగరిమఁ బెనుప
నంగనానిత్యకలితదోహదవిశేష,సన్నుతాచారముల నడిసన్నకతన. (వసు.1-158.)

లు'మున్న గువానికి బదులుగ నదియె పూర్వకాలములందు వాడఁబడెడి దని పయికల్పనలోని "అపరపయోధిఁ బ్రొద్దుగడియారము గ్రుంక" అను వాక్యమువల్ల విశదమగుచున్నది.

నక్షత్రవర్ణనము.

సీ. "ఇనుఁబాసి... ... ...ప్రతతు లలరె." (హ. న. 4-13.)

ఇందు విరహిణీప్రభృతినాయికావ్యాపారములు మున్నగునవి సూచింపఁబడినవి. మఱియు నప్పటికాలమునందు సయితము బోర్డుబల్లలపై సుద్దముక్కలతో బోధనీయాంశములను వ్రాసి బడులలో బోధించుచుండెడివా రనియు, నప్పుడు సయితము బాలికాపాఠశాల లుండెడి వనియు దీనివలన వ్యక్తపడుచున్నది. కావున "మీకు నల్లపలకలు మొదలైనవి ఉన్నవా? వీథిబళ్లలో నల్లపలకలు, వ్రాఁతబల్లలు, పటములు, అచ్చుపుస్తకములు ఉండవు"అను నిప్పటివారి (E. Marsden B. A., First Reader) పూర్వచరిత్రానభిజ్ఞతయుఁ, గుశలంమన్యతయుఁ బరిహాసనీయము లగుచున్న వని చెప్పవచ్చును.

వేగుఁజుక్కవర్ణనము.

ఉ. "దీపితతారమార్తిక...... నయ్యెడన్." (హ. న. 4-24.)

కవికాలమునందలి మార్తికవాణిజ్యవిషయమును,వణిజులకాలమునందలి రాజాపగమమందుఁ బడుచిక్కులును సూచితము లగుచున్నవి.

ఘంటామాఘమును జమత్కరించుట.

శ్లో. "ఉదయతి వితతోర్ధ్వరశ్మిరజ్జా వహిమకరే హిమధామ్ని యాతి చాస్తమ్,
వహతిగిరిరయం విలంబిఘంటాద్వయపరివారితవారణేంద్రలీలామ్." (మా.4-21.)

అను మాఘుకవికల్పనమును వేఱువిధముగ మార్చి చమత్కరించి యున్నాఁడు.

శా. "ఆశాదైన్యదశా...... దత్తద్దిశాంతంబులన్." (హ. న. 1-31.)

ఇందు గజములపయి మంగళోదకపూర్ణకలశముల నుంచునప్పటి యాచారము వర్ణింపఁబడినది.

వసంతవర్ణనము.

ఉ. "పూని మహావనీ......నభీప్సితార్థముల్." (హ. న. 2-4.)

౩౦. దనంతరకథనీయ మగుహరిశ్చంద్రునియాగమును, విశ్వామిత్రాభీప్సితావాప్తియు ననునవి సూచితములగుటచే నిందు నూచ్యార్థసూచనము వెలయుచున్నది. మఱియు నిందుఁ గవికాలమునందు జరిగిన విజయనగరరాజ్యవిప్లవానంతరభావు లగుతురుష్కకృతవర్ణసాంకర్యాదిబాధలను మాన్పి తిరుమలదేవరాయతత్పుత్రాదులు చేసినకర్ణాటరాజ్యపునరుద్ధరణము సైతము సూచిత మగుచున్నది. తిరుమలదేవరాయలు తురకల నణఁచి వర్ణసంకరములను బాపినట్లు—

సీ. "చటులశార్వరమగ్నసర్వవర్ణోద్ధార, పటిమ సెవ్వనిరాజభావ మొసఁగు."

(వసు. 1-13.)

అను వసుచరిత్రములోని కవిరచిత మగు సీసపాదమువల్ల స్పష్టపడుచున్నది.

అట్లె యీహరిశ్చంద్ర నలోపాఖ్యానము తుదిని "నృపదేశాదిశాన్తిస్తు ప్రశస్తి రభిధీయతే" అను నిర్వహణ సంధ్యంగరూపమున వెలయు నీక్రిందిపద్యమునందు సైతము కవి తనకాలమందు జరిగిన విజయనగరరాజ్యవిప్లవమును దదనంతరమునఁ దిరుమల దేవరాయతత్పుత్రాదులు చేసిన కర్ణాటకాంధ్రధరణీపునరుద్ధరణమును ధ్వనింపఁజేసి యున్నాఁడు.

సీ. "అతనుపావక...... ఖరరాజకరజాతకాతరత్వ మడంగె......

తే. .... ధవునిఁ దేజోరవిందబాంధవునిఁ బాసి

...................................నిలువ." (హ. న. 5-70.)

హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానరచనాకాలమునకుఁ దక్కన తురకరాజ్యములకంటె నడిల్ షాహియుఁ, గుతుప్‌షాహియు మిక్కిలి యభివృద్ధిలో నుండినవి. అందుఁ గుతుప్‌షాహి పూర్వదిక్కుననుండెడిది. అవానిఘనతను నప్పటి యుద్ధపుగడబిడలను గవి యందందు సూచించియుండెను. అట్టివాని నిటఁ జూపుచున్నాను.

బాలార్కకిరణప్రసారవర్ణనము.

సీ. "తొలిమిన్కు... ... ...

మును గట్టుసులుతాని మోలెఁ బట్టినయింద్ర... ...

తే. .... నభముఁ బ్రాఁకె." (హ. న. 4-33.)

వసంత ర్తువర్ణనము.

సీ. "సరసధారావి... ... బ్రద్యుమ్నచక్రవర్తి." (హ. న. 2-6.)

పయిపద్యద్వయమునుబట్టి కృతి కాలపుయుద్ధములయందు రథగజ తురగపదాతులె విజయసామగ్రు లనియుఁ, గత్తులు, కటారులు, చిల్లకోలలుమాత్రమె యప్పటియాయుధము లనియు, దండెత్తి వెడలినరాజులు గుడారములను వేసికొని శత్రుపురములయొద్ద విడిసి శత్రుపురములను ముట్టడించెడువా రనియు, నిప్పటిఫిరంగులు మున్నగు నగ్నిమయాయుధముల కప్పుడు ప్రాచుర్యము లే దనియు విశదమగుచున్నది.

చతుర్థాశ్వాసమున నాకేశనఖపర్యంతము స్త్రీవర్ణనము మిక్కిలి మనోహరముగఁ జేయఁబడెను. వానిలో నొకటిరెండుపద్యములను మాత్ర మిటఁ జూపుచున్నాను.

*చ. "మెలఁత ముఖ......ధారణ శక్తి నిల్చునే." (హ. న. 4-46.)

చ. "నలువ నవారవిందములు......సంస్మరించుచున్." (హ. న. 4-52)

చ. "అనఁటులజన్మమెత్తి......మరలింపఁ గంటిమే." (హ. న. 4-51.)

ఇం దెక్కువవానికిని దక్కువవానికి వివాదము గల్గినపుడు న్యాయసభలయందుఁ దక్కువవాని న్యాయము బయల్పడనేర దను దురాచారమును గవి యుద్ఘాటించియున్నాఁడు.

గ్రంథవిస్తరభీతి నుదాహరింప నైతిని గాని యిట్టి నిరుపమాన వర్ణనములు పెక్కు హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమునందుఁ గలవు. పయి రీతిని వ్యంగ్యప్రధానముగను, గల్పనాభాసురముగను, బ్రసాదగుణ

---

* సీ. "వంచనామతిఁ బ్రాడ్వివాకు లై వటువు లొ్,జ్జల కప్పగించిరి చదువు లెల్ల." (మను. 3-126.)

అని యిట్లొజ్జల కప్పగించుట యనునది యల్లసాని పెద్దనార్యుఁడును నుపయోగించి యున్నాఁడు. బింబరుచిశాలికి ధారణశక్తియుండ దనువిషయమును గవి వసుచరిత్రము నందును దడవియున్నాఁడు.

మ. "అలినీలాలక! కంటె చిల్క భవదీయాలాపలీలాప్తి నిం
పలరం గోరి విపక్వదాడిమతరువ్యాలంబిశాఖాఫల
జ్వలనావాఙ్ముఖ మై తపంబు సవరింపన్ సాగె నే లబ్బెడిం
దలక్రిం దైన ననూనవాగ్గ్రహణమేధాశక్తి బింబాశికిన్." (వసు. 3-143.)

భూషితముగను వెలయునట్లుగ నీద్వ్యర్థికావ్యము నేకార్థికావ్యమువ లెను గొన్నియెడల నంతకంటె మనోహరముగను గవి నడిపించియు న్నాఁడు. శ్లేషార్థఘటన మాతని కొకలీలవంటి దగుటచే దానియనురో ధమున నితరద్వ్యర్థికావ్యకర్తలవలె నాతఁ డిందుఁ బ్రాబంధికమార్గము లను జూపుటలో వెనుదీసియుండలేదు. వేయేల? అర్థద్వయాలంకృత ముగనే కవిత్వము చెప్పుట యాతని కొకస్వభావ మని చెప్పవచ్చును. హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమున నుభయార్థసమములగు పద్యములను సైత మర్థాంతరాలంకృతములుగ నుండునట్లు తఱచుగ రచించుటయే యందులకు నిదర్శనము. ఇట్టిరీతి యితరద్వ్యర్థికావ్యములం దగపడదు.

రామరాజభూషణునికవిత్వపుస్వభావములు.

1. శబ్దాలంకారపరత్వము.

రామరాజభూషణుఁడు మొదటిదశలో వ్యస్తాక్షరి మున్నగు నవధానతంత్రములందును నాశుబంధగర్భకవిత్వములయందును నిరో ష్ఠ్యాది చిత్రకవిత్వములందును నాసక్తుఁడై యుండెడివాఁ డని నరస భూపాలీయములోని యీక్రిందిపద్యమువల్ల విశదమగుచున్నది.

సీ. * "శతలేఖినీపద్యసంధానధారేయు........." (నర. 1-13. చూ. పు. 1.)

ఓష్ఠ్యము.

క. "భూమిసుమనో........." (నర. 2-175.)

ఇందుఁ బ్రత్యక్షరమందును నజ్ఝల్లులు రెండునుగాని, వానిలో నొకటిగాని నియమముగా నోష్ఠ్య మయియుండును.

ఓష్ఠ్యనిరోష్ఠ్యసంకరము.

శా. "భూనాథోత్తమజంభజంభన......" (నర. 4-60.)

పయిరీతినె యొక యక్షరమున నోష్ఠ్యసంబంధ ముండుటయు దాని వెనుకటియక్షరమున నేమాత్రము నోష్ఠ్యసంబంధము లేకుండు టయు ననునీనియమము తుదిదాఁక నిందుఁ బాటింపఁబడెను.

---

* కవి "శతలేఖినీపద్యసంధానధారేయు"(నరసభూపాలీయము 1-13)అనిచెప్పి నినరీతి నవధానతంత్రజ్ఞుఁడు గాన ధారణాశక్తిలేని సమకాలికులగు కొందఱ నిట్లు పరిహసించి తన ధారణ శక్తిని సూచించుచు వచ్చెనని తోఁచుచున్నది.

అచలజిహ్వము.

క. "భోగాంబువాహ ... ..." (నరస. 3-160.)

కంఠ్యములు నోష్ఠ్యములు నగు హల్లులయుత్పత్తిలో జిహ్వాచలన మనావశ్యకముగాన నట్టిహల్లులతో మాత్రమే పద్యమును నడుపు నియమ మిందుఁగలదు.

వర్గపంచకరహితసుగంధి

"హారహీరసారసారి ... ..." (నర. 5-46.)

అంతస్థములతోడను నూష్మములతోడను మాత్రమె యీపద్యము నడుపఁబడెను.

వృత్తకంద గర్భసీసము.

సీ. "మహితవిద్వజ్జనమండలీవినుత సా,హిత్యప్రియంభావుకాద్యుదార

... ...

తే. నిరుపమదయాపయోనిధి నిరతభరిత, చారుచరితనిర్మలతరసత్యరుచిర

తరణికులమణి నరసింహాధరణిరమణ, ఘనతరగుణనిధీ మను జనులు పొగడ."

(నర. 4-89.)

ఇందు సీసచరణములు నాల్గిటిలోను బాదాదివర్ణము నొకటిని బాదాంతవర్ణత్రయంబును విడిచినయెడల మత్తేభవృత్తము లభించును.

గర్భము. "హితవిద్వజ్జనమండలీవినుతసాహిత్యప్రియంభావుకా."

అట్లె గీతపద్యమును మొదటినుండియుఁ గందపద్యపువరుసను గ్రహించి తుదివర్ణాష్టకమును విడిచినచోఁ గందము లభించును.

గర్భకం. "నిరుపమదయాపయోనిధి, నిరతభరితచారుచరిత నిర్మలతరస

త్యరుచిర... ... ."

*పద్మబంధము.

స్రగ్ధరా. "రామాకశ్రీసమగ్రారణకృతభయముద్రాసనక్తారమారా

రామారక్తాసనద్రాష్ట్రభరణపటిమాత్రాసకు స్తీకుమారా

రామాకుస్తీకుసత్రాప్రకటతరవిచిత్రాపవిత్రాసమారా

రామాసత్రావిపత్రాశ్రయనరసరుచి గ్రామసశ్రీకమారా!" (నర. 4-86.)

---

* ఈపద్మబంధ యుద్ధారమును అప్పకవీయము(1918-వ సంవత్సరము, ద్వితీయ ముద్రణము) 4-వ యాశ్వాసములో చూడవలయును.

కవినామపతినామగర్భిత *చక్రబంధము.

శా. "రక్షానాకపమూర్తి భాసురగభీరా విక్రమోహాస్పదా
దక్షారమ్యమతిస్థిరాధరణ విద్యాకృత్యశంకిస్వనా
పక్షస్సింధుపకన్యకా నరసభవ్యా తిగ్మధీతంత్రదా
దాక్షిణ్యారతనాదవైభవవినోదా హేమనాగాశ్వదా!" (నరస. 4-88.)

తృతీయవలయమున "నారసింహాంకితమ్" అనియు, షష్ఠవలయమున "మూర్తికవికృతి" అనియు నిం దిముడ్పఁబడెను.

"కావ్యాన్తర్గడుభూతా యా సా తు నేహ ప్రపంచ్యతే,
రసస్య పరిపంథిత్వా న్నాలంకార ప్రహేలికా.
ఉక్తివైచిత్ర్యమాత్రా సా చ్యుతదత్తాక్షరాదికా."

"ఆదిశబ్దా త్క్రియాకారకగుప్త్యాదయః" అను సాహిత్యదర్పణ సూక్తిచొప్పున రసభంజకము లగుటంజేసి యట్టివానిని విపులముగా నన్ని గ్రంథములందును రచింపక యొక్క నరసభూపాలీయము నందుమాత్రము జాతి కొక్కొక్కటిని మాత్రమె కవి చూపియున్నాఁడు. అందును నాశ్వాసాంతమునఁ గృతిపతి సంబోధన పద్యములందే వానిని జొనిపి యున్నాఁడు. అందును నరసభూపాలీయము ప్రథమగ్రంథమును గథాసందర్భము లేక యలంకారశాస్త్రత దుదాహరణమును నై యున్న దియుఁ గాన నందు మాత్రమె చూపి యంతటితో విరమించెను. వసుచరిత్ర హారిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానములు కథాసందర్భములు గల మహాప్రబంధములును గవితాపరిపాకావస్థలో రచింపఁబడినవియు నగుటచే వానియం దీపుండువంటిరచనమును నిలుపఁడయ్యె. తుదకుఁ దన్నుఁ గూర్చి చెప్పికొను సందర్భమునందు సైతము నరసభూపాలీయము నందువలెఁ బయిశక్తులను జెప్పికొనక యమృతము లొలుకు నట్లుగా ధారాకవనముం జెప్పఁగలవాఁడ నని మాత్రమె చెప్పికొనెను.

చ. "నను శ్రీరామపదారవిందభజనా ... ..." (వసు. 1-17.)

అట్లయినను రామరాజభూషణుఁడు నరసభూపాలీయమునఁ

---

* ఈచక్రబంధ యుద్ధారమును అప్పకవీయము (1918-వ సం॥ ద్వితీయ ముద్రణము) 4-వ యాశ్వాసములో చూడవలయును.

జెప్పికొనిన తనశక్తుల నెల్ల నేర్పుతో వసుచరిత్ర హరిశ్చంద్ర నలోపాఖ్యానమునందలి యాశ్వాసాంతగద్యములలోని "చతుర్విధకవితానిర్వాహక" అనువిశేషణమూలమున సూచించియే యున్నాఁడు. అట్లే గ్రంథద్వయమునందును—

"... ... ... ఏలబ్బెడిం
దఱక్రిందైన ననూనవాగ్గ్రహణమేధాశక్తి బింబాళికిన్." (వసు. 3-143.)

అనియు;

చ. "... ... బింబరుచిశాలికి ధారణశక్తి నిల్చనే." (హ. న. 4-46.)

అనియు ధారణాశక్తిశూన్యుల నుద్ఘాటించి తన యవధానతంత్రదక్షతను సూచించియున్నాఁడు.

కవిత్వము పరిపాకదశకు వచ్చుకొలఁదిని రసౌచిత్యపోషణపరత్వము బలపడుచుండును గాన నట్టి తనయపేక్షను వసుచరిత్రహరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానములలోని "సాహిత్యరసపోషణ" అను నాశ్వాసాంతగద్యలమూలమున సూచించియున్నాఁడు. అట్లే హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమునందు—

క. "శ్రీరామభూషణవచశ్శ్రీరసపోషణ భళీ... ..."

అని యిట్లాంజనేయుఁడు తనతోఁ బల్కినట్లు చెప్పియున్నాఁడు. పయిరీతిని వసుచరిత్ర హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానములందు రసభంజకములు కాని యనుప్రాసాది శబ్దాలంకారములనుమాత్రమె నిలుప నారంభించెను. నిష్పక్షపాతబుద్ధితోఁ జెప్పవలసివచ్చినపుడు రసౌచిత్యపోషణముగ మనోహరము లగు శబ్దాలంకారములను నిలుపునేర్పు రామరాజభూషణునికి మాత్రమే యుండె నని చెప్పనగును. అట్టినేర్పు నరసభూపాలీయకాలమునకే యలవడి యంతకంతకుఁ బరసీమ నధిరోహించెననియుఁ జెప్ప నొప్పును. వెనుక నుదాహరించినపద్యములందే కవియొక్క యట్టినేర్పు విశదపడుచున్నది. అట్లయినను గవికృతగ్రంథత్రయములనుండియు నిట మరల నొక్కొక్కపద్యమునుమాత్ర ముదాహరించుచున్నాను.

సీ. "నెలవంకతోడి విన్నెలవంకగలమేటి, నెలవంక రహితాంశునియతిఁ దెగడి
నవయమ్మువానిఁ గన్నవయమ్ముగలయింతి, నవయమ్ముఁ దాల్చు వా నన్నుఁ జేసకి

కడలేక తరిగొండకడలేకడలఁ ద్రోయు, కడ లేక మైన మీఁగడల గెల్చి
కపురాలవన్నెచొక్కపురాలనగు మేని, కపురాలపోతు బింకంబు నణఁచి
తే. తనరుచులు లోకములు నిండఁ దనరుచుండు
లాటకరహాటలలనాలలాట ఫలక
మలయజము లైననీదునిర్మలయశంబు
లమితగుణసాంద్ర! నారసింహక్షితీంద్ర! (నర. 4-68.)

సీ. "లలనాజనాపాంగ వలనావసదనంగ, తులనాభికాభంగదోళప్రసంగ
మలసానిలవిలోలదళసాసవరసాల, ఫలసాదరశుకాలపనవిశాల
మళినీగరుదనీకమలినీకృతధునీక, మలినీసుఖితకోకకులవధూక
మతికాంతసలతాంతలతికాంతరనితాంత, రతికాంతరణతాంతసుతనుకాంత
తే. మకృతకామోదకురవకావికలవకుళ, ముకుళసకలవనాంతప్రమోదచలిత
కలితకలకంఠకులకంఠకాకలీవి,భాసురము వొల్చు మధుమాసవాసరంబు."
(వసు. 1-126.)

సీ. "సనకాదిమునిమోహ జనకాహిరిపుగేహ, కనకాసనారోహ గౌరవంబు
నవనానుగుణమందపవనాయగతనంద, నవనాధికానందవివలనంబు
ఘనదీధితికలాపఖనదీజలఖగాప, ఘనదీపితద్వీపగతివిభూతి
యమరీభుజవిచాలి చమరీజవికచాలి, సమరీతికకచాలి చారుమహిమ
తే. నరతనువుతోన సురవరనగరమహిత, బహుతరైశ్వర్యధుర్యులు ప్రస్తుతింపఁ
గాంచు టొప్పదె నామాట మించెదేని, నీకు నీవైభవము నిల్చుటే కడింది."
(హ. న. 2-96.)

పయిరీతి నంతటను స్థానవర్ణాదినియమములు దప్పకుండ స్వర్ణకారుఁడు నగిషీపని చేయురీతిని, జిత్రకారుఁడు చిత్తరువులఁ జిత్రించు రీతిని శబ్దాలంకారములతోఁ బద్యములను రచించుట యిక్కవి కొక స్వభావ మైయున్నది. అట్లె యాశ్వాసాంతకృతిపతిసంబోధనపద్యములకుఁ గథావస్తువుతోఁగాని రసముతోఁగాని యంతగా సంబంధ ముండదుగాన నందు శబ్దాలంకారభూయిష్ఠతను జూపుచుండును. అట్టి యాశ్వాసాంతపద్యములలో మొదటిపద్యము ముక్తపదగ్రస్త మై యుండుటయు, నప్పద్యము మత్తేభశార్దూలములలో నొకటి యై యుండుటయు, నీతనిగ్రంథత్రయమునందును నియమముగా నగపడుచున్నవి. శార్దూలమత్తేభములనడక వెనుకతూఁగునఁ గులుకుచు నవిలా

సముగ వెలయుచుండు నని తలఁచియే కావలయును. సాభిప్రాయముగాఁ గవి యట్టిముక్తపదగ్రస్తపద్యములను నియమముగా మత్తేభశార్దూలములతోఁ జెప్పుచువచ్చె నని తోఁచుచున్నది. నరసభూపాలీయము ప్రథమగ్రంథ మగుటచేతనో, లేక చతుర్థాశ్వాసమున ముక్తపదగ్రస్తోదాహరణములు రెండుండుటచేతనో యందుఁ జతుర్థపంచమాశ్వాసములతుదినిమాత్రము ముక్తపదగ్రస్తపద్యములు లేవు. మఱియుఁ జతుర్థాశ్వాసములోని యుదాహరణపద్యములు రెండుసయితము కందపద్యము లయియున్నవి. అచ్చటఁ దప్పఁ దక్కిన నరసభూపాలీయప్రథమ ద్వితీయ తృతీయాశ్వాసాంతములందును, వసుచరిత్ర హరిశ్చంద్ర నలోపాఖ్యానముల యాశ్వాసాంతము లన్నిఁటియందును నవ్యభిచరితముగాఁ బయి నుదాహరించిన నియమము వెలయుచున్నది. మనుచరిత్రమున నొక్క పంచమాశ్వాసాంతమునమాత్ర మొకముక్తపదగ్రస్తపద్యమగపడుచున్నది. అట్టి యీనియమ మితరప్రబంధములందును నగపడదు.

2. పయిరీతిని శబ్దాలంకారములను జిత్రించుటయే గాక యర్థాలంకారములను జిత్రించుటయు, నందును సమతాదినియమములను బాటించుటయు నీతనికి సహజ మగుగుణ మని గ్రహింపవలసియున్నది. అలంకారశాస్త్రాలంకృతకృతులను గవి యీక్రిందిరీతిని వర్ణించియున్నాఁడు.

సీ. "నిజరూపమునకు వన్నియఁ దెచ్చువేతొక్క, బెళుకొందుధ్వని హీరకళిక లమర
ఛాయాంతరాలక్ష్యసహజతేజము లైన, లక్షణావైడూర్యలక్ష లమర
రతులతోఁ దులదూఁగు రమణీయరసవిశేషములను గారుత్మతములు మెఱయ
గురుసువర్ణగుణైకగుంభితస్థితిఁ దాల్చు, నాయికనాయికోన్నతులు సెలఁగ
తే. నిల నలంకారనికరంబు లిరవుకొలిపి, కమలభవగేహినీపరిష్కరణకరణ
యోగ్యములుగా నొనర్చినభాగ్యనిధుల,భామహాదుల ననిశంబుఁ బ్రస్తుతింతు."
(నర. 1-18.)

పయి నుదాహరించినరీతి నిక్కవికిఁ గలశబ్దార్థాలంకారాభిరుచిని బట్టి యప్పకవి పేర్కొనిన సప్తవిధకవులలో నితఁడు విశేషించి వాచకుఁడును, భూషణార్థియు ననఁదగియున్నాఁడు.

సీ. "గణవర్ణశబ్దార్థగుణదోషనికరంబు, పరికించి కూర్చుఁ గబ్బము వివేకి
బహుతరానుప్రాసపదబంధనియమంబు, వదలక కృతి సేయు వాచకుండు
మృదుమధురోక్తులు వెదకి కావ్యం బెల్ల, రచియించుఁ బదపడి రాచికుండు
మితశబ్దములలోన నతివిపులార్థంబు, నిమిడించు నర్థాఖ్య నెసఁగు నతఁడు
తే. సెప్పు యమకంబు లెప్పట్లశిల్పకుండు,పొందుపఱుచు నలంకృతుల్ భూషణార్థి
సరళపదవిరళార్థ విస్ఫురణముగను, జూపు రస మెందు మార్దవస్ఫుటకరుండు."
(అప్ప. 1-210.)

ఈభూషణార్థితాబిరుదము సయితము రామరాజభూషణుని బిరుదమునకు ("రామభక్త్యతిశయమువలెనే" చూ. పు. 25.) సార్థక్యమును సంపాదించుచున్నది. శబ్దార్థాలంకారరచనావిషయమున నీతఁడితరమహాకవుల నతిక్రమించి నిరుపమాన మగునైపుణ్యముతో నెసఁగుచుండు వాఁడు గావున నీతనిని విశేషించి వాచకుఁడు భూషణార్థియు నగు నని వ్రాసితిని. అట్లయినను నీతఁడితరమహాకవిసాధారణముగా వివేకి రాచికార్థికశిల్పకమార్దవానుగతరూపబిరుదములకును నర్హుఁడే యని చెప్పుటకు సందేహములేదు. * ఈతని యలంకారరచనానైపుణ్య మనన్యసాధారణ మనుతలంపుననే గణపవరపు వేంకటకవి తన ప్రబంధరాజ వేంకటేశ్వర విజయవిలాసమునం దీక్రిందిరీతిని బేర్కొని యున్నాఁడు.

* రామరాజభూషణుఁడే తన కట్టిశక్తులు గల వని కృతిపతి పలికినట్లు చెప్పికొనెను.

సీ. "బాణువేగంబును భవభూతిసుకుమార,తయు మాఘుశైత్యంబు దండిసమత
యలమయూరుసువర్ణకలన చోరునియర్థ,సంగ్రహంబు మురారిశయ్య నేర్పు
సోముప్రసాదంబు సోమయాజులనియ,మంబు భాస్కరునిసన్మార్గఘటన
శ్రీనాథునిపదప్రసిద్ధధారాశుద్ధి, యమరేశ్వరునిసహస్రముఖదృష్టి
తే. నీక కలదటుగాన ననేకవదన, సదనసంచారఖేదంబు సడలుపఱచి
భారతీదేవి నీ జిహ్వఁ బాదుకొనియె, మూర్తికవిచంద్ర! విఖ్యాతకీర్తిసాంద్ర."
(నర. 1-15.)

పయివానికి హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమునుండి యొక్కొకపద్యము నుదాహరణముఁ జూపుచున్నాను.

సీ. "అల విన్నకోట పెద్దనలక్షణజ్ఞత, శబ్దశాసనకవి శబ్దశుద్ధి
ప్రాబంధికపరమేశ్వరునర్థమహిమంబు, భయకవిమిత్రు నిపదలలితత
శ్రీనాథువార్తాప్రసిద్ధి నాచనసోము, భూరికాఠిన్యంబు పోతరాజు
యమకవిధము మల్లయమనీషిచిత్రంబు, పింగళిసూరకవివరు శ్లేష
తే. మాంధ్రకవితాపితామహునల్లికబిగి, ముక్కుతిమ్మన తేటయు భూషణుని య
లంకృతియు నీకె కలదోఁ దలంప లక్షణకవి యప్పయ వేంకటసుకవిచంద్ర!

స్వర్ణకారుఁడు కుందనపుఁ బనిచేసి మాణిక్యములను బంగారములోఁ బొదిగి యపూర్వాలంకారముల నొనరించునట్లే రామరాజ

---

1. సుకుమారత.	సీ. కురివిందముల.	2-40.
2. శైత్యము.	ఉ. కమ్మనిపువ్వు.	3-35.
3. సమత.	సీ. చిలికినచోసెల్ల.	3-39.
4. సువర్ణకలన.	ఉ. బంగరుగట్టు.	అవ-20.
5. అర్థసంగ్రహము.	సీ. వలిజక్కవకెకాదు.	4-21.
6. శయ్యానేర్పు.	క. అనియనిమిష.	4-55.
7. ప్రసాదము.	సీ. వలిచన్నుదిక్కు.	4- 7.
8. నియమము.	చ. అన వినిరిచ్చపాటు.	3-24.
9. సన్మార్గఘటన.	శా. కట్టెండక వదనంబు.	3-37.
10. పదప్రసిద్ధధారాశుద్ధి.	మ. క్షితికన్యా	అవ-33.
11. సహస్రముఖదృష్టి.	సీ. పరమహంసాన్వయ.	2-87.

ఆ. "అల్లసాని వానియల్లిక జిగిబిగి, ముక్కుతిమ్మనార్యు ముద్దుపలుకు
పాండురంగవిభుని పదగుంభనంబును, గాకమానురాయ నీకుఁ దగుర."

అని యిట్లు తెనాలిరామకృష్ణుఁడు బట్టుమూర్తితోఁ బల్కెనని యొకగాథ గలదు. నిజమునారయ నట్టి కవితావిలాసములు రామరాజభూషణున కుండుటచేతను, నతనికి మూర్తినామ ముండుటచేతను, గాకమానిమూర్తి యనుకవి వేఱొకఁ డను విషయము తెలియనివా రెవ్వరో పైపద్యమును గల్పించి ప్రబంధాంకమూర్తిరాయని గాకమానిమూర్తిరాయనిగా భ్రమించి రని గ్రహించునది. పయిపద్యమున నుదాహరించిన యల్లికజిగిబిగి మున్నగుగుణము లీపేట నుదాహరింపఁబడియున్న గుణములందును వానిలక్ష్యములందును నంతర్భూతములు కాఁదగిన వై యుండుటచే మరల వాని కిట నుదాహరణములు వేఱుగఁ జూపఁబడవయ్యె.

భూషణుఁడును నలంకారాంతరములను శ్లేషతో జోడించి యమూల్యములు నపూర్వములు నగునలంకారములను జిత్రించుచుండును. సామాన్యముగా నేయలంకారమును నైనను శ్లేషతో జోడించిచెప్ప వలనుపడియుండుటయు నట్టియెడల నాయలంకారమునకు సహజ మగుశోభకన్న శ్లేషానుగ్రహమున నత్యద్భుత మగుశోభ లభించుటయు సుప్రసిద్ధము. ఇంత యేల ?

"అస్య (శ్లేషస్య) చాలంకారాంతరవివిక్తవిషయతాయా అసంభవా ద్విద్యమానే ష్వలంకారాంతరే ష్వపవాదత్వేన తద్బాధకతయా తత్ప్రతిభోత్పత్తిహేతుత్వ" మ్మని (సాహి. ద. పరి. 10) యిట్లుగ నేదేని యితరాలంకార మున్నపు డచట శ్లేషాలంకార ముండితీరు నని కొంద ఱభిప్రాయపడునంతటి ప్రాచుర్య మలంకారలక్ష్యములందు దీనికిఁ గలదు.

వేయేల ? పయిమతమును ఖండించుచు సాహిత్యదర్పణకారుఁ డలంకారరాజమగు నుపమాలంకారము శ్లేష లేక యుండ నేర దనియుఁ బూర్ణోపమాలంకార మున్నచోట నెల్ల శ్లేషోపమల కంగాంగీభావసంకరము వెలయుచుండు ననియు నంగీకరించియున్నాఁడు.

"సకలేత్యాదౌ చ (సకల కలం పుర మేతత్ జ్ఞాతం సంప్రతి సుధాంశు బింబ మివ) నోపమాప్రతిభోత్పత్తిహేతుశ్శ్లేషః ; పూర్ణోపమాయానిర్విషయత్వాపత్తేః. 'కమల మివముఖం మనోజ్ఞ మేత' దిత్యాద్యస్తిపూర్ణోపమావిషయ ఇతి చేన్న ; యది సకలేత్యాదౌ శబ్దశ్లేషతయా నోపమా తత్కిమపరాద్ధం మనోజ్ఞ మిత్యాదావర్థశ్లేషేణ ?...కించాత్రశ్లేషస్యైవ సామ్యనిర్వాహకతా. శ్లేషబంధతః ప్రథమంసామ్యస్యాసంభవా దిత్యుపమాయా ఏవాంగిత్వేనవ్యపదేశోజ్యాయాన్."

అని యిట్లు (సాహి. ద. పరి. 10) సిద్ధాంతీకరించియున్నాఁడు.

పయిరీతి నొక్క యుపమాలంకారమేగాక యనేకాలంకారములు 'షానుగ్రహము లేక నిర్వహింపఁబడ నేర వనుటకు సందేహము లేదు. వున నట్లు శ్లేషతో జోడించి యలంకారములను జిత్రించు నభిరుయు, నందు నిరుపమానమగుశక్తియు నేర్పును గలరామరాజభూషణునియలంకారము లమూల్యములు నద్వితీయములు నై యుండు ననుట యతిశయోక్తి కానేరదు. పైయంశ మీవఱ కుదాహరింపఁబడిన రామరాజభూషణుని పద్యములనుబట్టియే విశదపడఁగలదు. అట్లయినను

నిచట నీతనిగ్రంథత్రయము నుండియు నొక్కొక్క పద్యమును దీసి యుదాహరించుచున్నాను.

సీ. "బహుతరాశాభ్రాంతి బయలు వ్రాకకయున్నఁ, గువలయద్వేషంబు గోరకున్న
వీటితమ్ముల విరిపోటు సేయకయున్న, దోషాభిభూతుఁ డై తోలఁగకున్న
జగతి నందఱకును బగలోనర్పకయున్న, వారుణీసక్తిని బాఱకున్న
ద్విజరాజపరిభవోద్వృత్తి చేకొనకున్న, సరసుల నింకింపఁ జాలకున్న
తే. సాటి యగువిశ్వవినుతశశ్వత్ప్రతాప, వైభవధ్వస్తదుర్వారవైరివీరుఁ
డైన యోబయనరసింహు నమితభువన, భవనభృతతేజమున కబ్జబాంధవుండు."
(నరస. 5-161.)

సీ. "గిరికన్య మేన నేకీభవించినఁ గాని, తియ్యవిల్తుని నిరోధింపరాదు
సింధుజ నెద నుంచి సిరుల మించినఁ గాని, మిహిరాంశుగనుసన్న మెలఁపరాదు
శుభవాణి యభిముఖస్ఫురణఁజూపినఁ గాని, పఱచుటంచలఁ గ్రిందుపఱుపరాదు
పద్మిని గరముఖప్రాప్తిఁ దేల్చినఁ గాని, రేల ముమ్మరము వారింపరాదు
తే. నేర్పన నటంచు నృపతి యీనెలఁతఁ దలఁచి
తలఁచి సగ మగు సాత్త్వికోదయదశాను
భావములఁ జెందు నన్మద ప్రసవబాణ
బాణమగ్నతఁ గాంచుఁ దాపము వహించు."
(వసు. 3-94.)

శా. "శ్రీవైదేహసుతక్ ......మా కెప్పుడున్."
(హ. న. అవ-1.)

రామరాజభూషణునికవిత్వము ధ్వనిప్రచురమై యుండుననియు, నలంకారాలంకృతమయి యలరారుచుండు ననియు నింతవఱకువ్రాసియే యున్నాను. ఆవిషయమును విశదీకరించుట కయి యిచ్చటఁ బయిను దాహరించిన పద్యములలోఁ బ్రస్తుత మగు హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యాన పద్యమునందలి యాతనినైపుణిని నా నేర్పుకొలఁదిఁ గొంతవఱకుఁ జూపుచున్నాఁడను.

పయి నుదాహరించిన "శ్రీవై దేహ..." అనుపద్యమునందుఁ బ్రాకరణికశ్లేషాలంకారానుప్రాణిత మగుతుల్యయోగితాలంకారము వెలయుచున్నది. ఇందు వైదేహసుతనువలెనే భార్గవజయలక్ష్మినిసైత మబ్జభృచ్చాపలీలావాప్తిచే వరించె ననియు, జనకసుత యెట్లు శ్రీరామునకుఁ గుశలవత్త్వామూల్యమాంగల్యదీక్షావాల మగుపరిగ్రహ మయ్యెనో

యట్లే భార్గవజయలక్ష్మియుఁ గుశలవత్త్వామూల్యమాంగల్యదీక్షావా లంబగుపరిగ్రహ మయ్యెననియు నిట్లుపమానధ్వనులు స్ఫురించుచున్నవి. మఱియు జనకసుతానిష్ఠ మగుకుశలవత్త్వామూల్యమాంగల్య దీక్షావాల పరిగ్రహత్వమునకును భార్గవజయలక్ష్మీనిష్ఠకుశలవత్త్వామూల్యమాంగల్యదీక్షావాలపరిగ్రహత్వమునకును భేదము గల్గియున్నను నభేదము శబ్దసామ్యముచే నిర్వహింపఁబడుటచే నతిశయోక్తియు స్ఫురించుచున్నయది. ఇంతియకాక భార్గవజయలక్ష్మీత్వరూప శబ్దసామ్యము స్ఫురించు భార్గవియగులక్ష్మికన్న జనకసుత యభిన్నయగుటచే శ్రీరామచంద్రుని యనుకూలనాయకత్వము నిర్బాధ మను విషయము ప్రశ్లేషానుగ్రహమున నే ధ్వనిత మగుచున్నది. అట్లే శ్రీరామచంద్రునకు జనకసుతేతరభార్య భార్గవజయలక్ష్మియే యని స్ఫురించుచుండుటచేఁ బరిసంఖ్యాలంకారము నయితము ధ్వనితమగుచున్నది. సపత్నులు నయితము పరస్పరస్నేహముతోఁ దన్ను సేవించునట్లు చేయఁగల్గిన నేర్పు శ్రీరామునకు వర్ణింపఁబడుటచే నాతనియం దనన్య దేవతాసాధారణ మగు సర్వశక్తిత్వమును దన్మూలమునఁ బరాత్పరత్వమును ధ్వనితము లగుచున్నవి. మఱియు నట్లు సపత్ను లన్యోన్య స్నేహముతో నుండునట్లు చేసికొనఁగల్గిన సర్వశక్తుఁడే ద్వ్యర్థికావ్యమునందలి యర్థద్వయము నవిరుద్ధముగ జోడించు సామర్థ్యమును బ్రసాదింపఁగలవాఁ డని తలఁచి కవి యట్టిశ్రీరాముఁడు తనకు శుభశ్రీలిచ్చుఁగాక యని గ్రంథాదిని జేయఁదగిన యాశీర్వాదరూప మంగళాచరణమును జేసె ననియు, నట్టి నిపుణుఁడే కృతిద్వయమును జోడించిన యీద్వ్యర్థికృతికిఁ బతి కాఁదగినవాఁ డనియు నిట్లనేకాభిప్రాయములు ధ్వనితము లగుచున్నవి. ఇంతియకాక నలుఁడు దమయంతిని గలిపురుషజయలక్ష్మిని బరిగ్రహించి యత్యుత్కృష్టుఁ డై యొసంగిన నలకథాపర్యవసానవిషయమును హరిశ్చంద్రుఁడు చంద్రమతిని విశ్వామిత్ర జయలక్ష్మిని బరిగ్రహించి యత్యుత్కృష్టుఁ డై యొసంగిన హరిశ్చంద్రకథాపర్యవసానమును, బయి కృత్యాదిపద్యముచే సూచింపఁబడుచున్నందునఁ గవియొక్క గంభీరాశయము వెల్లడి యగుచున్నది.

నిపుణముగాఁ బరికించినచోఁ నిట్టియలంకారపరంపరలును ధ్వనిచయంబులును నీతనికవిత్వమందు మిక్కిలి ప్రచురము లై యగపడు

చుండును. విమర్శించువాని శక్తికొలఁది నీమహాకవి కవితలోని నైపుణ్యము వెలువడుచునే యుండు నని చెప్పుట యతిశయోక్తి కానేరదు. పయిరీతిపద్యము లీతనిగ్రంథమున ననేకములు గలవు; గాని వానినెల్లఁ బయిరీతిని విమర్శించిచూపినచో గ్రంథవిస్తర మగు నని యుదాహరింపలేదు.

3. పయినుదాహరించిన శబ్దార్థాలంకారరచనానైపుణియు, శ్లేషకవితాపాటవమును మున్నగుస్వభావము లీతనికి ముఖ్యముగా శ్రీహర్షమహాకవిరచించిన సంస్కృతభాషామయ మగునైషధకావ్యపుఁబఠనపాఠనాదులచే నలవడిన వని తోఁచుచున్నది. కావుననే నైషధకావ్యపద్ధతుల ననుసరించు స్వభావమొకటి యీతని కలవడినది. ఇట్టిస్వభావము నరసభూపాలీయరచనాకాలముననే యీతని కంకురించి యంతకంతకు నతిశయించినది. వసుచరిత్రమున నైషధానుస్మృతి యత్యధికముగా వెలయుచున్నదనియు నందుఁ గొన్నియెడల శ్రీనాథుఁ డాంధ్రీకరింపక విడిచికొనిన కల్పనములు సైతము సంగ్రహింపఁబడె ననియు నారచించిన వసుచరిత్రవిమర్శనమున మిక్కిలి విపులముగాఁ జూపియున్నాను. (వసు. విమ. 23-35. మున్నగు పే. చూ.) తుద కట్టి నైషధములోని కథపట్టునె గ్రహించి హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానములోని నలకథలోఁ బూర్వభాగమునంతను దనివి దీఱ నడిపించియున్నాఁడు. ఆసందర్భములోని నైషధమార్గములను ద్వ్యర్థికావ్యమె యయినను నిందు సాధ్యమయినంతవఱకు ననుసరించి సంగ్రహించుచు వచ్చెను. అట్టివానిలోఁ గొన్ని యీవఱ కుదాహరింపఁబడిన యష్టాదశవర్ణనాప్రసంగము మున్నగు సందర్భములలోఁ జూపియున్నాను. (పు. 130-132-135-136;) అట్లయినను మఱికొన్ని నైషధానుస్మృతు లీకవి గ్రంథత్రయమునుండియు దీసి చూపుచున్నాను.

శ్లో. వృథార్పయంతీ మపథే పదంత్వాం, మరుల్లలత్పల్లవపాణికంపైః,
ఆలీవపశ్యప్రతిషేధతీయం, కపోతహుంకారగిరా వనాళిః. (నైష. 3-14.)

చ. భవదరిభూమిపాలకులపాలిక చెంచెత కాత్మదుర్దశల్
వివరముగా వచింప వనవీథి దయామతిఁ బల్కనీనియ
ట్లవిరళమందమారుతచలాచలచారుపలాశహస్తముల్
తవిలి విదిర్చు శౌర్యగుణధామ నృసింహనృపాలశేఖరా!. (నర. 5-79.)

శ్లో. అపి ద్విజిహ్వాభ్యవహారపౌరుషే, ముఖానుషక్తాయతవల్గువల్గయా
ఉపేయివాంసం ప్రతిమల్లతాంరయ, స్మయేజితస్య ప్రసభంగరుత్మతః. (నై. 1-63.)
మ. వరవల్గావిభవంబు దష్టభుజగవ్రాతంబు గా సింగిణుల్
గురుపక్షద్వితయంబుగాఁగ సరసక్షోణీశ్వరారూఢమా
తురగోత్తంసము నిందిరాహృదయనాథుం దాల్చు ప్రత్యక్షబం
ధురపక్షీంద్రునిలీలఁ జూచు నహితస్తోమంబు భీమంబుగాన్. (నరస. 5-208.)

నైషధములో నాయికానాయకపరస్పరదృష్టివర్ణనములు 7, 8 సర్గలయారంభమునం దతిమనోహరముగాఁ జేయఁబడినవి అట్టివర్ణనములచాయలు నరసభూపాలీయమునం దనేకము లగపడుచున్నవి. (నర. 2-21, 37, 75, 86, 87; 3-39. ప.) వసుచరిత్రమునందును వాని యనుసృతులు గలవు. (చూ. వసు. వి. 71-పు.) వసుచరిత్రమునఁ గల నైషధములోని యితరకల్పనముల యనుసృతులు నైతము నేనురచించిన వసుచరిత్రవిమర్శనమున విపులముగా నుదాహరింపఁబడియుండుటచే (వసు. వి. 23. పు.) నిట మరల నుదాహరింపలేదు.

హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమునందు :—

శ్లో. అచీకరచ్చారు హయేనయా భ్రమీః, ర్నిజాతపత్రస్యతలస్థలేనలః,
మరుత్క్రమద్వ్యాపినతానుశిక్షితే, వితత్యవాత్యామయచక్రచంక్రమాన్.
(నైష. 1-73.)

క. "పలువగ... ... ...దనరన్." (హరి. న. 1-18.)

ఈపద్యమున "మహాబలచిత్రప్రౌఢి" అనుదానికి సుడిగాలులవంటి ప్రౌఢితో ననువిశేషార్థము గ్రహించినచో మూలమున కేదో యొకరీతిగ సరిపడును. వ్యాఖ్యాత యట్లు చేయకుండుటకుఁ గారణము తెలియకున్నది.

శ్లో. "ఫలేన మూలేనచ వారిభూరుహాం, మునేరి వేత్థం మమ యస్య వృత్తయః."
(నైష. 1-133.)

వ. "వనరుహ... ... ... ధనము లొనర్చుచున్...." (హ. న. 2-31.)

ఉపమానవస్తువులు తపమొనరించి యుపమేయభూతము లగు నాయికావయవరూపజన్మాంతర మెత్తి తమతోంటిజన్మమునందలి కోఱంతలను బాయుచున్న వని యిట్లు వర్ణించుటయు నైషధానుసృతియే యని తోఁచుచున్నది.

శ్లో. "శ్రితపుణ్యసర స్సరి త్కటంధం న సమాధిక్షపితాఖిలక్షపం,
జలజం గతి మేతు మంజుళాం దమయంతీపదనామ్ని జన్మని" (నైష. 2-10.)

మ. "అరవింద ప్రకరం... ... ...పురావాసనన్. (హ. న. 4. 53.)

చ. "అనుటులజన్మమెత్తి ... ... గంటిమే." (హ. న. 4-51.)

శ్లో. "విదర్భసుభ్రూ స్తనతుంగతాప్తయే, ఘటా ని వాపశ్య దలం తపస్యతః,
ఫలాని ధూమస్యధయానధోముఖాన్,సదాడిమేదోహదధూపినిద్రుమే."
(నైష. 1-83.)

మ. "అలినీలాలక కంటె... ... ... (వసు. 3-143.)

శా. "నానాసూనవితాన ... ... (వసు. 2-47.)

క. "అట లై కింశుకశిఖలోఁ, జెలఁగుచు మ స్నొంతతపముఁజేసెనొ చెలి వే
నలి నరసింహునియురమునఁ, జెలువగుచెంగల్వదండ చేరువఁ గల్గెన్." (నర-3-86.)

సీ. "ఒంటిగా మదిరాసు ... ..." (నర. 2-129.)

చెక్కటఁ జెయ్యి చేర్చుట.

శ్లో. "ఇతి స్ఫుటం తద్వచస స్తయాదరాత్ సురస్పృహారోపవిడంబనాదపి,
కరాంకసుప్తైకకపోలకర్ణయా శ్రుతం చ తద్భాషిత మశ్రుతంచ తత్."
(నైష .9-60.)

తే. "అని నృపాలుండుపలుక హస్తాంక సుప్త, కోమలైకకపోల యై యామృగాక్షి."
(శృం. నై. 4-79.)

సీ. "చెలువక్రొమ్మించులేఁ జెక్కుటద్దంబొయ్యఁ, బాణిపల్లవశయ్యఁ బవ్వళించె."
(శృం. నై. 2-163.)

సీ. "సుకరాబ్జమైత్రీ విశోభమానములైన, వదనకాంతులు వింతవగలు దెలుప."
(హ. న. 2-61.)

క. "సతిచెక్కుటఁ జెయిసేర్పఁగ, నతులకరాంగుళులు సాంజనాస్రయుతము లై
రతిపతిబాసట మించిన, శితపంచశరమ్ము లనఁగఁ జెలఁగు నృసింహా."
(నరస. 3-92.)

మ. "అరవిందంబు విలాసమందిరము నీహారాంశుఁడేకోదరుం
డరయంగోత్రవిరోధమేటికి ననర్హాంబంచు నూహించి యి
ర్వురఁ బొందించు పయోధికన్య క్రియఁ జేర్చుం గేలు గండస్థలిం
దరుణీరత్నము చింతచేత నరసేంద్రా ! సాంద్రతేజోనిధీ !" (నర. 3-128.)

అని యిట్లు నైషధరీతి నలంకరించియున్నాఁడు.

హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమునందలి పంచనళీవర్ణనాసందర్భము సయితము నైషధానుస్మృతినె వెల్లడించుచున్నది.

ఈసందర్భమునందు సంస్కృతభారతమునందువలె నాంధ్రభారతమున స్వయంవరసభలో రాజులు వర్ణింపఁబడి రనియైనఁ జెప్పఁబడ లేదు. దమయంతి స్వయంవరసభకు వచ్చి పంచనళినిఁ జూచి నలు నేర్పరింపఁ జాలక ఖిన్నయై దేవతలను నుతింపఁగా వారు కరుణించి తమ దేవతాచిహ్నముల నామెకుఁ గనుపఱుపఁగా నామె నలుని గ్రహించి యాతని వరించినట్లు భారతమున నున్నది.

శ్రీహర్షకవి యీసందర్భమున స్వయంవరాగతరాజులను సరస్వతి వర్ణించినదని కల్పించి మిక్కిలి మనోహరముగా వర్ణించియున్నాఁడు. ఆసందర్భములోని యారీతి నద్వితీయమగు వర్ణనము చేయుట మనుజమాత్రునకు దుష్కర మనియు, నది సరస్వత్యావేశమున నట్లు వెలువడిన దనియుఁ గవి యుద్దేశించినట్లు ధ్వనించుచున్నది. అట్టి యాపూర్వవర్ణనములలోని పంచనైషధీవర్ణనరీతిని యీక్రిందను జూపుచున్నాను.

సంస్కృతనైషధమునఁ బంచనైషధీసందర్భము పదుమూఁడవ సర్గమందంతటను బదునాల్గవసర్గమున మొదటియిరువదిరెండుశ్లోకముల వఱకును వర్ణింపఁబడినది. గ్రంథవిస్తరభీతిచే వాని నన్నింటిని నిట నుదాహరింపక వాని యభిప్రాయములోని సారమునుమాత్ర ముదాహరించుచున్నాను.

దమయంతి నలునే వరియించెద ననునిశ్చయముతో నున్నదని విని యింద్రాగ్నివరుణులు నలుగురునుస్వయంవరసభయందు నలునిరూపముతో వచ్చి నలునియొద్దనే కూరుచుండిరి. సరస్వతి వారిని వర్ణించి చెప్పుటలో నింద్రుని వర్ణించునపు డింద్రనలపరముగ నర్థద్వయ ముండు నట్లును నట్లే యితరదేవతలను వర్ణించునప్పుడును దత్తద్దేవతాపరముగాను నలపరముగాను నర్థద్వయముండునట్లునునొక్కొక దేవతను నాలుగేసిశ్లోకములతో వర్ణించెను నలుని వర్ణించిన నాలుగుశ్లోకములందును నలపరమగునర్థ మొకటియు నేకైకదేవతాపర మగునర్థమొకటియు వెలయుచున్నది. దమయంతి నలుని గ్రహింపలేక దేవతలను బ్రార్థించి వారి ప్రసాదమునఁ దెలివొంది నలుని వేఱుపఱచుట కవకాశము గల్గియున్న

సరస్వతీవాక్యములను విమర్శింపఁ గల్గి నలుని దేవతలనుండి వేఱుపఱచి గ్రహించెను.సరస్వతి వర్ణించినవానిలో నలవర్ణనమందును దేవతావర్ణనమందును బ్రతిశ్లోకమునను నలుఁడు వర్ణింపఁబడియుండఁగా నలవర్ణనాపద్యచతుష్టయములో నొక్కొకశ్లోకమును నొక్కొకదేవతమాత్రమే శ్లేషమూలమున వర్ణింపఁబడుటచే నలమహారాజితఁ డనిగ్రహించుట కవకాశ మున్నదిగదా.నలుఁడు లోకపాలాంశసంభూతుఁడు గాన దేవతావర్ణనపద్యము లన్నిటియందును నలపరార్థాంతర ముండుటయు నలవర్ణనాపద్యములలో నేదో యొకదేవతవర్ణనము శ్లేషమూలమున వెలయుచుండుటయు స్వారస్యముగనే యుండునుగదా? దేవతాప్రార్థనానంతరమున నిట్టి విమర్శనమే దమయింతి చేసినలుని గ్రంహించినట్టును, నట్లు గ్రహించినవిషయమును నక్కాలమున దేవతాప్రసాదమున నగపడఁ జొచ్చిన భూస్పర్శనాభావాదిదేవతాచిహ్నములచే దృఢపఱచికొని నట్టును శ్రీహర్షకవి విశదీకరించి యున్నాఁడు.

శ్లో. "ప్రసాద మాసాద్య సురైః కృతం సా సస్మార సారస్వతసూక్తిసృష్టేః,
దేవా హి నాన్యద్వితరన్తి కిన్తు ప్రసద్య తేసాధుధియం వదన్తే." (నైష. 14-8.)

"శేషం నలం ప్రత్యమరేణ గాథా యా యా సమర్థా ఖలుయేనయేన,
తాం తాం తదన్యేనసహాలగంతీం తదా విశేషం ప్రతి సందధే సా."(నైష. 14-9.)

"ఏకైకవృత్తేః ప్రతిలోకపాలం పతివ్రతా త్వం జగృహు ర్దిశాం యాః,
వేదస్మ గాథా మిళితా స్తదా సా వాశా ఇవైకస్యనలస్య వశ్యాః."(నైష.14-10.)

"నిశ్చిత్య శేషం త మసౌ నరేశం ప్రమోదమేదస్వితరాం తరాభూత్,
దేవ్యా గిరా భావితభంగి రాఖ్యచ్ఛిత్తేన చింతార్ణవయాందశేదమ్."(నైష.14-11.)

"త్యాగం నరేంద్రాదిచతుష్టయస్య కి మభ్యనంద త్క్రమసూచితస్య, [15.)
కిం ప్రేరయామాస నలేచతస్రాం కాసూక్తిరస్యామమకః ప్రమోహః." (నైష.14-

"పరస్య దారాన్ ఖలు మన్యమానై రస్పృశ్యమానా మమరై ర్ధరిత్రీమ్,
భక్త్యైవ భర్తు శ్చరణౌ దధానాం నలస్య తత్కాల మపశ్య దేషా."(నైష.14-16.)

"సురేషు నాపశ్య దవైక్ష దక్ష్ణో ర్నిమేష ముర్వీభృతి సమ్ముఖే నా."(నైష.14-1.)

"సురేషు మాలామమలామపశ్యన్న లేతు బాల మలినీ భవంతీమ్..."(నైష.14-20.)

"చిహ్నైరమీభి ర్నలసంవిదస్యా స్సంవాద మాప ప్రథమోపజాతా,
సాలక్షణవ్యక్తిభిరేవ దేవ ప్రసాద మాసాదిత మప్యబోధి." (నైష. 14-22.)

పై పంచనళీసందర్భము నాంధ్రీకరించుటలో శ్రీనాథుని శృంగారనైషధమునం దిట్టిచాతుర్య మగపడదు; కాని సంస్కృతనైషధరీతి నే శృంగారనైషధమునందును గవి యింద్రాదిదేవతల నొక్కొక్కపద్యముతో వర్ణించి వానియందుఁ దత్తద్దేవతాపరముగాను నలపరముగాను నర్థద్వయ ముండునట్లు వర్ణించెను. (శృం. నై. 5-166, 167, 168, 169.) నలుని వర్ణించునపు డొక పద్యమును మూఁ డుపమాన వాక్యములనురచించియున్నాఁడు. (శృం. నై. 5-173.)

*తే. "నళిననేత్ర ప్రత్యర్థి దానవశతాహి, తాత్మచేష్టాగరిష్ఠత నరసి చూడ
నితఁడు జీమూతవాహనుఁ డింత నిక్క, మింపు పొంపిరివోవ వీక్షింపు మితని.
(శృం. నై. 5-172.)

వ. "మఱియు నితండు హుతవహుండునుం బోలె బహువిగాధ మఘవదధ్వరాజ్యాభిషేకవికస్వరతేజోవిరాజితుండు నీశానమూర్తిభేదంబును, దండధరుండునుం బోలెఁ బరప్రాణౌత్క్రాంతిదానసమర్థశక్తి సంపన్నుండును, సంజ్ఞానందకుండును, వరుణుండునుం బోలె బ్రతికూలవాతప్రచారచటులవాహినీ సహస్రసంసేవితుండును బ్రచేతసుండును నితనిం గనుంగొను మిప్పురుషపంచకంబునందు నీకుం గన్నిచ్చకువచ్చు నతని వరియింపుము. (శృం. నై. 5-173.)

---

*శ్లో. అత్యాజిలబ్ధివిజయప్రసవ స్త్వయా కిం విజ్ఞాయతే రుచిపదం న మహీమహేంద్రః,
ప్రత్యర్థిదానవశతాహితచేష్టయాదసౌ జీమూతవాహనధియం న కరోతి కస్య.

శ్లో. యే నామునా బహువిగాధసురేశ్వరాధ్వ రాజ్యాభిషేకవికసన్మహసా బభూవే,
ఆవర్జనం త మనుతే నను సాధు నామ గ్రాహం మయానల ముదీరిత మేవ మత్ర.

శ్లో. య చ్చండిమారణవిధివ్యసనం చ తత్వం
బుధ్వాశయాశ్రిత మముష్య చ దక్షిణత్వమ్,
సైషా నలే సహజరాగభరా దముష్మి
న్నాత్మాన మర్పయితు మర్హసి ధర్మరాజే.

శ్లో, కింతే తథా మతి రముష్య యథాశయ స్సాప్య
త్త్వత్పాణిపీడనవినిర్మితయే న పాశః,
కా స్మానవా నపతి నో భువనం చరిష్ణు
ర్నాసా వముత్ర నరతా భవ తీతి యుక్తమ్. (నైష. 13-27, 28, 29, 30.)

ఆని యిట్లు నలవర్ణనము శుద్ధశ్లేషగుంభితముగ చేయఁబడియున్నది.

సంస్కృతనైషధమునందువలె నలవర్ణనము శుద్ధమగు ప్రకృత శ్లేషతో లోకపాలనలపరార్థద్వయము గల్గునట్లు చెప్పక శ్రీనాథకవి పయిరీతి నుపమానవాక్యములను నిల్పుట నిపుణముగా నుండలేదు.

"తద్భిన్నత్వే సతి తద్గతభూయో ధర్మవత్త్వ"మ్మను లక్షణము చొప్పున నుపమానము భేదసూచక మయియుండఁగా దమయంతి కెట్లు సందేహము గల్గె నని కవి తలంచెనో!

"వెలయఁగఁ బంచనైషధి విభేదము నేర్పఱుపంగలేక." (శృం. నై. 5-176.) అని యెట్లు చెప్పెనో తెలియకున్నది.

మఱియు శ్రీనాథుఁడు, సరస్వతీశ్లేషవాక్యవిమర్శన శక్తి దమయంతికి దేవతాప్రసాదమునఁ గల్గె ననియే చెప్పలేదు. దేవతాలక్షణములగు ధరణీస్పర్శనాభావాదులు దేవతలు నలుగురయందుమాత్రము గనుపట్టుటం జేసి దేవతాప్రసాద మక్కఱలేకయే నలుని స్వయముగనే గ్రహించె నని చెప్పియున్నాఁడు. మీఁదు మిక్కిలి దేవతలు మదనార్తులయి యుండుటచే వా రిప్పట్టున వంచకులయి సహాయపడ రని సైతము దమయంతి పల్కినట్లు చెప్పియున్నాఁడు.

తే. "విబుధవరు లేనిఁ బ్రణమిల్లి వేఁడికొందు, నలుని; వారేల యిత్తురు నాకు నతని
మదనశోషణబాణసంపాతపీత, ఘనకృపాసింధుగహ్వరాకారమతులు."
(శృం. నై. 5-179.)

క. "మంచకమధ్యస్థితము, ద్వంచకపంచకమునందు వరుస మెయిఁ బరీ
క్షించెద నే నొక్కించుక, పంచజనసుపర్వలక్ష్యపర్వశ్రేణిన్."
(శృం. నై. 5-180.)

వ. "అనుచు నేవురం గలయంగనుంగొని యందు." (5-181.)

మ. "ధరణిం బొందనికోమలాంఘ్రికమలద్వంద్వంబులుం ఘర్మశీ
కరయుక్తంబులు గాని ఫాలములు పక్ష్మక్షోణులం బత్రకే
సరము ల్గందనిపూవుదండలు నిమేషవ్యాఖ్య సైకోని దృ
క్సరసీజంబులు నల్వురందుఁ గనియెం గాంతాలలామం బొగిన్."
(శృం. నై. 5-182.)

అని యిట్లు దమయంతి దేవతలను ధిక్కరించి స్వయముగనే నలుని గ్రహించె నని చెప్పి మఱల దేవతలకుఁ గోపముపోవునట్లు వారినిఁ బ్రార్థించి కన్నులు తుడిచినట్లు చెప్పియున్నాఁడు—

వ. "కని యైదవవాఁడు నిషధరాజగుట యెఱింగి దేవతాప్రసాదంబులేక యేకార్యంబును ఫలింపనేరదు...అనుచు దివిజసభాజనంబునకుం బ్రారంభించి...తత్ప్రసాదలబ్ధం బైనబుద్ధివైభవంబున నమర్త్యవిలక్షణంబు లగు ..చిహ్నంబులను సందేహంబువాసి." (శృం. నై. 5-183.)

అని యిట్లు శ్రీనాథుఁడు మూలవిలక్షణముగా నాంధ్రీకరించి యున్నాఁడు. దేవతలఁ బ్రార్థించి వారిప్రసాదమున బుద్ధివైశద్యము నందకముందే నలుని గ్రహించిన దమయంతికి దేవతాప్రసాదమున నావల కున్న జ్ఞానమే కల్గె నని చెప్పుటలో నేమిస్వారస్యమున్నదో తెలియ కున్నది.

రామరాజభూషణుఁడన్ననో శ్రీనాథునివలెఁ గాక సంస్కృత నైషధమందువలెనే హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమునందును మిక్కిలి ప్రౌఢిమతోఁ బంచనలిని వర్ణించియున్నాఁడు.

సీ. "ఎన్న నేరికిఁ... ... ...సంభ్రమింప." (హ. న. 2-111.)

గీ. "అపుడ... ... ...మాత్రఁ బోడమ." (హ. న. 2-12.)

చ. "అమరవర... ... ...దద్వశంబుగాన్." (హ. న. 2-113.)

శ్లేషప్రతిబంధ మగుటచే నిందు సంస్కృత నైషధమందువలె విపులముగా వర్ణింపఁజాలకున్నను బయిసీసపద్యమునందు రామరాజ భూషణుఁడు శ్రీహర్షునివలెనే యతిప్రౌఢముగఁ బంచనైషధిని వర్ణించి యున్నాఁడు. పయిసీసపద్యమునందు నలపరముగను నైకైకదేవతాపర ముగను నర్థద్వయ ముండునట్లుగ నొక్కొక్కవాక్యమున నొక్కొక్క దేవతను వర్ణించెను. నలవర్ణనవాక్యమున దేవతాచతుష్టయపరముగను నలపరముగను నర్థపంచక ముండునట్లు సంఘటించెను. ఈయైదవవాక్య రీతి సంస్కృతనైషధరీతికన్నను బ్రౌఢముగను గూఢముగను వెలయు చున్నది. ఇట్లయిదర్థములతో నలకథాపరార్థమును సంఘటించియు హరిశ్చంద్రకథాపర మైనయర్థమును నైతము లోపము లేకుండ నిర్వ ించెను. ఈసమయమున దమయంతి యిట్టిశ్లేషగుంభితవాక్యముల మొదట నలుని గ్రహింపలేక దేవతలను బ్రార్థించి వారిదయచే ద్ధివికాసము నొంది సరస్వతీవాక్యముల విమర్శింపఁ గల్గి నలుని గ్రహించి దేవతాకటాక్షమున నపుడు దేవతలయందును నలునియం దును గనఁబడిన దేవతామనుష్యలక్షణభేదములచే మొదటఁ గల్గిన

నలవిషయకజ్ఞానమును దృఢపఱిచికొని నలుని వరించె నని సంస్కృత నైషధరీతిగనే యిందును గవి నిర్వహించి తనశ్లేషకవితాపాటవమును జూపియున్నాఁడు.

పయినుదాహరించిన తేటగీతిలో "అనంతభూస్పర్శనవిచార మాత్మఁ బొడమ" అనుదానికి, సరస్వతీవాక్యములలోని నలేంద్రాది పరార్థవిమర్శనము (అనంతభూ=అంతము సంభవము లేనిదగు సరస్వతి యొక్క; స్పర్శన=నలేంద్రాదులస్పృశించు వాక్యములయందలి, విచారము=అర్థవిమర్శనము, ఆత్మన్ = మనస్సునందు, పొడమన్=అంకురింపఁగా.)మనసులో నంకురింపఁగానని యర్థము చేసి తరువాతిచంపకమాలికలోని "అమరవరలక్షణావరవరాంచితవృత్తుల వింగడించి" అనుదానికి దేవతామనుష్య లక్షణములచే వేఱుపఱిచికొని యని యర్థము చేయవలసియున్నది. ద్వ్యర్థికావ్య మగుటంజేసి యిందు దుర్ఘట మగువిమర్శనప్రకారము సంస్కృతనైషధమునందువలె వివరింపఁబడదయ్యె. హరిశ్చంద్ర నలోపాఖ్యానవ్యాఖ్యాత పైస్థలములందుఁ బయిరీతి నర్థము చేయకుండుట. శృంగారనైషధమాత్రమననజన్య మగు ప్రమాద మని తోఁచుచున్నది. "అనంతభూస్పర్శనవిచారము" అనుదానికి ఆకాశభూమిపాదస్పర్శనవిషయక మగు సుప్రసిద్ధవిషయము యొక్క విచారమని వ్యాఖ్యాత యర్థము చేసియున్నాఁడు. దేవతాప్రసాదమువలన నిట్టివిమర్శనము మాత్రమె కలిగి యక్కారణమున దేవతామనుష్యలక్షణములనుబట్టి నలుని గ్రహించెనని చెప్పుటయందు మాత్రమె కవి కుద్దేశమున్నయెడల దేవతలను నలుని వర్ణించిన పయిసీసపద్యమునందు దేవతావర్ణనవాక్యములందు దేవతా నలపరార్థద్వయమును శ్లేషించియుండునా? మఱియు నలవర్ణనవాక్యమునందు దేవతాచతుష్టయపరముగను నలపరముగను నర్థము లభించునట్లు నిర్వహించియుండునా? దేవతలును నలునిరూపముతోనే వచ్చియుండఁగా దమయంతి దేవతలను బ్రార్థించి తత్ప్రసాదమునఁ గనఁబడిన దేతతామనుష్యలక్షణములనుబట్టి నలుని నేర్పఱిచె ననిమాత్రమె చెప్పినం జాలునుగదా! అట్టిస్థితిలో సంస్కృతనైషధరీతిని నలుని వేఱుపఱుచుట కనువుపడునట్లుగ శ్లేషార్థములను నిర్వహించుట కేమిఫలము? కావున నిప్పట్టున వ్యాఖ్యాత చేసినయర్థమును విడుచుకొని పయి

నుదాహరించినరీతినే యర్థమును గ్రహింపవలయును. అట్టిగొడం బయి నుదాహరించిన చంపకములోని "అమరవరక్షమామరవరాంచిత వృత్తులు" అను వ్యాఖ్యాత గ్రహించినపాఠమును విడిచి "అమరవర క్షమామరవరాంచితవృత్తుల" అను పాఠమును గ్రహింపవలసి యు న్నది. అట్లు గ్రహించినను హరిశ్చంద్రకథాపక్షమున భంగము లేదు. ('అమరవరక్షమామరవరాంచితవృత్తులన్ = దేవబ్రాహ్మణ మాన్యము లను; వింగడించి=వేఱుపఱిచి, అని యర్థము చేయనగును.)

శ్లో. "అముష్యవిద్యారసనాగ్రనర్తకీ త్రయీవ నీతాంగగుణేన విస్తరమ్."(నైష. 1-5.)

అనుశ్లోకములోని భాగమునె హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమున నొకచోట—

సీ. "... ... ...తనరస, జ్ఞామృతపాకవిద్యానిరూఢి,

తే. కంగగుణజాత పరిణాహ మనువుపఱిచి." (హ. న. 1-15.)

అని యిట్లు వ్రాసియున్నాఁడు. ఇట్టివాడుక లింకను నందం దరుదుగఁ గలవు గాని విస్తరభీతి నుదాహరింపలేదు.

4. "సంగీతకళారహస్యనిధి" అను తనబిరుదమునకు సరిగా నీత నికి సంగీతమర్యాదాభూషితపద్యములను స్వకృతగ్రంథములలో నుప యోగించుటయు నొకస్వభావ మైయున్నది.

నరసభూపాలీయమునందు, 1-4; 3-113, 115, 130, 138; 5-18; పద్యములం జూచునది. వసుచరిత్రమునందు, 1-3; 104, 105, 13?; 2, 14, 15, 16, 17, 30, 81, 82, 3-33, 34 పద్యములం దిలకించునది.

హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమందు, 1-32, 6?; 2-68, 76 పద్య ములం జూచునది.

సీ. "పొలుపొంద నల... ... ..." హ. న. 2-68. (చూ. 136. పు.)

5. స్వకృత గ్రంథత్రయమునందును బూర్వపూర్వ గ్రంథము లలోని కల్పనముల నుత్తరోత్తరగ్రంథములందుఁ జమత్కరించిచెప్పు టయు నీతని కొకస్వభావ మని చెప్పవచ్చును. ఈవిషయము నారచిం చిన వసుచరిత్రవిమర్శమునందు, విపులముగాఁ జూపియే యున్నాను (వసు. విమ. 54, 55, 65, 71-పు. చూ.) వసుచరిత్రమునందుఁ దరు

దోహదకల్పములు (వసు. 1-158, 159, 3-143, 147.) విశేషముగా నున్నవి. వానికి వన్నెపెట్టి హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమునందును రెండుపద్యములు. (3. 36; 2-8) రచింపఁబడెను. (చూ. 139-పు.)

అల్లె దొండ (పండు) దినిన ధారణాశక్తి చెడు ననువిషయము నాధారముగాఁ జేసికొని చెప్పినవసుచరిత్రము నలంకరించి హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమున నొకపద్యమును జెప్పియున్నాఁడు. (చూ. 4. ప్రక. 54-పు.)

క. "లలన నృసింహునికౌఁగిట, నలసియొ పవలెల్ల నిద్రనందెడి నెలమిన్
నెలపొందినరేముద్దులు, గులికి పవ ల్నిద్రవోవుకుముదిని పోలెన్." (నర. 3-90.)

చ. "కుముదిని వేగునంతకు.........సరసాళివర్గముల్." (హ. న. 4-28.)

ఇతరకవులు వర్ణించినవర్ణనములకు మెఱుఁగుపెట్టుచుఁ బద్యములను రచించుటయు నీతనికి స్వభావమె యయియున్నది. ఈవిషయము నారచించిన వసుచరిత్రవిమర్శనమునందలి రెండవప్రకరణమున విపులముగా నుదాహరింపఁబడియున్నది. (చూ. వసు. విమ. 20-39.)

సీ. "అచటివిప్రులు మెచ్చ రఖిలవిద్యాప్రౌఢి, ముది మదిదప్పిన మొదటివేల్పు
నచటిరాజులు బంటు నంపి భార్గవు నైన, బింకానఁ బిలిపింతు రంకమునకు
నచటిమేటికిరాటు లలకాధిపతి నైన, మును సంచిమొద లిచ్చి మనుప దక్షు
లచటినాలవజాతి హాలముఖాంతవిభూతి, నాదిభిక్షువుభైక్ష మైన మాన్చు

తే. నచటివెలయాండ్రు రంభాదు లైన నొరయఁ
గానెకొంగున వారించి గడుపఁ గలరు
నాట్యరేఖాకళాధురంధరనిరూఢి
నచటఁ బుట్టినచిగురుఁబోఁ డైనఁ జేవ." (మను. 1-50.)

సీ. "ప్రాంతమాటలె కాని... ... ...రచిరరుచుల." (హ. న. 1-7.)

మ. "పరిఘుం దత్పురకామినీజనము లంభఃకేళి. సల్పంగఁ ద
ద్గురువక్షోరుహాలిప్తసంకుమదకస్తూరీ మిళచ్చందనా
గురుపంకంబుల సౌరభంబులఁ జుమీ కుంభీనసావాస ని
ర్ఝరకల్లోలిని కందు భోగపతి నాఁ జన్సంజ్ఞ గ ల్గెన్ దగన్." (ఆము. 2-6.)

చ. "అలఘుతదీయఖేయముల ... ... జేల్వపెందొరల్." (హ. న. 1-10.)

మ. "ఇనుఁ డస్తాద్రికిఁ బోవఁగొల్లగొని నేఁ డేతేరఁ దద్దీప్తి నం
జనసంబంధజబాంధవంబున రతిశ్రాంతాంగనానేత్రకో
ణనికాయంబున డాఁచి తద్ధవళిమం దాఁబూనెనో చొప్పుమా
ర్ప నన్ వెల్వెలఁ బాఱె దీపకళికావ్రాతంబు శాతోదరీ!" (మను. 3-54.)

చ. "లలితరసోపభోగదశలన్ ... ...నయ్యెడన్." (హ. న. 4-26.)

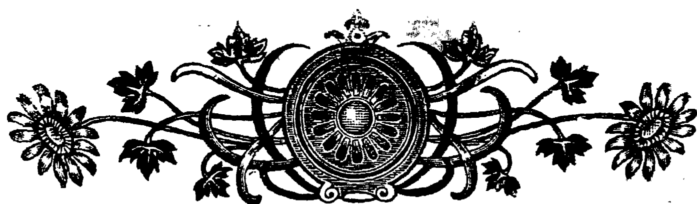
శృంగారనైషధమునందును (7-198) శృంగారశాకుంతలమునందును(3-72) మనుచరిత్రమునందును (3-55) వసుచరిత్రమునందును (4-126) గోఁడికూఁత వర్ణింపఁబడియున్నది. హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానమునందు సయిత మావిషయమున నొకపద్యము రచింపఁబడెను. (హ. న. 4-25) ఇంకను నితరవిషయములందును ననేకము లగునను సృతులుగలవు. కాని వానినెల్ల నుదాహరించిన గ్రంథవిస్తర మగునని యింతటితో విరమించుచున్నాను.

ఉ. వీనులవిందు చేసెడు నవీనమృణాళమృదూక్తి, శ్లేషస
మ్మానితరీత్యలంకృతి, చమత్కృతిమత్పదచిత్రవృత్తిఁ, దో
డ్తో నరుదెంచువ్యంగ్యములతో నలరారెడు నైజకాంతిఁ, దాఁ
బూనక కూర్చురామనృపభూషణు నైపుణ మెన్న శక్యమే?

ఇట్లు, సుజనవిధేయుఁడు,

విజయనగరము.
14-1-1918

వఝ్ఝల చినసీతారామస్వామిశాస్త్రి,
విజయనగర సంస్కృతకళాశాలాంధ్రప్రధానోపాధ్యాయుఁడు.

శ్రీ ర స్తు.

శ్రీ గణేశాయ నమః.

హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానము.

(ద్వ్యర్థికావ్యము.)

అ వ తా రి క.

శా. శ్రీవైదేహసుతన్ భృగూద్వహజయశ్రీ నబ్జభృచ్చాపలీ
లావాప్తిన్ వరియించి సత్కుశలవత్త్వామూల్యమాంగల్యదీ
క్షావాలం బగునాపరిగ్రహయుగం బన్యోన్యహార్దంబునన్
సేవింపం దగు రామచంద్రుఁడు శుభశ్రీలిచ్చు మా కెప్పుడున్. 1

వ్యాఖ్యాతృకృతస్తుతి.

శా. శ్రీమద్రామపదారవిందయుగళీభృంగాయితస్వాంతు భ
క్తామేయాభిమతార్థదాయకదయైకాయత్తనేత్రాంతు సు
త్రామాదిత్రిదశప్రియంకరభుజాధామాతికాంతున్ బుధ
స్తోమస్తుత్యయశో[1]నితాంతు హనుమంతున్ భక్తిఁ గీర్తించెదన్.

సీ. శ్రీహనూమద్వరశ్రీలబ్ధసుకవిత్వ
చతురుండ లక్షణసారసంగ్ర
హం బొనరించి యుద్యత్కీర్తిఁ బ్రఖ్యాతుఁ
డగు చిత్రకవి పెద్దనార్యసుతుఁడ
విష్ణుచిత్తీయాదివివిధకావ్యార్థముల్
దెలిసి వక్కాణించుధీరనుతుఁడ

---

1 నిశాంతు.

గండికోటాఖ్యదుర్గస్థలాధ్యక్షుఁ డై
పృథివి[1]మంతున కెక్కు పెమ్మసాని
తే. చిన్న తిమ్మక్షమాపాలశేఖరుండు
గారవింపఁగ బహుమానగౌరవముగ
మనినధన్యుండ సభ్యసన్నుతగుణైక
గరిమ వెలయు ననంతాఖ్యకవివరుండ.
క. ముఖ్యుం డై భూస్థలిభూ
రిఖ్యాతిం గాంచి తగుహరిశ్చంద్రనలో
పాఖ్యాన కావ్యమునకుఁ
వ్యాఖ్యాన మొనర్తు విబుధవర్యులు పొగడన్.

టీక. శ్రీవైదేహసుతక్ =లక్ష్మీస్వరూపిణి యైనసీతను, భృగూద్వహజయశ్రీక్ పరశురామజయలక్ష్మిని, అబ్జభృచ్చాప - అబ్జ = శంఖము, చంద్రుఁడు. * ('అబ్జౌ శం శశాంకౌ చ' అని యమరము.) భృత్ = (శంఖమును) ధరించు నట్టివిష్ణువుయొక్కయు (చంద్రుని) ధరించు నట్టిశివునియొక్కయు, చాప=ధనుస్సులయొక్క, లీలావాప్తిక్ విలాసమునఁ బొందుటచేత,వరియించి=ఉంకువ సరిగాఁ జేసి (వరించి యనుట), సతు శలవత్త్వామూల్యమాంగల్యదీక్షావాలము - సత్ = శ్రేష్ఠమైన, కుశలవత్త్వ=కుశలవు గలుగుటచేతను, కుశలము గలుగుటచేతను, అమూల్య మైన, మాంగల్యదీక్షకు = వి వాహదీక్షకు, ఆవాలంబు=ఆటపట్టైన, ఆపరిగ్రహాయుగంబు = ఆభార్యాయుగ్మము, ('పత్నీపరి జనాదానమూలశాపాఃపరిగ్రహాః' అని యమరము.) అన్యోన్యహార్దంబున = పరస్పరస్నేహముచేత (సత్కుశలవత్త్వము సమానముగ నుండుటచే వా రిద్ద నన్యోన్యమైత్రి గలిగి) సేవింపఁగా, తగు రామచంద్రుఁడు, మాకు, ఎప్పుడును, శ శ్రీలు=శుభసంపదలు, ఇచ్చునుగాక యని యాశీర్వాదరూప మంగళము.

సీ. నిఖిలలోకానందనీయస్థిరోద్భూతిఁ
బొలుచుననాదృతాంభోజపాణి
యంభోధిమథనాసహాయశౌర్యవరాప్తిఁ
జాల మించుననాప్తసంఖ్యశీల
పంకదూరకృపీటభవనివేశప్రౌఢిఁ
బరఁగున ప్రతిపన్నభంగధామ

1 వంతుకు నెక్కు.

యతిలాలితాక్షీణసుతసంపదఁ దనర్చు
నకళంకిసహజకళాధివసతి
తే. సుదతులు నుతింప నభినవసురుచిరమణి
యొనయకుండ నిజాధీశహృదయపీఠి
వెలయు సీతాభిధానసవీనలక్ష్మి
నిశ్చలైశ్వర్యములు గరుణించుఁ గాత. 2

టీక. నిఖిల...ద్భూతిక్-నిఖిల = సమస్తములైన, లోక=లోకములచే, ఆనందనీయ=సంతోషింపఁదగిన, స్థిరా=భూమియందు, ఉద్భూతి = పుట్టుకచేత, పొలుచు...పాణి-పొలుచు=ప్రకాశించు, అనాదృత=ఆదరింపఁబడని, అంభోజ = కమలములుగల, పాణి=హస్తములుగలదియు, (ఇది సీతాపరమైనయర్థము. ఈపద్యమునందు శబ్దార్థశక్తుల చేత సీతాఖ్యనూతనలక్ష్మియందు, ఆధిక్యమును, లక్ష్మియందు నైచ్యమును బ్రతిపాదింపఁబడినది.) నిఖిల...ద్భూతి-నిఖిలలోక=సమస్తలోకములచే, ఆనందనీయస్థిరోద్భూతిక్=సంతోషింపఁదగినస్థిరమగుసంపదలేమిచే, పొలుచు...పాణి-పొలుచు=వెలసియున్న, అ+నాదృత=మిక్కిలియాదరింపఁబడిన, అంభోజ=కమలములుగల, పాణి=హస్తములుగలది. (అంభోజముల నిరసింపలేని హస్తములుగలదనుట) - లక్ష్మీపరమైనయర్థము.) అంబోధి...వరాప్తిన్-అంభోధి=సముద్రముయొక్క, మథన=భేదించుటయందు,(పీడించుటయందనుట) అసహాయశౌర్య=అసహాయశూరుఁడైన, వర=భర్తయొక్క (రామునియొక్క),ఆప్తిక్=పొందుటచేత,చాలన్=మిక్కిలి, మించు...శీల-మించు=ప్రకాశించు, అనాప్త=పొందఁబడని, సంఖ్యా=సంఖ్యగల, శీల=ఆచారముగలది. (అసంఖ్యానశీలముగలదియనుట.) (సీ. ప.)- అంభోధి ..వరాప్తిక్-అంభోధిమథన=సముద్రమథనమందు, ఆసహాయ=మిక్కిలి సహాయులుగల, శౌర్య-పరాక్రమముగల, వర=భర్తయొక్క (విష్ణువుయొక్క), ఆప్తిక్=ప్రాప్తిచేత,చాలన్, మించు, అ+నాప్త=పొందఁబడిన, సంఖ్య = సంఖ్యగల, శీల= ఆచారముగలది (అనఁగా: పరిమితమైనశీలముగలదనుట). (ల. ప). పంక...ప్రౌఢిక్-పంకదూర=పాపరహితమైన, కృపీటభవ = అగ్నియందలి, నివేశ=ప్రవేశించుటయొక్క, ప్రౌఢి=అతిశయముచేత, పరఁగు...ధామ-పరఁగు=ఒప్పుచున్న, అప్రతిపన్న=పొందఁబడని, భంగ=భంగముగల, ధామ=స్థానముగలది. (సీ. ప). పంకప్రౌఢిక్-పంక=పంకము (పాపము-బురద), దూర=(కొంచెము) దూరమందుఁగల, (ఇచ్చట దూరస్థితత్వమవివక్షితము.) కృపీటభవ=పద్మమునందు, నివేశ = ఉండుటయొక్క, ప్రౌఢి=అతిశయముచేత, (పంకసహితమగు పద్మమునందు నివసించుటచేతననుట.) పరఁగు, ఆ, ప్రతిపన్న=పొందఁబడిన, భంగ=భంగములు (భంగపాటు-తరంగములు)

గలది, (సముద్రమె) ధామ=(తేజము) స్థానముగాఁ గలది. (భంగము-తరంగము-భంగపాటు) నొందినసముద్రము నిలయముగాఁగలది-భంగమునొందిన తేజముగలది.) యతి...సంపదన్-యతి=(వాల్మీకి)మునిచేత, లాలిత=లాలింపఁబడిన, అక్షీణ=చెడని, సుతసంపదన్=పుత్రసంపదచేత, తనర్చు...వసతి-తనర్చు=ప్రకాశించు, అకళంకి=దోషములేని, సహజ=స్వాభావికములైన, కళా=కళలకు, అధివసతి=స్థానమైనది. (సకళంక కళాధారురా లనుట) (సీ.ప).అతి...సంపదన్-అతి=అతిశయమగు, లాలిత=లాలింపఁబడిన, అక్షీణ=మిక్కిలిక్షీణించు, సుత=కుమారులయొక్క, సంపదన్=సంపదచేత, తనర్చు, అకళంకి...వసతి=ఆకళంకియగుతోడఁ బుట్టినచంద్రుఁడు గలది. ఈయర్థమునందు "అక్కళంకి" యని ద్విత్వములేమి విచార్యము. అనఁగా: దనతోఁబుట్టువు దోషయుక్తుఁడనుట) సుదతులు=స్త్రీలు, నుతింప=స్తోత్రముసేయఁగా, అభి...రమణి - అభినవ=క్రొత్తయైన, సురుచి=మంచికాంతిగల, రమణి=స్త్రీ, ఎనయకుండ=పొందకుండ (అనగా: వనితాంతరమును బొందకుండననుట), నిజా...పీఠి=తనభర్తయొక్క హృదయపీఠమునందు, వెలయు=ప్రకాశించు, (సీ. ప). అభి...మణి - అభినవ=క్రొత్తదైన, సురుచిర=మిక్కిలిప్రకాశించు, మణి = (కౌస్తుభ) మణి, ఎనయకుండ, నిజాధీశహృదయపీఠి=తనభర్తయొక్క. ఱొమ్మను పీఠమందు, వెలయు, సీతాభిధాన=సీతయనుపేరుగల, నవీనలక్ష్మి=క్రొత్తలక్ష్మి, నిశ్చలైశ్వర్యములు=చలనములేని సంపదలు, కరుణించుఁగాత! (ఇందు—లోకానందనీయముగాని యస్థిరోద్భ్యాతి గలదగుటచేతను, గమలముల నిరసింపఁ జాలని హస్తములు గలదగుటచేతను, సంభోధిమథనమునందు ససహాయశాఠ్యుఁడైన భర్తగలదగుటచేతను, బరిమిత శీలముగల దగుటచేతను, బంకసహితమగు పద్మము నివాసముగాఁ గలదగుటచేతను, నష్టతేజస్సు గలదగుటచేతను, కళంకియగు తోఁబుట్టువు గలదగుటచేతను, ఱొమ్మునందలి మణి ప్రకాశింపకుండునట్లు ఱొమ్ముపై నెక్కినదగుటచేతను పూర్వలక్ష్మికి నైచ్యము వర్ణింపఁబడినది.)

ఉ. అంచితరాజ్యరక్షకఖిలావనపావనరామపాదుకల్
గాంచినమేటి గావున నకంటకకోమలతాయుతాత్మని
శ్చంచలభావనాసరణి సారెఁ జరింపఁగ నమ్మహాత్ము సం
ధించి తదాత్మతన్ దగుసుధీనిరతున్ భరతున్ భజించెదన్. 3

టీక. అంచిత...రక్షకు - అంచిత = ఒప్పుచుండెడు, రాజ్యరక్షకు = రాజ్యపరిపాలనముకొఱకు, అఖిల... పాదుకల్ - అఖిల=సమస్తమును, అవన=రక్షించుటచేత, పావన=పరిశుద్ధుఁడైన,రామ=రామునియొక్క, పాదుకల్=పావకోళ్లను, కాంచినమేటి గావున, అకం...రణి - అకంటక = కామక్రోధాదిరహితమై, కోమలతామార్దవముతో,

యుంత=కూడిన, ఆత్మ=హృదయమందు, నిశ్చంచలమైన, భావనాసరణి=ధ్యానమార్గమున, సారె=పలుమఱు, సంచరించునట్లు, అమ్మహాత్ముని=ఆరామచంద్రుని, సంధించి=పొందించి, తదాత్మతన్=ఆరాముని వలె మునిరూపమును ధరించుట చేత, తగు, సుధీనిరతున్=ఉచితజ్ఞుఁడైన, భరతుని భజించెదను. (ఉచితజ్ఞుఁ డనుటచే—భరతుఁ డరణ్యమునకుఁ బోవు రాముని పాదుకలు దాఁ దీసికొనియెఁ గాన నారాముని ముండ్లులేక మెత్తనైనమార్గమున నడిపించె ననియుఁ దన్నిరంతరధ్యానము చేత భ్రమరకీటన్యాయముగా సారూప్యము వహించెననియు ధ్వని.)

మ నిజనిద్రాలసతావిగాన మెడలన్ నిర్నిద్రతావృత్తిఁ బూ
ని జగత్ప్రాణహృతిప్రవాద ముడుగన్ విశ్వావనోత్సాహి యై
యజరారాతివిఘాతికిన్ [1]వనవిహారాధార మై పొల్పుసూ
రిజనప్రస్తుతశేషభావనిరతున్ శ్రీలక్ష్మణున్ గొల్చెదన్. 4

టీ. నిజ... గానము-స్వకీయమైన నిద్రాలస్యము చేత నైన, విగానము = నింద, ఎడలన్=పోవునట్లుగ, నిర్నిద్రతావృత్తిన్=నిద్రలేకపోవువర్తనమును, పూని, జగ...దము-జగత్ప్రాణ=జగజ్జనప్రాణములయొక్కయు, వాయువుయొక్కయు, హృతి=హారణము చేసైన, ప్రవాదము=అపవాదము, ఉడుగన్=పోవునట్లు, విశ్వా...యై=ప్రపంచరక్షణమందు సంతోషముగలవాఁడై, అజరారాతివిఘాతికిన్ = రాక్షససంహారకుఁ డైన రామునకు, వనవిహారాధారమై = అరణ్యవాసమునం దాధారభూతుఁ డై (జలవిహారమునం దాధారభూతుఁడై), పొల్పు, సూరి...నిరతున్ - సూరిజన = పండితులచేత, ప్రస్తుత=స్తోత్రము చేయఁబడిన, శేషభావ=ఆదిశేషభావమునందు, భృత్యభావమునందు, నిరతున్ = అసక్తుఁడైన, శ్రీలక్ష్మణున్ = సంపద్యుక్తుఁ డైనలక్ష్మణుని, కొలిచెదను. (మున్నుండిన గుణములయందు నిద్రాజగత్ప్రాణహారణగుణములు విడిచి దైత్యాంతకునకు వనవిహారాధార మగుటను విడువని సభ్యసన్నుతశేషాంశము గలవాఁ డనుట. భృత్యభావనిరతుఁ డైనవాఁడు జాగరూకత గలిగి యపవాదము రాకయుండ రక్షణతత్పరుం డై తనయేలినవాని విహారమున కాధార మై యొప్పు నని ధ్వని.

మ. లవణోదాత్తశరప్రకర్షహృతి లీలాధీరనారాచలా
ఘన మాత్మాశ్రితరామభద్రపదరక్షాలక్ష్మియుం గార్ముకా
రవనిర్భర్త్సితమేఘనాదతయుఁ బోరం బూని త్రైలోక్యసం
స్తవనీయాగ్రభవత్రయీచరితుఁ డౌ శత్రుఘ్నుఁ బ్రార్థించెదన్. 5

---

1 వర.

టీ. లవణో...లాఘవము-లవణ=లవణాసురునియొక్క,ఉదాత్త=ఉదాత్తమైన, శరప్రకర్ష=బాణప్రకర్షయొక్క, హృతిలీలా = హరణక్రియయందు,*('లీలా విలాస క్రియయోః' అనియ.) ధీర=సమర్థమైన, నారాచలాఘవము=బాణలాఘవమును (లవణోద=లవణసముద్రముయొక్క, ఆత్త = పొందఁబడిన, శరప్రకర్ష = ఉదకాధిక్యము యొక్క, హరణక్రియయందు సమర్థ మైన బాణలాఘవ మని రామునిగుణమును), ఆత్మ...లక్ష్మీయుఁగా - ఆత్మ=తనచేత, శ్రిత = పొందఁబడిన, రామభద్రపద = రామ రాజ్యముయొక్క, రక్షాలక్ష్మియును (ఆత్మశ్రిత=తనచేత సేవింపఁబడిన, రామభద్రుని యొక్క, పదరక్షాలక్ష్మీయుఁగా=పాదుకాలక్ష్మియును అని భరతునిగుణమును;) కార్ముకారవ...నాదతయుఁగా-కార్ముకారవముచేత, నిర్భర్త్సిత=నిరసింపఁబడిన, మేఘనాదతయు=మేఘధ్వనియును, (కార్ముకధ్వనిచేత నిరసింపఁబడిన, మేఘనాదతయు=ఇంద్రజిత్తుగలుగుటను అని లక్ష్మణునిగుణమును,) పోరఁగా, పూని, త్రైలోక్య...చరితుఁడు-త్రైలోక్య= ముల్లోకములయందు, సంస్తవనీయ = స్తోత్రము చేయఁదగిన వారియందు, అగ్రభవ = శ్రేష్ఠుఁడైన, త్రయీచరితుఁడు = (లవణాసురశరప్రకర్షహృతి లీలాధీరనారాచలాఘవాది మూఁడుగుణములను పూనినచర్యగలవాఁడు,) త్రైలోక్యసంస్తవనీయ = ముల్లోకములయందలి జనులచేత స్తోత్రముచేయఁదగిన, అగ్రభవత్రయీ = ముగురన్నల యొక్క (రామ, భరత, లక్ష్మణులయొక్క) చరితుఁడు=చర్యగలవాఁడు, ఔ=అగు, శత్రుఘ్నుని ప్రార్థన చేసెదను.

సీ. రామభక్తునకు భారమె ఘోరపంకాబ్ధి
తరణపాటవ మన శరధి దాఁటి
రామభక్తున కరుదా మృత్యునిరసనం
బన మహోచ్ఛాయాగ్రహంబుఁ జీరి
రామకింకరున కబ్రమె రమాసాన్నిధ్య
మన విదేహాధీశతనయఁ గాంచి
రామైకమతికిఁ జిత్రమె పాశవిగళనో
పాయం బన నజాస్త్రబంధ మెడలి
తే. రామపరతంత్రునకు దుర్భరంబె విలయ
వహ్ని యన వాలశిఖిశిఖావ్యాప్తి నోర్చి
యరిపురం బేర్చినయజేయు నప్రమేయు
నాజనేయు మునిధ్యేయు నభినుతింతు. 6

సీ. కవినివేశితకృపాకలితుఁ డౌనితనిభా
రతి కవిప్రతతికిఁ బ్రాపు గాదె?
ప్రతినవచ్ఛందోనిబద్ధుఁ డౌనితనికా
వ్యము బహుచ్ఛందోమయంబు గాదె?
వీణాయతిసహాయవృత్తి యౌనితనిభా
షితము వీణాయతి యుతము గాదె?
చతురాననప్రీతిశాలి యౌనితనిస
త్కృతిచతురానన యుతము గాదె?
తే. యని మునులు మెచ్చ నసురశాసనపదాంక
మహితదివ్యసరస్వతి [1]మహికిఁ దెచ్చి
జనుల కెల్లను సుగతిఁ జూపిన యనంత
సుగుణసాగరుఁ బ్రాచేతసుని భజింతు? 7

టీ. కవి...కలితుఁడు - కవి = క్రౌంచపక్షి యనెడికవీశ్వరునియందు, నివేశిత= ఉంపఁబడిన, కృపా = దయచేత, కలితుఁడు=ఒప్పువాఁడు, ఔ=అగు. ఇతని=ఈవాల్మీకియొక్క, భారతి=సరస్వతి, కవిప్రతతికి = కవిసమూహమునకు, ప్రాపుగాదె? = ఆశ్రయముకాదా? (ఆశ్రయమే యనుట). ప్రతినవచ్ఛందోనిబద్ధుఁడు-ప్రతినవమైన, ఛందః=వేదములనియెడి ఉక్తానుక్తాది ఛందస్సులయందు, బద్ధుఁడు=ఆసక్తుఁడు, ఔ= అగు. ఇతని (వాల్మీకి) యొక్క, కావ్యము, బహుఛందోమయంబుగాదె=ఛందోరూపముకాదా? (ఛందోరూపమే యనుట!). వీణాయతి=నారదుఁ డనియెడి వీణానియతిగలవైణికునియొక్క, సహాయవృత్తి=సహాయముగలవాఁడు, ఔ=అగు. ఇతని (వాల్మీకి) యొక్క భాషితము. వీణా...తము-వీణా=వీణయందలి, యతి=గోపుచ్ఛాదియతులచేత, యుతముకాదే=బద్ధముకాదా! (బద్ధమే యనుట.) చతు...శాలి-చతురానన=బ్రహ్మ యనెడి కుశలముఖునియొక్క, ప్రీతిచేత, శాలి=ఒప్పెడునట్టి వాఁడు, ఔ = అగు. ఇతని (వాల్మీకి) యొక్క, సత్కృతి, చతు...తము-చతుర=చతురులయొక్క, ఆనన= ముఖములయందు, యుతముకాదె=కూడుకొనినదికాదా! (కూడినదే యనుట. అనఁగా: చతురులైనవారందఱుఁ జదువుదు రనుట.) అని మునులు మెచ్చఁగా, అసురశాసన .. సరస్వతి-అసురశాసనపద = విష్ణుపాదమనియెడి దేవలోకమునకు, అంక=చిహ్నమును, మహితమును నైన, దివ్యసరస్వతిని=దేవనదియనెడి గీర్వాణభాషను, మహికి=భూమికి,

[1] హితము.

తెచ్చి, జనుల కెల్లను, సుగతి=మోక్షమును, మంచిమార్గమును, చూపిన, అనంతసుగుణసాగరు=అనంతసుగుణుఁడగు భగీరథుఁడైన, గుణసముద్రుఁడైన, ప్రాచేతసుని = వాల్మీకి మహామునిని, భజింతును. (సాగరుఁడు=సగరవంశమువాఁడు.)

మ. అనఘ శ్రీరఘురామనామజపవర్ణాపూర్ణవల్మీకజా
నన జాత ప్రథమావతారకవితానాకేశకల్లోలినీ
ఘనకుల్యాయితకల్యవాగమృతరాకాచంద్రులం గీర్తిసా
ధననిస్తంద్రుల సత్కవీంద్రులను మేధాసాంద్రులన్ గొల్చెదన్. 8

మ. అతిమాత్రస్ఫురితార్థవైభవము నౌదార్యాదినానాగుణా
యతిశక్తిత్రితయైకధుర్యతయు లేకాత్మైకదేశాప్తిగ
ర్వితుఁ డూహింపక తా నహీనపదధౌరేయాంకముల్ పూనినం
బ్రతిరోధింపఁ దరంబె ధీరునకు దృగ్రాగంబు [1]సంధించినన్. 9

టీ. అతిమాత్రస్ఫురిత మగునర్థవైభవమును, ఔదార్యాది...ధుర్యతయు-ఔదార్యదులైన, నానాగుణ=(ప్రసాద సమతామాధుర్య సౌకుమార్యార్థవ్యక్తిశ్లేషకాంతిసమాధు) లనుకావ్యగుణములయొక్క, ఆయతియును, శక్తిత్రితయ=(అభిధాలక్షణావ్యంజనలను) మూఁడు శబ్దశక్తులయొక్క, ఏకధుర్యతయు = ధురంధరత్వమును, లేక, ఆత్మైక...గర్వితుఁడు-ఆత్మ = స్వకీయమైన, ఏకదేశ (పైనిరూపించిన యర్థవైభవాది గుణములలో) నొకయంశముయొక్క, ఆప్తిన్=పొందుటచేత, గర్వితుఁడు, (అనఁగా దుష్కవియనుట.) అహీన...అంకముల్-అహీన = ఆదిశేషువుభంగి * ('ఇన సూన్రర్యై ప్రభా' అని అమ.) పదధౌరేయ=శబ్దధురంధరుఁ డైనవానియొక్క, అంకముల్=బిరుదులు పూనిన మాత్రమునన్, ధీరునకున్=విద్వాంసునకు, దృగ్రాగంబుసంధించినన్ = కన్నులెఱ్ఱచేసిన, (కోపమువచ్చిన ననుట.) ప్రతిరోధింపన్=ఎదిరించుటకు, తరంబె=సాధ్యమా! (అనఁగా: సాధ్యముగానేర దని పూర్వమున కన్వయము. ఇందలిధ్వని:—అర్థవైభవము = ద్రవ్యవైభవమును, దాతృత్వము మొదలగు నానాగుణములయొక్క ఆయతియును, శక్తి...తయు=ప్రభుమంత్రోత్సాహశక్తులయొక్క, ధురంధరత్వమును, లేక, ఆత్మైక=...తుఁడు-ఆత్మ=తనయొక్క, ఏకదేశ=ఒకప్రదేశముయొక్క, ఆప్తిచేత, గర్వితుఁడు (గర్వించినరాజు), తాను, అహీనపదధౌరేయ = అనేకరాజ్యధురంధరుని యొక్క (సార్వభౌముని యొక్క యనుట), అంకముల్ = బిరుదులు, పూనినంతనే,

1 సంధిల్లినన్.

ధీరునకు=ధైర్యవంతుఁ డైనరాజునకు, దృగ్రాగంబు సంధించినన్=కోపముచే నేత్రము లెఱ్ఱగాఁగా, ప్రతిరోధింపన్ తరంబె ? అని యన్వయము.

వ. అని యివ్విధంబున నిష్టదేవతావందనమంగళసమాచరణంబును సుకవి
చరణపరిచరణంబును గుకవితృణీకరణంబును గావించి యేను బురా
తన పుణ్యశ్లోకచక్రవర్తిచంద్రహరిశ్చంద్రనలకథాయుగయుగపదను
సంధానబంధురరసానుబంధం బగుచిత్రప్రబంధంబు నిర్మింపం
బూని యున్నసమయంబున నొక్కనాఁడు మదీయస్వప్నంబున. 10

సీ. అధ్యయనాబ్ధిపారాభిజ్ఞుఁ డగువాఁడఁ
కరగతబహుశాస్త్రగరిమవాఁడఁ
బ్రౌఢపలాశదండాఢౌకనమువాఁడఁ
బరమసూర్యాచార్యభక్తివాఁడ
విశ్రుతాగమవర్తివినుతిఁ గాంచినవాఁడఁ
బలవదక్షనిరోధపటిమవాఁడఁ
గుశగురుగుణయోగవిశదాత్ముఁ డగువాఁడఁ
బావనాన్వయరూఢిఁ బరఁగువాఁడఁ

తే. బ్రతినవబ్రహ్మచర్యాప్తి భవ్యతరత
పోబలంబునఁ గడు బెడువోనిగోఁచి
వాఁడ ననుచు నిజానుభావంబుఁ దెలిపి
పలికె వాత్సల్యమున వటుప్రవరుఁ డొకఁడు. 11

టీ. అధ్యయనాబ్ధిపారాభిజ్ఞుఁ డగువాఁడన్=వేదాబ్ధిపారమును దెలిసినవాఁడను, కరగతబహుశాస్త్రగరిమవాఁడన్ = హస్తగతమైన యనేకశాస్త్రగౌరవము కలవాఁడను, ప్రౌఢ...వాఁడన్ = ప్రౌఢమైన మోదుగుదండముయొక్క పరిప్రాప్తి గలవాఁడను, పరమ...వాఁడన్=మిగులవిద్వాంసు లైనయాచార్యులయందు భక్తి గలవాఁడను, విశ్రుత...వాఁడ-విశ్రుత=ప్రసిద్ధులైన, ఆగమవర్తి=వేదప్రవర్తకులచేత, వినుతిఁ గాంచిన వాఁడను,- బలవ...వాఁడ-బలవదక్ష=బలవంతము లైనయింద్రియములయొక్క, నిరోధమందలి నేర్పు గలవాఁడను, కుశ...వాఁడ-కుశ=దర్భలచేనైన, గురు=గొప్పదయిన, గుణ=రజ్జువుయొక్క, (ముంజియొక్క యనుట.) యోగముచేత నిర్మలమైనమనస్సు గలవాఁడను, పావనా...వాఁడన్-పవిత్రమైన, అన్వయరూఢిన్=వంశవిఖ్యాతిచేత,

పరఁగువాఁడను, ప్రతినవబ్రహ్మచర్యాప్తి=నూతనబ్రహ్మచర్యవ్రతముయొక్క పొందుట చేత, భవ్యతర=శ్రేష్ఠమైన తపోబలముచేత, కడుఁబీఱువోని గోఁచివాఁడ=మిక్కిలి వెలితి కానివాఁడను, అనుచు నిజానుభావంబున్=తనప్రభావమును.

క. శ్రీరామభూషణ! వచ
శ్శ్రీరసపోషణ! భళీ! హరిశ్చంద్రనల
క్ష్మారమణచరితయుగకా
వ్యారంభముఁ బూని తనుపమాద్భుతశక్తిన్. 12

మ. చను దుస్స్వర్ణకళంకపంకము హరిశ్చంద్రప్రశంసన్ దొలం
గు నలశ్లాఘఁ గలిప్రపీడనము దక్షోణీశయుగ్మైకకీ
ర్తన మత్యంతఫలప్రదం బగుట చిత్రం బె భవత్పుణ్యవా
సన నేతాదృశకావ్యరాజరచనోత్సాహంబు గల్గెన్ మదిన్. 13

సీ. సుతులఁ బెక్కండ్ర శాశ్వతరామనామధ
న్యులఁ జేసి పిలుచుభాగ్యోదయంబు
రచితాగ్రహారంబు రామచంద్రపురాంక
పూతం బొనర్చినపుణ్యరేఖ
నవదివ్యభవనంబు సవరించి శ్రీరామ
విభుఁ బ్రతిష్ఠించినవిపులమహిమ
రామసరోనామరమణీయముగఁ దటా
కము వినిర్మించినఘనయశంబు

తే. సఫలత వహించు నీహరిశ్చంద్రనలక
థాయుగ[1]నిబంధచిత్రబంధప్రబంధ
మంకిత మొనర్ప రఘుభర్త కఖలకర్త
కురుతరాభీప్సితము లెల్ల నొదవు నీకు. 14

వ. అని యంతర్హితుఁ డైన మేలుకని యత్యంతాద్భుతశ్రీమనో
వనజాతంబునఁ గందళింపఁ బులకవ్రాతంబు మేనన్ జనిం
ప నసాధారణహర్షబాష్పకణసంభారంబు నేత్రద్వయం
బున దీపింపఁ దదీయదివ్యవచనంబుల్ భక్తి నూహించుచున్. 15

1 నిబంధబంధచిత్రప్రబంధ.

సీ. అధ్యయనాబ్ధిపారాభిజ్ఞుఁ డగువాఁడు
కరగతబహుశాస్త్రగరిమవాఁడు
ప్రౌఢపలాశదండాఢౌకనమువాఁడు
పరమసూర్యాచార్యభక్తివాఁడు
విశ్రుతాగమవర్తివినుతిఁ గాంచినవాఁడు
బలవదక్షనిరోధపటిమవాఁడు
కుశగురుగుణయోగవిశదాత్ముఁ డగువాఁడు
పావనాన్వయరూఢిఁ బరఁగువాఁడు

తే. ప్రతినవబ్రహ్మచర్యాప్తి భవ్యతరత
పోబలంబునఁ గడుఁబేలువోనిగోఁచి
వాఁడు నలయంజనానందవర్ధనుండె
కాక యొరులకు నిట్టివైఖరులు గలవె? 16

టీక. అధ్యయన...వాఁడు-అధ్యయన=మార్గము నతిక్రమించిన (త్రోవకడ్డమైనయనుట.) అబ్ధిపార=సముద్రముయొక్క యావలిదరిని, అభిజ్ఞుఁడగువాఁడు=ఎఱిఁగినవాఁడు, కర...వాఁడు-కర=హస్తములచేత, గత=పొందఁబడిన, బహుళమైన, శాస్త్ర=శస్త్రసంబంధమైన, గరిమ=గొప్పతనము కలవాఁడు, ప్రౌఢ...వాఁడు - ప్రౌఢమైన, పలాశదండ=రాక్షసదండనముయొక్క, ఆఢౌకనమువాఁడు=పరిప్రాప్తిగలవాఁడు, పరమ...వాఁడు-పరమశ్రేష్ఠుఁడైన, సూర్యాచార్య=ఆచార్యుఁడైనసూర్యునియందు,(సూర్యుఁడను నాచార్యునందు)భక్తిగలవాఁడు; విశ్రుతాగమ...వాఁడు-విశ్రుతులైన, ఆగమవర్తి=వనచరులచేత, వినుతిఁ గాంచినవాఁడు, బల...వాఁడు-బలవంతుఁడైన, అక్ష=అక్షాసురునియొక్క, నిరోధమునందు సామర్థ్యముగలవాఁడు; కుశ...వాఁడు-కుశగురు=రామునియొక్క గుణములయొక్క, యోగ = ధ్యానముచేత (*"యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతి యుక్తిషు" అని యు.) నిర్మలమానసుఁ డగువాఁడు, పావ...వాఁడు-పావన=పవన (గాలి) సంబంధమైన, అన్వయరూఢి = వంశప్రసిద్ధిచేత, పరఁగువాఁడు, ప్రతి...బలంబునన్ - ప్రతినవబ్రహ్మ = నూతనబ్రహ్మయొక్క, చర్య = చరిత్రముయొక్క, ఆప్తి=ప్రాప్తిచేతఅకైన, భవ్యతరతపోబలంబునఁ గడు బేలువోనిగోఁచివాఁడు, అంజనాదేవియొక్క యానందమును వృద్ధినొందించు నాయాంజనేయుఁడు కాకపోయిన నితరుల కిట్టివైఖరులు గలవా? (అనఁగా లే వనుట.)

తే. తాదృశకవిత్వనిధిలాభధన్యుఁ జేసి
నన్నుఁ బ్రోచినయంజనానందనునకుఁ
[1]దగవె కాదె? తదర్హముద్రాహితోప
దేశభారం బని నుతించి కౌశలమున. 17

టీక. తాదృశ=అటువంటి (మహనీయమైన), కవిత్వ...ధన్యున్-కవిత్వనిధి=కవితయను నిధియొక్క, లాభముచేత, ధన్యున్=కృతార్థుని, చేసి, నన్నుఁ బ్రోచిన, అంజనానందనునకు=ఆంజనేయునకు, (అంజనముచేత సంతోషపఱచువానికి) తదర్హభావంబు-తదర్హ=ఆకవిత్వార్హమైన (ఆనిక్షేపార్హమైన), ముద్రా=అంకనము (గుఱి) యొక్క, హితోపదేశభారము యుక్తమేకదా (అనఁగాఁ దగును.) అని నుతించి కుశలతతోడన్ (అని పైపద్యముతో నన్వయము.)

చ. తదుదితపద్ధతిన్ గృతికి దాశరథిం బతిఁ జేసి తత్త్రయీ
విదితచరిత్రవైభవము విశ్రుతసన్మునిపావనాననా
భ్యుదితసరస్వతీవినుతియోగ్యమనూహితశక్తి యైనత
[2]త్పదయుగభక్తినొక్కయుఱుతం బచరింప నుతింతు నెంతయున్.

టీక. తదుదితపద్ధతిన్=ఆయాంజనేయునిచేతఁ జెప్పఁబడిన మార్గమున (అనఁగా శ్రీరామునికిఁ గృతి యిమ్మనిస్వప్నమునఁ జెప్పినతీరున ననుట.) దాశరథిన్=రాముని పతిన్=కృతినాథునిఁగా, త్రయీవిదిత=వేదప్రసిద్ధమైన.

సీ. అజభవప్రీతిగా నఖిలమంగళమహః
విఖ్యాతిఁ గాంచినవిష్ణుమూర్తి
విమలస్మృతిసుధోదయముగాఁ జతుర్వ్యక్తి
విభవంబుఁ బూనిన వేదమూర్తి
భువనచైతన్యసంభవముగా [3]నిశిచరీ
ఘాతి యైనశుభప్రకాశమూర్తి

1 దగునె కాదె...భావం బని.

2 త్పదయుగభక్తియేయురుతపంబచరింప నుతింతు నెంతయున్.

3 వ్యంగ్యార్థమునకు లింగవ్యత్యయము లేమిని జీఁకటికి "నిశిచరీ" అ స్త్రీలింగప్రయోగము. అని, ప్రా. లి. పు. భాండాగారము, నెం 13-2-45 రు మాతృ యందుః గలదు.

గురుసత్క్రియాఫలస్ఫురణగా నతులధా
ర్మికరూఢి వెలసినసుకృతమూర్తి
తే. పతికృతాఖిలశాపమూర్ఛితముని ప్రి
యాపునర్జీవన మొనర్చునమృతమూర్తి
శ్రీరఘూత్తముఁ డతనిచారిత్ర మరిది
పుట్టఁబుట్టువులకుఁ గాక పొగడఁ దరమె. 19

టీక. శ్రీరఘూత్తముఁడు, అజభవ=దశరథునికి, ప్రీతిగా, అఖిల మంగళమైన, మహావిర్భూతిన్=పుట్టువును, గాంచిన, విష్ణుమూర్తి=విష్ణువైనవాఁడు (బ్రహ్మరుద్రులకుఁ బ్రియముగ నఖిలమంగళమహావిర్భూతిఁ గాంచుటచేత విష్ణుమూర్తి యని) విమలస్మృతి సుధయొక్క యుదయముగలుగునటుల, చతుర్వ్యక్తివిభవంబున్=రామలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నరూపమైభవమును, పూనిన, వేదమూర్తి=వేదస్వరూపుఁడైనవాఁడు, (స్మృతులయొక్క యుదయము గలుగునటుల చతుర్వ్యక్తి విభవమును పూనుటచేత వేదమూర్తి యని) భువనచైతన్యముయొక్క సంభవముగలుగునట్లుగ, నిశిచరీఘాతియైన=తాటకా సంహారియైన, శుభప్రకాశమూర్తి=పరంజ్యోతిస్వరూపుఁడైనవాఁడు,(ప్రపంచమునకుఁ జైతన్యము గలుగునటులు చీఁకటిని సంహరించుటచేత శుభప్రకాశమూర్తి, (అనఁగా సూర్యమూర్తియని) నిశిచరీఘాతి = అవిద్యా(జారిణీ) ఘాతియాటచే, శుభప్రకాశ మూర్తి జ్ఞానమూర్తియునియు, ('నిశాచరీ పాంసులాయాం' అని విశ్వము.) గురు... స్ఫురణగా-గురు=గురువైనవిశ్వామిత్రునియొక్క, సత్క్రియాఫల=యజ్ఞక్రియాఫలము యొక్క, స్ఫురణ గలుగునటులు, అతులధార్మికనిరూఢి=తులలేని విలుకానియొక్క రూఢిచేత, సుకృతమూర్తి = సుకృతస్వరూపియైనవాఁడు (గురుసత్క్రియాఫలస్ఫురణ గలుగునట్లు సూనృతవంతులైన ధార్మికులయందలి రూఢి వెలయుటచే సుకృతమూర్తి యని), మునిప్రియా=అహల్యయొక్క పునర్జీవన మొనర్చు, అమృతమూర్తి=అమృత స్వరూపుఁడైనవాఁడు (పునర్జీవ మొనర్చుటచేత నమృతమూర్తి యని), పుట్టఁబుట్టువులు (వాల్మీకమహాముని శ్రేష్ఠుఁడని), అట్టివానిచారిత్ర మితరులకుఁ బొగడ శక్యము గాదని యన్వయము. ఇందలి రెండవయర్థము ధ్వని.

ఉ. బంగరుగట్టు బిట్టదర ఫాలవిలోచనచాపయష్టిము
ష్టిం గొని చిల్వతేఁ డులుక శింజిని గూర్చి రఘూద్వహుండు త
ద్భంగవిహారముల్ సలుప భర్గునిమౌళి కదుర్ణ భ్రమించె ను
త్తుంగవతంసరత్నరుచిధోరణి సారెకు సంచలింపఁగన్. 20

టీక. రఘూద్వహుఁడు, (కర్త) ఫాలవిలోచనచాపయష్టి= శివచాపదండమును, బంగరుగట్టు=మేరువు, బిట్టదర=మిక్కిలి చలించునట్లు(మేరువు శివధనుస్సుగనుక), ముష్టింగొని, చిల్వఱేఁడు=ఆదిశేషుఁడు, ఉలుకన్=భయపడునట్లు (ఆదిశేషుఁడు ఆవింటికి నల్లెత్రాడుగనుక), శింజినిఁ గూర్చి=అల్లెనెక్కు వెట్టి, తద్భంగవిహారముల్=ఆధనుర్భంగవిహారములను, సలుప, భర్గునిమౌళి=ఈశ్వరునిశిరస్సు, ఉత్తుంగ...ధోరణి-ఉత్తుంగ = ఉన్నతమైన, వతంసరత్న=శిరోరత్నము (చంద్రుని) యొక్క, రుచిధోరణి=కాంతిపుంజము, సారెకు సంచలింపఁగన్=బెళుకునట్లుగ, కడున్=భ్రమించెను. (ఆశ్చర్యముచేత ననుట.) శ్లేష:—భర్గునిమౌళి = ఆకాశము, అందలివతంసరత్నము = సూర్యుఁడు. (రాముఁడు శివునిధనుస్సును విఱువఁగా సూర్యబింబముతోడ నాకాశమును వణకెనని భావము.)

మ. హరకోదండవిఖండన ప్రబలగర్వాఖర్వసంచారుఁడై
యరవిందాస్త్రుఁడు సల్పునంబుజసపర్యం బోలి యత్యంతరా
గరసోద్భాసితభూసుతాలలితవీక్షాపాళి [1]పైఁ గ్రాలఁగా
సిరులన్ మించె రఘూద్వహుండు జయలక్ష్మీపూర్వసంశ్లేషుఁడై. 21

శా. ఆదిన్ బౌద్ధపరస్పరోచ్ఛ్రియపరీక్షారబ్ధ మీఫాలదృ
క్కోదండం బురుశక్తిఁ ద్రుంచె హరి కాకుత్థాన్వయుండై యితం
డే దైవం బని కల్పకప్రసవవృష్టిం బూజఁ గావించి రిం
ద్రాదుల్ భూమిసుతావివాహమహలీలారాము రాము న్వేసన్. 22

మ. క్షితిభృద్వర్గశిరోనిరర్గళగళత్కీలాలధారాపరి
ప్లుతిచే నాఱక మించుభార్గవభుజాభూరిప్రతాపాఖ్యచి
త్రతరాగ్నిన్ హరిచాపచారుశరసంధానంబుచే నార్చి యం
చితదివ్యాంబుదమూర్తి రాముఁ డడరించెన్ రాజవంశంబులన్. 23

టీక. అంచితదివ్యాంబుదమూర్తి = దివ్యమేఘమూర్తియైన, (దివ్యమైన మేఘస్వరూపముయొక్క అభిరామము గలదేవేంద్రుఁడైన) రాముఁడు, (కర్త.) క్షితి...ప్లుతిచే-క్షితిభృద్వర్గ = రాజసమూహముయొక్క (పర్వతసమూహముయొక్క), శిరః= శిరస్సులవలన, (శిఖరములవలన,) నిరర్గళముగా, గళత్=స్రవించుచున్న, (ప్రవహించుచున్న) కీలాలధారా=రక్తధారలయొక్క, (ఉదకధారలయొక్క,) పరిప్లుతిచే = తడియుటచేత, ఆఱక=చల్లాఱక, మించెడు, భార్గవ...అగ్నిన్ - భార్గవ=పరశురాముని

1 పైవ్రాలఁగా.

యొక్క, (భృగువంశాధారుఁ డైనచ్యవనునియొక్క,) భుజాభూరిప్రతాపాఖ్య = అధికమైన బాహుబలప్రతాప మనియెడి, చిత్రతరాగ్నిన్ = చిత్రమైన అగ్నిని, (దావాగ్నిని,) హరి...సంధానంబుచేన్ - హరిచాప = విష్ణుచాపమందు, (ఇంద్రధనుస్సుచేత,) చారు = ఒప్పునట్టి, శర = బాణముయొక్క (ఉదకముయొక్క), సంధానంబుచేన్ = కూర్చుటచేత, (వర్షముచేత ననుట,) ఆర్చి, రాజవంశంబులన్ - రాజ=రాజులయొక్క, వంశ = వంశములనియెడు వెదుళ్లను, అడరించెన్ = వృద్ధిఁబొందించెను.

సీ. వసుధ గాంచన[1]సౌధ విసరకైతవమున
నాంతరవసురాసు లప్పగించె
రత్నగర్భ యపారరత్నతోరణ[2]నిభం
బున గర్భమణు లెల్ల మ్రోల నునిచె
గంధవతి పటీరకర్పూరధూప[3]రూ
పమున సుగంధసంపదలు నించె
విశ్వధాత్రి విలోకివివిధనారీనర
చ్ఛలన దాసీదాససమితి నీనె
తే. హరికి సిరి నిచ్చె జలతత్వమను నసూయ
రఘుపతికిఁ గూఁతు నిచ్చిన ప్రథమతత్వ
మేకలిమిఁ గూర్ప దని వేల్పు లెన్న నెనసె
నతివతో రాఘవుఁ డలంకృతాత్మపురము. 24

టీక. భూదేవి, వసుధ=బంగారును ధరించినది. (కావున నయోధ్యాపురకాంచన సౌధములనియెడు నెపమునఁ దనలోని కనకంపురాసుల నప్పగించెను.) రత్నగర్భ = రత్నములు గర్భమందుఁ గలది; (కావున నప్పట్టణమందలి రత్నతోరణము లనియెడు నెపమునఁ దనగర్భములోనిమణుల నెదుట నునిచెను.) గంధవతి=వాసనగలది (కావున నాపురమునందలి గంధకర్పూరాదివాసన లనియెడుమిషచేత సువాసనాతిశయముల నొసఁగెను.) విశ్వధాత్రి=ప్రపంచమునకుఁ దల్లి. (కావున జూచుచుండెడు స్త్రీపురుషు లనియెడు నెపమున దాసదాసీసంఘముల నొసఁగెను.) వసుధ, రత్నగర్భ, గంధవతి, విశ్వధాత్రి ఇవి భూమికి హేతుగర్భ విశేషణములు. నిభశబ్దము వ్యాజవాచకము. ('నిభోవ్యాజసదృశయోః' అని విశ్వనిఘంటువు.) శ్రీమహావిష్ణువునకు జలతత్వము (సముద్రుఁడు) లక్ష్మి నిచ్చె నను నసూయచేత రామునకు నయోధ్యయందలికాంచన

1 మంచ. 2 మిషం. 3 ధూ,మమున.

సౌధాదిసంపదలతోఁ దనకూఁతు రగుసీత నిచ్చిన ప్రథమతత్త్వము (భూమి) యింక నేసంపద నొసఁగదు? అని దేవతలు ప్రశంసింపఁగా శ్రీరాముఁడు సీతతోడ నలంకరింపఁబడిన తనపట్టణమును (అయోధ్యను) పొందెను. (అలంకృతాత్మపురము-అలంకృత=అలంకరింపఁబడిన, ఆత్మపురము = స్వకీయదేహమును అని ధ్వని.)

తే. ఆత్మజనకుఁ డాశాంతరసావలంబ
మునకు శాంతరసావలంబనకుఁ బనుచు
నెడల నేకగుణస్ఫూర్తి నెడల కుండె
రాముఁ డాకారవిక్రియారహితుఁ డెందు. 25

టీక. ఆత్మజనకుఁడు = తనతండ్రి యగు దశరథుఁడు, ఆశాంత...లంబమునకు - ఆశా=దిక్కులె, అంత=కడలుగాఁగలుగు, రసా=భూమియొక్క, అవలంబమునకు=ఆశ్రయమునకు (పట్టాభిషేకమునకు), శాంతరసావలంబనకు - శాంతరస= శాంతరసముయొక్క, అవలంబనకు=ఆశ్రయమునకు (మునివృత్తికి), పనుచునెడల, ఏకగుణస్ఫూర్తి=ఏకగుణప్రకాశమును, ఎడలక యుండెను. ఎందును రాముఁడు, ఆకారవిక్రియారహితుఁడు=తనూవికారములేనివాఁడు. (ఆశాంతరసావలంబన మనుపదమున 'ఆ' యను వర్ణము లేకపోయిన, శాంతరసావలంబన మగును. కావున శాంతరసావలంబుఁడగువానికి నేకగుణస్ఫూర్తి సహజమే యని కవిచమత్కృతి.)

చ. గురుతరదుర్గవైభవము గుబ్బల నుంచి యవక్రచక్రవై
ఖరిఁ గటిమండలీగరిమఁ గైకొని యక్షయహేమరాశివి
స్ఫురణఁ దనుప్రకాశములఁ బూని విదేహతనూజ పేరన
ప్పురమపవిత్రు వెన్కొనియెఁ బార్థివలక్ష్మి ధృఢానురాగయై. 26

మ. దనుజధ్వంసికిఁ దోడునీడ యయి తత్కాంతారసంచారసా
ధనమై యూరటపట్టునై వెలయుచుం దచ్ఛత్రపాదూశుభా
సనభావోన్నతి దప్పకుండ నడపెన్ సౌమిత్రి నిర్ణిద్రతా
వినుతాత్యద్భుతశేషభావమహిమావిర్భావభవ్యాత్ముఁడై. 27

టీక. నిర్ణిద్రతా...భవ్యాత్ముఁడై - నిర్ణిద్రతా=నిద్రారహితుఁడగుటచేత, వినుతమైన, అత్యద్భుతమైనశేషభావమహిమయొక్క, ఆవిర్భావ=ప్రకటనచేత, భవ్యమైన ఆత్మగలవాఁడై, (నిద్రవిడిచి యత్యద్భుతమైనశేషభావమును బ్రకటించుచుఁ దాను మున్ను స్వామికి ఛత్రపాదుకాపీఠరూపమై యుండినరీతిని దప్పక నడచె ననుట.) కాంతారసంచారసాధనమై=వాయువుయొక్క సారమయినసంచారమే తనకు సాధనమై ('అర' శబ్దమునకు వాచస్పత్యమున, అర=శీఘ్రతాదిగుణవతి అనియు, శబ్దకల్పద్రుమ

మున, అర=శీఘ్రాగే అనియు నున్నది.) (ఇందలిధ్వని. భృత్యభావమహితాత్ముఁ డైన వాఁడు జాగరూకుఁ డై యేలినవానికి ఛాయానువర్తి యై వెంటఁ దిరిగి యూరట పట్టై యుండుట సహజమే యని తోఁచుచున్నది.)

చ. అనఘమునిక్రియాసఫలతాచరణంబు తదంతరాయఖం
డనము నొనర్ప రాముఁడు వనక్షితి కేఁగినఁ దత్ప్రచార మా
ఘనునకు బాల్యసిద్ధ మని కైకొనియోౕ మునివృత్తిఁ గైకయీ
తనయుఁడు వర్ణశూన్యగతి దా నవనిౕ వనిఁ గాఁ దలంచుచున్. 28

టీక. వర్ణశూన్యగతిౕ - వర్ణ = బ్రాహ్మణాదిచతుర్వర్ణములయొక్క, శూన్యగతిౕ=లేకపోవుటచేత, అవనిౕ = భూమిని, వనిఁగాౕ=వనముఁగాను, తలంచుచుౕ, (ముని యడవిలోనుండును గనుకఁ బ్రజలు లేనిభూమి నడవిగఁ దలఁచి యనుట.) ఇందలిశబ్దచమత్కారము:—వర్ణశూన్యగతిౕ = అక్షరశూన్య మైనగతిచేత, అవనిౕ= అవనిశబ్దమును, వనిఁగాౕ=వనశబ్దముగా, కైకయీతనయుఁడు=భరతుఁడు, (మునివృత్తిని గైకొనియె ననియన్వయము. రాముఁడు పిన్ననాఁటనుండి మునిసత్క్రియలు విఘ్నములు గలుగకుండ నీడేర్చువాఁడు గావునఁ దాను ముని యై యుండిన మేలని భరతుఁడు ముని యయ్యెనని తాత్పర్యము. అవనిశబ్దమున నాది 'అ' వర్ణము పోయిన నది వని యయ్యెనని చమత్కృతి.)

ఉ. ఆవనమధ్యఖేలనము లాయనఘద్విజరాడనంతసే
వావిభవంబు లాయచలవైరిభవాదిశరణ్యలీల లా
శ్రీవసుధోద్భవాదరవిశేషములు న్మదమందఁ జేసె ర
క్షో[1]విమతుౕ దలంప నవి క్రొత్తలె యామహిమాంబుశాశికిన్. 29

టీక. ఆవనమధ్య = ఆయరణ్యమధ్యమందలి, ఖేలనములు, ఆయనఘ...విభవంబు-ఆయనఘద్విజరాట్=ఆపాపరహితులైనయగస్త్యాది మహామునులయొక్క, అనంతసేవావిభవంబులు=అధిక మైనసేవావైభవములు, ఆఅచల...లీలలు-ఆఅచలవైరిభవ= కాకాసురుఁడు, ఆది=మొదలైనవారలకు, శరణ్యలీలలు, ఆశ్రీ...విశేషములు-శ్రీయుక్త మైన, వసుధోద్భవా=సీతయొక్క, ఆదరవిశేషములు; రక్షోవిమతుౕ=రాముని, అవి క్రొత్తలె=నూతనములే? (అనఁగా నూతనములు కా వనుట. ఆదెట్లనఁ:)ఆవనమధ్య ఖేలనములు=ఆయుదకమధ్యమందలి క్రీడలు, ఆయనఘ...విభవంబులు - ఆ అనఘ=పాపరహితులైన, ద్విజరాట్=గరుడుని యొక్కయు, అనంత=శేషునియొక్కయు, సేవా

1 విమతు ల్భజింప.

వైభవములు, ఆయచల...లీలలు - ఆ అచలవైరి = ఇంద్రుఁడు, భవ=ఈశ్వరుఁడు, ఆది=మొదలుగాఁగలవారియొక్క, శరణ్యలీలలు, ఆశ్రీ...విశేషములు-శ్రీ=లక్ష్మీదేవియొక్కయు, వసుధా=భూదేవియొక్కయు, ఉద్భవము లైన ఆదరవిశేషములు (ఉద్భవాదరవిశేషములు; ఉద్భవ=ఉన్నతప్రభువులైన వారియొక్కయు, ఆదరవిశేషములు,) ఆమహిమాంబురాశికిన్=ఆమహిమాసముద్రుఁడైనరామునకుఁ దలంప నవి క్రొత్తవే? (అనఁగా: ప్రాచీనము లనుట.)

మ. విశదఖ్యాతి రఘూద్వహుండు విశిఖావిర్భూతవహ్నిన్ జతు
ర్దశదేవారిసహస్రఘోరశలభవ్రాతంబు[1] గూలన్ ఖర
త్రిశిరోదూషణకంఠనాళములు ఛేదించెన్ సగం బయ్యెఁ బో
దశకంఠోద్భటరాజ్యలక్ష్మి యని సుత్రాముఁడు లూహింపఁగన్. 30

తా. దశకంఠునియొక్క యుద్భటరాజ్యలక్ష్మి సగ మాయె నని చెప్పఁగా ఖర (1) త్రిశిరో (3) దూషణ (1) కంఠనాళముల (1+3+1=5) ఛేదింపఁగా దశకంఠములయం దైదుకంఠములు పోయి యైదు నిల్చె నని చమత్కరింపఁబడినది.

చ. మెకములజాడ లేమియును మెచ్చక మించువిదేహకన్యచూ
డ్కికి నరుదై మెఱుంగుఁ దులకించు నొకానొకమాయ[2]జింకఁ గొం
కిక వెనుకొన్నదాశరథికిన్ శల ముత్కటకూటశంబరా
ధికపదవీ[3]పదక్రమణధీరుఁడు గా కొరుఁ డెన్న నేర్చునే ? 31

టీక. మెకములజాడ...నరుదై యనుటచే నాసీతాదేవిచూడ్కులు మృగముల నిరసించుసొబగు గలవని తోఁచుచున్నది. ఉత్కటమైన, కూటశంబర=మాయామృగముయొక్క, అధికమైన, పదవీ=మార్గమందలి, పదక్రమణ=పాదవిక్షేపముచేత(తిరుగుటచేత నని.) ధీరుఁడు=ధైర్యవంతుఁ డైనశివుఁడు (అనఁగాఁ గపటంపు టెఱుకువేసమును ధరించిన యీశ్వరుఁడు, మాయామృగము వెంట నంటినరాముని నేర్పు మాయామృగము వెంటనంటిన యీశ్వరుఁడే యెన్న నేర్చును గాని యితరులచేఁ గానేర దనుట).

మ. వరసత్కీర్తినటిన్ మహానటముఖవ్యాఖ్యాతచారిత్రుఁ డా
భరతజ్యేష్ఠుఁడు చిత్రవైఖరి నటింపం జేసె సుగ్రీవరా
గరసోత్కర్షనితాంతగీతగతి యోగ్యప్రౌఢి దీపింప దు
ష్కరభావాస్పదతాళభేదరచనోచ్చా[1]యంబు సంధించుచున్. 32

---

1 దూలన్. 2 'చింక' తాళపత్రప్రతులయం దెల్లెడల నిట్లె యున్నది.
3 పరిక్రమణ.

టీక. సత్కీర్తినటిన్ = కీర్తిపాత్రను, మహా...చారిత్రుఁడు-మహానట=శివుఁడనునట్టువకానియొక్క, ముఖముచేత వ్యాఖ్యాతమైన, చారిత్రుఁడు=చర్యగలవాఁడు, జో, భరతజ్యేష్ఠుఁడు = రాముఁ డనెడు భరతశాస్త్రజ్ఞశ్రేష్ఠుఁడు, సుగ్రీవ...ప్రౌఢి-సుగ్రీవ=సుగ్రీవుఁ డనెడు మంచికంఠము గలవానియొక్క, రాగరసోత్కర్ష=అనురాగరసాధిక్య మనెడు నాటాదిరాగములయొక్క రసాతిశయముచేత, సితాంతమైన, శత గతి=స్తోత్రగతి యనెడు గానమార్గముయొక్క, యోగ్యప్రౌఢి, దుష్కర...చ్ఛా) యంబు - దుష్కరభావాస్పదమైన, తాళ=సప్తతాళవృక్షములయొక్క, భేద=భేదన మనెడు దుష్కరభావాస్పదములైన, తాళభేదములయొక్క రచనోచ్ఛాయంబును సంధించుచు నటింపఁజేసె నని కీర్తినటి కన్వయము. (కీర్తిః ప్రకటించె నటుల.)

మ. క్షితికన్యాహృదయేశుఁ డేసె జయలక్ష్మీపూజనాంభోజగుం
భితమాల్యాయితపంక్తికంధరముఖాభిప్రోతవాలప్రక
ల్పితవిస్తీర్ణరణార్ణవాలి భువనాభీలప్రతాపోదరం
జితదేవాలి కపాలిపాదయుగరాజీవాలి వాలిం బడన్. 30

టీక. జయలక్ష్మీ...వాళి-జయలక్ష్మియొక్క, పూజనాంభోజ=పూజాకమలముల, గుంభితమాల్యాయిత=కమలమాలాయితమైన, పంక్తికంధరునియొక్క, ముఖాభిప్రోత=ముఖములచేతఁ గూర్చఁబడిన, వాలప్రకల్పితమైన, విస్తీర్ణార్ణవముయొక్క, ఆళి=సేతువుగలవాఁడు "ఆళిః పఙ్క్తౌ చ సఙ్ఖ్యాయాం సేతౌ చ పరికీర్తితా" అని విశ్వము.

శా. ఆకాకుత్స్థుఁడు ధర్మకౌశలపరుం డై వాలికిన్ మున్నుగా
నాకీశాంచితరాజ్యసంఘటనధన్యత్వంబుఁ బాలించి తా
నాకీశాంచితరాజ్యసంఘటనధన్యత్వంబుఁ బాలించె నా
లీకాప్తప్రియసూతికిన్ బ్రబలకాలీనంబు లీనంబుగన్. 31

టీక. ఆకాకుత్స్థుఁడు=రాముఁడు, ధర్మకౌశలపరుండై-ధర్మకౌశలము=ధనువునందలి నేర్పునందు, ధనుఃకౌశల మనెడున్యాయకౌశలమునందు, పరుఁడై = తత్పరుఁడై, తాను, వాలికిన్=వాలియనువానికి, మున్నుగా=మొదట, నాకీశాం...ధన్యత్వంబు-నాకీశ=ఇంద్రునియొక్క(?),అంచితమైనరాజ్యముయొక్క, సంఘటనముచేత,ధన్యత్వంబు, పాలించి, నాళీకాప్తప్రియసూతికిన్=సుగ్రీవునకు, ప్రబలకాలీనం=ప్రబలమైనలోకాపవాదము ('స్యాత్కౌలీనం లోకవాదే' అనియము.) లీనంబుగన్=లీనమై నట్లుగా, ఆ కీశాంచిత...ధన్యత్వంబున్-ఆ కీశాంచితరాజ్య=వానరరాజ్యముయొక్క, సంఘటనముచేత ధన్యత్వమును, పాలించెను. విరోధాలంకారము.

తా. రాముఁడు ధర్మతత్పరుఁడై తనకపవాదము రాకుండ నన్నదమ్ముల కిద్దఱికి నాకీశరాజ్యమును సమముగా నిచ్చె ననుట. నాకీశరాజ్యము సుగ్రీవునకును నిచ్చె ననుటచే విరోధాలంకారము. తాను ఆకీశాంచితరాజ్యసంఘటనచేత ధన్యత్వమును పాలించె ననుటచే విరోధపరిహారము.

సీ. దళముఁ దప్పింతుమే కులధరాధరకోటి
రహిఁ బయల్పఱతుమే గహనరాజి
నాక్రమింతుమె దినేశాంకప్రదేశంబుఁ
దఱలింతుమే జ్వలత్తారకములఁ
దివిరి శాసింతుమే భువనజంతుశ్రేణి
ధూళిఁబుత్తుమె వియత్పాళి నెల్ల
సంతరింపుదుమె కాలాంతకప్రియవృత్తిఁ
గప్పికొందుమె దిశల్గలయఁ గూర్చి
తే. కడలి యన నెంత దశకంఠుకటక మెంత
యనుచు హరివీరు లాత్మీయహరిదధీశ్వ
రాంశ[1]కఖ్యాతి నలఘువాక్యములఁ దెల్ప
రాముఁ డంభోధిభయదసంరంభుఁ డయ్యె. 35

టీ. సుగమము. ఇందు వానరులు తమదిక్పాలకాంశలు తెలియునట్లు వీరాలాపంబుల నాడిరి.

మ. ఖరదోర్దండలచండశౌర్యశిఖి నాఖండలఖండప్రతా
పరవిన్ మ్రింగి గణింప కుప్పుకడలిన్ బ్రాశించెఁ గాకుత్స్థదో
శ్శరరాజం బిఁక నెంత గ్రోలునో పిపాసాస్ఫూర్తి [2]పెంపై మహా
శరవాహిన్యధినాథకోటి నని యెంచన్ సాగి రింద్రాదికుల్. 36

టీక. కాకుత్స్థదోశ్శరరాజము=రామబాణము, ఖరాసురునియొక్క దోర్దండల చండశౌర్యశిఖిన్ =బాహుప్రతాపాగ్నిని, ఆఖండ...రవిన్-ఆఖండలి = వాలియొక్క, అఖండ=అతిశయమైన, ప్రతాపరవిని, మ్రింగి,గణింపక = లెక్కసేయక, లవణసముద్రమును, బ్రాశించెన్ = పానముచేసెను, మహాశరవాహిన్యధినాథకోటి = రాక్షససేనానాయకకోటు లనెడు, మహాశర = అధికబలముగల, వాహిన్యధినాథకోటిన్ = సముద్రకోటిని.

1 లీరీతి...డంభోధిమథన సంరంభుఁ. 2 బై

శా. త్రావెన్ సింధువరైకదేశవిషమాత్రం బుర్వి రామాంకవ
ర్ణావాసం బగుపావకాంబకముఖం బాశ్చర్యమే యంచుఁ దాఁ
ద్రావెన్ సింధుసమస్తఘోరవిషపూరం బెల్ల రామాంకవ
ర్ణావాసం బగుపావకాంబకముఖం బాదిత్యు లాహా! యనన్. 37

టీక. సింధు...మాత్రంబు-సింధువర=సముద్రముయొక్క, ఏకదేశవిషమాత్రంబు, (కౌలకూటవిషము ననుట,) రామాంకవర్ణావాసంబు—రామాంక = రామనామము యొక్క, వర్ణ=అక్షరములకు, ఆవాసమైన, పావకాంబక=చిచ్చుకన్నుగలశివునియొక్క, ముఖము=ఆననము, ఆశ్చర్యమా యని, సింధు...పూరంబెల్ల-సింధు = సముద్రుని యొక్క, సమస్తఘోరవిషపూరంబెల్ల=ఉదకప్రవాహమునంతయుఁ,(విషమనియు,) రామాంకవర్ణావాసంబగు = రామనామాక్షరనివాసమైన, పావ ...ముఖంబు-పావకాంబక=ఆగ్నేయాస్త్రముయొక్క, ముఖము=అగ్రము. త్రావె నని యన్వయము.

మ. వసధిక్షోభవిభూతి నంతరచరవ్రాతంబు పైఁ దేలెనో
తనకన్యామణియున్కిఁ దెల్ప నలగోత్రాదేవి చేసాఁచెనో
దనుజధ్వంసనలీలఁ బూనుహరికిన్ దల్పాహి తోడయ్యెనో
యనఁ గాకుత్స్థుఁడు గట్టె జన్యజయచర్యాహేతువున్ సేతువున్. 38

మ. [1]కలనం బ్రోద్భటపంక్తికంఠముఖరేఖల్ పుట్టఁ బుట్టన్ శరా
కలనన్ దున్ముచు రాఘువుండు రణరంగక్రీడఁ గావించె నీ
ఖలు నొక్కమ్మునఁ గూల్పలేఁడె! బహుతత్కర్మోపభోగాప్తికిన్
బలుజన్మంబులఁ గూల్చెఁగాక యనుచున్ బ్రహ్మాదు లూహింపఁగాన్.

మ. హరికిన్ స్వాస్థ్యము గల్గె వహ్నికిని బ్రాజ్యస్ఫూర్తి [2]యొప్పె న్నిశా
కరమార్తాండుల కాత్మమండలసమగ్రప్రౌఢి సంధిల్లెఁ దె
మ్మెర కామోదముఁ బూనఁ గల్గెఁ ద్రిజగన్మిత్రుండు కాకుత్స్థుఁడు
గ్రరణక్షోణి సబంధువర్గముగ లంకానాథునిన్ గూల్చినన్. 40

టీక. హరికిన్ = ఇంద్రునికి, స్వాస్థ్యము = నిలుకడ, స్వర్గమందుండుటయును, అగ్నికి, ప్రాజ్యస్ఫూర్తి=ప్రచురస్ఫూర్తి ప్రకృష్టమైన, ఆజ్యస్ఫూర్తియును, నిశాకర దివాకరులకు, ఆత్మమండల=నిజబింబములయొక్క, నిజరాష్ట్రములయొక్కయు; తెమ్మెరకు, ఆమోదము=సంతోషము, పరిమళము ('ఆమోదో గంధహర్షయోః' అని విశ్వము.)

---

1 కలనం బోద్ధతపంక్తికంఠశిరముల్ ఖండింపఁ బుట్టన్ శరా, కలనన్ ముంచుచు రాఘవుండు. 2 యొచ్చెన్; యబ్బెన్.

చ. వెలయ విశుద్ధమార్గశుచివృత్తికి నీసతి పావనాంగకం
బులు భజియించెనో నిఖిలపోషణశీతల నీతలోదరి
న్వలగొని యాశ్రయాశత సన స్నుతి కెక్కెనో వహ్ని యంచు వే
ల్పులు వొగడ౯ ఖరారి శిఖిపూత నిలాసుతఁ గాంచెఁ గ్రమ్మఱన్.

చ. పరమదయ న్విభీషణునిఁ బట్టముఁ [1]గట్టి ఖరారి చంద్రభా
స్కరరఘురామసత్కథలు గల్గినయంతకు నేలు దైత్యరా
ట్పుర మనెఁ దద్రఘుప్రవర[2]పుణ్యచరిత్ర సహోక్తికల్పసు
స్థిరత ఘటిల్లె మా కని శశిగ్రహనాథులు మిన్నుముట్టఁ గన్. 42

ఉ. దీపితధర్మగౌరవపతిస్థిరయోజన నిష్కళంకలం
కాపురలక్ష్మి హర్షమునఁ గానుక యిచ్చినదివ్యపుష్పకం
బాపరమాత్ముఁ డెక్కి నిఖిలాప్తులతో నబలాకరాబ్జసం
ప్రాపితరాజరాజపదమధ్య కయోధ్యకు వచ్చెఁ జెచ్చెరన్. 43

శా. శ్రీమన్మంత్రకళాగరిష్ఠులు మునిశ్రేష్ఠుల్ గుణారాము నా
రాము న్బట్టము గట్టి రుర్విపయిఁ దద్రమ్యోత్తమాంగాగ్రసీ
మామానోన్నతిఁ బర్వ విష్ణుపదజాంభఃపూర మంభోదప
థ్యామధ్యస్థితదేవవర్గ మనుబింబాప్తి౯ విగాహింపఁగాన్. 44

సీ. వర రత్నకవితభూవలయ మొప్పించు వై
ఖరి మణిచ్ఛత్రంబు భరతుఁ డూనఁ
దమముఖాంశుగతాగతమ రాళయుగళంబు
చొప్పునఁ గవలువీఁచోపు లొలయ
విలసితాత్మనిధానములు మాటికొనురీతి
ననిలసూనుఁడు కేల నంఘ్రి [3]లొత్త
వలచక్కి రాలచ్చి వగ వామభాగసీ
తాబింబ మితరాంగదమునఁ దోఁప

తే. సురతరువునీడఁ బుష్పకాంతరవితర్దిఁ
గనకపీఠాధిరూఢుఁ డై మనుతు నేన
జగము లని తెల్పుకరణి విజ్ఞానముద్ర
నడరుగుణధాము రఘురాము నభినుతింతు. 45

---

1 గట్టె. 2 పుణ్యుఁడు పల్కెను దివ్యకల్ప. 3 లలమ.

షష్ఠ్యంతములు.

క. ఏతాదృశబహుమహిమ, ఖ్యాతాసమసమరవిధికిఁ గరుణాంబుధికిన్
శీతాగమజాతాసమ, ధీతాగమసదృశనిరవధియశోనిధికిన్. 46

టీక. శీతాగమజాత=పార్వతిచేత, సమధీత=అధ్యయనము చేయఁబడిన, ఆగమ సదృశమై, నిరవధి=అమితమైన, యశః=కీర్తికి, నిధి యైనవానికి.

క. లోకఖరాలోకఖరా,లోకకరాళాహవావిలోలాకృతికిన్
కాకాయితపాకాహిత, పాకాహితహరణభరణభావోన్నతికిన్.

టీక. లోక...అకృతికిన్-లోక=లోకములకు, ఖర=తీక్ష్ణమైన, ఆలోక=తేజముగల, ఖర = ఖరాసురునియొక్క, ఆలోక=చూపులకు, కరాళ=భయదమైన, ఆహవ=యుద్ధమునందు, ఆవిలోల=చలింపని, ఆకృతికిన్=ఆకారముగలవానికి, కాకా... ఉన్నతికిన్-కాకాయిత=కాకమువలె నాచరించుచున్న,పాకాహిత=ఇంద్రునియొక్క, పాక=కుమారునియందు, (కాకాసురునియం దనుట) ('పోతః పాకోఽర్భకోడింభః' అని యమ.)ఆహిత=ఉంపఁబడిన హరణభరణముల యందలి భావముయొక్క యున్నతి గలవానికి (హరణభరణశక్తి గలవాని కనుట).

క. శిక్షితకబంధునకు దు,ర్లక్షశరక్షుభితసాగరకబంధునకున్
దక్షసుతాధ్యక్షనుతా, త్ర్యక్షరతాక్షపితవినమదకబంధునకున్. 48

టీక. శిక్షితకబంధునకు=కబంధుఁ డనురాక్షసుని శిక్షించినవానికి, దుర్లక్ష...రకబంధునకున్-దుర్లక్ష=చూడశక్యముగాని, శరముచేత, క్షుభిత=క్షోభింపఁ జేయఁబడిన, సాగరకబంధునకున్=సముద్రోదకముగలవానికి,దక్ష...కబంధునకున్-దక్షసుతాధ్యక్ష=శివునిచేత నుతమైన, అత్ర్యక్షరతా = ద్వ్యక్షరత్వముచేత, (రామనామము గలుగుట చేత ననుట.) క్షపిత=అణపఁబడిన,వినమత్=వినమ్రులయొక్క, అక=పాపములయొక్క, బంధునకున్=బంధములు గలవానికి.

క. గోత్రాజనవిత్రాసన, సత్రాశనవైరివీరసంహరణునకున్
ధాత్రీవరపుత్త్రీకర, మైత్రీకరచరణునకు క్షమాభరణునకున్. 49

టీక. గోత్రా...సంహరణునకున్ - గోత్రా=భూమియందలి, జన=జనులను, విత్రాసన = భయపెట్టుచున్న, సత్రాశనవైరివీర = రాక్షసవీరులయొక్క, సంహరణునకున్ = సంహారముగలవానికి, ధాత్రీ...చరణునకున్ - ధాత్రీవరపుత్త్రీ=సీతాదేవియొక్క, కర=హస్తములతోడ, మైత్రీకర=స్నేహము సేయుచున్న, చరణునకు=చరణములు గలవానికి.

క. హుంకారికుంభకర్ణా, హంకారిమనోభయంకరాంకునకు సురా
తంకాకరలంకావర, శంకాకరవాలిజిద్భుజవిటంకునకున్. 50

టీక. హుంకారి... అంకునకున్ - హుంకారి=హుంకారముచేయుచున్న, కుంభకర్ణునియొక్క, అహంకారముతోఁ గూడిన, మనస్సునకు,భయంకరమైన, అంకునకున్= యుద్ధముగలవానికి, ('అంకో నాటకవిచ్ఛేదే సంఖ్యాయాం యుధి భూషణే' అని నానా). సురా...విటంకునకున్-సురలయొక్క, ఆతంక=తాపములకు, ('రుక్తాపశంకా స్వాతంక' అని యమ.) ఆకరమైన, లంకావర=రావణునికి, శంకాకరుఁడైన, వాలిని, జిత్=జయించిన, భుజవిటంకునకున్=భుజప్రదేశము గలవానికి.

క. చిద్రాజిత ముద్రాయుత, భద్రాయతవక్షునకు నభంగరణకళా
విద్రావణ విద్రావణ, రౌద్రారుణవీక్షునకును రణదక్షునకున్. 51

టీక. చిద్రాజిత...నక్షునకున్-చిత్=జ్ఞానముయొక్క, రాజితమైన, ముద్రతోడ-యుత=కూడినదియును, భద్రాయతము నైనవక్షము గలవానికి, అభంగ...వీక్షునకున్ - అభంగరణకళను, విత్=తెలిసిన, రావణాసురునియొక్క, విద్రావణ = పాఱఁదోలుటయందు, రౌద్రమై, అరుణమైన, వీక్షునకున్=దృష్టిగలవానికి.

క. శ్యామలతాకోమలతా, ధామలతాంతాస్త్ర శతశతస్ఫురితతనూ
ధామునకభిరామున కవి, రామగుణారామునకునురఘురామునకున్.

టీక. శ్యామ...ధామునకు-శ్యామలతా=శ్యామలత్వమునకును, కోమలతా=సౌకుమార్యమునకును, ధామ=స్థానమైన, లతాంతాస్త్రశతశత=కోటిమన్మథులరీతిని, స్ఫురితమైన, తనుధామునకున్=శరీరకాంతిగలవానికి.

కృతికర్తృవిషయము.

సీ. వనధిలంఘనకృపావర్ధితోభయకవి
తాకళారత్నరత్నాకరుండ
సకలకర్ణాటరక్షాధురంధరరామ
విభుదత్తశుభచిహ్నవిభవయుతుఁడ
వసుచరిత్రాదికావ్యప్రీతబహునృప
ప్రాపితా[1]నేకరత్నప్లవుండ
శాశ్వతశ్రీవేంకటేశ్వరానుగ్రహా
నిరుపాధికైశ్వర్యనిత్యయశుఁడ

1 యత్నరత్నాప్లవుండ.

తే. శ్రీకరమహాప్రబంధాంకసింగరాజ
తిమ్మరాజప్రియతనూజ ధీరసూర
పాత్మజుఁడ రామనృపభూషణాఖ్యసుకవి 53
సంకిత మొనర్తు నీకావ్య మనఘభక్తి.

వ. ఇవ్విధంబున నభీష్టవరప్రదానని స్తంద్రుం డగుశ్రీరామచంద్రున కంకితంబుగాఁ జేయం బూనినహరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానం బనుమహాప్రబంధంబునకుఁ గథాక్రమం బెట్టి దనిన.

ప్ర థ మా శ్వా స ము.

కథాప్రారంభము.

ఉ. పాండుసుతాగ్రజుండు పరిపాండురకీర్తి యఖండశార్ఙ్గకో
దండదయానువర్తి యలద్వైతవనంబున నుండి యప్రమే
యుండు మృకండుమౌనితనయుం డరుదేరఁ గ నమ్మహార్షిమా
ర్తాండునిఁ బూజ సేసి కరతామరసంబులు మోడ్చి యి ట్లనున్. 1

ఉ. ఎన్నఁడు మాకుఁ గ్రమ్మఱ సమీహితరాజ్యసుఖంబుగల్గు మా
యున్న తెఱంగున న్నృపకులోద్భవు లెవ్వరు మున్ను గానలన్
ఖిన్నత నుండి వెండియు నకిల్బిషసౌఖ్యముఁ గాంచి రోగుణా
భ్యున్నత దెల్పవే యనఁ దపోధనచంద్రుఁడు వల్కె సత్కృపన్. 2

శా. కౌంతేయాగ్రజ! యింతచింత మదిలోఁ గావింపఁగా నేల మీ
సంతాపంబు లడంచు నాహరి హరిశ్చంద్రుండు మున్నింతకున్
వంత న్గుందఁడె వైరసేనియు విపద్వారాశిలోఁ గ్రుంకఁడే
సంతుష్టాత్ములు గారె వారు పిదప న్సంప్రాప్తసామ్రాజ్యులై.

క. అన విని యాయిరువురకథ
లును దెలుపుము నాకు నఖిలలోకజ్ఞ! యనన్
మునిరాజు భానుసమధా
ముని రాజుం జూచి మోదము మది న్బొదలన్. 4

ఉ. వారిచరిత్రము ల్భువనవర్ణ్యము లైనవి వేఱె వేర్కొనన్
సారె జపార్చనాసమయసంగతి తప్పెడుఁ గాన నిప్పుడో
భూరివివేక! యానృపులపుణ్యకథ ల్పదశక్తి నొందఁగాఁ
గూరిచి తెల్పెద న్దెలిసికొమ్మని నేర్పు దలిర్ప నిట్లనున్. 5

పురవర్ణనము.

తే. అలరు మణివప్రవిజితహేమాద్రినిషధ
నగరమవతంస మఖిలభూనగరములకు
లలితజయ[1]సంపదలఁ బొల్చునిలు పయోధ
లఘుగభీరాంబుపరిఖాకలాప మగుచు. 6

టీక. హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానమునకు, మణి...రమ-మణిమయమైన, వప్ర=కోటచేత, విజిత = జయింపఁబడిన, హేమాద్రి నిషధనగరములయొక్క, రమ = లక్ష్మి గలది, అఖిలభూనగరములకు, వతంసము = శిరోభూషణము (శ్రేష్ఠమైనదనుట.) లలిత జయసంపదలచేతఁ బొల్చు, నిలుపు = నిలుకడ (జయసంపదలకు మనికిపట్టనుట), లఘువైన గభీరాంబువులుగల, పరిఖా = అగడ్తయే, కలాపము = భూషణముగాఁ గలది, అగుచు, అయోధ్య యలరు నని యన్వయము. ఇందు స్త్రీలింగ మైనయయోధ్యాశబ్దమునకుఁ బుంలింగవిశేషణమువలె లఘుగభీరాంబుపరిఖాకలాప మన్నందులకు లక్షణము.

తే. "చెలువపేరుగాని స్త్రీలింగములకు వి, శేషణములుగా రచించుపదము
లొక్కరూప యుక్తి నుభయలింగత చెల్లు, నుల్కయుష్ణయుల్క యుష్ణమనఁగ."
(కవిచింతామణి.)

నలోపాఖ్యానమునకు, మణివప్రవిజిత మైనహేమాద్రి గలది, అఖిలభూనగరములకు, అవతంసము, లలితజయసంపదలఁ బొల్చు, ఇలు = ఇల్లు, పయో...కలాపము-పయోధి=సముద్రమువలె, అలఘులై, గభీరము లైనయంబువులుగల, పరిఖ, భూషణముగాఁ గలది, అగుచు నిషధనగరము, అలరును. ఇందు "ఇలు" అను ప్రథమాంతశబ్దము మీఁది పకారము గాక నిలిచినందులకు లక్షణము—

తే. సంధి గూర్పంగఁ బ్రథమాంతశబ్దవితతి, పైఁ గచటతపలకు వికల్పంబు సెల్లుఁ
గాకసంబోధనావ్యయకర్మధారయంబుల నచేతనంబుల నబ్జనాభ! (కవిసంజీవని.)

ప్రయోగము:—"వారణ నగరిపురమతల్లినాఁ దనర్చి" (రాఘవపాండవీయము.)

1 సంపదలు నిల్చు.

సీ. ప్రాఁతమాటలె కాని బహువాగ్విహృతి లేని
యజుఁ గెల్తు రచ్చటియవనిసురులు
వరధర్మ మెడలి జీవముఁ గాచుకొన్న భా
గ్గవు మెచ్చ రచ్చటిరాజమణులు
నవతఁ బూనిననిధానముల కుబ్బుకు బేరుఁ
బాటింప రచటికిరాటవర్య
లొక్కయే ర్వఱపెఁ దా నొకహాలికుఁడె యంచు
ముసలి నెంచరు శూద్రముఖ్యు లచట
తే. గజము లచ్చట వెలిజాతికరటిఁ గినియు
వాజు లచ్చట నుచ్చైశ్శ్రవము నదల్చుఁ
దెగడు నచ్చటినగకోటి త్రిదశతరుల
నచటి[1]రుచిరాంగు లడరింతు రచిరరుచుల. 7

టీక. రెంటికినిసమము. ప్రాఁతమాటలె = వేదములే కాని, బహువాద్విహృతి= బహువాణీవిహారము, లేని, అజుని, మెచ్చరు (అనఁగా నజుఁడు మునువలవాటువడిన మాటలెకాని పలుమాట లాడనేరఁ డనియు), వరధర్మ మెడలి = విల్లువిడిచి, జీవమును గాచుకొనియెను. (అనఁగా ధర్మముఁ దప్పి ప్రాణముఁ గాపాడుకొనె ననియు.) నవతఁ బూనిన=నవసంఖ్యాకత్వముంబూనిన, నిధానములు (అనఁగాఁ గృశించిననిధుల కుబ్బువాఁడనియు), ఒక్కయేఱు=ఒకనదిని, పఱపెన్=ప్రవహింపఁ జేసెను. (అనఁగా నొక్కమడకఁ బఱపెను. తా నొకహాలికుఁడా? యనియుం, నజాదులయందు నైచ్యము తోఁచుచున్నది. వెలిజాతికరటి యనఁగా నీచజాతి గజమనియుం, ఉచ్చైశ్శ్రవ మనఁగా పొడవైనచెవులు గలదనియు, త్రిదశతరు లనఁగా మూఁడుపది పరిమాణముగాఁ గల వృక్షము లనియు, అచిరరుచు లనఁగాఁ జిరకాంతి లేని వనియు, నైరావతాదులయందు నైచ్యము. 'త్రిదశతరు' లనునపుడు వ్యంగ్యార్థమున "సంఖ్యయాఽవ్యయాసన్నాదూరాధికసంఖ్యాః సంఖ్యేయే" అను శబ్దసూత్రమువలన సమాసము.)

ఉ. ఆపురిమించుటోవరుల నాడుమెలంతలగాన మాధురిం
బ్రాపితజీవ లయ్యెను దదగ్రమణిప్రతిమల్ నిమేషము
ద్రాపలితాది[2]వైకృతముఁ దాల్పవు ప్రాంతపరిభ్రమత్త్రియా
మాపతిబింబనిర్గళదమందసుధారసధారఁ దోఁగుటన్. 8

---

1 రుచిరాంగులుహసింతు. 2 వైకృతులుఁ దాల్పవు పాంత.

మ. పురివజ్రోపరివప్రశృంగవివరంబు ల్దూఱి యత్నంబుతో
నరుణాంశుం డిరుసంజల న్నియతయాతాయాతముల్ సల్పుచోఁ
బరిఘర్షాధికజర్జరుం డయికదా భావింపఁ డవ్వేళలన్
దొరయన్ మోహితదుర్నిరీక్ష్య[1]రుచి సందోహంబు దేహంబునన్.

చ. అలఘుతదీయఖేయములనాడెడునన్నులగుబ్బచన్నులన్
గులికినయేణనాభి నవకుంకుమసంకుమదాంకపంకసం
కలితవిలేపము ల్గరఁగి గమ్మని కమ్మనితావు లీనఁ ద
జ్జలములఁ దేలి భోగు లనఁ జాలిరి చెల్వపుఁజిల్వ పెందొరల్. 10

ఉ. ఆటవెలందు లందు మణిహర్మ్యతటంబుల పై నటింపఁగా
హాటకరత్ననూత్నవలయంబులు జారి యధోగతాభ్రసం
ఘాటముఁ జేరఁ దత్పదయుగంబున వ్రాలి విలాసలాస్యముల్
సూటి గ్రహింపఁ బూని మఱి సోఁకమిఁ గ్రమ్మఱమించులోయనన్.

మ. శరదవ్రాతము సౌధఖేలదబలాజాలాలి నీలాలకా
ధరితం బై వెతఁ గుంది తత్పదవిఁ జెందం గోరి కాలాగరూ
త్కరధూపాకృతిఁ జేరి బెట్టిదపుఁగాకన్ దేఱి తత్కుంతలా
దరణీయస్థితి మీఱి విష్ణుపదమున్ దాఁటున్ [2]వృథా మోదతన్. 12

క. వెలయుఁ బురిం దఃనాతప,విలయం బొనరించి సాలవేలాద్రిబహి
ర్వలయంబున[3]నిలయం బై,కలయం బర్వినతమంబుగతిఁ బూఁదోఁటల్.

వ. ఆపురంబున కధీశ్వరుండు. 14

(పైపద్యంబులకు రెండర్థములు సమానము.)

తే. భువనసంత్రాణకీర్తితో బుధగణేయ
సత్కళారాజితో హరిశ్చంద్ర యనుచు
దేవతావర్గములు వినుతింప నలస
మాఖ్యఁ దగుసార్వభౌమైకముఖ్యుఁ డలరు. 15

టీక. హరి, భువనసంత్రాణకీర్తితః=భువనసంరక్షణకీర్తివలన, బుధగణేయ, సత్కళారాజితః=కళారాజివలన, 'హరిః, చంద్రః' అనుచు దేవతావర్గములు నుతింపఁగా, అలసమాఖ్యన్=ఆహరిశ్చంద్రుఁ డను పేరుచేత, తగు=తగిన, సార్వభౌమైకముఖ్యుఁడు,

1 ఋతి. 2 వృథా. 3 నలయం బై.

అలరుఁ = ఒప్పును, (ఈహరిశ్చంద్రనామము దేవత లీతనిని గీర్వాణభాషచే నుతిసేయుటచేఁ గలిగిన దని కవి ప్రౌఢోక్తిచేఁ గల్పించెను.) 'కీర్తితః, రాజితః' అనునీశబ్దములు తసిల్ప్రత్యయాంతములు. "పంచమ్యాస్తసిల్" అనివ్యాక. 'భువన...కీర్తితః, బుధ... రాజితః' అను నీరెండువాక్యములతో 'హరిః, చంద్రః' అను నీరెండుశబ్దములకుఁ గ్రమాన్వయము. హరిశ్చంద్ర యనునపుడు విసర్గలు లోపించినందులకుఁ బ్రయోగము—

క. "ఇంప వవి నమ్మవే! ప్రథ, మాం పిబ తే వహ్ని యనెడి మాటవుఁగాదే."

(ఆముక్తమాల్యద.)

నల. ఇందుకు నలుని దేవతలు సంస్కృతభాషచే నుతించినట్లు చెప్పుచున్నాఁడు. భువనసంత్రాణముచేత, కీర్తితః=కీర్తింపఁబడిన, హరిః = విష్ణువు; సత్కళచేత, రాజితః=విరాజితుఁడైన, చంద్రః=చంద్రుఁడు, అనుచు దేవతావర్గములు నుతింప, నల సమాఖ్యఁ=నలుఁడను పేరుతో, తగునట్టి, సార్వభౌమైకముఖ్యుఁడు, అలరుఁ, నలచరిత్రపరముగనే మఱియు నన్వయభేదముచేత స్ఫురించునర్థము:—సంత్రాణ, కీర్తితో=కీర్తితోడను, కళా, రాజితో=పంక్తితోడను, 'హరిః చంద్రః' అనుచు వినుతింప, నలసమాఖ్యఁ దగు సార్వభౌమైకముఖ్యుఁడు దనరు నని యన్వయము. "హరిః, చంద్రః" అని హరిత్వ చంద్రత్వములు నలునియం దారోపించి దేవతలు నుతిసేయఁగా నలుఁడు రక్షణకీర్తితోను, కళతోను, హరివలెను చంద్రునివలెను ప్రకాశించె ననుట.)

సీ. అతఁడు విశ్రుతబలుం డై చక్రవర్తుల
యం దాదివినుతుఁ డై యతనులక్ష్మి
నలరి యాత్మత్రిశక్తుల సమయవినిద్ర
శాత్రవోత్కరము త్రిశంకునంద
నవతంస మగుచు దిగ్యువతిసంతతికిని
జయశోభరమలీనసాంద్రగంధ
సారసద్రుచి గాఁగ సవరించుతనరస
జ్ఞామృతపాకవిద్యానిరూఢి
తే. కంగుణజాతపరిణాహ మనువుపఱిచి
యరిదికల నైనను దన కల్లాడనిబలు
వీఁక ధార్మికతిలకుఁ డై వెలయఁ జేసె
ధర సుధామధురాత్ముఁ డౌ ధన్యకులము.

టీక. హరి, అతఁడు=ఆహరిశ్చంద్రుఁడు, చక్రవర్తులయందు, ఆదివినుతుఁడై=మొదలనుతింపఁబడువాఁ డై, అతనులక్ష్మిఁ = అధికసంపదలచేత, (అతనులక్ష్మిని, అను

ద్వితీయావిభక్తికపదంబునకుఁ దృతీయావిభక్త్యర్థము చెప్పుటకులక్షణము:—క. విను తద్వితీయసప్తమి, కినిమూఁడవదగు విభక్తికినిఁ జెడగానా.) ఆత్మత్రిశక్తుల=తన ప్రభు మంత్రోత్సాహశక్తులను, వినిద్ర శాత్రవోత్కరము, సమయ = సమసిపోవఁగా, త్రిశం కునందనవతంసమగుచు, దిగ్వ్యవతిసంతతికిని, నిజమైన యశోభరము, అలీన=స్ఫుటమై న, సాంద్రమైన, గంధసార=చందనముయొక్క, సద్రుచిగాఁగ, సవరించునట్టి, తన యొక్క, రసజ్ఞ = రసమునెఱిఁగినవారలకు, అమృతపాకమైన, విద్యానిరూఢికి, అంగ గుణ=అధీతిబోధాచరణప్రచారము లనునంగగుణములయొక్క, జాత = సమూహము యొక్క, పరిణాహమును, అనుపుపఱిచి, అరిదికలనైన = అరుదగుకలయందైనను, తన యొక్క, కల్హాదని=దబ్బఱలాడనియట్టి, బలువీఁక చేత, ధార్మికతిలకుఁడై, ధర్మాత్ములలో శ్రేష్ఠుఁడై, సుధామదురాత్ముఁడౌ, సు=లెస్సైనన, ధామ=కాంతులయొక్క, ధురా = భారముగల, ఆత్ముఁడౌ = దేహముగలవాఁడైన, ధన్యుకులము=ధన్యుని (అనఁగా: సూ ర్యుని) యొక్క కులమును, ధరయందు వెలయఁజేసె నని యన్వయము.

నల. అతఁడు = ఆనలుఁడు, చక్రవర్తులయందును, ఆదివి = ఆస్వర్గమునం దును, నుతుఁడై, ఆతను = మన్మథునియొక్క, లక్ష్మిక్ = లక్ష్మివంటి లక్ష్మిచేత, ఆత్మ = తనయొక్క, త్రిశక్తుల = ప్రభుమంత్రోత్సాహశక్తులచేత, సమయవినిద్రులైన శాత్ర వులయొక్క, ఉత్కరము=సమూహము, త్రిశంకుక్-త్రిశంకుని (యందను). అందక్= చెందఁగా, (శత్రువులు త్రిశంకునివలెనే యిహపరదూరులై పోవఁ గా నని ఫలితార్థము.) దిగ్వ్యవతిసంతతికిని అవతంస మగుచు, జయశోభ=జయాతిశయము, రమలీన=సంపదల నాపాదింపఁగా (తన కీయఁగా నసుట) సాంద్రమైన, గంధసార=పరిమళసారముచేత, సత్ = బాగైన, రుచిగాఁగ = చవిగల్గునట్టు, సవరించు = భ్యాసముచేసిన, తన... నిరూఢికి తనయొక్క, రసజ్ఞ =నాల్కకు, అమృత = అమృతమువంటి దయిన, పాక విద్యానిరూఢికి, అంగగుణజాతపరిణాహము - అంగగుణ = ఉల్బణానుల్బణాదిగుణముల వలన, జాత=పుట్టిన, పరిణాహము = విశాలత్వమును, అనుపుపఱచి, తనకు, అరిదికల నైనను = విచిత్రయుద్ధమైనను, అల్లాడనిబలువీఁక=చలించనిపరాక్రమముచేత, ధార్మి కతిలకుఁడై = విలుకాండ్రలో శ్రేష్ఠుఁడై, సుధామధురాత్ముఁడౌ-సుధ=అమృతముచేత, మధుర=మనోహరమైన, ఆత్ముఁడౌ=దేహముగలవాఁడైన, ధన్యు=ధన్యుని (అనఁగాఁ జంద్రునియొక్క) కులమును, ధరయందు వెలయఁ జేసె నని యన్వయము.

తే. శ్రీ నెసఁగె సత్యకీర్తిప్రధానకలిత
సకలసద్గుదియకల్యాణశాలివీర

సేనతనయావతంసుఁ డాక్షితివిభుండు
నర్థితాత్మీయసన్మిత్రవంశ్యుఁ డగుచు. 17

టీక హరి. సత్యకీర్తి యను, ప్రధాన=మంత్రిచేత, కలిత = కూర్పఁబడిన, సకల... సేనత = సకలదిగ్జయకల్యాణమందు, శాలి=ఒప్పెడు, వీర=వీరులైన, సేనత=సేనలు గలుగుటచేత, నయావతంసుఁడు, అక్షితివిభుండు = ఆ హరిశ్చంద్రుఁడు, వర్ధి... వంశ్యుఁడు-వర్ధిత=వృద్ధిఁబొందింపఁ బడిన, ఆత్మీయ=స్వకీయులైన, సన్మిత్రవంశ్యుఁడు= సూర్యవంశపురాజులు గలవాఁడు, అగుచు, శ్రీ నెసఁగెను.

నల. సత్య...శాలి-సత్యకీర్తి = సత్యము యశస్సును, ప్రధాన=ముఖ్యమగు నట్లు, కలిత = కూర్పఁబడిన, సకలదిగ్జయ కల్యాణములచేత, శాలి=ఒప్పెడువాఁడు, వీరసే=తనయావతంసుఁడు, ఆక్షితివిభుండు=నలుఁడు, వర్ధిత...వంశ్యుఁడు-వర్ధితమైన, ఆత్మీయన తనసంబంధు లగు, సన్మిత్ర = తారకామిత్రుఁ డైనచంద్రునియొక్క, వంశ్యుఁడు=వంశమునం దుదయించినరాజులు గలవాఁడు; ('భం నక్షత్రం తార్కా సత్' అని హలాయుధనిఘంటువు.) శ్రీ నెసంగె నని యన్వయము.

క. పలువగతురగములమహా
బలచిత్రప్రౌఢిఁ దోలి బహుచక్రశ్రీ
వెలయ మహీవిభుఁడడరుక్
బలియుఁడు తనగొడుగునీడఁబఱపుచుఁదనరన్. 18

టీక. హరి. పలువగతురగములక్-పలు=అధికమైన,పగతుర=పగవారలయొక్క, గములక్=సమూహములను, మహాప్రౌఢిక్-మహాబల=అధికమైనసేనయొక్క, చిత్ర ప్రౌఢిచేత, తోలి (పాఱఁదోలియనుట), బహుచక్రశ్రీ=బహురాజ్యలక్ష్మిని, తనగొడుగు నీడక్=తనఛత్రచ్ఛాయను, పఱపుచుక్ ఆమహీవిభుఁడు=ఆహరిశ్చంద్రుండు, అడరు ననియన్వయము. (రాజ్యమునిరుపద్రవముగఁ బాలించె ననుట.) 'పలువగతుర యను కర్మధారయంబునఁ బలుశబ్దముమీఁది పకారము వకారమైనందుకు లక్షణము:—

తే. "సంధిఁ గూర్పంగఁ బ్రథమాంతశబ్దవితతి, పైఁ గచటతపలకు వికల్పంబు సెల్లుఁ
గాకుసంబోధనావ్యయకర్మధార,యంబుల నచేతనంబుల నబ్జనాభ!"

(కవిచింతామణి)

కర్మధారయములందుఁ గచటతపలు గసడదవలుగ మాఱినందులకుఁ బూర్వకవి ప్రయోగములు:—

చ. "తెగి మన కగ్గ మై యరుగుదెంచినవాఁ డితఁ డల్లి యింక నొం
డుగడకుఁ బోవకుండఁగఁ గడుఁ జెన దగ్గఱి యేఁగపాలముల్
బగులుతునో గదాహతి ... ..." (భా. కర్ణ)

చ. "ప్రమదములలోఁ బొగడ్తఁ గనినట్టిది యిందును బద్ధవారికిన్
బ్రదుకులె యంచుఁ దప్పదు పురాకృత మెవ్వరి కైన నంచుఁ గొం
తదడవు గంటె నే నపుడు తద్ద్విజముఖ్యునిఁ జూచి యొయ్యనన్
... ..." (కళాపూర్ణోదయము.)

పైపద్యములలోని 'యొండుగడ' 'కొంతదడవు' అనుకర్మధారయంబులవలెనే యిందలి 'పలువగతురి'ను గ్రహించునది.

నల. పలువగతురగముల = పెక్కువిధము (జాతు)లైనగుఱ్ఱములను, మహా... ప్రాథిన్-మహాబల=వాయువుయొక్క, చిత్ర=విచిత్రమైన, ప్రౌఢిచేత, తోలి(అనఁగా వాయువేగమునఁ దోలి యనుట)బహుచక్రశ్రీ=విస్తారమైనమండలాకార లక్ష్మి, వెలయ, తనగొడుగు నీడఁ బఱపుచున్, మహీవిభుఁడు=నలుఁడు, అడరును.

తే. అతనిసౌందర్యవర్ణనోద్యతజనాళి
నిత్యపరిపూర్ణకాంతి నిర్ణిద్రచంద్ర
మతిముదిత యై భజించుఁ దన్మానసాను
రూపసముచితసేవానిరూఢి మెఱయ. 19

టీక. హరి. సౌందర్య...జనాళి - (ఆహరిశ్చంద్రునియొక్క) సౌందర్య వర్ణనమందు, ఉద్యత = ఉద్యుక్తమైన, జనాళి=జనసమూహముగలదియు, నిత్యపరిపూర్ణ కాంతి నిర్ణిద్ర, చంద్రమతి, ముదితయై = ప్రియురాలై, త...నిరూఢ - తత్ = ఆహరిశ్చంద్రునియొక్క, మానసమునకు, అనురూప = అనుగుణమై, సముచితమైన, సేవానిరూఢిమెఱయ నతనిభజించు నని యన్వయము.

నల. సౌందర్య...జనాళి-(ఆనలునియొక్క) సౌందర్య వర్ణనమందు, ఉద్యత= ఉద్యుక్తమైన, జనాళి=జనపంక్తి; ఇది కర్త. నిత్యపరిపూర్ణకాంతినిర్ణిద్రచంద్రుఁడను, మతి=బుద్ధిచేత, ముదితయై = సంతోషమునొందినదై, త...నిరూఢి - తత్ = ఆనలుని యొక్క, మానసమునకు, సముచిత = అనుగుణమైన, సేవానిరూఢిచేత, నతనిని భజించునని యన్వయము.

వ. ఇట్లశేషభూభువనరక్షాదీక్షితుం డై వెలయుచుండ. 20

క. క్షితిభర్తకుమారుఁడు లో
హితుఁ డన విలసిల్లెఁ జేర్చిహృదయంబున సం
తతముదముననుజనాదర
మతిసాంద్రముగా బహుశ్రుతానందితుఁ డై. 21

టీక. హరి. క్షితిభర్తకుమారుఁడు = హరిశ్చంద్రపుత్త్రుఁడు, లోహితుఁడనఁగా, సంతతముదమునను = నిరంతర సంతోషము చేతను, జనాదరము= ప్రజలయందలియాదరణమును, అతిసాంద్రముగా, బహుశ్రుతానందితుఁ డై - బహుశ్రుత = పెద్దల చేత, ఆనందితుఁడై, విలసిల్లె నని యన్వయము.

నల. క్షితిభర్తకు = నలునకు, మారుఁడు, కర్త. లోహితుఁడన; లో = లోపల, హితుఁడన=ఆప్తుఁడన, సంతతము, దమునను జను = దమయంతిని, బహుశ్రుత=మిక్కిలి వినుటచేత, ఆనందితుఁడై = సంజాతానందముగలవాఁ డై, విలసిల్లె ననియన్వయము. (దమయంతిని నలుఁడు మిక్కిలివినుటే తనకుసాధనమయ్యె నని మన్మథుఁడు సంతోషించెనని ఫలితార్థము.)

చ. అలఘుగుణాభిరాముఁ డతఁ డాత్మజవైఖరి యిట్లు రాగ మిం
పలరఁగఁ జేయ భీమతనయాధికసంగరసత్వరాచలా
చలహృదయప్రచారుఁ డయి సారసవాసకృదంచితద్విజో
క్తులు వెలయన్ మహోదరముతోఁ బరచింతఁ దొఱంగి యున్నెడన్.

టీక. హరి. అలఘుగుణాభిరాముఁడు, అతఁడు=ఆ హరిశ్చంద్రుఁడు, ఆత్మజవైఖరి=కుమారునియొక్క వైఖరి, రాగము=అనురక్తిని, ఇంపలరఁగఁజేయ, భీమతన్ = భయంకరుఁడగుటచేత, అయా... ప్రచారుఁడయి-అయ=శుభావహవిధులయందు, అధిక సంగర=అధిక ప్రతిజ్ఞ కలదైన, సత్వర = త్వరతోఁగూడిన, అచలాచలహృదయ=నిశ్చల హృదయముయొక్క ప్రచారముగలవాఁడై, సార...ఉక్తులు - సార=శ్రేష్ఠములైన, సవ = యజ్ఞములయందు, అసకృత్ = మాటిమాటికిని, అంచితములైన ద్విజోక్తులు, వెలయన్, పరచింత = శత్రుచింత, తొఱంగి (భీమత చేత) విడిచి, ఉన్నెడన్=ఉన్న సమయమున.

నల. అతఁడు=ఆనలుఁడు, ఆత్మజవైఖరి=మన్మథునియొక్క వైఖరి, రాగము = అనురాగమును, ఇం పలరఁగఁజేయఁగా, భీమ... ప్రచారుఁడయి - భీమతనయ = దమయంతియొక్క, అధికమైన, సంగ=కూటమియందలి, రస = ప్రీతియొక్క, త్వర=వేగము చేత, చలాచల=చలించుచున్న, హృదయప్రచారముగలవాఁ డై, సారస...ఉక్తి

లు-సారస = సరస్సంబంధమైన, వాస=ఉనికి, కృత్ = చేయుచున్న, అంచితములైన, ద్విజ = (హంసాది) పక్షులయొక్క, ఉక్తులు, వెలయఁగా, మహాదరముతో = మహాభయముతో, పరచింత = ఇతరచింతను, తొఱంగి=విడిచి, ఉన్నదక్ = (విరహియై) యుండుతఱి ననుట.

సీ. పరిపాటితారాతిబలశతకోటిభీ
మ్ముఁడు జిష్ణుఁ డఖిలప్రమోదహేతు
గురుసుధర్మాధ్యాసికుండినమండల
శ్రీ మించుసరసచింతామణి మహి
తోత్తుంగపీఠిపై నొకనాఁడు [1]సమధికో
త్సాహంబుతో శుచిధర్మపుణ్య
జనరనేశమహాబలనిధికులపతిస
ర్వజ్ఞులు వరుసఁ గొల్వఁ గొలువుండి (?)
తే. తనదుహితకార్యవరయుక్తిఁ దలఁపుఁ దెలుపఁ
జాలుమునుల నిరీక్షించి జగతి నేమ
హాత్ముఁ డప్రతిమానసత్యస్వరూప
వైభవాఢ్యుండు వివరింపవలయు ననుఁడు. 23

టీక. హరి పరి...భీముఁడు-పరిపాటిత = ఖండింపఁబడిన, ఆరాతియైన, బల= బలాసురుఁడుగల, శతకోటి=వజ్రాయుధముచేత, భీముఁడు=భయంకరుఁడు, జిష్ణుఁడు, కర్త. అఖిల...అధ్యాసికుండు - అఖిలప్రమోదహేతువైన, గురు = బృహస్పతిగల, సుధర్మ = దేవసభయందు, అధ్యాసికుండు = స్థితిగలవాఁడు, ఇనమండలశ్రీ=సూర్యమండలశోభచేత, మించు, సరసచింతామణులచేత, మహితమైన, ఉత్తుంగపీఠిపై=ఉన్నతాసనముమీఁద, శుచి...సర్వజ్ఞులు = అగ్ని, యమ, నైరృతి, వరుణ, వాయు, కుబేర, రుద్రులు, వరుసఁగొల్వ, కొలువుండి, తనదు...యుక్తిక్ - తనదు=తనయొక్క, హిత కార్యములయొక్క, వర=శ్రేష్ఠమైన, యుక్తిక్ = యోజనయందు, తలఁపును, తెలుపఁ జాలుమునులను, నిరీక్షించి, అప్రతి...ఆఢ్యుఁడు - అప్రతిమానమైన, సత్యస్వరూప = సత్యముయొక్కస్వరూపమైన, వైభవముచేత, ఆఢ్యుఁడు.

నల. పరి...కోటి - పరిపాటిత = వ్రక్కలుగాఁ జేయఁబడిన, ఆరాతిబలము యొక్క, శతకోటి=నూఱుకోట్లుగలవాఁడు, భీముఁడు, కర్త. జిష్ణుఁడు = జయశీలుఁడు,

---
1 సముచితో.

అఖిల...ధ్యాసి - అఖిల = సమస్తమైనవారియొక్క, ప్రమోదమునకు, హేతువై, గురువైన, సుధర్మ = మంచిధర్మమందు, అధ్యాసి = ఆసీనుఁడు (ధర్మాధిష్ఠాత). కుండిన మండలశ్రీఁ=కుండినరాజ్యలక్ష్మిచేత, మించు, సరసచింతామణి = సరసులకు వేల్పుమానికమువంటివాఁడు, ఒకనాఁడు, మహితోత్తుంగపీఠిపై, సమధికోత్సాహంబుతో, శుచి ...సర్వజ్ఞులు-శుచిధర్మ = పవిత్రధర్మముచేత, పుణ్యులైన, జనులు, రనేశ = భూపతులు, కులపతి = వంశాధిపతులు, సర్వజ్ఞులు, వరుసఁ = క్రమముగా, కొలువఁగా, తనదుహితకు = తనకూతునకు, ఆర్యవరయుక్తిఁ - ఆర్య=యోగ్యుఁడైన, వర=ప్రియునియొక్క, యుక్తిఁ=యోజనయందు, తలఁపుఁ దెలుపఁజాలు = ఆలోచన నెప్పఁదగు, మునులను, నిరీక్షించి, జగతిని = ప్రపంచమున, అప్రతి...వైభవాఢ్యుఁడు - అప్రతిమాన=సాటిలేని, సత్య=నిజమైన, స్వరూప =స్వరూపసౌందర్యముయొక్క, వైభవముచేత, ఆఢ్యుఁడు, ఏమహాత్ముఁడు అనఁగా.

క. యతు లాకకొందఱు దమలో
జతకూడి తలంప నందు సౌరకులగురు
స్థితి మనుమునిరాజినుతుల
నతులమహస్ఫూర్తిఁ దగ బుధావనుఁబలికెన్. 24

టీక. హరి. అందు=ఆఋషులయందు, సౌర...స్థితిఁ - సౌర = సూరసంబంధమైన, కులమునకు (సూర్యవంశమున కనుట.) ('సూరసూర్యార్యమాదిత్య' యని య.) గురుస్థితి = గురుఁడైనస్థితిచేత, మనుమునిరాజు = మనుచుండెడుముని శ్రేష్ఠుఁడు(వసిష్ఠుఁడనుట), ఇనుతులఁ - ఇను = సూర్యునియొక్క, తులఁ=సామ్యముచేత, అతులమహస్ఫూర్తి=సరిలేనితేజస్స్ఫూర్తి, తగఁ=ఒప్పఁగా, బుధావనుఁ=ఇంద్రుని.

నల. అందు=ఆమునులయందు, సౌరకులగురుస్థితిఁ-సౌర = సురసంబంధమైన, కులమునకు, గురు=గురువైనబృహస్పతియొక్క, స్థితిఁ=స్థితివంటిస్థితిచేత, మనుమునిరాజి=ఒప్పుచుండెడిమునిపంక్తి, నుతులఁ=సన్నుతులచేత, అతులోత్సవస్ఫూర్తి, ('మహస్తూత్సవతేజసోః' అని య.) తగఁ=తగునట్టుగా, బుధావనుఁ = బుధరక్షకుఁడైన భీమునిఁగూర్చి పలికె నని యన్వయము.

సీ. విను మాదరమున పవిత్రసద్గోత్ర యె
వ్వఁడు మనువంశపావనుఁ డనంగ
నడరు నెవ్వనికీర్తి యధరితామృతవార్ధి
చంద్రమతీశుండు సాంద్రభూతి

శౌర్యవైశ్వానరజ్వాలావలీఢారి
నలుఁ డతం డలరు నాబలియునందుఁ
గలుగునాసత్యరేఖాగుణోత్కర్షమే
నరనాథునందు నెన్నఁడును గాన
తే. మనుచుఁ దద్గురుసన్నిధి నభినుతింప
నాసమితిమీఱుచపుడదమానుభవమ
నోంబుజంబున నొనరి యత్యంతశక్తి
గాధితనయర్షి యతనుఁ డాగ్రహముఁబూని 25

టీ. హరి. పవి...గోత్ర-పవి=వజ్రాయుధముచేత, త్రసత్ = భయపడుచున్న, గోత్ర=పర్వతములుగలవాఁడా! ఎవ్వఁడు మనువంశపావనుఁ డనఁగా నడరును. ఎవ్వని యశము అధరితామృతవార్ధి గలది, చంద్రమతీశుఁడు, సాంద్రభూతి = సాంద్రమైన సంపదగలవాఁడు, శౌర్య...నలుడు-శౌర్యవైశ్వానరజ్వాలచేత, అవలీఢ=ఆస్వాదింపఁ బడిన (దహింపఁబడిన), అరి=శత్రువులనెడు, నలుఁడు=తృణములుగలవాఁడు. ('తృణే ౽ంబుజే నలం నాతు రాజ్ఞి నాళే తు నస్త్రియాం' అని విశ్వ.) అతఁడు=ఆహరిశ్చంద్రుఁడు, అలరు, ఆబలియునందు, కలిగియుండు, ఆసత్యరేఖాగుణోత్కర్షము, ఏనర నాథునందు, ఎన్నఁడును, కాన మనుచు, తద్గురుసన్నిధిన్-తత్=ఆయింద్రునియొక్క, గురు = అధికమైన, సన్నిధిని, అభినుతింప, ఆసమితిన్ = ఆసభను, మీఱుచు అపుడు, అదమ...అంబుజంబునన్-ఆదమ=ఆగ్రహముయొక్క, అనుభవముగల, మనోంబుజంబుచేత, అత్యంతశక్తి, అతనుఁడు, గాధితనయర్షి=విశ్వామిత్రుఁడు, కర్త. 27-వ పద్యమందలి క్రియతోనన్వయము.

నల. పవిత్రసద్గోత్ర-పవిత్ర=పవిత్రమైన, సద్గోత్ర = సద్వంశముకలవాఁడా! వినుము; ఎవ్వఁడు, వంశపావనుఁ డనంగ, మనున్ = వర్ధిల్లును, ఎవ్వనికీర్తి = ఎవ్వని యశస్సు, అధ...చంద్రము-అధరిత = నిరస్తమైన, అమృతవార్ధిచంద్రము = సుధాబ్ధి చంద్రులుగలది, సాంద్రభూతిచేత, అతీశుండు = ఈశ్వరునతిక్రమించినవాఁడు, శౌర్య...అరి-శౌర్యవైశ్వానరజ్వాల=ప్రతాపాగ్నిజ్వాలలచేత, అవలీఢ = ఆస్వాదింపఁ బడిన, అరి=శత్రువులుగలవాఁడు; (శత్రువులనుజయించినవాఁడు) నలుఁడు, ఆతండు, అలరు, నాసత్య...ఉత్కర్షము-నాసత్య=అశ్వినీదేవతలవంటి, రేఖాగుణోత్కర్షము = సౌందర్యగుణాతిశయము, తద్గురుసన్నిధి-తద్గురు = ఆ (దమయంతీ) జనకునియొక్క, సన్నిధిన్=సాన్నిధ్యమందు, అభినుతింపన్, ఆసన్=ఆశచేత, మితిమీఱుచు=మట్టున నిలువక, అపుడ=అప్పుడే, దమా...అంబుజంబున-దమానుభవ = దమయంతియొక్క,

మనోంబుజంబున = మనశ్శకమలమున, ఒనరి=ఒప్పి, అత్యంత...ఋషి - అత్యంతశక్తి, గాధిత=కొంచెము చేయఁబడిన, నయ=తపోబలముగల, ఋషి=ఋషులుగల, ఆతనుఁడు =మన్మథుఁడు, కర్త. 27-వ పద్యమందలిక్రియతో నన్వయము.

సీ. తఱిలకయబ్జారిధరునిపైఁ బాదంబు
సంఘటించిన ద్విజస్వామియుండ
మున్నవనీఛదంబులనెల్లనడఁచి క్ర
మ్మఱ నించునానాగమనిధి యుండఁ
బటుమహారంభేశభావంబుఁ గనియక్ష
పదరూఢినెఱపుగీర్వాణుఁ డుండ
జగతినాదిత్యభూశాసనునపరావ
తారమౌ సుమనోవతంసుఁ డుండ
తే. నర్మవిలసితసృష్టిచే నలినభవుఁ జె
నకిన యేనుండఁ దానొక్క నరునిఁ బ్రమద
బుద్ధి నెట్లు సత్యస్వరూపుఁ డనియెన్ను
టని యొదవరౌద్రగతి దీపితాత్ముఁ డగుచు 26

టీ. హరి. అబ్జారిధరునిపై = శంఖచక్రధారి యైనవిష్ణువుమీఁద, పాదంబు, సంఘటించిన, ద్విజస్వామి యుండఁగ్, (విష్ణువును గాలితోఁ దన్నినభృగుమహర్షి యుండఁగా ననుట) మున్ను, అవనీఛదంబులన్ -అవని=భూమికి, ఛదంబులన్ =వస్త్రము లైన సముద్రములను, ఎల్లన్, అడఁచి, క్రమ్మఱ నించు=నిండించునట్టి, నానాగమనిధి= నానావేదములకు నిధి, యుండఁగ్, (సముద్రముల నాపోశనముగఁ గ్రోలి మఱల నిండిం చిన యగస్త్యుఁ డుండఁగా ననుట.) పటు...భావంబున్ -పటు=సమర్థమైన, మహారంభ= మహోద్యోగముగల, ఈశ్వరునియొక్క భావమును, కని = చూచి, అక్షపదరూఢి- అక్ష=నేత్రముతోఁగూడుకొనిన, పదరూఢిన్ =పాదముయొక్కరూఢిని, నెఱపు, గీర్వా ణుఁడుండఁగ్, (శివున కఱకాలఁ గన్నుఁ జూపినగౌతముఁ డుండఁగా ననుట.) జగతిన్, ఆదిత్య...అవతారము కౌ-ఆదిత్యభూ=యముని, శాసను=శాసించినరుద్రునియొక్క, అపరావతారమైన, సుమనోవతంసుఁడు=ఋషిశ్రేష్ఠుఁడు, ఉండఁగ్, (రుద్రాంశయందు జన్మించినదుర్వాసుఁడుండఁ గాననుట) నర్మవిలసితసృష్టిచే = లీలావిలసితమైనసృష్టిచేత, నలినభవున్ =బ్రహ్మదేవుని, చెనకినయేను = ఎదిరించిననేను, ఉండఁగ్, (బ్రహ్మసృష్టికిఁ బ్రతిసృష్టిచేసినతానుండఁగ్ (విశ్వామిత్రుఁ డుండఁగా ననుట.) తాను, ప్రమదబుద్ధిన్

ప్రకృష్టమదయుక్తమైనబుద్ధిగలవానిని, ఒకనరుని=ఒకమనుష్యమాత్రుని సత్యస్వరూపుఁ డని యెన్నుట, ఎట్లు? అని రౌద్రగతి, ఒదవఁగా.

నల. అబ్జారిధరునిపై=శివునిపైని, పాదంబుల్=చరణమును, సంఘటించిన ద్విజస్వామి=నక్షత్రాధిపతి యైన చంద్రుఁడు, ఉండన్, (శివున కవతంస మైనచంద్రుఁడుండఁగా ననుట.) మున్న=మును పే, వనీఛదంబులన్=వనపత్రములను, ఎల్లనడఁచి క్రమ్మఱ నించు, నానాగమనిధి=నానావృక్షనిధానము, ఉండన్, (పండుటాకుల డుల్చి, వృక్షములఁ జిగురొత్తఁ జేయువసంతుఁ డుండఁగా ననుట.) రంభేశభావము=రంభా నాయకత్వమును, గని, యక్షపద=అలకాపురమునందు, రూఢిన్=ప్రసిద్ధిని, నెఱపు, గీర్వాణుఁడు, ఉండన్, (రంభానాయకుఁ డై ప్రసిద్ధిఁ గాంచిననలకూబరుఁ డుండఁగాననుట.) ఆదిత్యభూశాసను=దేవేంద్రునియొక్క, అపరావతారమా, సుమనోవతంసుఁడు = దేవతాశ్రేష్ఠుఁడు, ఉండన్, (ఇంద్రపుత్రుఁ డైనజయంతుఁ డుండఁగా ననుట.) నలిన్=మిక్కిలి, అభవున్ = ఈశ్వరుని, చెనకినయేను, ఉండన్, (ఈశ్వరునంతవాని నెదుర్కొనిన తాను (మన్మథుఁడుండఁగా ననుట.); ఒక్కనరుని = ఒకమనుష్యమాత్రుని, ప్రమద=దమయంతి, ఎట్లు సత్యస్వరూపుఁ డని యెన్నుట, చక్కనివాఁడని తలఁచుటెట్లు? అనియో, (ఇట్లని యూహించియో యనుట.) దవరౌద్రగతిన్-దవ=దవానలముభంగిని,రౌద్రగతిన్=ఆగ్రహముచేత, దీపితాత్ముఁడు, అగుచు.

మ. భయదం బై యతిరోహితాబ్జముకుళప్రౌఢాంబకోద్యత్ప్రభా
చయ మొప్పన్ శ్వసనం బుపాత్తశమనాశం బై మహోవహ్నిక
ణయకీల ల్వెలయింపఁ గా మృగధరాఖండోద్ధతు ల్మీఱ ని
ర్దయవృత్తిన్ దదలీకసంఘటనసంధాస్ఫూర్తిఁ దాల్చె న్వెసన్. 27

టీ. హరి. అతిరోహి...చయము-అతిరోహిత=మిక్కిలి యెఱ్ఱనైన, అబ్జముకుళములభంగి, ప్రౌఢములైన, అంబక=నేత్రములయొక్క, ఉద్యత్ప్రభాచయము; శ్వసనంబు = నిశ్శ్వాసము, ఉపాత్తశమనాశంబై-ఉపాత్త= పొందఁబడిన, శమ = శాంతియొక్క, నాశంబై=నాశముగలదై, మృగధర=ఈశ్వరునియొక్క, అఖండోద్ధతులు, త...స్ఫూర్తిన్-తత్=ఆహరిశ్చంద్రునియొక్క, అలీకసంఘటన = అనృతసంఘటనమునందు, సంధాస్ఫూర్తిన్, తాల్చెను=వహించె నని 25-వ పద్యమందలి 'గాధితనయర్షి' యనుకర్తతో నన్వయము.

నల. అతి...చయము-అతిరోహిత=తిరోహితములుగాని, (అమోఘములనుట.) అబ్జముకుళము లనియెడు, ప్రౌఢాంబక = ప్రౌఢాస్త్రములయొక్క, ఉద్యత్ప్రభాచయము=పైకివ్యాపించుచుండెడు కాంతిపుంజము, శ్వసనంబు=వాయువు, ఉపాత్తశమ

రాశంబై, ఉపాత్త=పొందఁబడిన, శమనాశంబై=దక్షిణదిక్కు గలదై, మహోవహ్నికి= (తన) ప్రతాపాగ్నికి, మృగధరాఖండోద్ధతుల్=చంద్రునియొక్క అతిశయమైన గర్వములు, తదళీక...స్ఫూర్తిక్-తత్ = ఆదమయంతియొక్క, అళీక = అప్రియమును, ('అళీకం త్వప్రియేఽనృతే' అని య.) సంఘటన=కూర్పుటయందు, సంధాస్ఫూర్తిక్= ప్రతిజ్ఞాస్ఫూర్తిని, తాల్చెనని 25-వ పద్యమందలి 'యతనుఁ' డనుకర్తతో నన్వయము.

తే. ఈకరణి నక్షమత్వసమాకులితహృ
దధ్వగాధిప్రభవమునిజాగ్రహంబు
దగ్రముగననిమిషపాళియల్క మించి
కలికిశుభదృశ్యతరుణిమగండు పూనె. 28

టీ. హరి. అక్షమత్వ...ఆగ్రహంబు-అక్షమత్వ = క్షమలేకుండుటచేత, సమాకులితమైన, హృదధ్వ=మనోమార్గముగల, గాధిప్రభవముని=విశ్వామిత్రునియందు, జ= పుట్టిన, ఆగ్రహము, (అనఁగా ఉదగ్రముగ, అనిమిషపాలి = దేవతలు) |అల్క = భయపడునటుల, కలికి=కలహమునకు, ('కలిసంస్ఫోటసంయుగాః' అని య.) శుభ... మగండు-శుభ=శుభార్థము, దృశ్య=చూడఁదగిన, తరుణీ=అరుంధతియొక్క, మగండు, (వసిష్ఠుఁడనుట) పూనెను.

నల. అక్ష...ప్రభవము-అక్షమత్వసమాకులితమైన, హృత్=హృదయముగల, అధ్వగ=పాంథులయొక్క, ఆధి=మనోవ్యథకు, ప్రభవము = హేతువైనది. ('స్యాజ్జన్మహేతుః ప్రభవః' అని య.) నిజాగ్రహంబు, అనిమిషపాళి = మీనధ్వజుఁడు, కర్త. ('సురమత్స్యావనిమిషౌ'-'పాళిః కేతుర్ధ్వజోలింగం' అని య.) కలికి...తరుణిమక్-కలికి=దమయంతియొక్క, శుభమై, దృశ్య=చూడఁదగిన, తరుణిమ=తారుణ్యముచేత, గండుపూనెక్=విజృంభించెను. (మన్మథుఁడు దమయంతియొక్క వయస్సును సాధనముగఁ జేసికొని విజృంభించె ననుట.)

సీ. పూని యిట్లనురాగము గెరల్పఁగల నైన
మఱచి యైనను నలమానవపతి
యన్నపలుకు దప్ప కలరుఁబోఁడిమితోఁద
[1]రాత్త యై యాత్మశోచ్యత నెనసినఁ
బలుమాట లేల భూపతిసతి నైనఁ బా
యును ధృతి నోర్చునాత్మోద్భవాభి

1 రాప్త మై.

తాప మింతయ కాని తఱలక యుండు నే
మిటఁ బూన్కి యిది యసంఘటిత మైన
తే. నంజక యశేషసుమనోవనాగ్రదేశ
ముఖరభూరిద్విజావళిమ్రోల నెట్లు
గా నిలువనేర్తు నాత్మయోగంబుఁ దొఱఁగి
చనుదుఁ గా కని తాల్చె రూక్షప్రతిజ్ఞ. 29

టీక. హరి. పూని (కలహమునకుఁ బూని యని), ఇట్లనుక్, రాగము=మాత్స ర్యము, కెరల్పన్=హెచ్చరింపఁగా; ('రాగోఽనురక్తౌ మాత్సర్యే' అని విశ్వ.) అలమా నవపతి=ఆహరిశ్చంద్రుఁడు, కలనైనను, మఱచియైనను, ఆత్మ=తనహృదయము, దర= భయముచేత, ఆత్తయై=పొందఁబడినదై, శోచ్యత నెనసిన=దుఃఖమునొందినను, అన్న పలుకు=ఆడినమాట, తప్పక (పోఁడిమితో నలరునని యన్వయము.) పలుమాటలేల? భూపతి=హరిశ్చంద్రుఁడు, సతినైనను, పాయును=విడుచును. ఆత్మోద్భవాభితాపము = పుత్రశోకమును, (ధృతినోర్చు నని యన్వయము.) ఏమిటను, పూన్కిన్=సత్యమందలి పూనికను, తఱలకయుండును. ఇది=ఈపూన్కి, అసంఘటితమైనచో, అశేష... మ్రో లన్ - అశేషమైన, (ఇది ద్విజవిశేషణము.) సుమనోవన = దేవతారక్షకునియొక్క (ఇంద్రునియొక్క యనుట.) అగ్రదేశమందు, ముఖర=మ్రోఁగుచున్న, భూరిద్విజా వళియొక్క, మ్రోలన్, ఎట్లుగా = ఏతీరున, నిలువనేర్తున్=నిలువఁగలుగుదును? ఆత్మయోగంబులన్=తన (నాయొక్క) యోగమును (తొఱఁగి), చనుదున్, కాక, యని రూక్షప్రతిజ్ఞన్ (తాల్చెను.)

నల. అనురాగము, కెరల్ప, కలనైనన్, మఱచియైనను, నలమానవపతి, అన్న పలుకు=అనియెడిమాట తప్పక, అలరుఁబోఁడి=దమయంతి, కర్త. మితోదరాత్తయై- మితోదర= అణుమధ్యలచేత (చెలులచేత), ఆత్తయై=పొందఁబడినదై, (తెలియఁబడి నదై యనుట.) ఆత్మశరీరము, శోచ్యతన్=శోచనీయమాటన్, ఎనసినన్, (దేహకా ర్శ్యమును జూచి చెలులు వ్యథనొందఁగా ననుట.) ఇటనుండి దమయంతి చెప్పెడిమా ట:— పలుమాటలు, ఏల? భూపతిసతిని=నలునిభార్యను, ఐనయెడ, ధృతి=ధైర్యము చేత, ఓర్చెదను, ఆత్మోద్భవాభితాపము=మదనతాపము, పాయును. ఏమిట, పూన్కిన్, తఱలకయుండును (ఎందుచేతను మదనతాపము వదలకయుండు ననుట). ఇదియ=ఈ మదనతాపమే, సంఘటితమైన=నిలిచియుండెనా? అంజక=భయపడక, అశేష... మ్రోలన్ - అశేష=సకలవిధములైన, సుమనః = పువ్వులుగల, వనాగ్రదేశమందు, ముఖ ర=మ్రోఁయుచున్న, భూరి=అధికమైన, ద్విజావళి=కోకిలాదిపక్షిసమూహముయొక్క,

మ్రోలన్=సమీపమున, నెట్టుగా=దృఢముగా, నిలువనేర్తును. ఇది తెగువమాట. ఆత్మ యోగంబు-ఆత్మ=శరీరముయొక్క, యోగంబున్=సంగతిని, తొఱఁగి=విడిచి, చనుదుఁగాక! (అనఁగా మృతినొందుదుననుట) అని రూక్షప్రతిజ్ఞను, తాల్చెను.

చ. హరిహయుఁ డంతదక్షిణదిశాలయవాయువనాధిరాట్కళా
ధరముఖమిత్రవర్గసహితంబుగ సారెకు సంభ్రమించి స
త్వరతశతారసాధనము వైచినఁ దత్సభయాకులత్వ మ
చ్చెరువుగఁ బూని యప్రమదశీర్ణమహాయతి యయ్యె [1]నంతయున్.

టీక. హరి. హరిహయుఁడు=ఇంద్రుఁడు, దక్షిణ...సహితంబుగన్-దక్షిణదిశాలయ=యముఁడు, వాయువు, వనాధిరాట్=వరుణుఁడు, కళాధర=రుద్రుఁడు, ముఖ = మొదలుగాఁగల, మిత్రవర్గసహితంబుగ=మిత్రవర్గముతోఁగూడ, సంభ్రమించి=చలించి, శతారసాధనమున్=శతకోటిసాధనమును (వజ్రాయుధము), వైచిన=జాఱవిడువఁగా, తత్సభ=ఆయింద్రునిసభ, ఆకులత్వమున్, పూని, అప్రమద...యతి - అప్రమద= అసంతోషాభావముచేత, శీర్ణ = యథాయథలైన, మహాయతి = మహామునులుఁగలది, అయ్యెను.

నల. హరిహయుఁడు = మన్మథుఁడు, దక్షిణదిశాలయ.. సహితంబుగన్-దక్షిణదిశాలయవాయు=దక్షిణవాయువు(మలయమారుతము,)వనాధిరాట్=వసంతుఁడు, కళాధర=చంద్రుఁడును, ముఖ=మొదలుగాఁగల, మిత్రవర్గసహితముగా, సంభ్రమించి=విజృంభించి, శతారసాధనము-శత=నూఱైన, అర=అంచులుగల, సాధనము=శతపత్రసాధనము (కమలము), తత్సభయాకులత్వము-తత్=ఆసాధనమువలననైన, సభయ=భయముతోఁగూడిన, ఆకులత్వము, అప్రమద=ఆప్రమదయంతి, శీర్ణ...యతి - శీర్ణమైన, మహాయతి = అధికమైన ఉత్తరకాలముగలది, అయ్యెను. ('ఉత్తరకాల ఆయతిః' అని య).

వ. తదనంతరంబ. 31

వసంతర్తువర్ణనము.

సీ. చైత్రికుండై రాగసామగ్రి నెఱపి త
పస్యాంత మయి ఫలప్రాప్తి నడరి
మధువైనవామోదమహిమఁ దార్కొని కాల
గురు వై యశేషాధ్వగులఁ గలంచి

---

1 నయ్యెడన్.

సుమనః ప్రసూతి యై శుకలీలఁ దనరి మా
ధవుఁ డై పలాశభేదన మొనర్చి
యామని యై భూజనైకదుర్గతిఁ బాపి
సురభి యై హరిహయస్ఫురణ [1]మెలఁగి
తే. సారసవనప్రయోక్త యై సకలవిప్ర
వరశుభప్రదనానాసవముల నెసఁగి
యవని నలరె వసంత మత్యంతమధుర
పంచమస్వరపూర్ణతాభవ్య మగుచు. 32

టీక. రెంటికిని సమము.—ఈపద్యమునఁ జమత్కారముగాఁ జైత్రకాదివసంతవాచక శబ్దములచేతనే వసంతునియం దన్యత్వారోపణ చేసి సమర్థించినాఁడు. వసంతము-కర్త. చైత్రికుండై=చిత్రకారుఁడై, రాగసామగ్రిన్-రాగ = అనురాగమనెడు వర్ణములయొక్క, సామగ్రిని నెఱపి, తపస్యాంతమై - తపస్యా = తపశ్చర్యయొక్క, అంతమై=తుదయై, తపస్య అనఁగా ఫాల్గునమాసము. ('స్యాత్తపస్యః ఫాల్గునికః' అనియు.) ఇది వసంతవాచకము. ఫలప్రాప్తిన్ - ఫల=ఫలములనెడు నిష్టఫలములయొక్క, ప్రాప్తిచేత, అడరి, మధువై=మద్యమై, నవామోదమహిమన్-నవ=నూతనమైన, ఆమోదపరిమళ మనెడు సంతోషముయొక్క, మహిమచేత, తారొక్కని, కాలగురువై = సూర్యుఁడై, అశేషాధ్వగులన్ = అశేషవిరహు లనెడు త్రోవరులను, కలంచి, సుమనః ప్రసూతియై=విద్వత్పుత్రుఁడై, శుకలీలన్=శుకములయొక్క లీల లనెడు శుకునియొక్కలీలలచేత, తనరి, మాధవుఁడై = విష్ణువై, పలాశభేదనమున్ = మోదుగులయొక్క వికసన మనెడు రాక్షససంహారమును, ఒనర్చి, ఆమనియై = ఆమనికాలమై, (ఆమని = సమృద్ధి;) భూజనైకదుర్గతిన్ - భూజ = వృక్షములయొక్క, నైక=అధికమైన, దుర్గతి = దైన్యమనెడు, భూజన=భూజనులయొక్క, ఏకదుర్గతిన్=కేవలదారిద్ర్యమును, పాపి, సురభియై=కామధేనువై, హరిహయస్ఫురణన్ - హరిహయ=మన్మథుఁ డనెడు నింద్రునియొక్క, స్ఫురణన్, మెలఁగి, సారసవనప్రయోక్తయై = సారమైన, సవన=సవనత్రయముయొక్క, ప్రయోక్తయై, సకల...ఆసవములన్ - సకలమైన, విప్రవర = పక్షిశ్రేష్ఠ లనెడు బ్రాహ్మణోత్తములకు శుభప్రదమైన నానావిధములైన, ఆసవములన్ = మకరందము లనెడు, నానాసవములన్=యజ్ఞములచేతను, నెసఁగి, ('సారసవనప్రయోక్త' యనఁగా పద్మవనములను వికసింపఁ జేయువాఁడనుట. ఇదియును వసంతవాచకము.) అత్యంత...భవ్యము - అత్యంతము మధురమైన, పంచమస్వర = కోకిలధ్వనియొక్క,

1 మెసఁగి.

('షడ్జంమయూరో వదతి పికః కూజతి పంచమమ్' అని య.) పూర్ణతచేత భవ్య మగుచు, అలరె నని యన్వయము. వసంతరాగము పంచమస్వరపూర్ణమై యలరు నని స్ఫురించుచున్నది.

మ. నవశక్రోపలనీల! నీలముఖసేనాసంభ్రమాభీల! భీ
లవముగ్వాలివిఫాల! ఫాలనయనాలంఘ్యాంబకోత్తాల! తా
లవిభేదాకులఖేల! ఖేలశరలోలస్థూలకుత్కీల! కీ
లవదుద్యద్రుచిజాల! జాలపదలీలామార్గకృద్భంగదా! 33

టీక. భీ...ఫాల-భీలవ=భయలేశమును, ముక్=విడిచిన, వాలిని, విఫాల=భేదించినవాఁడా! ఫాల...కోత్తాల-ఫాలనయన=లలాటలోచనునకు, అలంఘ్యమైన, అంబక=బాణముచేత, ఉత్తాల=అధికుఁడైనవాఁడా! తాల..ఖేల-తాలవిభేద=సప్తసాలవిభేదనముచేత, ఆకులమైన, ఖ=ఆకాశమును, ఇల=భూమియును గలవాఁడా! ఖేల...కుత్కీల-ఖేలశర=లీలాబాణముచేత, (ఖేలశబ్దము, ఖేలతి అను ధాతువుమీఁదఁ బచాద్యజంతము.) లోల=చలించిన, స్థూలకుత్కీల=గొప్పపర్వతముగలవాఁడా! ('కుత్కీలో భూధరో గిరిః' అని వైజ.) కీల...జాల-కీలవత్=అగ్నివలె, ఉద్యత్=ప్రకాశించుచున్న, రుచిజాలముగలవాఁడా! జాల...భంగదా - జాలపద=హంసలకు, లీలామార్గమును, కృత్=చేసినవానికి (పరశురామునికి), భంగదా=భంగము నిచ్చినవాఁడా! ("హంసో మరాళో నీలాక్షశ్చక్రపక్షస్సితచ్ఛదః,మానసౌకాః పరిప్లావి శ్చక్రాంగో జాలపాదకాః" అని రత్నకోశము.)

క. పవనాత్మజకృతకవనా!, కవనాభ్యవహారిభావుకమనోభవనా!
భవనారీతతనవనా! నవనామామృతవికాసినతనీపవనా! 34

టీక. పవ...కవనా! - పవనాత్మజ=ఆంజనేయునిచేత, కృత=చేయఁబడిన, కవనా=స్తోత్రముగలవాఁడా! కవ...భవనా! - క=వాయువు, వన=ఉదకము, అభ్యవహారి=ఆహారముగాఁగల వారియొక్క, (మునులయొక్క యనుట.) భావుక = భవ్యమైన, మనః=మనస్సు, భవనా=ఇల్లుగాఁగలవాఁడా! భవ...నవనా!-భవనారీ = పార్వతిచేత, తత=విస్తృతమైన, నవనా!=నుతిగలవాఁడా!, నవ...వనా! - నవనామామృతముచేత, వికాసి=వికసించెడు నతులనెడు, నీపవనా! = కడిమి చెట్లుగలవాఁడా!

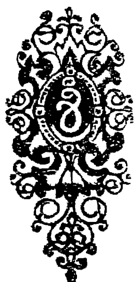
ఉత్సాహ. సవనరోధిబహువిరోధి జయనిరాధితాకృత
స్తవనగాధితనయబోధితనయసాధితాఖిలో
త్సవ! సురాధిపాత్మవేధిశరబలాధికాస్తబాం
ధవయుతాధిగతపయోధి దశశిరోధిపాతనా! 35

గద్యము. ఇది శ్రీమద్రామచంద్ర చరణారవింద వందన పవననందన ప్రసాదసమాసాదిత సంస్కృతాంధ్రభాషాసామ్రాజ్య సర్వంకష చతుర్విధకవితానిర్వాహకసాహిత్యరసపోషణ రామరాజభూషణ ప్రణీతం బైన హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానంబను మహాప్రబంధంబు నందుఁ బ్రథమాశ్వాసము.

టీక. సవన...ఉత్సవ-సవనరోధి=యజ్ఞనిరోధకులగు, బహువిరోధులయొక్క, జయమువలన, నిరాధిత=మనోవ్యథలేకుండుటచేత, కృత=చేయఁబడిన, స్తవన=స్తుతిగల, గాధితనయ=విశ్వామిత్రునిచేత, బోధితమైన, నయ=నీతిచేత, సాధిత=సాధింపఁబడిన, అఖిలోత్సవములుగలవాఁడా!, సురా...పాతనా!-సురాధిపునియొక్క, ఆత్మను, వేధి = వ్యథపెట్టుచున్న, శరబలముచేత, అధికుఁడును, ఇష్టబంధువులతో, యుతముగా, అధిగత=పొందఁబడిన, పయోధి=సముద్రముగలవాఁడును నైన, దశశిరోధి=రావణునియొక్క, పాతనా!=పతనము గలవాఁడా !

గద్యము. ఇది శ్రీహనుమద్వరప్రసాదలబ్ధసారస్వతీపాత్ర భారద్వాజగోత్రపవిత్ర చిత్రకవిపెద్దిరాజిత నూజపురాతనాధునాతనకఠిన ప్రబంధార్థబోధనసమర్థమానసాంభోజ సుధీజనవిధేయానంతయనామధేయవిరచితం బైన "హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానప్రకాశిక" యనువాఖ్యానంబునందుఁ బ్రథమాశ్వాసము.

ద్వితీయాశ్వాసము.

క. శ్రీయోజిత విమతానుజ!
ప్రాయోజితదనుజ! మనుజభావశ్రితనా
రాయణ! త్రిజగద్భరణప
రాయణ! రణరంగభీమ! రఘుకులరామా! 1

వ. అవధరింపుము. మృకండునందనుండు పాండునందనున కిట్లనియె. 2

ఉ. పంచమశుద్ధి గల్గునెడ భావిఫలోదయధన్యలై లతా
చంచలలోచనల్ ప్రసవసంపద పెంపు వహింపఁగా విజృం
భించుతదీయలక్ష్మిఁ దెలిపె న్సకలాగమపారగద్విజా
భ్యంచితపక్షపాతకలితాతివినూతనజాతపత్త్రముల్. 3

టీక. పంచమశుద్ధి=పంచమస్వరశుద్ధి యనెడు పంచమరాశిశుద్ధి, కలుగునెడ, భావి... ధన్యలు-భావి=కాఁగల, ఫలోదయ=ఫలోదయ మనెడు శుభఫలోదయముచేత, ధన్యలు, ఐ, లతాచంచలలోచనల్=తీవియ లనెడు స్త్రీలు, ప్రసవసంపద=పుష్పసంపత్తి యనెడు పుత్త్రసంపదయొక్క, ("ప్రసవః పుష్పఫలయోర్గర్భనాన్యుజ్జ్యయోస్సుతే" అని నానా.) తదీయలక్ష్మి=అప్రసవసంబంధమైనలక్ష్మిని, సకలా...పుత్త్రముల్-సకలాగమ=సకలవృక్షములయందు, పారగ=పారంగతములైన, ద్విజ=పక్షులయొక్క, అభ్యంచిత=మిక్కిలి యొప్పుచుండెడు, పక్షపాత=పక్షప్రసరణముచేత, కలిత=కదలింపంబడిన, అతివినూతనజాతపత్త్రముల్=చిగురుటాకు లనెడు, సకలాగమపారగ=సకలశాస్త్రప్రవీణులైన, ద్విజ=విప్రులచేత, అభ్యంచితమైన పక్షపాతము గలుగునటుల, కలిత=వ్రాయఁబడిన, అతివినూతనజాతపత్త్రముల్ = మిక్కిలి క్రొత్తవైన జాతకములు, తదీయలక్ష్మిని తెలిపె నని యన్వయము. (ప్రకృతాప్రకృతశ్లేషాలంకారము.)

ఉ. పూని మహావనీవలయపోషణభార మపారవిక్రమ
శ్రీనిధి మాధవుం డవతరించిన నేయెడ జాతిసంకరం

బూనక పూర్ణకామ మయి యొప్పె జగంబు సదాసవానుసం
ధానపరాయణద్విజగణంబుల కబ్బె నభీప్సితార్థముల్. 4

టీ. మహావనీవలయపోషణభారము పూని, అపార...నిధి-అపారమైన, వి=పక్షులయొక్క, క్రమశ్రీ=సంచారసంపదకు నిధియైన, మాధవుండు=వసంతుఁడు, అవతరించిన=పుట్టఁగా, ఏయెడన్=ఎచ్చోటను, జాతిసంకరంబు-జాతి=జాతులయొక్క, సంకరంబును, ఊనక, జగము, పూర్ణకామము, పరిపూర్ణుఁడైనమన్మథుఁడు కలది, అయి, ఒప్పెను. సదా...గణంబునకు - సత్=మేలైన, ఆసవ=మకరందముయొక్క, అనుసంధానమందు, పరాయణ=ఆసక్తములైన, ద్విజగణంబునకు = తుమ్మెదలసమూహములకు అభీప్సితార్థములు, అబ్బె నని యన్వయము. ద్విజశబ్దమునకుఁ దుమ్మెద యని యర్థము సెప్పుటకుఁ బ్రయోగము.—

తే. ద్విజతఁ గాంచియు మధుసేవ విడువలేక, జాతిఁ బాపినతేంట్లనిస్వనముఁ గూడు
కొనుటనో యనఁ గోకిలస్వనము చెలఁగెఁ, దనకు మఱిఁ బంచమత్వంబు దప్పకుండ
(ఆముక్తమాల్యద)

ఇందప్రకృతార్థము. మహా...భారము-మహావనీవలయ=అధికమైనభూవలయముయొక్క, పోషణభారమును, పూని, అపార...నిధి-అపారమైన, విక్రమశ్రీ=పరాక్రమసంపదకు, నిధియైన, మాధవుఁడు=విష్ణువు, జాతిసంకరము=వర్ణసంకరము, ఊనక=వహింపక, పూర్ణకామము=పరిపూర్ణమనోరథముగలదియై, సదా...గణంబులకు-సదా=ఎల్లపుడు, సవానుసంధాన=యజ్ఞసంధానములయందు పరాయణులైన, ద్విజగణంబులకు=బ్రాహ్మణసమూహములకు, అభీప్సితార్థములు, అబ్బె నని యన్వయము.

మ. తనమిత్రుండు మహావనప్రియబలాధారుండు విశ్వాతిమో
హనవల్లీవలయైకజాలకకరుం డై రా మృగవ్యాప్తి నే
చినప్రాచీనపుళిందమౌళి దనకుం జేదోడు గాఁ బూనెఁ బ
చ్చనివిల్ శంబరవైరి యధ్వగమృగేషావిభ్రమాపాది యై.

టీ. తనమిత్రుఁడు, మహా...ధారుండు-మహావనప్రియబల=కోకిలబలగమునకు ఆధారుఁడైనవసంతుఁడు, విశ్వాతి...కరుండు-విశ్వ=సమస్తములైన, అతిమోహనములైన, వల్లీవలయములయందు, ఏక = ముఖ్యముగ, జాలకకరుండు = మొగ్గలను జేయువాఁడు, అయిరాఁగా, మృగవ్యాప్తిన్=మృగమును గలిగియుండుటచేత, ఏచిన-మౌళి-ఏచిన=అతిశయించిన, ప్రాచీనపుళింద=ప్రాఁతబోయవాఁడైనరుద్రునికి, మౌళి=కిరీటమైనచంద్రుఁడు, తనకుచేదోడు గాఁగా, శంబరవైరి=మన్మథుఁడు, అధ్వగ...సపాఁ

అధ్వగమృగేక్షా=పాంథస్త్రీలకు (విరహిణులకు), విభ్రమ=మనోవిభ్రాంతిని, ఆపాది=సంపాదించుచున్నవాఁడు, అయి, పచ్చనివిల్లువూనెను. విశేషార్థము. తనమిత్రుఁడు=తన బంధువు, మహా...ధారుండు - మహావనప్రియబల = కిరాతబలమునకు ఆధారుండు, విశ్వ...కరుండు-వి=పక్షులును, శ్వ=శునకములును, అతిమోహనములైన, వల్లీవలయములును, ఏక=ముఖ్యములైన, జాలక=వలలును, కరుండు = చేతియందుఁ గలవాఁడు, ఐ=అయి, మృగవ్యాప్తిన్-మృగవ్య=వేఁటయొక్క, ఆప్తిన్=ప్రాప్తిచేత, ప్రాచీనపుళిందమాళి=పురాతనకిరాతశ్రేష్ఠుఁడు, చేదోడుగాను, పచ్చనివిల్లు=పచ్చనియాకులు గట్టిన విల్లనుట. శంబరవైరి = కిరాతుఁడు, కర్త. అధ్వగ...మాపాది-అధ్వగ = మార్గమున వచ్చిన, మృగముయొక్క, వీక్షా = చూపులకు, విభ్రమాపాది = భ్రాంతిని పుట్టించెడు వాఁడు, ఐ, పచ్చనివిల్లు, వూనెను.

సీ. సరసధారావికాసప్రసవంబులై
యెసఁగుమావుల నెన్నియేని మనిచి
ప్రకటగంధాంధపుష్పంధయావృతములై
యలరుపున్నాగకోటుల నమర్చి
చక్రచంక్రమణవాచాలలీలఁ జెలంగు
పటుపత్త్రరథపరంపరలఁ గూర్చి
చండాంశునూతనమండలాగ్రస్ఫూర్తిఁ
దనరారుదళములఁ దఱచు వెనచి
తే. చిత్రపత్రముఖోజ్జ్వలశ్రీలఁ దగున
పారశరజాతముల నించి పరమమైత్రి
నెఱపునామనిపడవాలు నేర్పుకలిమి
జగముల జయించెఁ బ్రద్యుమ్నచక్రవర్తి. 6

టీ. సరస...ప్రసవంబులు-సరసధారావికాస=రసధారలయొక్క వికాసముతోఁ గూడుకొనిన, ప్రసవంబులు = పూవులు గలవనెను, సరసమైన, ధారా = పంచధారలయొక్క, వికాసముయొక్క, ప్రసవంబులు = ఉత్పత్తిగలవి, ఐ=అయి, ఎసఁగు=తనరారు, మావులన్ = మావి కొనెడు గుఱ్ఱములను, ప్రకట...వృతములు-ప్రకటమైన, గంధ=వాసనయనెడు, ప్ర=అతిశయమైన, కటగంధము చేత (మదోదకము చేత), అంధములైన, పుష్పంధయ=తుమ్మెదలచేత, ఆవృతములు ఐ, అలరెడు, పున్నాగకోటులన్-పున్నాగ=పొన్నలనెడు నేనుఁగులయొక్క, కోటులను,చక్ర...లీలన్-చక్రచంక్రమణ=చక్రాకారమైన (గుండ్రమైన) సంచార మనియెడు చక్రసంచారములయొక్క,వాచాల=

రౌదచేయుచుండెడు, లీలచేత, చెలంగెడు, పటుపత్త్రరథపరంపరలన్ - పటు=సమర్థము లైన, పత్త్రరథ=పక్షులనెడు, ('పతత్పత్త్రరథాండజాః' అని య.) పటుపత్త్ర=దృఢవాహనములుగల ('యుగ్యంపత్త్రంచధోరణమ్' అని య.) రథములయొక్క, పరంపరలన్ = సమూహములను, చండాంశు...స్ఫూర్తిన్ - చండాంశు=సూర్యునియొక్క, నూతనమైన, మండలాగ్రమువంటి, స్ఫూర్తి=ప్రకాశమనియెడు, చండాంశు = ప్రచండకాంతులచేత, నూతనములైన, మండలాగ్ర=ఖడ్గములయొక్క స్ఫూర్తిచేత, తనరారెడు, దళములన్=ఆకు లనెడు సేనలను, చిత్ర...శ్రీలన్ - చిత్రములైన, పత్త్రముఖ=జేకులకొనల (దళాగ్రముల)యొక్క, ఉజ్జ్వలశ్రీలు = ప్రకాశమానము లైనకాంతు లనియెడు, చిత్రములైన ప్రముఖ=ఱెక్కలకొనలయొక్క, ఉజ్వలశ్రీలచేత, తగు=ఒప్పెడు, అపారశరజాతముల్ - అపారములైన, శరజాతముల్=పద్మములనెడు బాణసమూహములను, నించి=నిండించి, ఆమని...కలిమి - ఆమనిపడవాలు = వసంతమనెడు దళవాయియొక్క, నేర్పుకలిమిన్ = సామర్థ్యసంపదచేత, ప్రద్యుమ్నచక్రవర్తి జగముల జయించెను.

మ. అలరంజేసి నితాంతనూతనలతాంగాశ్లేషము ల్సల్పు ని
శ్చలలీల న్మధుపాంగనాసమితికిన్ సంధించుఁ దామ్రాక్షి యౌ
కలకంఠిం [1]బలికించు నేర్పున భుజంగగ్రామధామైకసం
కలనాభ్యాసవిలాసపాటవమునన్ గంధానిలాంకూరముల్. 7

టీక. గంధానిలాంకూరముల్ = సువాసితము లైనపిల్లవాయువులు, భుజంగ...పాటవమునన్-భుజంగగ్రామధామ = మలయపర్వతమందలి, ఏక=ముఖ్యమైన, సంకలన = విహారముయొక్క, అభ్యాసమునందలి, విలాసపాటవమునన్ = విలాససామర్థ్యముచేత, అలరంజేసి, నితాంత...శ్లేషముల్ - నితాంతనూతన = మిగులఁ గ్రొత్తలైన, లతాంగ = లతావయవములయొక్క, ఆశ్లేషమును, సల్పుమధుపాంగనాసమితికిన్ = ఆఁడుతుమ్మెదలగుంపునకు నిశ్చలలీలను, సంధించున్=కూర్చును, తామ్రాక్షి=రక్తదృష్టిగలది, ఔ=అగు, కలకంఠిన్=కోయిలను, నేర్పునన్ పలికించును. ఇటనఁగా, భుజంగ...పాటవమునన్-భుజంగగ్రామ = విటసమూహముయొక్క, ధామ=గృహములయందు, ఏకసంకలన = కేవలసంచారముయొక్క, అభ్యాస = విలాసపాటవముచేత, అలరంజేసి = సంతోషపెట్టి, నూతన...శ్లేషముల్-నూతనమైన, లతాంగా = స్త్రీయొక్క, ('అంగగాత్రకంఠేభ్య స్త్రీవ్యతే' అను సూత్రముచేత వికల్పమున లతాంగయనియు రూపము.) ఆశ్లేషములు సలుపును. మధుపాంగనాసమితికిన్-మధుప = మద్యపానముఁ

1 పరికించు.

జేసిన, అంగనాసమితికిన్, నిశ్చలత సంధించును. తామ్రాక్షి = కోపముచే నెఱ్ఱనైన కన్నులు గలస్త్రీని, పలికించును. (ఇట గంధానిలాంకూరములయందుఁ బ్రగల్భనాయకత్వము స్ఫురించుచున్నది.)

సీ. అతిముక్తపంక్తికి నతులితామోదమృ
ద్వీకామితాశ్లేషవృత్తి గలిగె
శుకముఖద్విజరాజి కకలంకవిలసన
శ్యామావిహారకౌశలము గలిగె
గురువిభవాశోకకోటికి నభినవ
ప్రమదాళిరాగవైభవము గలిగె
బరమహంసోత్తమప్రతతి కప్రతిమాన
పద్మినీరసనిగుంభనము గలిగె
తే. నఖిలభువనైకమోహకుం డైనమాధ
వునకు నీవనవాసిరంజన మయత్న
కార్యలేశంబు సుమ్మంచుఁ గమ్మగాడ్పు
గడిమి మ్రోయించెఁ గలకంఠకంఠఘంట. 8

టీక. అతిముక్తపంక్తికి=నెమ్మిచెట్లయొక్క సమూహమునకు, ('రథద్రురతిముక్తకః' అని య.) అతులితా...వృత్తి-అతులితమైన, ఆమోద = పరిమళముగల, మృద్వీకా = ద్రాక్షాలతలయొక్క ('మృద్వీకాగోస్తనీద్రాక్షా' అని య.) అమితాశ్లేషవృత్తి=అతిశయాలింగనవ్యాపారము, కలిగెను. శుక...రాజికి-శుకముఖ=చిలుకలు మొదలైన, ద్విజరాజికి=పక్షిసమూహమునకు, అకలంక...కౌశలము - అకలంకవిలసన = నిర్మలముగఁ బ్రకాశించుచుండెడు, శ్యామా = ప్రేంకణపుఁ జెట్లయందలి, ('శ్యామాతుమహిళాహ్వయా' అని య.) గురు...కోటికి-గురువైభవ=అధికవైభవముగల, అశోకకోటికి=అశోకవృక్షసమూహమునకు, అభి...వైభవము- అభినవములు, ప్రమద=మిగులమదించినవియునైన, అళి=తుమ్మెదలయొక్క, రాగవైభవము = గానవిభవము, పరమ...ప్రతతికి-పరమ=శ్రేష్ఠములైన, హంసోత్తమ = హంసశ్రేష్ఠములయొక్క, ప్రతతికి=సమూహమునకు, అప్రతిమాన...నిగుంభనము - అప్రతిమాన=ఈడులేని, పద్మినీ = తామరతీఁగెలయందలి, రసగుంభనము=రుచిని గుంభనమును, అఖిలభువనైకమోహకుండు = సకలలోకములను మోహింపఁజేయువాఁడు, ఐన, మాధవునకు, వసంతునకు, వనవాసిరంజనము - ఈవనమునందు, వాసి=వాసముచేయుచుండెడు పక్షివృక్షలతాదులయొక్క, రంజనము=రంజింపఁజేయుట, అయత్నకార్యలేశము=యత్నములేకయే చేయనగు స్వల్పకార్యము,

అని, కలకంఠకంఠఘంట = కోకిలకంఠమనెడుఘంటను, కమ్మగాడ్పు, కర్త. మ్రోయించెను. (సకలలోకములను మోహింపఁజేయు వసంతునకు వృక్షాదివనవాసిరంజనము తృణప్రాయ మనుట.)

ఇందలివిశేషార్థము.—అతిముక్తపంక్తికి = విరక్తుల సమూహమునకు, అతులితా...వృత్తి- అతులితమైన, ఆమోద=సంతోషముగల, మృద్వీ=సుకుమారస్త్రీలయొక్క, (కామితమయిన,) ఆశ్లేషవృత్తి గలిగె, శుకముఖద్విరాజికి=శుకుఁడు మొదలగు బ్రాహ్మణసంఘమునకు, అకలంక...కౌశలము - అకలంకమైన, విలసన=విలాసముగల, శ్యామా=యువతులతోడి ('శ్యామాషోడశవర్షా స్త్రీ త్రివృత్తాశారిబానిశా' అని నానా.) గురువిభవాశోకకోటికి-గురువిభవులైన, అశోక=శోకరహితులయొక్క,కోటికి, (అనఁగా; మునులకు,)అభి...వైభవము-అభినవ=నూతనములైన, ప్రమదా=స్త్రీలయొక్క,అళి=సంఘమందలి, రాగవైభవమును=అనురాగవైభవమును, పరమహంసోత్తమప్రతతికి=పరమహంసశ్రేష్ఠులకు, అప్రతిమాన...నిగుంభనము - అప్రతిమానములైన, పద్మినీ = పద్మినీజాతిస్త్రీలయందలి, రసనిగుంభనమును, వసంతునకు = మాధవునకు, అనురక్తినిగుంభనమును, వనవాసిరంజనము = మునులయొక్కరంజనము, అయత్నకార్యలేశంబు (నిఖిలలోకముల మోహపఱుచువానికి మునులను మోహింపఁజేయుటెంత యనుట.) మాధవునకు=విష్ణువునకు, వనవాసులరంజనము లేశమాత్రమని ధ్వని.

చ. చిగురుమెఱుంగునంజలును జిక్కనిక్రొన్ననచుక్కగుంపు లిం
పగుపువు రెమ్మ క్రొన్నెలలు నచ్చపుఁబుప్పొడి చిన్నివెన్నెల
ల్గగనతలంబు గప్ప నఖిలక్షణదాభ్యుదయంబు లయ్యె నే
వగఁ బగ లూనెనో సురభివైభవముల్ పథికాంగనాళికిన్. 9

టీక. సురభివైభవముల్ =వసంతవిభవములు, అఖిలక్షణదాభ్యుదయంబులు-అఖిల=ఎల్లవారికిని, క్షణ=ఉత్సవమును, ('క్షణఉద్ధర్షోమహ ఉద్ధవఉత్సవః' అని య.)ద=ఇచ్చునట్టి అభ్యుదయము లనెడు, అఖిలక్షణద=నిఖిలరాత్రులయొక్క, అభ్యుదయంబులు=శుభోదయములు, అయ్యెను, ఏవగన్=ఏతీరున, పగలు = విరోధము లనెడు నహస్సును, ఊనెనో=అవలంబించెనో, పథికాంగనాళికిన్ = విరహిణిస్త్రీలకు, (వసంతవైభవ మందఱకు మంచిదయ్యెను, బాంధస్త్రీలపైఁ బగవహించిన దయ్యె ననుట.)

ఉ. ఆతఁడె నమ్మహోత్పలహితాన్వయరాజవరుం డుదాత్తభా
వాతిశయప్రకాశితదమానుభవాప్తిఁ దనర్చె నాత్మని
ర్ద్యోతి తనవ్యపాండురగుణోన్నతిఁ జంద్రఘనావలేపవి
ఖ్యాతి నడంచుచుక్ గుశలుఁడై యజనప్రథితానురాగతన్. 10

టీ. హరి. ఆతతిక్=అట్టివసంతసమయమున, అమ్మహోత్పలహితాన్వయరాజః రుండు=సూర్యవంశరాజశ్రేష్ఠుఁడగు ('అరవిందం మహోత్పలం' అని య.) హరిశ్చంద్రుఁడు, ఉదాత్త...భవాప్తిక్-ఉదాత్తభావనమునందు, అతిశయప్రకాశిత=మిగుల ప్రకాశితమైన, దమ=ఇంద్రియనిగ్రహముయొక్క, అనుభవముయొక్క, ప్రాప్తిచేత ఆత్మ...ఉన్నతిక్-ఆత్మ=శమయొక్క, ద్యోతిత=ప్రకాశితమై, నవ్య=నుతింపఁదగిన పాండురగుణోన్నతిక్=పరిశుద్ధగుణాతిశయముచేత, చంద్ర...విఖ్యాతిక్ - చంద్ర= చంద్రునియొక్క, ఘనావలేప=అతిగర్వముయొక్క, విఖ్యాతిని, యజన...రాగతక్- యజన=యాగముచేయుటయందు, ప్రథిత=ప్రఖ్యాతమైన, అనురాగతక్ = ప్రేమగల వాఁడగుటచేత, కుశలుఁడై=దర్భలనుధరించినవాఁడై, ('కుశాక్ లాతిగృహ్ణాతీతి=కుశలః' అని సమాసము.) తనర్చెను, అని యన్వయము.

నల. ఆతతిక్,అమ్మహోత్పలహితాన్వయరాజవరుండు=చంద్రవంశరాజశ్రేష్ఠుఁడైన నలుఁడు, ఉదాత్త...ఆప్తిక్-ఉదాత్తమైన, భావ=హృదయమునందు, అతిశయముగఁ బ్రకాశితమైన, దమానుభవ=దమయంతియొక్క, ఆప్తిక్=ప్రాప్తిచేత,ఆత్మ... ఉన్నతిక్-ఆత్మ=దేహమందు, విద్యోతిత=ప్రకాశితమైన,నవ్య=నూతనమైన, పాండురగుణ=పాండిమగుణముయొక్క, ఉన్నతిని, చంద్ర...విఖ్యాతిక్-చంద్ర=కర్పూరముయొక్క, ఘన=దట్టమైన, అవలేప=పూఁతయొక్క, విఖ్యాతిక్=ప్రకటనచేత, అడంచుచుక్=మఱుఁగుపఱచుచును, అజనప్రథితానురాగతక్ -అజనప్రథిత=జనప్రఖ్యాతముగాని, అనురాగముచేత (దమయంతియందలి తన యతిశయానురాగము నన్యుల కెఱుకపడనీయనివాఁడై యనట), తనర్చెను.

తే. అట్టియెడ వేఁడి మిగుల మర్యాద మీఱఁ
గలఁచి కూర్తు నానాళీకముల ననుచు స
రస్వతీధరు నిర్మితిప్రౌఢశక్తి
మూర్కొనినమేటి గనియె నమ్మనుజవిభుఁడు. 11

టీక. హరి. అట్టియెడ, మిగుల మర్యాదమీఱక్=అమితముగా, వేఁడి=అడిగి, నానాళీకములక్ - నానా=అనేకములైన, అళీకములక్=అబద్ధములను, కూర్తుక్. (అనఁగా దబ్బఱలాడింతుననుట.) సరస్వతీధరు=బ్రహ్మను, నిర్మితిప్రౌఢశక్తి-నిర్మితి=సృష్టియందలి, ప్రౌఢమైన శక్తిచేత, మూర్కొనినమేటి (అనఁగా: విశ్వామిత్రుఁడు), కదియఁగా, అమ్మనుజవిభుఁడు = హరిశ్చంద్రుఁడు, కర్త. పై పద్యమునందలి క్రియతో నన్వయము.

నల. అట్టియెడ=విరహియై యుండు సమయమున, వేఁడి=వేఁడిమి, మిగులఁగా, మర్యాదమీఱ=మితిమీఱునట్లు, కలఁచి=కలఁతనొందఁజేసి, నానాళీకములన్=నానా బాణములను ('నాళీకం పద్మషండేఽబ్జే నాళీకశ్శరశల్యయోః' అని విశ్వ.) కూర్తునను చు, సరస్వతీధరు=ఈశ్వరుని ('రోధోవక్త్రాసరస్వతీ' అని హలా.) నిర్మితిప్రౌఢశక్తిన్= మితిలేని సామర్థ్యముచేత, మార్కొనిన మేటి;(మన్మథుఁడు.)కదియన్=సమీపింపఁగా, అమ్మనుజవిభుఁడు=ఆ నలుఁడు. ఈకర్త పైపద్యమునందలి క్రియతో నన్వయించును.

సీ. ఉచితక్రియల నాస్థ నొనరించి యొడపక
      యోమహాభారవియోగభరస
మగ్ర నీరాకరమావలికడ నేర్పఁ
      గలరె నాసరివచ్చుఘను లనన్య
జనబుద్ధిఁ జెంది తారనివేడ్క బహుతరా
      గమశిఖాప్రమితివిత్తముల నంచి
తనయ సద్ద్యుతిభీమునినుదయోదార
      మానసు వేఁడెద నేన నియతి
తే. నరవరాన్వయమణికొమ్మనవసుధాని
   ధానమూర్తి నాసొమ్మిది యౌనె కాంతు
   నాయభిమతార్థ మే నొక్కనాఁటి కింక
   ననుచు నాత్మమహాశ్రమం బధిగమించి. 12

టీ. హరి. ఉచితక్రియలన్=తగుపూజావిధులను, ఆస్థన్=ఆసక్తితో, ఒనరించి, ఓ మహాభారవి-మహాభా=అతిశయకాంతియందు, రవి=సూర్యుఁడవైనవాఁడా! యోగ భరసమగ్ర! (ఇవి సంబుద్ధులు.) నీరాక=నీయాగమనము, రమావలికడ=సంపదలసమీప మున, చేర్పఁగా, నాసరివచ్చుఘనులు=నాసమానులగు గొప్పవారు, కలరే? (లేరనుట.) అనన్=అనఁగా, యతి=విశ్వామిత్రుఁడు, కర్త. యజనబుద్ధిన్ = యాగకరణమందలి బుద్ధిని, చెంది (యాగము సేయ నిచ్చయించినవాఁడనై యనుట.) తారనివేడ్కన్ = చెడని వేడుకతో, బహు...విత్తముల-బహుతరమైన, ఆగమశిఖా = పర్వతాగ్రము యొక్క, ప్రమితి=ప్రమాణముగల, విత్తములను=ద్రవ్యములను, అంచితనయ (సం బుద్ధి.) సద్ద్యుతిభీము, దయోదారమానసు, వేఁడెద, ఏను=నేను, (అడుగుచున్నానని) నరవరాన్వయమణి=రాజు, కొమ్ము=తీసికొనుము, అనన్=అనఁగా, వసుధానిధానమూర్తి- వసుధా=భూమికి, నిధానమూర్తి=నిధిస్వరూపమైనహరిశ్చంద్రుఁడా! (సంబుద్ధి). ఇది నాసొమ్ము, ఔనె, (ఇది నాయధీనమైనదే యనుట) నాయభిమతార్థము=నాద్రవ్యమును,

ఒక్కనాఁటికి, కాంతుఁ = కైకొందును, అనుచు, ఆత్మమహాశ్రమంబు, అధిగమించి=చేరి.

౧౨. ఉచితక్రియలు, అనాస్థన్ = ఆసక్తిలేక, అయో (ఇది ఖేదవాక్యము.) మహా...కరము-మహాభారమైన, వియోగభర = విరహభారమనియెడు, సమగ్రనీరాకరము=పరిపూర్ణసముద్రమును, ఆవలికడ సేర్పన్, (తరింపఁజేయుటకనుట.) నాసరివచ్చుఘనులు=నాసరివారగుమహానుభావులు, అనన్యజనబుద్ధిన్=ఇతరుఁడుగాఁ డనుమతితో, తారు=తమరు, చేర్పఁగలరె = చేర్పఁగలుగుదురా ? అని = ఈరీతి ననుకొని, బహు...త్తముల-బహుతర=ఘనమైన, ఆగమశిఖా = వేదాంతముయొక్క, ప్రమితి=యాథార్థ్యజ్ఞానమును, విత్తముల = మిక్కిలి తెలిసినవారిని, (వివేకవంతులైనవిప్రుల ననుట.) 'విద్ల లాభే' అను ధాతువునకు 'క్విప్' ప్రత్యయాంతమైన 'విత్' శబ్దమునకు తమ' ప్రత్యయము రాఁగా విత్తమశబ్దమైనది.) అంచి=పంపి, సద్యాభతిన్, ఉదయోదారమానసుని, భీముని, తనయను, వేఁడెదను. (పెద్దల నంపి భీమతనయ నడిగించెద ననుట.) నియతిన్=భాగ్యముచేత, ('భాగ్యంస్త్రీనియతిర్విధిః' అని య.) నరవరాన్వయమణి, కొమ్మ, నవసుధానిధానమూర్తి=నూతనచంద్రునియొక్క మూర్తివంటి మూర్తి గలది, (చంద్రరేఖవంటి దనుట.) ఇది, నాసొమ్ము, ఔనె = అగునా? ఇఁక నొక్కఁనాఁటికి, అభిమతార్థమును, కాంతునే! పొందగలనే ! (ఇవి కాకువులు.) ఆత్మన్=మనస్సునందు, మహాశ్రమంబున్=అధికాయాసమును, అధిగమించి.

శా. భావం బేవగఁ దద్వశీకృతిదృఢోపాయంబుగా నాతతే
ర్ష్యావిద్యోతితసంగరాగ్రహత విశ్వామిత్రుఁ డత్యంతశూ
న్యావాసంబులుగా నొనర్చె మతిసృష్టానేక చిత్రక్రియా
ప్రావీణ్యోజ్జ్వలజంతుసంతతులఁ దత్ప్రాసాద దేశంబులన్. 13

టీ. హరి. భావంబు=మనస్సు, ఏవగన్=ఏరీతినైనను, త...ఉపాయంబు-తద్వశీకృత=ఆహరిశ్చంద్ర వశీకరణమందు దృఢమైన, ఉపాయము గలది. కాన్=కాఁగా, ఆతత...గ్రహత-ఆత తేర్ష్యచేత, విద్యోతిత=ప్రకాశింపఁజేయఁబడిన, సంగర=ప్రతిజ్ఞవలననైన, (వసిష్ఠునితోఁ జేసిన ప్రతిజ్ఞవలన ననుట.) ('ప్రతిజ్ఞాజిసంవిదాపత్సుసంగరః' అని య.) ఆగ్రహత=ఆగ్రహముగలవాఁడగుటచేత, మతి...సంతతులన్-మతి=బుద్ధిచేత, సృష్టములై, అనేకచిత్రక్రియా=అనేకాద్భుతకార్యములయొక్క, ప్రావీణ్యముచేత, ఉజ్జ్వలములైన, జంతుసంతతులన్=పశుపక్షిసంఘములచేత, తత్ప్రాసాదదేశంబులన్ - తత్=ఆహరిశ్చంద్రునియొక్క, ప్ర=ప్రకృష్టములైన, అసాద=చెడని, దేశములను, విశ్వామిత్రుఁడు, అత్యంతశూన్యావాసములుగా నొనర్చెను.

నల. భావంబు, ఏవగన్=ఏతీరుననైనను, త...ఉపాయంబు-తత్=ఆదమయంతియొక్క, వశీకృత=వశీకరణమందు, దృఢ=స్థిరమైన, ఉపాయముగలది, కాన్=కాఁగా=ఆ, తత...అమిత్రుఁడు - తతేర్ష్యా=విస్తారమైన యీరసముచేత, సంగరాగ్రమందు, హత=హింసింపఁబడిన, విశ్వ=నిఖిలమైన, అమిత్రుండు = శత్రువులుగల యానలుఁడు, అత్యంతశూన్యావాసంబులుగాన్-అతి=మిక్కిలి, అంతరహిత=కడలేని, ఆవాసంబులుగాన్=గృహములు గలవానినిగా, సృష్టా...సంతతులన్-సృష్ట=సృజింపఁబడిన, అనేకములైన, చిత్రక్రియా = చిత్తరువుపనులయొక్క, ప్రావీణ్యముచేత, ఉజ్జ్వలములైన, జంతు = ప్రతిమారూప జంతువుల యొక్క, సంతతులన్ = సంఘములుగల, తత్ప్రాసాదదేశంబులన్-తత్=ఆదమయంతికొఱకైన, ప్రాసాదదేశంబులన్ = మేడలను, మతిన్, ఒనర్చెద. (దమయంతిని వరించుటకు దృఢోపాయచింత గలవాఁడై యాబిడకు విహారసౌధములఁ గట్టింతు నని మనస్సున సంకల్పించె ననుట.) [ఇక్కథకే మఱియొక యర్థము. భావము.— దమయంతీ స్వీకరణమందు దృఢోపాయము గలవాఁడుకాఁగా నలుఁడు, తత్ప్రాసాదదేశంబులన్=తథావిధములైన మేడలను, అత్యంతశూన్యావాసంబులుగాన్ - అత్యంతశూన్య = మిక్కిలి నాశరహితమైన, ఆవాసంబులుగాన్=స్థితిగలవానినిఁగా, ఒనర్చెను, దమయంతీపాణిగ్రహణమందు దృఢమనస్కుఁడైననలుఁడు తనచిత్తరువుమేడలను విహారయోగ్యములై శాశ్వతములై నిలిచినవానినిగాఁ దలఁచెననుట.)

తే. అపుడు నానావనీరక్షణాధికృతులు
వచ్చి కమలధరాన్వయేశ్వరుని బలికి
రెదుటఁ బ్రమదవనక్రోడవిదళితాభి
నవవిజృంభణశాలిప్రసవము [1]లునిచి. 14

టీక. హరి. అపుడు, నానా...కృతులు-అనేకులైన, అవనీరక్షణాధికృతులు=భూరక్షణాధికారులు, వచ్చి, కమలధరాన్వయేశ్వరుని - [2]కమలధరాన్వయ=సూర్యవంశమునందలి, ఈశున్=రాజునుగూర్చి, ప్రమద...ప్రసవములు-ప్రమద=ప్రకృష్టమదముగల, వనక్రోడ=అడవిపందులచేత, విదళిత=కొట్టఁబడిన, అభినవజృంభణ = నూతనవికాసముగల, శాలిప్రసవములు=వరియెన్నులు, ఉనిచి.

---

1 ఇచ్చి. 2 కమలధరుఁడు సూర్యుఁడనుటకుఁ బ్రయోగము.

శ్లో. పద్మాసనః పద్మధరః పద్మగర్భసమద్యుతిః,
సప్తాశ్వస్సప్తరజ్జు శ్చద్విభుజ స్స్యా త్సదారవిః.

నల. నానా...కృతులు-నానా=అనేకములైన, వనీరక్షణాధికృతులు=వనాధికారులు, కమల...శ్వరుని-కమలధర=కురంగధరునియొక్క, (చంద్రునియొక్క) (స్యాత్కురంగేఽపికమలః', అని య.) అన్వయముగల, ఈశ్వరుని=రాజునుగూర్చి, ప్రమద...ప్రసవములు - ప్రమదవన=ఉద్యానవనముయొక్క, క్రోడ=ప్రదేశములయందు, వికసిత=వికసితములైన, అభినవవిజృంభణముచేత, శాలి=ఒప్పెడు, ప్రసవములు = పుష్పములు, ఎదుటన్, ఉనిచి, పలికిరి.

చ. నిరుపమదానకేళిమహనీయ వనీవలయంబునన్ నిరం
తరఫలసంపదల్ ద్విజవితానకృతశ్రుతియోగ్యనిర్మల
స్వరములు నర్హకాలవిలసద్ఘనపుష్పమహావిభూతియున్
నిరతము మించు నిత్తఱి జనించువిశేషము లేమి చెప్పఁగన్. 15

టీక. హరి. నిరుపమదానకేళిమహ (సంబుద్ధి), నీయవనీవలయంబునన్=నీరాజ్యమునందు, నిరంతరఫలములైన, సంపదలు, ద్విజ ..స్వరములు-ద్విజ=బ్రాహ్మణులయొక్క, వితాన=యజ్ఞములయందు ('క్రతువిస్తారయో రస్త్రీ వితానం త్రిషుతుచ్ఛకే' అని య.) కృత=చేయఁబడిన, శ్రుతి=వేదములయొక్క, యోగ్యములైన, నిర్మలస్వరములు, అర్హ...విభూతియున్-అర్హకాలములయందు, విలసత్=ఒప్పెడు, ఘనపుష్ప=వర్షముయొక్క, మహావిభూతియును, నిరతము, మించును, ఇత్తఱి జనించువిశేషములు. (ఇపుడు పుట్టిన యుపద్రవము లనుట.)

నల. నిరుపమదానకేళిమహనీయ! (సంబుద్ధి.) వనీవలయంబునన్, నిరంతరఫలసంపదలు, ద్విజ...స్వరములు-ద్విజవితాన = పక్షిసమూహముచేత, కృత=చేయఁబడిన, శ్రుతియోగ్యములైన, నిర్మలస్వరములు, అర్హ...విభూతియున్-అర్హ=కాలములయందు, విలసత్ = ప్రకాశించుచున్న, ఘనమైన, పుష్పమహావిభూతియున్ = పుష్పములయొక్క కల్మియును, నిరతము = ఎల్లపుడును, మించును. ఇత్తఱి=ఈవసంతసమయమున జనించువిశేషములు, ఏమిచెప్పఁగన్. (ఏమని చెప్పుదు మనుట.)

సీ. మసనీవు పాంథుల మదకలకంఠీర
వములు నానానగాంతముల బలసి
కలఁచుఁ బున్నాగంబు లలరుఁ గొమ్ముల మహో
న్నతిగలయనభీకమతుల నైన
గమియు రసాలపుంజముల సారంగసం
తానసంతతశోభమానకిరులు

[1]కావించు బహుకేళికాసరశ్రేణి య
చ్ఛాంబుజాతము లెల్ల నతనుకీర్తిఁ
తే. దిరుగుఁ బటుచిత్రకాయముల్ ధీరనినద
ఘనరసోత్కర్షములు సిల్కుగము లెనసి స
మగ్రదర్పకఖేలనామందలతల
పొలపుఁబట్టుల సురభిప్రభుక్తిఁ గాంచి. 16

టీక. హరి. పాంథులక్=తెరువర్లను, మదకలకంఠీరవములు=మదించినసింహములు-నానా. నగాంతములక్=పర్వతాగ్రములయందు, బలసి, మనసీవు,పున్నాగంబులు=మగయేనుఁగులు, అలరుఁగొమ్ములు=ఒప్పెడు దంతములచేత, మహోన్నతిగలయక్ అభీకమతులనైన = ధైర్యవంతులనైనను. కలఁచును. రసాలపుంజములక్ = చెఱకుగుములను, సారంగ...కిరుల-సారంగసంతాన=ఏనుఁగుగున్నలవలె, సంతత శోభమానములై, కిరులు=పందులు, కమియు=కవియును, బహు...శ్రేణీ..బహుకేళి = అధికలీలలుగల, కాసర=కారెనుపోతులయొక్క, శ్రేణి = సమూహము, ఆచ్ఛాంబుజాతములెల్ల = స్వచ్ఛమైన నీటినంతను, అతనుకీర్తిక్=అధికమైన బురదను, ('కీర్తిః ప్రసాదయశసో ర్విస్తారే కర్దమేఽపి చ' అని విశ్వ.) కావించును. పటుచిత్రకాయములు = బలిష్ఠములైన పులులు, ('వ్యాఘ్రేపి చిత్రకాయోమృగద్విషః' అని నిఘంటుసారము.)-ధీర...ఉత్కర్షములు-ధీరనినదఘనరస = మేఘధ్వనులవంటి ధీరధ్వనులయొక్క, (ఇది యుపమానోత్తరపదము.) ఉత్కర్షములు, సిల్కు=నిండుకొన, గములు=గుంపులు, ఎనసి=సమగ్రదర్పకఖేలక్=పరిపూర్ణమదవిలాసముతోడ, ఆమందలతలపొలపుఁబట్టులక్ = ఆవులమందలుగల గ్రామసమీపప్రదేశములయందు, సురభిప్రభుక్తిక్ = ఆవులభోజనమును, కాంచి తిరుగును.

నల. పాంథుల=విరహులను, మద...రవములు-మదకలకంఠీ = మదించినయాఁడుకోయిలలయొక్క, రవములు = ధ్వనులు-నానా. నగాంతములక్ = వృక్షాగ్రములయందు ('శైలవృక్షౌనగావగౌ' అని య.) బలసి=మెండుకొని, మనసీవు, పున్నాగములు=పొన్నలు, అలరుఁగొమ్ముల=పుష్పించిన శాఖలచేత, మహోన్నతి, కల=కలిగిన, అనభీకమతులనైన, అనభీక=అకాముకులయొక్క ('క్రముః కామయితాభికః' అని య.) మతులనైనక్=బుద్ధులనైనను, కలఁచుక్=కలఁతనందఁజేయును,రసాలపుంజముల=తియ్యమావిడి గుంపులను, సారంగ...శోభ-సారంగసంతాన = తుమ్మెదగుంపులయొక్క, సంత

[1] కామించు.

తశోభ=ఎడతెగని కాంతితోడ, మానక=విడువక (తుమ్మెదల కాంతితోఁ గలసి యనుట.) ఇరులు = చీఁకట్లు, కమియును. బహు...జాతములు - బహు=పెక్కైన, కేళికాసరః=క్రీడాశిరస్సులయొక్క, శ్రేణియొక్క, అచ్ఛాంబుజాతములు = తెల్లదామరలు, ఎల్లను, అతనుకీర్తిన్ = మన్మథుని కీర్తిని, కావించును. పటుచిత్రకాయముల్=దృఢములై చిత్రవర్ణములైన శరీరములు గలవియు, ధీరగా...ఉత్కర్షములు-ధీరనినద = గంభీరమైన ధ్వనియందు, ఘనరసోత్కర్షములు = అనూనరాగాతిశయములుగలవియు నైన, (పలుకుటయం దుత్సాహముగలవి యనుట.) సిల్కాగములు = చిలుకలగుంపులు, సమగ్ర...పట్టుల - సమగ్రమైన, దర్పకఖేలన = మన్మథవిలాసముచేత, అమందములైన, లతల=తీఁగెలయొక్క, పొలపుపట్టులన్ = ప్రదేశములయందు, (మన్మథోద్దీపకము లైనవాసనలుగల తీఁగెలుండెడుస్థలము లనుట.) సురభిప్రభుక్తిన్ - సురభి=మనోహరమైన, ప్రభుక్తి = ప్రకృష్టమైన భుక్తిని, కాంచి, తిరుగును. ఇందుఁ గొమ్మలనుటకు మాఱు కొమ్ములనుటకుఁ బూర్వప్రయోగము:—

క. "తిమ్ము ధనార్థులపట్టుం, గొమ్మువివేకాదిసకలగుణసలిలనిధా
నమ్ముఁ డ్రిపురారియనుఁగుం, దమ్మును బుధజనము సంతతమ్మును బొగడున్"

(శ్రీనాథుని హరవిలాసము.)

తే. అనుచు విన్నప మొనరింప నవనినాథుఁ
డావిషమపత్త్రి హింస్రబాధాపగమన
మతిజనితసంభ్రమస్ఫూర్తి మహిమ నుపవ
నాంతసంచారసాదరస్వాంతుఁ డగుచు. 17

టీక. హరి. ఆ, విషమపత్త్రికఠోరబాణుఁడు, అవనినాథుఁడు=హరిశ్చంద్రుఁడు, హింస్ర...స్ఫూర్తి - హింస్ర=సింహాదిఘాతుకజంతువులయొక్క, బాధను, అపగమన=పోఁగొట్టుట యందలి, మతిజనిత=బుద్ధిచేఁబుట్టిన, సంభ్రమస్ఫూర్తిచేత, మహి=భూమిని, మనుప=రక్షించుటకు, వనాంత...స్వాంతుఁడు = ఆరణ్యప్రదేశసంచారమం దాసక్తమైన చిత్తము గలవాఁడు, అగుచు.

నల. ఈతీరున విన్నవింపఁగా, అవనినాథుఁడు = నలుఁడు. ఆ, విషమ...మహిమన్ - విషమపత్త్రి=మన్మథుఁడనియెడు, హింస్ర=ఘాతుకునివల్లనైన, బాధయొక్క, అపగమనమతి = పరిహారబుద్ధియందు, జనితమైన, సంభ్రమస్ఫూర్తి = వేగిరపాటుయొక్క, మహిమచేత, ఉప...స్వాంతుఁడు - ఉపవనాంతసంచార = ఉద్యానవనవిహారమందు, సాదర = ఆదరముతోఁ గూడుకొనిన, స్వాంతుఁడు = చిత్తము గలవాఁడు, అగుచు.

సీ. కోదమతుమ్మెదకప్పుఁ గదిమి కైకొని యొప్పు
హరినీలకోటీర మలవరించి
పికనేత్రములచాయఁ బేర్చి యొచ్చెము సేయ
నేర్చుమాణిక్యకర్ణికలు పూని
చిలుకతెక్కలడాలుఁ జిదిమి తెమ్మనఁ జాలు
నవహరిన్మణికంకణములు దాల్చి
మగనెమ్మిపురి మించు నెగడనీక యడంచు
[1]పసిఁడినిగ్గులవింతపట్టుఁ గట్టి

తే. సమదశంబరభేదనసాధనప్ర
కర్ష హారిమహోచితాకల్పకలన
నింపలరి లోహితవధూసమేతుఁ డగుచు
నరిగెఁ బటుశౌర్యలుబ్ధసైన్యములు గొలువ. 18

టీక. ఇందు మొదటినాల్గుచరణముల యర్థము రెంటను సమానము. సమద... కలన - సమదములైన, శంబర=మృగములయొక్క, భేదన=సంహారమునకు, సాధనమై, ప్రకర్ష=అతియముచేత, హారి=ఒప్పుచున్న, మహోచితమైన, ఆకల్పకలన = వేషకలనచేత, ఇంపలరి, లోహితవధూసమేతుఁడు=లోహితునితోడను, వధూ= భార్య యగుచంద్రమతితోడను. సమేతుఁడు, అగుచు. పటుశౌర్యలుబ్ధసైన్యములు-పటుశౌర్య=దృఢపరాక్రమముగల, లుబ్ధ = బోయలయొక్క, సైన్యములు కొలువ హరిశ్చంద్రుఁడు మృగాదులు నమ్మి దగ్గఱఁజేరుటకొఱకు వాని వానివర్ణములఁ బోలిన యలంకారములను బూని వేఁటకుఁ బోయె నని ఫలితార్థము.

నల. సమద ..కలన-సమదములైన, శంబరభేదన=మన్మథునియొక్క, సాధన= భృంగాదిసాధనములయొక్క, ప్రకర్షను, హారి = హరించుచున్న, మహోచితమైన, ఆకల్పకలన=అలంకారకలనచేత, ఇంపలరి, లో... సమేతుఁడు-లో = హృదయమున, హితవధూసమేతుఁడు=ప్రియయగుదమయంతితోఁ గూడినవాఁడు, అగుచు, పటు... సైన్యములు - పటుశౌర్యలుబ్ధ = దృఢపరాక్రమాభిలాషులైన, సైన్యములు, కొలువ, నలుఁడు మధనసాధనములైన భృంగాదులను నిరసించుచున్న వస్త్రభూషణములను ధరించుకొని యవ్వనమునకుఁ బోయె ననుట.

---

1 పసని.

సీ. గంతులు దక్కించు మెంతయుఁ [1]గడియుఘో
రారావపరవీరహరుల నైన
మద మడంతుము పోటుమగఁటిమి నెఱభీ
కరలోలకరవాలకరుల నైన
నలమి గీపెట్టింతు [2]మలుకఁ గోఱలు నూతి
పై వచ్చుభూదారపతుల నైనఁ
జర్మ మెత్తుదుము రోసమున మీసములు దీం
డ్రించుధీరచమూరురిపుల నైన

తే. నధిప! మముఁ జూడు మనుచు నుదస్త్రశస్త్ర
తరమహాఖేటముఖ్యసాధనబలంబు
లెదుట నుడుటునఁ బచరింప నిట్లు కతిప
యాప్తసచివసమేతుఁడై యరిగి యచట. 19

టీ. హరి. ఘోరారావపరవీరహరులన్-ఘోరారావ=భయంకరధ్వనులయందు, పర=ఆసక్తములైన, వీరహరులన్ = వీరసింహములను, భీకర...కరులన్-భీకరములై, లోల=కదలుచున్న, కర=తొండములును, వాల=పుచ్ఛములును కలిగిన, కరులన్=ఏనుఁగులను, భూదారపతులన్=వరాహశ్రేష్ఠములను, ధీర...రిపులన్-ధీరములైన, చమూరురిపులన్=వ్యాఘ్రములను, ఉదస్త్ర...బలంబులు - ఉదస్త = మీఁదికెత్తఁబడినవియు, శస్త్రతరములు, నైన, మహాఖేట=వేఁటకు, ముఖ్యములైన, సాధన=కుంతాదిసాధనములు, గల, బలంబులు. కతి...సమేతుఁడు-కతిపయ=కొందఱు, ఆప్తహితులతోడను, సచివ=మంత్రియగుసత్యకీర్తితోడను, సమేతుఁడు. (ఇందు గంతులు దక్కించుము. మద మడంతుము, గీపెట్టింతుము, చర్మ మెత్తుదుము. అనువాక్యములు సారస్యయుక్తనిరసనవాచకములు.)

నల. ఘోరారావపరవీరహరులన్-ఘోరమైన, ఆరావ=ధ్వనిగల, పరవీరహరులన్=శత్రువీరసింహములను, భీకర...కరులన్-భీకరములై, లోల=చంచలములైన, కరవాలకరులన్=కత్తులం జేతియందుఁ గలవారిని, భూదారపతులను = భూవరశ్రేష్ఠులను, (అనఁగా రాజశ్రేష్ఠుల ననుట.) ధీర...రిపులన్-ధీరచమూ = ధైర్యవంతములైనసేనలచేత, ఉరు=అధికులైన, రిపులను=శత్రురాజులను, ఉదస్త్ర...బలంబులు-ఉదస్త=ఎత్తఁ

1 సెగయుం. 2 ములుకఁ.

బడినవై, శస్తతర=మిక్కిలి ప్రశస్తములైన, మహాఖేటముఖ్య=గొప్ప కేడెములు మొదలైన, సాధన=ఆయుధములుగల, బలంబులు=సైన్యములు.

చ. క్షితిపతి గాంచె నభ్యుదితసీధుసమంజసకుంజరాజితం
బతనుఘనాచ్ఛభల్లతిలకౌఘనిశాంత మశాంతనాగ భు
క్ప్రతతివికస్వరస్వరతరంగ మభంగభుజంగపుంగవా
యతన మఖర్వగర్వగవయస్థితికాంతము నవ్వనాంతమున్. 20

టీ. హరి. క్షితిపతి = హరిశ్చంద్రుఁడు, అభ్యుదిత...జితంబు-అభ్యుదితమైన, సీధు=మదము చేత, సమంజసములైన, కుంజరముల చేత, అజితంబు = అప్రతిహతము, అతను...నిశాంతము-అతను=అధికమైన, ఘన=మేఘములవంటి, అచ్ఛభల్లతిలక = భల్లూకశ్రేష్ఠములయొక్క, ఓఘ=సమూహమునకు, నిశాంతము=నిలయము, అశాంత...రంగము-అశాంత=క్రూరములైన, నాగభుక్ప్రతతి=సింహసమూహములయొక్క, వికస్వరమైన, స్వరముగలదియు, అభంగ...ఆయతనము - అభంగములైన, భుజంగపుంగవ= పెనుఁబాములకు, ఆయతనము=ఉనికిపట్టు, అఖర్వ...కాంతముక్ - అఖర్వమైన గర్వముగల, గవయ=గురుపోతులయొక్క, స్థితి=ఉనికి చేత, కాంతము=ఒప్పెడిది. వనాంతమును, కాంచె నని యన్వయము.

నల. క్షితిపతి=నలుఁడు, అభ్యుదిత...జితంబు - అభ్యుదితమైన, సీధు=మకరందము చేత, సమంజస=ఒప్పుచున్న, కుంజ=పొదల చేత, రాజితంబు, అతను ..నిశాంతము-అతను=మన్మథునియొక్క, ఘన=సాంద్రములైన, అచ్ఛములైన, భల్ల=బాణములుఁగల, (పువ్వులనుట.) తిలక=బొట్టుగుచెట్లయొక్క, ఓఘ=సమూహమునకు, నిశాంతము,అశాంత ...తరంగము-అశాంతములైన (విజృంభించినవి), నాగభుక్ప్రతతి = నెమిళ్లగుంపుల యొక్క, వికస్వరమైన, స్వరతరంగము, కేకాధ్వనులు కల దనుట. అభంగ...తనము-అభంగులైన, భుజంగపుంగవ=విటశ్రేష్ఠులకు, ఆయతనము, అఖర్వ...కాంతము - అఖర్వగర్వమును, గ=పొందిన, వయః=పక్షులయొక్క,('ఖగబాల్యాదినోర్వయః' అని య.) స్థితిచేత, కాంతము=మనోజ్ఞము, అవ్వనాంతమును, కాంచెనని యన్వయము.

వ. ఇవ్విధంబున నా రాజవంశపావనుండు వనంబు నిరీక్షించుచు మును మున్న యాఁతాయాతసరణి కంటకశ్రేణి వారించియు బాదులుఁ పూరించియు నురులుతరులతాంతపాళి నెఱపియు శరయంత్రంబులు వఱపియు సముచితప్రదేశంబుల మేలుకట్టుం గట్టియుఁ దెఱలు సమకట్టియు నాయితం బొనర్చినఁ దదధికారులఁ గటాక్షించుచు మహాఖేటరమణరమణీయప్రచారుం డై. 21

టీక. హరి. ఆరాజవంశపావనుండు=హరిశ్చంద్రుఁడు, కంటకశ్రేణి=క్షుద్రశత్రువులను, పాదులు=గువ్వపాదులు, ఉరులు, తమ...పాళి - తరులతలయొక్క, అంతపాళిన్ కొనయందు, శరయంత్రములు=బాణయంత్రములు, మేలుకట్లు=మేలైనకట్లు, మహా...ప్రచారుండు - మహా, ఆఖేటరమణ=మృగయాక్రీడయందు, రమణీయప్రచారుండై.

నల. ఆరాజవంశపావనుండు=ఆచంద్రవంశపావనుఁడు (నలుఁడు), కంటకశ్రేణి=ముండ్లు, ఉరులు...పాళి-ఉరులు=రాలుచుండెడు, తరు=వృక్షములయందలి, లతాంత=పుష్పములయొక్క, పాళి=సమూహమును, శరయంత్రంబులు=జలయంత్రములు, మహా..ప్రచారుండు-మహా=శ్రేష్ఠమైన, ఖేటరమణ=ఇంద్రునియొక్క, (ఖే, ఆకాశే, అటంతీతి ఖేటాః=దేవతలు. ('తత్పురుషేకృతి బహుళ' మిత్యలుక్సమాసః.)రమణీయప్రచారుఁడు=మనోహరమైన ప్రచారమువంటి ప్రచారము గలవాఁడై.

క. పరిఫుల్లకేసరావళి
హరి దంతస్ఫురితకాంతు లడర నెదిరినన్
సరసాస్త్రపరాయణుఁ డ
య్యురుచిరధృతిశాలి నృపతి యోర్చెం గడఁకన్. 22

టీక. హరి. పరి..వళి-పరిఫుల్ల=జుంజురించిన, కేసరావళి=మెడమీఁది వెండ్రుకలసమూహముగల, హరి = సింహము, దంతస్ఫురితకాంతులు, అడరన్, ఎదిరినన్=ఎదుర్కొనఁగా, సరసాస్త్రపరాయణుఁడు = సరసములైన బాణములయం దాసక్తుఁడు, అయ్యురుచిరధృతిశాలి, నృపతి=హరిశ్చంద్రుఁడు. కడఁకన్, ఓర్చెన్=ఓడించెను.

నల. పరి...వళి-పరిఫుల్ల=వికసించిన, కేసర=పొన్నలయొక్క ఆవళి, హరి...కాంతులు-హరిత్=దిక్కులయొక్క, అంత=కొనలయందు, స్ఫురితములైన, కాంతులు, సరసాస్త్రపరాయణుఁడు - సరసాస్త్ర=పుష్పాస్త్రుఁడు, పరాయణుఁడు=ఆశ్రయముగాఁ గలవాఁ డయ్యును. (మన్మథునికిఁ లోఁబడినవాఁ డనుట.) ఓర్చెన్=సహించెను.

క. అతనుబలంబులు వాచా
లతఁ దగ నామేటిదొర సెలసి తానలమ
న్మతి నింపెడు సారంగా
హితము న్సంపెఁగనహర్ష మేపునఁ బొదలన్. 23

టీ. హరి. అతనుబలంబులు=అధికసైన్యములు, వాచాలతఁదగ, ఆమేటిదొర=ఆహరిశ్చంద్రుఁడు, సెలసి=విజృంభించి, తాను, అలమన్=మతినింపెడు, పైఁబడనుంకించెడు, సారంగాహితమున్=సింహమును, సంపెన్, కనన్=చూడఁగా.

నల. అతనుబలంబులు=మన్మథబలములు, వాచాలతన్=ఆర్భాటముతో, తగన్=ఒప్పుగా, ఆ మేటి=ఆనలుఁడు, లసితానలము=ప్రజ్వలాగ్ని, అన్మతి=అనుబుద్ధిని, నింపెడు...హితమున్, నింపెడు=నినిచెడు, సారంగాహితమున్=తుమ్మెదలకు విరోధియైన, సంపెఁగను, అమర్షము=అసంతోషము, ఏపునన్, పొదలన్=అతిశయింపఁగా, దొరసెన్=చేరెను.

మ. బహుళస్కంధసుకేసరస్తబకదీప్రంబు ల్మహాస్నిగ్ధముల్
సహసోత్కీర్ణఘనాంకురంబు లగునంచన్మత్తసారంగరా
ట్సహకారంబు లనేకలీల సమయించ న్సాగె నచ్చో మహీ
మహిళాభర్త ధృతిన్ వనప్రియకదంబధ్వానము ల్మీఱఁ గాన్. 24

టీక. హరి. బహుళ...దీప్రంబుల్-బహుళములైన, స్కంధ=కంఠములయందు, సు=బాగన, కేసరస్తబక=జూలుకుదుములచేత, దీప్రంబులు, మహాస్నిగ్ధములు=క్రొవ్వుచేత బలిసి మిక్కిలి నునుపైనవి. సహసోత్కీర్ణ...అంకురంబులు-సహసోత్కీర్ణ=శీఘ్రముగ నెగఁజిమ్మఁబడిన, ఘన=తుంగగడ్డలయొక్క, ('కురువిందో మేఘనామా ముస్తా ముస్తకమస్త్రియామ్' అని య.) అంకురములుగలవియు అగు, అంచ...కారంబులున్-అంచత్=ఒప్పుచున్న, మత్తసారంగరాట్=మదించినగజపతులకు, సహకారంబులన్=సమానములైనవి, ఏకలీలన్=వరాహములను, మహీమహిళాభర్త=హరిశ్చంద్రుఁడు,కర్త. వనప్రియకదంబధ్వానముల్-వనప్రియ=కిరాతులయొక్క, కదంబ=సంఘముయొక్క, ధ్వానముల్.

నల. బహుళ...దీప్రంబుల్ - బహుళములైన, స్కంధ=మొదళ్లచేతను, సుకేసర=మంచియకరువులచేత, స్తబక=పూఁగుత్తులచేతను, దీప్రంబుల్=ప్రకాశించుచున్నవి, మహాస్నిగ్ధములు = మిగులనునుపైనవి, సహ...అంకురంబులు - సహసోత్కీర్ణ=సహసోత్క్షిప్తములైన, ఘనములైన, అంకురంబులు = చిగుళ్లుగలవియు, అంచ...కారంబులు-అంచత్=ఒప్పుచున్న, మత్త=మదించిన, సారంగరాట్ = భ్రమరరాజములుగల, సహకారంబులన్=తియ్యమామిళ్లు, అనేకలీలన్ = అనేకములైన లీలలచేత, మహీమహిళాభర్తధృతిన్=నలునియొక్క ధైర్యమును, వనప్రియకదంబధ్వానముల్ - వనప్రియకదంబ=కోవెలలగుంపులయొక్క, ధ్వానములు, మీఱఁగాన్, సమయించసాగెను.

తే. అలఘుకాంతారభూదారతిలక మొకటి
యతిశయోద్భిన్నజాలకప్రతతి యగుచు

నడర నలపంది బలువిడి నడచె నతఁడు
ప్రకటితాత్మీయనూతనప్రదరయుక్తి. 25

టీక. హరి. అలఘు...తిలకము - అలఘు = గొప్పదయగు, కాంతారభూదార తిలకము=మేలైనయడవిపంది, అతి... ప్రతతి-అతిశయమగునట్లు, ఉద్భిన్న=త్రెంచివేయఁబడిన, జాలక = వలలయొక్క, ప్రతతి, అగుచు, అడరన్, (వలల తెంచుకొని పోవఁగా ననుట.) అలపందిన్=ఆవరాహమును, ప్రకటితా...యుక్తిన్=ప్రకటితమైన, ఆత్మీయనూతనప్రదర=తన నూతనబాణముయొక్క, యుక్తిన్ = ప్రయోగముచేత, అడచెను = కొట్టెను.

నల. అలఘు...తిలకము-అలఘువైన, కాంతారభూ=వనభూమియందలి, ఉదార=ఉన్నతమైన, తిలకము=బొట్టుగుచెట్టుఒకటి, అతి...ప్రతతి - అతిశయముగా, ఉద్భిన్న=వికసించిన, జాలక=మొగ్గలయొక్క, ప్రతతి = సమూహముగలది, అగుచు, అడరన్=కనుపట్టఁగా, అలపు=అలఁతను, అంది, ప్ర=అతిశయమైన,దరయుక్తిన్=భయముచేత, బలువిడినడచెను = గ్రక్కునదాఁటెను,ప్రకటి...యుక్తి-ప్రకటితమైన, ఆత్మీయ = తన సంబంధియైన, నూతన మగు.

ఉ. మంగళదేవతాప్రభవమందిర మంచుఁ దలంచియంబకా
సంగతిఁ గూర్పఁడయ్యె వరుస న్వనకుంభినిసీధువాసనా
రంగము సారెసారెన లరాజశిఖామణి తత్పరిగ్రహా
భంగసముద్భటాళిరవభంగులకున్ మది సంభ్రమించుచున్. 26

టీక. హరి. మంగళ...మందిరము-మంగళదేవతా = లక్ష్మియొక్క, ప్రభవ = ఉత్పత్తికి, మందిరము, (సంపదలకు హేతువైనదనుట.) అంచున్=అనుచు, సీధువాసనారంగమున్-సీధు = మదవిశేషముయొక్క, వాసనకు, రంగమున్=ఉనికిపట్టైన, వనకుంభిని = అడవియేనుఁగునుగూర్చి, అలరాజశిఖామణి = ఆహరిశ్చంద్రుఁడు, కర్త. తత్పరి...భంగులకున్-తత్ = ఆయేనుఁగుయొక్క, పరిగ్రహ = పట్టుకొనుటయందు, అభంగమగునట్లు, సముత్ = సంతోషముతోఁ గూడుకొనిన, భటులయొక్క, ఆళి = పఙ్క్తియొక్క, రవభంగులకున్=ఆర్భటులకు, మదిసంభ్రమించుచు, అంబకాసంగతిన్=బాణప్రయోగమును, కూర్పఁడయ్యె.

నల. మంగళదేవతాప్రభవమందిరము = మన్మథునకు విహారస్థానము, అంచు, వనకుంభిని=వనభూమియందు, సీధు...వాసనారంగము-సీధు = మకరందమునకు, వాస = ఉనికియైన, నారంగము=నారింజ చెట్టునుగూర్చి, నలరాజశిఖామణి = నలుఁడు, తత్పరి

...భంగులకున్-తత్ = ఆనారింజచెట్టుయొక్క, పరిగ్రహము చేత, అభంగములై, సముద్భటములైన, ఆళులయొక్క, రవభంగులకున్ = ఝుంకారములకు, సంభ్రమించుచున్=భయమునొందుచు, అంబకాసంగతి = నేత్రసంగతిని, కూర్పఁడయ్యె నని యన్వయము.

క. తలరక యొకజాడ నవకం
 దళితమహాబలసమృద్ధిఁ దరియించుచుఁ బ
 ల్వలలక్ష్యౌజ్జ్వల్యముఁ గను
 పులినమ్ముల నించె లీల భూవరుఁ డచటన్. 27

టీక. హరి. నవ...సమృద్ధిన్-నవ=నూతనముగ, కందళిత = అంకురింపఁబడిన, మహాబలసమృద్ధిన్ = సత్త్వసమృద్ధిచేత, పల్వలలు = ఎక్కువవలలను, తరియించుచు, అక్ష్యౌజ్జ్వల్యమున్ - అక్షి=నేత్రములయొక్క, ఔజ్జ్వల్యమున్=ప్రకాశమును, కను పులిన్=చూచెడుపులిని, భూవరుఁడు=హరిశ్చంద్రుఁడు, కర్త. అమ్ముల=బాణములను, నించెను = నిండించెను.

నల. భూవరుఁడు=నలుఁడు, కర్త. తలరక=చలింపక, ఒకజాడ = ఒకప్రకారమున, నవ...సమృద్ధిన్ - నవకందళిత=నూతనముగవీచుచుండెడు, మహాబల=వాయువుయొక్క, సమృద్ధిని, తరియించును. పల్వలలక్ష్యౌజ్జ్వల్యమున్ - పల్వల = పడియలయందు, లక్ష్య=చూడఁ దగిన, ఔజ్జ్వల్యమును, కను=కనిన, పులినమ్ములన్ = ఇసుకదిబ్బలను, లీల=విలాసముచేత, ఇంచెన్=పొందెను.

చ. ఉరుశిఖరద్రుమంబుల నవోదితఋక్షకులేంద్రమండలీ
 గరిమ యడంచుభూరిఫలకాండరుచుల్ గని సంస్మరించె నా
 హరిహయకాంతిశాలి యసితాక్షికఠోరపయోధరాధ్వవి
 స్ఫురితతమోపసర్పణవిశోభిమహాచ్ఛవి[1]రోచనాంశువుల్. 28

టీ. హరి. ఉరుశిఖరద్రుమంబులన్ - ఉరుశిఖర = గొప్పపర్వతములయందలి, ద్రుమంబులన్=వృక్షములయందు, నవోదిత...గరిమము-నవ=నూతనములై, ఉదితములైన, ఋక్షకులేంద్ర = ఎలుఁగుబంటులయొక్క, మండలీ = సమూహముయొక్క, గరిమమున్ = గౌరవమును, అడంచు...రుచుల్ - అడంచునట్టి, భూరి = గొప్పవైన, ఫల=ములుకులుగల ('ఫల మిష్వగ్రే సస్యే ఫలకేజాతీఫలే ధనే ఫాలే' అని నానా.) కాండ=బాణములయొక్క, రుచుల్=రుచులను, కని, ఆహరిహయకాంతిశాలి=ఇంద్రుని

1 రోచనాంశులన్.

యొక్క కాంతి వంటి కాంతిగలిగినవాఁడు. (హరిశ్చంద్రుఁడు), అసితాక్షి...రోచనాంశువుల్ - అసిత=నల్లనివియు, అక్షికఠోరములును, పయోధరాధ్వ = ఆకాశమందు, విస్ఫురితములునైన, తమః=చీఁకట్లయొక్క, అపసర్పణ=అడఁచుటచేత, విశోభితములై, మహాచ్ఛ=మిగులస్వచ్ఛములైన, విరోచన=సూర్యునియొక్క, అంశువుల్=కిరణములను, స్మరించెను.

నల. ఉరుశిఖరద్రుమంబుల-ఉరు=గొప్పవైన, శిఖరద్రుమంబులన్=వృక్షవిశేషములయందు, (తాటిచెట్లయందనుట,) నవోదిత...గరిమము-నవమై, ఉదితమైన, ఋక్షకులేంద్రమండలీ=చంద్రమండలముయొక్క, గరిమము, అడంచు...రుచుల్-అణఁచునట్టి, భూరి=గొప్పవైన, ఫల=పండ్లయొక్క, కాండ=సమూహముయొక్క, రుచుల్=ఎఱ్ఱనికాంతులను, కని = చూచి, ఆహరిహయ కాంతిశాలి=మన్మథునియొక్క కాంతి వంటి కాంతిగలయానలుఁడు, అసితాక్షీ...అంశువుల్ - అసితాక్షీ=దమయంతియొక్క, కఠోరపయోధరాధ్వ=కఠినస్తనమార్గమందు ('స్త్రీస్తనాబ్దౌపయోధరౌ' అని య.) విస్ఫురితమై, ఉపసర్పణ=పరిప్రాప్తిచేత, విశోభి=ప్రకాశించుచున్న, మహాచ్ఛవి=అధికకాంతిగల, రోచన=గోరోచనముయొక్క, అంశువుల్ = కాంతులను, స్మరించె నని యన్వయము. ఇం 'దసితాక్షీ' యనుచోఁ దెనుఁగుషష్ఠి.

క. "స్త్రీలింగ శబ్దవితతికి, నోలిన్ దుది దీర్ఘముసుప నుంపుచు దెనుఁగై
కీ లిది యేకాక్షరశ,బ్దాళి విసర్జించి నిర్జితాసుర ! కృష్ణా!"

ఇందు స్మరణాలంకారము. లక్షణము. "సదృశానుభవా దస్య స్మృతి స్స్మరణ ముచ్యతే."

క. ఈకరణి నతనుశరభా,లోకాద్భుతభీమభూవిలోకనరసలీ
లాకలనోత్సాహి యతం,డా కాననమధ్య[1]వీథి నరుగుచు నొకచోన్.

టీ. హరి. అతను...నోత్సాహి-అతను=గొప్పవైన, శరభములచేత, అద్భుతమై, భీమ=భయంకరమైన, భూమియొక్క, విలోకన=చూచుటయందు, రసలీలాకలన=రుచిలీలయొక్కప్రాప్తిచేత, ఉత్సాహియైన, అతండు=ఆహరిశ్చంద్రుఁడు, శరభమృగములుండుభూమిం జూచుటయం దుత్సాహముగలవాఁడై యనుట.)

నల. అతను...నోత్సాహి-అతనుశర=మన్మథబాణములయొక్క, భా=కాంతి వంటి కాంతిగల, ఆలోక=చూపులచేత, అద్భుతమైన, భీమభూ=దమయంతియొక్క, విలోకనన=చూచుటయందలి, లీలాకలనముచేత, ఉత్సాహియైన, అతండు=ఆనలుఁడు.

---

1 సీమ.

సీ. అతిబహుళహరిసంతతులు [1]పాలించు ను
త్కటతటమండనాగముల నెచట
నుద్దండపుండరీకోత్కరంబులు సారె
మనుచు సారంగడింభముల నెచటఁ
బ్రచురమేచకశతపత్రశిఖావళి
వడి భుజంగులయల్కలుడుపు నెచట
ననురక్తి ఁజేఁచు నూతనసారసాటోప
మొంటికాండ్రకుఁ బెంపు లొసఁగు నెచట
తే. నట్టినిరుపమామృత కమలాకరంబు
సంతతామోదితామరసవనవైభ
వాంచితము గురుచరణమహాశ్రమంబు
మానసానందముగఁ గాంచె మనుజవిభుఁడు. 30

టీ. హరి. మనుజవిభుఁడు = హరిశ్చంద్రుఁడు, ఎచట, అతి...సంతతులు-అతి= బహుళములైన, హరిసంతతులు=సింగపుగుములు, ఉత్కట...నాగములన్ - ఉత్ = ఉన్నతములైన, కీటతట=గండస్థలములు, మండ = అలంకారముగాఁగల (మండశబ్దము 'మడిభూషాయాం' అనుధాతువుయొక్క యచ్ప్రత్యయాంతము. 'నందిగ్రహిపచాదిభ్యో ల్యుణిన్యచః' అని వ్యా. సూ.) నాగములన్=ఏనుఁగులను ('మతంగజోగజోనాగః' అని య.) పాలించునో, ఎచట, ఉద్దండ...రంబులు-ఉద్దండములైన, పుండరీకోత్కరంబులు = పెద్దపులుల గుంపులు ('వ్యాఘ్రేఽపి పుండరీకోనా' అని య.) సారంగడింభములన్ = లేడిపిల్లలను, సారె=మాటిమాటికి, మనుచునో, ఎచట, ప్రచుర ..శిఖావళి- ప్రచురమైన, మేచక=పురికన్నులయొక్క ('సమౌ చంద్రక మేచకౌ' అని య.) శత= అనేకములుగల, పత్ర=ఱెక్కలుగల, శిఖావళి=నెమళులమూఁక, భుజంగులయల్కలు= ఆఁడుపాములయొక్క పౌలయల్కలను, ఉడుపునో, ఎచట, అనురక్తి=అనురాగముచేత, నూతనసారసాటోపము, నూతనమైన, సార = బలముచేత, సాటోపము=ఆటోపసహితమైన, ఁజేఁచు=శునకము, ఒంటికాండ్రకున్ = పందులకు, పెంపులు = అభివృద్ధులు, ఒసఁగునో, అట్టి, నిరు...ఆకరంబు - అట్టి నిరుపమ = ఈడులేని, అమృతకమలా = మోక్షలక్ష్మికి ('శ్రేయోనిశ్శ్రేయసామృతమ్' అని య.) ఆకరంబు=స్థానము, సంతతా ...వాంచితము - సంతత=ఎల్లపుడు, ఆమోదిత = సంతోషపెట్టఁబడిన, అమరులుగల, సవన=యజ్ఞములయొక్క, వైభవముచేత, అంచితము=ఒప్పునది. అగు, గురు...శ్రమం

1 లాలించు.

బు-గురుచరణ=వసిష్ఠునియొక్క (యనుట.) మహాశ్రమంబును, మానసానందముగన్, కాంచెను.

నల. మనుజవిభుఁడు = నలుఁడు, అతి...సంతతులు-అతిబహు = అసంఖ్యాకము లైన, లహరి=అలలయొక్క, సంతతులు, ఉత్కట...నాగముల - ఉత్కట = ఎత్తైన, తట=దరులకు, మండన=అలంకారములైన, అగములన్=వృక్షములను, ఉద్దండ...త్కరంబులు-ఉద్దండ = ఉన్నతనాళములుగల, పుండరీకోత్కరంబులు = తెల్లదామరలు, సారంగడింభములన్ = కొదమ తుమ్మెదలను, ప్రచుర...శిఖావళి - ప్రచురములైన, మేచకశతపత్ర = నల్లదామరలయొక్క, శిఖా=అగ్రములయొక్క, ఆవళి, భుజంగుల యల్కలు - భుజంగుల=విటీవిటులయొక్క('భుజంగశ్చ భుజంగాః శ్చ భుజంగాః' అని ఏకశేషవృత్తి. 'పుమాన్ స్త్రియా' అని వ్యా. సూ.) అల్కలు=పొలయల్కలు, అను రక్తి...టోపము-అనురక్తిని, రేఁచు=పుట్టించు, నూతనములైన, సారస=హంసవిశేషము లయొక్క, ఆటోపము=సంభ్రమము, ఒంటికాండ్రకు=వియోగులకు, పెంపులు = నాశ ములు, (కార్శ్యముల ననుట.) అట్టి, సిరుపమైన, అమృత=ఉదకముగల, ('పయః కీలా లమమృతమ్' అని య.) కమలాకరంబు=కొలనిని, సంతతా...వాంచితము-సంతతము, ఆమోది=పరిమళించుచున్న, తామరసవన=పద్మవనముయొక్క ('పంకేరుహం తామర సమ్' అని య.) వైభవముచేత అంచితము. (ఇది కొలనికి విశేషణము.) గురు...శ్ర మంబు-గురుచరణ = అధికసంచారముచేత, మహత్=అధికమైన, శ్రమంబు = ఆయా సము, మానన్=పోవునటుల, సానందముగ = ఆనందముతోఁగూడను, కాంచెను.

చ. వనరుహకందమూలఫలవారిలవంబులె యాత్మవృత్తిసా
ధనము లొనర్చుచున్ శ్రుతిహితస్వరవైఖరు లుచ్చరించుచున్
మనుశుభదీప్తిదీప్తభువనద్విజరాజులరచ్చ లచ్చటన్
గనుఁగొని సాంద్రవిస్మయవికాసవిభాసితమానసాబ్జుఁడై. 31

టీక. హరి. వన...లవంబులు - వనరుహ = వన్యములైన, కందమూలఫలము లును, వారిలవంబు, (ఈవస్తువులు) ఆత్మవృత్తిసాధనములు, ఆత్మవృత్తి=తమజీవమునకు, ('వృత్తిర్వర్తనజీవనే' అని య.) సాధనములు(గా), శ్రుతివైఖరులు-శ్రుతి = వేదము యొక్క, హితస్వరవైఖరులు, శుభ...రచ్చలు-శుభదీప్తిచేత దీప్తములైన, భువన = లోకములుగల, ద్విజరాజుల = బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠులయొక్క (ఋషులయొక్క యనుట), రచ్చలు=గోష్ఠులు, అచ్చట, కనుఁగొని, సాంద్ర...మానసాబ్జుఁడు-సాంద్ర = అతిశయ మైన, విస్మయవికాస = ఆశ్చర్యవికాసముచేత, విభాసిత = ప్రకాశింపఁజేయఁబడిన, మానసాబ్జుఁడు=మనఃపద్మము గలవాఁడు.

నల. వన...లవంబులు-వనరుహ = తామరలు, కందమూలఫలములు, వారిలవంబులు=జలబిందువులు, శ్రుతి...వైఖరులు - శ్రుతిహిత=చెవులకింపైన, స్వరములయొక్క-వైఖరులు, శుభ...రచ్చలు-శుభదీప్తచేత, దీప్త = ప్రకాశమానములైన, భువనద్విజరాజుల=జలపక్షిపంక్తులయొక్క-, రచ్చలు=కలకలధ్వనులు. ('భువనం ఖాంబు లోకేషు' అని నానా.)

సీ. పరమాత్మవాసనాప్రతిపాదకంబైన
పద్మాసనంబునఁ బరిఢవిల్లి
వలమానకమలసంవాసికుండలిపూర
కానిలంబునరోమహర్ష మొంది
సత్త్వైక్యభావనాసమధికానందకం
దళమున నేత్రకోణములు మొగిచి
సంశ్రితకల్యాణసంపత్కరణదీప్త
దివ్యప్రభావాప్తిఁ దేజరిల్లి
తే. యమరువిధిహరివర్ణనీయాతిలబ్ధ
వర్ణతాశాలి హంసాన్వవాయముఖ్య
గురుఁ బ్రచేతఃప్రకీర్ణాచ్ఛగుణమనోజ్ఞ
మూర్తి సురుకీర్తి [1]నాచక్రవర్తిఁ గనియె. 32

టీక. హరి. పర..., పాదకంబు - పరమాత్మవాసనా=పరబ్రహ్మవాసనను (బ్రహ్మధ్యానముననుట.) ప్రతిపాదకంబు=నిరూపించునది ఐన, పరిఢవిల్లి=ప్రవర్తించి, పద్మాసనలక్షణము.—(కళాపూర్ణోదయము. పంచ. ఆ.)

సీ. "దక్షిణపాదంబు దక్షిణాంకముననన, దక్షిణపాదంబు దక్షిణాంక
మున నిడి యిరుగేలు వెనుకగా వీడ్వడ నిగుడించి బొటవ్రేళ్లు దగులఁబట్టి
యురముపైఁ జుబుకాగ్ర మొనరంగ హత్తించి, దృష్టి నాసాగ్రసుస్థితము సేసి
యునికి పద్మాసన మన నొప్పు నిందుఁ గొంద,ఱు చుబుకవ్యవస్థానియమము
తే. చెప్పరొకకొంద ఱూరుసుస్థితిఁ గనఁదగు,దోయి యుత్తానముగ నిడి తొడలనసుమ
నట్ల పాణులు నిలిపినాసాగ్రదృష్టి, యగుచు నునికి పద్మాసనం బంద్రు బుధులు.
తే. అనఘ! తుదఁ జెప్పినట్టిపద్మాసనవిధి, యందుఁ జుబుకాగ్రమునుహృదయమునఁ జేర్చి
రాజదంతమూలంబున రసన చేర్చి,వాయుకర్షణ మొయ్యనఁ జేయవలయు."

1 యాచక్రవర్తిఁ.

వల...నిలంబున - వలమాన=చలించుచున్న, కమల=మూలాధారకమలమందు, సంవాసి =ఉండెడు, కుండలి=కుండలిశక్తియందలి, పూరకానిలంబున = పూరకవాయువుచేత, రోమహర్షము = గగుర్పాటు, సత్త్వైక్య...కందళమున - సత్య = సత్యబ్రహ్మమునందలి, ఐక్యభావనా=ఐక్యానుసంధానముచేత, సమధికమైన, ఆనందకందళమున = సంతోషాతిశయముచేత, సంశ్రిత...ప్రభావాప్తిన్ - సంశ్రిత=ఆశ్రితులకు, కల్యాణసంపత్ = శుభసంపదలును, కరణ=చేయుటయందు, దీప్తమైన, దివ్యప్రభావముయొక్క, ఆప్తిన్ =కలిమిచేత, విధి...శాలి - విధిహరి = బ్రహ్మవిష్ణువులచేత, వర్ణనీయ = పొగడఁదగిన, అతిలబ్ధవర్ణతా=అత్యంత వైచక్షణ్యముచేత, శాలి=ఒప్పువాని, హంసాన్వవాయముఖ్య గురున్=సూర్యవంశమునకుఁ బ్రధానగురువైనవాని, ప్ర...మూర్తిన్-ప్ర=అధికముగా, చేతః=మనస్సునందు, ప్రకీర్ణ=వ్యాప్తమైనవాని, అచ్ఛగుణ=నిర్మలగుణములచేత, మనోజ్ఞమూర్తియైనవాని (వసిష్ఠు ననుట.) ఆచక్రవర్తి = ఆహరిశ్చంద్రుఁడు, కనియె = చూచెను.

వల. పర...పాదకంబు=పరమ=శ్రేష్ఠమైన, ఆత్మవాసనా=స్వకీయపరిమళమును, ప్రతిపాదకంబు=పుట్టించునది, ఐన, పద్మాసనంబున=తమ్మిగద్దియయందు, వల...కానిలంబున-వలమాన=కదలుచున్న కమలములవల్ల, సంవాసి = వాసించుచున్నదియు, కుండలీ= సర్పములకు, పూరక = ఉదరపూరకమునైన, అనిలంబున(మలయమారుతముచే ననుట.) సత్త్వైక్య...కందళమున - సతి=తనప్రియురాలితోడ, ఐక్య=కలయుటయొక్క, భావనా =ధ్యానముచేత, సమధికమైన, ఆనందకందళముచేత, సంశ్రిత...వ్యాప్తిన్-సంశ్రిత = ఆశ్రయింపఁబడిన, కల్యాణసంపత్=కాంచనసంపదలుగల,("కల్యాణ మర్జునం భూరి" అని య.) కరణ = దేహముయొక్క, ('కరణంసాధకతమక్షేత్రం గాత్రేంద్రియేష్వపి' అని య) దీప్త=ప్రకాశమానమైన, దివ్యప్రభయొక్క, అవాప్తిన్=ప్రాప్తిచేత, విధి హరి=బ్రహ్మవాహనమైనది, వర్ణ...శాలి - వర్ణనీయమై, అతిలబ్ధ=పొందఁబడినది, వర్ణతా=జాతిగలుగుటచేత, శాలి=ఒప్పునట్టిది, ప్రచేతః...మూర్తి - ప్రచేతః = వరుణుని యొక్క, ప్రకీర్ణ=వింజామరముభంగి, ('చామరంతు ప్రకీర్ణకమ్' అని య.) అచ్ఛగుణః = స్వచ్ఛగుణముచేత (చల్లందనముచే ననుట.) మనోజ్ఞమైన, మూర్తిన్=శరీరముగలది, అగు హంసాన్వవాయముఖ్యగురు = హంసవంశశ్రేష్ఠమును, ఆచక్రవర్తి=ఆనలుఁడు.

తే. కాంచి యడఁకువతో మహీకాంతతిలకుఁ
డాత్మజప్రమదాన్వితుఁ డగుచు నవన
తాంగుఁడై విస్మయప్రకంపాదరములు
గొమరు మిగులఁ గరాబ్జము ల్గూర్చి పల్కె.

టీక. హరి. మహీ కాంతతిలకుఁడు=హరిశ్చంద్రుఁడు, ఆత్మజప్రమదాన్వితుఁడు- ఆత్మజ=కుమారుఁ డగులోహితునితోడను, ప్రమదా=భార్యయగు చంద్రమతితోడను, అన్వితుఁడు, అగుచు, కరాబ్జముల్గూర్చిపట్టెను=నమస్కరించె ననుట.

నల. మహీకాంతతిలకుఁడు = నలుఁడు, ఆత్మజప్రమదాన్వితుఁడు-ఆత్మ=మనస్సునందు, జ=పుట్టిన, ప్రమద = సంతోషముతోడ, అన్వితుఁడు = కూడుకొనినవాఁడు, అగుచు, ఆవనతాంగుఁడై = పొందికొనియున్నవాఁడై, కరాబ్జములు=హస్తకమలములు, కూర్చి=(హంసయందుఁ) గూర్చి పట్టెను.

వ. అప్పు డప్రతిమానమనుజాలాపరాజితవృత్తి యగునప్పతంగకుల గురుశిఖామణి కన్నులు దెఱచి కనుంగొని పక్షపాతప్రకాశం బొనరించి యతికరుణోక్తుల నిట్లనియె. 31

టీక. హరి. అప్పుడు, ప్రతిమానవృత్తి - అప్రతిమాన=ఈడులేని, మను=మంత్రములయొక్క, జాల=సమూహముయొక్క, అపరాజిత=అప్రతిహతమైన, వృత్తి=ఆవృత్తిగలవాఁడు, అగు, అప్పతంగకులగురుశిఖామణి = ఆసూర్యవంశగురుశ్రేష్ఠుఁడు, (అనఁగావసిష్ఠుఁడు.) ('పతంగౌపక్షిసూర్యౌ చ' అని య.) పక్షపాతప్రకాశంబు = పక్షీకరణము, ఒనరించి, అతికరుణోక్తులన్ - అతికరుణ = మిగులదయతోఁ గూడుకొనిన, ఉక్తుల = వాక్యములతో.

నల. అప్రతి . . వృత్తి-అప్రతిమానములైన, మనుజాలాప = మానుషవాక్కులచేత, రాజితమైన, వృత్తి=వర్తనముగలది. అగు, అప్పతంగకులగురుశిఖామణి = ఆపక్షికులశ్రేష్ఠమైనహంసము, పక్షపాతప్రకాశం బొనర్చి = ఱెక్కలువిదిర్చికొని, అతికరుణోక్తులన్ = అత్యంతదీనాలాపములతో.

సీ. చలితసత్వజరతిసతతాంధ్యజనని మ
దాయత్తమానసజాయమాన
రాగైకనిధి హితప్రతతి విశ్లేషరు
జాభరావేదిని సంభృతాతి
నవ్యసంహనన సంతతినితాంతాఖేట
వృత్తి నీయట్టిలోకోత్తరునకుఁ
దగునె యీయదయకృత్యంబు నీచిత్తంబు
న న్విడు మయ్య! యో నరవరేణ్య!

తే. పుడమి నను భూతకారుణ్యబుద్ధి మెఱయఁ
బ్రోవవేని తద్ధాత్రీప్రజావనమున
కకట! గతి యొండు గలదె? నిత్యశుచిభాను
కులనృపాలచరిత్రము ల్దలఁపవలదె ? 35

టీక. హరి. ఓనరవరేణ్యా=ఓహరిశ్చంద్రమహారాజా! నితాంతా...వృత్తి-నితాంతమైన, ఆఖేటవృత్తి=వేఁట, ఇదికర్త. చలిత...రతి-చలితమైన, సత్వజ=జంతువులయందుఁ బుట్టిన, రతి=ప్రేమగలది, సతతాంధ్యజనన-సతత=ఎల్లపుడు, ఆంధ్య=అంధతకు, జనని (కారణమైన దనుట), మదా...నిధి-మద=మదమునకు, ఆయత్త=అధీనమైన, మానసమునందు, జాయమాన=పుట్టెడు, రాగ=మాత్సర్యమునకు, ఏకనిధి=ముఖ్యస్థానమైనది, హిత...దిని-హితప్రతతి=ఇష్టులసమూహముయొక్క, విశ్లేష=వియోగముచేనైన, రుజాభర=తాపాతిశయమును, ఆవేదిని=సంపాదించునది, సంభృ...సంతతి-సంభృత=భరింపఁబడినది, అతినవ్యములైన, సంహనన=హింసాకర్మములయొక్క, సంతతి=పరంపరగలది, ఈయదయకృత్యమును, నీచిత్తమున విడువుము. అయ్యయో! ఇది ఖేదవాక్యము. అను...బుద్ధి - అనుభూత=కారుణ్యముగల, బుద్ధి, మెఱయ = వెలయునట్లు, తద్ధాత్రీప్రజావనమునకు = ఆభూప్రజలయొక్క సంరక్షణమునకు, గతి=దిక్కు, ఒండు=ఇతరము, కలదె ? (అనఁగా లేదనుట.) నిత్య...చరిత్రముల్ - నిత్యశుచి = నిత్యపవిత్రములైన, భానుకులనృపాలచరిత్రముల్ = సూర్యవంశపు రాజుల చరితలు, తలఁపవలదో ?

నల. ఓనరవరేణ్యా! ఓనలమహారాజా! జనని, చలితమైన, సత్వ=బలముగలది, జరతి=ముదుసలి, (ఈశబ్దమునకు—'జీర్యతేరతృన్' అను వ్యా. సూ. ఆధారము.) సతతాంధ్య=పెనుచీఁకు, జాయ=భార్య, మదాయత్తమానస-మత్=నాయందు, ఆయత్త = అధీనమైన, మానసముగలది, మాన...నిధి-మానరాగ=అభిమానానురాగములకు, ఏకనిధి=ముఖ్యమైననిధానము. హితప్రతతి=ఇష్టజనసమూహము, విశ్లేష...వేదిని-విశ్లేష=నాయెడబాటువల్లనైన, రుజాభర=పీడాభరమును, ఆవేదిని=ఎఱుఁగనియది, సంతతి=సంతానము (పిల్లలనుట), సం...సంహనన-సంభృత=భరింపఁబడిన, అతినవ్య=మిక్కిలి లేఁతవైన, సంహనన=అవయవములుగలది, ('గాత్రంబ పుస్సంహననం' అని య.) నితాంతాఖేటవృత్తి-నితాంత=మిక్కిలి, ఆఖేటవృత్తి=ఖేచరవృత్తిలేనిది, (ఎఱుఁగుటకు శక్తిలేనిదనుట.) ఓయయ్యా! యీయదయకృత్యమును, నీచిత్తమున విడువుము. నను=నన్ను, భూతకారుణ్యబుద్ధితోడ, ప్రోవవేని=రక్షింపకపోయితివా, త...వనమునకు-తత్=ఆ, ధాత్రి=తల్లియొక్కయు, ("వసుమత్యా మామలక్యా ముపమాతరి మాతరి,

ధాతాభ్యాం చ ధారయితాభ్యాం చ ధాత్రీశబ్ద ఉదాహృతః'' అని లింగాభట్టీయము.) ప్రజా=సంతానముయొక్కయు, (''ప్రజా స్యాత్సంతతౌ జనే'' అని య.) అవనము నకు = రక్షణమునకు, నిత్య...చరిత్రముల్-నిత్యములైన, శుచిభానుకుల=చంద్రవంశ మునందలి, నృపాల=రాజులయొక్క, చరిత్రములు. (ఇం దఖేటవృత్తి యనుపద మును పక్షాంతరమున సంబుద్ధిగను నన్వయింపఁదగును. ఆఖేటవృత్తి = అనవద్యమైన వర్తనముగలవాఁడా ! ('పూయకుత్సితావద్య ఖేటగర్హ్యాణకాస్సమాః' అని య.) ఇక్కవి శ్రీనాథుని పద్యమునందలి యర్థము నించుమించుగ నిందుఁ బొందుపఱచి యున్నాఁడు.

సీ. ''తల్లి మదేకపుత్త్రక పెద్ద కన్నులఁ, గానఁ దిప్పుడు మూఁడుగాళ్లముసలి
యిల్లాలు నడుసాధ్వి యేమియు నెఱుఁగదు, పరమపాతివ్రత్యభవ్యచరిత
వెనుకముందఱ లేదు నెనరైనచుట్టంబు, లేవడి యెంతేని జీవనంబు
కానకకన్నసంతానంబు శిశువులు, జీవనస్థితి కేనతాపలంబు
తే. కృప దలంపఁగదయ్య! యో నృపవరేణ్య!
యభయ మీ వయ్య! యోతుహినాంశువంశ!
కావఁ గద వయ్య! యర్థార్థికల్పశాఖ!
నిగ్రహింపకు మయ్య! యో నిషధరాజ!'' (శృం. నై.)

ఇతరగ్రంథములయందును నిట్లేయున్నది.—

మ. ''ఇది నాతల్లి శతాబ్దవృద్ధ ఇది నాయిల్లా లన స్వర్గ య
ల్లదె నాకూఁతురు కోడ లల్లయది వాఁ డాత్మోద్భవుం డిందు నె
మ్మది నుండం దగె నిట్టిపట్టున లసన్మార్గప్రచారంబులన్
బొదలం జేయుము పూతనామహిమ సుద్యూరిప్రతాపోదయా!''

సీ. ''సంతతాశ్రితజడాశయు నన్ను రక్షింపు, రూఢరక్షోపాయ రూపధేయ!
మన్నింపుమీ నీడమహితవాసుని నన్నుఁ, దతసదోరాధికాదరవిధేయ!
కృపఁ జూడవే మానసేష్టవర్తను నన్నుఁ, బటుయశోదానందభాగధేయ!
సైరింపవే నన్ను సర్వదాఖేటుని, నరకాంతనవనీయ నామధేయ!
తే. గురుమనీషఁ బితామహు గురుతఁ గన్న
నీకు మావంటివా రెల్ల నిసువు లగుట
వేగ మను మని దీవించి విడువవయ్య!
నఖిలజనశివతాతీత! నిషధనేత!''

క. అని శకలితఖలసంవి
త్ఖని విశ్వామిత్రుఁ డవగతనయమదుక్తుల్
విను మయ్య శమధనాగ్రణి
వనగతుల న్వేఁడలాడవల దెప్పాటన్. 36

టీక. హరి. అనిశ...ఖని.అనిశము, కలిత=పొందఁబడిన,ఖలసంవిత్=దుష్టప్రతిజ్ఞకు ("సంవిదాగూః ప్రతిజ్ఞానం'అని య), ఖని=ఆకరమైనవాఁడు,('ఖనిః స్త్రియామాకరస్స్యాత్'అని య. మఱవనిదుష్ప్రతిజ్ఞ గలవాఁడనుట.) విశ్వామిత్రుఁడు, అవగతనయమదుక్తుల్ - అవగత=పొందఁబడిన, నయ=నీతిగల, మదుక్తుల్=నామాటలు, వినుము. అయ్యశమ...గతులన్-ఆ, అశమధనాగ్రణి=శాంతుఁడుగాని విశ్వామిత్రునియొక్క, వన = ఆశ్రమమునందలి, గతులన్ = మార్గములయందు, (సంచారములచేతననియు ; "గతిస్తుగమనేమార్గ" అని రత్నమాల. "ఇకోహ్రస్వో౽ఙ్యోగాలవస్య" అను వ్యా. సూ. చేత "అశమధనాగ్రణి" యని హ్రస్వమైనది.)

నల. అని=యుద్ధమునందు, శక...విశ్వామిత్రుఁడవు-శకలిత = ఖండములుగాఁ జేయఁబడిన, ఖలసంవిత్ఖని=నీచజ్ఞానాకరులైన, విశ్వ+అమిత్రుఁడవు=సమస్తశత్రువులు గలవాఁడవు. (యుద్ధమున శత్రుసంహారకుఁడ వనుట.) అవగతనయ=నీతియుక్తుఁడా ! శమధనాగ్రణి=శాంతిమంతులలోశ్రేష్ఠుఁడా ! మదుక్తుల్, వినుమయ్య, వనగతులన్= ఉదకమందుగమనము గలవానిని (జలపక్షుల ననుట).

క. అనుటయుఁ దద్వాక్యంబులు
విని కరుణావీచిధౌతవిమలాత్ముఁ డతం
డనుపఁ బ్రియాతనయాప్తిన్
దనరి సమారూఢసమ్మదసమున్నతి యై. 37

టీక. హరి. తద్వాక్యంబులు = ఆవసిష్ఠుని పలుకులు, విని, అతఁడు = ఆ వసిష్ఠుఁడు, అనుప, ప్రియాతనయాప్తిన్ - ప్రియాతనయ = చంద్రమతీలోహితుల యొక్క, ఆప్తిన్=కూడుటచేత, 'సమారూఢ సమ్మదసమున్నతియై' అని వైపద్యములో నన్వయము.

నల. తద్వాక్యంబులు-తత్=ఆహంసయొక్క, వాక్యంబులు, కరుణావీచిధౌత విమలాత్ముఁడు-కరుణావీచి=దయారంగములచేత, ధౌత=కడుగఁబడిన, విమల=నిర్మలమైన, ఆత్ముఁడు, (అనఁగా : సదయ హృదయుఁడనుట). అతఁడు=నలుఁడు, అనుపన్= (విడిచి) పంపఁగా.

సీ. హితమాచరించె నీయతిధన్యుఁ డనుచు నా
హంసాన్వయాగ్రణి యచటనచటఁ
జెదరినతనమూఁక సేర నొయ్యొయ్యన
మఱలి వచ్చిన వనమహితనవప
దార్థవాగధికసామగ్రిఁ దెల్పుచుఁ బ్రియ
మారంగఁ గన్గొని యటవిజనత
యురుసత్వభయ మెల్ల నుడిపితి వీయుప
క్రియకు మాఱే మొనర్చెదము దమ్ముఁ
తే. గలుగఁజేసితి వైనసత్కులజ నీకు
మారగురుదేహసుషమాసమష్టికి దమ
యంతి యనఁదగు శుభకీర్తికాంత దొరయఁ
జేయు దేవర రాజ్యంబు సిరి ఫలింప. 38

టీ. హరి. ఈయతిధన్యుఁడు=వసిష్ఠముని, హంసాన్వయాగ్రణి = సూర్యవంశశ్రేష్ఠుఁ డగుహరిశ్చంద్రుఁడు, మఱలివచ్చినన్=తిరిగిరాఁగా, వన...సామగ్రిన్-వనమందు, మహిత=శ్రేష్ఠములైన, నవ=నూతనములైన, పదార్థములయొక్క, వాగధిక = వాగగోచరమైన, సామగ్రిన్=సమగ్రతను, తెల్పుచు, (వన్యవస్తువులఁ గానుకలిచ్చి తెలుపుచుననుట.) అట...విజనత=ఆటవికజనసమూహము, (కర్త.) ఇనసత్కులజనీ-ఇన=ఇన (సూర్య) సంబంధమైన, సత్కులమందు, జనీ = పుట్టువుగల యోహరిశ్చంద్రమహారాజా! ఉరుసత్వభయము-ఉరు = అనేకములైన, సత్వ = జంతువులవలననైన, భయము, ఉడిపితివి=పోఁగొట్టితివి, ఈయుపక్రియకున్=ఈయుపకారమునకు, మాఱు=బదులు, ఏమి+ఒనర్చెదము, తమ్ముఁగలుగఁ జేసితివి. తమ్ము (మమ్ము) బ్రదికించితి వనుట. (ఇట, 'నేమొనర్చెద' మను కాకు స్వరముమీఁది తకారము వికల్పముగఁ 'దమ్ముగలుగు' అని దకారమయ్యెను. ఇందుకు లక్షణము.—

తే. ('సంధిగూర్పంగ...యబ్జనాభ!' కవిచింతామణి.) కుమార...సమష్టికి-కుమారగురు=ఈశ్వరునియొక్క, దేహసుషమాసమష్టికి = శరీరకాంతి పుంజమునకు, దమయంతి=దమింపఁ జేయునది, (శివుని దేహకాంతిని తిరస్కరించునది యనుట. హేతుమణ్ణిజంతమైన దముధాతువునకు శతృ ప్రత్యయమును జీప్ను విధింపఁగా, దమయంతి యనురూపము.) అనఁదగు, వరకీర్తి కాంత, దొరయునట్లు, దేవర=దేవరవారు, రాజ్యంబుసిరి=రాజ్యలక్ష్మి, ఫలింప=ఫలించునట్లు, చేయుమని పూర్వమున కన్వయము.

నల. హితము, ఆచరించెను. ఈ అతిథన్యుఁడు, అనుచున్, ఆహంసాన్వయ గ్రామణి=ఆహంసశ్రేష్ఠము, అచట నచట=అక్కడక్కడ, చెదరిన మూఁక = పాఱిపోయిన తన బలఁగము, ఒయ్యొయ్యన=తిన్నతిన్నఁగా, చేరన్, మఱలివచ్చి=తిరిగివచ్చి నవన...సామగ్రిన్-నవన=నుతిచేత, మహితములై, నవ = మనోహరములైన, పదములును, అర్థములును, గల వాక్=వాక్యములయొక్క, అధికసామగ్రిఁ దెలుపుచు (పదరచనయు నర్థపుష్టియు గలవాక్యములచేత నుతి సేయుచు ననుట.) అట=అక్కడ, విజనత=జనములేమిని, (ఏకాంత మగుట కనుఁగొని యనుట. విజనత యనునది యచేత నద్వితీయ.) ఉరుసత్వ=అధికమైన సత్వగుణముగల యో నలమహారాజా!, భయము, ఎల్లన్, ఉడిపితివి. ఈ యుపక్రియకు, మాఱు, ఏమి, ఒనర్చెద. ముదమ్ము=సంతోషమును, కలుగఁ జేసితివి. ఐనను, సత్కులజ! (సంబుద్ధి) మారగురు దేహసుషమాసమష్టికి-మార = మన్మథునియొక్క, గురు = అధికమైన, దేహ = శరీరముయొక్క, సుషమాసమష్టికిన్=కాంతిపుంజముగల నీకు, వరకీర్తిన్, దమయంతి యనఁ దగుకాంతఁ దొరయఁ జేయుదు. (అనఁగా, దమయంతిని భార్యగాఁ గూర్తుననుట.) ఏ = నేను, వరరాజ్యంబుసిరి = రాజ్యలక్ష్మి, ఫలింపఁగా ననుట.

మ. అని పల్కన్ దదభీష్టయోజనశుభవ్యాహారసోత్సాహుఁడై
యనవద్యోచితవృత్తిఁ దత్సవిధదేశావాసులం బంచి తా
నును నేకాంతమనోవినోదకలనానూనప్రదేశాప్తిఁ గాం
చి నరేంద్రాగ్రణి యాత్మకౌతుకరసశ్రీ మించఁగా నత్తఱిన్. 39

టీక. హరి. అని పల్కన్, తదభీ...సోత్సాహుఁడై-తత్=ఆయాటవికజనముయొక్క, అభీష్టయోజనముచేత, శుభమైన, వ్యాహార=పలుకులుచేత, ('వ్యాహార ఉక్తిర్లపితం భాషితం వచనం వచః' అని య.) సోత్సాహుఁడై, తత్సవిధదేశావాసులన్=ఆసమీప ప్రదేశవాసు లగుజనులను, పంచి, తానును, ఏకాంత...ప్రదేశాప్తిన్ - కాంచి, (ఒక ప్రదేశమున నిల్చినవాఁడై యనుట.) నరేంద్రాగ్రణి=రాజశ్రేష్ఠుఁ డగు హరిశ్చంద్రుఁడు. ఆత్మకౌతుకరసశ్రీన్ - ఆత్మ=స్వకీయమైన, కౌతుకరసశ్రీ = సంతోషసంపదచేత, మించఁగా.

నల. అని పల్కఁగా, తదభీష్ట...సోత్సాహుఁడై - తత్ = ఆయంచయొక్క, అభీష్ట=కోరికయొక్క, యోజన=సమకూర్చుటయందు, శుభవ్యాహార=మంగళకరమైన పలుకులచేత, సోత్సాహుఁడై=ఉత్సాహముతోఁ గూడినవాఁడై,అనవద్యోచితవృత్తిన్-అనవద్య=శ్రేష్ఠమై, ఉచితమైన, వృత్తిచేత, తత్సవిధదేశావాసులన్ = ఆదండనుండువారిని, నరేంద్రాగ్రణి = నలుఁడు-కర్త. ఈపదమునకుఁ బైపద్యములోని పలికెనను

క్రియతో నన్వయము. ఏకాంత...శాప్తిక్-ఏకాంతమై, మనోవినోదకలనా = మనస్సునకు, వినోదముకూర్చుటయందు, అనూన=అధికమైన, ప్రదేశముయొక్క, ఆప్తిక్ = ప్రాప్తిని, కాంచి, ఆత్మ=మనస్సు, కౌతుకరసశ్రీక్-కౌతుక=వివాహకంకణమందలి, ('కౌతుకం చాభిలాషే స్యాదుత్సవే నర్మహర్షయోః, వివాహసూత్రగీతాది భోగకాలే ప్యపి స్మృతమ్'ఇతి విశ్వః), రసశ్రీక్=రుచిసంపదచేత, మించఁగాక్, దమయంతీ వివాహప్రేమ చేతఁ దనహృదయము మించఁగా ననుట.

సీ. కురువిందములచంద మిరవందఁ గలయంద
ములమించు మొగమునఁ దళుకు లొలుకఁ
బగడాలు దగ డీలుపడఁ గ్రాలుజగడాలు
గలయంఘ్రులు మెఱుంగుగములనీనఁ
గనకంపురుచి పెంపుఁ గడ నుంపుబలితంపుఁ
బక్షకాంతి వనాంతపదవిఁ బొదువ
ఘనహీరమణివార మనువారము నవార
ణ జయించుమేనివిన్నాణ మమరఁ
తే. దనరు మానసప్రియము చిత్రద్యుతులకు
రంగముం దపోజ్వలితసారసహితార్చి
కౌశికసమాఖ్యుఁడు నయముగా శయమున
నెంతయు నొనర్చి లాలించి యిట్లు పలికె. 40

టీక. హరి. కురువిందములు=మాణిక్యవిశేషములు, పగడాలు = ప్రవాళములు, డీలుపడక్=డిల్లపడునట్లు, క్రాలు=ఒప్పునట్టి, జగడాలు=విశేషకాంతి, కడనుంపు = కడపటనుంచు (అనఁగా దూరముచేయు, తిరస్కరించు అనుట.) పక్షకాంతి=పార్శ్వభాగముయొక్కకాంతి, హీరమణివారము = వజ్రములయొక్కసమూహము, మానసప్రియము = మనోహరమైనది, చిత్ర...రంగముక్ - చిత్రవర్ణములు గలలేడిని, తపో... తార్చి-తపః = తపస్సుచేత, జ్వలితమై, సార=బలముతో, సహితమైన, అర్చి=తేజస్సు గలిగిన, కౌశికసమాఖ్యుఁడు = విశ్వామిత్రుఁడు. నయ...యమున - నయముక్=నీతిని విడిచిన, (నీతిరహితమైన) ఆశయమున=మనస్సుతో, ఒనర్చి=చేసి, (అనఁగా సృజించి) లాలించి యిట్లు పలికెను,

నల. పక్షకాంతి=ఱెక్కలకాంతి, మానసప్రియము = అంచ, చిత్రద్యుతులకు, రంగముక్=స్థానమైనది. (ఇది యంచకువిశేషణము.) తపో...ర్చి-తపః = గ్రీష్మర్తువు

నందు ('ఉష్ణఉష్ణాగమ స్తపః' అను.) ఉజ్జ్వలితుఁడైన, సారసహిత=సూర్యునియొక్క, అర్చి=తేజస్సును బోలిన తేజముగలవాఁడు, కౌశికసమాఖ్యుఁడు = ఇంద్రునియొక్క కీర్తివంటికీర్తిగలవాఁడు. ఇవి పూర్వపద్యమునందలి నరేంద్రాగ్రణి యనుకర్తకు విశేషణములు. ('కౌశికోనకులేవ్యాళగ్రాహేగుగ్గులు శక్రయోః' విశ్వః. 'యశః కీర్తిస్సమాఖ్యాచ' అను.) నయముగా, శయమునన్=చేతితో, ('పంచశాఖశ్శయః పాణిః' అను.)

ఉ. ఓవరజాతరూపకమలోత్తరశేఖర ! నీమయూఖరే
ఖావిభవంబు నీసమధికశ్రుతిగోచరదీర్ఘదృష్టియున్
నీవదనప్రదీపితవినిర్మలవర్ణము లెట్టివారలన్
సేవస మాచరించుఁ ద్రిజగంబుల నెయ్యవి నీ కసాధ్యముల్. 41

టీక. హరి. ఓ వర...శేఖర! - వరజాతరూప=శుద్ధసువర్ణరూపములైన, ('చామీకరంజాతరూపం' అను.) కమలోత్తర=శ్రేష్ఠములైన మృగములయందు, ('స్యాత్కురంగేఽపి కమలం'అను.)శేఖర=శ్రేష్ఠమైనదానా!నీ, సమ...దృష్టియున్-సమధికమైన, శ్రుతిగోచర=చెవుల కగపడుచుండెడు, (కర్ణపర్యంతము వ్యాపించియుండు.)దీర్ఘదృష్టియున్=నిడుదలగుకన్నులును, నీ, వదన...వర్ణములు - వదన=ముఖమందు, ప్రదీపిత=ప్రకాశమానములై, వినిర్మలములైన, వర్ణములు=వన్నెలు, మృగము స్వర్ణమయముగనుక, రేఖావిభవ మనఁగా నోరగంటి పైనిరేఖలును, దీర్ఘదృష్టి యన, నారేఖలం బరిశీలించి చూచుటయును, వినిర్మలవర్ణము లనఁగా వన్నెలనియును, ఎట్టి వారినైన వశగతులఁ జేయు ననియును, ముల్లోకములయందు, బంగరునకును, దుస్సాధ్యవస్తువులు లేవనియు సువర్ణగుణము లిట ధ్వనితములు.

నల. ఓ వర... శేఖర - వర=శ్రేష్ఠమైన, జాతరూపకమల=బంగారుతమ్మివంటి, ఉత్తర=ఉన్నతమైన, శేఖర = శిఖకలదానా ! లేక, (వర=కుంకుమము, జాతరూప = బంగారు, కమలోత్తర=కుసుమపువ్వు, వీనివంటి, శేఖర=జుట్టుకలదానా!)-('వరంబాహ్లీకపీతనే'-'అథ కమలోత్తరమ్'-'స్యాత్కుసుంభంవహ్నిశిఖమ్' అను.) అనియును నర్థాంతరము. నీసమ...దృష్టియున్-సమధికమైన, శ్రుతిగోచర= వేదగోచరమైన, దీర్ఘదృష్టియున్=దీర్ఘజ్ఞానమును, ('దృష్టిర్జ్ఞానేఽక్ణిదర్శనే' అను.) నీవదన...వర్ణములు-నీవదన=నీవాక్యములయందలి, ప్రదీపితములైన, వినిర్మలవర్ణములు = నిర్మలాక్షరములు, వదన శబ్దము. 'వదవ్యక్తాయాంవాచి' అనుధాతువుయొక్క ల్యుడంతము.)

తే. కాన శంబర మథనాస్త్ర కలితలీలఁ
దనరు తద్రాజముఖ్యవతంసమునకు

మనసు తమి రేఁచి మన్మహావనముఁ గలయఁ
జేయు మని పంప నదియునుఁ జేరఁ బోయి. 42

టీక. హరి. కాన = అడవియందు, శం...లీలన్-శంబర=మృగములయొక్క, ('మృగదానవయోర్మీనభేదేషు శంబర శ్శంబరీ వృషా' నానా.) మథన=సంహారముగల, అస్త్ర కలితలీలన్ = వేఁటచేత, తనరుచట్టి, తద్రాజముఖ్యావతంసమునకు=ఆరాజశ్రేష్ఠశిరోమణి యగు హరిశ్చంద్రునకు, మన్మహావనమున్=నాతపోవనమును.

నల. కాన=కావున, శం...లీలన్ - శంబరమథనాస్త్ర = మన్మథబాణములవలె, కలితమైన, లీలన్ = విలాసముతోడ, తనరుచట్టి, తద్రా...మునకు-తత్=ఆ,రాజముఖ =చంద్రముఖులకు, అవతంసమునకు = శిరోభూషణమైనదానికి (అనఁగా దమయంతి కనుట.) మన్మహావనము-మత్ = నాయొక్క, మహా, అవనమున్ = రక్షణమును.

సీ. ఒకచోట గతిదూరితోరుద్విరదనారు
లొకచో సముత్పాటితోగ్రఖడ్గు
లొకచోట నుద్ధృతాధికపుండరీకంబు
లొకచో సుశిక్షితాత్యుచ్చవాజు
లొకచోట సన్నద్ధయూథనాథాగ్రణు
లొకచో నచలభావయుక్తరథు
లొకచోట విశిఖాగ్రవికచచామరపంక్తు
లొకచోఁ బ్రభిన్నమృగోత్కరములు
తే. దనర నరయుచు నతిలోహితప్రకాశ
[1]కాననంబుసువర్ణరేఖానితాంత
లలితకాంతి చక్రాంగంబులతలమిన్న
కుండినై కాద్భుతశ్రీలు దండి మెఱయ. 43

టీక. హరి. గతి...నారులు-గతి = గమనమునకు, దూరిత=దూరముగాఁజేయఁబడిన, ఊరు=తొడలుగల, (తొడలు విఱిగిన వనుట.) ద్విరదన = గజములయొక్క, ('రదనాదశనాదంతారదా' అమ.) అరులు = శత్రువులు, (అనఁగా: సింహములు.) సము...ఖడ్గులు-సముత్పాటిత = భేదింపఁబడిన, ఉగ్రఖడ్గులు=క్రూరములైన ఖడ్గమృగములు, ('గండకః ఖడ్గఖడ్గినౌ' అమ.) ఉద్ధృతాధికపుండరీకంబులు- ఉద్ధృత=హరింపఁబడిన, అధికపుండరీకంబులు = అధికములైన పెద్దపులులు, ('వ్యాఘ్రేఽపి పుండరీకోనా' అమ) సుశి...వాజులు - సుశిక్షిత = చక్కఁగ దండింపఁబడిన, అత్యుచ్చ

[1] కాననంబాసువర్ణ.

వాజులు=మిగులనున్నతము లగుపక్షులు, ('నగౌకోవాజివికిరవివిష్కిరపతత్త్రిణః' అమ.) సన్నద్ధ...గ్రణు - సన్నద్ధ = కట్టఁబడిన, యూథనాథాగ్రణులు = గజశ్రేష్ఠములు, ('యూథనాథస్తు యూథపః' అమ.) అచ...రక్షులు - అచలభావ = నిశ్చలత్వము తోడ, యుక్=కూడుకొనిన, తరక్షులు = సివంగులు, ('తరక్షుస్తు మృగాదనః' అమ.) విశిఖా...పంక్తులు - విశిఖాగ్ర=బాణాగ్రములచేత, వి=పోయిన, కచ=వెండ్రుకలు గల, చామర=చమరీమృగములయొక్క, పంక్తులు, ('చమరశ్చామరోపిఽచ' శబ్దభేది.) ప్రభిన్న...రములు - ప్రభిన్న = ప్రక్కలింపఁబడిన, మృగోత్కరములు, తనరన్, అతి...కాననంబు - అతి=అతిశయమైన, లోహిత=నెత్తురు యొక్క, ('రుధిరేసృగ్లోహితాస్ర' అమ.) ప్రకాశముగల, కాననంబు=అరణ్యమును, ఆరయుచునని యన్వయము. సువర్ణ...చక్రాంగంబు - సువర్ణరేఖలయొక్క, నితాంత = మిక్కిలి, లలిత = మనోహరమైన, కాంతిచక్ర = కాంతిపుంజముగల, అంగంబు = అవయవముగలది, (అనఁగా: విశ్వామిత్రసృష్టమాయామృగము.) ఇది కర్త. లతలన్ = తీఁగలయందు, మిన్నకుండి = అడఁగియుండి, నైకాద్భుతశ్రీలు - నైక = అనేకములైన, అద్భుతశ్రీలు.

నల. గతి...నారులు-గతి=నడకచేత, దూరిత=తిరస్కరింపఁబడిన, ఉరు=గొప్పవైన, ద్విరద=ఏనుఁగులుగల, నారులు=స్త్రీలు, సము...ఖడ్గులు-సముత్పాటిత=దూయఁబడిన, ఉగ్రములైన, ఖడ్గులు=కత్తులుగలవారు, (విచ్చుకత్తులబంట్లనుట.) ఉద్ధృతాధికపుండరీకంబులు - ఉద్ధృత = ఎత్తఁబడిన, అధికపుండరీకంబులు = గొప్ప తెల్లగొడుగులు, ('పుండరీకం సితాంభోజే సితచ్ఛత్రేఽపి భేషజే'విశ్వ.)' సుశి...వాజు-సుశిక్షిత=లెస్సఁగా శిక్షింపఁబడిన, అత్యుచ్చవాజులు = మిగులనెత్తైన గుఱ్ఱములు, ('వాజివాహార్వగంధర్వ' అని య.) సన్నద్ధయూథనాథాగ్రణులు-సన్నద్ధులైన, యూథనాథాగ్రణులు=సేనాధిపతులు, అచల...రక్షులు-అచలభావ=నిశ్చల హృదయముతోడ, యుక్త=కూడుకొనిన, రక్షులు=పురరక్షకులు, విశిఖాగ్రవికచచామరపంక్తులు-విశిఖా=వీథులయొక్క, ('రథ్యాప్రతోళీర్విశిఖా' అమ.) అగ్రములయందు, వికచములైన, చామర = జల్లులయొక్క, పంక్తులు, ప్రభి...రములు-ప్రభిన్న = మదించిన, మృగ = అడవియందు సంచరించెడు నేనుఁగులయొక్క, ('భద్రోమందో మృగశ్చేతి విజ్ఞేయా స్త్రివిధా గతాః' వైజ.) ఉత్కరములు=సమూహములు,అతి...నంబు-అతిలోహిత=మిగులనెఱ్ఱనైన, ప్రకాశక=ప్రకాశించుచుండెడు, ఆననంబు = ముఖముగల, సువర్ణకాంతిగల, చక్రాంగంబులతల మిన్న=అంచలమిన్న, ('చక్రాంగామానసౌకసః'అమ.) కుండినైకాద్భుతశ్రీలు-కుండిన=కుండినపట్టణముయొక్క, ఏక=ముఖ్యమైన, అద్భుతమైన, శ్రీలు=సంపదలు.

వ. సముచితక్రమంబున నిరీక్షించుచు నమ్మహారాజభీమునితనయపదవిం గదిసె నప్పు డయ్యత్యంతసత్యవైభవవాసవసతియు నసాధారణ విస్మయరసాధారమనోవీథియు నై జాతరూపవిభ్రమవిభ్రాజితంబును జగన్నుతాలోకలక్ష్మీవిరాజితంబును జనపాలతనయోపలాలనభాజనంబును జలజభవవిచిత్రగతినిర్మాణచాతురీసముత్తేజనంబును నగు నాతిర్యగ్వ్రతంసంబుఁ గిట్టి పట్ట సమకట్టుటయును. 44

టీక. హరి. అమ్మహారాజభీమున్ = ఆరాజభీకరుఁడైన హరిశ్చంద్రుని, ఇతనయపదవిన్ - ఇత = పొందఁబడిన, నయపదవిన్ = నీతిమార్గముగలవానిని, రాజభీమునికి విశేషణము. కదిసెన్ = సమీపించెను. అత్యం ... వసతి - అత్యంతసత్యవైభవముయొక్క, వాస = నిలుకడకు, వసతి = స్థానమైనవాఁడు (హరిశ్చంద్రుఁడనుట.), అసా ... వీథియు - అసాధారణమైన, విస్మయరస = ఆశ్చర్యరసమునకు, ఆధారమైన, మనోవీథిగలవాఁడు. (అత్యాశ్చర్యయుక్తుఁడైనవాఁ డనుట.) జాత ... తంబును - జాతరూపబంగారుయొక్క, విభ్రమ = విలాసముచేత, విభ్రాజితంబును = ప్రకాశించునది, జగ ... తంబును - జగన్నుతమైన, ఆలోకలక్ష్మీ = దృక్సంపదచేత, విరాజితంబును, జన ... జనంబును - జనపాలతనయ = రాజకుమారులయొక్క, ఉపలాలనకు, భాజనంబును = యోగ్యమును, జలజ ... త్తేజనంబును - జలజభవ = బ్రహ్మకు, విచిత్ర = ఆశ్చర్యమైన, గతి = తీరుగల, నిర్మాణ = సృష్టించుటయందలి, చాతురీ = నేర్పుచేత సముత్తేజనంబును = ప్రకాశించునదియును, (బ్రహ్మతనచే సృజింపఁబడకయే యొప్పారుదానిసౌందర్యమున కాశ్చర్యపడునట్లు ప్రకాశించునది యనుట.) అగు, ఆతిర్యగ్వ్రతంసంబున్ = ఆమృగమును, గిట్టి పట్టి సమకట్టుటయును = పట్టుకొనఁ బ్రయత్నింపఁగా ననుట.

నల. అమ్మహా ... పదవిన్ = - ఆమహారాజైన భీమునియొక్క, తనయ = కొమరిత యగుదమయంతియొక్క, పదవిన్ = స్థానమును, కదిసెన్ = ప్రవేశించెను. అయ్యా ... సతియు అ - అత్యంతము, సత్యమైన, వైభవమున, వాసవసతియు = శచీదేవియు, (శచీదేవియొక్కవైభవమువంటి వైభవముగల యాదమయంతి యనుట.) జగ ... తంబును - జగన్నుతమైన, ఆలోకలక్ష్మీ = తేజోలక్ష్మిచేత, ('ఆలోకాదర్శనోద్యోతౌ' అమ.) విరాజితంబును, జన ... జనంబును - జనపాలతనయా = రాజకుమారికలయొక్క, ఉపలాలనకు, భాజనంబును = యోగ్యంబును, ('భాజనం యోగ్యపాత్రయోః' విశ్వ), జలజ ... జనంబును - జలజభవునకువిచిత్రమైన, గతి = గమనముయొక్క, నిర్మాణచాతురిచేత, సముత్తేజనంబును = ప్రకాశమానమును, (వాహనమునుగాన గమనముచేత బ్రహ్మకు నాశ్చర్యము కలిగించునది యనుట.) తిర్యగ్వ్రతంసంబున్ = హంస ననుట.

చ. కలయఁగ నిచ్చు నిచ్చి వెడగబ్బున గొబ్బున దాఁటు దాఁటి య
వ్వలఁ బొడకట్టుఁ గట్టి వలవంతలఁ జెంతల నిల్చు నిల్చి యా
సల వెడ రేఁచు రేఁచి పలుజాడల నీడల వ్రాలు వ్రాలి మిం
చుల వెడచల్లుఁ జల్లి తమిచూపులఁ దీపులు వెట్టు బెట్టుగన్. 45

టీ. రెండర్థములకు సమానము సుగమము.

చ. ఎలమి మది న్దలంచి యలయించి కరంబు లయించి యిట్లు శీ
తలతరపాటలీవకుళదాడిమకౌశికకాననావనీ
వలయము సేరఁ దెచ్చి నది వంచనఁ దెచ్చు టెఱింగి యాసుదృ
క్తిలకము వెంట వచ్చు నతిధీరహితాళి మరల్చి సన్నలన్. 46

టీ. హరి. శీతల...వలయము,...కౌశికకాననావనీవలయము=విశ్వామిత్రాశ్రమ ప్రదేశము. ఆసుదృక్తిలకము=ఆసుజ్ఞానశ్రేష్ఠుఁడగుహరిశ్చంద్రుఁడు, అతి...తాళి-అతిధీర = మిగులధైర్యవంతులైన, హితులయొక్క, ఆళిన్=సమూహమును, అది = ఆమాయామృగము.

నల. శీతల...వలయము-శీతలతర=మిక్కిలిచల్లనైన, పాటలీ = కలిగొట్టుచెట్లును, ('పాటలిః పాటలా మోఘా' అమ.) వకుళ=ఆపొగడచెట్లును, ('అథ కేసరే, వకుళో' అమ.) దాడిమములును, కౌశిక=గుగ్గులుచెట్లును గల, ('కౌశికో గుగ్గులుః పురః' అమ.) కాననావనీవలయము=అరణ్యభూమండలము, ఆసుదృక్తిలకము=ఆస్త్రీరత్నము (అనఁగా దమయంతి), అతిధీరహితాళిన్-అతి+ధీరహిత=మిక్కిలి తెలివిలేని, ఆళిన్ = చెలికత్తియును, అది=ఆయంచ.

తే. కినిసి పాణినాళికంబు సొనుపుటయును
నంతలోఁ బడ కదియు మోహప్రకటన
మాని త న్ననిచినయతిమానతుంగ
తరు నెనసి తోన గ్రహణగోచరతఁ దొఱఁగె. 47

టీ. హరి. పాణినాళీకంబున్-పాణి=పాణియందలి, నాళీకంబున్=బాణమును, ('నాళీకంత్వబ్జేకీబంశరేపుమాన్' నానా.) అంతలోన్ పడక, అదియు=ఆమృగమును, మోహప్రకటన=మూర్ఛాప్రకటనమును, మాని=వదలి, తన్ను, అనిచిన=పంపిన, యతి=ఋషియగు మానతుంగతరు-మాన=అభిమానముచేత, తుంగతరున్=మహోన్నతుఁడగు విశ్వామిత్రుని, ఎనసి=చేరి, గ్రహణగోచరత-గ్రహణ=దృష్టిగ్రహణమునకు, గోచరత=గోచరించుట, తొఱఁగె. (కానరాకపోయె ననుట.)

నల. పాణినాళీకంబు=హస్తకమలమును, అంత, లోఁబడక = లోఁగాక, అః యు=ఆహంసయు, మోహ...మానితన్-మోహ=మోహముయొక్క, ప్రకటన=ప్రః టించుటయందు, మానితన్=చిత్తౌన్నత్యము గలదగుటచేత, ('మాన శ్చిత్తసమున్నతిః అమ.) (దమయంతికాసఁ బుట్టించునదియై యనుట.) నని...తరుక్-ననిచిన=పూఁచిన అతిమాన = ఉన్నతమైన, తుంగతరున్ = పొన్నచెట్టును, ('పున్నాగే పురుషస్తుంగః అమ.) ఎనసి=ఎక్కి, గ్రహణగోచరతన్-గ్రహణ=పట్టుకొనుటకు, గోచరత = గోః రమాట, తొలఁగెను.

సీ. అవనీపతివరప్రియాత్మజసంసక్తి
నాచిత్రవర్ణతిర్యక్ప్రకాండ
ము నఖండగతుల నట్లనుసరించుచు వచ్చి
యలసి చల్లనియొక నెలవుఁ జేరి
యచటఁ గౌశికకాననాగ్ర్యమహావని
యనిభృతఫలదళాహారకృద్ద్విజ
జాతిసుస్వరవాక్యచాతురి విని యుల్కి
చనకు మచ్చటి కంచుఁ జాటుగురుని
తే. దేశకథనాళిఁ గడచె నెంతేని యాత్మ
వెరవు దక్కి విశ్వామిత్రవిహృతికాన
నాంతసారంగశాబసంహతికిఁ దగులు
వడిలి నడియాస నని కడు నడలుచుండె. 48

టీ. హరి. అవనీపతి=హరిశ్చంద్రుఁడు, వర...సక్తి-వరప్రియ = కడుఁ బ్రియు రాలగుచంద్రమతియొక్కయు, ఆత్మజ=కుమారుఁ డగులోహితునియొక్కయు, సంః సక్తిన్ = సంగతిచేత, (చంద్రమతీ లోహితులతోననుట.) అచిత్రవర్ణతిర్యక్ప్రకాండ మున్=అ+చిత్ర వర్ణములు గల మృగశ్రేష్ఠమును, కౌశిక...వని-కౌశిక=విశ్వామిత్రుని యొక్క, కానన=వనముయొక్క, అగ్ర్యమహావని=శ్రేష్ఠమైన యాశ్రమభూమి, అని భృత...చాతురి-భృత=భరింపఁబడిన, (నియతమై యనుట.) ఫలదళాహార=ఫలములను దళములను తెచ్చుటను, కృత్=చేయుచున్న, ద్విజ=బ్రాహ్మణునియొక్క, అతిసుస్వర వాక్యచాతురిచేత, విని, (విశ్వామిత్రునికి ఫలములను పత్రములను నియతముగఁ దెచ్చెడు బ్రాహ్మణునివలన విని యనుట.) ఉల్కి=భయమునొంది,ఇటనుండి హరిశ్చంద్రవాక్యము, గురు...నాళిన్-గురు=గురువైన వసిష్ఠునియొక్క, నిదేశకథన = ఉపదేశవాక్యముల యొక్క, ఆళిన్ = సమూహమును, ఆత్మ, కడచెను. (గురువాక్యోల్లంఘనముఁ జేసె

ననుట.) విశ్వా... కాననాంత=విశ్వామిత్రునియొక్క విహారవనాంతరమందలి, సారంగ శాబ=లేడిపిల్లయొక్క, ('భృంగే కురంగే మాతంగే సారంగ శ్శబళే త్రిషు' నానా.) సంహతికి=సంహారమునకు.

నల. అవ...త్మజ-అవనీపతివర=రాజశ్రేష్ఠుఁడగు భీమునియొక్క, ప్రియాత్మజ=ప్రియపుత్రియగు దమయంతి, ఆచిత్రవర్ణతిర్యక్ప్రకాండమున్=హంసను, కౌశిక... వని-కౌశికకానన=నందనవనముతీరున, అగ్ర్య=శ్రేష్ఠమైన, మహావని=వనసంబంధమైన, అనిభృత...చాతురి-అనిభృత=నిశ్చలములుగానివై (విజృంభించినవై యనుట), ఫలద శాహారమును, కృత్=చేయుచున్న, ద్విజ=శుకాదిపక్షులయొక్క, ('దంతవిప్రాండజాద్విజాః' అమ.) అతిసుస్వరవాక్యచాతురిన్=మిగుల మధురమైన వాక్యముల చమత్కారము, ఉల్కి=భయమునొంది, (ఇటనుండి దమయంతియనుమాట.) గురు...నాళి-గురు=అధికమైన, నిదేశకథన=ఆజ్ఞాకథనముగల ('నిదేశ శ్శాసనం చ సః' అమ.) ఆళిన్=చెలికత్తెను,ఆత్మ=హృదయము, కడచెను. (చెలికత్తియమాట వినకవచ్చితినను ట.)విశ్వా... సంహతికి-విశ్వ=సమస్తము, అమిత్ర=శత్రువులైన, విహృతికాననాంత=అరణ్యామందలి సంచారముగల, సారంగ=కొదమ తుమ్మెదలయొక్క, సంహతికిన్=సంఘమునకు, తగులుపడితిన్=చిక్కుపడితిని.

వ. అప్పు డసమానమానవవచనధర్మకర్మతత్త్వంబున. 49

టీ. హారి. అస...త్వంబున-అసమాన=అసమానమైన, మానవ=మనుసంబంధమైన, వచనధర్మమునందలి కర్మతత్త్వంబున. (మనునీతి మార్గమున ననుట.)

నల. అస...త్వంబున=సమానరహితమైన, మానవ...వచన=మనుష్యాలాపమందలి, ధర్మకర్మతత్త్వంబున=స్వభావాసక్తిచేత, ("ధర్మః పుణ్యే యమే న్యాయే స్వభావాచారయోః క్రతౌ, ఉపమాయా మహింసాయాం చాపేచోపనిషద్యతే." నానా.)

చ. చపలత మాన్పి యి ట్లనుఁ బొసంగఁ బతంగకులప్రధాన మో
నృపజ! యధీర! యేమిటికి నీ విటుఁ ద్రిమ్మరఁగా నతిప్రకా
శపదవినున్న గాధిపతిసంతతిలో వగనించు నీకు నే
నెపమునఁ జిక్కఁ బట్టుకొను నీతలపోఁతలు మాను మెంతయున్.

టీక. హారి. పతంగకులప్రధానము=సూర్యవంశపుమంత్రి, (సత్యకీర్తియనుట.) ("పతంగశ్శాలిభేదేఽర్కే బిడాలేశలభే ఖగే... ప్రధానం పరమాత్మాది ర్మంత్రీప్రకృతిరుత్తమః" నానా.) ఓనృప! జయధీర! ఇవి సంబోధనలు. అతిప్రకాశపదవిన్=జ్ఞానమార్గముచేత, ఉన్న=ఉండెడు, గాధిపతిసంతతి=విశ్వామిత్రుఁడు, నీవిటుఁ ద్రిమ్మ

రఁగా=నీవీతీరునసంచరింపఁగా, లోవఁగ నించు నీకేమిటి కని వెనుక నన్వయము. ఏనెప మున=ఏసాకుచేత, చిక్కఁబట్టుకొను=(నిన్ను) జిక్కఁపట్టుకొనును, (కారణమేమియు లేదనుట.) నీతరపోఁతలు=నీవిచారములు, మానుము=విడువుము.

నల. పతంగకులప్రధానము = పక్షికులశ్రేష్ఠము (అనఁగా హంసము.) కర్త. 'నృపజ, అధీర' ఇవి దమయంతీసంబోధనలు. అధీరలక్షణము:—

తే. "తప్పుగల భర్తమ్రోల సోత్ప్రాసఫణితిఁ, గేరడము లాడుసతి మధ్యధీర సాశ్రు
వచనపరుష యధీర సబాష్పకుటిల, హాసవచన ధీరాధీర యనఁగఁ జెలఁగు."

(నరసభూపాలీయము.)

అతి...సంతతిలో-అతి=అత్యంతము, ప్రకాశపద=సూర్యుని, వినుత్=పిరయు చున్న, నగాధిపతి=వృక్షశ్రేష్ఠములయొక్క సంతతిలో, (ఏమిటికి నీ విటుఁ డిమ్మరఁగా నని పూర్వమున కన్వయము), వగనించునీకు = వ్యథనొందెడు నీకు, ఏనెపమునన్=ఏ వ్యాజమునను, చిక్కను, పట్టుకొను నితలపోఁతలు = పట్టుకొందునను నీయాలోచనలు మానుము.

సీ. అలఘుగతి ప్రౌఢి నాత్మభూహరిముఖ్యు
లౌ నన విఖ్యాతి నతిశయిల్లి
తపనీయరుచిదివ్యతటినీకమలమూల
వృత్తిచేఁ దేజోభివృద్ధిఁ గాంచి
నానాజగన్మనోజ్ఞానాదివిద్యాధు
రంధరత్వంబునఁ బ్రణుతిఁ జెంది
యశ్రాంతకలుషభావానభిజ్ఞమహాగ
భీరమానసభూతిఁ బెంపుఁ బూని
తే. తనరువా రమోఘనయశోధన హితోక్తి
పటిమనేమించి నెయ్యంబుఁ బ్రభులయెడ నొ
నర్పుదురు మహామనలగుణంబు లరసి
కరము ముద మందుదురు చిరగౌరవమున. 51

టీక. హరి. అలఘుగతిప్రౌఢిన్=శ్రేష్ఠమైన జ్ఞానప్రౌఢిచేత, ('గతిర్మార్గే ధనా శాయాం జ్ఞానేయాత్రాభ్యుపాయయోః' విశ్వ.) ఆత్మభూహరిముఖ్యులు = బ్రహ్మేంద్రాలు, ('హరిర్వాతార్కచంద్రేంద్ర యమోపేంద్రమరీచిషు' నానా.) తప...వృత్తిచేన్-తపనీయ = సూర్యసంబంధమైన (ఇట తపనశబ్దమునకంటె 'వా నామధేయస్య వృద్ధసంజ్ఞా' అని వృద్ధసంజ్ఞవిధించి 'వృద్ధాచ్ఛః' అని ఛప్రత్యయము విధింపఁగాఁ 'దప

నీయ' యనిరూపము.) రుచి=కిరణములును, దివ్య=వాయువును, ('దివ్' శబ్దముకంటె 'ద్యుప్రాగపాగుదక్ప్రతీచోయత్' అనుసూత్రముచే భావార్థమున యత్ప్రత్యయము విధింపఁగా 'దివ్య' అనురూపము. ఇటఁ బ్రకరణవశమున వాయువాచకము. "ఆకాశాద్వాయుః" అని శ్రుతి.) తటినీకమల = నదీజలమును, మూల=కందమూలములును, వీని యొక్క, వృత్తిచే=జీవనముచేత, మునులకు సూర్యకిరణము లాహార మనుటకు మను చరిత్రమున—

ఉ. ఓసిదురాత్మురాల! గృహ మొల్లక సర్వసుఖంబులు న్నిరా
యాసమునం దొఱంగి మిహిరాంశుమరుచ్ఛదనీరనీరస
గ్రాసమె దేహధారకము గా గుహల న్దప మాచరించు మ
మ్మోసరణిం జరించి నగ నేమిఫలం బొనఁగూడెఁ జెప్పుమా."

నానా...ధరత్వంబునన్ - నానా=అనేకములైన, జన్మనోజ్ఞ = జగన్మనోహరములైన, అనాదివిద్యా = వేదవిద్యలయొక్క, ధురంధరత్వంబునన్ = భారవాహిత్వముచేత, అశ్రాంత...భూతిన్ - అశ్రాంత=ఎల్లపుడును, కలుషభావమును, అనభిజ్ఞ=ఎఱుంగని, మహాగభీర=అత్యంతగభీరమైన, మానసభూతిన్ = మనస్సంపదచేత, తనరు=ఒప్పువారు (మును లనుట.) అమోఘయశోధన! రాజునకు సంబోధనము. హితోక్తిపటిమనే=హిత వచనపాటవముచేతనే, ఒనర్పుదురు = చేయుదురు. మహిన్, మనలగుణంబులు=మన యొక్కగుణములు, అరసి, కరము=మిక్కిలి, ముదమందుదురు.

నల. అలఘుగతిప్రౌఢిన్=శ్రేష్ఠమైన గమనప్రౌఢిచేత, ఆత్మ...ముఖ్యులు-ఆత్మభూ=బ్రహ్మయొక్క, హరిముఖ్యులు=వాహనశ్రేష్ఠములు(అనఁగా: హంసలు), ('హరిర్యమార్కాశ్వాగ్నీందు' నానా.) (ఇట 'క్వచి దమహతోఽపి డుజ్ స్యాత్' అనునాంధ్రశబ్దచింతామణి సూత్రముచేతఁ దిర్యగ్వాచకమునకు మాఱుగా హరిముఖ్యులు అని మహద్వాచకమైనది. ప్రయోగము.—

తే. "అట్లు పురుషోత్తముం డైనయతనివలన, ముక్తిఁ గాంచినయాంద్విజముఖ్యుఁ డెలమి
దెందమునకును వాక్కున కందరాని, యధికతర మైనయానంద మనుభవించె."
(శృం. నైష.)

తప...వృత్తిచేన్-తపనీయరుచి=బంగారువన్నెగల, దివ్యతటినీకమల=మందాకినీకమలములయొక్క, మూల=వేళ్లయొక్క (తూఁడులయొక్కయనుట), వృత్తిచే=జీవనముచేత, నానా...ధరిత్వంబునన్-నానాజగత్ = నానాప్రపంచములయొక్క, మనః=మనస్సులను, జ్ఞాన=తెలియుట, ఆది=మొదలగు, విద్యలయొక్క, ధురంధరత్వముచేత, మానసభూతిన్=మానస సరోవరముయొక్క, భూతిన్=పుట్టువుచేత, తనరువారము, ఓఘన

యశోధన-ఇది దమయంతీసంబోధనము. హితోక్తిపటిమన్, ఏన్=నేను, మించి, యొనర్పుదు. ఉరు...గుణంబులు-ఉరుమహిమ = గొప్పమాహాత్మ్యముగల, నలగుణంబులు=నలునియొక్క, అరసి, ముదమందుదురు, రుచిరగౌరవమున = గుణములయందలి గౌరవముచేత ననుట.

తే. కానఁ బ్రథితాత్మభూకరణానుసృష్టి
లీలఁ దగునమ్మహాత్ముని కేల సుగుణ
గరిమఁ గాంచునీకలయికఁ గలుగఁ జేయు
చింత దవ్వ వచ్చితి శుభస్థితి భజింపు. 52

టీ. హరి. కాన=కాఁబట్టి, ప్ర...లీలన్-ప్రథిత = ప్రసిద్ధమైన, ఆత్మభూకరణ=బ్రహ్మసృష్టియొక్క, అనుసృష్టిలీల=ప్రతిసృష్టిలీలచేత, నీవు, అలయిక = శ్రమమును, కలుగఁజేయుచింత, అమ్మహాత్ముని కేల యని యన్వయము. దవ్వ = దూరము, వచ్చితి=వచ్చినాఁడవు.

నల. కాన=అటుగావున, ఆత్మ...లీలన్ - ఆత్మభూకరణ = మన్మథశరీరముయొక్క,('కరణం సాధకతమ క్షేత్ర గాత్రేంద్రియేష్వపి' అను.) అనుసృష్టిలీలన్=అనుగతసృష్టియొక్క లీలచేత, (మన్మథునిఁబోలినవాఁ డనుట.) అమ్మహాత్మునికేల=అమ్మహాత్ముని నలునియొక్క యనుట. కేలన్=చేతియందు, నీకలయిక=నీసంపర్కము, (నలునకు హస్తగతముగా ననుట.) కలుగఁజేయు, చింతన్=తలంపుచే.

చ. అన విని డెంద మూరడిల నయ్యెడ నించుకసేపు కన్ను మో
డ్పునెఱపి తాఁ గలం గని యపూర్వతరస్థితిఁ దత్ప్రసంగముల్
మనమున సంస్మరించుచు సమగ్రము లై పులకప్రకంపముల్
దనరఁగ నిట్లు పల్కు వసుధాపతిజాతమహాద్భుతంబుగన్. 53

టీ. హరి కన్నుమోడ్పునెఱపి=నిద్రించి, తాన్=తాను, కలన్=స్వప్నమును, కని=కాంచి, తత్ప్రసంగముల్=ఆస్వప్నవృత్తాంతములు, వసుధాపతి=హరిశ్చంద్రుఁడు, జాతమహాద్భుతంబుగ=అత్యాశ్చర్యమునొందిన వాఁడై యనుట.

నల. కనుమోడ్పు నెఱపి=సంతోషపారవశ్యమునఁ గన్నులరమొగిచి, కలంగని=కలఁతనొందని, అపూర్వతరమైన, స్థితిచేత, తత్ప్రసంగముల్=ఆనలునిగుఱించిన ప్రసంగములు, వసుధాపతిజాత=రాజపుత్రి (యనగా దమయంతి).

చ. జనవినుతప్రభాకలిత చంద్రమతీ! తలఁబట్టి మోహముల్
వెనఁగొనఁ జేసి పాదహతి బెట్టుమెయిన్ ద్విజరాజు రేసి కై

కొన నిఖిలక్షమాభరము క్రూరవిషాదపయోధిఁ గ్రుంకఁ గం
టిని గలయంగ నామనము నెవ్వఁగఁ బాయఁగఁజేయు మీవనన్.

టీ. హరి. జనవినుతప్రభాకలిత! చంద్రమతీ! సంబోధనలు. తలఁబట్టి=తలను పట్టుకొని, పాద... మెయిన్ - పాదహతిన్ = కాలితన్నుయొక్క, బెట్టుమెయిన్= తీవ్రతచేత, మోహములన్ = మూర్ఛలు, పెనఁగొనఁ జేసి యని యన్వయము. ద్విజరాజు=బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుఁడు, నిఖిలక్షమాభరమున్=సమస్తరాజ్యభారమును, కైకొనన్= తీసికొనఁగా, క్రూరవిషాదపయోధిన్, మనము = మనమందఱము, క్రుంకన్=మునిఁగి నట్లుగా, కలను, కంటిని. అంగనా! ఇదియు చంద్రమతికి సంబుద్ధి.

నల. జన...మతీ-జనులచేత, వినుత=పొగడఁ దగిన, ప్రభా=కాంతితో,కలిత= చేయఁబడిన, (కలిః కామధేనుః) చంద్రుఁడను, మతీ=బుద్ధిగలదానా! (చంద్రునియొక్క కాంతివంటి కాంతిగలదానా!) హంసకు సంబుద్ధి. తలఁబట్టి=తలకెక్కి, మోహములు, పెనఁగొనియుండుటచేత, ద్విజరాజు=చంద్రుఁడు, రేసి=విజృంభించి,పాద... మెయిన్- పాదహతిన్=కిరణములచేనైన తాడనముయొక్క, బెట్టుమెయిన్=తీవ్రతచేత,(వెన్నెలల వేఁడిమిచేత ననుట) నిఖిలమైన, క్షమాభరమున్ = తాల్మిని ('క్షితిక్షాంత్యోః క్షమా' అమ.) కైకొనన్=తీసికొనఁగా, ధైర్యమును పోఁగొట్టఁగా ననుట. క్రూరవిషాదపయోధిన్ = భయంకరమైన దుఃఖసముద్రమునందు, కలయంగన్ = లెస్సఁగా, క్రుంకఁ గంటిని=మునిఁగితిని, నామనము నెవ్వఁగన్ = నామనస్సు నందలి చింతను.

క. లలితగుణశాలి నలభూ
తలవల్లభు బిగియఁ బొదివి తరలనియాత్మన్
దలకొనుతద్గతి యేర్పడఁ
బలికెన్ గలహంసగమన బంధురమైత్రిన్. 55

టీ. హరి. కలహంసగమన=చంద్రమతి, కర్త. లలితగుణశాలిన్=మనోజ్ఞములైన గుణములుగల వానిని, అలభూతలవల్లభున్=ఆహరిశ్చంద్రుని, తరలనియాత్మన్=చలింపనిహృదయముతోడ, బిగియఁబొదివి=కౌఁగిలించి, (ధైర్యవతియైయనుట) తలకొను తద్గతి-తలకొను=స్ఫురించుచున్న, తద్గతి=ఆస్వప్నగోచరుఁడైనబ్రాహ్మణునివైఖరి, ఏర్పడన్=తెలియునట్లు, పలికెను (కలను తేటపఱచె ననుట).

నల. లలితగుణశాలియగు, నలభూతలవల్లభున్=నలమహారాజును, బిగియన్, పొదివి=పొదవుకొని, తరలనియాత్మచేత, తలకొనుతద్గతిన్=ఒప్పెడునాదమయంతిరీతి, ఏర్పడన్ = విశదపడఁగా, (దమయంతిహృదయము నలునియందు గట్టిగా నిలుచుట

తనకుఁ జేటుపడఁగాననుట.) గమనబంధురమైత్రిక్ - గమన=నలునిఁగూర్చిపోవుటయందు బంధురమైన, మైత్రితో, కలహంస = రాయంచ. కర్త. పలికె నని యన్వయము. కలహంసయనుటకుఁ బ్రయోగము.—

క. "దమయంతికి నలునకు సంగమకారణదూత యైనకలహంస మనో
జ్ఞమనుష్యవాక్యముల నా, దమయంతికి హర్ష మెసఁగ తా ని ట్లనియెన్."
(భార. ఆర.

సీ. నీసురూపౌదార్యవాసనదేవతా
రామాభిరామతాప్రహసనంబు
నీసల్లపనలక్ష్మినిత్యనాళీకక
ళావరగౌరవాలంబనంబు
నీబుజాక్రమమఖండితరాజహంసాతి
ధీరప్రచారితాదేశికంబు
నీవిశ్వనుతనయనావధిశ్రీసుమ
నోమార్గణమరుద్గవీమతల్లి
తే. యిట్టి నీ కేల యులుకు ధాత్రీంద్రమణికిఁ
దెలియఁ జెప్పెద నిపుడ నీకలయవస్థ
కాంత! శుభకరపీడనాత్యంతచింత
నైనయావంత యావంతయేని వలదు. ౬

టీక. హరి. (ఓకాంత! శుభకర! ఇవి హరిశ్చంద్రునికి సంబుద్ధులు.) నీసురూ. సన - నీ = నీయొక్క, సురూప=మనోజ్ఞమైన, ('ప్రాప్తరూపసురూపాభిరూపాబుధమనోజ్ఞయోః' అని య.) ఔదార్యవాసన=దాతృత్వవాసన, దేవ...హసనంబు- దేవతా-ఆరామ=నందనవనముయొక్క (కల్పవృక్షపరిపూరితమైనవన మనుట.) అభిరామతా=మనోజ్ఞతను, ప్రహసనంబు=హసించునది. ఈవియందుఁ గల్పవృక్షములను మించినవాఁడనుట.)నీస...లక్ష్మి-నీ=నీయొక్క,సల్లపనలక్ష్మి=వాక్యసంపద,నిత్య...నంబు-నిత్య=స్థిరమైన, నాళీకకళా=సత్యకళయొక్క (అళీక మనృతం భవతీతి నాళీకమ్' సత్యమనుట), ('అళీకంత్వప్రియేఽనృతే' అని య.) వరగౌరవమునకు ఆలంబనంబు, నీబుజాక్రమము=చక్కనినడవడిక, ('బుజావజిహ్మప్రగుణౌ' అని య.) అఖం...కంబు-అఖండితమైన రాజహంస = రాజశ్రేష్ఠులయొక్క, అతిధీరమైన, ప్రచారిత=నడవడికను, ఆదేశికంబు=నిర్దేశించునది. నీవిశ్వ...శ్రీ-నీయొక్క, విశ్వనుతమైన, నయ=నీతిచేత, నావధి=నిరవధికమైన, శ్రీ=సంపద, న్యాయార్జితసంపదయనుట. సుమ...తల్లి-సుమనః = పండిత

కును,మార్గణ=యాచకులకును, ('మార్గణో యాచకేశరే' అని య.) మరుద్గవీమతల్లి=కామధేనువు; (ఇట 'మరుద్గో' శబ్దమునకు 'గౌరతద్ధితలుకి' అనుసూత్రములచే 'టచ్' ప్రత్యయములను, 'జీప్'ను విధింపఁగా 'మరుద్గవీ' యను రూపమువచ్చినది.) ధాత్రీంద్రమణికిన్ = భూలోకచింతామణికి, నీకు ఉలుకు, ఏల యని యన్వయము. ఇక్కడ నీకల యవస్థ=నీస్వప్నావస్థను, తెలియఁజెప్పెదను; పీడనాత్యంతచింతన్=దుస్స్వప్నపీడ వలని అధికచింతచేత, ఏనట్టి, ఆవంత=ఆఖేదము, ఆవంతయేని=లేశమాత్రమును వల దని యన్వయము.

నల. నీసు...వాసన-నీయొక్క, సురూపౌదార్య=సౌందర్యాతిశయముయొక్క, వాసన=సంస్కారము, దేవ...ప్రహసనంబు-దేవతారామ=దివ్యస్త్రీలయొక్క, అభిరామతా=ఒప్పిదమును, ప్రహసంబు=నవ్వునది. (తిరస్కరించునది యనుట.) నీస...లక్ష్మి-నీయొక్క, సత్=లెస్సైన, లపనలక్ష్మి=ముఖసంపద, ('ఆననం లపనం ముఖమ్' అని య.) నిత్య...నంబు-నిత్యమైన, నాళీక=కమలముయొక్కయు, కళానిధి=చంద్రునియొక్కయు గౌరవమువంటి గౌరవమునకు, ఆలంబనంబు=ఆధారము, నీ...క్రమము=నీయొక్క,ఋజుక్రమము=నోహరమైన నడక, ('శక్త్యాం చరణవిక్షేపేపరిపాట్యా మపిక్రమః' నానా.) అఖం...దేశికంబు-అఖండితమైన, రాజహంసలయొక్క, అతిధీర=గంభీరమైన, ప్రచారితా=నడకకు, దేశికంబు = గురువును, నీవిశ్వ...శ్రీ-నీయొక్క, విశ్వనుతమైన,నయనాధిశ్రీ=నయనాంతలక్ష్మి, (కడగంటిచూపులయొక్క సొబగనుట.)సుమనో...మతల్లి-సుమనో+మార్గణ+మరుత్=పుష్పములు, బాణములుగాఁగల దేవుని యొక్క,అనఁగా మన్మథునియొక్క, గవీ=బాణములందు, మతల్లి=శ్రేష్ఠమైనది. ('గౌః క్రతౌవృషభే చంద్రే వాగ్బాదిగ్దేనుషు స్త్రియామ్, ద్వయో స్తురశ్మి దృగ్బాణ స్వర్గవజ్రాంబులోమసు' నానా.) ఇట్టి నీకు, ఉలుకు=భయము.ఏల?ధాత్రీంద్రమణికి=రాజశ్రేష్ఠుఁడైననలునకు, నీకలయవస్థన్=నీకుఁగలిగిన యవస్థను, తెలియన్, చెప్పెదను. శుభ...చింతన్ - శుభమైన,కరపీడన = పాణిగ్రహణమందలి, ('తథా పరిణయోద్వాహోపయమాః పాణిపీడనమ్' అని య.) అత్యంతమైన, చింతన్=చింతచేత,ఏనట్టి, ఆవంత=ఆవిచారము, ఆవంతయేని=ఇంచుకయును, వలదు.

తే సమధికప్రభా నీకలసద్ద్విజేంద్రుఁ
డతఁ డభంగురతేజోభరాపవారి
తారకాశికసంజ్ఞుండు చేరి నిన్నుఁ
గైకొను సమస్తసామ్రాజ్యగరిమ ననుచు. 57

టీక. హరి. సమధిక ప్రభా! ఇది హరిశ్చంద్రునికి సంబుద్ధి. నీకలసద్ద్విజేంద్రుఁడు= నీస్వప్నమందలి బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుఁడు, అభంగుర...తారి-అభంగురమైన, తేజోతిశయము చేత, అపవారితులైన, అరి=శత్రువులుగలవాఁడు, కౌశికసంజ్ఞుఁడు=విశ్వామిత్రుఁడు.

నల. సమ...ద్ద్విజేంద్రుఁడు-సమధికమైన, ప్రభానీక = కాంతిపుంజమునందు, లసత్=ప్రకాశించెడు, ద్విజేంద్రుఁడు=చంద్రుఁడు, అతఁడు=ఆనలుఁడు, అభంగుర... సంజ్ఞుఁడు, అభంగుర తేజోభరాపవారితములైన, అరి=శత్రువులనెడు, కౌశికసంజ్ఞుఁడు= గుడ్లగూబలుగలవాఁడు ('అథకౌశికః, గుగ్గులూలూక నకుల ముని శక్రాహితుం డికాః' నానా.)

చ. పలుమఱుఁ దెల్పి తోనె నిజభావము సమ్మతిలంగఁ జేయు నా
నెలఁతుకధీరవాక్యముల నిర్ణయ మాత్మహృదంతరంబునన్
నిలుపుచు హంసవంశమణి నేర్పున నచ్చటువాసి కాంచెఁ దా
నలసవిధాప్తి నయ్యెడ ననాహతమానస సంభ్రమస్థితిన్. 58

టీ. హరి. హంసవంశమణి = సూర్యవంశశ్రేష్ఠుఁడైన హరిశ్చంద్రుఁడు ('హంస స్స్యాత్ఖగే విష్ణౌ యతౌ నిర్లేపభూభుజి, జీవే౽ర్కే౽శ్వే శ్వేతవృషే స్యాన్మంత్ర పరమాత్మనోః' నానా.) అచ్చటువాసి=ఆస్థలముందఱిలి, అలసవిధాప్తిన్ = అలసతం బొందుటను, కాంచెను. (అలసుఁడై యుండెననుట.) అయ్యెడన్, అనాహతమానస సంభ్రమస్థితితో నని.

నల. పలుమఱున్, తెల్పి, హంసవంశమణి=హంస, తా=తాను, నలసవిధాప్తిన్= నలసమీపప్రాప్తిని, ('సదేశాభ్యాశసవిధసమర్యాదసవేశవత్' అమ.) కాంచెను. అయ్యె డన్, అనాహతమానససంభ్రమస్థితిన్-అ+నాహత = అడ్డులేని, మనస్సంభ్రమము యొక్క, స్థితిన్. అని ముందఱిపద్యముతో నన్వయము.

క. అలతిర్యగన్వయాగ్రణి
వలన నశేషంబుఁ దెలిసి వారక యతి మం
జులగతి వీడ్కొని రాజిలు
బలవద్రాగానువృత్తి భజియించి వెసన్. 59

టీ. హరి. అలతిర్యగన్వయాగ్రణివలనన్ = ఆమృగమువలన, యతి = విశ్వా మిత్రుఁడు, మంజులగతిన్=మంచి నడపడిని, వీడ్కొని = విడిచి, రాజి...వృత్తిన్- రాజిల్లుచుండు, బలవద్రాగానువృత్తి=అధికమైన మాత్సర్యానువర్తనమును, ('రాగో౽ నురాగేమాత్సర్యే' అమ.) భజియించి=చెంది.

నల. అలతిర్యగన్వయాగ్రణివలన౯ = ఆ హంసముచేత, అశేషంబు౯, తెలిసి, అతిమంజులగతి౯=సత్క్రమముచేత, వీడ్కొని=అనిచి, రాజు=నలుఁడు, కర్త. ముందటి పద్యములో నిల్చెనను క్రియతో నన్వయించును. ఇలు = ఇల్లు, బలవద్రాగానువృత్తి౯-బలవత్=అధికమైన, రాగానువృత్తి౯ = దమయంతి యందలి యనురాగము చేత, భజియించి = ప్రవేశించి = ఇల్లుఁ జేరి యనుట.

తే. భావమున సురజ్యేష్ఠసభాజనద్వి
జాద్భుతప్రదసమయవాక్యములు నిల్చె
నయమహిమ నప్డు తన్మహాశయనిపీడ
నప్రయతనాతివాంఛితోన్నతి వహించి. 60

టీక. హరి. సుర...వాక్యములు-సురజ్యేష్ఠ = ఇంద్రునియొక్క, సభాజనులైన, ద్విజులకు, 'అద్భుతప్రదములైన, సమయవాక్యములు = ప్రతిజ్ఞావచనములు ('సమయః కాలసిద్ధాంత ప్రతిజ్ఞాశపథేషుచ' నానా.) నిల్చెనయ౯ (నిల్చు+ఎనయ౯)=నిల్చియుండఁగా, మహిమచేత, అపుడు,తన్మ...న్నతి౯-తత్ = ఆహరిశ్చంద్రునియొక్క, మహాత్=అధికమైన, ఆశయనిపీడన = హృదయపీడనముయొక్క, ప్రయతన=ప్రయత్నమందలి, అతివాంఛితముయొక్క, ఉన్నతిని, వహించి.

నల. భావమున=మనస్సున, సుర...వాక్యముల౯ - సురజ్యేష్ఠ=బ్రహ్మయొక్క, భాజన=ఆనందముగల ('ఆనందసభాజనే' అమ.) ద్విజ=హంసముయొక్క, అద్భుతప్రదములైన, సమయ (సమ్యక్+అయ) = సమ్యక్శుభావహములైన, ('అయ శ్శుభావహోవిధిః' అమ.) వాక్యములతో, నిల్చె౯, (మనస్సున నిల్చె ననుట.) ఇటనుండి దమయంతీవిరహవర్ణనము:—నయమహిమ౯, అపుడు=ఆసమయమున తన్మ...యత-తత్=ఆనలునియొక్క, శయనిపీడన=పాణిగ్రహణమందు, ('పంచశాఖ శ్శయః పాణిః' 'ఉపయామాః పాణిపీడనమ్' అమ.) ప్రయత = నియతమైనది, ('యతో తుబంధనియతా' అమ.) నాతి=దమయంతి, ఇదికర్త. వాంఛితోన్నతిని, వహించి.

సీ. సుకరాబ్జమైత్రి విశోభమానము లైన
వదనకాంతులు వింతవగలు దెలుపఁ
తళుకుఁగ్రేగంటిచూపుల కోపులకుఁ గువ
లయము నలప్రాయ మయితనర్ప
సుకుమారబాహువల్లికలు మృణాళనా
శమతల్లికాభరణములు గాఁగ

ముక్తాస్రగురుకుచంబులు నిర్మలఝరీప
రీతగోత్రగిరీశరీతి నెనయ

తే. నలరు పులకండమొలుకుచిల్కలపలుకుల
కళుకు లసమానభావసంగతి వహించి
తనరు మాతంగకుంభసుస్తనుల జోడు
దఱియఁ జాల దురాగతత్వమునఁ జేసి. 61

టీక. హరి. సు...మానములు-సు=లెస్సైన, కర=కిరణములుగల, అబ్జ=చంద్రుని తోడి, మైత్రి=చెలిమిచేత, విశోభమానములు=మిగులఁ బ్రకాశించునవి. ఐన, వదనకాంతులు వింత వగలను, తెలుపన్=తెలియఁజేయఁగాననియన్వయము. కువలయము=కలువ, నలప్రాయము = తృణమువంటిది. ('నలః పోటగళే రాజవిశేషే కపినాయకే.' నానా.) మృణాళ...భరణములు – మృణా...మతల్లికా = శ్రేష్ఠమైన తామరతూఁడులయొక్క,భరణములు=పోషణములుగలవి. (తామరతూఁడుల నతిశయించిన వనుట.) ముక్తా చంబులు - ముక్తాస్రక్ = ముత్యాలహారములచేత, ఉరు=గొప్పవైన, కుచంబులు, నిర్మల...రీతిన్-నిర్మలములైన, ఝరీ=సెలయేళ్లచేత, పరీత=చుట్టుకొనఁబడిన, గోత్రగిరీశరీతిన్=కులపర్వతశ్రేష్ఠముల తీరును, పులకండము + బలుకు=చక్కెరమెక్కుడు, చిల్కపల్కులకళుకు (చిల్కపల్కుల+కళుకు)=శుకవాక్యాతిశయమును, లస...సంగతిన్-లసమానమగు=ఒప్పుచుండెడు, భావ = శృంగారచేష్టలయొక్క, సం+గతిన్=సమ్యగ్గతిచే, వహించి,తనరెడు, మాతంగకుంభసుస్తనులన్=చండాలస్త్రీలను, ('మాతంగాకరిచండాలౌ' నానా.) జోడు దఱియన్ = జోడుగూడి యుండునట్లు, దురాగతత్వమున్=దుష్టత్వముచేత, చేసి=సృజించి.

నల. సు...మానములు-సు=లెస్సైన, కరాబ్జ=హస్తకమలముతో, మైత్రి=స్నేహముచేత, విశోభమానములు, ఐన, వదనకాంతులు, వింతవగలు=వింతలైన విచారములను తెలుపఁగా, (చింతాక్రాంతయై చెక్కిటఁ జేయిఁజేర్చికొని యున్నదనుట.) కువలయము =భూమండలము, నలప్రాయము = నలమహారాజస్వరూపము, మృణా ..భరణములు-మృణాళ...తల్లివలె, ఆభరణములు=ఆభరణములుగాఁ గలవి (శైత్యముకొఱకు తామరతూఁడు దండలను ధరించిన దనుట), ముక్తా...కుచంబులు-ముక్త=(కనులనుండి విడువఁబడి) జాఱుచున్న, అస్ర=కన్నీళ్లుగల ('రోదనం చాస్ర మశ్రు చ' అమ) గురుకుచంబులు, పుల...కలుకుల-పులకండమొలుకు, చిల్కలయొక్క, పలుకులవంటి పలుకులుగల,కలుకులన్=స్త్రీలను, సమానభావసంగతిని - సమానభావ = సాదృశ్యభావముయొ

క్కు, సంగతిని, వహించి, తనరు = ఒప్పునట్టి, మాతంగకుంభ... స్తనులన్ - మాతంగ కుంభ = గజకుంభములతీరున, సు=బాగైన, స్తనులన్=చన్నులు గలవారిని (కలుకులకు విశేషణము), జోడుదఱియఁజాలదు = జోడుగూడ వెఱచును, రాగత త్త్వమునఁజేసి= నలునియందలి యనురాగస్థితిచేత, విరహిణిగానఁ జిలుకపలుకులవంటి పలుకులుగల తన చెలులతో జోడుగూడియుండ వెఱచు నని యన్వయము.

తే. వెలయఁ గమలోద్భవునినారివేఁడి నీల
కంఠసతివేఁడియు ననూనగానలాస్య
మాధురీవిభ్రమంబులు మట్టుపఱుప
నొనరి రతి [1]వలితాత్మజాత్యుచ్ఛ్రియమున. 62

టీక. హరి. కమలోద్భవునినారిన్=సరస్వతిని, వేఁడి=ప్రార్థించి, నీలకంఠసతిన్ = పార్వతీదేవిని, వేఁడియు, అనూనగానలాస్యమాధురీవిభ్రమంబులు, మట్టుపఱుపన్= కుదురుపఱుపఁగా (నేర్పఁగా ననుట.) అతివలు = మతంగస్త్రీలు, ఇతా...యమున - ఇత=పొందఁబడిన, ఆత్మజాతి = స్వజాతియందలి (చండాలజాతియందలి) ఉచ్ఛ్రియమునన్=ఔన్నత్యముచేత, ఒనరి రని యన్వయము.

నల. కమ...వేఁడి-కమలోద్భవుని = మన్మథునియొక్క, నారి = అల్లెత్రాటియొక్క, వేఁడిమి, తుమ్మెదలయొక్క విజృంభణమనుట. నీలకంఠసతివేఁడియు-నీలకంఠసతి = ఆఁడునెమళులయొక్క, వేఁడిమియు, అనూన...మంబులు - అనూనములైన గానముయొక్కయు, లాస్య = నృత్యము యొక్కయు, మాధురీ = మాధుర్యముయొక్క, విభ్రమంబులు = విలాసంబులను, మట్టుపఱుప = తగ్గింపఁగా, రతి...యమున-రతి=నలునియందలి రతితోడ (సంభోగాభిలాషతోడననుట.) వలిత=కూడుకొనిన, ఆత్మహృదయమునందు, జ=పుట్టిన, అత్యుచ్ఛ్రియమున ఒనరి యని యన్వయము.

ఉ. ఆరమణీలలామ లసితాత్మసముద్భవహేతిదీపితా
కారనిబంధబంధురతఁ గైకొనఁ దాల్పువెలందిము త్తైపుం
జేరులు నీలహారముల పెంపు వహించు మహాద్యుతీయశ్శ్రుం
గారరసైకబీజమతిగౌరవదానధురంధరంబులై. 63

టీ. హరి. ఆరమణీలలామలు, అసి...బంధురతన్-అసిత=వల్లనైన, ఆత్మసముద్భవ=మన్మథునియొక్క, హేతి=ఖడ్గమువలె, దీపిత=దీప్తములైన, ఆకారములయొక్క, నిబంధ=సంబంధముయొక్క, బంధురతన్=గౌరమును, కైకొనన్=పుచ్చుకొనునట్లు,

1. వరితా.

దాల్చు...చేరులు-తాల్చు=ధరియించిన, వెలందిముత్తెపుంజేరులు=నిర్మలములైనముత్తెపు దండలు, నీలహారముల పెంపుఁ=నీలంపుసరములయొప్పును, మహా...రంబులు-మహాత్, అద్వితీయ = ఈడులేని, శృంగారరసైకబీజ = శృంగారరసముయొక్క ముఖ్యబీజము లనియెడు, మతి=బుద్ధియొక్క, గౌరవమును, దాన=ఇచ్చుటయందు, ధురంధరంబులు, ఐ, (నీలహారముల పెంపును) వహించు నని యన్వయము.

శృంగారరసము నలు పనుటకు రసాభరణమున—

సీ. "శృంగార ముత్పలాంచితము విష్ణుఁడు రాజు
తెలుపు హాస్యము గణాధిపుఁడు భర్త" అని యున్నది.

నల. ఆరమణీలలామ=ఆ స్త్రీరత్నమైనదమయంతి,లసితా...బంధురతఁ-లసిత= ప్రకాశమానమైన, ఆత్మసముద్భవహేతి=మన్మథాగ్ని జ్వాలలచేత, దీపిత=తప్తమైన,ఆ కారముయొక్క, నిబంధబంధురతఁ, కైకొనఁ, తాల్చు = ధరించిన, తక్కుంగల భాగము పైయర్థము తీరుననే యన్వయించునది.

క. అత్తఱి ననుభావము చిగు
రొత్తఁగ నానవ్యవిప్రయోగిని రూఢిఁ
జిత్తమునఁ బొదలు బెడిదపుఁ
దత్తరమునఁ జెంత నున్న తరుణులఁ బలికెన్. 64

టీక. హరి. ఆనవ్యవిప్రయోగి = ఆనూతన బ్రహ్మర్షి, అనఁగా విశ్వామిత్రుఁడు. తక్కినది సమము.

నల. ఆన...గిని - ఆ, నవ్య = సుతింపఁదగినను, విప్రయోగిని= విరహాతురయగు దమయంతి, తక్కినది సమము.

ఉ. మీశుకశారికామృదుసమీరణదూషణభాషణంబులుఁ
మీశిశిరప్రయోగమహనీయచమత్కరణప్రబంధముల్
మీశఫరధ్వజావహనలీలలు చాలు జగద్వశీక్రియా
కౌశలశిక్షకుఁ ధరణికాంతుని మద్వశుఁ జేయుఁ డెంతయున్. 65

టీక. హరి. మీశుక...ణంబులుఁ-మీయొక్క, శుకశారికలయొక్క, మృదువులైన, సమ=లెస్సయైన, ఈరణ=వాక్యములయొక్క, దూషణ=నిందగల,భాషణంబులుఁ= మాటలును, (కీరశారికలధ్వనులఁ దిరస్కరించువాక్యము లనుట.) మీశిశిర...బంధముల్- మీయొక్క, శిశిర=శీతలమైన, ప్రయోగముచేత, మహనీయములైన, చమత్కరణ=చమత్కారముగల,ప్రబంధముల్=వీణెయందలి యేలాదిగీతప్రబంధములును, మీ...లీలలు- మీయొక్క, శఫరధ్వజ=మన్మథుని, ఆవహింపఁజేసెడు, లీలలు=విలాసములును, (మన్మ

థోద్దీపకములగు విలాసము లనుట,) జగ...శిక్షకుఁ - జగత్ = జగజ్జనులయొక్క, వశీక్రియా=వశీకరణమందలి, కౌశలముయొక్క, శిక్షకు,చాలును=సమర్థములగును. సమస్తజనులను వశవర్తులఁజేసికొనఁ జాలిన వనుట. ధరణికాంతుని=హరిశ్చంద్రుని, మద్వశుఁ=నాకు లోఁబడినవానిని (గా), చేయుఁడు.

నల. మీశు...ణంబులుఁ-మీయొక్క, శుకములయొక్కయు, శారికా=గోరవంకలయొక్కయు, మృదుసమీరణ=మలయమారుతముయొక్కయు, దూషణభాషణంబులు, ఉపాలంభవాక్యము లనుట. మీశి...బంధముల్-మీయొక్క, శిశిరప్రయోగ=శీతలవస్తుప్రయోగమునందలి, మహనీయములైన చమత్కారణప్రబంధములును, శైత్యోపచారములనుట. శఫరధ్వజావహనలీలలు = మన్మథపూజావిధానములును, చాలుఁ = వలదు. జగద్వశీ...శిక్షకుఁ-జగత్=జగత్తుయొక్క, వశీక్రియా=వశీకరణమందు, కౌశలశిక్షకుఁడైనవానిని, ధరణికాంతుని=నలుని, మద్వశుఁ, చేయుఁడు.

తే. అలయ దూరస్థితు నృపాలు నసమబుద్ధిఁ
దవిలి తగనికోర్కులు గోరి తివిరి మొగ్గ
గసికలకుఁ జాల నగ్గమై యెసఁగ నతని
యుక్తి సాధింపుఁ డని పంప నువిద లరిగి. 66

టీ. హరి. అల=ఆ, అదూరస్థితుఁ=సమీపమునసుండు, నృపాలుఁ=హరిశ్చంద్రుని, అసమబుద్ధిఁ=విషమబుద్ధిగలవానిని, తవిలి=తగులుకొని, తగనికోర్కులుకోరి, తివిరి=పూని, మొగ్గగసికలకు (మదనబాణముల కనుట.) అగ్గమై=మోఁబడి, ఎసఁగఁ=ఒప్పునట్లు, ఆతనియుక్తి=ఆతనిపొందును. (సంభోగము ననుట.) సాధింపుఁడు.

నల. దూరస్థితుఁ, నృపాలుఁ=నలుని, అసమబుద్ధిఁ=విషమబుద్ధిచేత, (వివేకములేక యనుట.) తవిలి=అభిలషించి, విరిమొగ్గగసికలకు = పూములుకులకు, అగ్గమై=లోనై, అలయఁ = అలఁతఁజెందుటకు, తగనికోర్కులుకోరితిని. ఆతని = ఆనలుని, యుక్తిఁ=మీయుపాయముచేత, సాధింపుఁడు.

క. ధృతిఁ దద్గురునయనిధిఁ గని
నుతిపరసురభీ! మహితమనోజ్ఞ! యయోధ్యాం
చితధామ! కీర్తివిభవా
న్విత! విను మాకన్నెపా టని యథార్థగతిన్. 67

టీక. హరి. తద్గురునయనిధిఁ-తత్=ఆ, గురు=అధికమైన, నయ=నీతికి, నిధిఁ=స్థానమైన హరిశ్చంద్రుని, కని=చూచి, నుతిపరసురభీ=స్తోత్రముచేయు వారలకుఁ గామ

ధేను వైనవాఁడా! (కామధేనువువలె నిష్టార్థప్రదుఁ డనుట.) మహితమనోజ్ఞ=పూజ్యులకు మనోహరుఁడ వైనవాఁడా! అయోధ్యాంచితధామ - అయోధ్యాపురి, అంచితమైన, ధామ=వాసస్థానముగాఁ గలవాఁడా! కీర్తివిభవాన్విత=యశోవైభవముతోఁ గూడుకొనినవాఁడా! ఈనాల్గుపదములను హరిశ్చంద్రునికి సంబోధనలు. మా కన్నెపాట = మానూతనగీతమును, విను=ఆకర్ణింపుము. అని యథార్థ్వగతిన్=తగిన తీరున.

నల. అయనిధిన్=భాగ్యనిధానమగు, తద్గురున్=ఆదమయంతితండ్రిని, కని=చూచి, నుతిపరసుర=స్తోత్రమం దాసక్తులైన దేవతలు గలవాఁడా!, భీమ = భీముఁడను వాఁడా!, హితమనోజ్ఞ = హితులకుమనోహరుఁడైనవాఁడా!, అయోధ్యాంచితధామ- అయోధ్య (యోద్ధుమశక్యా) = యుద్ధముచేయ శక్యముగాని, అంచితమైన, ధామ = ప్రతాపముకలవాఁడా!, కీర్తివిభావాన్విత! (ఈయైదును, భీమునికి సంబోధనలు.) కన్నెపాటు=దమయంతియవస్థ, వినుమా! అని యథార్థ్వగతిన్.

సీ. పొలుపొంద నలగుణంబులపై శ్రుతు ల్గూర్చి
సారెఁ దన్మేళప్రకార మరసి
యుచితరాగవ్యాప్తి నొనరించి యుజ్జ్వల
స్థాయిసంచారి సాంద్రత భజించి
శీతలాలంకారజాతము ల్సవరించి
నిరుపమస్వరకంపగరిమ నెఱపి
ప్రకటితపంచమవికృతకాకల్యంత
రములచే నలఘుమూర్ఛనలు పూని
తే. క్రమమునఁ దదంకరూపకగ్రహవిచిత్ర
విరచనంబుల మెచ్చులు విస్తరించి
వాఙ్మనోదూరగతిఁ గాంచువల్లకీని
నాదదశ లెల్ల వినిపించి రాదరమున. 68

టీక. హరి. పొలుపొందన్=ఒప్పగునట్లు, అలగుణంబులపై=ఆతంత్రులమీఁద, శ్రుతుల్, కూర్చి,తన్మేళప్రకారము-తత్=శ్రుతులయొక్క, మేళప్రకారము, ఉచి... వ్యాప్తిన్-ఉచిత=సమయోచితమైన, రాగ=నాటాదిరాగములయొక్క, వ్యాప్తిని, ఒనరించి=చేసి, ఉజ్జ్వ...సాంద్రత-ఉజ్జ్వలమైన, స్థాయి = స్థాయితానములయొక్కయు, సంచారి=సంచారితానములయొక్కయు, సాంద్రత, భజించి, శీత...ముల్-శీతలమైన, అలంకారజాతముల్=ధ్రువాద్యలంకారములయొక్క సమూహములు, నిరు...,గరిమ,

నిరుపమైన, స్వరకంపముయొక్క, గరిమ, నెఱపి, ప్రక...ములచేఁ - ప్రకటితమైన, పంచమస్వరము కలిగి, వికృతములైన, కాకల్యంతరములచే=నిషాదాది స్వరాంతరముల చేత, అలఘువులైన, మూర్ఛనలు=షడ్జాదిగ్రామమూర్ఛనలు, తదంక...విరచనంబులఁ - తత్=ఆహరిశ్చంద్రునియొక్క, అంక=బిరుదులను, రూపక=నిరూపించెడువానియొక్క, (హరిశ్చంద్రుని బిరుదుప్రబంధములయొక్క యనుట.) గ్రహ=అతీతానాగతసమరూపములైన తాళగ్రహములయొక్కయు, విచిత్ర = మార్గభేదరూపమైన విచిత్రరీతుల యొక్కయు, విరచనంబులను, మెచ్చులు, విస్తరించి, వల్లకీనినాదదశలు-వల్లకీ = వీణ యొక్క, నినాద=రవముయొక్క, దశలు = భేదములు, వినిపించిరి. ఇట గ్రంథవిస్తర భీతిచే విడువఁబడినది. సంగీతలక్షణంబుల "సంగీతరత్నాకరంబునం" జూడఁదగినది.

నల. పొలుపొందఁ, నలగుణంబులపై, శ్రుతుల్=చెవులు, కూర్చి=చేర్చి, (నలుని గుణములను విని యనుట.) తన్మేళప్రకారము=ఆనలునిసంగమప్రకారము, ఉచిత... వ్యాప్తిఁ - ఉచితమైన, రాగ=అనురాగముయొక్క, వ్యాప్తిని, ఉజ్జ్వల ..సాంద్రత- ఉజ్జ్వలములైన, స్థాయి=రత్యాదిస్థాయీభావములయొక్కయు, సంచారి = నిర్వేదాదులైన సంచారి భావములయొక్కయు, సాంద్రతఁ=మేదురత్వమును, భజించి=పొంది, శీత...ముల్ - శీతలములైన, అలంకారజాతముల్=చందనాద్యలంకారసామగ్రులను, సవరించి=అలంకరించుకొని, నిరు...గరిమ - నిరుపమ = జోడులేని, స్వరమునందు, కంప గరిమ=గాఢద్యాతిశయమును, ప్రక...ములచే-ప్రకటితమైన పంచమ (స్వరముగల), వి=(కోయిలలుమున్నగు) పక్షులచేత, కృత=చేయఁబడిన, కాకల్యంతరములచేఁ=అవ్యక్తమధురమైన ధ్వనిభేదములచేత, అలఘుమూర్ఛనలు=పెనుసొమ్మలు, తదంక ..రచనంబుల-తత్=ఆనలునియొక్క, అంక = గుఱుతులుగల, రూపక = స్వరూపముయొక్క, గ్రహ=గ్రహణములచేత, వి=విశేషమైన (మేలైన యనుట), చిత్ర=చిత్తరువుయొక్క, విరచనములయందు, మెచ్చులు, విస్తరించి=విస్తరిల్లఁజేసి, వాఙ్మనోదూర=అవాఙ్మానసగోచరమైన, గతిఁ=రీతిని, కాంచు...దశలు-కాంచు=పొందిన, వల్లకీనినాద = వీణాధ్వనివంటి వాణిగలదమయంతియొక్క, దశలు=అవస్థలు, ఎల్లఁ=అన్నియును, ఆదరమున, వినిపించిరి=విన్నవించిరి (తెలియఁజెప్పి రనుట.)

క. నరపతియుఁ దన్మహోచిత
వరసముదిత రాగవైభవంబులకు మదిఁ
కర మలరి దివ్యవసనా
భరణాద్యభిమతము లొసఁగి పడఁతుల ననిచెన్. 69

టీ. హరి. నరపతియు = హరిశ్చంద్రుఁడును, తన్మ...వైభవంబునకు - తత్ = ఆ, మహోచితములై, వర=శ్రేష్ఠములై, సముదిత=అభ్యుదితములైన, రాగములయొక్క, వైభవంబులకు.

నల. నరపతియుం = భీముఁడును, తన్మ...బునకు-తత్ = ఆదమంతియొక్క, మహోచితమైన, వర=నాయకునియందు, సముదిత=ఉదయించిన, రాగ=అనురాగము యొక్క, వైభవంబులకు. తక్కినది రెంటర్థములకు సమానము.

తే. కౌశలమున ని ట్లనిచి నలేశబుద్ధి
నందనాదరకలనఁ బెంపొందఁ జేయు
చవనిపతి మహావైభవ వ్యంజనస్వ
యంవరణ సంభ్రమముఁ బ్రౌఢ ననువుపఱుప. 70

టీ. హరి. అనిచినన్=పంపఁగా, లేశబుద్ధిన్=అల్పబుద్ధిచేత, అందు=ఆయిచ్చిన భూషణములయందు, అనాదరకలన=నిర్లక్ష్యభావమును, పెంపొందన్, చేయుచు, అవని...సంభ్రమమున్-అవనిపతి=రాజగు హరిశ్చంద్రునియొక్క మహావైభవమునకు, వ్యంజన=చిహ్నమైన ఛత్రముయొక్క, ('వ్యంజనం లాంఛనేశ్మశ్రు నిష్ఠానావయవే ష్వపి' అమ.) స్వయంవరణ=తాముకోరుటయందైన, సంభ్రమము, ప్రౌఢిన్=సామర్థ్యమును, అనువుపఱుప, గొడుగు నడుగుటయం దైనసంభ్రమము, తమకుఁ బ్రౌఢిం బుట్టింపఁగా ననుట.

నల. అనిచి, నలేశ...కలనన్-నలేశ=నలమహారాజునందలి, బుద్ధిగల, నందనా=కుమారితయగు దమయంతియందలి ఆదరకలనను, అవనిపతి=భీముఁడు, మహా...సంభ్రమమున్-మహావైభవముయొక్క, వ్యంజన=చిహ్నములుగల, స్వయంవరణ=స్వయంవరముయొక్క, సంభ్రమమును; అనువుపఱుపఁగా సంభ్రమము అచేతనద్వితీయలక్షణము.

క. "జంగమ పదములు..." (ఆంధ్రభాషాభూషణము.)

చ. శరనిధి వేష్టితాఖిలరసావలయంబున సుప్రసిద్ధులౌ
తరుణులు రూపదర్పములు దాల్చినరాజులు గ్రుక్కిత్రోసిన
ట్లరిగిరి జిష్ణుశౌర్యుఁ డగునన్నరపాలుని వీటికాతత
స్ఫురదనురక్తిఁ దెల్పుపలుసొంపులతో ననిరుద్ధతోన్నతిన్. 71

టీ. హరి. శర...యంబునన్-శరనిధి=సముద్రముచేత, వేష్టిత=చుట్టఁబడిన, అఖిలరసావలయంబునన్ = సకల భూమండలమున, సుప్రసిద్ధులు=మిక్కిలి ప్రసిద్ధికెక్కిన, తరుణులు=యువతులు, *(విశ్వామిత్రునిచే సృజింపఁబడుటవలనఁ బ్రసిద్ధిఁ గాంచినవా

రనుట.) నరాజులు=కత్తులు, రూపదర్పములు తాల్చి, గ్రుక్కి=గ్రుచ్చి, త్రోసినట్లు= పడఁద్రోసినరీతిని, (కత్తులఁ గ్రుమ్మిపడఁద్రోసినరీతి ననుట.) అరి...పాలుని-అరిగిరి=పర్వతములవంటిశత్రులకు, జిష్ణుశౌర్యుఁడు=ఇంద్రునియొక్క శౌర్యము వంటిశౌర్యము గలవాఁడు,అగు అన్నరపాలుని=ఆహరిశ్చంద్రుని, వీటికా...రక్తిన్-వీటికా=తాంబూలము చేత, తత=విస్తారమై, స్ఫురత్=ప్రకాశింపుచున్న, అనురక్తిన్=రక్తిమను, తెల్పు=తెలియఁజేసెడు, పలుసొంపులతో=దంతసౌందర్యములతో, ఉద్ధతోన్నతిన్=ఉద్ధతమైన రీతిచేత, ఆనరపాలునిగూర్చి, అనిరి, అని యన్వయము.

నల. తరుణులు=యువకులు ('వయస్థస్తరుణోయువా' అమ.) రూపదర్పములు, తాల్చినరాజులు, క్రుక్కి త్రోసినట్లు = (ఎడము లేకుండునట్లుగా ననుట.) అరిగిరి = పోయిరి. జిష్ణుశౌర్యుఁ డగు, అన్నరపాలుని = ఆభీమునియొక్క, వీటికి=పట్టణమునకు, (కుండినపురికనుట.) ఆతత...రక్తిన్ - ఆతత=విస్తారము, స్ఫురత్=ప్రకాశించుచుండెడు, అనురక్తిన్=అనురాగమును, తెల్పు=తెలియఁజేయు, పలుసొంపులతో = వివిధములగు సోయగములతో, అనిరుద్ధతోన్నతిన్ = అడ్డులేనియౌన్నత్యముతో, అరిగిరని యన్వయము.

సీ. అడర ననంతరత్నార్చు లూర్పులవెల్లిఁ
కలఁగి విభ్రాంతి మద్వ్యాలసితాప
ఘనములు రుక్పాళికాసక్తి మానవు
దేవతావకమణిదీపితాత
పత్రరాజములసత్ప్రౌఢి మన్నింపంగఁ
దగుననంగనితాంతతప్తహృదయ
గాఢచింతావ్యాప్తిఁ గదిసి రసాధార
ణప్రభావవిశేషనాగభర్త
తే. లలితనీలాలకలయందుఁ దలఁప నిట్టి
యమరసంప్రార్థనీయమహార్హవిభవ
లక్షణాకలితాత్మలాలలన లుద్భ
వింపుదురె యంచు సారెకు వెఱఁగుపడుచు. 72

టీక. హరి. అనంతరత్నార్చులు - అనంతరత్న=సూర్యునియొక్క, అర్చులు= కాంతులు, అడరఁగా (ఎండగాయఁగా ననుట.), ఊర్పులవెల్లిన్ = నిట్టూర్పుగమిచేత, కలఁగి, విభ్రాంతిన్=సంచలనముచేత, మద్వ్యా...ములు-మత్=మాయొక్క, విలసితము

లైన, అపఘనములు = అంగములు, ('అంగం ప్రతీకోఽవయవో' అమ.) ('ప్రత్యయోత్తరపదయోశ్చ') అనువ్యా. సూ. చేత నస్మచ్ఛబ్దమునకు 'మత్' అనునాదేశ మేకత్వముకే విధింపఁబడి యున్నను నిట బహుత్వమునఁ బ్రయోగింపఁబడియె. ఇందులకుఁ బ్రయోగము:—

మ."సకలాశాగతి నర్కకోపవిరతిక్లాంతక్రియారంభణా
త్మకవర్గత్రయికిన్ మదుచ్చరిత శబ్దజ్ఞానమే మూల మిం
తకుఁ బోలన్ వినుఁ డంచుఁ దెల్పుగతిఁ జెంతన్ గొండపైపల్లెలన్
కృకనాకుల్మారసెన్ గృహోపరిఁ ద్రిభంగిన్ ఘుగ్నకంఠధ్వనిన్."(మనుచరిత్రము.)

('స్త్రీరుగ్రుజాచోపతాపరోగవ్యాధి గదామయాః'అమ.) రుక్పాళికాసక్తిన్-రుక్=ఉపతాపముయొక్క, పాళికా=సమూహముయొక్క, సక్తిన్ = పొందుటను, మానవు=విడువవు. (ఎండసోఁకుడుచేత, శరీరములు బాధ నొందుచున్నవనుట.) దేవ! ఇది సంబోధనము. తావక...రాజమున్-తావక=నీసంబంధమైన, మణిదీపిత=రత్నమండితమైన,ఆతపత్రరాజమున్=శ్రేష్ఠమైనగొడుగును, లసత్ప్రాభిచేత, మన్నింపందగున్=ఈయవలయు ననుట. అనంగిన్=ఇట్లుచెప్పఁగా, నితాంత...చింతావ్యాప్తిని, కదిసి=చెంది, రసా...భర్త-రసా=భూమియొక్క, ధారణ=ధరించుటయందైన, ప్రభావవిశేషమున, నాగభర్త = ఆదిశేషుఁ వైన హరిశ్చంద్రుఁడు, ఈకర్తకు ముందటిపద్యములోని 'అనియె' నను క్రియతో నన్వయము. లలిన్=ప్రేమతో, వినీలాలకలయందు = స్త్రీలయందు, అమరసంప్రార్థనీయమై, మహార్హమైన, విభవలక్షణ=వైభవచిహ్నమందు (అనఁగా: మహారాజార్హమైన దనుట.) ఆకలిత = ఉంచఁబడిన, ఆత్మ=మనస్సుగలవారు, ఔ, అగు, లలనలు ఉద్భవింపుదురే, అంచున్, సారెకు = మాటిమాటికి, వెఱఁగుపడుచు=ఆశ్చర్యమునొందుచు, 'రసాధారణప్రభావవిశేషనాగభర్త' అను విశేషణము. విశేష్యద్యోతకము. లక్షణము. ('విశేషమాత్రప్రయోగోవిశేష్య ప్రతిపత్తౌ' వామనసూత్రము.) ప్రయోగము.— "నిధానగర్భా మివ సాగరాంబరాంశమీ మి వాభ్యంతర లీల పావకామ్, నదీ మివాంతస్సలిలాం సరస్వతీంనృపస్య సత్వామహిషీ మమన్యత"
(రఘువంశము.)

౧౮. అనంతరత్నార్చులు - అనంతములైన, రత్న = ఫణారత్నములయొక్క, అర్చులు=కాంతులు, అడరన్గా, ఊర్పులవెల్లిన్=ఫూత్కారపరంపరలచేత, కలఁగి = కలఁగఁబాఱి,విభ్రా...ములు-విభ్రాంతిమత్=విభ్రాంతిగల (చలించుచున్న యనుట.), విలసిత=ప్రకాశించుచుండెడు ఉదకముగల, ఘనములు = మేఘములు, ('బుక్వార్ద్బూః

పథామానత్తే' అనువ్యా. సూ. చేత. 'అ' ప్రత్యయము విధింపఁగా 'విలసితాప' యను అకారాంత రూపము నిష్పన్నము. రుక్పాళికాసక్తిః-రుక్పాళికా = కాంతిపుంజము యొక్క, సక్తిః = సంగతిచేత, మానవు...సత్త్రైథిః-మానవు (మాను+అవు.)= ఒప్పుగు, ఇట 'క్వచి ద్గకారో వః' అనునాంధ్రశబ్దచింతామణిసూత్రముచే 'మానగు' అను పదములోని 'గకారము' వకారమైనది. దేవతా=సురలకు, అవక=రక్షకుఁడైన యింద్రుని యొక్క, మణి=మణులచేత, (ఇంద్రనీలములచే ననుట.) దీపితములైన, ఆతపత్రరాజములు=గొడుగులయొక్క, సత్త్రైథిని, మన్నింపఁగా, (ఒసఁగఁగా ననుట. మేఘములు ఫూత్కారవాయువులచే, చెల్లాచెదరై ఇంద్రనీలంపుగొడుగులవలెఁ దమపైభాగమునకు రాఁగా ననుట.) తగు...వ్యాప్తిః-తగు = తగిన, అనంగ = మదనునిచేత, నితాంత = మిక్కిలి తప్తములైన, హృదయములయందు, గాఢమైన (అధికమైన యనుట.) చింత యొక్క, వ్యాప్తిచేత, (దమయంతీవివాహచింతాప్రాప్తిచే ననుట.) అసా...భర్తలు-అసాధారణమైన, ప్రభావవిశేష=సామర్థ్యముచే, అధికులైన, నాగభర్తలు=వాసుకి ప్రముఖులు, అమర...త్మలు- అమర=దేవతలచేత, సంప్రార్థనీయ = కోరఁదగిన, మహార్హ=శ్రేష్ఠమైన, వైభవలక్షణ = వైభవలక్షణములతో, ఆకలిత=కూడుకొనిన, ఆత్మలు=దేహములుగలవారు, ఔ = అగు. (లలనలు దేవతలు కాంక్షింపఁ దగిన సౌందర్యము గలవా రనుట.) అలివినీలాలకలయందు=స్త్రీలయందు, (మానవజాతిస్త్రీల యం దనుట.) ఉద్భవింపుదురే=పుట్టుదురా! అంచు, వెఱఁగుపడుచు=ఆశ్చర్యమునొందుచు. (కడిసి రని పూర్వమున కన్వయము.)

తే. వారిఁ గనుఁగొని యీనృపాన్వయలలామ
మీ రతిమనోజ్ఞశుభమూల మెట్టివారు
ధరణిఁ గోరరు మఱియుఁ బ్రార్థ్యంబు గలదె?
యనియె జనకోటి నుతి మీఱ నాక్షణమున. 73

టీ. హరి. వారిః=ఆమతంగస్త్రీలను, కనుఁగొని, ఈనృపాన్వయలలామము=నృపకులచిహ్నమును, అతి...మూలములను-అతిమనోజ్ఞ=మిగులమనోహరమైన, శుభమునకు మూలమును, ఐనదానిని (ఐనఛత్రము ననుట.) ఈరు=ఒసంగరు. ధరణిః, ఎట్టివారు, కోరరు=అడుగరు. మఱియుః, (గొడుగు దక్క నేవైన ననుట.) ప్రార్థనీయంబు=కోరఁదగినది, కలదె? = ఉన్నదా? (ఛత్రముదక్క నింక నెద్దానినైనఁ గోరుఁ డనుట.) అనియెను.

నల. వారిః=ఆవాసుకిమున్నగువారిని, కనుఁగొని, జనకోటి = జనసమూహము, కర్త. ఈనృపాన్వయలలామము(ను), ఈరతి మనోజ్ఞశుభమూలమును, ఎట్టివారు

కోరరు? (ఇట్టి యొప్పులకుప్ప యగుదమయంతి నెవ్వరుకోరకుందు రనుట.) మఱియుఁ బ్రార్థ్యంబుగలదె=ఇంతకన్నఁ గోరఁదగిన దింకొక్కటి గలదా? (అనఁగా లేదనుట.) సుతిమీఱక్, అనియెన్ (జనకోటి యనియెనని యన్వయము.)

మ. బలవద్వైఖరిఁ దత్పురం బెనసి సంబంధాభిలాషంబుతో
నలఘుశ్రీఁ బచరించి రాఁ దరుణు లయ్యత్యంతజాతిప్రశ
స్తుల నీక్షించి యథోచితప్రదమనస్స్ఫూర్జత్తరాటోపలీ
లల నొప్పించె మహర్ధి యాతఁ డిల యెల్లన్ భీముఁ డౌనౌ ననన్. 74

టీ. హరి. తత్పురంబు-తత్=ఆహరిశ్చంద్రునియొక్క, పురంబు=శరీరమును, ('గృహేపరిగ్రహే దేహే నగరేచ పురంపురీ' నానా.) ఎనసి=సమీపించి, సంబంధాభిలాషంబుతో=కలయికయందలి ప్రేమంబుతో, అలఘుశ్రీన్, పచరించి=ప్రవర్తిల్లఁజేసి, తరుణులు=(మతంగ) స్త్రీలు రాన్, (వెంబడరాఁగా ననుట.) అయ్యా... స్తులన్-ఆ, అతి + అంతజాతి=అధికమైన కడజాతియందు (చండాలకులమునం దనుట.) ప్రశస్తులన్=ప్రసిద్ధిఁగాంచిన యాస్త్రీలను, యథో...లీలన్-యథోచితమైన, ప్రదమన=కొట్టుటయొక్క, స్ఫూర్జత్తరాటోపలీలలచేత, మహర్ధి=మహాభివృద్ధిగలవాఁడు, అతఁడు=ఆహరిశ్చంద్రుఁడు, భీముఁడు=భయంకరుఁడు, అగు, ఔనౌ ననన్=లెస్స యనఁగా ననుట.

నల. బలవద్వైఖరిన్, తత్పురంబు=ఆకుండిన పట్టణమును, ఎనసి=చేరి, సంబంధాభిలాషంబుతో=సంబంధము చేయవలయు నను కోరికతో,తరుణులు=ప్రాయంపు రాజకుమారులు, అలఘుశ్రీన్, పచరించి, రాన్=రాఁగా, ఆ+అత్యంత, జాతిప్రశస్తుల=వంశప్రసిద్ధులను, ఈక్షించి, యథో...లీలన్-యథోచిత=(వారివారికిఁ) దగువస్తువులను, ప్రద=ఇచ్చెడు, మనః=మనస్సుయొక్క, స్ఫూర్జత్తరాటోపలీలచేత, మహర్ధి-మహ=ఉత్సవముయొక్క, ఋద్ధి = అభివృద్ధిగల, ఆతఁడు = భీముఁడు, ఇలయెల్లన్, ఔనౌననన్=మేలుమే లనఁగా, ఒప్పించెన్=సమ్మతింపఁజేసెను. (స్వయంవరార్థ మేతెంచిన రాజపుత్త్రులకు వారివారికిం దగిన వస్తుచయము నొసంగి యుపచరించె ననుట.)

వ. అయ్యవసరంబున. 75

సీ. మనుజపకాండసంబంధసూత్రాహతిఁ
గదపల్లవాంగుళు ల్గంప మొంద
సముదితానంతశ్వసనఘట్టనంబునఁ
బాణివీణాగుణప్రతతి మొరయఁ

దళుకొత్తునతిరోహితస్ఫూర్తిఁ గావివ
ట్టినయంబరంబులు దనరుచుండ
జడలు ఘనప్రభంజన కాలచరవలా
హకచంచలాకృతి ననుకరింప
తే. నున్మిషత్పరచింతామహోర్మికలన
పర్వతావాప్తితోఁ దనపజ్జఁ జేరు
ముల్లయతివలమానవాఙ్మఖరవృత్తిఁ
గడఁగి యఖిలంబు నెఱిఁగింపఁ గౌశికుండు. 76

టీ. హరి. మను...హతిన్-మనుజప=హరిశ్చంద్రునియొక్క, కాండసంబంధ= అశ్వసంబంధమైన, ('కాండోఽస్త్రీదండబాణార్వవర్గావసరవారిషు' అమ.) సూత్రము యొక్క=కశయొక్క, ఆహతిన్=కొట్టుటచేత, కర...ళులన్-కర = హస్తములయొక్కయు, పత్=పాదములయొక్కయు, లవ=సూక్ష్మములైన, అంగుళుల్=వ్రేళ్లు, సము...నంబునన్-సముదిత=పుట్టిన, అనంత=అపరిమితములైన, శ్వసన=నిట్టూర్పువాయువు యొక్క, ఘట్టనముచేత, పాణివీణాగుణప్రతతి = చేతులయందలి వీణాతంత్రులసమూహము, తళుకొత్తు...స్ఫూర్తిన్-తళుకొత్తుచుండెడు, అతి = అత్యంతమైన, రోహిత= నెత్తురుయొక్క, స్ఫూర్తిచేత, అంబరములు = వస్త్రములు (కట్టినపుట్టములు), ఘన...కృతిన్-ఘన=నిబిడములై, ప్రభంజనకాల=గాలికాలమునందు, చర = చరించుచున్న, వలాహక=మేఘములయొక్క, చంచలమైన, ఆకృతిన్=ఆకారమును, ఉన్మి...కలనన్-ఉన్మిషత్=కనుపట్టినవై, పర=ఉత్కృష్టములైన, చింతామహోర్మికల=మనోవిచారపరంపరలను, అపర్వతావాప్తితో - అపర్వత = ఉత్సవరాహిత్యముయొక్క, ('పర్వగ్రంథాపంచదశ్యాముత్సవేవిషువాదికే' నానా.) ఆవాప్తితో, ముల్లయతివలు, (కలహార్థము నిర్మింపఁబడిన యాచండాలస్త్రీ లనుట.) అమా...వృత్తి-అమాన = మితిలేని, ('మానంప్రమాణేప్రస్థాదౌ' నానా.) వాఙ్మఖరవృత్తిచేత, ఎఱిఁగింప, కౌశికుండు-కర్త. (ముందఱి కన్వయము.)

నల. మను...హతిన్-మను=మంత్రములయొక్క, జపకాండ=జపసమూహము యొక్క, సంబంధముగల, సూత్రముయొక్క, (జపమాలికయొక్క యనుట.) ఆహతిన్=తాఁకుటచేత, సము...నంబునన్-సముదితమైన, అనంతశ్వసన = ఆకాశవాయువులయొక్క ('అనంతంసురవర్త్మఖమ్' అమ.) ఘట్టనంబునన్, (అధికమైనసోఁకుడుచేత ననుట.) అతిరోహితస్ఫూర్తిన్-అతిరోహిత = మఱుఁగుపడని, స్ఫూర్తిచేత, ఘన...కృతిన్-ఘన=మేఘములయొక్క, ప్రభంజన=ప్రకృష్టమైన, భంగముగల కాలమందు,

శరత్కాలమునం దనుట.) చర=సంచరించుచున్న, వలాహక=మేఘమందలి, చంచలా
కృతిన్=మెఱుపుయొక్క యాకారమును, ఉన్మి...కలనన్-ఉన్మిషత్ = ప్రకాశించు
చున్న, పర=పరబ్రహ్మమునందలి, చింతామహోర్మి=ధ్యానపరంపరలయొక్క, కలన=
కలిమియొక్కయు, పర్వత=పర్వతునియొక్కయు, అవాప్తితోన్, తనపజ్జన్=తనసమీ
పమును, చేరుముల్లయతి=పొందిననారదుఁడు, వల...వృత్తిన్-వలమాన=గంభీరమైన,
వాఙ్ముఖరవృత్తిన్=వాగ్ధ్వనితో, అఖిలంబున్, (దమయంతీస్వయంవరవృత్తాంతము
నంతయు ననుట.) ఎఱిఁగింపన్=తెలియఁజేయఁగా, కౌశికుండు=ఇంద్రుఁడు, కర్త. (ముం
దటి కన్వయించును.)

మ. చతురంభోధిపరీతభూభరణదీక్షం బొల్చురాజుల్లస
ద్ధృతి యాటోపము లీననంతకులభూతిస్ఫీతనారీస్వయం
వృత్తిహృత్ప్రౌఢి నసంఖ్యకోపవిధిఁ గావింపంగశాంతక్షతా
త్మతనిస్స్వస్థితివారి కబ్బుట మది న్దర్కించి రాగాంధుఁడై. 77

టీ. హరి. చతు...దీక్షన్-పొల్చురాజు=ఒప్పెడుహరిశ్చంద్రుఁడు, ఉల్లసద్ధృ
తి=ఒప్పెడిధైర్యము, ఆటోపములు=సంభ్రమములు, ఈనన్=ఒసఁగఁగా, అంత...
ప్రౌఢిన్-అంతకుల=కడజాతియందు, భూతి=పుట్టుటచేత, స్ఫీత=అతిశయించుచుం
డెడు, నారీ=స్త్రీలయొక్క, స్వయంవృత్తి=తామువరించుటను, హృత్=హరించు
చున్న, ప్రౌఢిగల, అసంఖ్యకోపవిధిన్-అసంఖ్య=అపరిమితమైన, కోపవిధిని, కావింపన్,
(అతికోపిని జేయఁగా ననుట.) కశాంతక్షతాత్మత-కశాంత=కశాగ్రములచేత, ('ఆశ్వా
దే స్తాడని కశా' అమ.) క్షత=కొట్టి గాయములు చేయఁబడిన, ఆత్మతన్=శరీరములు
గలవా రగుటచేత, నిస్స్వస్థితి=దీనస్థితిని ('నిస్స్వస్తు దుర్విధో దీనః' అమ.) వారికి=ఆస్త్రీ
లకు, అబ్బుట=ప్రాప్తించుట, రాగాంధుఁడై=క్రోధాంధుఁడై. (విశ్వామిత్రుఁడని యన్వ
యము.)

నల. చతు...దీక్షన్-చతురంభోధి=నాల్గుసంద్రములచేత, పరీత=చుట్టఁబడిన,
భూ=భూమియొక్క, భరణ=రక్షణముయొక్క, దీక్షయందు, పొల్చురాజుల్=ఒప్పు
రాలు, లసద్ధృతి-లసత్=ప్రకాశించుచుండెడు, ధృతి=సంతోషము ('ధృతి సంతోష
ధైర్యయోః' విశ్వ.) ఆటోపములు=వేగిరపాటులను, ఈన్=ఈయఁగా, అనంత...
ప్రౌఢిన్-అనంతమైన, కులభూతి=వంశసంపదచేత, స్ఫీత=అధికమైన, వృద్ధినొందుచున్న
యనుట.) నారీ=దమయంతియొక్క, స్వయంవృతి=స్వయంవరమందలి, హృత్ప్రౌఢిన్=
హృదయప్రౌఢిమచేత, అసంఖ్యకోపవిధిన్-అసంఖ్యకోప = యుద్ధకోపములేకుండుట
యొక్క, ('యుద్ధ మాస్కందనంసంఖ్యమ్' అమ.) విధిని, కావింపంగన్=చేయఁగా,

(పరస్పరము యుద్ధములు లేక మైత్రికలవారై యుండఁగా ననుట.) శాంతక్షతాత్మతన్ - శాంతమైన, క్షత=గాయములుగల, ఆత్మక=శరీరములు గలవా రగుటచేత, నిస్స్వస్థితి- నిర్=నిర్గతమైన, స్వస్థితి=స్వర్గవాసము, వారికిన్ = ఆరాజులకు, అబ్బుట=లభించుట. (దమయంతీస్వయంవరనిమిత్తమేకకార్యపరులై, యన్యోన్యకలహములు లేక యుండుటచే, రాజులు స్వర్గమునకు రామిని ఇంద్రుఁడు నారదునిచే విని యని ఫలితార్థము.) రాగాంధుఁడు ఐ = దమయంతియం దనురాగముగలవాఁడై.

సీ. అతిముగ్ధహరిణీమహామంజులాస్యోప
లాలనక్రీడ నొల్లమి వహించి
యశ్రాంతసేవాగతాసన్నసుమనోవి
తానంబుపై ననాదరము చూపి
ప్రతిదివసప్రవర్తితసప్తతంతుక్రి
యాసమాగతులపై నరుచినించి
భవ్యకల్పకపాదపపరిష్కృతాత్మీయ
విపినఖేలనముల వెగటుఁబూని

తే. నూతనకళానిధికళాభిభూతిధుర్య
పార్థివాత్మభవాగ్రహప్రౌఢిఁ దలఁచి
యుల్లమునఁ గ్రాగి తదుపాశ్రితోర్వికపుడ
యరుగుచతిమాత్రనేత్రరాగాభివృద్ధి. 78

టీ. హరి. అతి .. క్రీడన్ - అతిముగ్ధములైన, హరిణీ=లేళ్లయొక్క, ('యోషిద్వృత్తాప్సరోభేదా స్సువర్ణప్రతిమా మృగీ, హరితాచహరిణ్యస్స్యుః' నానా.) మహా మంజులములైన, ఆస్య=ముఖములయొక్క, ఉపలాలనక్రీడయందు, ఒల్లమిన్=వెగటును, వహించి, అశ్రాంత ... వితానంబుపై - అశ్రాంత=ఎల్లపుడు, సేవార్థము, ఆగత = వచ్చి, ఆసన్న=సమీపమునొందిన, సుమనః = పండితులయొక్క, ('సుమనాః పండితే దేవే' అమ.) వితానంబుపై=సమూహముమీఁద, అనాదరము, చూపి, ప్రతి .. గతులపై- ప్రతిదివస=అనుదినము, ప్రవర్తిత=నడిపింపఁబడిన, సప్తతంతుక్రియా=యజ్ఞకార్యములయొక్క ('సప్తతన్తు ర్మఖః క్రతుః' అమ.) సమ్+ఆగతులపై=సమాచరణములమీఁద, అరుచి, నించి, భవ్య .. ఖేలనముల-భవ్య=శుభములను, కల్పక=కల్పించుచున్న, పాదప=వృక్షములచేత, పరిష్కృత = అలంకరింపఁబడిన, ఆత్మీయ=తనసంబంధమైన, విపినఖేలనములపైన్=వనవిహారములపైని వెగటును, పూని, నూతన ... ప్రౌఢిన్ - నూతనములైన, కళానిధి = కళావతులయొక్క, (తానుసృజించిన చంద్రాలస్త్రీలయొక్క

యనుట.) కళా=సంగీతవిద్యలయొక్క, అభిభూతి=తిరస్కారమందు, ధుర్యమైన, పార్థివ=హరిశ్చంద్రునియొక్క, ఆత్మభవ=మనస్సునందుఁబుట్టిన, ఆగ్రహముయొక్క, ప్రోథిని, తలంచి, తదుపాశ్రితోర్వికిన్-తదుపాశ్రిత=ఆహరిశ్చంద్రునిచే నాశ్రయింపఁబడిన, ఉర్వికిన్=భూమికి, (ఆహరిశ్చంద్రుఁ డుండుస్థలమున కనుట.) అతి...వృద్ధి-అనిమాత్రమైన, నేత్రరాగ=నేత్రరక్తిమయొక్క, అభివృద్ధితో.

నల. అతి...క్రీడన్-అతిముగ్ధ=మిగులసొగసుకత్తెయైన, ('ముగ్ధ స్సుందరమూఢయోః' అమ.) హరిణీ=హరిణియను నామముగల యప్సరసయొక్క, మహామంజు=మిక్కిలి మనోహరమైన, లాస్య=నాట్యముయొక్క, ఉపలాలనక్రీడను, సుమనోవితానంబుపై=దేవతాసంఘముమీఁద, సప్తతంతుక్రియా = యజ్ఞక్రియలయొక్క, సమాగమనములమీఁద, భవ్య...ఖేలనములన్ - భవ్యములైన, కల్పక పాదపములచేత, పరిష్కృతమైన, ఆత్మీయవిపిన = తన దగునందనవనమందలి, ఖేలనములన్=విహారములపై, నూతన...ప్రోథిన్ - నూతనకళానిధి = నవీనచంద్రునియొక్క, కళయొక్క, అభిభూతి=తిరస్కారమందు, ధుర్యయైన, పార్థివాత్మభవా=రాజపుత్రి యగుదమయంతియొక్క, గ్రహప్రోథిన్=స్వీకరణప్రోథిని తలఁచి, అతి...వృద్ధిన్=అతిమాత్రములైన, నేత్రములయొక్క, రాగ = విరహజాగరణముచేనైన రక్తిమయొక్క, అభివృద్ధిన్ = అధిక్యముతో.

చ. తనరఁగఁ జిత్రభానుఁడును దండధరుండుఁ బ్రచేతసుండు నై
కనలినరోపతాపకరగాఢతరాంబకలోలవృత్తిఁ దన్
వెనుకొని రాఁ దపోధనులు విస్మయ మంద మహోచితప్రచా
రు నలవసుంధరాధిపుని మ్రోలఁ గనుంగొనియెన్ రయంబునన్. 79

టీ. హరి. తనరఁగన్=ఒప్పఁగా, చిత్రభానుఁడును, చిత్రమైన, భానుఁడును=తేజస్సుగలవాఁడును, దండధరుండున్=దండధారియును, ప్రచేతసుండును = ప్రకృష్టమైన చిత్తముకలవాఁడును, ఐ, కనలి = కోపమునొంది, నరోప...వృత్తిన్-నరులకు, ఉపతాపకర=సంతాపకరమై, గాఢతరమైన, అంబక=నేత్రములయొక్క, లోలవృత్తిన్=చంచలవర్తనముగల, తన్=తన్ను, తపోధనులు=ఋషులు, వెనుకొనిరాన్=వెంబడించి రాఁగా, వి...చారున్-వి=పోయిన, స్మయ=గర్వముచేత, మంద=తగ్గిన, మహోచితమైన, ప్రచారముగల (గర్వముచే నుచితప్రచారములు విడిచి ప్రవర్తించువాఁడుకాని,) అలవసుంధరాధిపునిన్=ఆహరిశ్చంద్రుని, మ్రోలన్, కనుఁగొనియెన్ (చూచె ననుట).

నల. చిత్రభానుఁడును, అగ్నిహోత్రుఁడును, ('చిత్రభాను ర్విభావసుః' అమ.) దండధరుండున్=యముఁడును, ('కాలో దండధరః' అమ.) ప్రచేతసుండును=వరుణుఁ

...సను,('ప్రచేతా వరుణః పాశీ'అమ.) నైక...వృత్తిక్-నైక=అధికమైన, (దీనిని వృత్తి శబ్దముతో నన్వయింపవలయును.) నలినరోప = మన్మథునియొక్క, ('పత్రీ రోపఇషు ర్ద్వయోః' అమ.) తాపకరములును, గాఢతరములునునైన, అంబక = బాణములచేత, ('అంబకం నేత్ర శరయోః.' అమ.) లోల=చలించుచున్న, వృత్తితో, తన్ను, (ఇంద్రుని ననుట.) వెనుకొనిరాక్=వెంబడించిరాఁగా, తపోధనులు=ఋషులు, విస్మయమంద=ఆశ్చర్యమునొందఁగా, మహోచితప్రచారుక్-మహః=స్వయంవరోత్సవమునకు, ఉచితమైన, ప్రచారుక్=గమనముగల, నలవసుంధరాధిపుని = నలమహారాజును, మ్రోలక్=ఎదుట, కనుంగొనియెక్. ('కౌశికుఁడు' ఇంద్రుఁడు చూచె ననుట.)

క. కనుఁగొని యతఁడు మహాదర
  మున మ్రొక్క విచిత్రనాకపురకర్తృత్వా
  భినుతప్రభావయుతుఁ డా
  ఘనుఁ డిట్లనుఁ దన్నిరూఢి గడలుకొనంగన్. 80

టీ. హరి. కనుఁగొని, అతఁడు=ఆహరిశ్చంద్రుఁడు, మహాదరమున = అధికమైన భయముతోడ, ('దరోఽస్త్రీ శంఖభయయోః'అమ.) మ్రొక్కఁగా, విచిత్ర...యుతుఁడు-విచిత్రమైన, నాకపుర=స్వర్గముయొక్క, కర్తృత్వ=సృష్టిచేత, అభినుత=కొనియాడఁదగిన, ప్రభావముతోడ, యుతుఁడు=కూడుకొనినవాఁడు అగు, ఆఘనుఁడు=ఆవిశ్వామిత్రుఁడు, రూఢిగడలుకొనక్ గాక్, తన్ని = పాదప్రహరణ మొనర్చినవాఁడై, ఇట్లనుక్=ఈతీరునఁ బల్కెను.

నల. అతఁడు = ఆనలుఁడు, మహత్ ఆదరమునక్, మ్రొక్కఁగా, విచిత్ర...యుతుఁడు - విచిత్రమైన, నాకపురకర్తృత్వ = స్వర్గాధిపత్యముచేత, అభినుతమైన, ప్రభావముతో, యుతుఁడు అగు, ఆఘనుఁడు=ఇంద్రుఁడు, తన్నిరూఢి-తత్=ఆనలుని యొక్క, నిరూఢి = ప్రసిద్ధి, కడలుకొనఁగక్, (ఆనలునియొక్కరూఢి లేటపడఁగా) ఇట్లనుక్.

సీ. తెలిపెద మావృత్తి నిలు వెందుఁ జనియెదు
    రాజాన్వవాయవర్ధన కృతాంతుఁ
  డితఁడు బృహద్భానుఁ డితఁడు భువనశాసి
    యితఁ డనవరతరాజితవిభూతిఁ
  జెలఁగున ద్దలఁపు కౌశికునిఁగా నిను వేఁడు
    వాంఛ నేతెంచినవార మంద

ముగఁ గాయజవ్యథఁ బొగులకుండఁ దలంపు
లీడేర్పఁగారాదె యిప్పుడు దమ
తే. యంతికావాప్తి సాధించి యభినుతించు
వారి నొంతురె ప్రభుబుద్ధి వదలి యాత్మ
హితమృగాంబకఘటనమున్నతిసమగ్ర
మతి నొనర్చితివే మది మఱతు మెట్లు. 81.

టీ. హరి. రాజాన్వవాయవర్ధన-రాజాన్వవాయ = క్షత్రియవంశముయొక్క, వర్ధన=ఛేదనము గలవాఁడా! (రాచకొలముం జెఱుపఁ బుట్టినవాఁడ వనుట), ('వర్ధనం ఛేదనే' అమ.) కృతాంతుఁడు-కృత = చేయఁబడిన, అంతుఁడు = అంతముగలవాఁడు, ఇతఁడు,బృహద్భానుఁడు-బృహత్=అధికమైన, భానుఁడు=తేజస్సుగలవాఁడు, ('భానూ రశ్మిదివాకరౌ' అమ.) ఇతఁడు, భువనశాసి=లోకశాసనుఁడు, ఇతఁడు, అనన్, వర... భూతిన్-వరతర=మిక్కిలిశ్రేష్ఠమైన, అజిత=అప్రతిహతమైన, విభూతిన్=తపోవిభూతి చేత, చెలఁగు = ఒప్పుచుండెడు, నన్ = నన్ను, కౌశికునిఁగాన్ = విశ్వామిత్రునిఁ గాను, తలంపుము. వారు=ఆమతంగకన్యకలు, అమందముగన్ = శీఘ్రముగ, ఇప్పుడు కాలవాచకపదము మీఁది తకారము దకార మయ్యెను. లక్షణము.—గీ. "సంధిగూర్పంగ......" (కవిలోకసంజీవని.) తమయంతికావాప్తి(న్)-తమయొక్క, అంతిక= సమీపముయొక్క, అవాప్తిని, సాధించి=గడించి, (నీపగ్గఱకు వచ్చి యనుట.) నొంతురె=నొప్పింతురా? ఆత్మ..ఘటన-ఆత్మహిత=మనోజ్ఞమైన, మృగ = మృగమందు, అంబక=బాణములయొక్క, ఘటన=సంఘటనము, (బాణమును వేయుట యనుట.) మున్ను=ముందు, అతి సమగ్రమతిన్=మిగుల పరిపూర్ణమైనబుద్ధిచేత, (కొంచు కొసరు లేనిబుద్ధితో ననుట.) ఒనర్చితివి. ఏము=మేము, అది (నీ వామృగమును బాణముతో నేసినయక్రమము ననుట.) ఎట్లు మఱతుము. (మఱచుట లే దనుట.)

నల. రాజాన్వవాయవర్ధన = చంద్రవంశవర్ధనా! ఇతఁడు, కృతాంతుఁడు = యముఁడు, ఇతఁడు, బృహద్భానుఁడు, అగ్ని, ('ఆశ్రయాశో బృహద్భానుః' అమ.) ఇతఁడు, భువనశాసి=వరుణుఁడు, అన...భూతిన్- అనవరతమును, రాజితమైన, విభూతిన్=ఐశ్వర్యముచేత, చెలఁగునన్=ఒప్పునట్టినన్ను, కౌశికునిఁగా = ఇంద్రునిఁగా, తలంపుము. అందముగా, దమయంతికావాప్తిన్-దమయంతికా=దమయంతియొక్క, ఆవాప్తిని, సాధించి=చేకూర్చి, తలఁపు లీడేర్పఁగరాదె? అని యన్వయము. ఆత్మ...నము-ఆత్మహిత = మనసునకు నిష్టురాలైన, మృగాంబక = స్త్రీయొక్క, ('దీర్ఘాణాం ప్రస్వ

స్స్యాత్' అను నాంధ్రశబ్దచింతామణిసూత్రముచే నిట 'మృగాంబక' యని యంత్యక కారమునకు హ్రస్వము వచ్చినది.) ఘటనము= పొందును, ఉన్నతిన్, సమగ్రమతిన్= పరిపూర్ణబుద్ధితోడ, ఒనర్చితివే? = చేసితివా?, మదిన్=మనస్సునందు, ఎట్లు=ఏలాగున, మఱతుము? (మఱచుట లేదనుట.)

చ. అన నతిమాత్రచిత్రనిభృతాకృతి యై విభుఁ డయ్యహార్యశా
సను బహుమన్యురూఢదివిషత్పురవైభవసంవిధాను ని
ట్లను నఘాత్మ విశ్వహృదయజ్ఞుఁడ వీగతి నన్నుఁ బల్కఁగాఁ
జనునె జగత్త్రయీవిదితసంభ్రమభీమభవాగ్రహాగతిన్. 82

టీ. హరి. అహార్యశాసనున్-అహార్య=అనివార్యమైన, శాసనముగలవానిని, బహుమన్యు(న్)-బహు=అధికమైన, మన్యున్=క్రోధముకలవానిని, ('మన్యుర్దైన్యేక్రతౌక్రుధి' అమ.) రూఢ...ధానున్-రూఢ = సృజింపఁబడిన, దివిషత్పుర = స్వర్గముయొక్క, వైభవముయొక్క, సంవిధాను(న్) = చేయుటగలవానిని, (స్వర్గసృష్టిగల) విశ్వామిత్రుని గూర్చి, ఇట్లు, అనున్, జగ...గతిన్-జగత్త్రయీవిత్ = ముల్లోకవేధకమగు ('వ్యధ= తాడనే' అనుధాతువుమీఁది క్విబంతరూపము-విత్) ఇత=పొందఁబడిన, సంభ్రమము చేత, భీమ=భయంకరమగు, భవ=ఈశ్వరునియొక్క, ఆగ్రహమువంటి యాగ్రహముయొక్క, ఆగతిచేత, పల్కఁగాన్, చనునే.

నల. ఆ+అహార్యశాసను(న్)=గిరిశాసనుని, ('అహార్యధరపర్వతాః' అమ.) బహుమన్యు(న్)=అనేకక్రతువులుగలవానిని, రూఢ...ధానున్-రూఢమైన, దివిషత్పురవైభవ=స్వర్గవిభుత్వముయొక్క, సంవిధానముగలవానిని, (అనఁగా నింద్రునిగూర్చి యనుట) ఇట్లనున్, జగ...గతిన్-జగత్త్రయీవిదితమైన, సంభ్రమ = స్వయంవరసంభ్రమముగల, భీమభవా=దమయంతియొక్క, గ్రహ=స్వీకరణముకొఱకు, ఆగతిన్=రాకగలవానిని, నన్నున్, పల్కఁగాన్, చనునే.

ఉ. భవదీయానుచరుండఁ దావకకృపాపాత్రుండ మీమ్రోల ని
ట్లవుఁ గాదంచు వచింప నేర్తునె బుధేంద్రా! మోహి నే నోర్వఁ బ్రే
ష్యవిధుల్ గావఁగఁ బాడి మీ కన నతం డస్మద్విధేయుండ నం
టివి మాపం బొనరింపు మాకు మదిఁ బాటిల్లున్ మహోల్లాసముల్.

టీ. హరి. బుధేంద్రా! సంబుద్ధి. ఏన్+మోహిన్=నే నజ్ఞానిని, ('అవిద్యామూర్ఛయో ర్మోహః' నానా.) ప్రేష్యవిధుల్, (బంటుచేయు కార్యముల ననుట.) ఓర్వన్= సహించుటకును, కావఁగన్=రక్షించుటకును, పాడి=ధర్మము.

నల. బుధేంద్రా=దేవేంద్రుఁడా! మోహిన్ + ఏన్ = నేను మోహముగలవాఁడను. (దమయంతి యందు మోహముగలవాఁడ ననుట.) ప్రేష్యవిధుల్ =దూతకృత్యములు, ('నియోజ్య-కింకరప్రేష్య' అమ.) ఓర్వన్ =సహింపను, మాపంపు=మాయాజ్ఞ, ఈయర్థమునకుఁ బ్రయోగము. "ఉ.......మీరలెల్లనా, పంపునఁ బోరికిం జనుఁడు......" (జై. భారతము.)

క. ధర గుర్వర్థిజనానా
దర మొప్పదు సుమ్ము ధరణిధవ! శుభకార్య
త్వర నాకన్యల సితవా
రిరుహసమాలోకనల వరింపుము వేడ్కన్. 84

టీ. హరి. ధరణిధవ=హరిశ్చంద్రమహారాజా! గుర్వ...దరము - గురు=గురువుల యొక్క, అర్థిజనా=యాచకులయొక్కయు, అనాదరము=తిరస్కారము, శుభకార్యత్వరచేత, నాకన్యలన్ =నాయొక్క కన్యకలను,సిత...లోకనలన్ -సితవారిరుహ=తెల్లఁదామరలతో, సమానమైన, ఆలోకనలన్ =దృష్టిగలవారిని, ('ఆలోకౌ దర్శనోద్ద్యోతౌ' అమ.) వరింపుము.

నల. గురు...దరము-గురు శ్రేష్ఠులగు, అర్థిజనులయొక్క,అనాదరము=తిరస్కారము, శుభకార్యత్వరచేత, ఆకన్యన్ = ఆదమయంతిని, లసిత...లోకన్ -ప్రకాశమానమైన, వారిరుహ=కమలములతో, సమానమైన, ఆలోకన్ =దృష్టిగలదానిని, అల వరింపుము=చేకూర్పుము.

చ. అధికవిభీతి నీదుహృదయం బటుమీఁదట భీమధామదం
డధరనిరోధశంకకుఁ దడంబడు నేని మదీయశక్తిచే
నధరితచంచలాచకచకావయవద్యుతిలేఖకన్యకా
విధుమణిచంద్రశాలలఁ బ్రవేశము నీ కవలీలఁ జేసెదన్. 85

టీ. హరి. భీమ...శంకకున్ -భీమ=భయంకరమైన, ధామ=తేజస్సుగల, దండధర=యమునియొక్క, నిరోధనమందలి, శంకకు, నీదుహృదయము. తడంబడునేని=చలించునేని, అధ...శాలలన్ -...లేఖకన్యకా=దేవతాస్త్రీలయొక్క, విధుమణిచంద్రశాలలన్ =...యందు, ప్రవేశము, నీకు, అవలీలఁగా నొనరింతును. (స్వర్గభోగమును గల్పింతు ననుట.)

నల. భీమ...శంకకున్ -భీమధామ = భీమునిగృహమందలి, ('ధామదేహేగృహేరశ్మౌ' నానా.) దండధర = ద్వారపాలకులయొక్క, నిరోధమునందలి, శంకకు, అధ...శాలలన్ -అధరిత=విరసింపఁబడిన, చంచలా=మెఱపులయొక్క, చకచకలుగల,

అవయవములయొక్క, వ్యతిరేఖగల, 'రలయోరభేదః' అనుటచే నిట 'లేఖ' రేఖయయ్యె. కన్యకా = దమయంతియొక్క, విధుమణి చంద్రశాలలన్=చంద్రకాంతపుఁజంద్రశాలలయందు, ప్రవేశము, నీకు, అవలీలన్, చేసెదను. (దమయంతి యంతఃపురప్రవేశ మతిసులభముగఁ గలుగఁజేసెద ననుట.)

క. అనఁ బోనీఁ డితఁ డవిలం
ఘనీయుఁ డనిదానకలితఘనతర్జనుఁ డిం
కని కౌశికశాంబరినే
ర్పునఁ దడయక యధిగతావరోధుం డగుచున్. 86

టీ. హరి. అవిలంఘనీయుఁడు, అని...ర్జనుఁడు-అనిదాన = నిష్కారణముగ, కలిత=చేయఁబడిన, ఘనతర్జనుఁడు=అధికమైననిరసనముకలవాఁడు, ఇంక, అని = అనుకొని, కౌశికశాంబరినేర్పునన్-కౌశిక=విశ్వామిత్రునియొక్క, శాంబరి=మాయయొక్క, ('స్యాన్మాయాశాంబరీ' అమ.) నేర్పుచేత, తడయక, అధిగతావరోధుండు-అధిగత=పొందఁబడిన, అవరోధుఁడు=అడ్డగింపు గలవాఁడగు.

నల. ఇతఁడు=ఈఇంద్రుఁడు, అవిలంఘనీయుఁడు, అని, దాన...ర్జనుఁడు-దానముచేత, కలిత=చేయఁబడిన, ఘన=మేఘముయొక్క, తర్జనుఁడు=నిరసనముగలవాఁడు, (మిక్కిలి దాతయైనవాఁ డనుట.) ఇంక...నేర్పునన్-ఇంకని=ఇంకిపోవని, (అడఁగిపోవని యనుట.) కౌశికశాంబరి = ఇంద్రమాయయొక్క, నేర్పుచేత, అధిగతావరోధుండు-అధిగత=పొందఁబడిన, అవరోధుండు=అంతఃపురముగలవాఁడు, అగుచును.

సీ. పరమహంసాన్వయగురుసమాదిష్టవై
ఖరికన్న నధిక మై పరఁగు చునికి
వరసువర్ణాస్పదశ్రీవర్ణభామలు భజిం
పఁగఁ బ్రౌఢిమను మనుపగటుఁదనము
నేచి కడంకతో నేచందమున నైనఁ
దనుఁ గరం బలమంగఁ దలఁచుపూనిక
తనపూనినప్రతిజ్ఞ దక్క నింద్రాదుల
మనవి కైనను మాఱుమసలు చలము

తే. గలిగి విలసిల్లునమ్మహాకల్పభాస్వ
దలఘుదీప్తివహాకృతిఁ గలయఁ గాంచి
యచటఁ జిత్రాభిలక్ష్యమాణాత్ముఁ డగుచు
నమ్మహీవల్లభుఁడు నిల్చె నాక్షణమున. 87

టీ. హరి. పరమ...వైఖరికన్నఁ-పరమ=శ్రేష్ఠమైన, హంసాన్వయ = సూర్య వంశమునకు, గురువైనవసిష్ఠునిచేత, సమాదిష్ట=ఆదేశింపఁబడిన, వైఖరికంటెను, పర... భామలు-వర=శ్రేష్ఠమైన, సు=లెస్సైన, వర్ణ = కాంతిగల, అస్పృశ్యవర్ణభామలు=చండాలజాతిస్త్రీలు, భజింపఁగ, (భార్యలై కొలువఁగా ననుట.) మనుము, అను=అనియెడు, ఏఁచి=అతిశయించి, తనుఁ=తన్ను, కరంబు=మిక్కిలి, అలమంగఁ=అలముట పెట్టుటకు, ఇంద్రాదులమనవికైన = ఇంద్రుఁడు మున్నగు దేవతలు ప్రార్థన చేసినను, అమ్మహా...కృతిఁ-ఆ, మహాకల్ప=ప్రళయకాలమందలి, భాస్వత్=సూర్యునియొక్క, ('భాస్వద్వివస్వత్సప్తాశ్వ' అమ.) ఆలఘుదీప్తివంటిదీప్తిని, వహించిన, ఆకృతిగలవాని, (అత్యుగ్రుఁడైనవిశ్వామిత్రుని ననుట.) చిత్రా...త్ముఁడు-చిత్ర = ఆశ్చర్యముచేత, అభిలక్ష్యమాణమైన, ఆత్ముఁడు=హృదయముగలవాఁడు, అగుచు, నిల్చె.

నల. పర...కన్నఁ-పరమహంసాన్వయగురు = హంసవంశశ్రేష్ఠముచేత, సమాదిష్ట=చెప్పఁబడిన, వైఖరికంటెను, అధికమైన, పరఁగుచు, ఉనికి, వర...భామలు-వర=శ్రేష్ఠమైన, సువర్ణ=బంగారమునకు, అస్పృశ్య=స్పృశింపనశక్యమైన, (పొంద నసాధ్యమనుట.) వర్ణ=కాంతిగల, భామలు=స్త్రీలు, భజింపఁ=కొలువఁగా, ప్రౌఢిమను=ప్రౌఢతనముతో, మనుపగటుఁదనము-మనుచుండెడు, పగటుఁదనము=లావణ్యము కలిగియుండుటయును, ఏచి=పూనుకొని, తనుఁ=తన్ను, కరంబు+అలమంగఁ = చెట్టపట్టుటకు, (పెండ్లాడుట కనుట.)ఇంద్రాదులమనవికైనను, (ఇంద్రుఁడు మున్నగువారియొక్క ప్రార్థనమునకైనప్పటికి ననుట.) అమ్మహా...కృతిఁ-ఆ+మహాకల్ప = అతిశయాలంకారమైన, భాస్వత్=ప్రకాశించుచుండెడు, అలఘు=తక్కువకాని, దీప్తి=కాంతిని, వహ=వహించిన, ఆకృతిఁ=ఆకారముగల దమయంతిని, చిత్రాభిలక్ష్యమాణాత్ముఁడు-చిత్ర=చిత్తరువునందు, అభిలక్ష్యమాణ = చూడఁబడుచున్న, ఆత్ముఁడు = శరీరముగలవాఁడు, ('ఆత్మా యత్నధృతిర్బుద్ధి స్వభావపరమాత్మసు, జీవబుద్ధిశరీరేషు' నానా.) (చిత్రప్రతిమలనడుమ నిలిచినవాఁడై యనుట.) అగుచు, అమ్మహీవల్లభుఁడు = ఆనలుఁడు, నిల్చెను.

ఉ. అచ్చెరు వీయపూర్వవిషమాంబకుఁ డీశుచిభానుసన్నిభుం
డిచ్చటి కెట్లు వచ్చె నని యెల్లరు గన్గొన రామహర్షి భా
వోచ్ఛ్రితరస్థితిఁ నృపకులోదధిపూర్ణశశాంకుఁ బల్కె శుం
భచ్చతురోక్తి [1]వైఖరుల మారుతభోజనలీల మించఁగన్. 88

1 వైఖరులు మారుతభోజనలీలఁ దెల్పఁగఁ.

టీక. హరి. ఈయపూర్వ విషమాంబకుఁడు=ఈయపూర్వత్రినేత్రుఁడు, ఈశుచి భానుసన్నిభుండు-శుచి=అగ్నితోడను, ('శుచిరప్పిత్త' అమ.) భాను=సూర్యునితోడను, ('భానుర్హంసస్సహస్రాంశుః' అమ.) సన్నిభుండు=సమానుఁడు, (కన్గొనన్,-రా=రాఁగా ననుట. లేక, కన్గొనన్=చూడఁగా, రామహర్షి=విశ్వామిత్రుఁడు అనిగాను) మహర్షి= విశ్వామిత్రుఁడు, మారుతభోజనలీల-మారుతభోజన=గాలి మేపరులగు సర్పములయొక్క, లీల, మించఁగాన్, (భయంకరమైనరీతి చే ననుట.) నృపకులోదధిపూర్ణశశాంకునిన్= ఆరాజకులవార్థి చంద్రుఁ డగుహరిశ్చంద్రుని గూర్చి.

నల. ఈయపూర్వవిషమాంబకుఁడు = ఈనూతన మన్మథుఁడు, ఈశుచిభానుసన్ని భుఁడు=ఈచంద్రసమానుఁడు ('విధుస్సుధాంశుశ్శుభ్రాంశు' అమ.) ఎల్లరున్=అందఱు ను, కన్గొనన్=చూడఁగా, ఇచ్చటికి = ఈయంతఃపురమునకు, ఎట్లువచ్చెన్ = ఏతీరున వచ్చెను. అని, రామ=దమయంతి, హర్షి...స్థితిన్-హర్షి=హర్షముగల, భావ=భావ ముయొక్క, ఉచ్చతరస్థితిన్=అత్యంతౌన్నత్యముచేత, మారుతభోజనలీల-మారుత= దేవతాసంబంధమైన, భోజన=ఆహారముయొక్క, (అనఁగా నమృతముయొక్క,) లీల, మించఁగాన్, నృపకులోదధిపూర్ణశశాంకునిన్=ఆనలమహారాజును గూర్చి.

చ. ఖరకిరణాతపంబుఁ బెనుగాలియునుం జొరరానిమద్గురు
స్థిరభవనప్రదేశ మొకచీరికినిం గొన కెట్లు సొచ్చితీ
వరయ ననూనదర్పక! తదంతరసంతతరక్షణోన్మిష
త్తరులఁ బరాభవించిన యుదగ్రబలోద్ధతి కేమి చెప్పుదున్. 89

టీక. హరి. ఖరకిరణాతపంబున్ = సూర్యకిరణములయొక్క వేఁడిమియును పెనుగాలియు, చొరరాని, మద్గురు...దేశము-మత్=నాయొక్క, గురు=గొప్పదియైన, స్థిరమైన, భ=కాంతిగల, వనప్రదేశమును, చీరికినిగొనక = లక్ష్యపెట్టక, ఎట్లుచొచ్చి తివి? అనూనదర్పక=అధికమైన దర్పముగలవాఁడా! తదం...రులన్-తదంతర=ఆవనాం తరమందు, సంతతరక్షణముచేత, ఉన్మిషత్=ప్రకాశించుచుండెడు, తరులన్=వృక్షము లను, పరాభవించిన...ద్ధతికి-పరాభవించిన = చెఱచిన, ఉదగ్రులైన, బల = సేనల యొక్క, ('బలంసైన్యం, చక్రం చానీకమస్త్రియామ్' అమ.) ఉద్ధతికి=గర్వమునకు, ఏమి చెప్పుదును=ఏమందును.

నల. చొరరానిమద్గురు...దేశము-మద్గురు=నాతండ్రియొక్క, స్థిరమైన, భవన అనూనదర్పక! (రూపమున మన్మథునికన్నఁ దక్కువకాని ఓ నలుఁడా! తదం...త్తరులన్-తదంతర=ఆభవనాంతరముయొక్క, సంతతరక్షణమందు,

ఉన్మిష త్తరులన్=మిగులజాగరూకులైన వారిని, పరా...ద్ధతికి-పరాభవించిన = అవమానపఱచిన, ఉదగ్ర బలముయొక్క, ఉద్ధతికి, ఏమి చెప్పుదును ?

తే. ఇట్టినీచందములు వింత లెన్న నేల ?
సాధునైశ్చల్యహృత్సారస ! వివరింపు
భావ మిగు రెత్త నీస్వరూప మతిరమ్య
యువతుల మదీయసంక్షోభముడుగుఁ గాని. 90

టీక. హరి. సాధు...త్సార - సాధు=సాధువులయొక్క, నైశ్చల్య=నిలుకడను, హృత్=హరించుచుండెడు, సార=బలముగలవాఁడా! చవిన్=చవిచేత, (ప్రేమతో ననుట. 'సవి' యనుపదము నందలి 'స' కారము "గసడదవా స్స్యుః ప్రథమామాత్రాదాత్మాన్మదోర్విసైవై తే" అను నాంధ్రశబ్దచింతామణి సూత్రముచేత 'చకారమున' కాదేశము.) ఈస్వరూప మతిరమ్యయువతులన్ = ఈస్వరూపముచేతను, మతిచేతను, రమ్య=మనోహారిణులైన, యువతులన్=స్త్రీలను, (చండాలస్త్రీల ననుట.)

నల. సాధు...రస-సాధు=లెస్సయగు, నైశ్చల్యముగల, హృత్సారస=హృదయకమలముగలవాఁడా! నీస్వరూపము(ను) వివరింపు(ము). అతిరమ్యయువతుల-అతిరమ్య=మిగులసొగసుగల, యువ=ప్రాయంపుబురుషుల 'వయస్థస్తరుణోయువా' అమ,) తుల=సాదృశ్యముగాఁగలవాఁడా! మన్మథాదులతో సరిపోలినవాఁడా యనుట.)

మ. నవలావణ్యవిలాసధన్యసురకన్యావీతవృత్రారిపు
త్రవిభూతిక్షణదాభిరామతరతారాఖేలదూరీకృత
చ్ఛవిసంపూర్ణవిభావరీ విటునియోజ న్పొల్చె దవ్యాజవై
భవ! యస్మత్కృతచిత్రసృష్టి దయితాప్తత్వంబుతో నావుడున్.

టీక. హరి. అస్మ...బుతో-అస్మత్కృతమైన, చిత్రసృష్టి = విచిత్రసృజనముగల, దయితా=నాయికలయొక్క, ఆప్తత్వంబుతో=ప్రాప్తితో (నేను సృజించిన చండాలకన్యలను గూడినవాఁడవై యనుట), పొల్చెదు=విహరింపఁగలవు. అవ్యాజవైభవ (సంబుద్ధి.)

నల. నవ...విభూతిన్-నవలావణ్యముయొక్క, విలాసముచేత, ధన్యలైన,సురకన్యలచేత. వీత=పరివృతుఁడైన, వృత్రారిపుత్ర=జయంతునియొక్క, విభూతిన్=ఐశ్వర్యముచేతను, (జయంతునియొక్క సౌందర్యమువంటి సౌందర్యముచేత ననుట.) క్షణదా...యోజన్-క్షణదా=రాత్రియందు, ('త్రియామాక్షణదాక్షపా' అమ.) అభిరామతర=మిగుల మనోహరములైన, తారా=నక్షత్రములతో, ఖేలత్=క్రీడించుచున్నవాఁడై, ఊరీకృతచ్ఛవి=వంగీకృతమైన దీప్తిగల, సంపూర్ణవిభావరీవిటునియోజన్=పూ

ర్ణచంద్రునివలెను, ('విభావరీ తమస్వి న్యారజనీ యామినీతమీ' అమ.) పొల్చెదు=ఒప్పుచున్నాఁడవు. అవ్యాజవైభవ=నిక్కమైన విభవముగలవాఁడా! అస్మ...తో-అస్మత్=నాయొక్క, కృత=చేయఁబడిన, చిత్రసృష్టిగల, దయితా=స్త్రీలయొక్క, (ప్రతిమారూపిణులైన స్త్రీలయొక్క యనుట.) ఆ ప్తత్వంబుతో=సంప్రాప్తితో, (చిత్రప్రతిమలలో నిలిచినవాఁడవై యనుట.) పొల్చెదని యన్వయము. ప్రతిమవలె నిశ్చేష్టుఁడై తన్నుఁ జూచు. నలునితో నిట్లు దమయంతి పలికెనని భావము.)

తే. అధిపుఁడను లోకపతులాసనాభిరూప్య
 వినుతవిస్ఫూర్తి నినువేఁడ ననుపమితబు
 తో క్తిధన్య! నీశరణంబు నొందినాఁడ
 బ్రోవు నాకుల ముదితకారుణ్యమహిమ. 92

టీక. హరి. అధిపుఁడు=హరిశ్చంద్రుఁడు, అనున్=చెప్పున, లోక...విస్ఫూర్తిన్-లోకప=లోకపాలకులతోడ, తులయందు, ఆసన=ఉండుటయొక్క, ఆభిరూప్య=ఒప్పిదముయొక్క, వినుతమైన, విస్ఫూర్తిని, నిన్ను, వేఁడను. (దేవతలతోఁ దులఁదూఁగఁదగినమాహాత్మ్యము నొసంగఁ గోరువాఁడఁ గా ననుట.) అను...ధన్య-అనుపమిత=ఉపమానరహితమైన, ఋుతోక్తి=సత్యవచనములయందు, ధన్యుఁడై నవాఁడా! (అమోఘవాక్కులు గలవారలలో శ్రేష్ఠుఁడు. అనఁగా ఋుషిశ్రేష్ఠుఁ డనుట.) ('సత్యం తథ్య మృతం సమ్యక్' 'ఋుషయస్సత్య వచసః' అమ.) నాకులము, ప్రోవు(ము), ఉదితకారుణ్యమహిమ(న్)=మాతంగకన్యలసంబంధమున, నన్నుఁ గులభ్రష్టుని జేయకు మని భావము.

నల. అధిపుఁడను=రాజను, లోకపతులు=దిక్పాలకులు, ఆసన్=ఆశచేత, అభిరూప్యవినుతవిస్ఫూర్తిన్ - ఆభిరూప్య=సౌందర్యముయొక్క, వినుతమైన, విస్ఫూర్తిగల, నిన్ను, వేఁడుటకు, అనుపన్=పంపఁగా, మితఋుతోక్తిధన్య! (ఇది దమయంతీసంబోధనము.) నీశరణంబున్=నీగృహమును, ('శరణంగృహరక్షిత్రోః' అమ.) ముదిత=ఓదమయంతీ! కారుణ్యమహిమ(న్), ప్రోవు(ము) అని యన్వయము.

చ. హరిపద మాక్రమించెదొ హుతాశనతాపముఁ జల్లఁజేసెదో
 యరుణజుమ్రొక్కుఁ గాంచెదొ జలాధిపునిం గనుసన్నఁ ద్రిప్పెదో
 యరయఁగ నేమి నీమదిఁ బ్రయత్నముఁ దెల్పుము నీస్వరూపవై
 ఖరిఁ గన యోగ్యులాఘునులుగాక ధరన్నరమాత్రు లర్హులే. 93

టీక. హరి. హరిపదము=స్వర్గము, (న న్నిట్టి నీచకృత్యమునకు లోఁజేసి నీ వేమి సాధింపఁ దలఁచితి వని ఫలితార్థము. లేదా, నన్నునణఁచు ప్రయత్న మింద్రాదుల నణఁచు యత్నముగఁ జేయుచున్నావా యని భావము.)

నల. హరిపదము=ఇంద్రపదమును, హుతాశనతాపము=అగ్నియొక్క విరహతాపమును, అరుణజుమ్రొక్కు=యమునియొక్క మ్రొక్కు, జలాధిపునిన్=వరుణుని. (వీరిలో నేరిని వరించెద ననుట.)

చ. అనవరసద్గుణౌఘవిశదాశయవామవివేకసన్మణీ
ఖనియనురంజితార్యనయగౌరవ నీ విబుధాన్వయాగ్రణీ
వినుతమహత్త్వ మెంత పృథివీజనమాత్రవిభూతి గాంచు నే
నన మఱి యెంత యేల యిటులాడెదు చాలు నయోగ్యయోజనల్.

టీక. హరి. అన...దాశ !-అనవర=శ్రేష్ఠమైన, సద్గుణసమూహము చేత, విశదములైన, ఆశ=దిక్కులుగలవాఁడా! అహమ...ఖని-అవామ=అవక్రమైన, ('వామావర్గ్ప్రతీపౌద్వౌ' అమ.) వివేకమనెడు, సన్మణికి, ఖని=ఆకరమైనవాఁడా! అనురం... గౌరవ !-అనురంజిత=రంజింపఁ జేయఁబడిన, ఆర్య = పెద్దలుగల, నయగౌరవముగలవాఁడా! విబుధాన్వయాగ్రణీ! = బ్రహ్మవంశశ్రేష్ఠుఁ డైనవాఁడా! విశ్వామిత్రసంబోధనములు. నీ=నీయొక్క, వినుతమైన మహత్త్వము ఎంత, పృథివీజనమాత్ర=మనుష్యమాత్రమైన, విభూతిని.

నల. అన(న్)=ఇట్లనిచెప్పఁగా, వరసద్గుణౌఘ! విశదాశయ-విశదమైన, ఆశయ=హృదయము, (తలంపు) కలయది. ('అభిప్రాయశ్ఛంద ఆశయః' అమ.) వివేకసన్మణీఖనియు నగు, వామ = వనిత, (దమయంతి, కర్త.) అనున్, రంజి... గౌరవనీవి-రంజిత=సంతోషపెట్టఁబడిన, ఆర్యులుగల, నయగౌరవ=నయాతిశయమే, నీవి=మూలధనముగాఁ గలవాఁడా! ('నీవీపరిపణోమూలధనమ్' అమ.) సంబుద్ధి. బుధా...మహత్త్వము-బుధాన్వయాగ్రణీ=దేవతలయొక్క వినుతమైన, మహత్త్వము ఎంత?

వ. అనిన జితేంద్రియుం డిట్లనియె. 95

టీక. హరి. జితేంద్రియుండు=ఇంద్రియములను జయించిన విశ్వామిత్రుఁడు.

నల. జితేంద్రియుండు=ఇంద్రియముల చేత, జయింపఁబడిన నలుఁడు.

సీ. సనకాదిమునిమోహజనకాహిరిపుగేహ
కనకాసనారోహగౌరవంబు
నవనానుగుణమందపవనానుగతనంద
నవనాధికానందవివలనంబు
ఘనదీధితికలాపఘనదీజలఖగాప
ఘనదీపితద్వీపగతివిభూతి

యమరీభుజవిచాలిచమరీజవికచాలి
సమరీతికకచాలిచారుమహిమ
తే. నరతనువుతోనెసురవరనగరమహిత
బహుతరైశ్వర్యధుర్యులు ప్రస్తుతింపఁ
గాంచు టొప్పదె నామాట మించెనేని
నీకు నీవైభవము నిల్చుటే కడింది. 96

రెంటను సమానము.——

టీ. సనకా... గౌరవంబు = సనకాదిమునులకు మోహజనకమైన, అహిరిపు= వృత్రాసురునికి శత్రువైన యింద్రునియొక్క ('సర్వేవృత్రాసురేఽప్యహిః' విశ్వ.) గేహ= గృహమందలి, కనకాసన=బంగారు పీఠముయొక్క, ఆరోహ=ఎక్కుటయందు, గౌరవంబును, నవనా...వలనంబు-నవనానుగుణ=స్తోత్రానురూపమైన, మందపవన=మలయమారుతముయొక్క, అనుగత = ప్రసరణముగల నందనవనముయొక్క అధికానందముగల, వివలనంబు=విహారమును, ఘన...విభూతి-ఘనదీధితి = అధికకాంతియే, కలాప = ఆభరణముగాఁగల, ఖనదీ=మందాకినియందలి, జలఖగ=నీటిపక్షులయొక్క, అపఘన= అంగములచేత దీపితములయిన, ద్వీప=సైకతద్వీపములయందలి, గతి = సంచారములయొక్క, విభూతిని, అమరీ...మహిమ-అమరీ = దేవతాస్త్రీలయొక్క భుజములమీఁదుగ, విచాలి=చలించుచున్న, చమరీజ=వింజామరలచేత, వికచ=వికసించిన, ఆలిసమరీతిక=తుమ్మెదలతోడ సమానమైనరీతిగల, కచాలి=కొప్పులయొక్క చారుమహిమను, నరతనువుతోనె=మనుష్యులశరీరముతోడనె, సుర...ధుర్యులు-సురవరనగర = ఇంద్రపట్టణమునందు మహితులైన, బహుతరైశ్వర్యధుర్యులు, ప్రస్తుతింపఁగా, కాంచుట, ఒప్పదె= తగదా? నామాట, మించెనేని=మీఱి నట్లయ్యెనా, నీకు, నీవైభవము, నిల్చుటే=నిలుటయే, కడింది=అశక్యము.

తా. హరి. నామాట విని యీమతంగస్త్రీలను వరించినచో శరీరముతోడనే స్వర్గసుఖములననుభవింపఁ జేయుదుననియు, లేనియెడ నీ వైభవము నీ కుండుట కష్టమనియు విశ్వామిత్రుఁడు హరిశ్చంద్రునితోఁ జెప్పె ననియు.

నల. నాపలు కాలకించి ఇంద్రుని వరించి యీశరీరముతోనే స్వర్గభోగములనుభవింపు మనియు, నట్లు చేయనిచో నీ కీవైభవము దక్కుట యశక్య మనియు నలుఁడు దమయంతితో నుడివె ననియు నాశయము.

మ. అనినన్ భూపతి జాతనిశ్చయముగా నమ్మేటితో నిట్లనున్
వినునాపూనిక నేల యూరకయ యుర్వీళ్లూరఁగాఁ బల్కెనా
ఘనదేవేంద్రవిభూతి యొల్ల నజరాకారత్వ మేనొల్ల నా
కు నలప్రాయము జీవనం బితరవాగ్గుంభంబు లిం కేటికిన్. 97

టీ. హరి. అనినన్=ఈతీరునఁ జెప్పఁగా, భూపతి=హరిశ్చంద్రుఁడు, జాతనిశ్చయముగా, నలప్రాయము=తృణప్రాయము.

నల. భూపతిజాత=రాజపుత్రి, దమయంతియనుట. నలప్రాయము=నలస్వరూపము.

చ. అనఘ వరప్రకర్ష దమనాంకమనూత్తమసంతతిన్ సిరుల్
దనర జనించి యందు నలధర్మపరిగ్రహభావ మిచ్చగిం
చిన నను నీగతిన్ బలుకఁ జెల్లునె యీబలితంపుఁబూనికిన్ నే
మనమున మాన నెట్లయిన మానెదఁగాని ధరిత్రి నేనియున్. 98

టీ. హరి. అనఘ వరప్రకర్ష! దమనాంక-దమన=దాంతియే, అంక = చిహ్నముగాఁ గలవాఁడా! (విశ్వామిత్రునికి సంబుద్ధులు) మనూత్తమసంతతిన్-మను=వైవస్వతమనువుయొక్క, ఉత్తమసంతతిన్=ఉత్తమకులమందు, ('సంతతి ర్గోత్రజనన' అమ.) అందున్=ఆవంశమునందును, అలధర్మపరిగ్రహభావమున్-అల = ఆ, ధర్మపరిగ్రహ=ధర్మపత్నీపరిగ్రహణమందలి, భావము=హృదయము, ధరిత్రి నేనియున్=భూమినైనను, మానెదఁగాని=విడిచెదనుగాని, రాజ్యమునైనను విడిచెదనుగాని, నాబలితమైన పూనికను మాన ననుట.

నల. అనఘ...సంతతిన్-అనఘమైన=వరప్రకర్షముగల, దమనాంక = దమనుఁడను పేరిటిబుషియొక్క, మనూత్తమ=మంత్రశ్రేష్ఠములయొక్క, సంతతిన్=సంఘముచేత, నలభావ...మున్-నలునికి, ధర్మపరిగ్రహభావమున్=ధర్మపత్నినగుటను, ('పత్నీపరిజనాదానమూలశాపాః పరిగ్రహాః' అమ.) ధరిత్రి నేనియున్=భూలోకము నైనను, మానెదఁగాని=విడిచెదనుగాని. (శరీరత్యాగ మొనర్చి యీలోకమునైన విడిచెదనుగాని, నాపట్టును వదల ననుట.)

మ. అని నానాశ్రుతరంగసంకలితవాక్యావృత్తిఁ బాటింప నే
ర్పున నాతం డది యాలకించి యధికారుణ్యోదయాలోలలో
చనుఁడై నీతి సడల్చి యాత్మసముదంచత్కార్యమాత్రాదరం
బొనరన్ మానసభూమహాగ్రహవిశేషోదగ్రుఁడై యిట్లనున్. 99

టీ. హరి. అని, నానా...వృత్తిన్-నానా=సమస్తములైన, శ్రుత=శాస్త్రములనెడు, ('శ్రుతంశాస్త్రావధృతయోః.' అమ.) రంగమందు, సంకలిత=సమ్యక్కలితము

లైన, వాక్యములయొక్క, ఆవృత్తిని, పాటింపక=ఆదరింపఁగా, (ధర్మముఁదప్పి నడువరాదని శాస్త్రోక్తులు పలుకఁగా ననుట.) అధి...లోచనుఁడు-అధికమైన, ఆరుణ్య=రక్తిమయొక్క ఉదయముచేత, ఆలోల=అంతటఁ జలించుచుండెడు, లోచనములుగలవాఁడు, ఐ, మానస...దగ్రుఁడు - మానస=మనస్సునందు, భూ=పుట్టిన, మహత్=అధికమైన, ఆగ్రహవిశేషముచేత, ఉదగ్రుఁడు, ఐ.

నల. నానా...వృత్తిక్-నానా=అనేకములైన, అశ్రుతరంగ=కన్నీటిపరంపరలతో, ('అశ్రు నేత్రాంబు' అమ.) సంకలిత=కూడిన, వాక్యములయొక్క, ఆవృత్తిని, ఆతండు=ఆనలుఁడు, అధి...లోచనుఁడు-అధి=అధికమైన, కారుణ్యోదయముచేత, ఆలోల=నిశ్చలమైన, లోచనుఁడు=నేత్రములుగలవాఁడు, ఐ, మానస...దగ్రుఁడు-మానసభూ=మన్మథుఁడనెడు, మహత్=గొప్పదగు, గ్రహవిశేష=భూతవిశేషముచేత, ఉదగ్రుఁడు, ఐ=మన్మథపరాధీనుఁడై యనుట.

చ. మతకము లేల చాలు నిఁక మాటికొనంగ నలుండ నే మహో
న్నతి నిను వేఁడెదన్ బహుగుణ స్తవనీయధరార్పణంబుచే
నతిచరితార్థుఁ జేయు మని యప్పుడ తద్ధృతిఁ గాంచి కాంచె న
య్యతివిబుధేంద్రుఁ డింద్రకలితార్థపరిచ్యుతిచింత నాత్మలోన్. 100

టీ. హరి. కనలు=కోపము, ఉండఁగా, బహుగుణ స్తవనీయ! (హరిశ్చంద్రసంబోధనము.) ధరార్పణంబుచేన్=భూమినొసంగుటచేత, అయ్యతివిబుధేంద్రుఁడు=ఆమునీశ్వరుఁడు, ఇంద్ర...చింతన్-ఇంద్రునితో, కలిత = చేయఁబడిన, అర్థ=ప్రయోజనముయొక్క, పరిచ్యుతి=చెడుటయందలి, చింతను (ఇంద్రునితోఁ దాఁ బలికిన యర్థమునకు హాని వచ్చె నని చింత నొందె ననుట.)

నల. మతకములు=మాయలు, మాటికొనంగ=మఱుఁగుపఱచుకొనఁగా, ఏన్ = నేను, నలుండన్=నలుఁడను, బహుగుణ స్తవ! దమయంతీసంబోధనము. నీయధరార్పణంబుచే, తద్ధృతిన్=ఆదమయంతీసంతోషమును, అయ్యతివిబుధేంద్రుఁడు-ఆ, అతివిబుధేంద్రుఁడు = ఇంద్రునతిక్రమించిన నలుఁడు, ఇంద్ర...చింతన్-ఇంద్రునియొక్క, కలితమైన, అర్థ=ప్రయోజనముయొక్క, ('అర్థోఽభిధేయరైవస్తుప్రయోజననివృత్తిషు' అమ.) పరిచ్యుతి=చెడుటయందలి, చింతను, కాంచెన్=పొందెను.

తే. అపుడు తడయక యవనికాంతానుషక్తి
నిలిచినవలాహితాద్భుతోజ్జ్వలత రాత్మఁ
గాంచి సన్మిత్రకులమహాకాంతమణి హృ
దంతరచలాచలస్థితి నధిగమించి. 101

టీ. హరి. అవనికాంతానుషక్తిన్ - అవనికాంతా=భూకాంతయందలి, అనుషక్తిన్=ఆసక్తిచేత, నిలిచిన...రాత్మున్=నిలిచినట్టి, వలాహిత=బలాహితునియొక్క, ('వబయోరభేదః') అద్భుతమై, ఉజ్జ్వలతరమైన, ఆత్మ గలవానిని, (విశ్వామిత్రునను ట.) సన్మిత్ర...మణి-సత్=శ్రేష్ఠమైన, మిత్రకుల=సూర్యవంశమునందలి మహీకాంతులలో, మణి = శ్రేష్ఠుఁడైన హరిశ్చంద్రుఁడు, హృ...స్థితిన్-హృదంతరమందు, చలాచల = మిక్కిలి చలించుచున్న, స్థితిని, అధిగమించి=పొంది.

నల. యవని...షక్తిన్-యవనికా=తెరయొక్క, అంత=అంతరముయొక్క, అనుషక్తిన్=సంసక్తిచేత, నిలిచి, నవలా=దమయంతి, కర్త. హితా...తాత్మున్=హితమును, అద్భుతమును, ఉజ్జ్వలతర=మిగులఁబ్రకాశమానమునైన, ఆత్మున్=శరీరముగలిగినవానిని, స...స్థితిన్-సత్=నక్షత్రములకు మిత్రుఁడైన చంద్రునియొక్క కులముగల, మహీకాంతమణి=రాజశ్రేష్ఠుఁడగు నలునియొక్క, హృదంతరమునందలి, చలాచల = మిక్కిలి చలించిన, స్థితిని=నిలుకడను, అధిగమించి=తెలిసి.

చ. అనుపమవృత్తి నాత్మపరమాప్తముఖంబున మున్ను విన్నయే
పును గలలోనఁ గాంచినయపూర్వపురూపును నంతకన్న మిం
చునఁ దనరారుకట్టెదుటిచూపును బైపయి నద్భుతప్రగుం
భనము మనంబునం బెనుపఁ బల్కె ననుంగువెలందిపల్కులన్. 102

టీ. హరి. వెలందిపల్కులన్=ప్రసన్నములైనవాక్యములతో.

నల. కలన్=కళను, లోనన్=లోపల, అనుంగువెలంది పల్కులన్=ప్రియసఖుద్వారా పలికెనని భావము.

సీ. పుడమి నీ వేలనీయెడ మఱి యున్నదే
వేఱొక్కగతి సారె వెగడుపఱచి
తలఁపు లారసిచూడ వల దూరక యనిర
తమునీశ మజ్జీవితంబు భవద
ధీనంబు సత్కృపాదృష్టి నాపై నింపు
మన విని యమ్మేటియలివిముక్త
దాక్షిణ్యుఁ డై కటా తలఁతురు సత్యాత్ముఁ
డనుచు ననుదినంబు నధికమోహ

తే. శీలునిన్ మృషలిట్లు కౌశికునియందుఁ
దగునె సత్కీర్తికై సమస్తమును నొసఁగు

పుణ్యుల గణింప మఱచితి బుద్ధి ననిన
మనమునఁ జలింపకుండె నయ్యనఘుఁ డపుడు. 103

టీ. హరి. పుడమిన్, నీవేలనియెడ=నీ వేలనిస్థలము, మఱి, ఉన్నదే = కలదా? అనిరత=ప్రీతి లేనివాఁడా! (వస్తుప్రీతి లేనివాఁ డనుట.) మునీశ! సంబుద్ధులు. అష్మేటి యతి, సత్యాత్ముఁడు = సత్యహృదయుఁడు, అనుచు, మోహాశీలుఁడగు, నిన్ = నిన్ను, (తలంతు రని యన్వయము.) మృషలు=అబద్ధములు, కౌశికునియందు=విశ్వామిత్రునివిష యమున, తగునె=యుక్తమా! (విశ్వామిత్రుఁడ నగునాతోడఁ బోంకఁదగునా) మఱచితి=మఱచితివి. అనినన్=చెప్పఁగా, అయ్యనఘుఁడు=ఆమహాత్ముఁ డగుహరిశ్చంద్రుఁడు, అపుడు. ముందఱిపద్యముతో నన్వయము.

నల. పుడమిన్=భూమియందు, నీవు, ఏలనియెడన్ = ఏలుకొననిచో (నన్ను నీవు వివాహ మాడనిచో ననుట.) వేఱొక్కగతి, ఉన్నదా? ఊరకయ, నిరతమున్= ఎల్లప్పుడును, ఈశ! సంబుద్ధి. అష్మేటి = ఆనలుఁడు, అతివిముక్తదాక్షిణ్యుఁడై, అధిక మోహాశీలునిన్, నను=నన్ను, సత్యాత్ముఁడు=సతియందు మనస్సుగలవాఁడు, స్త్రైణబుద్ధి గలవాఁ డనుట. అనుచు, తలఁతు రని పై పద్యముతో నన్వయము. కౌశికునియందు= ఇంద్రునియందు, మఱచితిన్ =మఱచిపోయితిని, అని, నమనమున = నమ్రతతో, చలింపకుండెను=చింతచేఁ దలవంచుకొని యుండె ననుట.

తే. సమధిక ప్రభావగణితచంద్రమతిజ
గన్నుతాకృతికలహంసగమనలీల
నరుగుదెంచి వసుంధరావరపురంద
రాత్మజోత్సాహ మెసఁగ ని ట్లనియె నెలమి. 104

టీ. హరి. సమధిక...గణిత-సమధికమైన, ప్రభావముచేత, గణిత = ఎన్నికోఁ బడినదియు, జగన్నుతాకృతి, కలహంసగమనయు నగుచంద్రమతి, కర్త. వసుంధరా... త్సాహము-వసుంధరావరపురందర=హరిశ్చంద్రునియొక్క, ఆత్మయందు, జ = పుట్టిన, ఉత్సాహము, ఎసఁగన్=అతిశయింపఁగా, ఎలమిన్, ఇ ట్లనియెను.

నల. సమ...చంద్రము-సమధికమైన, ప్రభ=కాంతిచేత, అవగణిత=నిరసింపఁ బడిన, చంద్రము=చంద్రుఁడుగలదియును, అతిజగన్నుతాకృతియును, నగు కలహంస, ఇది కర్త. వసుంధరా...త్సాహము-వసుంధరావరపురందర = రాజేంద్రునియొక్క, ఆత్మజ=కొమార్తెయగు దమయంతియొక్క, ఉత్సాహము.

చ. తెలుపనె మున్నుగాఁ ద్రిజగతీనుతసత్యవతంస సద్గుణో
జ్జ్వల భవదీయదివ్యనుతిశాలినితాంతశుభాంగలక్ష్మి కీ

యలఘుఁడు యోగ్యుఁ డక్షయమహాసుకృతోన్నతి కిమ్ము చాలుని
కలఁక యనంతవిఘ్నములకల్మి తిరం బని యెన్న నేటికిన్. 105

టీ. హరి. త్రిజ...తంస-త్రిజగతీనుతమైన, సత్యము, వతంస=భూషణముగాఁ గలవాఁడా! సద్గుణోజ్జ్వల! = మంచిగుణములచేత నొప్పినవాఁడా! భవ...లక్ష్మికి-భవదీయ=నీసంబంధమైనదియు, దివ్య=దేవతలయొక్క, నుతి=స్తోత్రముచేత, శాలి = ఒప్పెడిదియు, నితాంతశుభ = మిక్కిలి శోభనకరములైన, అంగలక్ష్మికి = రాజ్యలక్ష్మికి, యోగ్యుఁడు, అక్ష...న్నతికిన్-అక్షయమై, అధికమైన, సుకృతౌన్నత్యమునకును, ఇమ్ము=దానముచేయుము. అనంతవిఘ్నములకల్మి=అనేకవిఘ్నములతోఁ గూడిన సంపద, తిరంబని=స్థిరంబని, సుకృతోన్నతికనుచోఁ జతుర్థికిషష్ఠి. లక్షణము.—క. "నెలకొని తఱుచుఁ జతుర్థికి, నలవడఁగా షష్ఠివచ్చునహిపతిశయనా!" (కవిచింతామణి.) 'అనంత విఘ్నములకల్మి' అంతర్గతబహువ్రీహి.

నల. త్రిజ...తంస-త్రిజగతీనుతలైన, సతీ=పతివ్రతలయందు, అవతంస=శ్రేష్ఠమైనదానా!, సద్గుణోజ్జ్వల, దమయంతీసంబోధనములు. భవ...లక్ష్మికి, (నీయవయవ సౌందర్యసంపద కనుట.) మహా...తికి, ఇమ్ము=ఉనికిపట్టు, అనంతవిఘ్నములకల్మి=పెక్కువిఘ్నములుకలుగుట, తిరంబు, అని. (ఇందులకుఁ బెక్కువిఘ్నములు కలిగె నని చింత వల దనుట.)

క. వనజభవునాజ్ఞ యవిలం
ఘనీయ మిఁక సంశయింపఁగా వలదు సుమీ!
యని తెలిపి మఱియు హితమతిఁ
దనుఁ గనుఁగొని యలరు ధరణిధవుతో ననియెన్. 106

హరి. సుగమము.

టీ. నల. వనజభవునాజ్ఞ = బ్రహ్మకట్టడ, బ్రహ్మవాహన మైనయాహంసము తాను బ్రహ్మనుగూర్చి "నలుని కెవ్వతె ప్రేయసి కాఁగల" దని యడుగఁగా నాబ్రహ్మ "దమయంతి" యని చెప్పి నటులు దమయంతితో నీహంసము చెప్పె నని నైషధ గాథ. అది యిట ననుసంధింపఁబడినది. ఆకారణముననే యిట వనజభవునాజ్ఞ యని చెప్పఁబడియె.

ఉ. మెత్తురు నీగుణార్జవసమృద్ధియు శుద్ధియు వేల్పు లాత్మలో
నిత్తఱిఁ జింత మానుము దమీహితపూర్తి ఘటిల్లఁ జేసి లో
కోత్తరకీర్తి రామనుమహోన్నతిఁ జెందు [1]మనంబులోన నా
నుత్తల మింతయుం బొరయ కుత్సుకుఁ డయ్యె నృపాలుఁ డెంతయున్.

---

1 మనన్ మనంబులో.

టీ. హరి. దమిహితపూర్తిన్-దమి=విశ్వామిత్రునియొక్క, ఈహిత=ఇష్టార్థముయొక్క ('ఇచ్ఛా కాంక్షా స్పృహేహా తృట్' అమ.) పూర్తి=పరిపూర్తిని, లోకోత్తరకీర్తి=లోకాతిశయమైనయశస్సు, రాన్=రాఁగా, (మను=మనుము,) మహోన్నతిన్, మనుమహోన్నతిన్ = మనువుయొక్క, మహోన్నతివంటిమహోన్నతి ననియు నన్వయింప నగు.

నల. ముదము=హర్షము, ఈహితపూర్తిచేత, లోకోత్తరకీర్తి. సంబుద్ధి. రామను=దమయంతిని.

వ. ఆయెడ నాఖండలాదిలోకపాలకు లమ్మధ్యమలోకపాలు నఖిలలోకస్తుత్యప్రతిజ్ఞాసంవిధానంబుఁ జూడఁ దోడన నేతెంచి తదీయధైర్యంబును దదేకాయత్తచిత్త యగునమ్మత్తకాశినియుచిత[1]రచితవచనచాతుర్యంబును గాంచి యమందానందకందళితరంగితాంతరంగు లై సంప్రాప్తసౌమనస్యసర్వసర్వంసహాధీశ్వరసహితంబుగా మహోజ్జ్వలఘనమార్గంబు నలంకరించి యననుకరణీయకరణానుభావనలతానిబంధనబంధురాత్మకత్వంబునఁ గల్యాణకల్పితవిమానంబులఁ బ్రకాశించి రనంతరంబ నిరంతరోత్సాహంబున నతిశుద్ధాంతస్థితి యై యనంతవైభవప్రతిపాదనోచితవేషంబున నచ్చక్రవర్తియు నచ్చటివియచ్చరుల కచ్చెరువుగా విలసిల్ల నాశుభప్రదేశం బపారచారుచటులవాచాప్రపంచితవాచాలితం బయ్యె నప్పుడు.

టీ. హరి. సంప్రాప్త...సహితంబుగా - సంప్రాప్తమైన, సౌమనస్య = దేవత్వముగల, సర్వసర్వంసహాధీశ్వర = సకలరాజులతో, (రణనిహతులై దేవత్వము నొంది స్వర్గసుఖంబుల ననుభవించు రాజులతో ననుట.) సహితంబుగా, మహో...మార్గంబున్ - మహోజ్జ్వల=మిక్కిలి ప్రకాశమానమైన, ఘనమార్గంబున్=ఆకాశంబును, అనను...త్వంబునన్ - అననుకరణీయ=అనుకరింపఁగూడని, కరణ=ఇంద్రియములయొక్క, అనుభావనమనెడు, లతా=తీఁగలయొక్క, నిబంధనముచేత, బంధురమైన, ఆత్మకత్వంబున=మనసుగల్గుటచేత, (ఏకాగ్రచిత్తులై యనుట.) కల్యాణ...విమానంబులన్=కాంచనరచిత విమానంబులయందు, అతిశుద్ధాంతస్స్థితి యై - అతిశుద్ధ = మిగులఁబరిశుద్ధమైన, అంతస్స్థితియై=అంతరంగస్థితిగలవాఁడై, అనంత...వేషంబునన్-అనంతమైన, వైభవ=రాజ్యవైభవముయొక్క, ప్రతిపాదన=దానమునకు, ('విశ్రాణనం వితరణం స్పర్శనం ప్రతిపాదనమ్' అమ.) ఉచితమైన, వేషముచేత, అచ్చక్రవర్తియు=ఆహరిశ్చంద్రుఁడును,

1 వచనరచనా.

నల. సంప్రాప్త...తంబుగాఁ(న్)-సంప్రాప్త=పొందఁబడిన, సౌమనస్య=సౌహార్ద ముగల, సర్వసర్వంసహాధీశ్వరసహితంబుగన్ = సమస్తరాజులతోఁగూడ, మహోజ్జ్వల ఘనమార్గంబు(న్)-మహ=స్వయంవరోత్సవముచేత,ఉజ్జ్వలమై, ఘనమైన,మార్గంబున్ =రాజమార్గమును, అనను...త్వంబునన్-అననుకరణీయ=అనుకరింపశక్యంబుగాని, కర ణ=శరీరముయొక్క, అనుభావ=రూపాతిశయముగల, నలతా=నలభావముయొక్క నిబంధ=సంబంధముచేత, బంధుర=రమ్యమైన ('మరాళేబంధురఃపుంసి త్రిషుస్యాన్నదు రమ్యయోః' నానా.) ఆత్మకత్వంబునన్ = దేహములుగలవార లగుటచేత, కల్యాణ కల్పిత విమానంబులన్-కల్యాణకల్పిత=శుభకల్పితములైన, విమానంబులయందు, అతి శుద్ధాంతస్థితి-అతి+శుద్ధాంతస్థితి=అంతఃపురస్థితి నతిక్రమించినవాఁడై, ('శుద్ధాంతశ్చా వరోధశ్చ' అమ.) అంతఃపురమునుండి వెడలినవాఁడై యనుట. అనంత...వేష మున = అనంతవైభవప్రతిపాదనకు, ఉచితమైన, వేషంబున, అచ్చక్రవర్తియు = నలుఁడును.

సీ. వరదానధూర్వహస్వాంతోన్నతివరాట
కద్వీపినీనాథకాంచికాంతుఁ
డగణితప్రోత్సాహ మిగురొత్తఁ దన కన్య
వారిజాసనరేఖ వఱలుగురుని
యతిఁ బావనాభిషేకార్హ కౌశేయర
త్నవిభూషణాదులఁ దనరఁజేసి
వాహినీగణములవారిసన్నాహంబు
బెరయ నచ్చటికి రప్పించుటయును
తే. [1]నృపతిసద్గుణములచేఁ బ్రహృష్టహృదయ
వనజ యై నిర్మలాంబరవాణి వచ్చి
యురగసురసిద్ధసాధ్యకింపురుషయక్ష
రాక్షసాదులఁ బేర్కొని క్రమముతోడ. 1

టీక. హరి. వర...కాంతుఁడు-వర=శ్రేష్ఠమైన దానముయొక్క, ధూర్వహ భారవాహకమైన, స్వాంతోన్నతి=చిత్తౌన్నత్యమందు, వరాటకత్=గవ్వవలె నాచరిం చున్న ('స్థూలరజ్జౌ బీజకోశే వరాటే చ వరాటకం' నానా.), ద్వీపినీనాథ=సము ద్రు, కాంచి = మొలనూలుగాఁగలభూమి, కాంతుఁడు=కాంతగాఁగలహరిశ్చంద్రు భూకాంతుఁడనుట. (ద్వీపినీనాథకాంచీ శబ్దము అబ్ధిమేఖలాశబ్దమువలె భూవాచకః

1 నన్నృపతిసద్గుణములఁ బ్రసన్నహృదయ.

డు-భృత=భరింపఁబడిన, వందిమాగధులుగలవాఁడు, కళా...మాఖ్యుఁడు-కళాభిజ్ఞ=విద్యానైపుణ్యముగలవారలలో, మాళి=శ్రేష్ఠులైనవారలయొక్క, కర్ణ = చెవులయందు, అట=సంచరించుచున్న, సమాఖ్యుఁడు=కీర్తిగలవాఁడు, ('యశః కీర్తిస్సమాఖ్యాచ' అమ.) బహుగుణమణిసింధుపతి-బహు=అనేకములైన, గుణములనియెడుమణులకు, సింధుపతి=సముద్రుఁడు, అభి...కాండుఁడు-అభివర్ధిత=వృద్ధినొందింపఁబడిన, ఆర్యులయిన, సత్కవులయొక్క, కర=హస్తమునందలి, హాటకప్రకాండుఁడు = సువర్ణసంఘముగలవాఁడు, దిఙ్ముఖ...విభుఁడు-దిఙ్ముఖములకు, ప్రసాధన = అలంకారమైన, భుజావిక్రాంతి = భుజవిక్రమము, కాశ్మీరవిభుఁడు = కుంకుమప్రభగలవాఁడు, పర...కలాపుఁడు = సౌభాగ్యముచేత, హారి=మనోహరమైన, కుంతల=ముంగురులయొక్క, కలాపుఁడు=సంఘముకలవాఁడు, ఇతఁడు, అని, సకలభూపాలకులవరుస(న్)=హరిశ్చంద్రుని, సన్నుతించి.

నల. ఈతఁడు=ఈరాజు, సారోద్ధృతారి-సార=బలముచేత, ఉద్ధృత=హరింపఁబడిన, అరి=శత్రువులుగల, మహారాష్ట్రుఁడు=మహారాష్ట్రదేశాధీశుఁడు, ఇతఁడు = ఈ రాజు, ఉజ్జ్వలజయశ్రీశాలి - ఉజ్జ్వల=ప్రకాశమానమైన, జయసంపదచేత, శాలి = ఒప్పుచుండెడు, వత్సుఁడు=వత్సదేశాధీశ్వరుఁడు, ఇతఁడు, భృతవంది-భృత = భరింపఁబడిన, వంది=పాఠకులుగల, మాగధుఁడు=మగధదేశపురాజు, ఇతఁడు, కళాభిజ్ఞమాళి=కళానిపుణులయందుశ్రేష్ఠుఁడగు ('ప్రవీణోనిపుణోఽభిజ్ఞః' అమ.) కర్ణాటసమాఖ్యుఁడు=కర్ణాటరాజు, ఇతండు=ఈరాజు, బహుగుణమణియైన, సింధుపతి=సింధుదేశాధీశుఁడు, ఈతఁడు, అభివర్ధితార్యసత్కవి-అభివర్ధిత=వృద్ధినొందింపఁబడిన, ఆర్యులును, సత్కవులునుగల, కరహాటకప్రకాండుఁడు = కరహాటకదేశపురాజు, ('మతల్లికామచర్చికా ప్రకాండముద్ఘతల్లజౌ, ప్రశస్తవాచకాన్యమూని' అమ.) ఇతండు, దిఙ్...విభుఁడు = దిఙ్ముఖములకు, ప్రసాధన=అలంకారమైన, భుజావిక్రాంతి=బాహువిక్రమముగల, కాశ్మీరవిభుఁడు=కాశ్మీరదేశాధీశుఁడు, ఈతఁడు, పరనృపతి...కలాపుఁడు-పరనృపతి=శత్రురాజులచేత, దత్త=(కానుకగా) నొసఁగఁబడిన, యువతి=స్త్రీలయొక్క (స్త్రీలచేత వీవఁబడుచున్నవఁట), చామర=వింజామరములయొక్క, సమీరవలనముచేనైన, సౌభాగ్యముచేత, హారి=ఒప్పుచుండెడు, కుంతలకలాపుఁడు = కుంతలదేశాధీశుఁడు, వరుస(న్) = క్రమముగా.

సీ. ఎన్న నేరికిఁ దరంబె గురుసంగర
విజయైకనిధు లయి వెలయునీన
లవసుమతీశ్వరులయరీణగుణామణు
లనుచుసారెకుఁ దదీయంబు లైన

ండనధుర్యచాతుర్య
ంలు మరున్మిత్రతాస్ఫురణములు మ
మభావానుభావంబులు
ంవనసంభరణవైభవములును బ్ర
ౕకారణధామతామహత్త్వ
నొక్కటఁ దెలియఁ బలికెఁ
గీర్వాణగణము మదికి
ాకులత్వంబు సంభవింప. 111

గురు...నిధులు=గురువగు వసిష్ఠునియొక్క, సంగర=ప్రతిజ్ఞయొక్క, త్సు సంగరః' అమ.) విజయమునకు, ఏకనిధులు, అయి=కలిగి, వెల ము=వెలసిన, (వసిష్ఠుఁడు చేసిన ప్రతిజ్ఞ నీడేర్పఁగల యనుట.) ఈ, న, వసుమతిగల=భూమికి (నలవ=అనల్పమయిన, సుమతి=బుద్ధిగల), యొక్క, ('ఈశ్వరఃపతిరీశితా' అమ.) రాజ్యమును తృణప్రాయ మూదాన మొసంగఁదలఁచిన హరిశ్చంద్రునియొక్క యనుట.) లయ =నాశమువలన, రీణ=జాఱిన, (లయవిరహితము లనుట.) ('స్యన్నంరీ అమ.) గుణమణులన్, ఎన్నన్, ఏరికిన్ = ఎవరికైనను, తరంబె= చు, నానా...ర్యములు - నానావిపక్షఖండన=సమస్తశత్రుఖండన చాతుర్యములు=నైపుణ్యములు, మరు...రణములు-మరుత్=దేవత తా=మైత్రియొక్క, స్ఫురణములు, మహా...భావంబులు-మహాత్ కు, మత=సమ్మతమైన, నయభావ=నీతిభావముయొక్క, అనుభావం లు, భువన...ములును - భువనసంభరణ = లోకరక్షణముయొక్క, ామ...విలసనంబులు=ప్రకృష్టమైన, కామ=కోరికలయొక్క, ఘన సత్కారమునకు, ధామతా= నిలయమగుట, మహత్త్వవిలసనంబు పదికి - కౌశిక=విశ్వామిత్రునకు, అనుగ=సహచరులైన, గీర్వాణ = గణము=సమూహముయొక్క, మదికి=మనస్సునకు, "గురుసంగర ," యనుచో "అయి" అను పదమునకు 'కలుగు' అనునర్థమునకుఁ

రుంబ మాటలు పాటలు, నయి వినోదింపంగ నమరగణము..."
(శాంతి. భార.)

శా. "ప్రాతర్వేళల నట్టివెట్ట సొగసై పాటిల్లెఁ గుంభోంభనో
ద్భూతాంబుధ్వనివాద్యమై మరుదధఃపుంజీభవత్పాటల
వ్రాతామ్రేడితసిక్తభూసురభిళారామంబుకుల్యాబహు
స్రోతస్సంధుల సంధుయంత్రనతికృత్ప్రోద్గీతగేయాఘముల్."

(ఆముక్తమాల్యద.)

నల. ఇట నింద్రాదులగు నల్గురు దేవతలు నలరూపముల వహించియున్నారు. కావున, "నానా..." అది నాల్గువాక్యములయందు నలపరముగను, వానిలో నొక్కొక్కవాక్యము క్రమముగ నింద్ర, అగ్ని, యమ, వరుణుల పేరిటను నర్థము స్ఫురించునటులను, 'ప్రకామ...' వాక్యముచేత, పైనలాదు లేవురిగుణములు స్ఫురించునట్లును జెప్పఁబడియున్నది. ఏవురు=ఐదుగురు (నలరూపధారులైన దేవతలు నలుగురు, నలుఁడొక్కఁడు.) సంగర విజయనిధులు=యుద్ధములయందు జయశీలురు, అయి, వెలయు... మణులు- వెలయు = ఒప్పుచుండెడు, నలవసుమతీశ్వరుల = నలమహారాజులయొక్క, అరీణములైన గుణమణులు, ఎన్నన్=గణించుటకు, ఏరికి=ఎవరికి, తరంబు=సాధ్యము, అనుచు, తదీయంబులు.

1. ఐన, నానా...ర్యములు-(నల) నానావిపక్ష=సకలశత్రువులయొక్క, ఖండనమందు, ధుర్యమైనచాతుర్యములు, (ఇంద్ర) నానా=సమస్తములైన, అవి=పర్వతముల యొక్క, ('అవయశ్శైలమేషార్కా' అమ.) పక్ష=ఱెక్కలయొక్క, ఖండనమందు, ధుర్యములైనచాతుర్యములు.

2. మరున్మిత్రతాస్ఫురణములు-(నల) మరుత్=దేవతలయొక్క, మిత్రతా=మైత్రియొక్క, స్ఫురణములు, (అగ్ని) మరుత్=వాయువుయొక్క, మిత్రతా=సఖ్యముయొక్కస్ఫురణములు, ('మరుతౌ పవనామరౌ' అమ.)

3. మహార్యమతనయభావానుభావంబులు - (నల) మహాత్=శ్రేష్ఠులైన, ఆర్య=పెద్దలకు, మత=సమ్మతమైన, నయభావముయొక్క, అనుభావంబులు, (యమ.) మహా అర్యమ=సూర్యునియొక్క, తనయభావముయొక్క, అనుభావంబులు=ప్రభావములు.

4. భువనసంభరణవైభవములు-(నల) భువనసంభరణ=లోకసంభరణముయొక్క, వైభవములు, (వరుణ) భువన=ఉదకముయొక్క, సంభరణవైభవములు.

5. ప్రకామఘనసత్కరణధామతామహత్త్వవిలసనంబులు - (నల) ప్ర=ప్రకృష్టమైన, కామ=మన్మథునియొక్క, ఘన=అధికమైన, సత్=యోగ్యమైన, కరణధామతా=దేహకాంతివంటి కాంతిగలుగుటయొక్క, మహత్త్వవిలసనంబులు. ప్రకామ

ఘన=అనేకములయిన, కరణధామతా=నేత్రములుగల్గుటయొక్క, మహత్త్వవిలసన ములు=నేత్రము తైజసేంద్రియము అసియు నన్వయింపనగును.

(ఇంద్ర) ప్రకామ = మిక్కిలి, ఘన=అమితములైన, సత్=లెస్సైన, కరణ= ఇంద్రియములయొక్క (నేత్రేంద్రియ సహస్రముయొక్క యనుట.) ('కరణం సాధక తమక్షేత్ర గాత్రేంద్రియేష్వపి' అమ.) ధామతా = నిలయమౌటయొక్క, మహత్త్వ విలసనంబులు.

(అగ్ని) ప్రకామఘన=మిక్కిలిఘనమైన, సత్కరణ = యజ్ఞాదిసత్కార్యము లకు, ధామతా=ఆధారమౌటయొక్క, మహత్త్వవిలసనములు.

(యమ) ప్రకామ=మిక్కిలి, ఘన=మేఘమువలె, సత్=లెస్సైన, కరణ=శరీర ముయొక్క, ధామతా=తేజస్సుగలుగుటయొక్క, మహత్త్వవిలసనములు.

(వరు) ప్రకామ=మిక్కిలి, ఘన=మేఘములయొక్క, సత్కరణ = సత్కార ముగల, ధామతా = గృహముగలుగుటయొక్క, మహత్త్వవిలసనములు. (సముద్రము గృహముగాఁ గలుగుట యనుట.) ఒక్కట=ఒక్కసారే, (ఏకవాక్యముననే యనుట.) కౌశి...మదికి-కౌశిక=ఇంద్రునికి, అనుగ=సహచరులైన, గీర్వాణ = దేవతలయొక్క, (అగ్నియమవరుణులయొక్క యనుట.) గణముయొక్క, మదికి=మనస్సునకు, సంభవిం పన్, తెలియఁబలికె నని యన్వయము.

తే. అపు డవరనిశ్చయంబుతో నవనిజాని
మణిజనాకులవినుతిసంపదలు దగ భ
జించి సుమనఃప్రసాదసంసిద్ధిచే న
నంతభూస్పర్శనవిచార మాత్మఁ బొడమ. 112

టీ. హరి. అపుడ, వరనిశ్చయంబుతోన్-వర=శ్రేష్ఠమైన, నిశ్చయంబుతోడ, అవనిజానిమణి=రాజశ్రేష్ఠుఁడగు హరిశ్చంద్రుఁడు, జనా...సంపదలు = జనులయొక్క, ఆకులముతోఁగూడుకొనిన, వినుతిసంపదలు, సుమనః ప్రసాదసిద్ధిచేన్-సుమనః=మంచి మనస్సుయొక్క, ప్రసాదసిద్ధిచేత, అనంత...విచారము-అనంత=అపరిమితమైన, భూ స్పర్శన=భూదానమునందలి, విచారము ('స్పర్శనం స్పృష్టిదానయోః' యాదవ ని.)

నల. అపుడు, ఆవరనిశ్చయంబుతో = వరనిశ్చయాభావముతో (వరుని నిశ్చ యింపఁజాలక యనుట), అవనిజానిమణిజ = రాజేంద్రపుత్త్రియగు దమయంతి, నాకు లన్=దేవతలను, భజించి, సుమనః...సిద్ధిచేన్-సుమనః = దేవతలయొక్క, ప్రసాద సంసిద్ధిచేత, అనం...చారము-అనంత=ఆకసమునందలి, భూ=భూమియందలి, స్పర్శన విచారము=స్పృశించుటయొక్కవిచారము, (సంచారవిచార మనుట,) దేవతలయొక్క

గగనస్పర్శనమును, నలునియొక్క-భూస్పర్శనమును ననుట. ఆత్మన్ = మనస్సునందు, పొడమన్=పుట్టఁగా.

చ. అమరవరక్షమామరవరాంచితవృత్తులు వింగడించి నే
ర్పమరఁగ నాసురూపవినుతాఖిలసద్గుణపాత్రతానిధిన్
విమలసుగంధమాల్యవినివేశవిభూషితుఁ జేసి యాత్మభూ
సమధికరాజ్యవైభవ మొసంగె నశేషముఁ దద్వశంబుగన్. 113

టీ. హరి. అమర...వృత్తులు-అమరవర=దేవతలయొక్కయు, క్షమామరవర = భూసురవరులయొక్కయు, అంచితములైన, వృత్తులు=మాన్యవృత్తులు (దేవబ్రాహ్మణభూములనుట), వింగడించి=వేఱుపఱచి, ఆ సు...నిధిన్-ఆ సురూప=బుధులచేత ('ప్రాప్తరూపసురూపాభి రూపా బుధమనోజ్ఞయోః' అను), వినుతమైన, అఖిలసద్గుణములకు, పాత్రతా=పవిత్రతకును, నిధియైనవిశ్వామిత్రుని, విమల...విభూషితున్=విమలములైన, సుగంధమాల్యములయొక్క, వినివేశ=సమర్పణముచేత, విభూషితున్ = అలంకరింపఁబడినవానిఁగాఁ జేసి, ఆత్మ...వైభవము-ఆత్మ = తనయొక్క; భూ = భూమియొక్క, సమధికరాజ్యవైభవము, అశేషము=సమస్తము, తద్వశంబుగన్=ఆవిశ్వామిత్రునియధీనముగా, ఒసంగెను.

నల. అమ...వృత్తులు-అమరవర=దేవతలయొక్కయు, క్షమామరవర=భూదేవేంద్రుఁడగు నలునియొక్కయు, అంచితమైన, వృత్తులు=వ్యాపారములు, (భూగగనసంచారము లనుట.) ఆసురూప=ఆ సౌందర్యవతియగు దమయంతి, ఇది కర్త. విను... నిధిన్-నిధిన్=నిధియైన నలుని, విమల...భూషితున్ = విమలమైన సుగంధముగల, మాల్య=పుష్పమాలికలయొక్క, వినివేశ=అర్పణముచేత, విభూషితున్ = అలంకరింపఁబడిన వానినిగాఁజేసి, ఆత్మభూసమధికరాజ్యవైభవము - ఆత్మభూ=మన్మథునియొక్క, సమధికరాజ్యవైభవమును=సామ్రాజ్యవిభవమును.

సీ. రంభాదిహరిణనేత్రలు మెలపాడిరి
పాడిరి కిన్నరాబ్జాతముఖులు
హరిదధీశ్వరులు నెయ్యమున మన్నించిరి
నించిరి విరివాన నిఖిలసురులు
ధరణిపాలకులు చిత్రములపెం పూనిరి
పూనిరి చారణుల్ భూరినుతులు
సమదవిశ్వామిత్రజనులు భ్రమించిరి
మించిరి వేడ్కతో మిత్రవంశ్యు

తే. లపు డసమమార్గణమహిలాభాత్మకప్రి
యాధికస్పర్శనకృతార్థుఁ డై నృపాల
మణియును ననంతరారచ్యమానవినుతి
పాత్రశుభకర్మసంరూఢిఁ బరిఢవిల్లె. 114

టీ. హరి. విశ్వామిత్రజనులు, (విశ్వామిత్రునియొక్క జను లనుట.) మిత్రవంశ్యులు=సూర్యవంశీయులు, అసమ...కృతార్థుఁడు-అసమ=సరిలేని, మార్గణ=యాచకుఁడైన విశ్వామిత్రునియొక్క ("మార్గణో యాచకార్థినొ" అమ.), మహిలాభాత్మక=భూలాభరూపమై, ప్రియమైన, అధికస్పర్శన=అధికదానముచేత, కృతార్థుఁడు, ఐ, అనంత...సంరూఢిక్ - అనంత = భూమియందు, "నిడుపులుడుపఁ దెనుఁగగు..." రారచ్యమాన=మిక్కిలిరచింపఁబడిన, వినుతిపాత్రమైన, శుభకర్మ=భూదానరూపశుభకర్మముచేసినైన, సంరూఢిక్=ప్రసిద్ధిచేత, పరిఢవిల్లెక్=భూమియందుఁ బ్రకాశించె నని యన్వయము.

నల. సమద...జనులు - సమద=మదయుక్తులైన, విశ్వ=సమస్తులైన, అమిత్రజనులు = శత్రుజనులు, మిత్రవంశ్యులు = మిత్రులును వంశీయులును (బంధువులు అనుట), అసమ...ర్థుఁడు-అసమమార్గణ=మన్మథునియొక్క, మహిళా=భార్యయైన రతీదేవితోడ, ఆభ=సమానమైన, ఆత్మక=దేహముగల, ప్రియా=ప్రియురాలైన దమయంతియొక్క, అధికమైన, స్పర్శన=స్పర్శనముచేత, కృతార్థుఁడు, ఐ, నృపాలమణియును=నలుఁడును, అనంత...సంరూఢిక్-అనంతర=తర్వాత, ఆరచ్యమాన=చేయఁబడినదై, వినుతిపాత్రమైన, శుభకర్మ=వివాహముయొక్క, సంరూఢిచేత, పరిఢవిల్లెక్=ప్రకాశించెను.

ఆశ్వాసాంతము.

మ. మునిసంభావన! భావనర్తితసమిన్మోదాత్మయోధావళీ
పునరుజ్జీవన! జీవనాల్పకణికాభూతాతిమాత్రప్రభీ
తనదీపావన! పావనస్వపదముద్రాధన్యసద్భక్తమూ
తనవాక్సేవన! సేవనప్రవణసుత్రామాదివైమానికా! 115

టీక. మునిసంభావన, భావ...రుజ్జీవన=భావమునందు, నర్తిత=నర్తింపఁ జేయఁబడిన, సమిత్=యుద్ధముయొక్క, మోద=సంతోషముగల, ఆత్మయోధావళీ=స్వకీయసైన్యముయొక్క, (వానరసమూహముయొక్క యనుట.) పునరుజ్జీవన=మరల బ్రదికించుట గలవాఁడా! జీవ...పావన - జీవన=ఉదకముయొక్క, అల్పకణికాభూత=సూక్ష్మకణముగాఁ జేయఁబడిన, అతిమాత్ర=మిక్కిలి, ప్రభీత=భయమునొందిన, నదీప=

సముద్రునియొక్క, అవన=రక్షణముగలవాఁడా! పావన...శ్సేవన-పావనమైన, స్వప దముద్రా=స్వనామాంకము చేత, ధన్యమైన సద్భక్తులయొక్క, నూతనమైన, వాక్సేవన= వచనసందర్భముగలవాఁడా! ('సేవనంసీవనంస్యూతిః' అమ.) సేవన...మానికా=సేవా ప్రవణులైన, సుత్రామాదివైమానికా=ఇంద్రుఁడు మొదలగు దేవతలుగలవాఁడా!

క. త్రిభువనహితమహితకుల
 ప్రభవ! భవర్యాభినవవిభావిభవ! భవా
 న్యభిమతచారిత్రసుధా
 నుభవ! భవారిస్వనామనుతినిరతభవా! 116

టీక. త్రిభువనహిత=సూర్యునియొక్క, మహితమైనకులమునందు, భవ=పుట్టువుగలవాఁడా! భవ...విభవ-భ=నక్షత్రములలో, వర్య=శ్రేష్ఠుఁడైన చంద్రునియొక్క, అభినవమైన, విభావిభవ=వైభవమువంటివైభవముగలవాఁడా! భవా ..భవ! భవానీ= పార్వతీదేవికి, అభిమతమైన, చారిత్రమనియెడు సుధయొక్క, అనుభవముగలవాఁడా! భవా...భవా-భవ=జన్మములకు, అరి=విరోధియైన, స్వనామ = స్వకీయనామముయొక్క, నుతి=స్తోత్రమునందు, నిరత=ఆసక్తుఁడైన, భవా=శివుఁడుగలవాఁడా!

నర్కుటవృత్తము. యతిహితసత్యరూప! యవితాయ! జయాభరణా!
 కృతినుత! సత్యరోప! కవిగేయ! దయాభరణా!
 భృతిరత! సప్రతాప! సగభీరప్రియాచరణా!
 ధృతియుత [1]తీవ్రచాప! నగధీర నయాదరణా! 117

గద్యము. ఇది శ్రీమద్రామచంద్రచరణారవిందవందన పవననందనప్రసాద సమాసాదితసంస్కృతాంధ్ర భాషాసామ్రాజ్యసర్వంకషచతుర్విధకవితానిర్వాహకసాహిత్యరసపోషణ రామరాజభూషణప్రణీతం బైన హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానం బనుమహాప్రబంధంబునందు ద్వితీయాశ్వాసము.

టీక. యతిహితమై, సత్యమైనరూపము గలవాఁడా! అవితాయ-అవిత=రక్షింపఁబడిన, ఆయ=మేలుఁగలుగఁజేసెడుక్రియగలవాఁడా! జయాభరణా! కృతినుత! సత్యరోప-సత్య=నిక్కమైన, రోప=బాణముగలవాఁడా! దయాభరణా - దయయొక్క, భరణా=సంభరణముగలవాఁడా! భృతిరత - భృతి=రక్షణమందు, రత=ప్రేమగలవాఁడా! ధృతియుత-ధృతి=సంతోషముతో, యుత=కూడుకొనినవాఁడా!

1 దీప్ర.

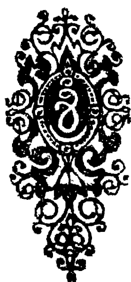
ఈవృత్తమునకే కోకిలకాక మనునామాంతరముకలదు. లక్షణము:—

కొలిచెద నాదిదేవుపదకోకనదంబులు నేఁ
దొలఁచెదఁ దొంటిబాముసఁ గుదుర్చుడుపాపములం
దలఁచెద నామధేయ మతితత్పరత న్జభజా
వలఁదగు నర్కుటంబునకు భర్గవిరామములన్.

(అప్పకవీయము: ఆ-౪.)

గద్యము. ఇది శ్రీహనుమద్వరప్రసాదలబ్ధసారస్వతీపాత్ర భారద్వాజగోత్రపవిత్రచిత్ర కవి పెద్దిరాజతనూజపురాతనాధునాతనకఠినప్రబంధార్థబోధన సమర్థమానసాంభోజ సుధీజనవిధేయానంతయనామధేయవిరచితం బైన "హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానప్రకాశిక" యనువాఖ్యానంబునందు ద్వితీయాశ్వాసము.

తృతీయాశ్వాసము.

మానితమారుతినుత
సామానితరస్వవృత్తసంశ్రవణమునీం
ద్రాముద్రముద్రసావహ
ధీముద్రా! రామభద్ర! దీప్తిసముద్రా! 1

టీక. శ్రీమా...ముద్రా-శ్రీమానితుఁడైన, మారుతి=హనుమంతునిచేత, నుత = కొనియాడఁబడిన, సామ=సామవేదమునకన్న, అనితర=ఇతరముకాని, స్వవృత్త=నిజచరిత్రముయొక్క, సంశ్రవణముగల, మునీంద్రులకు, అముద్ర=నిర్నిరోధమైన, ముద్రస (ముత్+రస)=సంతోషరసమును, ఆవహింపఁజేయుచున్న, ధీముద్రా=జ్ఞానసముద్రగలవాఁడా! రామభద్ర! దీప్తిసముద్రా!

వ. అవధరింపుము మృకండునందనుండు పాండునందనున కిట్లనియె. 2

సీ. అప్పుడు కౌశికుఁ డర్కసంతతిశుచి
యప్పతి యాగసాంగాగమోప
పాదనాధికధర్మపాకసంసిద్ధివి
శ్వక్ష్మాభువనవిశ్రాణనముల
నింపొందఁ గ ననుగ్రహించి యాఘనుశంక
రశిఖామణికి లేశుఁ బ్రస్తుతించి
యాభూరిధృతినిషధాచలేంద్రమనోర
విందసంశుద్ధికి వెఱఁగుపడుచు

తే. వెసఁ దిరోధాన మొందిన నసమతన్మ
హాచరితవైభవవిలోకనాతివేల
కుతుకసంప్రాప్తకుతలనాకతలసుతల
తలనివాసులు చని రాత్మధామములకు.

టీ. హరి. కౌశికుఁడు=విశ్వామిత్రుఁడు కర్త. అర్కసంతతిశుచి. అర్కసంతతి= సూర్యకులమందు, శుచి=పవిత్రుఁడు, అప్పతి=ఆహరిశ్చంద్రుఁడు, యాగ...విశ్రాణనములన్-యాగ=యజ్ఞమనెడి, సాంగ = అంగములతోఁగూడుకొనిన, ఆగమములయొక్క, ఉపపాదనముచేత, అధికమైన, ధర్మముయొక్క, పాకసంసిద్ధియు, విశ్వ=సమస్తమైన, క్షమాభువన=భూలోకముయొక్క, విశ్రాణనములన్=ఈఁగి-ఈపైరెంటిచేత, ఇంపొందన్=ఒప్పఁగా, (తనయజ్ఞము భూదానము ఫలించెనని సంతసమందుచుండఁగా ననుట.) అనుగ్రహించి, (కౌశికుఁ డనుగ్రహించి యనుట.) శంకరశిఖామణికులేశున్-శంకరశిఖామణి=సూర్యునియొక్క, కులమునందలి, ఈశున్=ప్రభువైన, ఆఘనున్=ఆమహాత్ముఁడైన హరిశ్చంద్రుని, ప్రస్తుతించి=కొనియాడి, ఆభూరి...శుద్ధికిన్- ఆ, భూరిధృతి =అధికధైర్యమునందు, నిషధాచలేంద్ర=నిషధపర్వతరాజమైన హరిశ్చంద్రునియొక్క, మనోరవింద=చిత్తసరోజముయొక్క, సంశుద్ధికిన్ = పారిశుద్ధ్యమునకు, వెఱఁగుపడుచు=అచ్చెరువందుచు, వెసన్=శీఘ్రమున, తిరోధానము=మఱుఁగుపాటు, ఒందఁగా, (కౌశికుం డాశ్రమమునకుఁ బోఁగా ననుట.) అసమ...నివాసులు-అసమ=సమానరహితమైన, తత్=ఆహరిశ్చంద్రునియొక్క, మహాచరిత=మహాచారిత్రముయొక్క, వైభవముయొక్క, విలోకన=చూచుటయందు, అతివేల=పెల్లైన, కుతుక=సంతోషముచేత, సంప్రాప్త=వచ్చిన, కుతల, నాకతల, సుతల, తలనివాసులు (ఈలోకములయం దుండెడివా రనుట.) ఆత్మధామములకు=స్వకీయభవనములకు, చనిరి.

నల. కౌశికుఁడు=ఇంద్రుఁడు, అర్కసంతతి = సూర్యపుత్రుఁడైన యముఁడు, శుచి=అగ్నిహోత్రుఁడు, అప్పతి=వరుణుఁడు (వీరు నల్వురును వరుసఁగా), యాగ... విశ్రాణనములన్-యాగమునకు, సాంగ=మూర్తిసహితముగ, ఆగమ=వచ్చుటను, ఉపపాదన=ఉపపాదించుటను, అధికధర్మమును, పాకసంసిద్ధి = పచవసంసిద్ధియును, విశ్వక్షమా=సకలభువనములయందును, భువన=ఉదకమును, విశ్రాణనములన్=ఇచ్చుటలచేత, ఇంపొందఁగాన్, అనుగ్రహించి, (ఇంద్రుఁడు సాక్షాత్కారముతో యజ్ఞముల కేతెంచెద ననియు, యముఁడు ధర్మము గలుగుఁగాక యనియు, అగ్ని పాకశుద్ధి గలుగునని యును, వరుణుఁడు వలసినయెడల నుదకము గలుగుఁగాక యనియు వరముల నొసఁగిరని యభిప్రాయము.) శంకరశిఖామణికులేశున్-శంకర = ఈశ్వరునకు, శిఖామణి = తలమానికమైన, చంద్రునియొక్క, కులమునందలి, ఈశున్=ప్రభువైన, ఆఘనున్= ఆమహాత్ముఁ డగునలుని, ఆ, భూరి...సంశుద్ధికిన్-ఆ, భూరిధృతి = అధికధైర్యవంతుఁడైన, నిషధాచలేంద్ర=నలునియొక్క, మనోరవిందసంశుద్ధికి=చిత్తశుద్ధికి, అసమతన్మ

హా...వాసులు-అసమమైన, తన్మహ=ఆస్వయంవరోత్సవమందు, ఆచరితమైన, వైభవముయొక్క, విలోకనా...నివాసులు.

తే. మనుజపతియును నాగాశ్వమణిసువర్ణ
పూర్ణసామ్రాజ్యదానవిస్ఫురణ ననుప
మామ రమణీజయశ్రీసమన్వితుఁ డయి
యాత్మపురిఁ జెంది సుఖలీల నలరె నంత. 4

టీ. హరి. మనుజపతియును = హరిశ్చంద్రుఁడును, నాగాశ్వ...విస్ఫురణన్-నాగాశ్వమణిసువర్ణపూర్ణమైన, సామ్రాజ్యముయొక్క, దానవిస్ఫురణన్=ఇచ్చుటచేత, అనుప...న్వితుఁడు-అనుపమ=ఈడులేని, అమరమణి=చింతామణియొక్క, జయశ్రీ=జయలక్ష్మితోడను, సమన్వితుఁడు, అయి, అంత.

నల. మనుజపతియును=నలుఁడును, మామగారు, అనుప=పంపఁగా, రమణీ...తుఁడు-రమణీ=దమయంతితోడను, జయశ్రీ=జయలక్ష్మితోడను, సమన్వితుఁడు, అయి.

మ. నరదేవోత్తము లుండ దేవపతు లుండన్ దివ్యదర్వీకరే
శ్వరు లుండన్ ధరలో నితండు జగతీసంస్తుత్యసత్యాధిరా
జ్యరమోత్కర్షముఁ గాంచు టెట్లనుచు విశ్వామిత్త్రుఁ డుగ్రుండు ని
ర్జరదుర్వారతరుండు నై కలిమహాసంరంభము ల్మీఱఁగన్. 5

టీ. హరి. నరదేవోత్తములు=రాజశ్రేష్ఠులు, దివ్యదర్వీకరేశ్వరులు = శ్రేష్ఠులైన నాగాధిపతులు, జగతీ...త్కర్షమున్-జగతీసంస్తుత్యమైన, సత్యాధిరాజ్యరమ = సత్యసామ్రాజ్యలక్ష్మియొక్క ఉత్కర్షమును "విశ్వామిత్త్రుఁడు, కర్త. ('అనఘాంగనైక...' అనుపద్యములోని, చొచ్చెను. ఆక్రమించెను' 'అను క్రియలతో నన్వయము.) కలిమహాసంరంభములు-కలి=కలహామందలి ('కలహేఽన్త్యయుఁగేకలిః' నానా.) మహాసంరంభములు=అధికాటోపములు, మీఱఁగన్=అతిశయింపఁగా.

నల. జగతీ...త్కర్షమున్-జగతీసంస్తుత్యమైన, సతీ=దమయంతియొక్క, అధిరాజ్యరమా=అధిపతిత్వసంపదయొక్క, ఉత్కర్షమున్=అతిశయమును, విశ్వామిత్త్రుఁడు-విశ్వ=ప్రపంచమునకు, అమిత్త్రుఁడు=శత్త్రుఁడు, కలి=కలిపురుషుఁడు, కర్త. (దీనికి "అనఘాంగనైక...అను క్రియలతో నన్వయము.) నిర్జరదుర్వారతరుండున్, నిర్జర=దేవతలకు, దుర్వారతరుఁడు = నివారింప మిక్కిలి శక్యముగానివాఁడును, ఐ. (కలిపురుషుఁడు స్వయంవరమునకు వచ్చుచుండఁగా, స్వయంవరమున కేతెంచి మఱలిపోవుచుండు నింద్రాదు లెదు రేతెంచు నాతనిం గాంచి దమయంతి నలుని వరించెను. నీవును మఱలి పోనగు నని చెప్పినను తా మఱలక నలుని వేధింపఁబోయె నని ఫలితార్థము.)

క. కామవిమోహామర్షమ
హామదరూపోగ్రజాగ్రదనుయాయిజన
స్తోమంబు గొలువ లక్ష్మీ
ధామం బగుతత్పురంబు దఱియం జనుచున్. 6

టీ. హరి. కామ...స్తోమంబు-కామ...మదరూపులైన, ఉగ్రజాగ్రదనుయాయి జనులయొక్క స్తోమంబు.

సల. కామ...స్తోమంబు-కామము, విమోహము, అమర్షము, మహామదము, ఇవియను, రూపముచేత, ఉగ్ర=భయంకరములును, జాగ్రత్=జాగరూకములైన, అనుయాయిజన=భృత్యజనములయొక్క, స్తోమంబు=సమూహము.

సీ. ఒకచోట మఖవాటహుతహవ్యగంధంబు
లొకచాయ ననపాయహోమవహ్ను
లొకయిక్క భృతదిక్కటకసామగానంబు
లొకమూల శుభమూలసుకృతగాథ
లొకచెంత నిగమాంతయుక్తిసంతతిచింత
లొకసీమ సురధామయోగ్యసేవ
లొకవంక నకలంకయోగివర్యసపర్య
లొకదండ నఘుడండనోచితవిధు

తే. లరసి యీదృశధర్మసంభరణధరణి
కాంతనిగ్రహ మెట్లు కావింతు ననుచు
దీపితాత్మానుకంపుఁడై ద్వాపరాప్తి
కలితుఁడై నిజసమయవాక్యములు తలఁచి 7

టీ. హరి. మఖవాట...గంధంబులు-మఖవాట=యాగశాలలయందు, హుత = హోమముచేయఁబడిన, హవ్య=ఆజ్యాదిహవిస్సులయొక్క, గంధంబు=వాసనలు, ఒకయిక్కక=ఒకచోట, భృత...గానంబులు-భృత నిండింపఁబడిన, దిక్కటక = దిఙ్మధ్యప్రదేశముగల, సామగానంబులు, నిగమాంత = వేదాంతమునందలి, యుక్తిసంతతియొక్క, చింతలు, సురధామ...సేవలు-సురధామ=స్వర్గమునకు, యోగ్యమైన సేవలు అరసి=చూచి, ఈదృశ...నిగ్రహము-ఈదృశ=ఇట్టి, ధర్మసంభరణ = ధర్మసంభరితుఁడైన, ధరణికాంత=రాజగుహరిశ్చంద్రునియొక్క, నిగ్రహము, దీపితాత్మానుకంపుఁడు-దీపిత=ప్రకాశమానమైన, ఆత్మ = తనయొక్క, అనుకంపుఁడు = దయగలవాఁడు, ఐ, ద్వాపరాప్తికలితుఁడు - ద్వాపరాప్తి=సంశయావాప్తితోడ, ('సందేహద్వాపరౌచాథ

అమ.) కలితుఁడు=కూడినవాఁడు, ఐ, నిజ...ములన్-నిజ = స్వకీయములైన, సమయ వాక్యములను ప్రతిజ్ఞానములను ('సమయా శ్శపథాచార కాలసిద్ధాంతసంవిదః' అమ.)

నల. ...ద్వాపరాప్తికలితుఁడు=ద్వాపరపురుషునితోఁ గూడినవాఁ డనుట. ఐ, నిజ...ములు-నిజ = స్వకీయమైన, సమయ=ప్రవేశసమయముయొక్క, వాక్యములు॰ (పురుషుఁ డనాచారవంతుఁ డయినవేళఁ గలి ప్రవేశించు ననెడి) వచనములు.

సీ. అనఘాంగనైకరాజ్యశ్రీమదాయత్త
మైననిజస్వాంత మధిగమించు
నతఁడు దోడ్తోనపూర్వార్థసంగ్రహకైత
వము ఘటించినఁ దదక్షమతదుర్వ్య
సనమగ్నుఁ డగు నైన సాధింతు ననుచు నే
కాంతవిద్ద్వాపరవ్యాప్తవంచ
నావృతసకలాత్ముఁ డై చొచ్చె నృపధామ
మవ్వేళఁ బ్రమదాశ్రితాత్ముఁ డవని
తే. విభుఁడు వేవేగసమయార్హవిధి సలుపుచుఁ
బూని కన్నీటఁ దనపదాంభోజయుగళిఁ
గడుగ మిన్నంది తావేగకలిత హృదయుఁ
డగుచుఁ దత్పార్థివాగ్రణి నాక్రమించె. 8

టీ. హరి. అనఘాం...శ్రీ-అనఘ=నిర్దుష్టములైన, అంగ = స్వామ్యమాత్యాది సప్తరాజ్యాంగములచేత, నైక=అనేకమైన (ఎక్కువైన), రాజ్య=శ్రీరాజ్యలక్ష్మి,మదా యత్తము=నాస్వాధీనము, ఐనన్, నిజస్వాంతము-నిజ=స్వకీయమైన, స్వ=ధనముయొక్క ('స్వోజ్ఞాతా వాత్మని స్వం త్రిష్వాత్మీయేస్వోఽస్త్రియాంధనే' అమ.) అతఁడు= ఆహరిశ్చంద్రుఁడు, తోడ్తోన=వెంటనే, పూర్వా...వము-పూర్వార్థ= యాగమునకై మున్నినోడంబడినద్రవ్యముయొక్క, సంగ్రహమునందలి, కైతవమున్ = కపటమును, ఘటించినన్, తదక్షమతన్-తత్=ఆద్రవ్యసంగ్రహమందు, అక్షమతన్=సామర్థ్యము లేమిచేత, దుర్వ్యసనమగ్నుఁడు, అగున్, ఐన=అట్టులైనచో, ఏకాంత...లాత్ముఁడు- ఏకాంత=మిక్కిలి, వి=పోయిన, ద్వాపర = సంశయముగలుగునట్లు, వ్యాప్త=పొందఁబడిన, వంచనచేత, ఆవృతమైన, సకలాత్ముఁడు = సమస్తేంద్రియములుగలవాఁడు, ఐ, సంశయరహితముగ మనోవాక్కాయకర్మములయందు వంచనగలవాఁడై, ప్రమదాశ్రితాత్ముఁడు-ప్రమదముచేత, ఆశ్రితమైన, ఆత్మకలవాఁడు, అవనివిభుఁడు=హరిశ్చంద్రుఁడు, సమయార్హవిధిన్-సమయార్హ=కాలోచితమైన, విధి(న్)=పూజావిధిని, కన్నీ

టన్ = ఆనందబాష్పములచే (పదాంభోజయుగళిన్ = పాదకమలద్వంద్వమును, కడుఁగఁగా, (ఆనందాశ్రువులు పాదములు గదియ నమస్కరింపఁగా ననుట.) ఈ యర్థము ప్రమదాశ్రితాత్ముఁ డనువిశేషణముచేతఁ దోఁచుచున్నయది.) మిన్నంది = మెఱిగి, తాన్=తాను, వేగ=కోపవేగముతో, కలితహృదయుఁడు = కూడుకొనినమనసు గలవాఁడు.

నల. అన...యత్తము-అనఘుఁడైన, అంగనా=దమయంతిచేతను, ఏక=ముఖ్యమైన, రాజ్యశ్రీ=రాజ్యలక్ష్మిచేతను, మదాయత్తము=మదమునకధీనము, ఐన, నిజస్వాంతము=స్వకీయచిత్తమును, అధి...నతఁడు-అధిగమించు=పొందిన, అతఁడు=ఆనలుఁడు, తోడ్తోన్=వెంటనే, అపూ...కైతవము-అపూర్వార్థసంగ్రహముగల, కైతవము=జూదము, ఘటించినన్=సమకూర్పఁగా, తదక్ష...మగ్నుఁడు-తత్=ఆ, అక్షమత=జూదమనెడు, దుర్వ్యసనమందు, మగ్నుఁడు=మునిఁగినవాఁడు, అగును. ఐన(న్)=దుర్వ్యసనమగ్నుఁడైనచో, ఏకాంత...లాత్ముఁడు-ఏకాంతవిత్=రహస్యజ్ఞుఁడైన, ద్వాపరపురుషునిచేత, ఆవృత=ఆవరింపఁబడిన సకలాత్ముఁడు=సకలమైనపాచికలుగలవాఁడు, ఐ, ('అథాక్ష మింద్రియే, నాద్యూతాంగే కర్షచక్రే వ్యవహారే కలిద్రుమే' అమ.) ద్వాపరునితో నేకాంతమున 'నీవు పాచికలయందుఁ బ్రవేశించియుండు' మని చెప్పినవాఁడై యనుట.) అవ్వేళన్=నృపధామము, చొచ్చెన్, ప్రమదాశ్రితాత్ముఁడు, ప్రమదా=దమయంతిచేత, ఆశ్రిత=పొందఁబడిన, ఆత్ముఁడు=దేహముగలవాఁడు, (దమయంతీసంసర్గముగలవాఁ డనుట.) అవనివిభుఁడు=నలుఁడు, వే, శీఘ్రముగ, వేఁగ=తెల్లవాఱఁగా, సమయార్హ విధి=కాలోచితకృత్యము సలుపుచు, పూనికన్=ప్రయత్నముతో, నీటన్=ఉదకమున, కడుగమిన్=కడుగకుండుట చేత,నందితా...హృదయుఁడు-నందిత=సంతుష్టమైన, ఆవేగ = త్వరతోడ, కలిత = కూడిన, హృదయుఁడు = మనస్సుగలవాఁడు, అగుచు.

వ. ఇట్లాక్రమించిన యాకలితత్వవిముఖవిచారుం డై యసూయో
చ్ఛ్రాయంబు వడిం బెడ రేఁప బహువిధాష్టాపదకలాపాళిగ్రహదు
రాగ్రహుం డగునతండు చండనాక్పాండిత్యసమసముద్ధృతోద్దండ
పాణిపుష్కరాంకుం డప్పుడమితేనిం జూచి. 9

టీ. హరి. నయా...విచారుండు-నయాకలితత్వ = నయకలనయందు, విముఖమైన, విచారముకలవాఁడు, ఐ, అసూయోచ్ఛ్రాయంబు=ఈర్ష్యాధిక్యము, వడిన్, పెడ రేఁప=ప్రేరేపింపఁగా, బహు...గ్రహుండు-బహువిధములైన, అష్టాపదకలాప=సువర్ణభూషణములయొక్క, ('శరభే నా హేమ్ని శారిఫలకేఽష్టాపదో స్త్రియామ్') నానా.)

ఆళి = సమూహముయొక్క, గ్రహ = స్వీకరణమందు, దురాగ్రహముగలవాఁడు, అగు, అతండు=ఆవిశ్వామిత్రుఁడు, (రాజ్యహీనుఁడ వగు నీ కాభరణంబు లేల? తె మ్మని యాగ్రహము నొందినవాఁ డైనవిశ్వామిత్రుఁ డనుట.) చండ...కుండు-చండ = కోపశీలమైన, వాక్పాండిత్యమునకు, సమమగునట్లు, సముద్ధృత=ఎత్తఁబడినదై, ఉద్దండ = ఉన్నతదండముగల, పాణిపుష్కర=హస్తకమలము, అంకుండు = గుర్తుగాఁగలవాఁడు, అప్పేటిపుడమిఱేనిన్=ఆరాజశ్రేష్ఠుఁ డగు హరిశ్చంద్రుని, చూచి.

నల. ఇట్లు, ఆక్రమించినయాకలి = ఆక్రమించినట్టి యాకలిపురుషుఁడు, తత్స్వవిముఖవిచారుఁడు, ఐ, అసూయోచ్చ్రాయంబు = అసూయాతిశయమును, వడింబెడరేఁప = అసూయ పుట్టింపఁగా ననుట. బహువిధా...గ్రహుండు - బహువిధములైన, అష్టాపద=జూదపుఁబలకయొక్క, కళా=విద్యలయొక్క, పాళి=చిహ్నమనెడు, గ్రహ= భూతమువల్ల దురాగ్రహముగలవాఁడు, అగు నతండు, (అగువాఁ డనుట.) చండ... పాణి = చండవాక్పాండితిచేత, అసమమగునట్లు, సముద్ధృతమైన, ఉద్దండపాణిగల వాఁడు, (చేయి యెత్తి జూదమునకు బిట్టుగాఁ బిలుచుచున్నవాఁ డనుట.) పుష్కరాంకుండు=పుష్కరుఁడను పేరుగలవాఁడు, అప్పేటిపుడమిఱేని=ఆనలుని.

తే. కైతవప్రౌఢి బెడిదంబుగాఁగఁ బన్ని
దములయెడ నించుకయుఁ గించుదనముఁ బూన
కురుధనము లెల్ల నా మ్రోల నునిచి క్రీడ
సలుపుము నృపాలకా నల శాంతి ననిన. 10

టీ. హరి. కైతవప్రౌఢి=కపటప్రౌఢి ('కపటోఽస్త్రీ వ్యాజదంభోపధయశ్ఛద్మకైతవే' అమ.) పన్ని = ఏర్పాటుచేసియనుట. దములయెడ=మునులయెడ, ఉరుధనముల, కానల=అరణ్యములయందు.

నల. కైతవప్రౌఢి=ద్యూతప్రౌఢి ('ద్యూతోఽస్త్రియామక్షవతీ కైతవం పణ ఇత్యపి' అని అమ.) పన్నిదములయెడన్=పందెములవిషయమున, క్రీడా=ద్యూతక్రీడను, నృపాలకా, నల. ఇవి సంబుద్ధులు.

ఉ. ఆక్షణదావివర్ధనకరాన్వయుఁ డట్టిద కాక యంచు స
త్యక్షయశోభమానవచనాకలనాపణితాత్మభూతి యై
శిక్షితవాజిరత్నరథసింధురకోటులతో నొసంగె వి
శ్వక్షితివైభవం బతనిశక్తిఁ బరాభవముద్రఁ గాంచుచున్. 11

టీ. హరి. ఆక్ష...న్వయుఁడు - ఆ, క్షణదావివర్ధనకర=నిశావిభేదనకరుఁడైన సూర్యునియొక్క, అన్వయుఁడు=వంశముగలవాఁడు (హరిశ్చంద్రుఁ డనుట.) ('వర్ధనం ఛేదనే' అ.) సత్య...భూతి-సత్యమునకు, క్షయ=నివాసమై, ('నివాసశ్శరణంక్షయః' అ.) శోభమాన=ప్రకాశించుచున్న, వచనములయొక్క, ఆకలనా=నిలుపుటచేత, పణిత=సన్నుతమైన, ('ఈడితశస్తపణాయితపనాయితప్రణుతపణితపనితాని' అమ.) ఆత్మ భూతి=స్వకీయజన్మము గలవాఁడు, ఐ=అయి.

నల. ఆక్ష...న్వయుఁడు-ఆ, క్షణదావివర్ధనకర = నిశాభివృద్ధికరునియొక్క, (చంద్రునియొక్క యనుట.)అన్వయుఁడు=వంశముకలవాఁడు(నలుఁ డనుట.) సత్య... భూతి-సతీ=దమయంతియొక్క, అక్షయ=అధికములు, శోభమానములునైన=వచనముల యందలి, అకలనా=అనాదరముచేత, పణిత=పణముగఁజేయఁబడిన('క్షైత్రవంపణఇత్యపి' అ.) ఆత్మభూతి=నిజైశ్వర్యముగలవాఁడు, ఐ, దమయంతి చెప్పినను వినక తనసకలైశ్వ ర్యములను బందెముగ నొడ్డినవాఁడై యనుట.

క. పతి కపు డధీతనయసం
హితులుఁ బురోహితులు నీతిహితకార్యసమా
హితులుఁ దగ విన్నవించిరి
మతి నప్రతికారఘోరమానసహితులై. 12

టీక. రెంటను సమానము.

తే. జనవర హృతారి వీరసేనుని నసంఖ్య
సవనవిఖ్యాతి హరిముఖశ్లాఘనీయ
సత్త్రి శంకుసమాఖ్యుని జనకుని మఱ
పించి ప్రోచితి విన్నాళ్లు ప్రేమ మమ్ము. 13

టీ. హరి. జనవర! సంబోధనము. హృతా...సేనుని-హృత = హరింపఁబడిన, అరివీర=శత్రువీరులయొక్క, సేనుని=సైన్యములుగలవానిని, అసంఖ్య...ఖ్యాతిన్-అసంఖ్యసవన=అనేక యజ్ఞములవల్లనైన, విఖ్యాతిన్=ప్రసిద్ధిగలవానిని, హరి...సమాఖ్యుని-హరిముఖ = ఇంద్రాదులకు శ్లాఘనీయుఁడైన, సత్=శ్రేష్ఠుఁడైన, త్రిశంకుసమాఖ్యుని=త్రిశంకువను పేరుగలవానిని, జనకుని, (తండ్రియైన త్రిశంకుని ననుట.)

నల. జనవర! హృతారి! సంబుద్ధులు-అసంఖ్య...ఖ్యాతిన్-అసంఖ్య=లెక్కలేని, సవన=యాగములవల్లనైన, విఖ్యాతిన్ = ఖ్యాతిగలవానిని, హరి...సత్త్రిన్-హరిముఖ=ఇంద్రాదులకు, శ్లాఘనీయ=స్తోత్రార్హుఁడైన, సత్త్రిన్=అధ్వరియైనవానిని, ('సత్త్ర మాచ్ఛాదనేయజ్ఞే' అ.) శంకుసమాఖ్యుని, శం=సుఖమునకు, కు=భూమియైన, (సుఖా

ధారమైన యనుట.) సమాఖ్యుని=కీర్తిగలవానిని, ('శమవ్యయంచ సౌఖ్యార్థే' నానా.) జనకుని, వీరసేనుని (తండ్రి యైనవీరసేను ననుట.) 'హరి...సమాఖ్యుని' అనుచో మఱి యొక యర్థము. హరి...నీయమైన, సత్=లెస్సైన, త్రిశంకు=అగ్నిత్రయమువల్లనైన, ('శంకుస్సంకీర్ణ వివరే పలాశే౽గ్నౌ చకీలకే' ధనంజయనిఘంటు.) సమాఖ్యుని, (పెక్కు జన్నము లాచరించి యాహవనీయాది యగ్నిత్రయమును లెస్సఁగ నడుపువాఁ డనుట.)

ఉ. ఇప్పుడు విశ్వభారమును నే లని నేల నిజాప్తకోటితో
నొప్పన సేసె దన్యునకు నూరక నూఱక త్రావువానికే
యొప్పెడుచాలు నీగొడవ కోపము కోపము సైఁచి చూడుమా
తప్పు విభుత్వహానికిఁ గతంబె మతంబె మహీజనాళికిన్. 14

టీ. రెంటను సమానము.

ఏలని, ఏల+అని, నేలన్=భూమిని, అన్యునకున్, ఊరక, నూఱక, త్రావు వానికే, ఈగొడవకు=ఈయాపదకు, ఓపము=ఓర్వను, కోపము, సైఁచి, మతంబె = సమ్మతమా !

సీ. అనఘమానస నీపదాంబుజంబుల వ్రాలు
రాజహంసల కొండుప్రాపు గలదె ?
ధీరకుంజర! నీకరారోహణంబున
వెలయుకుంభిని కొండువెరవు గలదె ?
సరసచంద్ర ! భవత్ప్రసన్నకళావాప్తిఁ
దగుబుధాళికి నొండుదండ గలదె ?
సుగుణసాగర ! భవత్సుహితజీవనలైన
వాహినులకు నొండువలను గలదె ?

తే. కని కరం బాప్తదుర్దశల్ గనికరంబు
నెరప విది యేల ? మహి యేల కరిగితేని
యధిప ! నీయాన నీయాన ననుసరింతు
మతులపతిహితగతు లాత్మమతుల నునిచి. 15

టీ. రెంటను సమానము.

అనఘమానస = పాపరహితమైన మనస్సుగలవాఁడా ! నీపదాంబుజంబుల = నీపాదకమలములయందు, వ్రాలురాజహంసలకు=వ్రాలినయట్టిరాజశ్రేష్ఠులకు, ప్రాపు=ఆశ్రయము. (అనఘమానస=శ్రేష్ఠమైనమానససరోవరమా! నీపదాంబుజంబులన్=నీయొక్క,

పదాంబుజంబులన్=స్థానమైన యుదకములయందలి కమలములయందు, వ్రాలురాజహంసలకు=వ్రాలెడు రాయంచల కనుట.)

ధీరకుంజర! ధైర్యమున గజమునుబోలినవాఁడా! నీకరారోహణంబునన్=నీభుజారోహణముచేత, వెలయుకుంభినికి=ఒప్పెడుభూమికి, వెరవు=ఉపాయము, (ధీరకుంజర!=ధీరమైనకుంజరమా! నీయొక్క, తుండము నాశ్రయించుటచేత, వెలయుకుంభినికి=ఒప్పెడు స్త్రీగజమున కనుట.)

సరసచంద్ర! =సరసశ్రేష్ఠుఁడా! భవత్ప్రసన్నకళావాప్తిన్ - భవత్=నీయొక్క, ప్రసన్నమైనకళయొక్క, అవాప్తిచేత, తగుబుధాళికిన్ = తగిన విద్వత్సమూహామునకు, దండ=ప్రాపు. (సరసుఁడ వైనచంద్రుఁడా! భవత్ప్ర... ప్తిన్=నీయొక్క ప్రసన్నములైన, కళలయొక్క, ప్రాప్తిచేత, తగుబుధాళికిన్=ఒప్పెడు దేవతాసమూహమున కనుట.)

సుగుణసాగర=సద్గుణసముద్రుఁడా! భవత్సుహితజీవనలు - భవత్=నీయందు, సుహితములైన, జీవనలు=జీవనములుగలవి, ఐన వాహినులకు=సేనలకు, వలను=దిక్కు, (సుగుణసాగర!=సుగుణవంతుఁడ వైనసముద్రుఁడా! భవత్సుహితజీవనలు - భవత్ = నీయందు, సుహితములైన, జీవనలు=ఉదకములుగలవి. ఐన వాహినులకు=నదుల కనుట.) ఆప్తదుర్దశల్=ఆప్తులయొక్కదుర్దశలను, కని=చూచి, కరంబు=మిక్కిలి, కనికరంబున్=దయను, నెరపవు=నింపవు, నీయానమున్=నీవుపోవుటను, అనుసరింతుము (నిన్ను వెంబడించివత్తు మనుట), అతుల పతిహితగతులు-అతుల= సమానరహితములైన, పతిహిత= భర్తృహితములైన, గతులు=రీతులు.

తే. సకలనుత నూతనాక్షమాలికలొ గుప్త
మనుజపాళులొ దేవసంప్రార్థనములఁ
బూనునెత్తమ్ములో రాజ్యభూరిభరము
లిల సదాపాశవృత్తుల కేల నెపుమ. 16

టీ. హరి. సకలనుత! సంబుద్ధి. నూతనాక్షమాలికలొ - నూతనములైన, అక్షమాలికలొ=జపమాలికలో, గుప్త... ళులొ-గుప్త=గూఢములైన ('గూఢరక్షితయోర్గుప్త' నానా.), మను=మంత్రములయొక్క, జపాళులొ=జపపంక్తులో, దేవసంప్రార్థనములన్= దేవతారాధనములయందు, పూనునెత్తమ్ములో=పూనినకమలములో, రాజ్యభూరిభరములు, సదాపాశవృత్తులకు-సదా=నిరంతరము, అప=పోయిన, ఆశ=తృష్ణగల, వృత్తులకు=వర్తనము గలవారలకు (ఋషుల కనుట.)

నల. సకలనుత! నూత్నాక్షమాలికలా-నూతనములైన, అక్ష=పాచికలయొక్క, మాలికలో, గుప్తమనుజ=రక్షింపఁబడిన మనుజులుగలవాఁడా! సంబుద్ధి. పాళులా=సారెల ప్రోఁతలో, దేవ! సంప్రార్థనములన్=కోరికలను, పూనువెత్తములో=పందెములో, రాజ్యభూరిభరములు, సదాపాశవృత్తులకు-సదా, పాశ=పాసికలయొక్క, వృత్తులకు=వర్తనముగలవారికి, (జూదగాండ్ర కనుట.) ('దేవకాః పాశకాశ్చతే' అమ.)

చ. అన జననాథుఁ డిట్లను మదాప్తులు మీరు మదిన్ మదీయశా
సనము బహూకరింపుఁ డతిసత్యనయాక్షపణైకవృత్తినే
ననుపమరాజ్యసంపదల కాశ యొనర్తునె నాకు నిచ్చువ
చ్చినహితు లేని నీతని భజింపుఁ డనం జని శార్తి నందఱున్. 17

టీ. హరి. అతి...వృత్తిన్-అతిసత్యనయముయొక్క, అక్షపణ = చెడకుండుట చేత, ఏక=ముఖ్యమైన, వృత్తిగలవాఁడను, నేన్=నేను.

నల. అతి...వృత్తిన్-అతి=అత్యంతమైన, సత్యనయముగల, అక్షపణ=అక్షవ్యవహారమందు (జూదపుఁ బందెమనుట), ఏక=ముఖమైన, వృత్తిన్=వర్తనగలవాఁడను.

క. చన నానయవిదుదారగు
రునిశాంతస్థితికిఁ దగ నరుగుఁ డని యనిపెన్
మనమున వాత్సల్యము పొం
గ నబలగతి ననుగమించు గాదిలిప్రజలన్. 18

టీ. హరి. ఆన...స్థితికిన్-ఆ, నయవిత్ = నయజ్ఞులలోను, ఉదార=దాతలలోను, గురుని=అధికుఁడైన హరిశ్చంద్రునియొక్క, శాంతమైన, స్థితికిన్, తగునట్లు, అబల=చంద్రమతి, అనుగమించుగాదిలిప్రజలన్-అనుగమించు=వెంబడించెడు, గాదిలిప్రజలను=కూరిమిజనులను, అనిపెన్.

నల. ఆనయవిదుదార, ఆ, నయవిదు=నీతివిచక్షణుఁడైన నలునియొక్క, దార=భార్యయైనదమయంతి, గురునిశాంతస్థితికి-గురు=తండ్రియైనభీమునియొక్క, నిశాంత=ఇంటియందలి, స్థితికి=ఉండుటకు, అబల=గతిన్, అబల=బలరహితమైన, గతిన్=గమనముచేత, అనుగమించు=వెంటవచ్చు, గాదిలిప్రజలన్ = అనుంగుఁగుఱ్ఱలను, (కూఁతురు కొడుకు ననుట.) అరుగుఁడు=పొండు, అని, అనిపెను.

తే. అప్పు డాయతిధూర్తహృతాత్మవిభవుఁ
డై నృపతి ప్రేయసీలోహితాంఘ్రికమల
సంచరణఖేదవిహ్వలస్వాంతుఁ డగుచుఁ
బ్రతిభయకఠోరకాంతారపదవి నరుగ. 19

టీ. హరి. ఆయతి...భవుఁడు - ఆ, యతిధూర్త = వంచకుఁడైన ఋషిచేత, (విశ్వామిత్రునిచేత), ('ధూర్తస్తువంచకః' అ.) హృత=అపహరింపఁబడిన, విభవుఁడు = రాజ్యవైభవముగలవాఁడు, ఐ, నృపతి = హరిశ్చంద్రుఁడు, ప్రేయసీ ..స్వాంతుఁడు - ప్రేయసీ = చంద్రమతియొక్కయు, లోహితునియొక్కయు, అంఘ్రికమల = అడుగుఁదమ్ములయొక్క, సంచరణ = నడచుటయందలి, ఖేదమువలన, విహ్వల=స్వాధీనము కాని, స్వాంతుఁడు=మనస్సుకలవాఁడు, అగుచు.

నల. ఆయతి...విభవుఁడు - ఆ, అతి = అత్యంతము, ధూర్త = జూదగాఁడైన పుష్కరునిచేత ('ధూర్తోఽక్షదేవీకితవో'అ.) హృతమైన, ఆత్మవిభవుఁడు=నిజవైభవము గలవాఁడు, ఐ, నృపతి=నలుఁడు, ప్రేయసీ...స్వాంతుఁడు - ప్రేయసీ = దమయంతియొక్క, లోహిత=ఎఱ్ఱనైన, అంఘ్రికమలములయొక్క సంచరణఖేదముచేత, విహ్వలమైన స్వాంతముగలవాఁడు, అగుచు.

సీ. ప్రచ్ఛాయవనవనస్పతులు నీలపుమేలుం
  గుల నింపుజగజంపుగొడుగు లయ్యె
నవలతాగలదతాంతలతాంతములు పౌర
  సీమంతినులు చల్లుసేస లయ్యె
తరురాజఖగకూజితము వేత్రధరసమూ
  హోరుసాహోరుతివ్యూహ మయ్యె
వాతాభిహతవేణుజాతారవము వంశ
  గీతాదిశుభవాద్యరీతి యయ్యె
తే. గంధవహకందళీమందకంపమాన
మృదులదళకాంతకాంతారకదళికాండ
మండలము లగ్రవలమానమాననీయ
బహువిజయవైజయంతికాపంక్తు లయ్యె. 20

టీ. రెంటను సమానము.

ప్రచ్ఛాయవనవనస్పతులు = మిక్కిలి నీడగల వనమందలివృక్షములు, జగజంపు గొడుగులు = మనోహరమైన ముత్తెపుజాలరులతోఁగూడిన గొడుగులు, నవ ..తములు- నవలతా=లేఁదీఁగెలవలన, గలత్=రాలుచున్న, అతాంతలతాంతములు=వాఁడిపోవని పూలు, పౌరసీమంతినులు=పట్టణస్త్రీలు, సేసలు=మంగళాక్షతలు, తరు...తము-తరురాజ=వృక్షశ్రేష్ఠములయందలి, ఖగ=పక్షులయొక్క, కూజితము,వేత్ర...వ్యూహము- వేత్రధరసమూహ = కట్టికలసమూహముయొక్క, ఉరు = అధికమైన, సాహోరుతి =

సాహోర్ధ్వనులయొక్క, వ్యూహము=సమూహము, వాతా...రవము-వాత=వాయువు యొక్క, అభిహత=తాఁకుడుచేత, వేణు=బొంగువెదుళ్లయందు, జాత = పుట్టిన, ఆ వము=ధ్వని, వంశ...రీతి-వంశగీత=వేణుగానము, ఆది=మొదలుగాఁగల, శుభవాద రీతి=మంగళవాద్యరీతి, గంధవహ...మండలములు-గంధవహకందళీ=మొలక వాయువు చేత, మందముగ, కంపమాన=కదలుచుండెడు, మృదులదళ = మెత్తనియాకులచే కాంత=మనోహరమైన, కాంతారకదళికాండమండలములు = అడవియందలి యరఁ చెట్లసమూహములు, అగ్ర...పంక్తులు-అగ్ర=ఎదుట, వలమాన = చలించుచుండెడు మాననీయ=పూజనీయములైన, బహువిజయవైజయంతికాపంక్తులు=అనేకములైన జఁ ధ్వజములయొక్క సమూహములు.

క. సమయజ్వలదశనాయా
క్షమతాధికశోచ్యవృత్తికతనం దనగా
త్రముల నుదయించువైవ
శ్యము సైఁచఁగఁజాలఁడయ్యె నవనిపుఁ డచటన్.

టీ. హరి. సమయ ..కత-సమయ=(ఆఁకటి) సమయమందు, జ్వలత్ = ప్ర లించుచున్న, అశనాయా=ఆఁకటిని, ('అశనాయా బుభుక్షా క్షుత్' అ.) క్షమత ఓర్చుకొనుటచేత, అధికమైన, శోచ్యవృత్తికత=శోచనీయవర్తనము గలుగుటచేత, న నగాత్రములన్=అవయవములయందు, వైవశ్యము=వివశత.

నల. సమయ...కతనన్-సమయజ్వలదశనాయ, అక్షమత = సహింపకుండ చేత, అధికమైన, శోచ్యవృత్తియొక్క, కతనన్=హేతువుచేత, తనగాత్రములన్= యవయవములయందు, అవనిపుఁడు=రాజు.

ఉ. ఆతతి నాతుపారకిరణాన్వయు మ్రోల విచిత్రసృష్టివి
ఖ్యాతిసమేత నూతనమహాద్విజసంతతి దానభూత పూ
ర్వాతతభూరివిగ్రహసమగ్రతఁ జూపుచు నిల్చె దీప్తిసం
ఘాత మనంతరత్నరుచిగౌరవలంఘనజాంఘికంబుగన్.

టీ. హరి. ఆ...మ్రోల-ఆ, ఆతుషారకిరణ = సూర్యునియొక్క, (ఆఙ్, ము.) అన్వయు=వంశముగల హరిశ్చంద్రునియొక్క, మ్రోల=ఎదుట, విచిత్ర.. తతి-విచిత్రసృష్టియొక్క, విఖ్యాతితో, సమేత = కూడుకొనిన, నూతనమైన, గ బ్రాహ్మణకులముగలవాఁడు, (విశ్వామిత్రుఁ డనుట.) దాన...సమగ్రతన్-దానభూ దానలబ్ధమైన, ('లబ్ధం ప్రాప్తం విన్నం భావిత మాసాదితం చ భూతం చ' పూర్వాతతభూరి=పూర్వాధికద్రవ్యముయొక్క, వి=విశేషమైన, గ్రహ = స్వీకర

యొక్క సమగ్రతను, (లేక, విగ్రహ = కలహముయొక్క, సమగ్రతను) చూపుచు మున్నుయాగార్థము ధారవోసిన ద్రవ్యమును దీసికొనఁగలవాఁడై యనుట. దీప్తిసంఘాతము=కాంతిపుంజము, అనంత...బుగన్-అనంతరత్న=సూర్యునియొక్క, రుచి=కాంతి యొక్క, గౌరవముయొక్క, లంఘనమందు, జాంఘికంబుగన్=వేగముగలదానినిగా, సూర్యకాంతిఁ దిరస్కరించునట్లుగా ననుట.

నల. ఆతుషార...మ్రోల-ఆ, తుషారకిరణాన్వయ = చంద్రవంశపురాజయిన నలునియొక్క, మ్రోలన్=ముందట, విచిత్ర...సంతతి-విచిత్ర...సమేతమయి; నూతనమైన, మహాద్విజసంతతి = పక్షిసంతానము, తాను, అభూత...సమగ్రతన్-అభూతపూర్వ=వింతలైన,ఆతత=విస్తృతమైన, భూరి=అధికమైన, విగ్రహ=దేహములయొక్క, ('విగ్రహస్సమరే దేహే' నానా.) సమగ్రతన్, చూపుచు, దీప్తిసంఘాతము, అనంతరత్న=అమితములైన రత్నములయొక్క.

క. అటు నిల్వ నాశిఖి హంసాసమాంబక
హరిముఖాధికదీప్తి నడరువాని
నరసియేతద్ద్విజతరసాతిశయసేవ
నమున నిల్పుదు జీవనంబు లని వి
భుండు దండ మొనర్పఁ బూని మేకొకపా
టునకు లోఁబడఁ జేయ మునుకొని యవి
కలితకోపమునఁ దత్కౌశేయము గ్రహించి
యతిరభసమున మిన్నందిపలికె

తే. మునుహరింపమి నీయంద యునిచినట్టి
యధికవిత్త మీపట్టున యజ్ఞపరమ
నీకుఁ గొనవచ్చితిమి ధాత్రి నీకు నునుపఁ
జనునె మాసొమ్ము నరయ నక్షముల మేము. 23

టీ. హరి. ఆశిఖి...దీప్తి-ఆ, శిఖి=అగ్ని, హంస=సూర్యుండు, అసమాంబక = రుద్రుఁడు, హరి=యముఁడు, ముఖ = మొదలైనవారియొక్క, అధికదీప్తిచేత, అడరువాని (మహోగ్రుఁడైనవాని ననుట.) అరసి, ఏత...నమున-ఏతద్ద్విజతర = ఈబ్రాహ్మణశ్రేష్ఠునియొక్క, సాతిశయ=అతిశయసహితమైన, సేవనమున=సేవచేత, విభుండు=హరిశ్చంద్రుఁడు, దండమొనర్పన్=నమస్కరింపఁగా, మేకొక=అంగీకరింపక, పాటునకు=అవస్థకు, లోఁబడఁజేయ=లోఁజేయుటకొఱకు, మునుకొని, అవికలితకోపమునన్=వికలముగాని కోపముతో, తత్కౌశేయము=ఆహరిశ్చంద్రునియొక్కవస్త్రమును, గ్రహించి=

పట్టుకొని, యతి=విశ్వామిత్రుఁడు, ఈపట్టున = ఈసమయమున, యజ్ఞపరమసీషక్ యజ్ఞమందలి యుత్కృష్టబుద్ధిచేత, ఏము=మేము, అక్షముఁడము = క్షమలేనివారఁ శాంతులము కామనుట.

నల. ఆశిఖి...దీప్తి-ఆ, శిఖి=నెమళ్లు, హంసములు, అసమాంబకహరి=చిలుక ముఖ=మొదలుగాఁగలవానియొక్క, అధికదీప్తిక్=అధికమైనకాంతివంటికాంతిచే అడరువానిక్=ఒప్పెడునాపక్షులను, అరసి=చూచి, ఏత...వనమున-ఏతద్ద్విజతరస ఈపక్షులమాంసముయొక్క ('పిశితం తరసంమాంసమ్' అ.) అతిశయ సేవనమున అత్యంతభక్షణముచేత, దండమొనర్పక్ = చంపుటకనుట. పూని, మేకోకపాటున మే=శరీరమునందలి, కోక=వస్త్రముయొక్క, పాటునకు=వేయుటకు, లోఁబడఁజే అవి=ఆపక్షులు, తత్కౌశేయముక్=ఆవస్త్రమును, గ్రహించి = పట్టుకొని, విన్న (పైకెగసి యనుట.) అధికవిత్తము=అధికద్రవ్యమైనది. (మిక్కిలి వెలగలది యన ఈపట్టు=ఈపట్టుపుట్టము, నయజ్ఞ = నీతిమంతుఁడవైన యోనలుఁడా!, పరమసీషక్ శత్రుబుద్ధిచేత, అక్షములము=పాసికలము, ఏము. (మేము పాచికల మనుట.)

చ. అన విని చిచ్చుపాటు సకలాంగములం [1]గడలేనిదైన్య మా
  ననమున మన్యువేగము మనంబునఁ గ్రమ్మఁగ నమ్మహీశుఁ డి
  ట్లను నఖిలార్థయుక్త [2]నిఖిలావనియుక్ గయికొంటి రింక సా
  ధనమును గాన మానఁ దగదా పగదాయతనంబు లింతటన్.

  టీక. రెంటను సమానము.

తే. అనిన నాయమితన్యాయ్యఘనమృదూక్తి
  వినకయవిరాగశీలత్వమునఁ బయిపయి
  నెగయ నప్పుడు గని వానితెగువకు జగ
  తీతలాధీశుఁ డత్యంతభీతుఁ డగుచు.

టీ. హరి. ఆయమి=ఆవిశ్వామిత్రుఁడు, తన్న్యాయ్య...క్తిక్-తత్ = ఆహరి ద్రునియొక్క, న్యాయమునుండితొలఁగని, ఘనమైన మృదూక్తిని, అవిరాగశీలత్వ అవిరాగ=విరక్తిరహితమైన, శీలత్వమున = స్వభావముగలవాఁ డగుటచేత, జగతీత శుఁడు=హరిశ్చంద్రుఁడు.

నల. ఆ, అమిత...దూక్తిక్-అమితమైన, న్యాయ్యఘనమృదూక్తిని, అవి=ఆపక్షులు, రాగశీలత్వమున=మాత్సర్యశీలములగుటచేత, వానితెగువకు = ఆ యొక్క సాహసమునకు, జగతీతలాధీశుఁడు=నలుఁడు.

1 బ్రతిలేని. 2 సకలావనియుక్.

సీ. ప్రబలమానీశనిర్దయవృత్తిఁదొడరు నీ
యర్థంబు హరియింప నగునె నాకు
విశ్వసన్నుతసత్యవిఖ్యాతి నెలకప్పుఁ
దీర్చి పెంపొందు మదీయవంశ
వృద్ధులగతిఁగాంతు వెసనననట్లకా
కనుచునావరనియమానుకూల
మానసాధ్వీలమిన్న మహనీయభక్తిన
క్షత్రకులసితప్రకాశుఁబ్రాణ

తే. సదృశునీక్షించి తత్కాలసముచితస్వ
కపటసంధానమొకకొంత గలుగఁజేసి
యోవిబుధవర్య సచ్ఛాత్రయొక్కయుచిత
కార్యమెఱిఁగింతు వినుమని గరిమఁ బలికె. 26

టీ. హరి. ప్రబలమానీశ! సంబుద్ధి. నీయర్థంబున్=నీద్రవ్యమును, విశ్వసన్నుతసత్యవిఖ్యాతిన్=ప్రపంచమందుఁ గొనియాడఁదగిన ప్రశస్తిచేత, మాటఁదప్పక నెలకు, అప్పుదీర్చి=ఋణమును జెల్లించి, మదీయ...గతిన్_మదీయవంశ = నావంశమునందలి, వృద్ధులయొక్క, గతిన్ = ప్రాప్తిని, కాంతును, ఆవర...మిన్న-ఆ, వర=శ్రేష్ఠమైన, నియమమునకు, అనుకూలమైన, మానసాధ్వీల=మనోమార్గముగలవారలలో, మిన్న = శ్రేష్ఠుఁడు, (ఋషిశ్రేష్ఠుఁ డనుట.) కర్త. మహనీయభక్తిగలవాని, నక్షత్రకుని, తత్కాల...సంధానము - తత్కాలసముచితమైన, స్వ = స్వకీయమైన, కపటసంధానము, ఓవిబుధవర్యసచ్ఛాత్ర! ఇవి సంబోధనములు.

నల. ప్రబ...వృత్తిన్-ప్రబలమైన, ఈశనిర్దయవృత్తిన్ - ఈశ = ఈశ్వరుని యొక్క, నిర్దయవృత్తిన్=నిర్దాక్షిణ్యవృత్తిచేత, తొడరునీయర్థంబు-తొడరు = ప్రాప్తమైన, ఈయర్థంబు=ఈకార్యము, ఆపదయనుట. విశ్వ...ఖ్యాతిన్-విశ్వసన్నుతమైన, సత్యమైన, విఖ్యాతిన్=కీర్తిచే, నెలకప్పున్, చంద్రకళంకమును, తీర్చి = పోఁగొట్టి, పెంపొందు...గతిన్-పెంపొందు=ఒప్పునట్టి, మదీయవంశవృద్ధులయొక్క, గతిన్= నడవడిని, కాంతును. (మాపెద్దలవలెనే కీర్తిని సంపాదించెద ననుట.) ఆవర...మిన్న-ఆ, వర=పెనిమిటియొక్క, నియమమునకు, అనుకూలమైన, మాన=చిత్తసమున్నతిగలది, సాధ్వీలమిన్న=పతివ్రతారత్నమైనదమయంతి, కర్త. అక్షత్రకులసితప్రకాశున్-ఆ, క్షత్రియకులమునకు, సితప్రకాశున్ = చంద్రుఁడును, ప్రాణసముఁడును నైననలుని, తత్కాల...ధానము-తత్కాలసముచిత=ఆవేళకుఁదగిన, స్వక=స్వకీయమైన, పట =

వస్త్రముయొక్క, సంధానము, ఒకకొంతకలుగఁజేసి, (తాను గట్టుకొనినవస్త్రమును గొంతఁ గట్టుకో నిచ్చి యనుట.) ఓవిబుధవర్యసచ్ఛాత్ర!=ఓదేవతాశిష్యుఁడా! ఇంద్రాదులకు విధేయుఁ డనుట.

తే. ఎడప కేతద్గతి భజించి యడవిఁ దిరుగు
టొప్పునే వగ మనయర్థ మొదవుదనుక
మద్గురుహితాభిదర్శనమహితయాత్రఁ
గుశలము వహింపు మత్యంతవిశదబుద్ధి. 27

టీ. హరి. ఏతద్గతిన్-ఏతత్=ఈహరిశ్చంద్రునియొక్క, గతిన్, గమనమును, (భజించి వెంటఁదిరిగి యనుట.) ఏవగన్ = ఏవిధముననైన, మద్గురు...యాత్రన్-మత్=నాయందలి, గురుహిత=అధికవిశ్వాసమును, అభిదర్శన=చూపుటయందు, మహితమైన, యాత్ర చేతను, కుశలమును, వహింపుము.

నల. ఏతద్గతిన్=ఈయవస్థను, అడవిన్=అరణ్యమందు, వగన్=దుఃఖముతో, తిరుగుట, ఒప్పునే=తగునా? మనయర్థము=మనకార్యము, అగుదనుక=అగుపర్యంతము, మద్గు...యాత్రన్-మద్గురు=నాతండ్రియైనభీమునియొక్క, హితమైన, అభిదర్శన=సందర్శనమందు, మహిత=శ్రేష్ఠమైన, యాత్ర చేత, కుశలము, వహింపుము.

క. మనదేశంబున నెత్తిన
ధనము వరుసఁ దత్ప్రియాప్తదత్తము నస్మ
ద్ధనమె యవుఁగానఁ దదుపా
ర్జనకలనాసహనబుద్ధి సంధింపుమనన్. 28

టీ. హరి. తదుపార్జనకలనాసహనబుద్ధిన్-తత్=ఆద్రవ్యముయొక్క, ఉపార్జనమునందలి, కలనయొక్క, ఆసహనబుద్ధిని.

నల. మనదేశంబునన్=మనరాజ్యంబునందు, ఎత్తినధనమువరుసన్ = కలిగినద్రవ్యమువలెనే, తత్ప్రి...దత్తమున్-తత్=ఆ, ప్రియాప్తుఁడైనభీమునిచేత, దత్తము = ఒసంగఁబడినదియు, (మాతండ్రియైనభీముఁ డిచ్చినద్రవ్యమనుట.) అస్మద్ధనమె=మనపదార్థమే, అవున్=అగును. కానన్=కాఁబట్టి, తదుపార్జన...బుద్ధిన్-తత్ = ఆధనముయొక్క, ఉపార్జనకలనయొక్క, సహనబుద్ధిన్=సహించెడుబుద్ధిని.

క. ఆయమ నుత్తమ దమహిత
ధీయుక్తిం బలుకు వసుమతీతలనాథుం
డాయర్థ మెల్ల నీయది
యే యగు నే నదిగణింతునే కల నైనన్. 29

టీ. హరి. ఆయమ...యుక్తిన్-ఆ, యమ=యోగముచేత, నుత్త=పరిహృతమైన, ('నుత్తనున్నాస్తనిష్ఠ్యూత.' అ.) మదముగల, మహితమైన, ధీ=బుద్ధియొక్క, యుక్తిన్=కూడికగలవానిని(గూర్చి, (విశ్వామిత్రుని(గూర్చి యనుట.)

నల. ఉత్తమురాలగు, ఆయమన్=ఆదమయంతిని(గూర్చి, దమ...యుక్తిన్-దమహిత = దాంతిహితమైన, ధీయుక్తిచేత, వసుమతీతలనాథుండు = నలుండు, నీయదియే అగును.

సీ. చిలికినచో నెల్ల సిరి వెలయించునీ
యవనీశుదరహాస మమృతనిధియొ
మించినచో నెల్ల మించు(గామితవృష్టి
నీధన్యుచూపు ధారాధరంబొ
ఆడినచో నెల్ల నర్థసంపద లెచ్చు
నీకళానిధివాక్కు నాకనిధియొ
ననిచినచో నెల్ల నినుచు సత్ఫలము లీ
నరనాథుకరము సంతానతరువొ
తే. యనుచు మూర్ధాభిషిక్తులు వినుతిసేయ
ధరణి నేలిన నేబోయి దైన్యవృత్తి
నొక్కయాప్తుని(బ్రార్థింప నుచిత మగునె?
నగరె "దోరతిరిపం" బని నగరజనులు. 30

టీ. రెండిటను సమానము.

చిలికినచోనెల్ల=ప్రసరించినచోనంతటను, సిరి=సంపదను, వెలయించును=ప్రకాశింప(జేయును, ఈయవనీశుదరహాసము=ఈరాజుయొక్క చిఱునగవు, అమృతనిధియొ=పాలకడలియో.

చిలికినచో (మథించినయెడల ననుట.) సిరిని=లక్ష్మిని, వెలయించు నని సముద్రగుణము సూచితము. ఇట్లె తక్కిన మూ(డుపాదములయందును నెఱుంగునది.

మ. అజితప్రక్రియ నెల్లకాలమున నన్యాధీనతం బొల్చుస
ద్ద్విజలేఖాశ్రయవన్మహావనుల(గావింతుం బ్రచారంబు వి
శ్వజను లెచ్చ హితంబు(గాంతు నని తద్విశ్వాత్మజాయాసదా
ప్తిజడీభూతమనస్కు(డై నిఖిలధాత్రీవల్లభుం డయ్యెడన్. 31

టీ. హరి. అనన్యాధీనతన్=అన్యులకులో(బడకుండుటచేత, పొల్చు...వనులన్-పొల్చు=ఒప్పుచుండెడు, సద్ద్విజ=శ్రేష్ఠులైన బ్రాహ్మణులయొక్కయు, లేఖ=దేవతలయొ

క్కయం, ఆశ్రయవత్ = ఆశ్రయముగల, మహత్ + అవనులన్ = భూములయందు, తద్వ ..మనస్కుఁడు-తత్, ఆ, వశ్యాత్మజ=మునికుమారునికి, (నక్షత్రకుని కనుట.) ('తపస్వీతాపసోదాంతో ఋషిస్సత్యవచావశీ'.) ప్రయోగము.—('దైవఘటనావశంబున నోవశీంద్ర' పాండురంగమాహాత్మ్యము.) ఆయాసద=శ్రమనొసంగునట్లు, ఆప్తి చేత, జడీభూతమనస్కుఁడు=మందీభూతమైన మానసము గలవాఁడు, ఐ, నిఖిలధాత్రీవల్లభుండు = హరిశ్చంద్రుఁడు.

నల. పొల్చుసద్ద్వి...వనులన్-పొల్చుచుండెడు, సత్=లెస్సైన, ద్విజలేఖ = పక్షిపంక్తియొక్క, ఆశ్రయవత్=ఆశ్రయముగల, మహావనులన్=కారడవులయందు, తద్వ...మనస్కుఁడు-తత్=ఆ, వశ్య = స్వాధీనురాలైన, ఆత్మజాయా = స్వభార్యయొక్క, సదాప్తి = నిరంతరప్రాప్తిచేత, జడీభూతమనస్కుఁడు, ఐ, నిఖి...భుండు = నలుఁడు.

క. క్షితిరాజ్యమెల్ల బుష్కర
గతకమలము గాఁగఁ జనియె ఘనతరధృతియై
యతికపటాగమకలికో
పతాపజననానుగతినిబంధన మెసఁగన్. 33

టీ. హరి. పుష్కరగతకమలముగాఁగ-పుష్కర=ఏనుఁగుతొండపుఁగొనయందు, ('పుష్కరం కరితుండాగ్రం' అ.) గత = తగిలిన, కమలముగాఁగ = పద్మముకాఁగా, యతి...బంధనము-యతి=విశ్వామిత్రునియొక్క, కపటమనియెడు, ఆగమ=వృక్షమునకు, కలికా = మొగ్గయైన ('కోరకజాలకకలికాకుట్మలముకుళానితుల్యాని' హలాయుధము.) ఉపతాప = సంతాపముగల, జనులయొక్క, నానుగతి = వెంటరాకుండుటయొక్క, నిబంధనము. (విశ్వామిత్రుని కపటజనితవ్యధచేత జనులు వెంటరాక నిల్వఁగా నని భావము.)

నల. క్షితిరాజ్యము ఎల్లన్=అంతయును, పుష్కరగతకమలము - పుష్కరుని చేత, గత = పొందఁబడిన, కమలము=లక్ష్మికలది కాఁగా, (రాజ్యలక్ష్మి పుష్కరునిచేఁ బడఁగా ననుట.) అతి...బంధనము-అతి = అత్యంతమైన, కపటాగమ=కపటపురాకడ గల, కలిపురుషునియొక్క, కోపతాపముయొక్క, జనన=పుట్టువుగల, (కోపతాపహేతువైన యనుట.) అనుగతి = అనుగమించుటయొక్క, నిబంధనము, కోపతాపములఁ బుట్టించుచుఁ గలిపురుషుఁడు తనవెంటఁబడఁగా ననుట.

వ. అప్పు డప్పుడమితేఁడు పేరడవికడల నడచు నెడల నెడనెడ సదా
నగజోజ్జ్వలగండపాళికాసమారోపితనఖముఖవిలాసంబునం బరిజ్వ

లితపావకకలాపారుణవిలోచనవికాసంబునం బొరసి నిజాభ్యంచిత పంచాననత్వంబు పొసంగ నెసంగునవియును, ప్రతిదివసదారితానేక దానవద్విరదరుధిరోక్షేపపాండిత్యంబున నకాండసంధ్యాసహస్రంబులు సంపాదించుచు నేకదానవద్విరదశిక్షణంబునకు సంధ్యాప్రతీక్షణంబు వాటించుకుహనాహరిం గహకహనినాదంబులం బ్రహసించునవియును నచలేంద్రకుక్షివినిర్గతంబు లై తదుత్సంగతలవిహరణంబులం బెచ్చువెరిఁగి తదీయకటకజంతుసంతానంబుల శాసించుచుఁబటుకరటిభ్రమపాటితపయోధరపయోధారలం బట్టాభిషేకంబుఁ గావించు నవియు నై రాజిల్లుమృగరాజాధిరాజంబులవలనను గాఢతరగర్జితఘనాఘనత్వంబుఁ దాల్చిన తమయెదుటం జటులగర్జితఘనాఘనంబులం బచరించు టెట్లని యత్యంతదంతఘట్టనాటోపకోపానుషంగంబున శృంగభంగంబు లాచరించియుఁ బ్రచండకరపీడనంబులం గండమండలంబులం జదిపియుఁ బరుషతరచరణసంతాడనంబున దంతంబుల రాల్చియుఁ దక్షణప్రతి[1]ధ్వానదేశంబుల గిరిశృంగంబుల నాక్రోశింపం జేయునవియును ననంతకుంభినీసంభరణవిజృంభణంబులు కావున నొక్క కుంభిని భరియింపఁబోయి దెసలెనసిన దివ్యదంతావళంబుల నవహేడనంబు లొనర్చు మెండునఁ దొండంబు లెత్తి వమధువులం జిమ్మునవియును నధికతరమధుపకోటిసంస్పర్శనాక్షమత్వంబునం గొలంకులకెలంకులకుం డిగ్గి విమలతాస్పదంబు లగుతదంబువులం బ్రతిచ్ఛాయ వీక్షించి పరద్విరదంబు[2]ల నిరదంబు లనురదరంబులఁ గ్రుమ్మికలగించి సమయించుచుఁ దదాధారతాపరాధనివాసకాసారోదరాంత్రనాళంబులు పెకలించుకరణిఁ గమలినీమృణాలంబులు దిగిచి కరేణుశుద్ధాంతంబులకు నిచ్చి మచ్చికలు సూపునవియు నై చెలువారు వారణంబులవలనను నతిధీరవీరపుంగవాస్ఫోటనకరవాలచాలనోల్లాసనంబులం గఱకుమీసంబులు దీటుచుఁ దఱచువన్నియలు నెఱపుచుం దమచిఱుతదనంబు చిత్రంబుగా మెలంగునవియును ననవరతశంబరాంతకవ్యాపారపారీణంబులు గావునఁ బైనంటియాడిన తత్తన్మృగనాభిరక్తంబుల చాఱికలనం దుఱంగలించునంగశ్యామికలసంఖ్యాతగోఘూ

1 ధ్వానాదేశంబుల. 2 లని దరంబు లగురదంబులఁ.

తపాతకరేఖాంకంబులం దలంపింప నింపు మెఱయునవియును నాకం
ఠనాళకీలాలకలితంబులును నవ్యపాయనిద్రాముద్రితముఖంబులు
నగుచు నాత్మీయపుండరీకత్వంబు సార్థంబుగా వహించునవియును
నై రహించు బహువిధశార్దూలంబుల వలనను నంతికగతజంతు
చేష్టాసమధికక్రోధసంజ్వలనంబునఁ గరంగి వెడలు నెడలేనిక్రొవ్వుల
భంగి నంగీకరింపుచుఁ బొంగు[1]చొంగ లభంగురదంష్ట్రావిటంకసంకలి
తాస్యకుహరంబులం దొఱంగ నతికర్కశదశనదందహ్యమానవిధు
శకలసుధాకిరణ దంతురితవదనవిధుంతు దాడంబరంబుల విడం
బించునవియును నిర్వర్తితకందమూలవృత్తులై నిరర్గళ నిజవర్గసహ
సంచరణంబు లుజ్జగించి నిశ్చలతరులకడలం బీఁటవెట్టి నిరంతరప్రా
జ్యయోగంబున నితాంతవిరక్తభావంబు భజియించుచు నిఖిలా
గమ మర్మభేత్తలై నిరతిశయప్రాపర్థికరపాశబంధంబులు తృణీక
రించునవియును గఠినతరఖనిత్రసదృశపోత్రంబుల ధాత్రీసమాకర్ష
ణంబు సమకూర్చుచుఁ దత్ప్రదేశంబులం బర్యస్తముస్తాస్తం బనిర్వి
శేషంబుగా నతిస్థూలసాలమూలంబుల నతివిపులోపలంబుల నగలిం
చుతఱిం బొడము బెడంగు కోఱల మిడుంగురులవేర నప్రతిమ
ప్రతాపబీజంబులు వెదవెట్టునవియును నై పరిక్రీడించువనక్రోడంబు
లవలనను బహుళప్రవర్ధితబుభుక్షుసేనాగణసంగ్రహణబలంబున నతిప్ర
బలంబులై ఋక్షేశ్వరు నొడిసిపట్టి గెలుపుసందెంబు లాడునిరులమ
స్నీలలీలం బాండురస్వీయముఖాకర్షణజాగ్రత్కరాగ్రంబులై ఘుమ
ఘుమనినాదవినోదంబులు సలుపునవియును నికుంజపుంజాభ్యంతర
లీన నిజస్త్రీసమాసాదసాంద్రవనక్రీడాయమానమానసంబులు గా
వున నతివేలనీలనిచోళనిచుళితావయవంబు లగుభాతి నాభీలహాలా
హలక్ష్వేళకాళిమకరాళంబులై కెరలునవియును శతానందనందనా
న్వయసముద్భవంబు లయ్యునుఁ దాము భుజంగీధామంబు లధిగమిం
చుచుఁ దదధరమధురసోన్మాదంబునఁ జొక్కుచు మన్మథపరాయణ
త్వంబు నొందినకతంబునం దలవంపులు పూనునవియును నై యుల్ల
సిల్లు నచ్ఛభల్లంబులవలనను సకలప్రాణి నిర్వాపణ ధురీణత్వంబునకు
మెచ్చి నిర్భరుండై తమసాహిణి యగుసమవర్తి దంష్ట్రాకౌటిల్యంబు

1 బొంగుల నభంగురదం.

శృంగంబులయందును నుద్దండదండచండిమంబు చరణంబులయందు ను బ్రతిష్ఠింప నతినిష్ఠురంబులై యమరుసవియును కాలకంఠకంఠ కాకోలకబళనకర కాంతికఠిన కాయంబులఁ గాళికానిరసనంబుఁ గల్పిం చుచుం గాసరాసురదుష్కీర్తికాలుష్యంబు గడుగునవియును శరధి మగ్నశైలశాతంబునకు నోపక శాతత్వవిఖ్యాతిం బూనిన శతకోటి సిగ్గువడ శైవలినీశ్వరశరణాగతశిలోచ్చయంబుల శంబరంబులతోడ నశతధాశకలితంబులు గావింతమ యని కార్యాలోచనకుం జేరినకర ణిశశ్వన్మిలితకోణంబులై నశరవిషాణంబులు పూని యొనరునవియును నై వెలయు లులాయంబులవలనను నశ్రాంతసరభసశరభసంఘంబుల వలనను నాయతావయవగవయవర్గంబులవలనను నాఖండలభిదురో ద్దండతుండగండభేరుండంబులవలనసునఖండితశౌండీర్యగండకంబుల వలనను నారణ్యచరహృదయశల్యశల్యంబులవలనను జిత్తంబున ని యత్త లేనియుత్తలంబునం దత్తఱించుమత్తకాశిని నుదాత్తనిజభుజా వలంబనప్రదానంబునం దేర్చుచుండె నయ్యవసరంబున. 33

టీ. రెంటను సమానము.

సదాన...విలాసంబునన్-సదాన = మదోదకముతోఁగూడుకొనిన (మదించిన) గజములయొక్క, ఉజ్జ్వలములైన, గండపాళికా=గండస్థలములయందు, సమారోపిత= ఉంపఁబడిన, నఖముఖములయొక్క, విలాసంబునన్=విలాసమనియెడు. సదా...విలా సంబునన్-సదా = నిరంతరమును, నగజా = పార్వతియొక్క, ఉజ్జ్వలములైన, గండ పాళికా=కపోలదేశములయందు, సమారోపితములైన, నఖముఖ = కొనగోళ్లయొక్క, విలాసముచేతను.

పరిజ్వలిత...వికాసంబునన్-పరిజ్వలిత=మండుచుండెడు, పావకకలాప=అగ్ని పుంజముభంగి, అరుణ=ఎఱ్ఱనైన, విలోచన=నేత్రములయొక్క, వికాసంబునన్=వికాస మనియెడు, పరి...వికాసంబునన్-పరిజ్వలితములైన, పావకకలాపారుణవిలోచన = అగ్ని చంద్రసూర్యనేత్రములయొక్క, వికాసముచేతను, నిజా...నత్వంబు-నిజ=స్వకీ యమైన, అభ్యంచిత=మిక్కిలియొప్పుచుండెడు, పంచాననత్వంబు=సింహత్వమనెడు, నిజాభ్యంచితమైన, పంచాననత్వంబు=శివత్వము, పొసంగన్, ఎసంగునవియును=తనరు నవియును.

ప్రతిదివస...పాండిత్యంబునన్-ప్రతిదివసమును, దారిత=చీల్పఁబడిన, అనేక ములైన, దానవత్=మదవంతములైన, ద్విరద = ఏనుఁగులయొక్క, రుధిర = నెత్తుటి

యొక్క, ఉత్క్షేప = ఎగఁజల్లుటయందలి, పాండిత్యముచేత, అకాండ ...స్రంబులు-అకాండసంధ్యా = అకాలసంధ్యలయొక్క, సహస్రంబులు, సంపాదించుచు = చేకూర్చుచు, ఏక...ణంబునకు-ఏక=ఒకటియై, దానవత్=మదవంతమైన, ద్విరద = ఏనుఁగ నెడు, ఏక=ఒక్కఁడైన, దానవద్విరద=రాక్షసశ్రేష్ఠునియొక్క, శిక్షణంబునకు, సంధ్యా ప్రతీక్షణంబు వాటించుకుహనాహరిక్=సంజనెదురుచూచుకపటనారాయణుని, (నరసింహమూర్తి ననుట.) కహకహనినాదంబులన్=కహకహయనుధ్వనులతో, ప్రహసించు నవియును.

అచలేంద్ర...తంబులు-అచలేంద్రకుక్షి=పర్వతగుహయనెడు, అచలేంద్రకుక్షి=రాజగర్భమునుండి, వినిర్గతంబులు = బయలువెడలినవి, ఐ, తదు...బుల్-తదుత్సంగతల=ఆపర్వతోత్సంగప్రదేశమనెడు, తదుత్సంగతల-తత్=ఆరాజుయొక్క, ఉత్సంగతల=తొడయందలి, విహరణంబులన్=విహారములచేత, పెచ్చుపెరిఁగి = అతిశయించి, తదీయ...నంబులన్-తదీయ=ఆపర్వతసంబంధమైన, కటక = నితంబప్రదేశమందలి, ('కటకోఽస్త్రీనితంబోఽద్రేః' అ.) జంతుసంతానంబులనియెడు, తదీ...బుల్-తదీయ=ఆరాజుయొక్క, కటక=పట్టణమునందలి, జంతుసంతానంబులన్ = ప్రజలను, శాసించుచు=శిక్షించుచు, పటు...ధారలన్-పటు=సమర్థములైన, కరట = ఏనుఁగులని యెడు, భ్రమచేత, పాటిత=విదారింపఁబడిన, పయోధర=మేఘములయొక్క, పయోధారలచేత, మృగరాజాధిరాజంబుల వలనను=సింహశ్రేష్ఠములవలనను.

గాఢతర...త్వంబుల్-గాఢతరమైన, గర్జితముగల, ఘనాఘనత్వంబుల్=మదేభములగుటను, ('శక్రఘాతుకమత్తేభవర్షుకాబ్దాఘనాఘనాః' అ.) చటుల...నంబులన్-చటులములైన, గర్జితములుగల, ఘనాఘనంబులన్ = మేఘము లనెడు ఏనుఁగులను, అత్యంత...షంగంబునన్-అత్యంతదంతఘట్టనమనెడు, దంతఘట్టన=దంతఘట్టనమనెడు, పలుగొఱుకుటయొక్క, ఆటోపముగల, కోపానుషంగంబున=కోపముతోఁగూడుకొనుట చేత, శృంగభంగంబులు-శృంగ=శిఖరము లనెడు శిరస్సులయొక్క, ('శృంగంప్రభుత్వేశిఖరే.............శృంగస్స్యాత్కూర్చశీర్షకే......' విశ్వః.) భంగంబులు= విఱుచుటలు, ఆచరించుటయు, ప్రచండ...నంబులన్-ప్రచండకరపీడనములచేత (కర=పన్ను, తొండము), గండమండలంబులన్=గండశిలలనెడు కపోలప్రదేశములను, చదిపియు, దంతంబులన్ = పాదరిండ్లనెడుపండ్లను, ('దంతోనికుంజేదశనేదంతాస్సానునికథ్యతే' విశ్వః.) అనంత...ఫణంబులు-అనంతములైన, కుంభినీ=పిడియేనుఁగుయొక్క, సంభరణంబునందు, విజృంభితంబులు, కావునన్, ఒక్క-కుంభినిన్=ఒక్కపిడి యేనుఁగును, (ఒక్కభూమి ననుట.) భరియింపఁబోయి, దెసలెనసిన=దెసపడిన, దివ్యదంతావళంబు

లోకకుంభిని (భూమిని) భరియింపఁబోయి, దెసలు(దిక్కులు) చేరినవనుట. అధిక... త్వంబునన్ - అధికతరమైన, మధుప=తుమ్మెద లనెడుమద్యపాయులయొక్క, కోటి= సంఘముయొక్క, సంస్పర్శన=స్పృశించుటయొక్క, అక్షమత్వంబున.

అతిధీర...నంబులన్-అతిధీరములై,వీరత్వముగల, పుంగవ=వృషభములయొక్క, ఆస్ఫోటనమును, కర=చేనెడు, వాలచాలనోల్లాసనము లనెడు, అతిధీరులైన, వీరశ్రేష్ఠులయొక్క, ఆస్ఫోటనముగల, కరవాల = ఖడ్గములయొక్క, చాలనోల్లాసనంబులచేత, తఱచువన్నియలనెడు, వన్నియలు=సొగసులు, తమచిఱుతతనంబు - తమయొక్క, (చిఱుతపులులగుట.) చిఱుతఁదన మనెడుబాల్యము. (చిఱుతఁదనమునఁ బుట్టినగుణములు ప్రకటించుచుఁ జిత్రముగా విహరించునట్టి వనుట.) అనవరత...పారీణంబులు-అనవరత=ఎల్లపుడు, శంబర=మృగములకు, అంతక=నాశమైన, వ్యాపారము లనెడు,... శంబరాంతకవ్యాపారపారీణములు = మన్మథవ్యాపారములయొక్క పారీణములు, కావున, తత్తన్మృగనాభి...చాటికలు-తత్తన్మృగములయొక్క, నాభిరక్తంబులనెడు మృగనాభిరక్తంబులయొక్క, చాటికలు = రేఖలు, అన(న్), అంగశ్యామికలు = పొడలు, ఆకంఠ...తంబులు-ఆకంఠనాళ=కంఠనాళపర్యంతమైన, కీలాల=నెత్తురనెడు ముదకముచేత, కలితంబులు, అవ్య...ముఖంబులున్-అవ్యపాయనిద్ర= ఎడతెగనినిద్ర యనెడు, అవి=సూర్యునియొక్క, అపాయ=విశ్లేషమువల్లనైన, నిద్ర=ముకుళనముచేత, ముద్రితము లైనముఖంబులుఁగలవి అగుచు, ఆత్మీయపుండరీకత్వంబు, ఆత్మీయమైన, పుండరీకత్వంబు=వ్యాఘ్రత్వమనెడు సితాబ్జత్వము.

నిర్వర్తితకందమూలవృత్తులు - నిర్వర్తితమైన, కందమూలములయొక్క, వృత్తులు=వర్తన మనెడు జీవనముగలవి, ఐ, నిరర్గళ ..చరణంబులు-...నిజవర్గ మనెడు, నిజ= నిజమైన, వర్గ=బంధువర్గముతోడ..., నిశ్చలతరులకడలన్-నిశ్చలమైన, తరుల=వృక్షములనెడు, నిశ్చలతరుల=మిక్కిలినిశ్చలులైనవారియొక్క, కడను, నిరంతర...గంబున(న్)-నిరంతరమును, ప్రకృష్టమైన, ఆజ్యముయొక్క, యోగముచేత, నితాంత... భావంబు(న్)-నితాంతమై, వి = పోయిన, రక్తభావముగలుగుట యనెడు విరక్తభావమును, నిఖిలాగ...భేత్తలు-నిఖిల=సమస్తమైన, ఆగమ=వృక్షములయొక్క, ('పలాశీ ద్రుద్రుమాగమాః' అ.) మర్మ మనెడు, నిఖిలాగమ=సమస్తశాస్త్రములయొక్క, మర్మమును, భేత్తలు=భేదించునవి, ఐ-నిరతిశయ...బంధంబులు, పాపర్ధికరులయొక్క, పాశబంధములనెడు, పాపర్ధికర=పాపవృద్ధికరములైన, పాశబంధంబులు, (భవపాశబంధంబు లనుట.)-కఠిన...పోత్రంబులన్-కఠినతరములైన, ఖనిత్రసదృశ=గుద్దలితో

సమానమైన, పోత్రంబులన్=ముఖాగ్రములనెడు, హలాగ్రంబులచేత, ('ముఖాగ్రే క్రోడహలయోః పోత్రం' అ.) ధాత్రీసమాకర్షణంబు=భూమియొక్క దున్నుటను.

బహుళ...బలంబులన్ - బహుళపక్షమందు, ప్రవర్ధితమైన, ఋక్షసేనాగణ=నక్షత్ర సేనాసమూహ మనెడు బహుళప్రవర్ధిత మైనభల్లూకసేనాగణముయొక్క, సంగ్రహణబలముచేతనే, ఋక్షేశ్వరున్=చంద్రుఁ డనెడు భల్లూకేశ్వరుని, ('నక్షత్ర మృక్షంభల్లూకే' నానా.) శతా...ద్భవంబులు - శతానందనందన = బ్రహ్మపుత్త్రుని యొక్క (జాంబవంతునియొక్క), అన్వయమందు, సముద్భవంబులు అయ్యును, భుజంగీధామంబులుపుట్ట లనెడు విటీగృహంబులను-తదధర...దంబున-తత్ = ఆపుట్టల యొక్క, అధర=అధోభాగములయందలి, మధురస=తేనెయనెడు, తత్=ఆభుజంగీజ నముయొక్క, అధరమధురసమునకైన, ఉస్వాదంబునన్, మన్మథపరాయణత్వంబున్ - మన్మథ=వెలగపండ్లయందలి, ('దధిత్థగ్రాహి మన్మథాః' అ.) పరాయణత్వంబు = ఆసక్తియనెడు, మన్మథపరాయణత్వంబు=మదనపరాయణత్వమును.

కాళికానిరసనంబున్-కాళికా = మేఘజాల మనెడు కాళికాదేవియొక్క, ('మేఘజాలేఽపికాళికా' అ.) కాసరా...కాలుష్యంబున్ - కాసరాసుర=మహిషాసురునివలనఁ గలిగిన, దుష్కీర్తికాలుష్యమును.

సీ. కట్టెండతాఁకునఁ గమలదే యీలేమ
  నెఱులు ఘనంబులై నెఱయకున్నఁ
గడలేనిదప్పిఁ గీడ్పడదె యీయతివ యా
  స్యము సుధామూర్తియై యడరకున్న
సురగాలితిరువుల సురుఁగదే యీతన్వి
  యచలంబులై చన్ను లమర కున్నఁ
[1]గారగ్గిసెగలకుఁ గందదే యీబాల
  మేలిమి యై మేను మించకున్న
తే. ననుచు వనచక్రచంక్రమాయాసమును స
దాసముజ్జ్వలసహజసౌందర్య[2]రసవి
కాసమును వన్యదేవతల్ గాంచి పొగడ
నధిపుకై దండ నరిగె వేదండగమన. 34

టీ. రెంటికిని సమానము.

ఇందు 'మేలిమి' యనఁగ డాని (అపరంజి.)

1 గరఁగియు సెగలకు. 2 సవ్వి, కాసము నరణ్యదేవతల్.

ఉ. కమ్మనిపువ్వుఁ [1] దేనియలఁ గాఁక లడంచుఁ బ్రవాళతాళవృం
తమ్ముల నేడఁ దేర్చు విరితావులఁ జల్వలు గ్రుమ్మరించుఁ బూ
దుమ్ములఁ బూజ సల్పు వ్రతతుల్ వరమంజులతాధిరాజ్యయో
గమ్మునఁ బొల్చునాసుగుణకల్పకవల్లి వనిం జరింపఁగన్. 35

టీ. (రెంటికిని సమానము.) వ్రతతుల్ = తీఁగెలు ("వల్లీతు వ్రతతిర్లతా" అ.) వర...యోగమునన్ - వర=శ్రేష్ఠమైన, మంజు॥తా=మంజులత్వము నెడు, అధిరాజ్యము యొక్క, యోగమ్మునన్=కూడికచేత.

సీ. బాలిక బడలి కెంగేల నూఁదిన మావి
తావిపూరెమ్మకై దండ యొసఁగుఁ
బల్లవాధరి తొట్రువడి యంఘ్రి సోఁకింపఁ
గంగేలి యలరుచెంగావిఁ బొదువు
శుకవాణి యలసి యుస్సు రన వావిలి యెండ
చాటు గాఁగఁ బరాగశాటి యెత్తుఁ
దెఱవ బెగ్గిలి చూడఁ దిలకంబు భృంగఘం
కారోక్తి నీడకుఁ జేరఁ బిలుచు
తే. నతివ యత్యంతవివశ యై యలమఁ గ్రోవి
తేటతేనియతెలినీటఁ దెలివి దెచ్చు
నకట! యప్పటి చెలిఁ జూడ నతికఠోర
తరుల కైన రసోద్భేదకరము గాదె. 36

టీ. రెండిటను సమానము.

ఇందు వృక్షములు బడలికఁదేర దేహమున కుపచారంబులు చేసినవనుటచే దోహద కృత్యములు స్ఫురించుచున్నవి. అతికఠోరతరులకైన=మిగులఁ గఠినులకైనను, కఠోర మగు వృక్షములకైనను.

శా. కట్టెండన్ వదనంబు వాడ నడుగు ల్గందన్ గురుల్ వీడఁ జ
న్నిట్టల్ రాయఁగఁ బేదకౌ నులియఁ గన్నీ రుబ్బ ఘర్మాంబువుల్

[1] దేనియలు నొఁక...వృంతమ్ములు...తావులు చల్వ...లు పూజ...

టీ. వర...యోగమ్మునన్ - వరమైన, మంజులములైన, లతలయొక్క, అధిరాజ్య=అధిరాజత్వముయొక్క, యోగమ్మునన్.

దొట్టిన్ నట్టడవిం జరించుసతి నాలోకించు భూజానికిన్
బుట్టెన్ బట్టఁగరానిశోకము హృదంభోజంబునం దయ్యెడన్. 37

టీ. రెంటను సమానము.

చ. వెనుకొనివచ్చుబాలయతి విహ్వలతావివశీకృతాకృతిన్
గనుఁగొని రాజమౌళి నవగాఢవిషాదవిలోలదృష్టి ని
ట్లను రమణీయధైర్య తృష నాఁకటఁ జిక్కితి వే సహింప నీ
వనగతిఖేదముం జనుము వావిరి నీకడ వారి నారయన్. 38

టీ. హరి. వెనుకొని...యతి-వెనుకొనివచ్చెడు, బాలయతి=నక్షత్రకుఁడు, కర్త. విహ్వ..కృతిన్-విహ్వలతా=తొట్రుపాటుచేత, వివశీకృతమైన, ఆకృతిన్ = ఆకారముతో, రాజమౌళిన్=రాజును (హరిశ్చంద్రు ననుట), అవగాఢ...దృష్టిన్-అవగాఢమైన, విషాద = దుఃఖముచేత, విలోలమైన, దృష్టితో, రమణీయధైర్య ! సంబుద్ధి. తృషన్=దప్పిచేతను, ఆఁకటిన్=ఆఁకటిచేతను, వే=వేగము, చిక్కితి నని పూర్వమున కన్వయము. ఈవనగతిఖేదమున్=ఈవనసంచారదుఃఖమును, సహింపన్=ఓర్వఁజాలను, వావిరిన్, ఈకడన్=ఈప్రదేశమునందు, వారిన్=ఉదకమును, ('ఆప స్త్రీ భూమ్ని వా ర్వారి' అని అమ.) ఆరయన్=వెదకుటకు చనుము.

నల. వెను...కృతిన్-వెనుకొనివచ్చెడు, బాలా=దమయంతియొక్క, అతివిహ్వలతచేత, వివశీకృతమైన, ఆకృతిన్, రాజమౌళి (నలుఁ డనుట.) కర్త. నవ...దృష్టిన్-నవ=నూతనమైన, గాఢవిషాదముచేత, విలోలమైన, దృష్టితో రమణీ ! అధైర్య ! సంబుద్ధులు. తృషన్, ఆఁకటన్, చిక్కితివి వే(న్)=నేను, నీవనగతిఖేదమున్ = నీయొక్క వనసంచారదుఃఖమును, సహింపఁజాలనని యన్వయము. నీకడవారిన్=నీప్రక్క వారిని (పుట్టింటివారి ననుట.)

చ. అన హృదయేశుఁ బల్కు సతి యాఁకటఁ గుందిన నంబువాంఛఁ జెం
దనను విచారచారునియతిన్ వగపొందిననాథు నేలికోఁ
జనుఁ గులకాంత ధర్మ మిది సత్యము గాన నుపేక్షచేఁ గనుం
గొన వల దింక నన్ననిన గోత్రవరుండు దయార్ద్రచిత్తుఁ డై. 39

టీ. హరి. సతి=చంద్రమతి, విచారచారుని(న్)-విచారమును, చారుని(న్)=పొందినవానిని, వగపు+ఒందిన+అనాథుని(న్) = దుఃఖము నొందినయనదయగు వానిని * ('చేసిన+అట్టి = చేసినట్టి' అను మొదలగుచోటులందువలె అకారసంధి.) యతిన్=మునిని, (నక్షత్రకుని ననుట.) ఇది, కులకాంతధర్మము, కులకాంత=గృహపతి

యొక్క, ధర్మము, ('కులంగృహేంచ' అ. శే.) ఇంకన్, అన్నన్=ఈతీరునఁ జెప్పఁగా, ఇనగోత్రవరుండు=సూర్యవంశాధిపతి.

౩౯. విచార...యతిన్-విచారచారువైన, నియతిన్=నియమముచేత, వగపొందిన(న్)=వ్యథఁజెందినపుడు, నాథున్=పెనిమిటిని, ఇది (ఇట్లు నాథు నేలికొనుట.) కులకాంతధర్మము కులస్త్రీలయొక్కధర్మము. (కులకాంత లాపత్సమయములయందు, దమయాఁకలిదప్పులను విచారించుకొనక పెనిమిటిని రక్షింపవలయును గాని విడిచిపోరా దనుట.) నన్ను, అనిన(న్), గోత్రవరుండు,: ('గాం భూమిం త్రాయత ఇతి' గోత్రాః=భూపాలాః.) గోత్రవరుం డనఁగా=భూపాలశ్రేష్ఠుఁడు.

సీ. కొమ్మ పల్కుపు డీయకొని వనస్థలములా
రయుచు నొక్కెడ వినీతియుగ శేషుఁ
డు శరోగ్రతాశాలి కుశికోదితుం డను
పదమితేతరహృతి ప్రవణమాయ
నందు దోషాచారి యన్యమార్గము సూప
నతఁడు దద్వంచనాయత్తుఁ డగుచు
ఫలమూలజలములు గల వని వేతాళ
వటసాలముఖ్యైకవసతిఁ జేరి
తే. సరవి నావరవర్ణిని జలము లానఁ
జేసి పాకసమేతరాజీవగంధి
తో రుచిరశైత్యయుతవారిపూర మాని
యావటము మీఁఁఱు నెలవున నధివసింప. 40

టీ. హరి. వనస్థలములు=జలప్రదేశములు, ('జీవనంభువనం వనమ్' అ.) వినీతి...శేషుఁడు, వినీతియుక్=నీతియుక్తమైన, అశేషుఁడు=సమస్తముగలవాఁడు, శరోగ్రతాశాలి-శరోగ్రతచేత, శాలి=ఒప్పెడువాఁడు, కుశికోదితుఁడు=కౌశికుఁడు, అనుపన్=పంపఁగా, దమి...మాయన్ - దమిత=మునిభావముచేత, ఇతరహృతి=ఇతరసంహారణమందు, ప్రవణ=తగిలిన, మాయను, అందుదోషాచారి=పొంచెడు (దంతఘాతుఁడను) రాక్షసుఁడు, అన్యమార్గము=తప్పుత్రోవను, చూపఁగా, అతఁడు=ఆహరిశ్చంద్రుఁడు, కలవు=ఉన్నవి. అని వేతాళ...వసతిన్-వేతాళ=బేతాళునియొక్క, ('వబయోరభేదః' అనుటచే నిట, 'బ' కు 'వ') వటసాలముఖ్య=వటతరుశ్రేష్ఠముచేత, ఏక=ముఖ్యమైన, వసతిన్ = ఉనికిపట్టును, ఆవరవర్ణిని= ఆశ్రేష్ఠుఁడైన బ్రహ్మచారిని (నక్షత్రకునిననుట.) ('వర్ణినో బ్రహ్మచారిణః' అ.) పాక...గంధిలో - పాక=పిన్నవానితోడ, సమేత

రైన, రాజీవగంధితోఁ=చంద్రమతితో, ఆవటముమీఁఁదునెలవున=ఆవటవృక్షము మించు తావున.

నల. వనస్థలములు=అటవులు, వినీతి=పోయిననీతిగలవాఁడు, యుఁగశేషుఁడు=కలి పురుషుఁడు, కుశికోదితుఁడు-కుశిక=తాండ్రచెట్టునందు, ("కుశికస్స్యాన్మునౌ తైలశేషే మజ్జాక్షవృక్షయోః." విశ్వ.) అను...మాయన్, అనుపద=ప్రతిపదమందును, మితేతర =అమితమైన, హృతి=హరణమందు, ప్రవీణమైన, మాయను, అందుదోషాచారి-అందిన, దోషాచారి = దోషాచారముగలవాఁడు, అన్యమార్గము = తప్పుత్రోవ, అతఁడు=ఆన లుఁడు...వని=అరణ్యమును, వే=వేగమే, తాళ...వసతిన్ - తాళవటసాలములచేత, ముఖ్యమైన, ఏకవసతిన్ = ఏకస్థలమును, అవరవర్ణినిన్ = దమయంతిని, పాక సమేత...పూరము-పాకసమేత=వికస్వరములైన, రాజీవ=పద్మములయొక్క, గంధిత= సంజాతగంధములదై, ఉరుచిరశైత్యయుతమైన, వారిపూరమును, ఆవటము మీఁఁదు నెలవునన్ = లెస్సైనతావున (ననుట.) ఆవటశబ్దమునకుఁ బూర్వ ప్రయోగము:—

గీ. "వలయుసంపదలందనావటమువటము......" (భాగ. చ. స్కం.)

శా. భూమీమండలమండనాయితయశోభూరిప్రభావుణ్ విధు
శ్రీమద్వంశమునం జనించినధరిత్రీకాంతునిం గాంతతో
నీమాయానిధి కాసిఁ బెట్టఁ దగునే యి ట్లంచు రాగోజ్జ్వలుం
డై మిత్రుండు దదీక్షణాక్షమతమై నంభోధి గ్రుంకె న్వెసన్. 41

విధుశ్రీన్=చంద్రునివలె, మద్వంశమునన్ = నావంశమునందు, ఈమాయా ధి = ఈవిశ్వామిత్రుఁడు, రాగోజ్జ్వలుండు, రాగ=(సంధ్యా)రాగ మనెడు రాగము (కోపము)చేత, ఉజ్జ్వలుండు, ఐ, మిత్రుండు = సూర్యుఁడనెడు మిత్రుఁడు, (స్నేహి తుఁడు) తదీ...మైన్-తత్ = ఆగాసియొక్క, ఈక్షణ=చూచుటయందు, అక్షమత మైన్ = క్షమతలేకుండుటచేత.

టీ. నల. విధు...శమునన్-విధు = చంద్రునియొక్క, శ్రీమంతమైన, వంశము నందు, ఈమాయానిధి=ఈకలి, కడమపైనట్లు.

క. ఆతతసినలవిరచితశ
య్యాతలమునఁ బవ్వళించె నతివ యభినవో
ద్భూతశ్రమకణికావి
ద్యోతితమాణవకభూషితోన్నతకుచ యై. 42

టీ. హరి. ఆతత, నల——తలమునన్-నల=తృణములచేత, ('తృణేఽంబు జేనలం నామ'అ.) విరచితమైన, శయ్యాతలమునన్=పాన్పునందు, అతివ=చంద్రమతి, అభి...

కుచ-అబినవోద్భూతములైన, శ్రమకణికా = స్వేదబిందువులచేత, విద్యోతిత=ప్రకాశితములై, మాణవక=పిన్నవానిచేత, ('బాలస్తు స్యాన్మాణవకః' అ.) భూషితములై, ఉన్నతములైన, కుచములుగలది, ఐ, పవ్వళించె నని యన్వయము. లోహితకుమారు నక్కునఁ జేర్చికొని పవ్వళించె ననుట.

నల. నల...తలమునన్-నలునిచేత, విరచితమైన, శయ్యాతలమున, అతివ=దమయంతి, అభి...కుచ-అభినవోద్భూతశ్రమకణికలనెడు, విద్యోతితమైన, మాణవక = ఏఁబది నాలుగుముత్యములు గలహారవిశేషముచేత, ('అర్ధహారో మాణవకః' అ.)

తే. తడయ కాద్విజరాజసంతతియు నిదుర
వోవఁగా వల్కి యున్నిద్రభావయుక్తి
నమరె నాపతితత్త్రాణసమయ మెఱిఁగి
భయదబహుజంతుదుర్గాంతపదవి నంత 43

టీ. హరి. ఆద్విజరాజసంతతియు=ఆనక్షత్రకుఁడు, నిదురవోవఁగా=నిద్రింపఁగా, అల్కి=అళికినవాఁడై, ఆపతి = ఆహరిశ్చంద్రుఁడు, తత్త్రాణసమయము, తత్ = వారియొక్క, త్రాణసమయము, ఇందుఁ బ్రథమాంతమైన పతిశబ్దముమీఁది తకారము, దకారముగాక యున్నది.

నల. ఆద్విజరాజసంతతి=ఆచంద్రవంశము గలవాఁడు నలుఁ డనుట. నిదురపోవగా, అల్కి=భయపడి, ఉన్నిద్రభావయుక్తిన్, ఉన్నిద్రభావ=మేలుకొనుటయొక్క, యుక్తిన్=యోగముచేత, ఆపతితత్త్రాణసమయము, ఆపతిత=ఆపన్నులయొక్క, త్రాణ=రక్షణముయొక్క, సమయము, ఎఱిఁగి. ప్రయోగములు:—

"విముఖితసమదాటోపారి పంక్తిరఘుఁడు", "గృహమేధి తద్విశేష మహిమ", "వెలయు నఖిలభువనములలోన వారణనగరి పురమతల్లి నాఁ దనర్చి." (రాఘవపాండ.)

సీ. ఆదిత్యమండలాపాయచండిమశాలి
భుజగదానవపరిస్ఫురితకేళి
నిఖిలవర్ణగ్రాసనిర్విశంకవిహారి
తారకాత్యంతవిస్తారకారి
ఉగ్రకంఠాగ్రసముద్భటక్ష్వేళాధి
కాభీలవృత్తి పుంజీభవత్స
మస్తదిశాపాలి మాయాబలాసమ
వేతాలకాభిఖ్య వెలయు మేటి

తే. ఘోరతమము భూతకోటిప్రకృతిదుర్వి
గాహతానితాంత గాఢబలము
నధిగ[1]మించి మించి యప్పు డవనీచక్ర
మెల్లఁ దాన యగుచు నేఁపుఁజూపె. 44

టీ. హరి. ఆదిత్య...శాలి-ఆదిత్యమండల = దేవసమూహముయొక్క, ("ఆదిత్యౌరవిగీర్వాణౌ" మండలంనద్వయోః కుష్ఠే పృపసూర్యకభేకయోః, 'బింబేద్వాదశ రాజాఘేనికురుంబే'...నానా.) అపాయమందలి, చండిమ=చండత చేత, శాలి=ఒప్పెడువాఁడు, భుజగ...కేళి-భుజమునందలి గదయొక్క, నవమై పరిస్ఫురితమైన కేళిగలవాఁడు, నిఖిల...విహారి-నిఖిలమైన, వర్ణ=బ్రాహ్మణాది వర్ణములయొక్క, గ్రాస=గ్రసించుటయందు నిర్విశంకవిహారియైనవాఁడు, తారకా...కారి-తారక=కనుగ్రుడ్లయొక్క, ('తారకాదైత్యనావికా, కనీనికాయాంభేదాయాం' నానా.) అత్యంతవిస్తారమును, కారి=చేసెడువాఁడు, ఉగ్ర...పాళి-ఉగ్రమును, కంఠాగ్రసముద్భటమైన, క్ష్వేళా=సింహనాదముయొక్క, ('దంతోద్భవాద్యేక్ష్వేళాస్త్రీ పుంసికర్ణమలేవిషే'అమరశేషము.) అధికమైన, ఆభీలవృత్తిచేత, పుంజీభవత్ = గుంపులుగూడుచుండెడు, సమస్తదిశాప=సకలదిక్పతులయొక్క, ఆళి = పంక్తిగలవాఁడు, మాయా...భిఖ్యక్-మాయాబలముచేత, అసమ=సరిలేని, వేతాళక=బేతాళుఁడనెడు, 'వబయోరభేదః' అభిఖ్యక్=పేరుచేత, వెలయుమేటి కర్త. ఘోరతమము = మిక్కిలి భయంకరమైనది, భూత...బలముక్, భూతకోటి=పిశాచకోటియొక్క, ప్రకృతి=స్వభావముచేత, దుర్విగాహతా=చొరశక్యముగానిదగుటచేత, నితాంతగాఢ=మిక్కిలిగాఢమైన, బలము(క్)=సేనను, అధిగమించి=కూర్చుకొని, వనీచక్రమెల్ల=అరణ్యప్రదేశమంతయు.

నల. ఆదిత్య...కేళి-ఆదిత్యమండల = సూర్యమండలముయొక్క, అపాయ=అస్తమయమువల్లనైన, చండిమ=తీవ్రతచేత, శాలి=ఒప్పెడు, భుజగములయొక్కయు, దానవులయొక్కయు, పరిస్ఫురితమైన కేళిగలది, నిఖిల...విహారి-నిఖిలములైన, వర్ణ=నీలపీతాదివర్ణములయొక్క, గ్రాస = కబళనమందు, నిర్విశంకమైన విహారియైనది, తార..కారితారక = నక్షత్రములయొక్క, అత్యంతవిస్తారమును, కారి = చేసెడిది, ఉగ్ర...పాళి-ఉగ్ర=శివునియొక్క, ("శూద్రాయాం క్షేత్రజశ్శంభౌ చోగ్రో ఘోరే త్వయంత్రిషు" నానా.) కంఠాగ్రమందు, సముద్భటమైన, క్ష్వేళ = విషముయొక్క, అధికాభీలమైనవృత్తివంటివృత్తిచేతను, (గాఢనైల్యముచేత ననుట.) పుంజీభవత్=ఏకీభవించుచున్న (కుప్పలౌచున్న యనుట.) సమస్తమైన, దిశాపాళి=దిక్ప్రదేశములుగలది. మాయా...భిఖ్య = మాయయనెడు, అబలా=వనితయొక్క, సమవేతమైన,

1. మించియప్పు డఖిలావనీచక్ర.

(ముడువఁబడిన దనుట.) అలక = వెండ్రుకలయొక్క, అభిఖ్య = శోభవంటి శోభచేత, (మాయాకాంతయొక్క కొప్పువలె ననుట.) ఘోరతమము = ఘోరమైన, చీకటి, భూత...బలముగ్-భూతములయొక్క, ప్ర=ప్రకృష్టమైన, కృతి=చేష్టలచేత, దుర్విగాహతా = విగాహింప శక్యముగానిదౌటచేత, నితాంత = గాఢమైన, బలమును, అవనీచక్రమెల్ల.

ఉ. అప్పుడు రాజు శైత్యసముదగ్రకరోద్ధతమండలాగ్రుఁడై
ముప్పిరిఁ గ్రమ్ము నయ్యిరులమూఁకల మేటిరహిగ్ హరింపఁగాఁ
గప్పె దిశాముఖంబున నఖండితనూతనరక్త దీధితుల్
దప్పె ననల్పకౌశికమదప్రతిపాదితచేష్ట లంతటన్. 45

టీ. హరి. అప్పుడు రాజు=హరిశ్చంద్రుఁడు, శైత్య...గ్రుఁడు-శైత్య = వాఁడిచేత, సముదగ్రమై, కరముచేత,ఉద్ధత=ఎత్తఁబడిన, మండలాగ్రుఁడు=ఖడ్గముగలవాఁడు, ఐ, అయ్యిరులమూఁకలమేటిగ్=ఆబేతాళుని, నూతనరక్త దీధితుల్, నూతనమైన రక్త=నెత్తురుయొక్క, దీధితుల్, కప్పె(గ్)అనల్ప...చేష్టలు-అనల్పములైన, కౌశిక=విశ్వామిత్రునియొక్క, మదప్రతిపాదిత=మదసంపాదితములైన, చేష్టలు, తప్పెగ్.

నల. రాజు=చంద్రుఁడు,("ప్రభౌ భూమిపతౌ రాజా క్షత్రియే రజనీపతౌ" రభసః.) శైత్య...గ్రుఁడు-శైత్య=చల్లఁదనముచేత, సముదగ్రమైన, కర=కిరణములుగల,ఉద్ధత=ఉదితమైన, మండలాగ్రుఁడు=బింబాగ్రముగలవాఁడు, ఐ, అయ్యిరులమూఁకల(గ్)=ఆచీఁకటిగములను, నూతనరక్తదీధితుల్ - నూతనమైన, రక్తదీధితుల్ = అరుణకాంతులు అనల్ప...చేష్టలు - అనల్పములైన, కౌశిక=గూబలయొక్క, ("మహేంద్ర గుగ్గులూలూక వ్యాళగ్రాహిషుకౌశికః" అ.) మదప్రతిపాదితచేష్టలు, తప్పెగ్.

సీ. విదళితకువలయోద్వేలనూతనరస
ధారల సారంగతతులు దేల
సకలశిలోచ్చయస్తబకితాంబువిశేష
విలసనంబున సింధుజలము లుబ్బఁ
దరుణతటిత్ప్రభాధరనితాంతప్రసం
గతి భుజంగశ్రేణి [1]కదలకుండ
గాఢముక్తాసంఖ్యకరకాశనిరసన
స్ఫూర్తిఁ బాంథుల డెందములు దలంకఁ

1 కదలుచుండ,

తే. గౌశికాశాంతిమాయాబ్ధికలితవృద్ధి
కంబు ఘనరాజుమండలి గలయ నింప
మెఱసి తామేటివెన్నెలమి న్నయించెఁ
బ్రకటగతి వాన జవనాతిభయద మగుచు. 46

టీ. హరి. విదళిత...ధారలన్-విదళిత=వ్రక్కలింపఁబడిన, కువలయ=భూవలయముగల, ఉద్వేల = అధికమైన, నూతనరసధారల = నూతనజలధారలయందు.—("శృంగారముఖ్యమధురాదిసువర్ణ రేతో నిర్యాసరాగగరళద్రవపారదేషు,ఆస్వాదనధ్వని సుధాంబుర సాఖ్యధాతుష్వష్టౌరసోఽధరసనా ధరణీ రసా స్యాత్" నానా.) సారంగ తతులు = చాతకసమూహములు. ('సారంగ శ్చాతకే భంగే'విశ్వః) సకల...విసనంబునన్ - సకలమైన, శిలోచ్చయ=పర్వతములందు, స్తబకిత=నిబిడములైన, (అధికములైన వనుట.) అంబువిశేషములయొక్క, విలసనముచేత, సింధుజలములు = సముద్రోదకములు, తరుణ...సంగతి(న్) తరుణములైన, తటిత్ప్రభా = మెఱువులయొక్క కాంతులు, అధర = అధోభాగములయందు, నితాంత=ఎడతెగని, ప్రసంగతిన్=ప్రసరణముచేత, బుజంగశ్రేణి=సర్పపంక్తి, గాఢ...స్ఫూర్తిన్ - గాఢమగునట్లు, ముక్త = విడువఁబడిన, అసంఖ్య=అమితములైన, కరక=వడగండ్లయొక్కయు, అశని = పిడుగులయొక్కయు, రసనస్ఫూర్తిన్ = ధ్వన్యాధిక్యతచేత, పాంథులడెందములు = తెరువర్లమనస్సులు, కౌశి...కంబు-కౌశిక=విశ్వామిత్రునియొక్క, అశాంతి=శాంతిరహితమైన, మాయయనెడు, అబ్ధి=సముద్రముయొక్క, కలితమైన, వృద్ధికంబు=వృద్ధిగల యుదకము గలది, ఘనరాజమండలి=మేఘశ్రేష్ఠములయొక్క, సమూహము, కలయ, నింప(న్), వర్షింపఁగా, తామేటివెన్నున్=కూర్మముయొక్క, వీఁపును, ఎలమిన్ = వికాసమును, నయించెన్=పొందించెను. ద్వికర్మకము. వాన. కర్త. జవనాతిభయదము - జవన=వేగములచేత, (వానకూర్మము వెన్నంటఁ గురిసె ననుట.)

నల. విదళిత...ధారలన్-విదళిత...వికసితములైన,కువలయ=కలువలయొక్క, ఉద్వేలములైన, నూతనరసధారలన్ = నూతనమకరందధారలచేత, సారంగతతులు = తుమ్మెదగుంపులు, సకల...నంబునన్-సకలశిలా (కలాభిస్సహవర్తతఇతి సకలః=చంద్రః, తస్యశిలాః) చంద్రకాంతమణులయొక్క, ఉచ్చయ = సమూహములయందు, స్తబకిత=నిబిడమైన, అంబువిశేషవిలసనముచేత, సింధుజలములు, ఉబ్బన్, తరుణ... సంగతి(న్)-తరుణ=యావ్వనవతులగు, తటిత్ప్రభా = స్త్రీలయొక్క, అధర=పెదవులయొక్క, నితాంతప్రసంగతిచేత,(చుంబనము ననుట.) బుజంగశ్రేణి=విటసమూహము, ("భుజంగౌవిటపన్నగౌ" నానా.) గాఢ...స్ఫూర్తిన్-గాఢమైన, ముక్తా=ముత్తెము

లతో, సంఖ్యకర = కలహము చేయునదియు, కాశ=ఱెల్లుయొక్క, నిరసనముగలదియు నైన, స్ఫూర్తిన్=శుభ్రస్ఫూర్తిచేత, కౌశికా...కంబు-కౌశికాశ =ఇంద్ర దిశయొక్క, (తూర్పుయొక్క యనుట.) అంతిమ = అంతమును, అయ = పొందిన, అబ్ధియొక్క, కలితమైన, వృద్ధికంబు = అభివృద్ధికలది, ఘనరాజమండలి = ఘనమైన చంద్రమండలము, తా=తాను, మేటియగువెన్నెలలయొక్క, మిన్న=నిగ్గు, ఇది కర్త. ఇంచెన్= ఒప్పెను, వానజవనాతిభయదము - వానజ=వనజసంబంధమైన, వనములకు, అతిభయదము, అగుచు.

తే. అపుడు ఘనవనపతన ఖిన్నాంగి యైన
వనిత దురవస్థ [1]నాత్యంతమును గణించి
సంతతదురంత చింతానిశాత శల్య
శకలితనిజాంతరంగుఁ డై జనవిభుండు. 47

టీ. హరి. ఘన...న్నాంగి-ఘనవన=మేఘోదకముయొక్క, పతన=పడుటచేత, ఖిన్నాంగి, ఐన, వనిత=చంద్రమతియొక్క.

నల. ఘన...న్నాంగి-ఘనవన=గొప్పయడవులయందలి, పతన = గమనముచేత, ఖిన్నాంగి, ఐన, వనిత=దమయంతియొక్క.

సీ. కచభృంగములు పరాగసమన్వితము లయ్యె
నేత్రమీనంబులు నీటఁ దేలెఁ
దళుకు లేఁజెక్కుటద్దము లూరుపులఁ గందె
నాననేందుఁడు నైల్య మావహించె
నధరబింబఫలంబు నవసి బీటలువాఱెఁ
గరనాళములు కంటకములు పూనెఁ
బాదాంబుజములు జంబాలసంగతిఁ గాంచె
గాత్రహేమశలాక కాఁకఁ [2]జెందె
తే. నీలతాంగికిఁ గటకటా! యిచటు వాసి
యనఘుశుభజనకస్థాన మందినపుడు
గాని వెడఁబాయ దీతనుగ్లాని యనుచుఁ
దలఁప దుస్సహ మయ్యెఁ దద్దర్శనంబు. 48

టీ. హరి. కచభృంగములు, పరాగసమన్వితములు = ధూళితోఁగూడుకొనినవి, అయ్యెన్, అనుటచే, భృంగములు పరాగసమన్వితము లౌట సహజమే యని స్ఫురించు

1 నాద్యంత. 2 జిక్కె.

చున్నది. అంతట నిట్లే యోజించునది. అనఘశుభజనకస్థానము = అనఘమై శుభములకు జనకమైనస్థానమును.

నల. అనఘమై, శుభమైన, జనకస్థానము = (దమయంతియొక్క) తండ్రి యగు భీమునిగృహమును.

క. ఆవేళనరిగె నాకుల, జీవాతువు వేగఁ దద్రుచిరరుచిరేఖన్
బోవిడిచి యపరగిరికట, కావనికంగీకృతాంబరాంతుం డగుచున్.49

టీ. హరి. నాకులజీవాతువు = దేవతలకు జీవాతు వైనవాఁడు, చంద్రుఁ డనుట. ("జీవాతుర్జీవనౌషధమ్" అ.) వేగన్ = తెల్లవాఱఁగా, తత్ ... రేఖన్-తత్ = ఆ, రుచిరమైన, రుచిరేఖన్ = కాంతిరేఖను, అపర... వనికిన్ - అపరగిరి = అస్తపర్వతముయొక్క, కటకావనికిన్ = నితంబప్రదేశమునకు, అంగీకృ...తుండు - అంగీకృతమైన, అంబరాంతుండు = గగనాంతముగలవాఁడు. ('అంబరం వ్యోమ్ని వాససి' నానా.)

నల. నాకులజీవాతువు = ఆవంశ జీవనౌషధమైన నలుఁడు, తద్రుచిరరుచిరేఖన్-తత్ = ఆ, రుచిరమైన, రుచిరేఖన్ = రుచిరేఖగలదాని, (దమయంతి ననుట.) అపర... వనికిన్-అపర = ఇతరమైన, గిరియొక్క, కటకావనికి = నితంబప్రదేశమునకు, ("కటకో ఽస్త్రీ నితంబోద్రేః" అ.) అంగీ...రాంతుండు - అంగీకృత = స్వీకరింపఁబడిన, అంబరాంతుండు = కోక కొంగుగలవాఁడు, అగుచున్. (దమయంతిచీరలో సగము చించి తీసికొన్నవాఁ డై యనుట.)

మ. అపు డభ్రాంతసమాపతత్కపిశతం బావాసనిర్యత్ఖగం
బపయాతాఖిలబుత్కోటి దళితోద్యత్పుండరీకంబు నై
విపులార్చిర్విభవంబు మించ దివిఁ బర్వెన్ గౌశికాజ్ఞాసనై
కపరిభ్రాజితుఁ డై విభావసుఁ డతిక్రాంతాగమాంతాకృతిన్. 50

టీ. హరి. అభ్రాంత...శతంబు-అభ్రాంత = చలింపనివై, సమాపతత్ = పడుచున్న, కపిశతంబు = మర్కట శతకముగలది, అపయాతాఖిలబుత్కోటి - అపయాత = పాఱిపోవునట్టి, అఖిలమైన, బుత్కోటి = ఎలుఁగులుగలది, దళితోద్యత్పుండరీకంబున్-దళిత = సంహరింపఁబడిన, ఉద్యత్పుండరీకంబు = బెబ్బులులు గలదియు, నై, ('వ్యాఘ్రేఽపి పుండరీకో నా' అ.) విపులార్చిర్విభవంబు = విపులజ్వాలాతిశయము, కౌశి...భ్రాజితుఁడు - కౌశిక = విశ్వామిత్రునియొక్క, ఆశాసన = ఆజ్ఞచేత, ఏక = కేవలము, పరిభ్రాజితుఁడు, ఐ, విభావసుఁడు = అగ్నిహోత్రుఁడు, ('సూర్యవహ్నీ విభావసూ' అ.) అతి...కృతిన్ - అతిక్రమింపఁబడిన, అగమాంత = వృక్షాగ్రములుగల, ఆకృతిన్ = ఆకారముచేత.

నల. అభ్రాం...తంబు-అభ్రాంత = ఆకాశాంతమందు, సమాపతత్ = ప్రసరించుచున్న, కపిశతంబు = పిశంగవర్ణభావంబుగలది, అప...కోటి - అపయాత = పోనొ...

డీన, అఖిలమైన, ఋక్షకోటి=నక్షత్రసమూహముగలది, దళితోద్యత్పుండరీకంబు-దళిత=వికసింపఁబడిన, పుండరీకంబు =పద్మములుగలది, విపులార్చిర్విభవంబు, ఘనతేజోవిభవము, మించక=అతిశయింపఁగా, కౌశికా...భ్రాజితుఁడు-కౌశికాశా=ఇంద్రదిశయందలి, ఆసనస్థితిచేత, ఏకపరిభ్రాజితుఁడు, విభావసుఁడు = సూర్యుఁడు, అతి...కృతిన్-అతిక్రాంత=అతిక్రమింపఁబడిన, ఆగమాంత = ఉదయపర్వతాగ్రముగల, ఆకృతిచేత.

చ. మనుజవరాధిరాజకులమానవతీమణి యప్పు డాస్థలం
బనలసమన్వితం బగుట యారసి హారసికాగ్రగణ్య హా
యనుపమపుణ్య నీకు విపినావని మద్భరణప్రయాసముల్
గనక యడంగి పోవలసెఁ గా విధి చేఁతకు నేమి సేయుదున్. 51

టీ. హరి. అనలసమన్వితంబగుట=అగ్నిసమేతమగుట, కనక=పొందక, అడంగి=నాశమై.

నల. అనలసమన్వితంబగుట=నలసమన్వితకాని దగుట, కనక=పొందక, అడంగి=డాఁగి.

చ. అని జవరాలు వెండియుఁ బ్రియవ్యసనాకులబుద్ధిఁ బల్కు నే
యనువున నైన నీ కగునపాయముఁ బాయుదు గాని కానలో
నను దిగనాడి పోవుటకు నాథ తలంకకుమీ మదీయజీ
వన మతిఘోరతాపభరవహ్నికి నాహుతిఁగా నొసంగెదన్. 52

టీ. హరి. అతి...వహ్నికిన్-అతిఘోరమైన, తాపభర=తాపాతిశయముగల, వహ్నికిన్.

నల. అతి...వహ్నికిన్-అతిఘోరమైన, తాపభర=వియోగతాపభర మనెడు, వహ్నికిన్ = (ఎట్లయిన నిన్ను నీవు రక్షించుకొనఁగలవుగాన నన్నుదిగవిడుచుటకు సంకోచింపక చనుమని పతినుద్దేశించి పలికెనని భావము.)

క. పదివేలజన్మములకున్, బదిలంబుగ నాకు నీవె పతివి సుమీ యో
హృదయేశ యనుచు నతని,న్మదినునిచితదాశ్రయాశమార్గోన్ముఖియై.

టీ. హరి. తదా...ఖి-తత్=ఆ, ఆశ్రయాశ = అగ్నియొక్క మార్గమునకు, ఉన్ముఖి, ఐ.

నల. తదా...ఖి-తత్=ఆనలుఁడు, ఆశ్రయముగాఁగల, ఆశ = కాంక్షచేత, మార్గ = వెదకుటకు, ("మార్గోమాసేమృగమదేఽన్వేషణేపథిసౌమ్యభే" నానా.) ఉన్ముఖి, ఐ.

ఉ. 'ఆపగలార! దివ్యలతలార! వనస్పతులార! లోకసం
తాపమడంచు నోషధివితానములార! మృగంబులార! నా
నాపతగంబులార! నరనాథుని మార్గము సూపిప్రోవరే
యాపదఁ బాపి కావరె' యటంచు సమాహితశోకపాక యై. 54

టీ. హరి. నరనాథుని=హరిశ్చంద్రుని, సమా...పాక-సమాహిత=పొందఁబడిన, శోక=దుఃఖముగల, పాక=పిన్నవాఁడుగలది, ఐ, లోహితుఁడుగలదై యనుట.

నల. నరనాథునిమార్గమున్=నలునియొక్క మార్గమును, సమా...పాక-సమాహితమైన, శోకపాకముగలది, ఐ.

సీ. చనిచని బహువిషఘనసముత్థితధూమ
భీమ మై రోజునాభీలగంధ
వాహసమున్మిళద్వ్యాలోలజిహ్వాల
తాపటుజ్వలనంబు దఱియఁ బోయి
పరమ తేజోధన్య వరదయనల ప్రోవు
మేఁ బతివ్రత నైతి నేని యనుచుఁ
బోరిఁబోరిఁ దన్ముఖంబునఁజొరఁగం బాఱు
వెలఁదిపల్కాలించి విపినచారి
తే. పవనసఖుఁడు రయమ్మున బాలికాద
శానివారణశాలి యై మానసమునఁ
బ్రేమఁ బూని తదీయశోభితచరిత్ర
నియతిచేఁ గేవలము భస్మమయి యడంగె. 55

టీ. హరి. బహువిష...భీమము-బహుళమైన, విష=జలముగల, ఘన=మేఘమువలె, సముత్థితమైన, ధూమముచేత, భీమము, ఐ, రోజు...జ్వలనంబున్ - రోజెడు, ఆభీలగంధవాహ=భయంకరములైన వాయువులతో, సమున్మిళత్=కూడినవై, వ్యాలోలములైన, జిహ్వాలతా=జ్వాలామాలికలచేత, పటు=సమర్థమైన, జ్వలనంబున్=అగ్నిని, దఱియన్, బోయి, వరద, అనల, సంబుద్ధులు. తన్ముఖంబునన్=ఆయగ్నిముఖమునందు, విపినచారిపవనసఖుఁడు, విపిన=అరణ్యమును, చారి=భక్షించుచుండెడు, ('చరభక్షణే' అని ధాతువు.) పవనసఖుఁడు=అగ్ని, తదీయశోభితచరిత్రనియతిచేన్-తదీయ=ఆచంద్రమతీసంబంధమైన, శోభితచరిత్రనియతిచేత, భస్మమై, అండగెన్, (భస్మమాత్రము చిక్కి చల్లారెననుట.)

నల. బహు...భీమము-బహువిష=అధికమైనవిషమువల్ల, ఘనమగునట్లు, సముత్థి
...న, ధూమముచేత, భీమము, ఐ, రోజునా...వాహసముఖ్-రోజుచున్న, ఆభీ
..., గంధ=గర్వముగల, వాహసముఖ్=సర్పమును, ('అజగరే శయుంర్వాహసఇత్య
... అ.) మిళ...జ్వలనంబుఖ్-మిళత్=కలియుచున్నవై, ద్వి=రెండైన, ఆలోలజి
...లతా=చలజ్జిహ్వాలతికయొక్క, పటుజ్వలనంబుఖ్=పటుదీప్తిగలదానిని, ఇది వాహ
...నకు విశేషణము. పరమతేజోధన్య, వరదయ, నల, ఇవి సంబోధనములు. తన్ముఖం
...=ఆసర్పముఖమునందు, విపినచారి=కిరాతుఁడు, రయమునన్=వేగముచేత, పవన
...ఁడు=వాయుసమానుఁడు. (ఇది కిరాతునికి విశేషణము.) బాలికాదశానివారణశాలి-
...లికా=దమయంతియొక్క, దశా=అవస్థయొక్క, నివారణముచేత, శాలియై, (దమ
...ంతియవస్థను నివారించినవాఁడై యనుట.) ప్రేమఁబూని, (ఆయమను మోహించి
...నుట.) తదీయ=ఆదమయంతీసంబంధమైన, శోభితచరిత్ర నియతిచే, పాతివ్రత్యని
...తిచేత ననుట. కేవలము, భస్మము, ఐ, అడంగెను. ఇట 'వాహ...వ్యాలోల'
నుచోఁ బ్రాదియతి. లక్షణము:—

"ధాత్రిఁ బ్రాదియోగమాత్రంబు గల్గిన, నుభయమును రచింపనొనరు యతికి
సాతిరిక్తభక్తి శక్ర నేవితకమలాలయాధివాసలక్ష్మిమిదియె?"

(కవిచింతామణి.)

ప్రయోగము:—

"వేమరుమనగుర్వశ్వత్థామలక్ష్మీఘోరవీరశరబాణకదం
బామితవర్షము.................(?)"

(రాఘవపాండవీయము.)

అనుపమదివ్యదుందుభిరవార్భటి గర్జ వియచ్చరాంగనా
ఘనతరలాస్యకౌశలము కాలువమెఱుంగులయాట చారణా
భినుతిశిఖావళిస్వనము పెంపును గాఁ గురిసెన్ లతాంగిపై
ననిమిషరాట్ప్రకల్పితము లై నవహాఘనపుష్పవర్షముల్. 56

(రెండిటను సమానము.)

టీ. ఘనపుష్పవర్షముల్=ఘనమైనపుష్పవర్షమనెడు, ఘనపుష్ప=ఉదకముయొ
...క్క, వర్షములు. ఇది శ్లిష్టరూపకము.

క. ఇట్లు సాధ్వీలలామ ప్రాణేశ్వరప్ర
వృత్తివారితసకలవిపత్తి యగుచుఁ

[1] దరలి శుచిముఖవినుతుల వరదముల నె
దుర్కొనియెఁ బుణ్యవర్తనోద్భూతమహిమ.

టీ. హరి. శుచిముఖవినుతుల - శుచి=అగ్నియొక్క, ముఖ = అగ్ర
తుల(న్)=వినుతిగలవారిని, (అగ్నిహోత్రుని స్తోత్రముచేయుచున్నవారి న
ములన్ = పెనిమిటిని, ఋషిని, (అనఁగా నక్షత్రకుని ననుట.)

నల. శుచిముఖవినుతులన్-శుచిముఖ, (శుచి రగ్ని ర్ముఖం యేషాం
తాః దేవాః=అగ్నిహోత్రుఁడు ముఖముగాఁగలవారు దేవతలు) = దేవత
తుల=నుతిచేయఁబడినవారిని, వరదములన్=శ్రేష్ఠులైన మునులను.

చ. అతులితదీప్తి నప్పుడు తదగ్రమునం దగుమానిరాజిత
ద్రుతకనకప్రభం గని గురుప్రియవాగుపదేశకౌశలా
న్వితహృదయాబ్జవీథి యయి నెయ్యము దోఁపఁగ నిట్లు ప
కతమున నిట్టి బెట్టిదపుఁగానఁ జరించెద వేలసన్మతీ.

టీ. హరి. మాని=నక్షత్రకుఁడు, రాజిత ... ప్రభన్-రాజితమై, ద్రు
కనకముయొక్క ప్రభవంటిప్రభగలదానిని, చంద్రమతిననుట.)(మానిరా
డు, ఇత ... ప్రభన్-ఇత=పొందఁబడిన, ద్రుతకనకముయొక్క, గురు..
విశ్వామిత్రునకు, ప్రియమైన వాక్ = భేదవాక్కులయొక్క, ఉపదేశ
అన్వితమైన, హృదయాబ్జవీథిగలవాఁడు, ఆయి, (చంద్రమతి నెడఁబాఁ
డుపదేశించిన మాటలు స్మరించుకొని యనుట.) ఏకతమున=ఏకాంతమం
యన్వయము.) ఏల=ఎందులకు, సన్మతీ! (చంద్రమతీ సంబోధనము.)

నల. తదగ్రమునన్=ఆదమయంతిముందఱ, మానిరాజి, తద్రుత
తత్=ఆ, ద్రుత=కరఁగిన; కనకముయొక్క, ప్రభన్=కాంతివంటికాం
తిని, గురు ..వీథి-గురు = అధికమైన, ప్రియవాక్కులయొక్క, ఉప
కౌశలముతో, అన్వితమైన, హృదయాబ్జవీథిగలది, అయి, ఏకతమున=
లసన్మతీ! (దమయంతీ సంబోధనము.)

క. చింతింపవచ్చునే నీ
కాంతునినిర్దయత నిన్నుఁ గని కనికర మా
వంతయును లేక దావా
భ్యంతరమున విడిచె నకట! యతిసాహసి యై.

---

1 వఱలి.

టీ. హరి. దావాభ్యంతరమునన్ = కార్చిచ్చులో ('దావోదవఇతిఖ్యాతౌ దావాగ్నివనయో రపి' విశ్వ.)

నల. దావాభ్యంతరమున=అడవిలో ('దవదావౌవనారణ్యవహ్నీ' అమ.)

సీ. అయినఁ [1]గాని మ్మలయకు గోల వై దేశి
కజనభావంబునఁ గలుగుకార్య
మరసితి మతిధన్య వై నీవ పత్యాప్తి
నడరి యెప్పటియట్ల యవని నెల్ల
నేలుదు గాన యీయడ లేది చను మంచుఁ
దడయక భేదతత్పరతఁ బలుక
విని చాలు పదివేలు విభుని వీక్షింపఁ గ
ల్గుటయె సామ్రాజ్యంబుఁ గొనుట మాకు
గీ. గానఁ దన్మార్గము ఘటింపఁగా ననుగ్ర
హంబు గావింపుఁ డన హృదయాంబుజమున
వెలఁది మెచ్చి యంతర్హితవృత్తిఁ గడకు
నరిగె నమ్మునిసంతతి యాక్షణమున. 60

టీ. హరి. గోలవు, ఐ, దేశికజనభావంబునన్-దేశికజన=విశ్వామిత్రునియొక్క, భావంబున=హృదయమునందు, అరసితి(న్)=తెలిసినాఁడను, మతిధన్యవు, ఐ, నీవు,అప త్యాప్తిన్ =కుమారప్రాప్తిచేత, ('అపత్యంతోకంతయోస్సమే' అ.) అడరి, భేదతత్పర తన్=భేదోపాయతాత్పర్యముచేత, అంత...వృత్తిన్-అంతః=లోపలి,హితవృత్తిచేత, అమ్మునిసంతతి=ఆనక్షత్రకుఁడు.

నల. గోల, సంబుద్ధి. వై దేశికజనభావంబునన్=పారదేశికజనునిరీతిని, (అరయకు మని పూర్వమున కన్వయము. ఇట 'రలలక భేదము.) కలుగుకార్యము=కాఁగల కార్య మును, అరసితిమి=(దివ్యజ్ఞానమున) నెఱింగితి మనుట. నీవ=నీవే, పత్యాప్తిన్ = భర్తృ ప్రాప్తిచేత, ఈయెడరు=ఈవ్యధను, ఏది=పాసి, ఏలుదుగాని యని పూర్వమున కన్వ యము. అభేదతత్పరతచేత, అంతర్హితవృత్తిన్=అంతర్ధానవ్యాపారముచేత, కడకు, నరిగెన్, (దమయంతికి హితోపదేశము చేసి మును లంతర్ధానము నొంది రనుట.)

క. ఆనరపతి దేవేరియుఁ
దాను న్నగసరణిఁ జనుచు దగఁ నొక్కెడగ్రం

---

[1] గానిమ్మ నీవడలకు గోల వై, దేశికజనభావదీర్ఘదృష్టి.

ద్రై నడచునధ్వనీనజ
నానీకముఁ గాంచి యొచటి కరిగెద రనినన్. 61

టీ. హరి. ఆనరపతి=ఆహరిశ్చంద్రుఁడు, దేవేరియున్, తానున్.

నల. ఆనరపతిదేవేరియు = ఆనలునిభార్యయగు దమయంతి. అధ్వనీనజనానీకమున్-అధ్వనీనజన=తెరువరులయొక్క, ('అధ్వనీనోధ్వగోఽధ్వన్యః పాంథఃపథిక ఇత్యపి" అ.)

శా. వారిచెంతట రాజశేఖరుఁడు విశ్వక్ష్మాభృతిస్ఫారకే
యూరభ్రాజిసుబాహుఁ డున్న నెల వన్యూనస్థిరామోదధా
మారామద్రుమమంజరీమధురఝరీప్రాఢోర్మికాశీతలం
బారమ్యస్థలరాజ మొందెదము నిర్వ్యాజప్రయాణంబునన్. 62

టీ. హరి. వారు, రాజశేఖరుఁడు=చంద్రావతంసుఁడగుశివుఁడు, విశ్వ... బాహుడు-విశ్వక్ష్మాభృత్తులచేత, స్ఫారమైన, కేయూరములచేత (శేషాంగదములచేత ననుట.) భ్రాజి=ప్రకాశించుచుండెడు, సుబాహువులుగలవాఁడు, ఉన్న నెలవు, అన్యూన... ఢోర్మి-మధురఝరీప్రాఢోర్ములుగలది, కాశీతలంబు=కాశీస్థలము.

నల. వారు=ఆ తెరువర్లు, కర్త. ముందటిపద్యములోని యచటయునను క్రియతో నన్వయించుచున్నది. రాజశేఖరుఁడు = రాజశ్రేష్ఠుఁడు, విశ్వ...భ్రాజి=విశ్వక్ష్మాభృతియనెడు, స్ఫారకేయూరములచేత, భ్రాజి = ప్రకాశించువాఁడు, సుబాహుఁడను రాజు, ఉన్న నెలవు, అన్యూన...శీతలంబు-ఊర్మికా = తరంగములచేత, శీతలంబు = చల్లనైనది, ఆరమ్యస్థలరాజము-ఆ, రమ్యమైన స్థలరాజమను సుబాహునిపట్టణము.

చ. అనుటయు నప్పురోత్తమము నందినఁ గల్గు మదీయవాంఛితం
బనువుపడంగ నొక్కగతి యంచుఁ దదధ్వగపాళి వెంటనె
మ్మన మలరార నమ్మననమాత్రనిరస్తమహాఘనారితోఁ
జని కనియెన్ వినిర్మలరసాధరసారము వారిపూరమున్. 63

టీ. హరి. తదధ్వగపాళివెంట(న్)-తత్=ఆ, అధ్వగపాళివెంటన్ = తెరువరిమూఁకవెంబడిని, మనన...నారి - మననమాత్ర=స్మరణమాత్రముచేత, నిరస్త=నిరసింపఁబడిన, మహాఘనులైన, అరి=శత్రువులుగలవాఁడు (హరిశ్చంద్రుఁ డనుట.) తోన్= తోడనే, చని, వినిర్మల...సారము(న్)-వినిర్మల=స్వచ్ఛమైన, రసాధర=పర్వతము వలన, (హిమవంతమువలన ననుట.) సారమున్=స్రవణముకలదానిని,వారిపూరమున్= గంగావారిపూరము ననుట.

నల. తద...వెంటన్-తదధ్వగ=ఆ తెరువరులను, పాలి=పాలించువానియొక్క, వెంటన్=వెంబడిని, మనన...మహౌఘ-మననమాత్రముచేత, నిరస్తమైన, మహౌఘ = మహాపాపములుగలది, నారి=దమయంతి, తోఁజని=తోడనేపోయి, వినిర్మల...సారము(న్)-వినిర్మలమైన, రసాధరమునుండి, స్రవణముగలదాని, వారిపూరమున్ = సెలయేటియుదకము ననుట.

సీ. అలఘుగిరీశశీర్షాటనవ్యక్తనై
ర్మల్యధారలహంసమణులు దేల
గాలవశాండిల్యకౌశికాదిపరార్థ్య
తరు లక్షవటయుక్తి దరుల నెసఁగఁ
ప్రబలపాతకబంధభవభంగగతి నుర్వి
హరినివాసతలంబు ననుగమింప
దీప్తాహిమకరజాతివిభిన్నసలిలౌఘ
మజహదభ్రాపగాహ్వానముఁ దెలుప
తే. నొనరునన్నదిఁ గ్రుంకి యచ్ఛోదకంబు
లానియమితనయపతివ్రతానుగతుఁడు
సుగుణమణిసార్థవాహుండు శుచిసమాఖ్యుఁ
డచట నొకరమ్యతలమున నధివసించె. 64

టీ. హరి. అలఘు...ధారలన్-అలఘువైన, గిరీశ = ఈశ్వరునియొక్క, శీర్ష = శిరస్సునందు, అటన=సంచరించుటచేత, వ్యక్త=ముఖ్యమైన, నైర్మల్యముగల, ధారలన్ = ధారలయందు, హంసమణులు=పరమహంసలు, తేలన్=స్నానముచేయఁగా, గాలవ...తరులు-గాలవుఁడు, శాండిల్యుఁడు, కౌశికుఁడు మొదలుగాఁగల, పరార్థ్యతరులు= శ్రేష్ఠులు, ('పరార్థ్యాగ్ర్యప్రాగ్రహరప్రాగ్ర్యాగ్ర్యాగ్రీయమగ్రియమ్'అ.) అక్షవటయుక్తిన్ - అక్షవట=రుద్రాక్షమాలికలయొక్క, 'వట' శబ్దము మాలికాపర మగుటకుఁ బ్రయోగము.—

"పుస్తకజపవటహస్తే! వరదాభయచిహ్నచారుబాహులతే!
కర్పూరామలదేహే! వాగీశ్వరి! శోధయాశుమమ చేతః."

యుక్తిన్ = యోగముచేత, ప్రబల...గతిన్ - ప్రబలమైన, పాతకబంధ=పాపబంధముగల, భవ=పుట్టువులయొక్క, భంగగతిన్=నాశగతిచేత, ఉర్వి, హరినివాసతలంబున్=విష్ణువాసస్థలమును, అనుగమింపన్, దీప్తా...లౌఘము-దీప్తమైన, అహిమకరజా=యమునానదితోడ, అతివిభిన్న=కూడిన, సలిలౌఘము, యమి...గతుఁడు-యమి=నతి

త్రతుని చేత, తనయ=కుమారుఁడైన లోహితుని చేత, పతివ్రతా = చంద్రమతి చేతను, అనుగతుఁడు, సుగుణ ..వాహుండు-సుగుణమణులయొక్క, సార్థ=సమూహమును, వాహుండు-వహించినవాఁడు, శుచిసమాఖ్యుఁడు - శుచి=శుభ్రమైన, సమాఖ్యుఁడు=కీర్తి గలవాఁడు, ('శుక్లశుభ్రశుచిశ్వేతాః' - 'యశఃకీర్తిస్సమాఖ్యాచ' అ.) హరిశ్చంద్రుఁ డనుట.

నల. అలఘు...ధారలన్-అలఘువైన, గిరిశీర్ష=పర్వతాగ్రమందు, అటన=చరించుటచేత, (ప్రవహించుటచేత ననుట.) వ్యక్తమైన, నైర్మల్య=స్వచ్ఛతగల, ధారలయందు, గాలవ...తరులు-గాలవ=లొద్దుగుచెట్లు, శాండిల్య=మారేడుచెట్లు, కౌశిక = గుగ్గిలపుఁజెట్లు, ఆది=మొదలుగాఁగల, పరార్థ్య=శ్రేష్ఠములైన, తరులు=వృక్షములు, అక్షవటయుక్తిన్-అక్ష=తాడిచెట్లయొక్క, వట=మఱ్ఱిచెట్లయొక్కయు, యుక్తిన్=యోగముచేత, (లేక, తరులక్ష యనగా లక్షసంఖ్యాకమైనతరువు లనియుఁ జెప్పనగును.) దరులన్=తీరములయందు, ప్రబల...గతిన్ - ప్రబలమైన, పాత=దుముకుటగల, కబంధ=ఉదకమువలన, భవ=పుట్టిన, భంగ=పగులుటయొక్క, గతిచేత, ఉర్వి, హరినివాసతలంబున్=నాగలోకమును ('శుకాహికపిభేకేషు హరిర్నాకపిలేత్రిషు' అ.), దీప్తా...సకికాఘుమున్-దీప్తములైన, అహి=సర్పములయొక్క, మకర=మొసళ్లయొక్క, జాతులచేత, విభిన్న=భేదింపఁబడిన,సలిలౌఘము=ఉదకసమూహము, అజహ...హానమున్-అజహత్=విడువని, అభ్ర=ఆకాశముయొక్క, ఉపగూహనమున్=ఆలింగనము, అమిత...గతుఁడు-అమితమైన, నయ=నీతిగల, పతివ్రతా=దమయంతిచేత, అనుగతుఁడు=అనుసరింపఁబడినవాఁడు, సార్థ...డు-సార్థ=పథికసంఘమును, వాహుఁడు=వహించినవాఁడు, శుచిసమాఖ్యుఁడు = శుచియను పేరుగలవాఁడు, అచట=ఆ సెలయేటితీరమున, ఒకరమ్యస్థలమున, అధివసించెను.

ఆశ్వాసాంతము.

శా. ప్రక్షుణ్ణక్షణదాచరప్రవరశుంభద్రోప! భద్రోపలం
భక్షేమంకరదృక్సుధాశమితధీమత్తాప! మత్తాపగా
ధ్యక్షక్షోభకళాధురంధరశరాసారోప! సారోపకా
రాఘారాతినితాంతలాలనవినీతాలాప! తాలాపహా!. 65

టీ. ప్రక్షుణ్ణ...ద్రోప - ప్రక్షుణ్ణ=చూర్ణముచేయఁబడిన, క్షణదాచరప్రవర=నిశాచరేంద్రులుగలదై, శుంభత్=ఒప్పుచున్న, రోప=బాణముకలవాఁడా! భద్రోప...మత్తాప-భద్ర=శుభములయొక్క, ఉపలంభ=సంప్రాప్తిగలదై, క్షేమంకరమైన, దృక్=చూపులనెడు, సుధచేత, శమితమైన, ధీమత్=బుద్ధిమంతులయొక్క, తాప=పరితాప

ముగలవాఁడా! మత్తాపగా...సారోప - మత్త=మదించిన, ఆపగాధ్యక్ష=సముద్రుని యొక్క, క్షోభ=కలఁచుటయందలి, కళా=కౌశలముచేత, ధురంధరమైన, శరాసన=వింటియొక్క, ఆరోప=ఎక్కుపెట్టుటగలవాఁడా! సారోప...లాప - సారమైన, ఉపకారముగల, అక్షారాతి=హనుమంతునియొక్క, నితాంత = లాలనమందు, వినీత=వినయయుక్తములైన, ఆలాప=వాక్కులుగలవాఁడా? తాలాపహా-తాల=సప్తతాలములను, అపహా=హరించినవాఁడా!

క. ప్రధనపరిభూతపార
శ్వధిక! ధరారథిక కథికవర్ణిత! భువన
ప్రథితనయాకర! జలధి
ప్రథితనయాకరవిమర్దపణదోర్విభవా! 66

టీ. ప్రధన...శ్వధిక - ప్రధన=యుద్ధమునందు, పరిభూత=పరిభవింపఁబడిన, పారశ్వధిక=పరశురాముఁడుగలవాఁడా! ధరా...వర్ణిత-ధరారథిక=శివుఁడనెడు, కథికుని చేత, వర్ణితుఁడైనవాఁడా! భువన...కర-భువనప్రథిత=లోకప్రసిద్ధమైన, నయ = నీతికి, ఆకరమైనవాఁడా! జల...ర్విభవా-జలధి = సముద్రము, ప్రథి=నేమిగాఁగల భూమియొక్క, ('జలధిః ప్రధి ర్నేమి ర్యస్యాస్సా = జలధిప్రథిర్భూమిః'-'నేమి స్త్రీ స్యాత్ప్రధిః పుమాన్' అ.) తనయా=కుమారియొక్క, (సీతయొక్కయనుట.) కరవిమర్ద=పాణిగ్రహణమునకు, పణ=ఉంకువయైన, దోర్విభవముగలవాఁడా!

పృథ్వీ. స్మరాసనశరాసనక్షపణసారదోర్బంధురా!
ఖరాదిమనరాదిమస్తవనికామహాసింధురా!
పురాహితపురాహితప్రదరభూమితాళాంబరా!
పరాజితపరాజితప్రబలభార్గవాడంబరా! 67

గద్యము. ఇది శ్రీరామచంద్రచరణారవిందవందనానందనప్రసాద సమాసాదితసంస్కృతాంధ్రభాషాసామ్రాజ్యసర్వంకష చతుర్విధ కవితానిర్వాహక సాహిత్యరసపోషణరామరాజభూషణప్రణీతంబైనహరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానం బను మహాప్రబంధంబునందుఁ దృతీయాశ్వాసము.

టీ. స్మరా...బంధురా - స్మరాసన=శివునియొక్క, శరాసన=వింటియొక్క, క్షపణ=విఱుచుటయందు, సార=బలముగల, దోః=(దీర్ఘ)బాహువులచేత, బంధురా = మనోహరుఁడవైనవాఁడా! ఖరా...సింధురా-ఖరా=ఖరాసురుఁడు, ఆదిమ=మొదలుగాఁగల, నరాది=రాక్షసులయొక్క, మస్త=శిరస్సులనెడు, వనికా=వనములకు, మహా

సింధురా=మహోమదేభమైనవాఁడా! పురాహిత... శాంబరా - పురా=ముందుగా, అహితపుర=శత్రుదేహములయందు, ఆహిత=ప్రయుక్తములైన, ప్రదర=బాణములచేత, భూషితమైన, ఆశా=దిక్కులు, అంబరా=ఆకాశమును గలవాఁడా? పరాజిత...డంబరా - పరాజిత=నిరసింపఁబడిన, పరులచేత, అజితమైన, ప్రబలమైన, భార్గవాడంబరము గలవాఁడా!

గద్యము. ఇది శ్రీహనూమద్వరప్రసాదలబ్ధసారస్వతపాత్ర భారద్వాజగోత్రపవిత్ర చిత్రకవి పెద్దిరాజతనూజపురాతనాధునాతనకఠినప్రబంధార్థబోధన సమర్థమానసాంభోజ బుధజనవిధేయానంతయనామధేయవిరచితంబైన "హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానప్రకాశిక" యనువ్యాఖ్యానంబునందుఁ దృతీయాశ్వాసము.

చతుర్థాశ్వాసము.

రామచంద్ర! రావణ
వారణ[1]దారుణమృగేంద్ర! వందీకృతవా
ణీరమణశివమహేంద్ర! ధ
రారంజనసుగుణసాంద్ర! రణనిస్తంద్రా!. 1

టీ. సులభము.

అవధరింపుము మృకండునందనుండు పాండునందనున కిట్లనియె. 2

టీ. సుగమము.

జనియించెన్ బహుపద్మినీరుచులతో సంధించె సాహస్రకాం
చనగౌరద్యుతులన్ వహించె వివిధాశావ్యాప్తి నత్యంతరా
గనిరూఢిన్ దుది[2]ముట్టి వెన్క నపరాగప్రక్రమం [3]బూన మే
లనఁ జూపట్టెఁ గషాయితాంబరయుతుం డై భాస్కరుం డయ్యెడన్.

టీ. రెంటను సమము.

బహుపద్మినీరుచులతోన్-బహు=అధికములైన, పద్మినీ=పద్మలతలయందలి, రుచులన్=వికాసములతోడ, సాహస్ర...ద్యుతులన్-సాహస్ర=సహస్రసంఖ్యాకమైన, చనముపలె, గౌర=ఎఱ్ఱనైన, ద్యుతులన్, వివిధాశావ్యాప్తిన్-వివిధములైన, ఆశా=క్కులయందు, వ్యాప్తిన్=వ్యాపించుటను, అత్యంతరాగనిరూఢిన్ - అత్యంతమైన, గ=రక్తిమయొక్క, నిరూఢిచేత, అపరాగప్రక్రమంబు-అపరాగ=పశ్చిమగిరియందు, క్రమంబు=నిలుచుటను, కషా...యుతుండు-కషాయిత=ఎఱ్ఱఁగాఁజేయఁబడిన, అంబ=ఆకాశముతోడ, యుతుండు, ఐ, భాస్కరుండు=సూర్యుఁడు. ఇందలి యప్రకృతార్థము. (ధ్వన్యర్థము.) భాస్కరుండు=భాస్కరుఁ డనునొకానొకపురుషుఁడు, బహులతోన్=అనేకములైన, పద్మినీజాతిస్త్రీలయందలి, రుచులతోన్=ఆసక్తులతో, సాహస్ర

1 దారణ. 2 ముట్టె. 3 బూని.

...ద్యుతులన్-సాహస్ర=సహస్రసంఖ్యాకలైన, కాంచనగౌరద్యుతులన్ = స్త్రీలను, వివి...వ్యాప్తిన్-వివిధములైన, ఆశా=కోరికలయొక్క, వ్యాప్తిని, అత్యంత...నిరూఢిన్-అత్యంతమైన, రాగ=అనురాగముయొక్క, నిరూఢిన్, అప...మంబు-అప=అపగతమైన, రాగ=అనురాగముయొక్క, ప్రక్రమంబు=విరక్తిక్రమంబనుట. కషాయితాంబరయుతుండు = కావికోకలతోడ, యుతుండు=కూడుకొనివాఁడు, ఐ. (సన్యసించినవాఁడై యనుట).

చ. పులుఁగులుసాలుగట్టుకొనిపోఁదొడఁగెన్ముడిఁగెన్బయోజముల్
దొలిసుడిమానికంపుగని దోరగిలెన్నొగిలెన్ రథాంగముల్
జిలిబిలిమైల నద్దెసలఁ జేకొనియెన్ జనియెన్ మరీచికల్
గలువలవింతనవ్వుమొలకల్ దొరసెన్ విరిసెన్ బ్రకాశముల్. 4

టీ. సుగమము. రెండర్థములను సమము.

చ. తనపయి రాజు రా వెసఁ బతంగుఁడు గాలవశాత్రి నేఁగుచో
మునుకొని కప్పుమూఁక వెనుముట్ట మహానిధిపత్ని గావునన్
జన కెడ లేచి తా మఱలి చాయ మహోన్నతిఁ జూపఁ జూచి ది
గ్గనఁ దుద గట్టు లెక్కెనఁ దదంశుబలం బడఁగెన్ విలక్షతన్. 5

టీ. రెంటను సమానము.

రాజు=చంద్రుఁ డనెడురాజు, కప్పుమూఁక = చీఁకటిగుమి యనునల్లప్రజలు, మహానిధిపత్ని-మహానిధి=సూర్యుఁడనెడు ప్రతాపనిధియొక్క, పత్ని = వీరపత్ని యనుట. కావున, మహోన్నతిన్ = ధైర్యమనునాధిక్యమును, తదంశుబలంబు-తత్=ఆసూర్యునియొక్క; అంశు=కిరణములనెడు, బలంబు=సేన, విలక్షతన్ = అతివిస్మయయుక్తమైన లజ్జచేత, ('విలక్షోవిస్మయాన్వితే' అ.) విలక్షశబ్దమున కతిలజ్జావంతుఁడని చెప్పుటకు మురారివ్యాఖ్యానమున— ("ఆత్మనశ్చరితేసమ్యక్ జ్ఞాతేఽనైర్యస్య జాయతే, అపత్రపాఽతి మహతీ సవిలక్ష ఇతి స్మృతః." నిఘంటుసారము.) అని యున్నది.

సీ. పరగోత్రవిభ్రమాస్పదమిత్రవిక్షేపి
వారుణీశోణాక్షివలన మనఁగ
శమితద్విజోన్మేషసమయభిల్లనిపాతి
తపతంగకీలాలధార యనఁగ
శరధిసంవేశసాదరకమలాప్తులో
కావనన్యస్తచక్రార్చి యనఁగ

నూష్మాంతతరళతాయుతహంసమండలో
చ్చాటన చంచలాకోటి యనఁగ
తే. నంబునిధి తోయదృశ్యాత్మబింబజనిత
పరతురగభావనాలోలభానురథ్య
ఖురవిధూతాస్తగిరికక్షోద మనఁగ
సంజకెంజాయ తారకాసరణిఁ బొదివె. 6

టీ. రెంటను సమానము.

పర...వలనము-పరగోత్ర=అస్తాద్రియందలి, విభ్రమమనెడు,పర=అన్యస్త్రీయొక్క, గోత్రవిభ్రమ=నామస్ఖలనమునకు, ('గోత్రంతునామ్నిచ' అ.) ఆస్పదమైన, మిత్ర=సూర్యుఁడనెడు ప్రాణసఖుని, విక్షేపి=ఆక్షేపించుచున్న, వారుణీ = పశ్చిమదిశయొక్క.

శమిత...ధార-శమిత = శమింపఁజేయఁబడిన, ద్విజోన్మేష = పక్షివిజృంభణమనెడు బ్రాహ్మణోన్మేషముగల, సమయ=సాయంసమయ మనెడు, భిల్ల=కిరాతునిచేత, నిపాతిత=పడఁగొట్టఁబడిన,పతంగ=సూర్యుఁడనెడు పక్షియొక్క,కీలాలధార=రక్తధార.

శరధి...చక్రార్చి-శరధిసంవేశమందు, సాదరుఁడైన, కమలాప్త=సూర్యుఁడనెడు విష్ణువుచేత, లోకావన=లోకసంరక్షణముకొఱకు, న్యస్త=ఉంపఁబడిన,చక్రముయొక్క, అర్చి=జ్వాల.

ఊష్మాంత...కోటి-ఊష్మాంత=వర్షాకాలమునందు, తరళతా=చాంచల్యముతోడ, యుత=కూడిన, హంసమండల=సూర్యమండలమనెడు హంససంఘముయొక్క, ఉచ్చాటనముగల, చంచలా=మెఱుపులయొక్క, కడమసులభము. (ఇందుఁ బరస్త్రీయొక్క గోత్రమనుచోఁ బరాశబ్దమునకుఁ బుంవద్భావమువచ్చి అకారాంతమైనది. ఇందులకు—'సర్వనామ్నో వృత్తి మాత్రే పుంవద్భావః' అని వ్యా. వృత్తి).

సీ. పతి చన్నదిక్కు తప్పక చూచి యఱచుఁ గాంతుని మాటి తేలని దూఱుకరణి
మగఁ డున్నలోంటితామరఁ జేరు సదృశరేఖాశ్లేషమున నడ లార్చుకరణిఁ
గాంతముక్తబిసముఁ గమియ [1]గా మది మెచ్చు నాస్యముద్రామృతం బందు కరణి

1 గాముఁడు మెచ్చు.

సైకతాంకితనాథచరణ మక్కునఁ జేర్చు
  ననఘరత్నాయంత్రమును చు కరణి
తే. నబ్జబాంధవుఁ డరుగుచో నాప్తబుద్ధి
నాత్మవసుజాల మునిచిన నంతరంగ
సరణి నిది దాల్చెనో యనఁ బరితపించుఁ
గవ వదలి సంజ నొక్కజక్కవ వెలంది. 7

టీ. సుగమము. రెంటికిని సమానము.

చ. అరయరజోరుణావరణ యయ్యుఁ బ్రియుం బగలెల్లఁ గూడిత
త్కరజసమృద్ధిమీఱ నది దా నతిరాగిణియంచుఁగల్వ లో
నరయఁగ యోజితాధరదళాంచలయై ముఖముద్రఁ గాంచి తా
మరకొమరాలు మాటె నళిమండలిపేరిటి కప్పు లన్నియున్. 8

టీ. రజోరుణావరణ-రజః=పుష్పాదిచేత, అరుణ=ఎఱ్ఱనైన, ఆవరణ = ఆవరణా ప్రదేశముగలది. అయ్యు, (చెఱఁగుమాసినదై యుండినదనుట.) తత్కరజసమృద్ధి-తత్=ఆప్రియునియొక్క, కరములవలన, జ=పుట్టిన, సమృద్ధి, అతిరాగిణి = అత్యంత రక్తిమగలది (అత్యంతానురాగముగల దనుట.) యోజి...చల-యోజిత=కూర్పఁబడిన, అధర=అధోభాగమునందలి, దళాంచలములనెడు, యోజితమైన, అధరదళాంచల=ఓష్ఠ దళాంచలముగలది, ఐ, ముఖముద్రన్ = అగ్రముకుళనమనెడు నోరుమూసికొనుటను, తామరకొమరాలు=తామరయనుజవ్వని, అళి...కప్పులు-అళిమండలిపేరిటి = అళిసంఘు వ్యాజముగల, కప్పులు=దంతక్షతములు, ఇందు దంతక్షతములు నలుపుగఁజెప్పినందులకుఁ బ్రయోగము.—

శ్లో. "కిమియంకాళిమా బాలే! పక్వబింబాధరేతవ,
  పీత్వాధరామృతం శేషే వల్లభోముద్రికాందదౌ." మఱియు:—

చ. ఘవడముమీఁదఁ గస్తురి యిభస్ఫుటకుంభముమీఁద నంకుశ
ప్రవిహతరేఖ లొప్పెసఁగ భావజనూత్నశరక్షతంబు లీ
యువతికి భూషణస్ఫురణ నొప్పుచు నున్నది చూడరమ్మమా
ధ్రువపురనాథుమన్ననఁ బ్రరూఢత నొందినచిన్నెలన్నియున్. (రసాభరణము.)

మ. దివికిం ధాత్రికిఁ గాలకారకుఁడు జ్యోతిర్ద్విపరూపానురూ
పవిభూషానికురుంబకంబు రచియింపం బూని యంభోజబాం
ధవజాంబూనదసారముం జరమసంధ్యావహ్నిచేఁ గ్రాఁచి య
ర్ణవతోయంబున నద్దె నిర్లు పొగ తోరం బై పయిం బర్వఁగన్. 9

టీ. రెంటను సమము. సుగమము.

సీ. అంబరాంబుధిశాయి యరుణచక్రము వైవ
నుదధి వెల్వడుదైత్యయూథ మనఁగ
సకలతత్త్వార్థదర్శకుఁ డంగగతి వాప
విశ్వంబు నలమునవిద్య యనఁగ
సమయసిద్ధుఁ డశేషజగదీక్షణముఁ గప్పఁ
బోడము రోదసి ముంచుకడలి యనఁగ
దినసింధుమథనసందీప్తమై యంధక
హరునిఁ గానమిఁ బొంగుగరళ మనఁగఁ

తే. జండికాప్రాణనాథుఁ డఖండసాంధ్య
తాండవోద్దండదండపాదమునఁ దాఁచ
జగతిపై నంట వ్రాలినగగన మనఁగ
దళముకొనియె దురంతసంతమసరాశి. 10

టీ. సకలతత్త్వార్థదర్శకుఁడు=సూర్యుఁడనెడు జ్ఞానోపదేశకుఁడు, అంగగతిన్=అవయవరూపకిరణములయొక్క,ప్రసరణమనెడు శరీరగతిని, పావ(న్)=ఎడఁబాపఁగా, అశేషజగదీక్షణము = సూర్యుఁడనెడు సమస్తజగజ్జనులయొక్క దృష్టిని, కప్పన్, కను కట్టుఁగట్టఁగా ననుట. అంధకహరుని = తమోహరుఁ డనెడుశివుని, ('అసురేభస్త్రీషు ధ్వాంతే' నానా.)

సీ. వల్లవీరతిఁదేలి వనమాలి యిచ్చిన
గగనధాత్రీసమాక్రమణశక్తి
మునివధూరతిఁ జొక్కి ముక్కంటి గూర్చిన
యఖిలలోకోపసంహరణపటిమ
గౌతమీరతిఁ బొంగి కౌశికుఁ డిడినది
క్పాలితదిశగోపనవిభూతి
గురుసతీరతి నుబ్బి కుముదబాంధవుఁ డొసం
గినమహాదివ్యలక్ష్మీసమృద్ధి

తే. యాత్మబిరుదాంకనములుగా నమరునట్టి
దివ్యపరమోపకారిఁ గీర్తింపనేర్చు
వారె మాదృశజను లంచు జారతతులుఁ
బొగడఁ జీఁకటిజగమెల్లఁ బొదివికొనియె. 11

టీ. సుగమము.

చ. అపరపయోధిఁ బ్రొద్దుగడియారముగుంక ద్విజాళి మ్రోయ న
చ్ఛపుఁబెలసంజతోఁపు తెర చాటొడలం దనరెం దమోభరం
బపుడు నుదంచితేందువదనాభ్రరమాకబరాభఁ బొల్చె నం
దపరిమితోడుపంక్తి సమయాధిపుఁ డుంచిన సేసఁ బ్రాలనన్. 12

టీ. సులభము.

సీ. ఇనుఁ బాసి తమ మొందు వినులచ్చిమై సంజ
చెలి నించు కపురంపుఁ బలుకు లనఁగఁ
బతి రాక కిరులధూపము[1] నించి నింగికొ
ప్పున నిశాసతి దాల్చు ననలనంగ
గాఢాంధకారసాగరము బ్బి దివి ముట్టఁ
దవిలిన శుక్తి బృందములనంగ
నంబరాబ్ధిఁ దమిస్రయమునాఝురముఁ గూడ
నెదురెక్కు బేడిసకొదమలనఁగఁ

తే. గాలగురుఁడు హరిద్బాలికలకు సంత
మసమషీలిప్తవరవర్ణమహితగగన
ఫలకమున వ్రాసిన లతాంతబాణబిరుద
పద్యరేఖికలన నుడుప్రతతు లలరె. 13

టీ. ఇనున్ = సూర్యుఁ డనెడు ప్రియుని, తమము = చీఁకటియనెడు గ్లానిని, సంత...ఫలకమునన్ - సంతమసమనెడు, మషీ=మసిచేత, లిప్త=[2]పూయఁబడిన, వర = కుంకుమవంటి, వర్ణ=వన్నెయనెడు (సంధ్యావర్ణ మనుట.), వర=శ్రేష్ఠములైన, వర్ణ= అక్షరములుగల, మహితమైన, గగనమనెడు, ఫలకమునన్=పలకయందు.

తే. అపరదిశ యిర్లుచూపుల నభ్రతిలక
శాఖ నుడుసూనములు నింప శక్రదిశయు
పొడుపుమలపొన్నపై నెలపువ్వు గొలక
నెలకొన నొకింత నగియె నాఁ దెలుపు దోఁచె. 14

టీ. సుగమము. గొలక=(పూల) గుత్తి.

సీ. సితదంతిమదదంతురతమిస్రపంక్తిఁ
దనరుతొల్దెస కమ్మిదాఁక డిగియె

1 నించికొప్పున నలినిశాసతి. 2 గట్టనచేయఁబడు.

విమలాంశువాలుకావితతిఁ దత్పంక మిం
కఁగ నవ్వల సగంబు గానఁ బడియె
మోఁ్రలఁ దారకశిలాజాలకీలన[1]సమ
న్వితనభోవీథి నచ్చెఱుపడియె
వరపాతపీడితాధ్వగజాతరుధిరప
రంపరఁ దోరంపుఁగెంపుఁ గనియె
తే. భళిర భువనజయాంభంగచలదనంగ
మంగళశతాంగఘటితరథాంగ మనఁగ
రేక యై సగ మై బింబ మై కరంబి
తారుణచ్ఛాయఁ బొల్చె నేణాంకమూర్తి. 15

టీ. సుగమము.

చ. కళలకు నిమ్ము సొమ్ము సెకకంటికి మింటికిఁ జెన్ను వెన్నుతో
య్యలిసయిదోడు కూడు దివిజాళికి హాళికి జంట తొంటవిల్
గలదొరవిందుపొందువిరిగల్వకుఁ జల్వకు నిక్క రిక్కరో
వెలఁదులసీవిబావి రుచివీచికిఁ బ్రాచికి వచ్చెఁ జెచ్చెరన్. 16

టీ. సులభము.

శా. ప్రాలేయాంశుఁడు ప్రాగ్వధూఘుసృణతామ్రచ్ఛాయ సద్యోమిళ
ద్ద్యోలక్ష్మీరభసోపగూహబహుచాతుర్యంబుచే డించి త
త్కేళిసంకలితాంకుఁ డై నిజకరక్రీడాగతిం గప్పెఁ దా
రాలోకంబుల నించె నిగ్గుకపురం బాశాచకోరాక్షులన్. 17

టీ. తారాలోకంబులన్ - తారా=చుక్కలయొక్క, ఆలోకంబుల(న్)=తేజస్సులనెడుచూపులను, ఆశాచకోరాక్షులన్ - ఆశా=దిక్కులయొక్క, చకోరములను, అక్షులన్=నేత్రములయందు (ఇటఁ జంద్రునియందు ధూర్తనాయకత్వము స్ఫురించుచున్నది).

చ. చనియె ముహూర్తమాత్రమున శక్రదిశాకృతరాగ మేఁగె న
య్యనుపమతారకారుచియు నంజక లో నుడుకాట్కరోపరం

---

1 సమన్వితనభోవీథి నచ్చెరువుపడియె (పూర్వముద్రణము); సమంచితనభోవీథి నచ్చెరువుపడియె; సమన్వితనభోవీథి నచ్చెఱుకపడియె; సమన్వితనభోవీథి నంచెఱుకపడియె. (వ్రాతపతులు.)

జనములు గంటి నేన యని సారెఁ గుముద్వతి నవ్వఁ బర్వత
ద్ఘనకుముదాప్తదీధితియె కౌముది నా నెగడెన్ జగంబునన్. 18

టీ. శక్రదిశాకృతరాగము - శక్రదిశయందు, కృతమైన, రాగము=రక్తిమ (అనురాగమనుట), తారకారుచి=తారకలయందలి, రుచి=తేజమును, (ప్రేమయనుట.) ఉడురాట్కరోపరంజనములు-ఉడురాట్=చంద్రునియొక్క, కర=కిరణములయొక్క, ఉపరంజనములు, (హస్తోపలాలనము లనుట.) తద్ఘన...దీధితియె-తత్=కుముద్వతి యొక్క, ఘన=అధికమైన, కుముద=కలువలచేత, ఆప్త=పొందఁబడిన, దీధితియె=కాంతియే, కౌముది, నాన్=అనఁగా, నెగడెన్. (కుముదసంబంధమైనదీధితి కౌముదిగా నయ్యె ననుటచేఁ గుముదాప్తునిదీధితి కౌముది యగునేకదా యని తోఁచుచున్నది.)

మ. అలఘుశ్రీయుతగాత్రుఁ బుత్రుఁ గని దుగ్ధాంబోధి యుద్యన్నిర
ర్గళవీచీభుజపాళి నెత్తి యెగురం గా వైచి ముద్దాడఁ ద
త్కులకాంతామణి గంగయుం బోదివి కోర్షల్మీఱ నుప్పొంగె నా
నలరె న్వెన్నెల తన్ముదశ్రు లన నీహారంబు లొల్కెన్ వెసన్. 19

టీ. సుగమము.

ఉ. వెన్నలపాలవెల్లి యలవెన్నునిఁ బూనిన తెల్లదీవిరీ
వి న్నెలకందుతో నడరె వేమఱుఁ దద్రుచిఁ జిక్కి సద్గుణం
బెన్నికఁ గాంచె మించుగనియెం గరబృందములందు నచ్ఛతా
సన్నుతదివ్యమేఘములజాడ హిమామృతవృష్టి నించుచున్. 20

టీ. సులభము.

సీ. వలిజక్కవకె కాదు వడి నడల్ సనమి య
క్షయరతస్వైరిణీసమితి కెల్ల
నెలచట్టునకె కాదు నెఱె జల్లు మనుట పాం
థమితోదరీమానసముల కెల్లఁ
బుష్పాస్త్రునకె కాదు పోటు సంధిల్లుట
కలశసాగరతరంగముల కెల్లఁ
దరుణరాజికె కాదు దగునన్ను లెడలమి
యమితభోజనచకోరముల కెల్ల

తే. గగనభాగంబునకె గాదు కప్పుసడలు
టతులరతిలోలబాలాంగలతల కెల్ల

అనుచు నఖిలజనంబులు నభినుతింప
నిండువెన్నెలతెలినిగ్గు నిట్టవొడిచె. 21

టీ. అడలు=దుఃఖము, నడలు = చరించుట, నెలచట్టు=చంద్రకాంతపుఱాయి, నెఱజల్లు=నీటిచాలు, నుఱఁట=అభివృద్ధియౌట, జల్లుమనుట=దిగులగుట, పోటుసంధిల్లుట=పోటెత్తుట, అన్నులు=స్త్రీలు, అన్నులు=మిట్టిల్లుటలు, కప్పు=నైల్యము, కప్పు=ఆచ్ఛాదనము.

క. ఆరేయి వార లందఱు
భూరిగుణోజ్జ్వలగభీరపుష్కరతటినీ
తీరగతాపారలతా
గారవితానముల నుండి కనుమోడ్పుతఱిన్. 22

టీ. హరి. భూరి...వితానములన్-భూరి=అనేకములైన, గుణ = పవిత్రత్వాది గుణములచేత, ఉజ్జ్వలమై, గభీరమైన, పుష్కరతటినీ=నాకనదియొక్క.

నల. భూరి...వితానములన్-భూరిగుణ=నైర్మల్యాదిగుణములచేత, ఉజ్జ్వలమై, గభీరమయిన, పుష్కర=ఉదకముగల, తటినీ=నదియొక్క.

సీ. అతిశంబరదరేఖ నగకోటి నొరసి యొ
క్కువగా ననల రాశి గురిసికొనుచు
ఘనరాగపద్మినీగణముఁ జెంది తదీయ
సరసపుష్కరముద్ర లరసి కొనుచుఁ
బరగంధవారణప్రౌఢి మించుమహాసి
తాభ్రము ల్విరియంగ నలమికొనుచు
నఖిలజీవనభంగదాత్మ ఖేలనములఁ
గువలయావలనంబు గూర్చికొనుచు
తే. ననిమిషేశ్వరప్రౌఢినీఘనరసైక
బంధురసితోర్మికాప్రకంపనము లతిమ
దాంధసారంగములు వచ్చి యచట వారి
బహుతరశ్రమసంసక్తిఁ బాఱఁద్రోలె. 23

టీ. హరి. అతిశంబరదరేఖన్-అతి = అతిక్రాంతమైన, శంబరద = జలదముల యొక్క, ('నీరక్షీరాంబుశంబరమ్' అ.) రేఖన్ = పంక్తిగలదాని, ('శ్రేణీరేఖాస్తు రాజయః' అ.) అభ్రంకషమైనదనుట. అగకోటిన్=వృక్షములసమూహమును, ననలరాశిన్=పుష్పరాశిని, కురిసికొనుచు, ఘన...గణమున్-ఘనమైన, రాగ = రక్తిమగల,

పద్మినీ=పద్మలతలయొక్క, గణమును, చెంది, తదీయ...ముద్రలు-తదీయ=ఆపద్మలతా సంబంధమైన, సరస=మకరందసహితములైన, పుష్కర=పద్మములయొక్క, ముద్రలు=ముకుళనమును, పర...ప్రాఢిన్-పరగంధ-ఇతరగంధములయొక్క, వారణ = నివారణ యందలి, ప్రాఢిచేత, మించునట్టి, మహాసితాభ్రముల్=కర్పూరపుటనంటిచెట్లను, అఖిల ...ఖేలనములన్-అఖిలమైన, జీవన=ఉదకములకు, భంగ=కరుళ్లను, ద=ఇచ్చుచుండెడు, ఆత్మఖేలనములన్, కువలయావలనంబున్ - కువలయములయొక్క, ఆవలనంబున్= ఈషచ్చలనమును, అని మి...ప్రకంపనములు-అనిమిషేశ్వరహ్రాదినీ=గంగానదియొక్క, ఘనరస=ఉదకమందలి,ఏక=ముఖ్యములైన,బంధురములైన,సితోర్మికా=శుభ్రతరంగము లయందలి, ప్రకంపనములు = వాయువులు, ('వాయౌప్రకంపనమహాబలాః' అ. శే.) అతిమదాంధసారంగములు - అతిమదాంధములైన, సారంగములు = తుమ్మెదలుగలవి, (వాయువునకు విశేషణము.) వాకబహు...సక్తిన్-వారి=ఆ హరిశ్చంద్రాదులయొక్క, బహుతరమైన, శ్రమ=బడలికయొక్క, సంసక్తిని, ఇందుఁ గర్పూరవాచకమైన సితాభ్రశబ్దమును గర్పూరతరువాచకముగఁ జెప్పఁబడుటకుఁ బ్రయోగము.—

"ఘనసార కానవే ఘనసారశోభితు, బంధూక కానవే బంధుమిత్రు."

(10. స్కం. భాగ.)

నల. అతిశంబరదరేఖన్-అతిశంబ=వజ్రాయుధము నతిక్రమించిన, ('శతకోటి స్స్వరుశ్శంబ' అ.) రదరేఖన్=దంతరేఖచేత, అగకోటిన్-అగ=పర్వతములయొక్క, కోటిన్=అంచును, అనలరాశిన్=అగ్నిరాశిని, ఘన...గణమున్-ఘనమైన, రాగ= అనురాగముగల, పద్మినీ=ఆఁడేనుఁగులయొక్క ('ఇభస్తంబేరమః పద్మీ' అ.) గణమును, చెంది, తదీయ...ముద్రలు-తదీయ=ఆకరేణుసంబంధమైన, సరసములైన, పుష్కర = తుండాగ్రములయొక్క, ముద్రలు, పర...ప్రాఢి(న్)-పరగంధవారణ=ఇతరమదగజ ములయొక్క, ప్రాఢివంటిప్రాఢిచేత, మించుమహాసితాభ్రముల్-మహత్ అసితాభ్రముల్=నీలమేఘములను, అఖిల...ఖేలనములన్-అఖిలమైనవారియొక్క, జీవనములకు, భంగమును, ద=ఇచ్చెడు, ఆత్మఖేలనములచేత, కువలయావలనంబున్-కువలయ=భూవలయముయొక్క, అవలనంబున్=చలనమును, అనిమిషేశ్వర...కంపనములు-అనిమిషేశ్వర=ఇంద్రునియొక్క, హ్రాదినీ=వజ్రాయుధముయొక్క, ('హ్రాదినీవజ్రమస్త్రీ' అ.) ఘనమైన, రస=ధ్వనులకు, ఏకబంధు=కేవలబంధువులైన, రసిత=బృంహితధ్వనులయొక్క, ఊర్మికా=పరంపరలచేత, ప్రకంపనములు = కంపింపఁజేయునట్టివి. అతి...రంగములు- అతిమదాంధములైన, సారంగములు = ఏనుఁగులు, వారిన్ = ఆ తెరువరులను, బహు సక్తిన్-బహుతర=అతివేగముయొక్క, శ్రమ=పరిశ్రమముయొక్క, సంసక్తిచేత.

ఉ. దీపితతారమౌక్తికతతిన్ గగనాపథవాటిఁ బాపి కా
లాపణికుండు వేగ విపులాచ్ఛకరండమునందు నించి రా
జాపగమం బెఱింగి బలహారిదెసన్ నెలకొల్పె నాఁగఁ బ్రా
గ్దీప్యవతీసితాబ్జ మగు వేఁగురుఁజుక్క వెలింగె నయ్యెడన్. 24

టీ. రాజాపగమంబు-రాజ=చంద్రుఁ డనెడు ప్రభువుయొక్క, అపగమంబు = పోవుటను, బలహారిదెసన్-బలహారి=ఇంద్రుఁ డనెడు బలశాలియొక్క, దెసన్=దిక్కునందు, (అచ్ఛకరండము=గాజుబుడ్డి.)

మ. తరణిం దత్సమయప్రతీక్షణవినిద్రప్రౌఢి మెప్పించి త
ద్వరలబ్ధారుణదీప్తి మౌళిఁ గొని తత్త్రైలోక్యరక్షాత్రయీ
పరిణామత్రిగుణత్వవైభవము దోఁపన్ సారెఁ గీర్తించువై
ఖరిమ్రోసెన్ జరణాయుధంబులు త్రిరేఖాభుగ్నకంఠార్భటిన్. 25

టీక. సుగమము.

చ. లలితరసోపభోగదశలన్ రహిఁ బీడ్కొని జర్జరాకృతిన్
దెలతెల నై వడంకుకులదీప మపాకృతరశ్మిబంధమున్
గళితశిఖాప్రకాండమును గాఁ గని తత్తపనీయకాంతియున్
దలఁగి విరాగి యై సవితృధామము సేరఁ గడంగె నయ్యెడన్. 26

టీ. రెంటను సమానము.

లలిత...దశలన్ - లలితమైన, రస=చమురుయొక్క ("శృంగారాదౌ కషాయాదౌ ఘృతాదౌ చలితే జలే, నిర్యాసే పారదే రాగే వీర్యే చ రస ఇష్యతే" ధనంజయనిఘంటువు.) ఉపభోగ=అనుభవించుటగల (చమురును బీల్చియనుట), దశలన్= వత్తులను, రహి, పీడ్కొని=విడిచి, కులదీపము=గృహమందలిదీపము, ('కులంగృహేచ' అ. శేష.) అపా...బంధమున్-అపాకృత=పోఁగొట్టఁబడిన, రశ్మిబంధమున్=తేజోబంధముగలదియు, గళితశిఖాప్రకాండమును-గళితమైన, శిఖాండప్రకాండమును = శ్రేష్ఠమైన, జ్వాలకలదియు, కాన్=కాఁగా, కని=చూచి, తత్త...కాంతియున్-తత్= ఆదీపమందలి, తపనీయ-సూర్యసంబంధమైన, కాంతియును, విరాగ=విశేషమైన రక్తిమగలది, ఐ, సవితృధామమున్=సూర్యతేజమును.

ఇందలి యప్రకృతార్థము.

లలిత...దశలన్-లలిత=రసములయొక్క, ఉపభోగ=అనుభవమందలి, దశలన్ =అవస్థలును, (విషయరసావస్థల ననుట.) రహిం(న్)=తెలివిచేత, పీడ్కొని=విడిచి, కుల దీపము, వంశదీపకుఁ డనుట. అపా...బంధములన్-అపాకృతమైన, రశ్మిబంధమున్=

యజ్ఞోపవీతముగలవాఁడును, గళి...కాండముఁ - గళితమైన, శిఖాప్రకాండమును =శిఖగలవాఁడును, కాఁ, జందెములను, సిగను, తీసి (సన్న్యసించినవాఁడు కాఁగా ననుట.), తత్త...యుఁ, తత్=ఆసన్న్యాసియైన కులదీపకునియొక్క, తపనీయకాంతి యుఁ = వనితయును, సవితృధామము = తండ్రియిల్లు. ('జనక ఃస్సవితా పితా' శాశ్వతము).

మ. జలజాతాప్తుఁడు శార్వరాహతజగత్సంధానపారీణతఁ
నలువై రా సమయాధికారి విలసన్నాళీకపీఠిఁ బహి
ర్గళరత్నోపటలగ్నభృంగజతుముద్రఁ వాపి తత్కర్ణికా
వలయంబుఁ గయిసేసె నుద్గతరజోవర్గంబు మేల్కట్టుగన్. 27

టీ. శార్వ...ణతఁ-శార్వర = అంధకారమనెడుక్రూరులచేత, ('శార్వరంత్వం ధతమసే ఘాతుకే భేద్యలింగకమ్' అ.) అహతమైన, జగత్తుయొక్క, సంధానమండలి, పారీణత చేత, నలువై=బ్రహ్మయై.

చ. కుముదిని వేగునంతకు నకుంఠితకమ్రకళావిలాసి యా
రమణునితోఁ బెనంగి మకరందకణశ్రమవారి జాఱఁగా
విమలమృదుచ్ఛదావరణవేష్టితయై నిదురించుచో నయు
క్తము రొద సేయు టంచు నరుగందొడఁగెఁ సరసాళివర్గమున్. 23
టీ. రెంట నొక్కరీతిగనే.

అకుంఠిత...విలాసి-అకుంఠితములైన, కమ్ర=మనోహరములైన, కళా=కళలనెడు కామకళయొక్క, విలాసీ = విలాసముగలవాఁడు, ఔ, రమణునితో=ప్రియుఁడైన చంద్రునితో, సర...వర్గముల్-సరసమైన, అళివర్గముల్=తుమ్మెదగుంపులనెడు, సరసాళి =సరసులైన సఖులయొక్క, వర్గముల్=సమూహములు.

శా. కామాస్త్రం బయి వేఁగునంతకు మముఁ గాఱించె నె ట్లట్ల తా
నామోదం బరి తెల్వివీడి తొఁగ దైన్యంబందెఁ దోడ్తోన నా
థామార్గాచరణంబు రిత్త చనునే యంచుఁ రథాంగాంగనా
స్తోమంబుల్ రహిఁ గేరె నాథమిళనోద్భూతప్రమోదార్భటిన్. 29
టీ. రెంటను సమము.

చ. అతినవపల్లవోజ్జ్వలతరాంబర యాతొలుసంజ గబ్బి బో
యొతతఱి వేచి వింటఁ గడయించినవేగురుఁ జుక్కయుంట ను
ద్ధతగతిఁదద్ద్విజాధిపతిదారఁదమిం గెడపం దదండసం
హతిక్రియఁ దారక ల్పెదర నండజకోటిభ్రమించె నల్లడన్. 30

టీ. రెండర్థముల సమానము.

అతి...రాంబర-అతినవమైన, పల్లవ=చిగురుటాకువలె, ఉజ్జ్వలతరమైన, అంబర=ఆకాశ మనెడు వస్త్రముగలది, ఔ=అయిన, వింటన్=విన్న (ఆకాశమ) నెడు వింటియందు, తద్వి...దారన్ - తత్=ఆప్రసిద్ధుఁడైన, ద్విజాధిపతి = చంద్రుఁ డనెడు పక్షిశ్రేష్ఠముయొక్క, దారన్=భార్యయగుదానిని, తమిన్=రాత్రిని (ఉంట=ఉండ.)

శా. ఆశాదైన్యదశానివారకసరాగాలోక యై మించునా
కాశశ్రీ యిరుచక్కిఁ బూర్వచరమగ్రావాఖ్యదంతావళా
ధీశద్వంద్వము వాలిఁ బూనుభువనాధిష్ఠానకుంభంబులో
నా శోభిల్లె రవీందుబింబములొగిం దత్తద్దిశాంతంబులన్. 31

టీ. రెంటను సమానము.

ఆశా...లోక-ఆశా=దిక్కులయొక్క, దైన్యదశలను, నివారక=పోఁగొట్టునదియై, సరాగ=రక్తిమముతోఁగూడుకొనిన, ఆలోక=తేజస్సనెడు, అశా...లోక-ఆశా=కోరికలవల్లనైన, దైన్యదశను, నివారించునదియై, సరాగ=అనురాగముతోఁగూడుకొనిన, ఆలోక=చూపుగలది, ఐ, మించు...చక్కి - మించుచుండెడు, ఆకాశశ్రీ = ఆకాశలక్ష్మియొక్క, ఇరుచక్కిన్ = రెండుపార్శ్వములను, భువ...కుంభంబులో-భువన = లోకము లనెడుఉదకమునకు, అధిష్ఠానంబులైన, కుంభంబులు+ఓ=కలశములో.

మ. దినలక్ష్మీవసుభూషణంబులు సముద్వేలప్రదోషాప్తిభా
వనశీర్ణంబు లడంచి రంచు సడి మ్రోవం బ్రాక్ప్రతీచీవధూ
జనము ల్వానినదివ్యదీపములయోజం బొల్చి రర్కేందు లా
త్మనవోన్మేషనిమీలనస్థితులఁ దత్ప్రామాణ్యముం దెల్పుచున్. 32

టీ. రెంటికిని సమము.

దిన...ణంబులు-దిన=లక్ష్మియొక్క, వసు = కిరణములనెడు బంగారముయొక్క, భూషణములు, ప్రదోషా...శీర్ణంబులు-ప్రదోష=సాయంకాలమనెడు, నధికదోషముగలవారియొక్క, ఆప్తి=పరిప్రాప్తివల్లనైన, భావనముచేత, శీర్ణంబులు=జాఱినవానిని.

సీ. తొలిమిన్కుచెలు లాడు తలిరాకు టుయ్యేలఁ
జేర్చినపగడంపుఁజేరు లనఁగ
రాజు పై నెత్తినప్రత్యూషవిభుచెంద్రి
కగుడారుపట్టుపగ్గంబు లనఁగఁ
బూర్వదిశాలక్ష్మి పూను బంగరుతమ్మిఁ
దళుకొత్తునున్నిద్రదళము లనఁగ

మునుగట్టుసులుతానిమ్రోలఁబట్టినయింద్ర
గోపంపుఁటెల్లికెంగుచ్చు లనఁగఁ
తే. గుక్కుటవ్యూహకాహాళిఘోషబిరుద
శాలివాసరయోధాగ్రసరసరాగ
ఫలక మాంజిష్ఠచామరప్రతతు లనఁగ
నవ్వరవిరోచు లల్లన నభముఁ బ్రాఁకె. 33
టీ. రెంటికిని సమము.

రాజుపైఁ=చంద్రుఁ డనెడురాజుమీఁద, ఎత్తిన = దండెత్తిన, ఇంద్రగోపంపు టెల్లి=ఇంద్రగోపపుఁ బట్టుగొడుగుయొక్క.

తే. అపుడు శుచిసార్థహితవృత్తి యానరపతి
యువతియతిపాకదశ లోర్చి యొక్కగతి వ
నాంతనిఖిలకంటకవారణార్తి నెడలి
భూరిధర్మావహాసుబాహుపురముఁ జెందె. 34

టీ. హరి. అప్పుడు, శుచి...వృత్తి - శుచి=పవిత్రులైనవారియొక్క, సార్థ = సమూహమునకు, హితమైన, వృత్తి=వర్తనముగలవాఁడు, ఆనరపతి=ఆహరిశ్చంద్రుఁడును, యువ...దశలు-యువతి=చంద్రమతి, యతి=నక్షత్రకుఁడు, పాక=పిన్నవాఁడు (లోహితాస్యుఁ డనుట.), వీరలయొక్క, దశలు=అవస్థలు, ఓర్చి=సహించి, వనాంత...ర్తిన్=వనాంతమందలి,నిఖిల=మైన,కంటక=బేతాళాదిక్షుద్రశత్రువులయొక్క,వారణ= నివారణమందలి, ఆర్తిన్=ఆయాసమును, వెడలి, భూరి...పురమున్ - భూరిధర్మ = సువర్ణధనువును, (మేరువు) ఆవహ=ధరించిన, సుబాహు=మంచిబాహువులు గలవాని (శివుని) యొక్క, పురమున్=కాశీపురమనుట! చెందెను.

నల. అపుడు, ఆనరపతియువతి=ఆరాజపత్ని (దమయంతి యనుట), శుచి... వృత్తి-శుచియనువానియొక్క, సార్థ=వర్తకజనసమూహముయొక్కయు, హితవృత్తి = హితాచరణముగలది (దమయంతివిశేషణము.)అతిపాకదశలు-అతిపాక=పాకమునతిక్ర మించిన (ముదిరిన ననుట.) దశలు=అవస్థలు, ఓర్చి, వనాంతర్తిన్-వనాంత=అడవియందలి, నిఖిల=సమస్తమైన వారికి, కంటకములైన, వారణ = ఏనుఁగులచేనైన, ఆర్తిని, ఎడలి, భూరి...పురమున్ - భూరిధర్మావహ = అధికధర్మావహుఁడైన, సుబాహువను రాజుయొక్క, పురమును, చెందె=చేరెననుట.

సీ. ఏవీట శ్రీవిశాలేక్షణ సహజది
వ్యాన్నకల్పకగుణప్రౌఢిఁ దనరు

నేవీట ననఘుపద్మావాస పదపంక
జమరందసింధుప్రచార మొనరు
నేవీట రాజభూషైకనిత్యస్ఫూర్తిఁ
బ్రబలదోషాంధకారములు వాయు
నేవీట వరవృత్తిహీనుఁ డౌ నతఁడు సం
స్థితుఁ డై ధనేశుతోఁ జెలిమి సేయు
తే. నట్టి నగరోత్తమమున మోహనవిలాస
లాసికానృత్తగీతోజ్జ్వలంబు కాల
భైరవగజేంద్రముఖబలప్రావృతంబు
నై వెలయు లోకనాథాలయంబుఁ గాంచె. 35

టీ. హరి. శ్రీవిశాలేక్షణ=అన్నపూర్ణ, సహజ...ప్రౌఢిన్-సహజమైన, దివ్యాన్నముల, కల్పక=కల్పించునట్టి, గుణముయొక్క, ప్రౌఢిచేత, అనఘు...ప్రచారము-అనఘ=పాపరహితమైన, పద్మావాస=విష్ణువుయొక్క, పదపంకజమునకు, మరంద=తేనె యైన, సింధు=గంగానదియొక్క, ప్రచారము, రాజ...స్ఫూర్తిన్-రాజభూష=చంద్రభూషణుఁడగు శివునియొక్క, ఏక = ముఖ్యమైన, నిత్యస్ఫూర్తిచేత, ప్రబలదోషములనెడు, అంధకారములు, వరవృత్తిహీనుఁడు ఔనతఁడు = సద్వర్తనలేనివాఁడు, సంస్థితుఁడు=మృతినొందినవాఁడు. ('పరేతప్రేతసంస్థితా' అ.) ఐ, ధనేశుతోన్ = కుబేరునితో, చెలిమిసేయున్, ఈశ్వరుఁడగుననుట. కాల...ప్రావృతంబున్-కాలభైరవుని యొక్క, గజేంద్రముఖ (దుంఠి)=విఘ్నేశ్వరునియొక్క, బలముచేత, ప్రావృతంబును, లోకనాథాలయంబున్-లోకనాథ=విశ్వేశ్వరునియొక్క, ఆలయంబును, కాంచెను.

నల. శ్రీవిశాలేక్షణ=లక్ష్మీకాంత, సహజ...ప్రౌఢిన్ - సహజ=తోఁబుట్టువులైన, దివ్యాన్న=అమృతముయొక్కయు, కల్పక=కల్పవృక్షముయొక్కయు, గుణప్రౌఢివంటి గుణ ప్రౌఢిచేత, తనరున్ = ఒప్పును. (చల్లఁదనము గలిగి కోరికల నొసంగు ననుట.) అనఘు...ప్రచారము-అనఘములైన, పద్మావాస=పద్మాకరములు, పద=ఉనికిపట్టుగాఁగల, పంకజములవల్లనైన, మరందసింధు = మకరందనదులయొక్క, ప్రచారము, రాజ... స్ఫూర్తిన్-రాజ=రాజులయొక్క, భూష=సొమ్ములయొక్క, ఏక=ముఖ్యమైన, నిత్య స్ఫూర్తిచేత, ప్రబలదోషాంధకారములు-ప్రబలమైన, దోష=రాత్రులయందలి, అంధ కారములు, వరవృత్తిహీనుఁడు=దరిద్రుఁడు, ఔనతఁడు, (అగువాఁడనుట.) సంస్థితుఁడు= ఉన్నవాఁడు, ఐ, ధనేశుతోన్ = కుబేరునితోడ, చెలిమిసేయన్, (సంపన్నుఁ డగు

ననుట.) కాల...వృంతంబు-కాల=నల్లనైన, భైరవ=భయంకరములైన, గజేంద్ర=ఏనుఁగులు, ముఖ = మొదలైన, బల = సేనలచేత, ప్రావృతంబు, లోకనాథాలయంబున్ - లోకనాథ=జననాథునియొక్క, ('లోకస్తుభువనేజనే' అ.) ఆలయంబున్, (సుబాహుని యొక్క నగరి ననుట.) కాంచెను.

తే. కాంచి తద్దివ్యలింగమంగళవిభూతి
యచ్చెరువు మీఱఁ గొనియాడి యచట మెలఁగు
నచలితైశ్వర్యసిద్ధుల నాత్మ మెచ్చి
యుచితగతి నొక్కనెలవున నుండువేళ. 36

టీ. హరి. తద్ది...విభూతిన్ - తద్దివ్యలింగ = ఆవిశ్వేశ్వరలింగములయొక్క, మంగళ విభూతి=శుభవైభవము, అచలితైశ్వర్యసిద్ధులన్-అచలిత=నిశ్చలమైన, ఐశ్వర్య సిద్ధిగల పురుషులను.

నల. త...విభూతి-తత్=ఆరాజగృహమందలి, దివ్యలింగ = దివ్యచిహ్నముల యొక్క, మంగళవిభూతిని, అచలితైశ్వర్యసిద్ధులన్ = నిశ్చలైశ్వర్యసిద్ధిగలవారిని.

మ. సతతాభ్యంచితమానగౌరవుఁడు నక్షత్రాసదాలాపత
ర్జితుఁడుర్వి విత్తలవైకశూన్యుఁడు మహాచింతానతాస్యుండు నా
పతి హృత్పంకజభావనంబు దొరయం బల్కు న్సరోజాస్య యు
ద్ధతి నిశ్వాసనమీరసంజ్వలితసంతాపానల[1]క్లాంత యై. 37

టీ. హరి. నక్ష...తర్జితుఁడున్-నక్షత్రకునియొక్క, అసత్ = దుష్టములైన, ఆలాప=మాటలచేత, తర్జితుఁడున్, పతి...భావనంబు-పతి = భర్తయగుహరిశ్చంద్రుని యొక్క, హృత్పంకజమందలి, భావనంబు = భావించుటను, దొరయున్, (హృదయ యోజనానుగుణము గాఁగా ననుట.)

నల. అక్ష...తర్జితుఁడున్ - అక్ష=పక్షిరూపములైనపాసికలయొక్క, త్రాసద = భయదములైన, ఆలాప=వాక్కులచేత, తర్జితుఁడున్ = భర్జింపఁబడినవాఁడును, పతి = నలుఁడు, హృత్పంకజభావనంబు-హృత్పంకజ = మనఃకమలమునందలి, భావనమును, దొరయన్. (ధ్యానగోచరుఁడుకాఁగా ననుట.)

సీ. జనపాల సకలరత్నాలోల సత్కీర్తి
వాసనాసంగతి వదల కుండ

1 లాక్రాంత.

మునుమున్న మేకొన్న ఘనసత్యవచనవి
త్తమునకు మితి మీఱఁ దగునె నీకు
మామకప్రేమసంబంధంబు సడలింపఁ
జను నేయెడరు ముంచికొనినఁ బ్రోవ
నగుఁగాక నన్ను నీ వతిదుర్దశలఁ బోవు
నపుడు పిల్వఁగ రాదె యనుచు నాడ
తే. నార్తిమై మహాబలదళనాహతస్వ
రూపపతితనగోచ్చలతాపరిణతి
దొరయ నిల వ్రాలి యిట్లనుఁ దోనె తెలిసి
ధరణిపతి సతినమితాస్యదైన్య మెసఁగ. 38

టీ. హరి. జనపాల! సకలరత్నాలోల! ఇవి సంబోధనలు. సత్కీర్తి...సంగతి-సత్కీర్తివాసనయొక్క, సంగతి, వదలకుండ, మునుమున్న, మేకొన్న...మనకు-మేకొన్న = ఒప్పుకొనిన, ఘనుఁడైన, సత్యవచన = ఋషియైన విశ్వామిత్రునియొక్క, ('ఋషయస్సత్యవచసః' అ.) విత్తమునకు=ధనమునకు, మితి = గడువు, మీఱఁదగునె, (తప్పునగునాయనుట.) మామ...బంధంబు-మామక = నాసంబంధమైన, ప్రేమసంబంధంబు=ప్రేమానుబంధమును, (నామీఁది మోహము ననుట.) సడలింపన్ = విడుచుటకు, చనును = తగును. ఏయెడరు = ఏయాపత్తు, ముంచికొనినన్, వచ్చినప్పటికిని ననుట. ప్రోవన్, అగుఁగాక. అతిదుర్దశలన్=అత్యంతదురవస్థలను, పోవునపుడు, (పొందునపుడ నుట.) పిల్వఁగా రాదె=అమ్మకొనఁ గూడదా? అనుచు, ఆడన్=పలుకఁగా, మహా...పరిణతి-మహాబలదళన = బలారియగు నింద్రునియొక్క, అహత = అప్రతిహతమైన, స్వరు=వజ్రాయుధముచేత, ఉపపతిత=పడఁగొట్టఁబడిన, నగ=పర్వతముయొక్క, ఉచ్చలతా=సంచలనముయొక్క, పరిణతి=పరిణమించుట, దొరయన్, ధరణిపతి, (హరిశ్చంద్రుఁడనుట.) సతిన్=చంద్రమతినిగూర్చి, అమితాస్యదైన్యము, ఎసఁగ.

నల. జనపాల! సకల...తీర్థి-సకలరత్నాలోలమైన, సత్కీర్తికి, వాస = ఉనికి పట్టయినవాఁడా! సంబోధనములు. నాసంగతి=నాయొక్కసాంగత్యము, మేకొన...త్తమునకున్-మేకొన్న=కైకొన్న, ఘన=అధికమైన, సత్యవచన=సత్యవాక్యమును, విత్తమునకు=ఎఱిఁగినవారిలో శ్రేష్ఠుఁడవగుసీకనుట. (అనఁగా: సత్యసంధుఁడు) మితిమీఱఁదగునె?=మేరమీఱనగునా? సడలింపజనునె=విడువఁదగునా? పోవునపుడు = పోయెడి తరుణమున, పిల్వఁగరాదె?=పిలువఁగూడదా? ఆడ=అస్థలమందు, మహా...పరిణతి-మహాబల=వాయువుయొక్క, దళన=విదళనముచేత, ఆహత=చెఱుపఁబడిన, స్వరూప

ముగలదై, పతిత=పడిన, నగ=వృక్షముయొక్క, ఉచ్చ=ఉన్నతమైన, లతా = శాఖ యొక్క, ('సమే శాఖాలతేస్కంధ'అ.) పరిణతి, దొరయ, ధరణిపతిసతి=దమయంతి, నమితాస్య = వంచఁబడిన ముఖముగలది, ఇందు 'అపుడువిల్వగ' ననుచో 'అపుడు' అనుపదము కాలవాచకమైన యవ్యయముగాన సప్తమికిఁ బ్రథమవచ్చినది. లక్షణము.—

తే. కాలవాచకముల కడనున్న సప్తమి, ప్రథమయగును రాత్రిపవ్వళించె
దానకాల మెంతవానికిఁ బోరాదు, రేయిపోయి పగలు ప్రేతవచ్చె.

(కవిచింతామణి.)

చ. వనచరభూతనిష్కరుణ వైరసముద్ధతి నేని యుత్ప్రకం
పనవిష[1]భుక్ప్రకాండవిషపాళికనేని జగజ్జనానుభం
జనదవమండలీభరదచండశిఖాహతి నేని ప్రాణముల్
సనమిగఁదాకతోరగతిసైఁచెద నీదృశఘోరదుర్దశల్. 39

టీ. హరి. వన...నేని-వనచరములైన, భూత = బేతాళాదిభూతములయొక్క, ఉత్ప్ర...నేని-ఉత్=ఉద్గతమైన, ప్రకంపన=వాయువుగల, విషభుక్ప్రకాండ=మేఘసంఘముయొక్క, విషపాళికనేని = ఉదకపరంపరచేనైనను, (గాలివానచేనైననను టం.) జగ...హతినేని-జగజ్జనానుభంజనమైన, దవమండలీ=దావాగ్నిపుంజముయొక్క, భర= అతిశయమును, ద=ఇచ్చుచున్న, చండశిఖా=తీవ్రజ్వాలలయొక్క, హతినేని.

నల. వన...ద్ధతిక్-వనచర=కిరాతునిచేత, భూత=పొందఁబడిన ('భావితమాసాదితంచభూతంచ' అ.) నిష్కరుణ=కరుణారహితమైన, వైరసముద్ధతినేని = విరోధాతిశయముచేతనైనను, ఉత్ప్ర...పాళికనేని-ఉత్ప్రకంపన=కంపింపఁజేసెడు, విషభుక్ప్రకాండ=సర్పముయొక్క, విషపాళికనేని = విషపరంపరచేతనైనను, జగ...హతినేని= జగజ్జనులయొక్క, అనుభంజనముగల, దవమండలి=వనమండలి, ఇభ=ఏనుఁగులయొక్క, రద=కొమ్ములయొక్క, చండమైన, శిఖా=అగ్రములయొక్క, హతిని=దెబ్బచేతనైనను.

క. అని వనరి నిజసమీహిత
మున కొండొకవెరవులేమి భూపతికులపా
వని నెట్టన నమ్మందగ
మనముంచివిషాదమొదవ[2]మసలెడునంతన్. 40

టీ. హరి. వనరి = దుఃఖించి, నిజసమీహితమునకు, (అప్పుతీర్పవలెననుకోరిక

1 భృత్ర. 2 మఱిగెఁడు.

కనుట) భూపతి = హరిశ్చంద్రుఁడు, కులపావని = కులపవిత్రురాలైన చంద్రమతిని, సెట్టనన్=గట్టిగా, అమ్మన్=అమ్ముకొనుటకు, తగన్=లెస్సఁగా, మనము, ఉంచి.

నల. నిజసమీహితమునకు (నలునిఁ జూడవలెనను) తనకోరికకు, భూపతి... వనిన్-భూపతికుల = రాజగృహమును, ప = పాలించెడు వారలయొక్క, అవనిన్, (రాజగృహ ద్వారసమీపభూమియందనుట.) ఎట్టు+అనన్, (లోకులు కటకటపడునట్లు గా ననుట) అమ్మందగమన=ఆదమయంతి, కర్త. ముంచి=ముంచుకొని.

సీ. సార్వభౌమునిభార్య సత్య మీకమలాక్షి
కమలాక్షిఁ దులఁ బోలఁగల దటంచుఁ
గంటి మీక్షణసుధాకల్లోలమననాతి
మననాతిగవిలాసమహిమ యనుచుఁ
బతి కెట్టు మతి జత వాయఁ గా నారామ
గారామ మడరఁ గాంచి కాంచి యనుచు
గొంటరిధాత కీకుసుమకోమలయంగ
మలయంగ జేయ నేచల మటంచుఁ
తే. జలదలఘునవ్యచలదళాంచలదళాతి
నిర్భరహిమాని రహి మాని నింద్యమైన
విభవకలనమ్ము కలనమ్ము వెర వటంచు
నెన్న మనుజాలి మనుజాలి యెదల రోసి. 41

టీ. కెంటను సమానము.

చ. పురముపురంధ్రు లయ్యెడ నపూర్వముగాఁ గని సన్నుతించి రా
కరివరయానఁ గంబునిభకంధరఁ గంధరవేణిఁ గంజజి
త్కరఁ గనకాంగిఁ గంతుశరకమ్రకటాక్షిఁ గలేశలేశధి
క్కరకమనీయఫాలతలఁ గైతకకాంతికపోలపాలికన్. 42

టీ. కెంటను సమానము.

సీ. కలికిక్రొవ్వెద తృణగ్రాహులఁ గృపఁ జూచుఁ
గోఱరాజుఁ గైకోదు కొమ్మనుదురు
తరుణిచూపులు నెలత్రావడంబులఁ బ్రోచు
చివురుచాయల నెన్న దింతిమోవి
ముదితగుబ్బలు నీరుమోపరుల గణింప
వప్పుఁబుట్టువుఁ గాచు నతివకేలు

చెలిరోమలత పుట్టచేర్పుల మన్నించు
వాపులఁ గరుణించు వనితనాభి
తే. సరకుసేయదు తిరుగండ్లఁ జామపిఱుఁదు
జడతరులఁ బాటిగొన వన్నుతొడలు మనుచు
మొగపిఱికిఁ గాంత ప్రపదముల్ దగులఁ బోవు
జాతిమొగవిప్పుదళమ్ము లాసతినఖములు. 43

టీ. రెంటను సమము.

కలిక్రొవ్వెద=అస్త్రీయొక్క కొప్పు, తృణగ్రాహులక్=నీలములను, కృపఁజూచుక్. అనఁగాఁ, బూరిఁగఱచినవారినిఁ గృపఁజూచుట యుక్తమే ననుట. కడవము యీతీరుననే గ్రహించునది.

చ. ఎనయ సుమాకుమారుని వహించినఁ బాయదు వర్ణసంకరం
బని శిఖిరాజ మింతితులు మై జనియించి రమాకుమారు నిం
పొనర వహించి విశ్వనుతియోగ్యతమస్ఫురితైకవర్ణభా
జన మయి కాంచె నెంతయు నజస్రఘనోజ్జ్వలకాంతిలక్ష్మియున్. 44

టీ. రెంటను సమానను.

వర్ణసంకరము-వర్ణ=వన్నెలనెడు, జాతులయొక్క, సంకరంబు=సాంకర్యము. శ్వ...భాజనము-విశ్వనుతియోగ్యమై, తమః=చీఁకటివలె, స్ఫురితమైన, ఏకవర్ణనై ల్యమనెడు ముఖ్యవర్ణమునకు, భాజనము=ఉనికిపట్టు, అయి, అజస్ర...లక్ష్మియుక్-అజస్రము, ఘన=మేఘముయొక్క, ఉజ్జ్వలమైన, కాంతిలక్ష్మియనెడు, ఘన = అధికమైన కాంతి, లక్ష్మియును.

తే. అతివచూపులు గర్ణ సూచితమహాని
ధానగణనాధికశ్రీల నూనఁబోలు
నంజనస్ఫూర్తిఁ గానిచో నలరు టెట్లు
వరమకరనీలపద్మాదివైభవములు. 45

టీ. (రెంటను సమము.) కర్ణ...శ్రీలక్-కర్ణములచేత, సూచిత=సూచింపఁబడిన, మహానిధానగణన=తొమ్మిదవలెక్క యొక్క, అధికశ్రీలనెడు, మహానిధాన=మహానిక్షేపముయొక్క, గణనాధిక=గణనాతీతములైన, శ్రీలను, అంజనస్ఫూర్తిక్-అంజన=కాటుకయనెడు, అంజనముయొక్క స్ఫూర్తిచేత, వర...వైభవములు-వరమైన, మకర=మత్స్యములు ('మకరామత్స్యరాడ్ఝషః' నిఘంటుసారము.) నీలపద్మ=నీలాంబుజములు,

ఆది=మొదలుగాఁగలవానియొక్క, వైభవములనెడు, వరములైన, మకరనీలపద్మములు, ఆదియైన నిధులయొక్క, వైభవములు.

చ. మెలఁతముఖద్విజేంద్రుకడ మిన్కులు నేరఁగ వచ్చి యద్దముల్
నిలుచుచు నాభిముఖ్యమున నిచ్చలుఁ దత్కళఁ గొంత చాయపా
టొలయ గ్రహించియు న్మగుడ నొజ్జల కిచ్చు నొకింతయంతిక
స్థలి యెడ యైన బింబరుచిశాలికి ధారణశక్తి నిల్పునే. 46

టీ. (రెండర్థములు నొక్కటియ.)

మెలఁతముఖమనెడు, ద్విజేంద్రుకడ = చంద్రునొద్ద, మిన్కులు = నిగ్గులనెడు, విద్యలు, తత్కళన్=ఆనిగ్గనెడు విద్యను, చాయపాటొలయ=ప్రతిబింబ ప్రాప్తిగలుగు నట్లుగా (పరిపాటిగా ననుట.) బింబరుచిశాలికి-బింబరుచి=ప్రతిబింబ కాంతియనెడు; బింబరుచి=దొండపండునందలి రుచిచేత, శాలికి=ఒప్పెడువానికి.

చ. తొగరును దీపు తేటయు మృదుత్వము మించ సుధాబ్ధిలోనికిం
బగడపుఁబచ్చితీవనె యమర్పఁగఁబోలుఁ బయోజగర్భుఁ డీ
జగదభినంద్యరూపనిధిసన్నపువాతెఱ జన్మసిద్ధమై
తగు నమృతాప్లవం బన నితాంతనితాంతరసోజ్జ్వలంబు గన్. 47

టీ. రెంటను సమానము.

చ. కినిసి కరీంద్రకుంభములు కేసరిఁ బైకొనునేని యభ్రనూ
తనరుచిరేఖకున్ మొగడతమ్ములు ప్రీలక సైఁచునేని యిం
టని వెఱ దక్కి జక్కన లెదుర్కొనునే నిలఁ గొనుఁ గ్రమ్మి యా
రెనసి మొగంబు పై కెగురు నింతిచనుంగవఁ బోల్పఁగాఁదగున్. 48

టీ. రెంటికిని సమము.

క. నిరపాయనఖరకోరక
కరపల్లవకలితబాహుకల్పలతల నీ
వరలావణ్యసుధానిధి
హరిహయునకు నొసఁగకున్నె యభిమతఫలముల్. 49

టీ. రెంట నొక్కటియ.

చ. అలఘుకటీరకంతుమణిహర్మ్యతలోపరినాభిజాలిక
స్థలమున మేఖలాతపము దారసిలం బొడయొండచాలు సం

ధిలుగతి ధూమనీలమయి నీరజలోచన రోమరేఖఁ జె
న్నలరెఁ దదంతరాళపరమాణువుఁ బోలువలగ్న మెంతయున్. 50

టీ. రెంటికి సమానము. (కటీరము=మొల.)

చ. అనఁటులజన్మమెత్తి లలితాంగితొడల్ గలరశ్మియెల్లఁ గై
కొన నవి జన్మదేశములు గోల్పడి రాజనివాసవాటికిన్
జని దివసక్రమంబున ససారము లై యపసార మొందు మా
ర్గాని మహితోరులం జడతరు లైయుఁగు ల్మరలింపఁ గంటిమే. 51

టీ. రెండర్థములకు సమము.

చ. నలువ నవారవిందములు నాతిపదంబులుగా నొనర్చి ని
చ్చలు నవి యుజ్జ్వలోరుమదసామజరాజకరాగ్రసంగతిం
దలఁకకయుండ నందుఁ బ్రపదచ్ఛలకచ్ఛపయుగ్మకంబు డీ
కొలుపఁగఁ బోలుఁ దొంటిగజకూర్మవివాదము సంస్మరించుచున్.

టీ. రెంటికిని సమానము.

మ. అరవిందప్రకరం బపారమదధారాభంగమాతంగదు
ష్కరబాధాకులతన్ మహాతపము కాఁకల్ సైఁచి యీకాంతశ్రీ
కరపాదద్వయ మై జనించి రహిఁ బద్గంధాంధలీలాగతుల్
హరియించెన్ భరియించెఁ దాభువనభవ్యశ్రీపురావాసనన్. 53

టీ. రెంటను సమానము.

తే. పాదతలమహాపద్మంబుఁ బ్రపదకచ్ఛ
పంబు రేఖామకరశంఖపద్మములును
తరుణియెడ నిల్పి యజుఁ డానిధానపంచ
కంబు సూచించె నంగుళికైతవమున. 54

టీ. రెంటను సమానము.

క. అని యనిమిషనవనవభా
జనజనతామహితజననజననాథకులాం
గనఁ గనకనిగనిగద్యుతిఁ
గనికని యిట్లలమిఁ బొగడు గడు నెఱపృతతిన్. 55

టీ. రెంటికి సమము.

సీ. అటమున్న తద్భూతలాధీశుననఘరా
జ్యశ్రీఁ గనియె నేనయాహితమతి
యాయతి వసుగుణైకావలంబనమూర్తి
నవసుధారుచిశిరోభవనసీమ
నెనసి మానసమున్నతి నెలర్పఁగ నితాంత
రమణీయగాత్రిఁ దద్రమణి నపుడు
గొని తెమ్మటంచు నంచిన భూరిజనవశీ
కరణాభిరతి మహాకలితదాది
తే. వితతభూదేవతాగురువృత్తి విదిత
కాలకౌశికగోత్రప్రకాశి ధైర్య
నిధి సముచితార్థసంధాననిరుపమాన
లీల నేతెంచి నృపవంశపాలిఁ బలికె. 56

టీ హరి. తద్భూతలాధీశున్=ఆహరిశ్చంద్రునియొక్క, అనఘమైన, రాజ్యశ్రీని,ఏనయాహితమతి=ఏనయవిరుద్ధమైన మతిగలవాఁడు, కనియెన్, (పొందెనా యనుట.)ఆయతి=అట్టి విశ్వామిత్రుఁ డనుట, వసు...మూర్తి-వసు=అగ్నియొక్క, ('దేవభేదేఽనలేరశ్మౌ వసూరరత్నే ధనే వసు' అ.) గుణమువంటిగుణమునకు, ఏకావలంబనమైన, మూర్తిగలవాఁడు. (ఇదియతికివిశేషణము.) నవ...సీమన్-నవ=నూతనమైన, సుధారుచి=చంద్రుఁడుగల, శిరః=శిరస్సుగలవాని (శివుని)యొక్క, భవనసీమన్=గృహము (కాశీపురి ననుట.) ఎనసి=చేరి, నితాంత...గాత్రిన్-మిగుల మనోహరమైన శరీరముగల, తద్రమణిన్=ఆచంద్రమతిని, కొని=విలిచి, తెమ్మటంచున్, అంచిన(న్), భూరి...రతి, భూరి=పదార్థముచేతనైన, జనవశీకరణమందు, అభిరతిగలవాఁడు, మహాకలి=కలిపురుషుఁడు, తదా...వృత్తి-తదాది=అదిమొదలు, వితతమైన, భూదేవతా=బ్రాహ్మణునియొక్క, గురువృత్తిగలవాఁడు, విదిత...ప్రకాశి-విదిత=ప్రసిద్ధమైన, కాలకౌశికుఁ డనెడు, గోత్ర=పేరుచేత, ('గోత్రంతునామ్నిచ'అ.) ధైర్యనిధి, సము...లీలన్-సముచితమైన, అర్థసంధాన=కార్యసంధానమందు, (చంద్రమతిని విక్రయమునకుఁ దీసికొనుప్రయోజనమందుననుట.) నిరుపమానమైన, లీలచేత, నృపవంశపాలిన్=రాజవంశపాలకుఁ డైన హరిశ్చంద్రునిఁగూర్చి, పలికెను.

నల. అనఘ...శ్రీన్-అనఘమైన, రాజ్యశ్రీన్=రాజ్యసంపదగలవానిని, తద్భూతలాధీశున్=ఆసుబాహుఁ డనెడురాజును, ఏనయాహితమతి, కనియెన్=కుమారునిఁగ

గాంచెనో? ఆయతివ, (ఆరాజమాత యనుట.) సుగు ..మూ_ర్తి-సుగుణములకు, ఏకావలంబనమైన, మూ_ర్తిగలయది. ఇది రాజమాతకు విశేషణము. నవ...సీమన్-నవమైన, సుధారుచిగల, శిరోభవనసీమన్=చంద్రశాలయందు, ఎనసి=నిలిచి, మానసము, ఉన్నతిని, ఎలర్పన్; తాంత...గాత్రిన్-తాంత=బడలిన, రమణీయగాత్రముగల, తద్రమణిన్=ఆదమయంతిని, కని=చూచి,కొని తెమ్మటంచున్=తోతెమ్మని, అంచిన, భూరి...కలిత-భూరి=అధికమైన, జనవశీకరణాభిరతిచేత, మహాకలిత=మిక్కిలి యొప్పెడిది, దాది, క_ర్త. విదిత...వృత్తి-వితతమైన, భూదేవతా=భూదేవియొక్క, గురు=అధికమైన, వృత్తివంటివృత్తిగలది, విదితకాల -విదిత=ఎఱుఁగఁబడిన, కాలముగలది, కౌశిక...నిధి - కౌశికగోత్ర=ఇంద్రాచలముయొక్క, ప్రకాశించుచుండెడు, ధైర్యమువంటిధైర్యమునకు, నిధియైనది. (ఇవన్నియు దాదికి విశేషణములు.) సము...లీలన్ - సముచితార్థసంధాన=ఉచిత కార్యసంధానమందు, నిరుపమాన = సమానములేని, లీలచేత, నృపవంశపాలిన్-నృప=నలునియొక్క, వంశపాలిన్=కులపాలికను, (దమయంతినిగూర్చి యనుట.)

ఉ. ఎయ్యది నీకుఁ బేరు కుల మెద్ది ప్రియోరువియోగహేతువౌ
నియ్యెడ రెయ్యెడం గలిగె నేవగ నీవగ పెల్ల మాని మే
లయ్యెడు నట్లు నేర్పు మెఱయన్ వ్యవసాయ మొనర్పరాదె యీశయ్య నలంగె దేల ఘనసారసఖావయవమ్ము వమ్ముగన్. 57

టీ. హరి. ప్రియో...హేతువు - ప్రియా=భార్యయొక్క, ఉరు=అధికమైన, వియోగమునకు, హేతువు, ఔ, ఈయెడరు=ఈవ్యధ, వ్యవసాయము=కృషి, ఒనర్పరాదె=చేసికొనరాదా? ఈశయ్య=ఈతీరున, నలంగెదేల=ఏలనలిగెదవు, ఘన...వమ్ము- ఘనమైన, సార=బలిమికి, సఖమైన, అవయవము=శరీరము, వమ్ముగన్ = వ్యర్థమగునట్లుగా.

నల. ప్రియో...హేతువు - ప్రియునియొక్క, ఉరువియోగము, హేతువు, ఔ=అగు నట్టి, ఈయెడరు=ఈదుఃఖము, వ్యవసాయము=ఉద్యోగము, ఒనర్పరాదే=చేయరాదా? ఈశయ్య(న్)=ఈరీతిని, (భూమిమీఁదబడి యనుట.) ('శయ్యారీత్యాంచ తల్పేచ.)

క. [1]కనయ్యె ననఘనానా,వనితల నుతిమహిమ నేలి వ_ర్తిలుగతి యోవనజాక్షి నమ్ము వెరవిది,యొనరింతు హితంబు విను మదు_క్తంబెల్లన్.

1 కనన య్యెడనఘ.

టీ. హరి. అనఘు ! సంబోధనము, నానావనితలము=సమస్తభూమండలము, అతిమహిమన్, ఏలి, వర్తిలుగతియో=వర్తించుమార్గమో, వనజాక్షిని, అమ్ము వెరవు, ఇది కననయ్యెడున్ (అని పూర్వమున కన్వయము.) భార్య నమ్మకొని యేమి యుద్ధరించెద వనుట.

నల. అనఘు...తల(న్)-అనఘులైన, నానావనితల(న్)=స్త్రీలను, మతిమహిమచేత, ఏలి, వర్తిలుగతి, కననయ్యెడున్, ఓవనజాక్షి, నమ్ము=విశ్వసింపుము, ఇది, వెరవు, హితంబు, ఒనరింతు.

తే. పురుషులకు నేఁడ సత్యంబు ధరణిఁ దలఁప
నిన్ను మానినవిభునీతి నెన్నఁజనునె?
వలవదమ్మ వెలంది నీవగ నరేంద్ర
వృషభజనిఁ దగ భజియింపు వేయు నేల?. 59

టీ. హరి. నిన్ను, మానినవిభునీతిన్-మానిన=విడిచిన, విభునీతిన్ = రాజనీతిని, వెలందిని, అమ్మవలదు, (భార్య నమ్మవల దనుట.) ఈవగ(న్)=ఈతీరున, నరేంద్రసంబుద్ధి! వృషభజనిన్-వృషభ=వృషభములం, జనిన్ = కాణముగాఁగలదానిని (వ్యవసాయము ననుట.)

నల. నిన్ను, మానినవిభునీతిన్=విడిచిపెట్టిన భర్తయొక్క నీతిని, ఎన్నఁజనునె? నీవగ=నీదుఃఖము, నరేంద్రవృషభజనిన్=రాజమాతను, భజియింపుము.

సీ. అనుటయు నన్నరేంద్రాగ్రణి వామత
ద్వాక్యము ల్విని లాటదమాళ[1]చోళ
కురుకుంతలకరూశకోసలావంతిము
ఖ్యావనీకాంతకాంతావతంస
ఖచితమాణిక్యమంగళదీపికారాజి
రచితనీరాజనరాజితాంఘ్రి
నైనదానికి నాకు నర్హమే [2]యీవ్యవ
సాయం బని మనోంబుజమునఁ దలఁచి
తే. యొండుగతి లేమిఁ దన్ముఖ మొయ్యఁ జూచి
యొఱుఁగు దళలంబుఁ బలుపల్కు లేల యిట్టి
యాపదకుఁ దోడుగ మ్మన నమ్ముదుసలి
[3]వెలఁదికిఁ దగినయర్థంబు విస్తరించి. 60

1 భోట. 2 వ్యవసాయమని...దలచి. 3 వెలఁదికిని దగునర్థంబు.

టీ. హరి. అన్నరేంద్రాగ్రణి=ఆహరిశ్చంద్రుఁడు, వామతద్వాక్యముల్ -వామ=వక్రములైన, ('వామంవల్గు ప్రతీపాద్వౌ' అ.) తత్=ఆకాలకౌశికునియొక్క, వాక్యములు, విని, లాట...తాంఘ్రికిన్ - లాట...ముఖ్యులైన, అవనీకాంతులయొక్క, కాంత=మనోహరములైన, అవతంస=శిరోభూషణములయందు, ఖచితమైన, మాణిక్యమంగళదీపికారాజిచేత, రచితమైన, నీరాజనముచేత, రాజితమైన, అంఘ్రికిన్ = పాదముగలవాఁడను, ఐనదానికిన్ (దానమస్యాస్తీతిదానీ) దాతనైన నాకు, ఈవ్యవసాయము=ఈసేద్యము, తన్ముఖము=ఆకాలకౌశికునియొక్క ముఖమును, అఖిలంబున్=సమస్తమును, ఎఱుఁగుదువు, అమ్ముదుసలి=ఆకాలకౌశికుఁడు, వెలఁదికిన్=చంద్రమతికి, తగినయర్థంబు=తగినద్రవ్యమును, విస్తరించి=ఇచ్చి.

నల. అన్నరేంద్రాగ్రణి, వామ=ఆదమయంతి, తద్వాక్యములు=ఆదాదియొక్క పలుకులు, లాట...అంఘ్రికిన్-లాట = ముఖ్యులైన, అవనీకాంత = రాజులయొక్క, కాంతా=స్త్రీలయొక్క, అవతంస=శిరోభూషణములయందు, ఖచిత...తాంఘ్రికిన్, ఈవ్యవసాయము=రాజమాతృసేవారూపమైన యీయుద్యోగము, తన్ముఖను=ఆదాది ముఖమును, ఎఱుఁగుదువు, అమ్ముదుసలి = ఆదాది, వెలఁదికిన్ = దమయంతికిని, తగునర్థంబు=ఉచితప్రయోజనమును, (సైరంధ్రీకృత్యము నకుట.)

క. కొని చనఁ గని జననుతిభా
జనధృతి భూకాంతజనని జాలిఁబడుచు మా
ననికూరిమి నమ్మ యిదే
మి నీగతి యటన్నఁ బొగిలి మృగలోచనయున్. 61

టీ. హరి. కొనిచనన్ = విక్రయమునకుఁ దీసికొనిపోఁగా, జననుతిభాజన-జననుతికి, భాజన=నెలవైనది, ధృతిభూకాంత-ధృతియందు, భూకాంత = భూదేవియైన దానిని, జననిన్=తల్లిని, కని=చూచి, జాలిన్=వెతచేత, పడుచు=పట్టివాఁడైన లోహితాశ్వుఁడు, అమ్మ! సంబుద్ధి.

నల. కొనిచనన్=తోడుకొనిపోవఁగా, జన...ధృతి-జననుతిభాజనమైన, ధృతిగలది, ఇది రాజమాతకువిశేషణము. భూకాంతజనని=రాజమాత, జాలిఁబడుచు=విచారపడుచు.

మ. మగనిం బాసితి మందభాగ్య ననుచున్ మాయమ్మ దైవంబు నె
వ్వగకుం బాలుగఁ జేసె నిల్పు మిఁక మద్వాత్సల్య మీవంచు న
జ్జగతీశాంగన బాష్పపూరములు మించం బట్టి తారళ్యముం
దగ వారించుచు సంఘటించుచు నెదన్ దత్కాలయోగ్యక్షమన్.

టీ. హరి. మద్వాత్సల్యమున్=నాసంబంధమైనప్రేమమును, నిల్పుము, (మానుమనుట.) పట్టితారళ్యమున్=కుమారునియొక్క చాంచల్యమును.

నల. ఇఁక, మద్వాత్సల్యము=నాయందలి వాత్సల్యమును, నిల్పు = ఉంపుము, బాష్పపూరములు, మించన్=వృద్ధినొందఁగా, పట్టి=నిలువఁబట్టి, (ఆఁపుకొని యనుట.)

క. చేరువ నిలిచిన నప్పుడు మ
హారాజపురంధ్రిఁ జూచి యమ్ముసలి భవ
ద్దారక వరవిరహార్తివి
చారము వారింతు నబల సైఁపు మటంచున్. 63

టీ. హరి. మహారాజపురంధ్రిన్ = చంద్రమతిని, అమ్ముసలి=ఆవృద్ధుఁడగు కాలకౌశికుఁడు, భవ...విచారము(న్)-భవత్=నీయొక్క, దారకవర = పిన్నవానియొక్క, ('దారకనందనోర్భకః' వైజ.) విరహ=ఎడఁబాటుచేతనైన, ఆర్తివిచారమును, వారింతును.

నల. మహారాజపురంధ్రిన్=దమయంతిని, అమ్ముసలి = ఆముదుసలియైన రాజమాత, అబల !, సంబోధనము. భవ...విచారము(న్)-భవత్=నిన్ను, దారక=విదారించుచుండెడు, వరవిరహ=ప్రియవిరహమువలననైన, ఆర్తి=విచారమును.

తే. ప్రోషి నాజనపోషకరమణితోడఁ
గడు సవత్సలసద్గతిక్రమము మించఁ
గాఁ దగవు లాడి యయ్యింతి గాఢశోక
తరళదశ సనందననిశాంతమునఁ జేర్చె. 64

టీ. హరి. ఆజన...తోడన్-ఆ, జనపోషకర=జనులను పోషించువారలయందు, మణి=శ్రేష్ఠుఁడైన వానితోఁడ, (హరిశ్చంద్రునితో ననుట.) సవత్సల...క్రమము-సవత్సల, (వత్సైస్సహితా స్సవత్సాః = లేఁగలతోఁగూడిన యావులయొక్క యనుట.) సద్గతిక్రమము మించఁగా, తగవులాడి=వ్యవహారములాడి, గాఢశోకతరళదశ(న్)=గాఢమైన శోకముచేత తరళమైన దశకలదాని, సనందన(న్)=నందనునితోఁ గూడుకొనిన దాని, అయ్యింతిన్=అచంద్రమతిని, నిశాంతమునన్=ఇంటను, చేర్చెను.

నల. ఆ...తోడ-ఆ, జనపోషకునియొక్క, రమణితోడ, (దమయంతితోడ ననుట.) సవత్స...క్రమము - సవత్స = సంతుతోడఁ గూడునట్టుగా, ('వత్సశేకుట జేవత్స స్సుతాద్యౌరస్త కేత్వపి' రత్నమాల.) లసత్=ఒప్పెడు, గతిక్రమము, మించఁగా, (తనకూఁతు రైనసునందతోఁగూడ నుండుక్రమము మించఁగా ననుట.) తగవులాడి = తగిన మాటలాడి, అయ్యింతి(న్)=ఆదమయంతిని, గాఢశోకతరళదశ, చనన్ = పోవునట్లుగా, తననిశాంతమునన్=తనగృహమునందు.

ఉ. ఆతతి నాగుణోన్నతమహాద్విజరాజకులాగ్రగణ్య ప
త్నీతిలకంబు వృద్ధరమణీమణి మెచ్చ ననిందితక్రియా
జాతము లాచరించుచుఁ దుషారమహోరహితాసితాబ్జినీ
రీతి మెయిం దినంబులు దరించుచు నుండె నితాంతఖిన్న యై. 65

టీ. హరి. ఆగుణోన్నత = ఆచంద్రమతి, మహా... తిలకంబు-మహాద్విజరాజ కులాగ్రగణ్య=బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుఁడైన కాలకౌశికునియొక్క, పత్నీతిలకంబు = కలహకంఠి యను భార్య, వృద్ధరమణీమణి=వృద్ధురాలు, మెచ్చ, అనిందిత... జాతములు, అనిందితములైన, క్రియా=ప్రయోజనములయొక్క, జాతములు, ఆచరించుచు, తుషార... మెయిన్-తుషారమహః=చంద్రునితోడను, రహిత=ఎడఁబాపిన, అసితాబ్జినీ = నీలాబ్జిని యొక్క, (కలువ) రీతి మెయిన్=రీతిచేత.

నల. ఆగుణో...తిలకంబు-ఆగుణోన్నతమైన, మహాద్విజరాజకులాగ్రగణ్య = చంద్రవంశశ్రేష్ఠుఁడైన నలునియొక్క, పత్నీతిలకంబు=దమయంతి, వృద్ధరమణీమణి = రాజమాత, మెచ్చన్.

సీ. అచ్చట నలమానవాన్వయేంద్రుండు ద
త్సరణి మహావనీధరసమున్న
తిఁ దనర్చు ప్రచురదీప్తిజ్వలనము భూరి
సముదయం బీక్షించి చపలగతి త
దేకలగ్నాత్మకుం డై కడు ఘోషించు
వాని నాగాధిరాట్సూను నికట
సంవాసిఁ బేర్కొని సడలింతు నీచిక్కుఁ
జను మివావసుప్రాప్తి ననుచుఁ దన్నుఁ
తే. నప్పుకడఁ జేర్పఁ బూనిన నాద్విజాతి
మద్భుతిఘటించి తెనయ సేమంబు నీకు
నీఁదగిన యట్టిగుర్వర్థ మెద్ది యనుచుఁ
దోనె పలుజాడలఁ గరాబ్జ మూని తివియ. 66

టీ. హరి. అల...ద్రుండు-అల=ఆ, మానవ=మనుసంబంధమైన, అన్వయము నకు, ఇంద్రుండు=హరిశ్చంద్రుఁడనుట. తత్సరణి=ఆరీతిని, మహా...సమున్నతిన్-మహా వనీధర=గొప్పపర్వతముయొక్క, సమున్నతిన్=ఉన్నతివంటి యున్నతిచేత, తనర్చు = తనర్చుచుండునది (ఇది) భూరిసముదయమునకు విశేషణము ప్రచురదీప్తిచేత, జ్వలనము= ప్రకాశించునది, భూరిసముదయంబు-భూరి=ధనముయొక్క ('స్వర్ణేపిభూరిచం

అ.) సముదయంబు=రాశి, తదేకలగ్నాత్మకుండు - తత్=ఆద్రవ్యరాశియందు, =కేవలలగ్నమైన, ఆత్మకుండు = మనస్సుగలవాఁడు, ఐ, ఘోషించువానిక్, ాట్సూనునికటసంవాసిక్, అ, గాధిరాట్సూను=విశ్వామిత్రునియొక్క, నికట =శిష్యుని, (నక్షత్రకుని ననుట.) పేర్కొని=పిలిచి, ఈవసుప్రాప్తి=ఈద్రవ్య తన్నుక్, అప్పుకడఁ జేర్పఁబూనిన, (తాను ఋణవిముక్తుఁడు గాఁ బూనఁగా ఆద్విజాతి = నక్షత్రకుఁడు, మద్భృతి-మత్ = నాయొక్క. భృతి=జీతము, భర్మవేతనమ్' అ.) ఘటించితి=ఇచ్చితివి. (నీవెంటఁదిరుగు నాజీతమునిచ్చితి నీకు, సేమంబు=క్షేమము. (ఇది యాశీర్వాదము) ఈఁదగినయట్టి గుర్వర్థము= దగిన మా గురుద్రవ్యము, ఎద్ది=ఏది? అనుచు, పలుజాడలక్=బహుప్రకారము ాబ్జము(క్)=చేతిని, ఊని=పట్టి, తివియ(క్)=ఈడ్వఁగా.

సల. నలమానవాన్వయేంద్రుఁడు = నలరాజు, తత్సరణి (క్) ఆమార్గమునను, .న్నతిక్-మహావనీధర = అరణ్యభూమియందు, సమున్నతిక్ = ఉన్నతిచేత, జ్వలనము(క్)-తనర్చు, ప్రచురదీప్తిగల, జ్వలనము(క్)=దావాగ్నిని, భూరిస ంబు-భూరి=అధికమైన, సముదయంబు=ఉత్పత్తిగలదానిని, ఈక్షించి, తదేకల కుండు-తత్=ఆయగ్నియందు, ఏక = కేవలము, ('ఏకేముఖ్యాన్యకేవలాః' అ.) గిలిన, ఆత్మకుండు = దేహముగలవాఁడు, ఐ, చపలగతి(క్), కడుఘోషించు నాగాధిరాట్సూను-నాగాధిరాట్ = వాసుకియొక్క, సూనుక్ = అనుజుఁడైన (కర్కోటకు ననుట.), ('సూనుఃపుత్రేఽనుజేరవౌ' నానా.) నికటసంవాసిక్= మున నుండువానిని, పేర్కొని=పిలిచి, నీచిక్కుసడలింతు(క్)=పరిహరించెదను. అసుప్రాప్తిని = ప్రాణసంప్రాప్తిని, అప్పుకడక్ = ఉదకసమీపమున, చేర్పక్, క్, ఆద్విజాతి=సర్పము, ఎనయ, మద్భృతి=నాయొక్కరక్షణము, ఘటించితి= . ఈఁదగినగుర్వర్థము-ఇయ్యఁదగిన, గుర్వర్థము=అధికపదార్థము, ఎద్ది? (నీకు త్తుననుట.) తోశె=వెంటనే, పలుజాడలక్=దంతముయొక్క జాడలచేత, కరా ంతివియక్. (వేయి గఱవఁగాననుట.)

ఱఁగును సంభ్రమంబుఁ బ్రభవింపఁగ నన్నరనాథచంద్రుఁడ
ఁతి వికృతాత్ముఁడై కెరలి తా నతిమాత్రదురాగ్రహోద్ధతిక్
అచినయయ్యురాళగతిఁ గన్గొని కాంచితి వీహితార్థ మి
ఆనుఁటి నోరఁ జేఁదుఁ గుఱియందగునే యన నాతఁ డిట్లనున్. 67

టీ. హరి. వెఱఁగును=భీతియు, సంభ్రమంబు=త్వర, ప్రభవింపఁగ, వికృతాత్ముఁడై హ్నాదయుఁడు, ఐ, కెరలి, దురాగ్రహోద్ధతిక్=కోపౌద్ధత్యముచేత, కఱచినయ

య్యారాళగతిన్ - కఱచిన=నేర్చిన, అయ్యారాళగతిన్=ఆకుటిలగతియైన నక్షత్రకుని, కాంచితివి. ఈహితార్థము=అభీష్టద్రవ్యము, నోరన్=నోటితో, చేదు గురియందగును, విషపుమాట లాడవచ్చునా?

నల. వికృతాత్ముఁడై=వికృతశరీరుఁడై (కర్కోటకవిషముచేత, వైవర్ణ్యము నొందినవాఁడైయనుట.) అయ్యారాళగతిన్=ఆసర్పమును (ఈశబ్దము జిహ్మగశబ్దమువంటిది). ఈహితార్థము=ఈప్సితార్థము, చేదు=విషము, కురియందగునె? (కఱవందగునా యనుట.)

క. సామాన్యునిఁ గాఁ దలఁపకు
మేమియుఁ గర్కోటకుండ నే నీయెడ నీ
చే మద్భృతిఁ గాంచితి నిఁక
నామహితార్థంబు మఱతునా యెట్లైనన్. 68

టీ. హరి. కర్కోటకుండను = కఠినుఁడను, ఏను, మద్భృతిని = నాజీతమును, కాంచితిని, నామహితార్థంబు(న్)-నాకు, మహిత=పూజితుఁడైన వానియొక్క, (గురువైన విశ్వామిత్రునియొక్క యనుట.) అర్థంబున్=ద్రవ్యమును.

నల. సామాన్యునిఁగాన్, (సామాన్యసర్పమునుగా ననుట.) కర్కోటకుండను=(కర్కోటకుఁ డనుపేరు గలవాఁడ ననుట.) ఏను, మద్భృతి(న్)=నారక్షణమును, కాంచితిని, ఆమహితార్థంబున్. (ఆయుపకారము ననుట.)

చ. వగవకు నాదు సేఁతకు భవత్కలివార్తలు విన్నచో నరుల్
నగుదురు గుట్టు మేలు నరనాథ మదీయగురుద్విజాగ్రభూ
రిగిరమునిల్వ రక్షయొనరించు నవశ్యము నిన్ బయల్పడన్
మిగులఁ గడంగితేని యటమీఁదటఁ బేర్కొను నన్ను నెంతయున్.

టీ. హరి. భవత్కలివార్తలు-భవత్=నీయొక్క, కలివార్తలు = కలహవార్తలు నరుల్=ప్రజలు, మదీయ...భూరి-మదీయగురుఁడైన, ద్విజునియొక్క, అగ్రభూరి=శ్రేష్ఠమగుధనము (విషమనుటయే లెస్స), కరము = మిక్కిలి, నిల్వ(న్) (అటుంచిన ననుట.)రక్షయొనరించున్, ఆపదార్థము నిన్ను రక్షించు ననుట.

నల. భవత్కలివార్తలు - భవత్ = నీయొక్క, కలిపురుషునివల్లనైన, వార్తలు, విన్నచోన్, అరుల్=శత్రువులు, మదీయ...గరము-మదీయ=నాయొక్క, గురు=గొప్పవైన, ద్విజాగ్ర=దంతాగ్రములయందలి, ('దంతా విప్రాండజాద్విజా' అ.) భూరి=అధికమైన, గరము=విషము, నిల్వ(న్)=నిల్చియుండిన, రక్షయొనరించును. (నిన్నావిషమే

క్షించు ననుట.) బయల్పడన్ మిగులన్ కడంగితే=నిజరూపమున నుండఁదలంచితివా, నన్నున్, పేర్కొను=తలంపుము.

తే. నిజ మిది యనంగ శుభరూపనిధి యనుమతి
పుట్ట నను నమ్మికొమ్ము నాపట్టు నేమ
మెసఁగ వలసినయెడఁ బూని యిష్టసిద్ధి
నొందు మనసారధృతిగుణయుక్తిఁ బెనచి. 70

టీ. హరి. అనంగ, (నక్షత్రకుఁ డిట్లాడఁగా ననుట.) శుభరూపనిధి = హరిశ్చంద్రుఁడు, కర్త. అనన్=పలికెను. మతిపుట్ట=బుద్ధుల పుట్టయైనవాఁడా! ననున్, అమ్మికొమ్ము=విక్రయించుకొనుము. నాపట్టు = నాపూనికియొక్క, నేమము = నియమము, ఎసఁగన్ ...అనన్=హరిశ్చంద్రుఁడు చెప్పఁగా, సారధృతితో, గుణయుక్తిన్-గుణ=త్రాటియొక్క, యుక్తిన్=యోగముచేత, పెనచి=కట్టి.

నల. అనంగశుభరూపనిధి=మన్మథరూపమునకు నిధియైనది, అనుమతి=అనియెడు బుద్ధి, పుట్టన్=పుట్టఁగా, (మదనరూపకరణహేతువైన దను మతిచేత ననుట.) నను(న్), నమ్మి=విశ్వసించి, నాపట్టు=నావస్త్రమును, కొమ్ము=పుచ్చుకొనుము. వలసినయెడ=కావలసినపుడు, పూని=ధరించి, మనసార=మనస్ఫూర్తిగా, ధృతిగుణయుక్తిన్=ధృతిగుణము, పెనచి=(మనస్సునఁ) బెనచికొని. (దృఢముగా ధైర్యమును పూని యనుట.)

క. అని హితమృదునేత్రుం డై
పెనుపరి గురుశక్తి తిమిరభిత్సంతతి యా
ఘనుఁడు మహీమాలయై కాం
తనిరూఢిం గనుటఁ దలఁచి ధరణిపుఁ బలికెన్. 71

టీ. హరి. అని...నేత్రుండు-అనిహిత = ఉంపఁబడని, మృదునేత్రుండు=మృదుదృష్టిగలవాఁడు, ఐ, (ఉగ్రదృష్టిగలవాఁడై యనుట.) పెనుపరి=కలహములను పెంచువాఁడు (నక్షత్రకుఁడు), కర్త. గురుశక్తి=గురువైన విశ్వామిత్రునియొక్క, శక్తిచేత, (తృతీయకు బదులుగఁ బ్రథమ.) తిమిరభిత్సంతతి-తిమిరభిత్ = సూర్యునియొక్క, సంతతి=సంతానము, ఔ ఘనుఁడు, (అనఁగా యముఁడు.) మహి(న్)=భూమియందు, మాలయై (మాలవాఁడై యనుట.) కాంతనిరూఢిన్=కాంతమైన ప్రసిద్ధిని.

నల. అని = పలికి, హితమృదునేత్రుండు-హితుఁడైన నలునియందు, మృదునేత్రుండు=మృదువైన వస్త్రముగలవాఁడు, ఐ, నలునియందు వస్త్రమును జేర్చినవాఁడై యనుట. ('స్యాజ్జటాంశుకయోర్నేత్రం' అ.) పెనుపరి = పెనుచుకొనువాఁడు, (కర్కోటకుఁ డనుట.) గురుశక్తి = అధికమైన సామర్థ్యము గలవాఁడు, తిమి...తతి-

తిమిరభిత్=సూర్యునియొక్క, సంతతి = వంశము కలవాఁడు, ఔఘునుఁడు, (అగునట్టి మహాత్ముఁడగు ఋతుపర్ణుఁడనుట.) మహిమా...నిరూఢిన్ - మహిమకు, ఆలయమైన, ఏకాంతనిరూఢిన్ = అత్యంతప్రసిద్ధిని, కనుటన్=పొందుటను, తలఁచి, (ఇది పెనుపరి యనుకర్తతో నన్వయించును.) ధరణిపున్=నలునిఁ గూర్చి.

సీ. అమరు నీనికటదేశమున ఘనర్తుప
ర్ణాభిఖ్యుఁడు విదారితారివీర
బాహుఁ డుద్భటభుజాబలనుతిశాలి మా
తంగరాడ్గోత్రుఁ డాతని భజించి
వనజబంధుప్రభావాహాళి మనసు స
ప్రత్యయంబుగఁ దెల్పి పరమతద్ర
హస్యాక్షతత్వసంప్రాపకవృత్తి యొ
ప్పఁ దదీయహృదయంబు వడయు మీవు
తే. కానిచో నెట్లు దొరకు నీకామితాతి
మాత్రకల్యాణము లటన్న మనుజవరవ
తంసుఁ డాయహితాపవేధకవచః ప్ర
సంగసంభిన్నచిత్తుఁ డై చనుచు నెదుట. 72

టీ. హరి. ఘన...ఖ్యుఁడు-ఘనర్తు=వర్షర్తునందలి,పర్ణ=ఆకులయొక్క, అభిఖ్యుఁడు=కాంతివంటి కాంతికలవాఁడు, (నల్లనివాఁడనుట.) వీరబాహుఁడు, మాతంగరాడ్గోత్రుఁడు=చండాలవంశము గలవాఁడు, అతని=ఆవీరబాహుని, వనజబంధుప్రభావా-వనజబంధు=సూర్యునియొక్క, ప్రభావా=తేజమువంటి తేజముగలవాఁడా! ('ప్రభావో శక్తితేజసీ' నానా.) హాళి(న్)=ఆసక్తిచేత, మనసు, సప్రత్యయంబుగా = విశ్వాసయుక్తముగా, పరమ...వృత్తి-పరమమైన, తత్=ఆవీరబాహునియొక్క, రహస్యముయొక్క, అక్షతత్వ=చెడకుండుటను, సంప్రాపక=పొందించెడు, వృత్తి=హితవృత్తి, ఒప్పన్=ఒప్పఁగా, తదీయహృదయంబు వడయుము, (అతనిమనసురాఁ దిరుగుమనుట.) కామి...ణములు-నీకామితమైన, అతిమాత్రకల్యాణములు=అధికసువర్ణములు, మనుజవరవతంసుఁడు=హరిశ్చంద్రుఁడు, ఆయహి...చిత్తుఁడు-ఆ, అహితమై, అపవేధక=అపగతమైన వేధగల, (అప్రతిహతమైనదనుట.) వచఃప్రసంగముచేత, సంభిన్న=ప్రక్కలింపఁబడిన, చిత్తముగలవాఁడు, ఐ.

నల. ఘనర్తుపర్ణాభిఖ్యుఁడు=ఘనుఁడైన ఋతుపర్ణుఁ డనెడుపేరుగలరాజు, విదా...బాహుఁడు-విదారితములైన, అరివీరులయొక్క, బాహువులు గలవాఁడు, ఉద్భట

...గోత్రుఁడు-ఉద్భటమైన, భుజాబల=బాహుబలముయొక్క, నుతిచేత, శాలి=ఒప్పెడి, మాతంగరాట్=దిగ్గజములు, గోత్రుఁడు=కులపర్వతములు గలవాఁడు, (భూభారమునువహించినవాఁ డనుట.) అతని(న్)=ఆఋతుపర్ణుని, భజించి, వనజబంధుప్రభా (నలసంబోధనము), వాహాళిమనసు=అశ్వహృదయమనువిద్య, సప్రత్యయంబుగ=విశ్వాసముతోఁ గూడునట్లుగ ('ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతుషు' అ.) పరమ ...వృత్తి-పరమమైన, తత్ = ఆఋతుపర్ణునియొక్క, రహస్యమైన, అక్ష=పాచికలయొక్క,తత్త్వ=నిశ్చితార్థమును, సంప్రాపక=పొందించెడు, వృత్తి, తదీయహృదయంబు-తదీయ=ఆయక్షసంబంధమైన, హృదయంబు, (అక్షహృదయ మనువిద్యననుట.) నీకామి ...కల్యాణములు-నీయొక్క, కామిరతములైన, అతిమాత్రకల్యాణములు=అధికశుభములు, మనుజవరపతంసుఁడు=నలుఁడు, ఆయహి...చిత్తుఁడు-ఆ, అహి=కర్కోటకునియొక్క, తాపవేధక=తాపనివారకమైన, వచఃప్రసంగముచేత, సంభిన్న=వికసితమైన, చిత్తముగలవాఁడు, ఐ.

సీ. అంగీకృతార్హ్యకాలాయసాలంకారు
నుత్తమగోరాజకృత్తివాసు
మధురసభాజన మానితాలఘుకృత్యుఁ
బటుయథోచితదండభరణశాలి
నతులకుంతలవరాటాదిబంధనధుర్యు
సుప్రసన్నామోది విప్రవచను
నతిరోహితోజ్జ్వలద్యుతితారకాకాంతు
సంతతోన్నతి మదస్ఖలితచరితు

తే. సురభిదానానుసంధానపరమసమ్మ
దాగతబహుద్విజారవవ్యాప్తభవన
తలునినకులీను నమ్మహాధర్మమూర్తిఁ
గనుఁగొనియె సంభ్రమస్ఫూర్తి గడలుకొనఁగ.

టీ. హరి. అంగీ...లంకారున్ - అంగీకృతమును, జాత్యుచితమును నైన, కాలాయసాలంకారు=ఇనుపసొమ్ములు గలవానిని, ఉత్త...వాసున్-ఉత్తమగోరాజముయొక్క,కృత్తి=చర్మమందు, వాసున్=కూర్చున్నవానిని, మధు. .కృత్యున్-మధురసభాజన=మద్యభాండములయొక్క, మానితా=సన్మానించుట యనెడు, లఘుకృత్యున్=నీచకర్మ

ముగలవానిని, పటు... శాలిన్-పటువై, యథోచితమైన,దండ=గుదియయొక్క,భరణముచేత,శాలి=ఒప్పెడువానిని, అతుల... ధుర్యు-అతులితమైన, కుంతల=వెండ్రుకలయందలి, వరాట=గవ్వలు, ఆది మొదలయిన వానియొక్క, బంధనముచేత, ధుర్యుఁడైనవానిని, సుప్ర... వచను-సు=లెస్సైన,ప్రసన్న=మద్యముచేత, ఆమోది=పరిమళించుచున్న, విప్రవచను = అసంగతోక్తులుగలవానిని, అతి... కాంతున్-అతిరోహిత=మిక్కిలి యెక్కైన, ఉజ్జ్వలద్యుతిగల, తారకా=కనుగ్రుడ్లచేత, కాంతున్=ఒప్పెడివానిని, సంత... చరితున్-సంతత=ఎల్లప్పుడు, ఉన్నతమైన, మదముచేత, సఫలితమైన, చరితున్=చర్యగలవానిని, సురభి... తలునిన్-సురభి=ఆవులయొక్క, దాన=ఖండనముయొక్క, ('దాన ఖండనే' అను ధా.)అనుసంధానమువల్లనైన, పరమసమ్మదముచేత, ఆగత=వచ్చిన, బహుద్విజ=గృధ్రాద్యనేకపక్షులయొక్క, ఆరవములచేత, వ్యాప్తమైన, భవనతలునిన్=గృహప్రదేశము గలవానిని, అకులీను=మష్కులజాతుని, అమ్మహాధర్మమూర్తిన్=అవీరబాహుని, సంభ్రమస్ఫూర్తి=తొట్రుపాటు.

నల. అంగీ... కారున్-అంగీకృతమైన, అర్హ కాలములయందలి, అయః=శుభావహవిధిగలుగునట్టుగా, సాలంకారున్=అలంకారసహితుఁడైన వానిని, ఉత్తమ... వాసు(న్)=ఉత్తముఁడైన, గోరాజకృత్తివాసున్=భూనాథపరమేశ్వరుని, మధు... కృత్యున్ మధుర=మనోజ్ఞులైన, సభాజనులచేత, మానిత=సన్మానింపఁబడిన, అలఘుకృత్యు=అలఘుప్రయోజనములు గలవానిని, పటు... శాలిన్ - పటువై, యథోచితమైన,దండ=దండోపాయముయొక్క, భరణముచేత, శాలి=ఒప్పెడువానిని, అతుల... ధుర్యున్-అతుల = సమానరహితులైన, కుంతలుఁడు, వరాటుఁడు, 'ఆది=మొదలుగాఁగల రాజులయొక్క,బంధనము చేత, ధుర్యుఁడైనవానిని,సుప్ర... వచను-సుప్రసన్నులై, ఆమోది=సంతుష్టులైన విప్రులయొక్క, వచను=ఆశీర్వాదనములు గలవానిని, అతి... కాంతున్-అతిరోహిత=తిరోహితముకాని, ఉజ్జ్వలద్యుతియందు, తారకాకాంతున్=చంద్రుఁడైన వానిని, సంత... చరితు - సంతతోన్నతిమత్=నిరంతరోన్నతిగల అచలితచరితు=దృఢచర్యగలవానిని, సురభి... తలున్ - సురభి=మనోహరమైన, దాన=షోడశమహాదానములయొక్క, అనుసంధాన=ఆచరణమువల్లనైన, పరమసమ్మదముచేత, ఆగతులైన, బహుద్విజ=అనేకవిప్రులయొక్క, ఆరవములచేత, వ్యాప్తమైన, భవనతలున్=ఇల్లుగలవానిని, ఇనకులీనున్, అమ్మహాధర్మమూర్తిన్=ఆధర్మస్వరూపుఁడైన యాఋతుపర్ణుని, సంభ్రమస్ఫూర్తి=సంతోషాతిశయము.

క. అతఁడును నాస్థానంబున
హితపరివారంబు గొలువ నిరవంది పురో

గతు [1]నక్షత్రగుణసమ
న్వితాత్ము నవ్విభునిఁజూచి యి ట్లని పలికెన్. 74

టీక. హరి. అతఁడును=ఆవీరబాహుఁడును, ఆస్థానంబునన్=అచ్చోటున, నక్షత్ర ... తాత్మున్-నక్షత్ర=నక్షత్రకుని యొక్క, గుణ=పగ్గములతోడ, సమన్వితమైన, ఆత్మ= =శరీరముగలవానిని, (నక్షత్రకునిచే వెట్టిచికట్టఁబడినవానిని ననుట.) అవ్విభునిన్= అహరిశ్చంద్రుని.

నల. అతఁడును=ఆబుతుపర్ణుఁడును, ఆస్థానంబున(న్)=కొల్వుకూటమున, అక్షత్రి ... తాత్మున్-తాండ్ర చెట్టును, అక్షత్ర=పాలించెడు, గుణ=గుణముగలవానితో (కలి పురుషునితో ననుట.) సమన్వితమైన, ఆత్మన్=హృదయము గలవానిని, (కలిపురుషా వేశముగలవాని ననుట.) అవ్విభునిన్=ఆనలుని.

ఉ. ఎక్కడివాఁడ వీకరణి నేల చరించెదు దీనవృత్తి మై
నిక్కడ నన్నుఁ గొల్చి మను మింకఁ గలంక దలంక నేల నీ
యక్కఱ లెల్లఁ దీర్తు నన నాతనితో నరనాథుఁ డిట్లనున్
వెక్కస మైనశోకశిఖి వేఁడిమిఁ దాలిమిచే నడంచుచున్. 75

టీ. రెంట నొక్కటీక.

సీ. సమధికాసమతురంగమసంతతిమనోజ్ఞ
తాసమున్నతికీర్తిభాసరుండ
నేకరసాధారతాకలితాస్తోక
పాకభేదకరోచ్ఛ్రియాకరుండ
నంగవంగాంధ్రకళింగాదివిఖ్యాత
వర్తనంబున మించువాఁడ నే వి
నీతిఃపరమహీన నినుఁ గొల్తు నే పొంది
యన బలుపూన్కి నిల్పారవిప్ర
తే. సూతి వలసినగతి కోర్కి చొప్పడఁగ భ
జింపు మమ్ము నన్న నియతిస్థిరతఁ దెల్పి
మగుడఁ దగునాయన నితాంతమాననీయ
సత్యగుణమునఁ జిక్కి యాజనవిభుండు. 76

1 నక్షత్ర ... తాత్మున్-నక్షత్రములవంటి, గుణ=(పరిశుద్ధములైన) గుణము లతోసమన్వితమైన, ఆత్మన్=మనస్సుగలవానిని, అనియు నొకపక్షము. (ఇది రెండు కథలకు నొక్కటీక.)

టీ. హరి. సమ ..భాసురుండన్ - సమధికమైన, అసమతురంగమసంతతి=సూర్యవంశముయొక్క, మనోజ్ఞతా=మంజులత్వముచేతను, సమున్నతమైన, కీర్తిచేతను, భాసురుండును, ఏక...కరుండన్-ఏక=అద్వితీయమైన, రసాధారతా=భూభరణముచేత, ఆకలిత=సంపాదింపఁబడిన, అస్తోకమైన, పాకభేదకర=పాకశాసనునియొక్క (ఇంద్రునియొక్క), ఉచ్ఛ్రియ=అతిశయమువంటి యతిశయమునకు, ఆకరుండను, ఏన్=నేను, వినీతిపరమహీన - వినీతి=నీతిలేక పోవుటచేత, పరమహీన=మిగుల నీచుఁడవైనవాఁడా? నినున్, కొల్తునే? (నిన్ను సేవింతునా యనుట.) పొంది=నిల్చి, అనన్=అనఁగా, విప్రసూతి=నక్షత్రకుఁడు, కోర్కి, చొప్పడఁగ, భజింపుము=పొందుము. అమ్మునన్నిన=నన్నమ్ముకొనుమని, అతిస్థిరతచేత, తెల్పి, మగుడఁదగునా = తిరుగఁబడఁదగునా ? అనన్=అనఁగా, ఆజనవిభుండు=ఆహరిశ్చంద్రుఁడు.

నల. సమ...భాసురుండు-సమధికమైన, అసమ=సరిలేని, తురంగమసంతతియొక్క, మనోజ్ఞతా=మనస్సుఁదెలియుటచేత, సమున్నతమైన, కీర్తిచేత, భాసురుండు=ప్రకాశించుచున్నవాఁడు, అనేక...కరుండు-అనేకరస=షడ్రసములకు,ఆధారతా=ఆధారమగుటచేత, కలితమయి, అస్తోకమయిన, పాకవిభేద=పాకవిశేషమును, కర=చేసెడు, ఉచ్ఛ్రియమునకు, ఆకరుండు, అనంగ=అనఁగా, నే=నేను, వినీతిపరమహీన-వినీతిపర=వినయపరులైన, మహీన=రాజులుగలవాఁడా ! ఏపుఒంది, అన=అనఁగా, బలుపూనిక్క నిల్పు-బలువైన, పూనికకు, నిల్పు=నిలుకడయైనవాఁడు, ఆరవిప్రసూతి=ఆ, సూర్యవంశముగలవాఁడు, (ఋతుపర్ణుఁడనుట.) మమ్మున్=భజింపు, అన్నన్=అనఁగా, నియతిస్థిరతన్ - నియతి=సేవానియతియొక్క, స్థిరతను,తెల్పి=తెలుపుకొని, మగుడన్=తిరుగ, తగు=యుక్తమైన, ఆయన సత్యగుణమునన్. (ఆఋతుపర్ణునియొక్క సత్యగుణమునకనుట.)

శా. సేవింతున్ భవదీయమానసము రంజిల్లన్ విపన్నార్తిము
ద్రావారాశితగంగతారణమహోదార! ప్లవా! యంచుఁ జే
తోవీథిన్ గృప యొల్కఁబల్కఁగఁ గృతార్థుం డాతఁ డీపుణ్యస
ద్భావున్ జేకొని వాంఛితం బొసఁగె నత్యంతానురాగంబునన్. 77

టీ. హరి. విప...దార - విపన్నార్తిముద్రావారాశితరంగములను, తారణ=తరింపఁజేయుటయందు, మహోదారుండవైనవాఁడా! ప్లవా=మతంగుఁడా! ఈరెండును సంబోధనలు. ('చండాలప్లవమాతంగా' అ.) కృతార్థుండు=ప్రయోజనము గలవాఁడు, (విశ్వామిత్రప్రయోజనమును జేసినవాఁడనుట.) అతఁడు=అవీరబాహుఁడు, వాంఛితంబు, ఒసఁగెన్.

నల. విప...ప్లవా-విపన్నా ర్తిముద్రావారాశితరంగములను, తారణ = తరింపఁ జేయుటయందు, మహోదారమైన, ప్లవ=తెప్పయైనవాఁడా! ('ఉడుపంతుప్లవః కోలః' అ.) అతఁడు=ఆబుతుపర్ణుఁడు.

మ. అవదాతాంబుజనేత్ర! నేత్రలఘువాక్య ప్రస్తర న్మానిమా
నవతీత్రాణపవిత్ర! విత్ర సదనన్యప్రాపితాశ్వాసవా
సవజాకారణమిత్ర! మిత్ర కులశశ్వత్ఖ్యాతి హేతుస్వసం
భవధన్యాయితగోత్ర! గోత్ర నిభశుంభత్కుంభకర్ణాంతకా! 78

టీ. అవ...నేత్ర! - అవదాతాంబుజ = తెల్లదామరలవంటి, నేత్రములుగల వాఁడా! నేత్ర...పవిత్ర - నేత్ర = పతియొక్క, అలఘువైన, వాక్య=శాపవాక్యముచేత, ప్రస్తరత్ = పాషాణరూపమువలెనున్న, మానిమానవతీ = అహల్యయొక్క, త్రాణ=రక్షణమందు, పవిత్ర=యోగ్యుఁడైనవాఁడా! విత్రస..మిత్ర!-విత్రసత్=భయపడుచున్నవాఁడయి, అన్యప్రాపిత=అన్యులచేఁ బొందఁబడని, ఆశ్వాస=ఊరటగల, వాసవజ=కాకాసురునకు, అకారణమిత్ర=అకారణబంధువైనవాఁడా! మిత్ర...గోత్ర!- మిత్రకుల = సూర్యవంశముయొక్క, శశ్వత్ఖ్యాతి = శాశ్వతకీర్తికి, హేతువైన, స్వసంభవ=నిజజన్మముచేత, ధన్యాయిత=పుణ్యవతియైన, గోత్ర=భూమిగలవాఁడా! గోత్ర...తకా-గోత్రనిభ=పర్వతసముఁడై, శుంభత్=ఒప్పుచున్న, కుంభకర్ణునకు, అంతకుఁడయినవాఁడా!

క. ఉద్ధతహరిణాశర! శర
విద్ధఖర! ఖరత్నకులవివృద్ధికర! కరా
శ్యుద్ధతిహార! హారమానస
పద్ధతిచర! చరణభజన భాగ్జనసుకరా! 79

టీ. ఉద్ధత...శర! ఉద్ధత=హింసింపఁబడిన, హరిణాశర=లేడిరక్కసుఁడు గలవాఁడా! శరవిద్ధఖర! శర=బాణముచేత, విద్ధ=భేదింపఁబడిన, ఖర=ఖరాసురుఁడు గలవాఁడా! ఖరత్న...కరా! -ఖరత్నకుల=సూర్యవంశమునకు, వివృద్ధికర=అభివృద్ధి కరుఁడైనవాఁడా! కరా...హార! కరాశి=సముద్రముయొక్క, ఉద్ధతిని, హార=హరించినవాఁడా! హార...చర! హార=ఈశ్వరునియొక్క, మానసపద్ధతి=మనోమార్గమునందు, చర=చరించువాఁడా! చరణ...సుకర! చరణభజనభాక్కులైన, జనులకు, సుకర = సులభుఁ డయినవాఁడా!

టీ. హరి. సమ ..భాసురుండఁ - సమధికమైన, అసమతురంగమసంతతి=సూర్యవంశముయొక్క, మనోజ్ఞతా=మంజులత్వముచేతను, సమున్నతమైన, కీర్తిచేతను, భాసురుండను, ఏక...కరుండఁ-ఏక=అద్వితీయమైన, రసాధారతా=భూధరణముచేత, ఆకలిత=సంపాదింపఁబడిన, అస్తోకమైన, పాకభేదకర=పాకశాసనునియొక్క (ఇంద్రునియొక్క), ఉచ్ఛ్రియ=అతిశయమువంటి యతిశయమునకు, ఆకరుండను, ఏఁ=నేను, వినీతిపరమహీన - వినీతి=నీతిలేక పోవుటచేత, పరమహీన=మిగుల నీచుఁడవైనవాఁడా? నినుఁ, గొల్తునే? (నిన్ను సేవింతునా యనుట.) పొంది=నిల్చి, అనన్=అనఁగా, విప్రసూతి=నక్షత్రకుఁడు, కోర్కి, చొప్పడఁగ, భజింపుము=పొందుము. అమ్మనన్నిన=నన్నమ్ముకొనుమని, అతిస్థిరతచేత, తెల్పి, మగుడఁదగునా = తిరుగఁబడఁదగునా ? అనన్=అనఁగా, ఆజనవిభుండు=ఆహరిశ్చంద్రుఁడు.

నల. సమ...భాసురుండు-సమధికమైన, అసమ=సరిలేని, తురంగమసంతతియొక్క, మనోజ్ఞతా=మనస్సుఁదెలియుటచేత, సమున్నతమైన, కీర్తిచేత, భాసురుండు=ప్రకాశించుచున్నవాఁడు, అనేక...కరుండు-అనేకరస=షడ్రసములకు,ఆధారతా=ఆధారమగుటచేత, కలితమయి, అస్తోకమయిన, పాకవిభేద=పాకవిశేషమును, కర=చేసెడు, ఉచ్ఛ్రియమునకు, ఆకరుండు, అనంగ=అనఁగా, నే=నేను, వినీతిపరమహీన-వినీతిపర=వినయపరులైన, మహీన=రాజులుగలవాఁడా ! ఏపుఒంది, అన=అనఁగా, బలుపూనిక్కనిల్పు-బలువైన, పూనికకు, నిల్పు=నిలుకడయైనవాఁడు, ఆరవిప్రసూతి=ఆ, సూర్యవంశముగలవాఁడు, (ఋతుపర్ణుఁ డనుట.) మమ్ముఁ=భజింపు, అన్నఁ=అనఁగా, నియతిస్థిరతన్ - నియతి=సేవానియతియొక్క, స్థిరతను,తెల్పి=తెలుపుకొని, మగుడన్=తిరుగ, తగు=యుక్తమైన, ఆయన సత్యగుణమునన్. (ఆఋతుపర్ణునియొక్క సత్యగుణమునను కనుట.)

శా. సేవింతుఁ భవదీయమానసము రంజిల్లఁ విపన్నార్తిము
ద్రావారాశితరంగతారణమహోదార! ప్లవా! యంచుఁ జే
తోవీథిఁ గృప యొల్కఁబల్కఁగఁ గృతార్థుం డాతఁ డీపుణ్యస
ద్భావుఁ జేకొని వాంఛితం బొసఁగె సత్యంతానురాగంబునన్. 77

టీ. హరి. విప...దార - విపన్నార్తిముద్రావారాశితరంగములను, తారణ=తరింపఁజేయుటయందు, మహోదారుండవైనవాఁడా! ప్లవా=మతంగుడా! ఈరెండును సంబోధనలు. ('చండాలప్లవమాతంగా' అ.) కృతార్థుండు=ప్రయోజనము గలవాఁడు, (మిత్రప్రయోజనమును జేసినవాఁ డనుట.) అతఁడు=అవీరబాహుఁడు, వాంఛిత మొసఁగెన్.

నల. విప...ప్లవా-విపన్నా ర్తిముద్రావారాశితరంగములను, తారణ = తరింపఁ జేయుటయందు, మహోదారమైన, ప్లవ=తెప్పయైనవాఁడా! ('ఉడుపంతుప్లవః కోలః' అ.) అతఁడు=ఆబుతుపర్ణుఁడు.

మ. అవదాతాంబుజనేత్ర! నేత్రలఘువాక్య ప్రస్తర న్మానిమా
నవతీత్రాణపవిత్ర! విత్ర సదనన్యప్రాపితాశ్వాసవా
సవజాకారణమిత్ర! మిత్ర కులశశ్వత్ఖ్యాతి హేతుస్వసం
భవధన్యాయితగోత్ర! గోత్ర నిభశుంభత్కుంభకర్ణాంతకా! 78

టీ. అవ...నేత్ర! - అవదాతాంబుజ = తెల్లదామరలవంటి, నేత్రములుగలవాఁడా! నేత్ర...పవిత్ర - నేత్ర = పతియొక్క, అలఘులైన, వాక్య=శాపవాక్యముచేత, ప్రస్తరత్ = పాషాణరూపమువలెనున్న, మానిమానవతీ = అహల్యయొక్క, త్రాణ=రక్షణమందు, పవిత్ర=యోగ్యుఁడైనవాఁడా! విత్రస ..మిత్ర!-విత్రసత్=భయపడుచున్నవాఁడయి, అన్యప్రాపిత=అన్యులచేఁ బొందఁబడని, ఆశ్వాస=ఊరటగల, వాసవజ=కాకాసురునకు, అకారణమిత్ర=అకారణబంధువైనవాఁడా! మిత్ర...గోత్ర!- మిత్రకుల = సూర్యవంశముయొక్క, శశ్వత్ఖ్యాతి = శాశ్వతకీర్తికి, హేతువైన, స్వసంభవ=నిజజన్మముచేత, ధన్యాయిత=పుణ్యవతియైన, గోత్ర=భూమిగలవాఁడా! గోత్ర...తకా-గోత్రనిభ=పర్వతసముఁడై, శుంభత్=ఒప్పుచున్న, కుంభకర్ణునకు, అంతకుఁడయినవాఁడా!

క. ఉద్ధతహరిణాశర! శర
విద్ధఖర! ఖరత్నకులవివృద్ధికర! కరా
శ్యుద్ధతిహర! హరమానస
పద్ధతిచర! చరణభజన భాగ్జనసుకరా! 79

టీ. ఉద్ధత...శర! ఉద్ధత=హింసింపఁబడిన, హరిణాశర=లేడిరక్కసుఁడు గలవాఁడా! శరవిద్ధఖర! శర=బాణముచేత, విద్ధ=భేదింపఁబడిన, ఖర=ఖరాసురుఁడు గలవాఁడా! ఖరత్న...కరా! -ఖరత్నకుల=సూర్యవంశమునకు, వివృద్ధికర=అభివృద్ధి కరుఁడైనవాఁడా! కరా...హర! కరాశి=సముద్రముయొక్క, ఉద్ధతిని, హర=హరించినవాఁడా! హర...చర! హర=ఈశ్వరునియొక్క, మానసపద్ధతి=మనోమార్గమునందు, చర=చరించువాఁడా! చరణ...సుకర! చరణభజనభాక్కులైన, జనులకు, సుకర = సులభుఁ డయినవాఁడా!

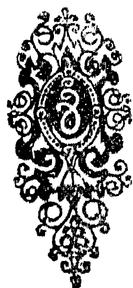
మాలినీ. విముఖితభృగురామా! విశ్వరక్షాభిరామా!
సమధికభుజధామా! జానకీప్రేమధామా!
సమదదనుజభీమా! సంస్తవాత్తృప్తభీమా!
దమివిహితవినామా! తారకబ్రహ్మనామా. ౬౦

గద్య. ఇది శ్రీరామచంద్రచరణారవిందవందనపవననందన ప్రసాదసమాసాదితసంస్కృతాంధ్రభాషాసామ్రాజ్యసర్వంకష చతుర్విధకవితానిర్వాహకసాహిత్యరసపోషణ రామరాజభూషణకవిప్రణీతం బైన హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానం బనుమహాప్రబంధంబునందుఁ జతుర్థాశ్వాసము సంపూర్ణము.

టీ. ......సంస్తవాత్తృప్తభీమా! సంస్తవ=స్తోత్రముచేత, అతృప్తుఁడైన, భీమా=శివుఁడు గలవాఁడా!, దమివిహితవినామా!-దమి=ఋషులచేత, విహిత=చేయఁబడిన, వినామా = నమస్కారములు గలవాఁడా! తారకబ్రహ్మనామా! = తారకబ్రహ్మ మను పేరుగలవాఁడా!

గద్యము. ఇది శ్రీహనుమద్వరప్రసాదలబ్ధసారస్వతపాత్ర భారద్వాజగోత్రపవిత్ర చిత్రకవి పెద్దిరాజతనూజపురాతనాధునాతనకవిన ప్రబంధార్థబోధన సమర్థమానసాంభోజ బుధజనవిధేయానంతయనామధేయవిరచితం బైనహరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానప్రకాశిక యనువ్యాఖ్యానంబునందుఁ జతుర్థాశ్వాసము సంపూర్ణము.

పంచమాశ్వాసము.

సీతాహృదయేశ్వర!
కౌసల్యాగర్భజలధికౌస్తుభ! విజయ
శ్రీసాంద్ర! చంద్రధరగౌ
రీసన్నుతదివ్యనామ! శ్రీరఘురామా! 1

టీ. సులభము.

వ. అవధరింపుము మృకండునందనుండు పాండునందనున కిట్లనియె. 2

తే. ఇట్లయోధ్యాధిపతి కూర్చునీప్సితార్థ
మధిగమించి ముదంబున నాఫణీంద్ర
గరళసమధికకుటిలతాధరుఁడు తన్మ
హాత్మగురుకుశచీవరోపాస్తి నెఱపె. 3

టీ. హరి. అయోధ్యాధిపతి=హరిశ్చంద్రుఁడు, కూర్చునీప్సితార్థము(న్)-కూర్చు=చేకూర్చిన, ఈప్సితమైన, అర్థమున్=ధనమును, అధిగమించి, (పుచ్చుకొని యనుట.) ఆఫణీం...ధరుఁడు-ఆ, ఫణీంద్ర = సర్పముయొక్క, గరళమునకంటె, సమధికమైన, కౌటిల్యమును, ధరుఁడు=ధరించినవాఁడు, తన్మ...పాస్తి(న్)-తత్ = ఆ, మహాత్ + ఆత్మగురు=తనగురువైన, కుశ చీవర=దర్భవస్త్రునియొక్క (ఋషియొక్క యనుట.) ('చీర చీవరమంబరమ్' అ. శే.) ఉపాస్తి(న్)=సేవను, నెఱపె(న్)=ఒనరించెను. (నక్షత్రకుఁడు విశ్వామిత్రుఁ జేరె ననుట.)

నల. అయోధ్యాధిపతి=ఋతుపర్ణుఁడు, కూర్చు...ర్థమున్ - కూర్చు=ఒనర్చిన, ఆఫణీం...ధరుఁడు-ఆ, ఫణీంద్ర=కర్కోటకునియొక్క, గరళము చేత, సమధికమైన, కుటిలతను, ధరుఁడు=ధరించినవాఁడు, నలు డనుట. (సర్పవిషముచేత, శరీరవైవర్ణ్యము నొందినవాఁడు.) తన్మ...పాస్తి(న్)-తత్=ఆ, మహాత్ములయందు, గురు=అధికుఁడైన, కు + శ చీవర = భూదేవేంద్రునియొక్క (ఋతుపర్ణునియొక్క యనుట.), ఉపాస్తిని, నెఱపెను.

క. భూరితరశాంతి వాహకుఁ
డై రాజిలునయ్యిలాబలారి కుడిగె నా
హారజలచింత లంత ను
దారతరాదిత్యకులదయాసంపత్తిన్. 4

టీ. హరి. భూరి...వాహకుఁడు-భూరితరమైన, శాంతిని, వాహకుఁడు=వహించినవాఁడు, ఐ, అయ్యిలాబలారికిన్ (కిన్)=అహరిశ్చంద్రునకు, ఆహారజలచింతలు=అన్నోదకచింతలు, ఉదార...సంపత్తిన్ - ఉదారతరమైన, ఆదిత్యకుల = దేవతాకులము యొక్క, దయాసంపత్తిచేత, ఉడిగెను. (దైవానుగ్రహమున నాఁకలిదప్పుల నెఱుంగకుండె ననుట.)

నల. భూరితరశాంతిచేత, వాహకుఁడై=బాహుకుఁడను పేరుగలవాఁడు, ఐ,('వబయోరభేదః') అయ్యిలాబలారికిన్ (కిన్)=ఆనలునికి, ఆహారజలచింతలు=అన్నపానీయముల యందలిచింతలు, ఉదార......సంపత్తిన్ - ఉదారతరుఁడైన, ఆదిత్యకుల=సూర్యవంశజుఁ డగుఋతుపర్ణునియొక్క, దయాసంపత్తిచేత, అన్నోదకములు గలిగి సుఖంబున నుండె ననుట.

సీ. ధరణీశుఁ డాఁకలిదప్పులెఱుంగ కీ
పగిదిఁ గొల్వఁగ మదిఁ బ్రమద మొంది
యయ్యవదాత మాహేకులగ్రామణి
గోపతి హయవాటికాపు భజన
బరబహుళానూత్నతరసాదుల గణింప
కతని కొప్పించి యక్షతమనోజ
వాతిపాతికలాత్తరీతి నానాసువీ
తుల నిరోధించి చాతురిఁ బొసంగ
తే. సంతరింపు మటంచు నత్యంతమైత్రిఁ
దనదుముద్ర నొసంగ సంతతవశీకృ
తాక్షతజ్ఞాతివినిహితానంతవిభవుఁ
డాతఁడు దదాజ్ఞఁ దల మోచి యరుగు చెదుట. 5

టీ. హరి. అయ్యవ...గ్రామణి-అవదాత=ఖండింపఁబడిన('దాతందితంఛితంవృక్ణం' అ.)మాహేకుల=ధేనుకులము గలవారిలో, ('ఉస్రామాహేచశృంగిణీ, అ.) గ్రామణి=శ్రేష్ఠుఁడు(నీచజాతివారియందు, శ్రేష్ఠుఁడు అనఁగా వీరబాహుఁడు.) గోపతి...కాపు,

గోపతిహయవాటి=రుద్రభూమియొక్క, కాపు=పాలనము, భజన...తరసాధులన్-భజనపరులు, బహుళ=అనేకులు, అనూత్న=పూర్వులైన, తరసాధులన్ = మాంసాశనులను, (తనకుతగినవా రనుట.)గణింపక, అక్షతమనోజ ! అక్షత=దృఢమైన, మనః=మనస్సునందు, అజ=ఈశ్వరుఁడుగలవాఁడా! (సంబుద్ధి) 'అజావిష్ణుహరచ్ఛాగాః'అ.) వాలిపాలికలు, ఆత్తరీతిచేత, నానాసువీతుల(న్) - నానా. అసు=ప్రాణములతోడ, వీతుల(న్) ఎడఁబాసినవారిని, శవములనుట.) సంతత...విభవుఁడు-సంతతమును, వశీకృతములైన, అక్ష=ఇంద్రియములుగల, తజ్జ్ఞునియందు (విశ్వామిత్రునియం దనుట.) అతివినిహిత=ఉంపఁబడిన, అనంత=అమితమైన, విభవుఁడు=ద్రవ్యముగలవాఁడు, ('అర్థః విభవా అపి' అ.) అతఁడు=హరిశ్చంద్రుఁడు.

నల. అయ్యవ...గ్రామణి-ఆ, అవదాత=పరిశుద్ధులైన, ('అవదాతస్సితేపీతే విశుద్ధే విదితేఽపిచ' వైజ.) మాహాకులమహాకుల=సంభవుయం దనుట.) ఇట 'మహాకులాదఞ్ఖఞౌ'అనువ్యా. సూ. చేత సీమహాకులశబ్దమున భావార్థమున అఞ్ ప్రత్యయము విధింపఁబడినది. గ్రామణి=శ్రేష్ఠుఁడు,గోపతి=భూపతి (ఋతుపర్ణుఁ డనుట.)('గౌరిలాకుంభినీక్షమా' అ.) హయవాటికాపు=అశ్వశాలాధిపత్యము, భజనపరబహుళానూత్నతరవైన,సాదులన్=సాహిణులను ('అశ్వారోహాస్తుసాదినః') గణింపక, అక్షతమనో...వీతుల(న్)-అక్షతమైన, మనోజవమును, అతిపాతి=అతిక్రమించుచుండెను, కళా=వేగకళను, ఆత్త=పొందిన, రీతిగల, నానావిధములైన, సువీతులన్ = ఉత్తమాశ్వములను ('ఘోటకేవీతితురగ' అ.) సంతత...విభవుఁడు - సంతత=ఎల్లపుడు, వశీకృతములైన, అక్ష=పాచికలుగల, తద్జ్ఞాతి=ఆదాయాదివానియందు (పుష్కరునియం దనుట.) వినిహిత=ఉంపఁబడిన, అనంత = భూసంబంధమైన, విభవుఁడు=వైభవము గలవాఁడు, అఁతడు=అనలుఁడు.

సీ. శూలశయాభీలశూరదుర్వారంబు
భూరిమాయుగతి ప్రభూషితంబు
రాజితనానాస్థిరాజిపరికరంబు
నవతరసాతినంద ద్విజంబు
ఘననాట్యభూతాలికారవవాచాల
మధికరక్తాశ్మదీప్తాజిరంబు
ప్రాజ్యధూమనిరంతరచితానలవితాన
మనవధికార్తస్వరాభిపూర్ణ

తే. మలఘుభూతి యగణ్యపుణ్యజనపాళి
కాసమసనంబయోధ్యధై ర్యాసమాన
మంత్రికృత్యాస్పద మనూనమానసాబ్జ
గుంభితాశ్చర్యుఁడై కనుంగొనుచు వచ్చి. 6

టీ. హరి. శూల...ర్వారంబు - శూల=కొఱ్ఱులయందు, శయ=పడియుండెడు, ఆభీల=భయంకరులైన, శూరులచేత, (కొఱుతవేయఁబడినవీరులచే ననుట.) దుర్వారమైనది, భూరి...షితంబు-భూరిమాయు=నక్కలయొక్క, ('స్త్రియాంశివాభూరిమాయుః' అ.) గతులచేత ప్రభూషితము. రాజిత...కరంబు-రాజితమై, నానావిధములైన, అస్థిరాజి=అస్థిపరంపరలయొక్క, ('కీకసంకుల్య మస్థిచ' అ.) పరికరములుగలది,నవ...ద్విజంబు-నవతరస=పచ్చిమాంసముచేత, అతినందత్=మిగులసంతోషించుచున్న, ద్విజంబు = పక్షులుగలది, ('దంతవిప్రాండజాద్విజాః' అ.) ఘన ..వాచాలము-ఘనమైన, నాట్యము గల, భూతాళికా=భూతపంక్తియొక్క, రవముచేత, వాచాలము = గర్హితధ్వనిగలది, ('వాచాలోబహుగర్హ్యవాక్') అధిక...జిరంబు-అధికమైన, రక్తముగల, అశ్మ=పాషాణముల (వధ్యశిలల)చేత, దీప్తమైన, అజిరంబు=అంగణప్రదేశముగలది, ప్రాజ్య...వితానము-ప్రాజ్య=ప్రచురమైన, ధూమముచేత, నిరంతర=నీరంధ్రమైన, చితానల=చిత్యగ్నియొక్క,('చితాచిత్యాచితిస్స్త్రియామ్' అ.) వితానముగలది. అన...పూర్ణము-అనవధికమైన, ఆర్తస్వరములచేత, అభిపూర్ణము, అలఘుభూతి, అలఘువైన, భూతి = భస్మముగలది, అగణ్య...పాళికిన్ - అగణ్యమైన, పుణ్యజనపాళికిన్ = రాక్షసపంక్తికి, (బ్రహ్మరాక్షసు లనుట.) ఆస=ఆశయైనది, మననంబు=శ్మశానము, అయోధ్యా...స్పదము - అయోధ్యమైన, ధైర్యముచేత, అసమానులైన, మంత్రి=మంత్రగాండ్రయొక్క, కృత్యములకు, ఆస్పదమయినది.

నల. శూల...దుర్వారంబు-శూలశయ=శూలపాణివలె, ఆభీల=భయంకరులైన, శూరులచేత, దుర్వారమైనది,భూరి...భూషితంబు-భూరి=అధికమైన, మా=సంపదతోన్, యుక్ = కూడినవారిచేత, అతిప్రభూషితంబు, రాజిత...కరంబు - రాజితములైన, నానా, స్థిరములైన, ఆజిపరికరంబు = యుద్ధసాధనములు గలది, నవ...ద్విజంబు - నవతరములైన, సాతి = దానములచేత, ('సాతి ర్దానావసానయోః' అ.) సీ. నాశమనుటయుం సాతినాశమునకుఁ గడపల యనుటకు నీగి కలరుఁబేరు. (ఆంధ్ర అమరనిఘంటువు.) నందత్=సంతోషించుచున్న, ద్విజంబు=బ్రాహ్మణులుగలది, ఘన...వాచాలము-ఘనమైన, నాట్యభూ=రంగస్థలమందలి, తాళికారవ=తాళధ్వనులచేత, వాచాలమయినది, అధిక...జిరంబు-అధికములైన, రక్తాశ్మ = కెంపులచేత, దీప్తమైన, అజిరంబు =

ముంగిటిప్రదేశముగలది, ప్రాజ్య...వితానము-ప్ర=ప్రకృష్టమైన, ఆజ్యధూమముల చేత, నిరంతర = ఎడతెగకయుండునట్లు, రచితమైన, అనలముగల, వితానము=యజ్ఞములు గలది, ('క్రతువిస్తారయోరస్త్రీ వితానం త్రిషుతుచ్ఛకే' అ.) అన...పూర్ణము - అనవధి=అపరిమితమైన, కార్తస్వర = సువర్ణముచేత, ('రుక్మం కార్తస్వరం జాంబూనదమష్టాపదోఽస్త్రియామ్' అ.) అభిపూర్ణమైన, అలఘువైన, భూతి = ఐశ్వర్యముగలది, అగణ్య...సమసనంబు - అగణ్యమైన, పుణ్యజనపాళికయొక్క, సమసనంబు=ఏకత్రావస్థానముగలది. ('సంక్షేపణం సమసనం' అ.) ధైర్యా...స్పదము-ధైర్యమునందు, అసమానులైన, మంత్రి=ప్రధానులకును, కృతి=కుశలులకును, ఆస్పదంబు = ఆవాసమైనది, అయోధ్య! ఇట స్త్రీలింగమైన యయోధ్యాశబ్దమునకుఁ బుంలింగవిశేషణములఁ గూర్చినందులకు లక్షణము:—

తే. చెలువపేరుగాని స్త్రీలింగములకు వి
శేషణములు గా రచించుపదము
లొక్క రూపముని యుభయలింగత సెల్లు
నుల్కయుష్ణయుల్కయుష్ణమనఁగ. (కవిలోకచింతామణి.)

క. ధృతమండలాగ్రధారా
గతిశిక్షాపాత్రవివిధగంధర్వసమా
తతవాసవాటికాసు
స్థితుఁడై జగతీతలేంద్రశేఖరుఁ డచటన్. 7

టీ. హరి. ధృత...సుస్థితుఁడు - ధృతమైన, మండలాగ్ర = ఖడ్గముయొక్క, ధారా=ధారలయొక్క, గతిచేత, ('కత్తియంచుతోడ్పాటుచేత ననుట.) శిక్షా=శిక్షానామాంగమునకు, (శిక్షావ్యాకరణం ఛందోనిరుక్తం జ్యోతిషంతథా, కల్పశ్చేతివ్యాహృతాని వేదాంగానిమనీషిభిః') పాత్ర=ఉనికిపట్టయి, వివిధములైన, గంధర్వ=గుఱ్ఱములు గలవానియొక్క, (వేదాశ్వునియొక్క యనుట.) సమాతతమైన, వాసవాటికా = నివాసప్రదేశమందు, సుస్థితుఁడు, ఐ, (రుద్రవాటికయందు నిలిచినవాఁడై యనుట.)

నల. ధృత...సుస్థితుఁడు-ధృత = ధరింపఁబడిన, మండల=భూమండలము గలవానియొక్క, (మండలాధిపతి యైనబుతుపర్ణునియొక్క యనుట.) అగ్ర=శ్రేష్ఠములైన, ధారా = పంచధారాగతులయొక్క, శిక్షకు, పాత్రములైన, వివిధగంధర్వములు (అశ్వములు) గల, సమాతతవాసముయొక్క, వాటికయందు, (అశ్వవాటికయందనుట.) సుస్థితుఁడు, ఐ.

తే. పనిగొనియెఁ గ్రౌర్యచాంచల్యభరముగర్వ
ములఁ దగినవానిఁ బరమనశ్చలన హేతు
భూతములఁ బంపు సేయకపోయిన నద
లించికొనుచు లోనైన లాలించికొనుచు. 8

టీ. హరి. క్రౌర్య...గర్వములన్ - క్రౌర్యచాంచల్యములయొక్క, భరము=అతిశయముయొక్క, గర్వములచేత, తగినవాసిని, ఒప్పెడువానిని, పర...భూతములన్ - పరమనశ్చలన హేతువైన, భూతములన్=దయ్యములను.

నల. క్రౌర్య...గర్వములన్ - క్రౌర్యచాంచల్యభరమును, ముక్=విడిచిన, అశ్వములన్=గుఱ్ఱములను, తగినవానిన్, పర...భూతములన్-పర=శత్రువులయొక్క, మనశ్చలనమునకు, హేతుభూతములన్=హేతువైన వానిని,(పనిగొనియెనని యన్వయము.-)

ఉ. ఈగతి నేర్పు మీఱఁ దనయేలికకున్ హిత మాచరించుచున్
సాగరమేఖలావలయశాసనుఁ డాత్మకులాంగనావియో
గాగతశోకవారిధికి నంతము గానక యుండె శర్వరీ
జాగరణారుణాక్షిజలజద్యుతిసూచితరాగరాశియై 9

టీ. రెంటను సమానము.

క. ఆసార్వభౌముసతియు ధ
రాసురపతి యింటఁ దజ్జరఠ మెచ్చఁబనుల్
వాసినొనర్చుచుఁ బ్రియచిం
తాసంతాపంబుతోఁ దినంబులు గడపెన్. 10

టీ. హరి. ఆసార్వభౌముసతియు=ఆచంద్రమతియు, ధరాసురపతి యింటన్=కాలకౌశికుని యింటియందు, తజ్జరఠ=ముసలిపెండ్లము.

నల. ఆసార్వభౌముసతియు=దమయంతియు, ధరాసురపతియింటన్=భూదేవేంద్రుఁడగు సుబాహునియింటియందు, తజ్జరఠ=ఆరాజమాత.

ఆ. అప్పుడు భీముఁ డక్షయప్రభావాప్తిన
క్షత్రగురుఁడు మనసు జాలి నంద
నావిభుండు నతనిదేవియుఁ గడ లేని
వగలఁ దగిలి మిగుల నొగ్గుల వగచి. 11

టీ. హరి. భీముఁడు=భయంకరుఁడు, అక్షయప్రభావాప్తి-అక్షయమైన, ప్రభావముయొక్క, ఆప్తి=ప్రాప్తిగలవాఁడు, నక్షత్రగురుఁడు = విశ్వామిత్రుఁడు, జాలిన్,

అందఁగా, ఆవిభుఁడుఁన్ = ఆహరిశ్చంద్రుఁడును, అతనిదేవియున్ = చంద్రమతియు, మిగులన్ నొగులన్=నొగులుటకు, వగచి=తలఁచి, 'వగచి' యనుపదమునకుఁ 'దలఁచి' యనునర్థముఁ జెప్పినందులకుఁ బూర్వప్రయోగము—

క. "నావచనమున నపత్యముఁ
గావించును గొంతిసీకుఁ గడునెయ్యముతో
నీవగచిన యీయర్థము
నూవె మనంబునను దలఁతు నొలయకయేనున్." (భారతము-ఆది. ఆ-౫.)

నల. భీముఁడు=భీమభూపతి, అక్షయప్రభయొక్క, అవాప్తిచేత, నక్షత్రగురుఁడు=నక్షత్రరాజైనచంద్రుఁడు ('బృహస్పతావుపాధ్యాయే పితృరాజ్ఞోః పితామహే, మాతామహే మాతులేచ తత్పత్నీషుగురుస్స్మృతః' లింగాభట్టీయము.) నందనావిభుఁడున్=అల్లుఁడును, అతనిదేవియున్=దమయంతియు, నొగులఁగా, వగచి=వెతపడి.

మ. అతిసౌహార్దనిధిన్ సుదేవవినుతాఖ్యాశాలికల్యాత్మకున్
క్షితిదేవోత్తముఁ జేరఁగాఁ బిలిచి యక్షీణాఖిలోపాయధు
ర్యతఁ గానంబడఁ జేయు మెట్లయిన సత్యాచారధన్యాగ్రస
న్నుతి మన్ముఖ్యసుతావతంసమణి నన్యూనప్రభావోదయా. 12

టీ. హరి. సుదేవ...శాలి(న్)-సు=లెస్సైన, దేవ=దేవతలయొక్క, (యమేంద్రులయొక్క యనుట.) వినుతమైన, ఆఖ్యా=పేరుచేత, శాలి=ఒప్పెడువానిని, (కాలకౌశికు ననుట.) కల్యాత్మకున్=కలిస్వరూపుని, కానన్ = అడవియందు, సత్యా... మణిన్-సత్యాచార=ధన్యులయందు, అగ్రసన్నుతిమత్ = అగ్రనుతిగల, ముఖ్యునియొక్క, (హరిశ్చంద్రునియొక్క యనుట.) మతావతంసమణిని; (లోహితు ననుట.) (అడవియందుఁ బడఁజేయుమని పూర్వమున కన్వయము.)

నల. సుదేవ...కల్యాత్మకున్-సుదేవుఁడను, వినుత=ప్రసిద్ధమైన, ఆఖ్యా=పేరుచేత, శాలి=ఒప్పెడు, కల్య=మనోహరమైన,('కల్యాసజ్జనిరామయా' అ.) ఆత్మకున్=హృదయముగలవానిని, క్షితిదేవోత్తమున్=బ్రాహ్మణుని, కానంబడన్ = అగపడునట్లుగా, సత్య...సన్నుతి - సతి = పతివ్రతలయొక్క, ఆచారముచేత, ధన్యులైనవారలలో, అగ్ర=మొదటిదైన, సన్నుతి = స్తుతిగలది, (పతివ్రతలయందు మొదల నెన్నఁదగినదనుట.) మన్ముఖ్య...మణిన్-మత్=నాయొక్క, ముఖ్యసుతావతంసమణిన్=ముఖ్యకుమారికామణిని (దమయంతి ననుట.)

సీ. అనుచు నంచిననాథరామరాగ్రణి వడి
నిక్కువ లరయుచు నేఁగి యొక్క

యెడ హోమవిధిసమాహితవృత్తిఁ బూని య
నాహతగతి భూతనాథ భూతి
హరిసుబాహునియవరోధము భజించి
సుప్రీతినందు రాచూలిఁ గని ని
తాంతసంభ్రమమునఁ దల్లి నీ విచటఁ బా
యకయుండఁ గత మేమి యకట యిష్ట
తే. ఘటనకుశలతావహనంబు గట్టిపెట్టి
యనుచు మన్యువేగంబున నడువ నతని
నిజపితృమహాహితునిఁ జూచి నృపతిలోక
వాసవునిపట్టి మనమున వగవు పుట్టి. 1౬

టీ. హరి. అధరామరాగ్రణి = ఆకాలకౌశికుఁడు, ఇక్కువలు, అరయుచు (ఉపాయములు యోచించుచు ననుట.) ఒక్కయెడ=ఒక్కసమయమున, హోమవిధి . . వృత్తిన్-హోమవిధియందలి, సమాహితవృత్తిని, పూని, అనాహతగతిన్=అప్రతిహ గతిచేత, భూత . . . బాహుని-భూతనాథభూ = రుద్రభూమియొక్క, ఊతి=రక్షణము చేత, ('ఊతిస్స్యూతౌ చ లక్షణే' రత్నమాలా.) హరి=ఒప్పెడు, సుబాహుని=లెస్సై బాహువులుగలవానియొక్క, (రుద్రభూభరణశాలిభుజాదండుఁ డగుహరిశ్చంద్రునియొ క్కయనుట.) అవరోధమున్=అంతఃపురస్త్రీని, (చంద్రమతి ననుట.) భజించి, (సు . . . చూలిన్-సుప్రీతినందు=ఇష్టమునందెడు, రాచూలిన్=రాకొమరుఁడగు లోహితుని తల్లిని, ఈవు, ఇష్ట . . . వహనంబున్-ఇష్ట=హోమముయొక్క, ఘటనకు, కుశలతా=దక్ష తలయొక్క, ఆవహనంబున్ = తెచ్చుటను, మన్యువేగంబునన్ = కోపవేగముచేత ('మన్యుర్దైన్యేక్రతౌక్రుధి'అ.)అడువన్=కొట్టఁగా, అతనిని=ఆకాలకౌశికుని, జపితృమహ హితుని-జపితృ=విశ్వామిత్రర్షి, మహాహితునిన్-అత్యంతహితుఁడైనవాని, (లేక, అ ని=ఆకాలకౌశికుని, నిజ . . . హితునిన్-నిజపితృ=తనతండ్రియగు హరిశ్చంద్రునికి, మహ ఆహితుని=అత్యంతవిరోధియగువానిని,) నృపతిలోకవాసవునిపట్టి=లోహితుఁడు.

నల. అధరామరాగ్రణి=ఆసుదేవుఁడనువిప్రుఁడు, ఇక్కువలు=నెలవులు, అరయు చు=విచారించుచు, హోమ . . . వృత్తిన్-హోమవిధియందలి, సమాహితవృత్తిన్=సా ధానవృత్తిని, పూని,అనాహితగతి=అడ్డగింపులేనిగమనముచేత, చేత . . . రోధము(న్) భూతనాథ=సదాశివునియొక్క, భూతి=ఐశ్వర్యమువంటియైశ్వర్యముచేత, హరి=ఒప్పె డు, సుబాహుని=సుబాహుఁడను రాజుయొక్క, అవరోధము(న్) = అంతఃపురము భజించి=ప్రవేశించి, అందు(న్)=ఆయంతఃపురమునందు, రాచూలి=దమయంతి, తల్లి

సంబుద్ధి. ఇష్ట...వహనంబున్ - ఇష్ట=ప్రియునియొక్క, ఘటనమందలి, కుశలతా=కౌశలముయొక్క, వహనమును, మన్యువేగంబునన్=దైన్యవేగముచేత, అడువ=అడుగఁగా, నిజపితృ...హితునిన్ - నిజపితృ=తనతండ్రికి, మహాహితుఁడైనవాని, నృపతిలోకవాసవుని పట్టి=దమయంతి.

క. తనవగఁ దెలుపఁగ విని య
మ్మనుజేశ్వరభవునిజనని మానసము వినూ
తనతరకరుణార్ణవమున
మునుఁగఁగ ని ట్లను నితాంతమోహాన్విత యై. 14

టీ. హరి. తనవగ=తనదుఃఖమును, అమ్మనుజేశ్వరభవునిజనని= ఆరాజకుమారుని తల్లి, (చంద్రమతి యనుట.) కరుణార్ణవమున = దైన్యరససముద్రమున ('కరుణస్తు రసే వృక్షే కృపాయాంకరుణామతా' విశ్వము.)

నల. తనవగ=తనవిధము, అమ్మనుజేశ్వరభవునిజనని = ఆరాజపరమేశ్వరునితల్లి, కరుణార్ణవమున=దయాసముద్రమునందు.

క. పుట్టక పుట్టిన ముద్దుల, పట్టీ నీ విట్టివగలపాలై పోగలన్
గట్టిఁడిదైవం బేమని, కట్టడ గావించె నెట్టు గనలుదు నింకన్. 15

టీ. రెంటను సమము.

తే. అవరజనని నైతి నారయ నీకు నేఁ
బట్టి సుమతి! గురునిభవనమునకుఁ
జనియెదే యటంచుఁ జాలఁ గౌఁగిట నొత్తి
ప్రబలరక్షఁ గూర్చి పంపుటయును. 16

టీ. హరి. అవరజననిన్=వరజననిని, కానైతిని, (నీకుఁ దల్లినిగానైతి ననుట.) సుమ...నిభ - సుమతి, గురు=బృహస్పతికి, నిభ=సమానమైనవాఁడా! ప్రబలరక్షన్= ప్రబలమైనరక్షను, కూర్చి=కట్టి.

నల. అవరజననిన్=పినతల్లిని, ఐతిని, సుమతి! సంబుద్ధి. గురునిభవనమునకు = తండ్రియింటికి, ప్రబలరక్షన్=అధికమైన సేనారక్షను, కూర్చి.

క. తన కగ్రజాతిసంభవు
లనుపమగతిఁ దోడునీడ లై రా ధృతిఁ గై
కొని చనుచు నటవి జనకా
ననము నిరీక్షించుతమి మనంబునఁ బొదలన్. 17

టీ. హరి. అగ్రజాతిసంభవులు = విప్రకుమారులు, విజనకాననము(న్)=నిర్జనారణ్యమును.

నల. అగ్రజాతిసంభవులు-అగ్ర=శ్రేష్ఠులైన, జాతిసంభవులు (యోగ్యు లనుట.) జనకాననము(న్)=తండ్రియొక్క, ఆననమును.

సీ. బలితంపుగొమ్మలఁ బ్రబలినసాలంబు
లబ్జబాంధవుమార్గ మాక్రమింప
నవయవసరససౌష్ఠవములఁ బెంపొందు
మృగవిశాలేక్షణల్ పగటు సూప
ఘనరూఢి నపహరించునుదారభూదార
సంతతు ల్కీర్తుల సందడింప
గాలదండాభము ల్గరములు నెఱపునా
గేంద్రంబు లగకోటి యేపుమాపఁ
తే. బృథివిఁ బొగడొందుభీమభూభృత్కటకము
గాన విరుతవాచాలది_క్తటము నేరి
యావసుమతీతలేంద్రబాలావతంస
మచట నుచితప్రచారంబు లాచరించి. 18

టీ. హరి. బలితంపుఁ గొమ్మలన్=గొప్పశాఖలచేత, ప్రబలినసాలంబులు=అతిశయించిన వృక్షములు,నవ...సౌష్ఠవములన్-నవమైన,యవస=తృణముయొక్క,('యవసస్తృణమర్జునమ్' అ.) రససౌష్ఠవములన్=ఆస్వాదసౌష్ఠవములచేత, పెంపొందు మృగవిశాలేక్షణల్=ఒప్పుచుండెడు మృగకాంతలు,ఘనరూఢిన్-ఘన=తుంగముస్తలయొక్క, రూఢిని, ఉదారభూదారసంతతుల్-ఉదార=ఉద్ధురములైన,భూదారసంతతుల్=వరాహసమూహములు, కీర్తుల (న్)=బురదలయందు, ('కీర్తిః ప్రసాదయశసోర్విస్తారేకర్దమేపిచ' విశ్వ.) కాలదండాభముల్ = యమదండసమానములు, గరములు = విషములు, నాగేంద్రంబులు=పెనుబాములు, అగకోటి = వృక్షషండములయొక్క, భీమ...కము -భీమ=భయంకరమైన, భూభృత్=పర్వతముయొక్క, కటకము=నితంబప్రదేశముగలదానిని, విరుత...క్తటము(న్)-వి=పక్షులయొక్క, రుత=ధ్వనులచేత, వాచాలమైన, దిక్తటములుగలదానిని, కాన=అరణ్యమును, ఆవసుమతీతలేంద్ర, బాలావతంసము=ఆలోహితుఁడు (కటకముగాన) అనునపుడు కటకశబ్దముచేతనద్వితీయకైనప్రథమగలది గావున దానిమీఁది 'క' కారము 'గ' కారమైనది.

నల. బలితంపుఁ గొమ్మలన్=బలితములైన బురుజులచేత, ప్రబలినట్టి, సాలంబు లు=కోటలు, అవ...వములన్-అవయవములయొక్క, సరససౌష్ఠవములచేత, మృగవిశాలేక్షణల్=స్త్రీలు, ఘనరూఢిన్=మేఘముయొక్కరూఢిని, అప...సంతతుల్-అపహసించునట్టి, ఉదార=దాతృత్వముగల, భూదారసంతతుల్=రాజకుమారులు, కరములు=తుండములు, ('కరములు' ఇందులోని 'క' కారము ప్రథమమీఁదిదిగాన 'గ' కారమైనది.) ఇందులకు లక్షణము.—

"క. ప్రథమాంతవిభక్తులపైఁ, గథితములగు కచటతపలు గసడదవలగున్
బృథివిని గజడదబలగుం, బ్రథమపుసున్నలగు నాంతపదములమీఁదన్".

నాగేంద్రంబులు = గజములు, అగకోటి యేపున్ = పర్వతముల గర్వమును, మాపన్=అణఁపఁగా (మహోన్నతము లనుట), భీమభూభృత్కటకము = భీమభూపాలుని పట్టణమును ('కటకం వలయే సానౌరాజధానినితంబయోః' ని.), గానవి...క్తటము - గానవిరుత = గానధ్వనిచేత, వాచాలమైన, దిక్తటము గలదానిని, అపసుమతీంద్రబాలావతంసము = అదమయంతి.

క. మాన కపు డాకు లాకుల
మానసగతి యగుచు నాత్మలినార్థపటిన్
దా నలసత్కుశలతలన్
బూని యరయు చుండె నంగముల నడ లెసఁగన్. 19

టీ. హరి. ఆకులు, ఆకులమానసగతి=ఆకులమైన మనోగతిగలవాఁడు, అగుచు, తాను, అలసత్కుశలతలన్ - అల=అ, సత్కుశలతలన్=మంచిదర్భలతలను, పూని, అరయుచున్=ఆకులను వెదకుచుండెనని పూర్వమున కన్వయము.

నల. ఆకు...గతి-ఆకులాకుల=మాటిమాటికి వ్యాకులము నొందుచున్న, మానసగతిగలది, అగుచు, నలసత్కుశలతలన్=నలునియొక్క మంచిక్షేమములను.

సీ. ఆవేళ నాశుచిభావసవిత నవ
నాకరాజ్యైకల నైకధీరుఁ
డలఘుపర్ణాదగోత్రాంచితుఁ గుండలి
గణములో విఖ్యాతిఁ గనినభవ్య
తరు మహాతక్షకుఁ దగఁ బిల్చి పావన
వ్రతకులోత్తమ చక్రవర్తి దార
కునికిఁ గాన నవాస ఘనదీనదశ యయ్యె
నాబాలవరుని నీవరసికొనుచుఁ

తే. జను మటవిఁ గాంత హితధర్మజననిఁ బాసి
నట్టి ముగ్ధుం డవాచ్యక్రియార్హుఁ డనిన
నయ్యెడ దురుత్తరోక్తి యానతని నెఱిఁగి
వేగ రమ్మన లసమానవృత్తి మెఱయ. 20

టీ. హరి. ఆవేళన్, ఆ, శుచిభావసవిత-శుచిభావ = శుచిత్వమందు, సవిత = సూర్యుఁడైనవాఁడు, నవ...ధీరుఁడు - నవనాకరాజ్య = నూతనస్వర్గరాజ్యముయొక్క, ఆకలన=సృజనమందు, ఏకధీరుఁడైనవాఁడు, (విశ్వామిత్రుఁడనుట.) అలఘు...చితున్ - అలఘుఁడైన, పర్ణాద=ఋషియొక్క, (కశ్యపునియొక్క యనుట.) గోత్రముచేత, అంచితుఁడైనవాని, కుండలిగణములో=సర్పసమూహములో, విఖ్యాతి, (ఈశబ్దముచేత నద్వితీయకువచ్చిన ప్రథమ.) కనినభవ్యతరున్-కనిన=కాంచిన, భవ్యతరు (న్), మహాతక్షకున్=(తక్షకుఁడను సర్పమునను ట.) పావన...త్తను-పావనవ్రత=పవనవ్రతసంబంధమైనకులమందు, పవనాశను లగుసర్పములయొక్క కులమునం దనుట.) ఉత్తమ = శ్రేష్ఠుఁడైనవాఁడా! సంబుద్ధి. చక్రవర్తిదారకునికిన్=హరిశ్చంద్రనందనునికి ('దారకౌ నందనోర్భకః' ధనం.) కాంత...జననిన్-కాంత=ఒప్పుచున్న, హితమైన, ధర్మముగల, జననిన్=తల్లిని, ముగ్ధుండు=సౌందర్యవంతుఁడైన లోహితుఁడు, అవాచ్యక్రియార్హుఁడు = అవాచ్యమైన, క్రియకు (మరణమున కనుట), అర్హుఁడు, అనినన్, దురుత్తరోక్తి-దురుత్తర=దాఁటశక్యముగాని, ఉక్తి=వాక్యములు గలవాఁడు, ఔ, అతనిన్=ఆవిశ్వామిత్రుని, వే=వేగముగా, గరమ్ము=విషము.

నల. ఆవేళన్, ఆశుచిభావసవిత-శుచిభావ = పరిశుద్ధ హృదయమైన దమయంతియొక్కయనుట. ఇది నిడుపు లుడుపఁ దెనుఁగుషష్ఠి. సవిత=తండ్రి, (భీముఁడనుట.) నవ...ధీరుఁడు-నవన=స్తోత్రమునకు, ఆకరమైన, ఆజి=యుద్ధముయొక్క, ఆకలనమందు, ఏకధీరుఁడైనవాఁడు, అలఘు...గోత్రాంచితున్ - అలఘువైన, పర్ణాదుఁడనెడు, గోత్ర=పేరుచేత, అంచితున్ = ఒప్పుచుండెడువానిని, కుండలిగణములోన్=సోమయాజిసంఘములో, విఖ్యాతిగనిన్=విఖ్యాతినిధియైనవాని, అభవ్యకు...తక్షకున్-అభవ్య= అశుభములనెడు, తరు=వృక్షములకు, మహాతక్షకున్ = ఛేదకుఁడైనవాని, పావనవ్రతకులోత్తమ! సంబుద్ధి. చక్రవర్తిదారకు=నలునిభార్యకు, ఉనికిఁగానను=సిలుకడనుగానను (ఆయమ బ్రతుకునట్టులేదనుట.), ఆవాస=వస్త్రహీనురాలైనది, ఘనదీనదశ=అధికమైన దీనదశగలది, ఆయ్యెన్! (వస్త్రార్థముతో మిక్కిలి దీనురాలైన దనుట.) ఆబాలవరున్=ఆదమయంతి భర్తయగు నలుని, ఆటవిన్ = అడవియందు, హితధర్మజననిన్ — గాతధర్మమునకు, జననిన్=కారణమైనదానిని, ముగ్ధుండు=మూఢుఁడు, ('ముగ్ధస్సుందర

మూఢయో' రితి విశ్వః.) అవాచ్యక్రియకర్తృఁడు, వచింపయోగ్యుఁడు గాఁడు, అనినన్ =ఇట్లని నీవు సెప్పఁగా,దురుత్తరోక్తి=దుష్టమైన ప్రత్యుత్తరోక్తిగలవాఁడు, వినయతనిని, ఎఱిఁగి = తెలిసికొని, వేగ, రమ్మన=రమ్మనఁగా, లసమానవృత్తి, మెఱయన్ = ప్రకాశింపఁగా.

చ. అనవధికోపకారి యతఁ డారయుచున్ గహనప్రదేశముల్
సని సరసర్తుపర్ణవిలసన్నగరాజిరసన్నుతంబు లై
తనరు వినూత్నపత్రసముదాయములన్ భరియించుచొక్కక్రే
వనెసఁగువాని నక్కుఱుచవానిఁ గ్రమంబునఁ జేరఁ బోవుచున్. 21

టీ. హరి. అన...కారి-అనవధి = మితిలేని, కోపముకు, కారి=చేసెడువాఁడు, అతఁడు=ఆతక్షకుఁడు, గహనప్రదేశముల్ = కాననస్థలములను, అరయుచున్=వెదకుచును, చని=పోయి, సరస...రసన్-సరసమైన, ఋతువుగల, (కోయఁబక్వమునైన యనుట.) పర్ణ=ఆకులచేత, విలసత్=ఒప్పుచుండెడు, నగ=వృక్షములయొక్క, రాజీ=పంక్తులుగల, రసన్=భూమియందు, వినూ...యములన్ - వినూతనములైన, పత్ర=ఆకులయొక్క, సముదాయముఁన్, భరించుచు=వహించుచు, కుఱుచవానిన్=చిన్నవానిని, (లోహితు ననుట.)

నల. అనవ...కారి-అనవధికమగునట్టులు, ఉపకారి=ఉపకర్తయైనవాఁడు. అతఁడు=ఆపర్ణాదుఁడు, గహనప్రదేశముల్-గహన = చొరశక్యముకాని, ('కలిలంగహనం సమే' అ.) ప్రదేశముల్ = ప్రకృష్టస్థలములను, (ఆరయు నని పూర్వముతో నన్వయము.) సరస...సన్నుతంబులు - సరసమైన, ఋతుపర్ణునియొక్క, విలసన్నగర=ఒప్పెడు పట్టణముయొక్క, అజిర=ముంగిటియందు, సన్నుతంబులు, ఐ, తనరు...యములన్ - తనరుచుండెడు, వినూత్నములైన, పత్త్ర=గుఱ్ఱములయొక్క, సముదాయములను, భరించుచు=రక్షించుచు, అక్కుఱుచవానిన్ = ఆపొట్టివానిని.

క. ఆలోకించి తదుక్తవ
చోలీలన్ మర్త్యమంటి సోలఁగ నవనిన్
దాలపనదుర్విషహతా
లోలాత్మునిఁ జేయ ఘూర్ణిలుచు నచ్చోటన్. 22

టీ. హరి. తదుక్తవచోలీలన్-తత్ = ఆవిశ్వామిత్రునిచేత, ఉక్తమైన, వచోలీలన్, మర్త్యమంటి = ఆయమునుస్పృశించి, అవనిన్ = భూమియందు, సోలఁగన్= వ్రాలునట్లుగా, తా(న్)=యను, (తక్షకుఁ డనుట.) లపన...లాత్మునిన్ - లపన=ముఖ

మునందలి, దుర్విషముచేత, హతమై, ఆలోల=నిశ్చేష్టితమైన, ఆత్మని = దేహముగల వానిని.

నల. తదుక్తవచోలీలన్-తత్=ఆభీమునియొక్క, ఉక్తవచోలీలను, మర్మము, అంటి=తాకి, సోలఁగన్ = పడునట్లుగా, నవ...లాత్మునిన్ - నవ=క్రొత్తలైన, నిందాలపన =నిందావాక్యములయొక్క, దుర్విషహతా = శమింప శక్యముగాకుండుటచేత, లోలాత్మునిన్, చంచలమానసుని, చేయఁగా.

సీ. అతఁడు మోహము గలయంగ నసన్మతి
స్థిరత నిల్చుట దక్క వరుసవిధివి
పాకసమాసక్తిఁ బలువగ నాటింప
హా యసమాన యమ్మా యటంచు
నుదిరి పడినఁ గాంచి యొగిఁ బఱతెంచి యా
చంద మంతయుఁ దద్ద్విజాతిపృథుకు
లారూఢి గురునకు నాక్షణంబునఁ దెల్ప
నాత్మ లోహితు నేగి నబల యెఱిఁగి
తే. నానిధానంబ ననుఁ బాసి కాన నెచటి
కేఁగి [1]తింక ని న్గన్నార నెట్లు గాంతుఁ
గలికి నునుమేని నిను భోగి గాసిపెట్టఁ
దగునె యని చాల మూర్ఛిలి మగుడఁ దెలిసి. 23

టీ. హరి. అతఁడు=ఆలోహితుఁడు, మోహము=మూర్ఛ, కలయంగన్, అస న్మతిస్థిరత=సన్మతిస్థిరుఁడు కాకుండుటచేత, నిల్చుటఁదక్క, (నిలువలేకయనుట.) వరుస, విధి=దైవము, విపాకసమాసక్తిచేత, పలువగ=అధికదుఃఖమును, నాటింపన్=(నా చ్చిపెట్టఁగాననుట.) హా! అసమాన! అమ్మా (సంబోధనలు.) ఉదిరి పడినన్=పడఁగా, తద్ద్విజాతిపృథుకులు=ఆవిప్రకుమారులు, గురునకున్=కాలకౌశికునకు, తెల్పన్, ఆత్మ యందు, లోహితు నేగి=లోహితునియాపదను, అబల=చంద్రమతి, కలికి...నిను(న్)=కలికి యైన, నునుమెయిగలనిన్ను, భోగి=సర్పము.

నల. అతఁడు=ఆనలుఁడు, మోహముగల, అంగన, వరు(న్)=పెనిమిటిని, సవిధి విపాకసమాసక్తిన్, (దైవోపహతుఁ డైనవానిననుట.) పలువగన్, నాటింప=నాటించుటకు, అసమా=యశమా? నయమ్మా=నీతియా? (కీర్తియో? న్యాయమో? యనుట.) తద్ద్విజాతి =ఆపర్ణాదుఁడను బ్రాహ్మణుఁడు, పృథుకులారూఢి - పృథు = అధికమైన, కులారూఢిగల

1 తిక నిన్నుఁ గన్నార.

వాఁడు, గురునకున్=తండ్రికి, ఆత్మలో, హితునేగి, ప్రియుని చెఱుపు, అబల=దమయంతి, కలికి=కలిపురుషునకు, నునుమేని నిను=బాగైనశరీరము గలనిన్ను, భోగి(న్)=భోగము గలవానిని.

క. మన మెఱియఁగ వనరుచుఁ దను
గొని తెచ్చినవిప్రుఁ గాంచి గుణరత్నమహా
ఖని యార్యపుత్త్ర నరయం
జనవలయుఁ గృపారసంబు సంధింపు మదిన్. 24

టీ. హరి. తనున్,కొని తెచ్చిన=పిలిచి తెచ్చిన, విప్రున్=కౌశికుని, గుణరత్నమహాఖని! ఆర్య! సంబుద్ధులు.

నల. తనున్=తన్ను, కొని తెచ్చినవిప్రున్=తోడుకొని వచ్చినసుదేవుఁ డనుబ్రాహ్మణుని, గుణరత్నమహాఖని, సంబుద్ధి. ఆర్యపుత్త్ర ని=పెనిమిటిని, (నలు ననుట.) భర్త నార్యపుత్త్రుండనుట నాటకములయందుఁ బ్రసిద్ధము.

చ. అని నతు లాచరింప హృదయంబున [1]నింతయు వంతఁ బూన క
మ్మనుచు ద్విజుండు సత్కరుణ మాని మదిన్ వడిఁ ద్రోచి యేఁగె నూ
తనతరసంభ్రమం బెసఁగఁ దత్ప్రమదాజనకో త్క్షిభంగి ని
ట్లనియె నయోధ్య నేలువసుధాధిపుభార్యమునీడితోన్నతిన్. 25

టీ. హరి,అమ్మనుచు ద్విజుండు=ఆపోషించు బ్రాహ్మణుఁడు(కాలకౌశికుం డనుట.), సత్కరుణ, మాని=విసర్జించి, తత్ప్ర...భంగిన్-తత్=ఆచంద్రమతియొక్క, ప్రమద=సంతోషమునకు,అజనక=హేతువుగాని,భంగిన్=తీరున,అయోధ్యకు, ఏలు...భార్యన్=ఏలెడునట్టిరాజు (హరిశ్చంద్రుని) యొక్క, భార్యను, మునీ...న్నతిన్-మునీడితమైన, ఉన్నతిగలదానిని, ఇట్లనియెనని పూర్వముతో నన్వయము.

నల. వంతన్, పూనకు, అమ్మ అనుచు, సత్కరుణము = లెస్సయగు కరుణారసమును, మదిన్=మనస్సున, అని=పానముచేసి, తత్ప్రమ...భంగిన్-తత్ప్రమదా=ఆదమయంతియొక్క, జనక=తండ్రియైన భీమునియొక్క, ఉత్క్షిభంగిని, భార్యమున్, భా=తేజస్సునందు, అర్యమున్=సూర్యుఁడైనవాని, మునీ...న్నతిన్-ఈడిత=నుతింపఁబడిన, ఉన్నతిగలవానిని, అయోధ్యన్, ఏలు, వసుధాధిపున్ = ఋతుపర్ణునిగూర్చి, ఇట్లనియె నని యన్వయము.

తే. ఇచటి యావశ్యకక్రియ లెల్ల మట్టు
పఱిచి యోసత్యవాక్ప్రియా! పటురయమునఁ

1 నెంతయు.

జను వరాటవిభూపాంతమునకుఁ దగఁద
దాత్మభూస్వయముద్వహనాప్తి కనిన. 2

టీ. హరి. ఓసత్యవాక్ప్రియా ! సత్యవాక్=సత్యవచనముగల హరిశ్చంద్రునకు ప్రియా=ప్రియురాలవైన యోచంద్రమతీ! సంబుద్ధి. వరా...తమునకున్-వరమైన, అటవీ విభూ=అరణ్యముయొక్క, ఉపాంతమునకున్=సమీపమునకు, తదా...ప్తికిన్-తత్, ఆ, ఆత్మభూ=కుమారుఁడైన లోహితునియొక్క, స్వయముద్వహనముయొక్క, ఆప్తికిన్ (ఆపుత్త్రుని నీవు సంరక్షించుటకొఱకు అనుట.) ఇటనటవీశబ్దమికారాంతముగఁ బ్రయోగిం చుటకుఁ బూర్వప్రయోగము.—

క. "అతిసత్త్వస్థవిరాటవి, తతనగరుచిరప్రచారతన్ నుతికెక్కన్
ధృతివరసి రామభార్యన్, రతిఁగానక కాంతిభంగ రణతనులీలన్.
(రాఘవపాండవీయము -

నల. సత్యవాక్ప్రియా=సత్యవచనమే ప్రియముగాఁగలవాఁడా! సంబుద్ధి. వరా టవిభు=భీమునియొక్క, ఉపాంతమునకు, చనుము. తదా...ప్తికిన్-తత్=ఆభీమునియొ క్క, ఆత్మభూ = కూఁతురైన దమయంతియొక్క, స్వయముద్వహన=స్వయంవరము యొక్క, ఆప్తికి.

క. నరపతి ముదితమతిన్ దు
స్తరమోహతమిస్ర మెనసి చంచలనయనా
వరణ మొనర్ప భరంపడి
ధరణీసురకథితవేళఁ దప్పక చనుచోన్. 2

టీ. హరి. నరపతి ముదిత=చంద్రమతి, మోహతమిస్రము = మూర్ఛాంధకారము, చంచల...రణము-చంచలములైన, నయనములయొక్క, ఆవరణము=ఆచ్ఛాదనము, ఒనర్ప, ధరణీసురకథితవేళన్=కాలకౌశికుఁడు చెప్పినసమయమునందు.

నల. నరపతి=ఋతుపర్ణుఁడు, ముదితమతిన్=సంతుష్టమతిచేత, దుస్తర...స్రము-దుస్తరమైన, మోహతమిస్రము=మోహాంధకారము, చంచలనయనావరణము(న్), చంచలనయనా=దమయంతియొక్క, వరణము=వరించుటను.

చ. అతులితదూరమార్గగమనైకపరిశ్రమశాలిరథ్యసం
తతిఁ బురికొల్పుచున్ దగ ననంతపథంబుఁ దరింపఁజేసె న
క్షుతబహుదీప్తి వాహకుఁడు సారథి లీలఁ దనర్చి యాజగ
ద్ధితురథమున్ ద్విజాతిసముదీరితవాక్యబలీకృతాశుఁడై. 2

టీ. హరి. అతులిత...సంతతిన్ - అనంతపథంబున్=ఆకాశమార్గమును, అక్షత బహుదీప్తివాహకుఁడు, అక్షతమైన,బహుదీప్తిని, వాహకుఁడు=వహించినవాఁడు,సారథి= అనూరుఁడు, ఆజగద్ధితురథము = ఆసూర్యుని రథమును, ద్విజాతి... తాశుఁడు-ద్విజ = పక్షులచేత, అతిసముదీరిత=మిక్కిలి పలుకఁబడిన, వాక్కులచేత, కబళీకృతమైన, ఆశుఁడు=దిక్కులుకలవాఁడు, ఐ.

నల. అనంతపథంబున్ = అపరిమితమైన మార్గమును, అక్షత...వాహకుఁడు- అ,క్షతమైన, బహుదీప్తిగలవాఁడు, వాహకుఁడు=బాహుకుఁ డను పేరుగల నలుఁడు, (వబయోరభేదః) సారథిలీలన్=సారథివలెను, ఆజగ...రథమున్ - ఆ, జగద్ధితుఁడైన ఋతుపర్ణునియొక్క రథమును, ద్విజాతి...శుఁడై - ద్విజాతి=భూదేవుఁ డనుబ్రాహ్మణుని చేత, సముదీరిత=చెప్పఁబడిన, వాక్కులచేత, కబళీకృతమైన, ఆశుఁడు=ఆశగలవాఁడు, ఐ, (దమయంతీ పునస్స్వయంవరవార్త చేత, నిరాశ నొందినవాఁడై యనుట.)

తే. అపుడు వికలాంగసారథినిపుణతావి
భావితశతాంగరయవిజృంభణమువలన
ననధిగమ్యవినిర్గళితాంశుకుఁ డయి
యినుఁడు వనరాశిమధ్యంబు నెనయుచుండె. 29

టీ. హరి. వికలాంగ...వలనన్-వికలాంగసారథి=అనూరునియొక్క, నిపుణత చేత, విభావితమైన, శతాంగరయవిజృంభణమువలన, అనధి...శుకుఁడు-అనధిగమ్య = పొందశక్యముగాని, వినిర్గళిత=జాఱిపోయిన, అంశుకుఁడు=కిరణములుగలవాఁడు, అయి, ఇనుఁడు=సూర్యుఁడు, వనరాశిమధ్యంబు=సముద్రమధ్యమును, ఎనయుచుండెన్=పొందుచుండెను.

నల. అపుడు, వికలాంగ...విజృంభణమువలనన్ - వి=విగతమైన, కలా=కళగల, అంగముగల సారథియొక్క,(నలునియొక్క యనుట.) నిపుణతా=నేర్పుచేత, విభావిత=పొందింపఁబడిన, శతాంగ=రథముయొక్క, రయవిజృంభణమువలన, అనధి... శుకుఁడు-అనధిగమ్య=పొందశక్యముగానట్టు, వినిర్గళితమైన, అంశుకుఁడు=వస్త్రముగలవాఁడు, ఐ, ఇనుఁడు=ఋతుపర్ణుఁ డనురాజు, వనరాశిమధ్యంబునన్=వనసమూహమధ్యమునందు.

సీ. తారకాపథవీథిఁ దనరునాకులు హరి
దద్వైతవిభ్రాంతి నావహింప
నరుణాంశుహరణక్రియాపదాశ్రితథైన
చాయనాఁ బెనుమబ్బుచాయ మెఱయఁ

ప్రతినవపల్లవభవనం బెనయుకొొమ్మ
లనిహతాశావ్యాప్తి నధిగమింప
నాత్మమూలసమాశ్రయాతలస్థితిమైత్రి
నహులు నిర్వ్యథనైకవిహృతి మెఱయ

తే. నిజనిబిడతానిరాకులనిఖిలఘూక
పటలపటుహారక్రియారబ్ధపథికలోక
తర్జనము మహాధ్వాంత మంతయును నలమి
కొని యొనరె భూతవాస మత్యుద్రగరిమ. 30

టీ. హరి. ...నాకులు=దేవతలు, హరి...భ్రాంతిన్-హరిత్=దిక్కులయొక్క, ఆద్వైత=ఐక్యమందలి, విభ్రాంతిన్=భ్రమను, ఆవహింపన్=సంపాదింపఁగా, అరుణాంశు...శ్రిత-అరుణాంశు=సూర్యునియొక్క, హరణక్రియచేత, ఆపత్ = ఆపదను ఆశ్రిత=పొందినది, ఐన చాయనాన్=ఛాయాదేవియనునట్టుగా, పెనుమబ్బుచాయ = నైల్యము, ప్రతి...భవనంబు(న్)-ప్రతినవ=నూతనములైన, పల్లవ=విటులయొక్క, భవనంబు(న్)=గృహములను, జాత్యేకవచనము, కొమ్మలు=స్త్రీలు, అని...వ్యాప్తిన్-అనిహత=అప్రతిహతములైన, ఆశా=కోరికలయొక్క, వ్యాప్తిని, ఆత్మ...మైత్రిన్-ఆత్మ=తమకు, మూలసమాశ్రయ = మూలాధారమైన, అతల=పాతాళమందలి, స్థితిపల్లనైన మైత్రిచేత, (వికత్రావస్థాన మైత్రిచేతననుట.) అహులు=సర్పములు, నిర్వ్య...విహృతి-నిర్వ్యథ=వ్యథారహితమైన,నైకవిహృతి=అనేకవిహారములను, మహాధ్వాంతము=చీఁకటి భూతవాసము=భూతములకు నివాసమైనది.

నల. తారకాపథవీథిన్ = ఆకాశవీథియందు, తనరునాకులు=ఒప్పెడుపర్ణములు హరిత్=పచ్చఁదనముయొక్క, అద్వైత=అభేదములయొక్క,విభ్రాంతిన్, ఆవహింపన్ = సంపాదింపఁగా,(అభ్రంకషములైన యాకులుగలిగిన దనుట.) అరుణాంశు...శ్రిత-అరుణాంశు=సూర్యకిరణములయొక్క, హరణక్రియచేత, పదాశ్రిత = పాదములవ్రాలినది ఐన, చాయనాన్=ఛాయాదేవియనఁగా, పెనుమబ్బుచాయ=పెనుమబ్బుగలనీడ, ప్రతి...భవనంబు-ప్రతినవ=నూతనమైన, పల్లవ=చిగురుటాకులయొక్క, భవనంబు=పుట్టువును, ఎనయుకొమ్మలు...శాఖలు, అని...వ్యాప్తిన్-అనిహత = అప్రతిహతమైన ఆకాశవ్యాప్తిన్=దిగ్వ్యాప్తిని, ఆత్మ...మైత్రిన్-ఆత్మ= తనయొక్క, మూల=వేళ్లకు సమాశ్రయమైన, అతల=పాతాళమునందలి, స్థితివల్లనైన,మైత్రిచేత,అహులు=సర్పములు, నిర్వ్య...విహృతి-నిర్వ్యథన = రంధ్రములయందలి, ఏకవిహృతి(న్) = ముఖ్యవిహార

ను, మహాధ్వాంతము = మహామార్గాంతమును, భూతవాసము=తాండ్రచెట్టు-కర్త.
ాతావాసః కలిద్రుమః' అ.)

అందు దటియంగఁ జనుదెంచి యపుడపర్ణ
గణనఁ గనునాపరమధీరమణి విచిత్ర
గతి నిరీక్షించి ఘోరాహికలితవికృతి
రాజసంతతి దైన్య మేర్పడఁగఁ బలికె. 31

టీ. హరి. అందు=ఆచీఁకటియందు, అపర్ణగణనన్ - అపర్ణ=పార్వతియొక్క, నన్=ప్రసిద్ధివంటిప్రసిద్ధిని,కను...మణి-కను=వహించిన, ఆ,పరమధీ=ఉత్కృష్టబుద్ధి , రమణి=చంద్రమతి,ఘోరాహికలితవికృతి(న్)-ఘోరాహిచేత, కలితమైన, వికృతి వాని, రాజసంతతి(న్)=రాచపట్టియగులోహితుని, ఇటఁ 'బరమధీ' యను సమస్త మున 'ధీ' యను శబ్దము మీఁది దీర్ఘము హ్రస్వముగాక నిలిచినది. ఏకాక్షరశబ్దము ు నిలుచును. ఇందులకు లక్షణము.—

క. "స్త్రీలింగంబులనిడుపులు, వాలాయము నుడుపఁదెనుఁగువచనము లగునం
దాలోలశ్రీధీహ్రీ, స్త్రీలనులపితములుదక్కఁ జిక్కినవెల్లన్."
(కావ్యాలంకారచూడామణి.)

నల. అందు=తాండ్రచెట్టునందు, అపుడ=అప్పుడే, పర్ణగణనన్ = ఆకులయొ -లెక్కన, కను...గతి(న్)-కను=కనిన, ఆ,పరమ=ఉత్కృష్టుఁడైన, ధీరమణి=ధీర ష్ఠుఁడగు ఋతుపర్ణునియొక్క, విచిత్రగతి(న్)=ఆశ్చర్యగతిని, నిరీక్షించి, ఘోరా... ృతి-ఘోరమైన, అహి=కర్కోటకసర్పముచేత,కలిత=చేయఁబడిన, వికృతిగలవాఁడు, జసంతతి=చంద్రవంశజుఁ డగు నలుఁడు.

నరలోకనుతభావ నాపుణ్యనిధి బంధు
మందార భూజనానందన నిను
నే మననేర్తు నీయెడ నయో హా కానఁ
డు గురుండు నీవగ గగనమణికు
లాధార కాన నాగాగ్రగచ్ఛదసంఖ్య
గర మొందు[1]గతి యెట్లు గలిగె నయ్య
యిది నా కెఱింగింపవే సద్గుణాప్తకు
తూహల విశ్వకాలోపహితాశ్వ

1 ఔట్టులు గలిగె.

తే. హృదయ మొనగూర్తు నీయందుఁ జెదరకుండ
నను చు నిజమహావిద్యాకథనపురస్స
రముగ నమ్మానవసతి తత్ప్రాపితాక్ష
హృత్సరణి యై యలోలత నెనసి యప్పుడు. 32

టీ. హరి. నరలోకనుతభావ! నాపుణ్యనిధి! బంధుమందారభూజ! నానందన! లోహితసంబోధనములు. గురుండు=తండ్రి (హరిశ్చంద్రుఁ డనుట.) నీవగ = నీదుశిక్షమును, కానన్=అడవియందు, నాగా...గరము - నాగాగ్రగచ్ఛత్ = సర్పాగ్రేసరము యొక్క, అసంఖ్య=అధికమైన, గరము=విషము, సద్గుణా...విశ్వకా=సద్గుణముల చేత, ఆప్త=పొందఁబడిన, కుతూహలముగల, విశ్వకా = సమస్తమైనవారు గలవాఁడా! లోహితాశ్వ! (లోహితులకు లోహితాశ్వుఁ డను పేరును గలదు.) (సంబోధనములు.) నిజ...స్సరముగన్-నిజ=స్వకీయమైన, మహా, అవిద్యాకథనములయొక్క, పురస్సరముగ (అజ్ఞానవాక్యపూర్వకముగా ననుట.)అమ్మానవసతి-ఆ, మానవ=మనువంశసంభవుఁ డైన హరిశ్చంద్రునియొక్క, సతి=భార్యయైన చంద్రమతివి, తత్ప్రా...రణి-తత్=ఆలోహితునియందు, ప్రాపిత=ఉంపఁబడిన, అక్ష = చక్షురింద్రియముయొక్కయు, ('అథాక్ష మింద్రియే నాద్యూతాంగేకర్షచక్రే వ్యవహారేకలిద్రుమే'. అ.) హృత్=హృదయము యొక్క, సరణి=మార్గముగలది, ఐ, అలోలతన్=నిశ్చేష్టతచేత.

నల. నర...వనా! నరలోకనుతమైన, భావనా=నిజధ్యానముగలవాఁడా! పుణ్య నిధి! బంధుమందార! భూజనానందన! ఋతుపర్ణుని సంబోధనలు. భూజనులను, ఆనందన=సంతోషపెట్టువాఁడా! నయోహా! నయ=నీతియందు, ఊహా! =యోజనగలవాఁడా! గురుండును=బృహస్పతియు; ఈవగ=ఈవిధమున, కానన్=అడవియందు, అగా...సంఖ్య-అగ=వృక్షములయొక్క, అగ్రమును, గ=పొందిన, ఛద=ఆకులయొక్క, సంఖ్య=లెక్క,కరము(న్)=హస్తమును, ఒందు తీరు (నేర్చుమార్గమనుట.) ఎట్లుకలిగెన్, అయ్యా! సద్గుణాప్తకుతూహల! విశ్వ...హృదయము(న్)-విశ్వకాల=సమస్తకాలములయందు, ఊహితమైన, అశ్వహృదయమనువిద్యను, నిజ...స్సరముగన్-నిజ=తనయొక్క, మహా విద్యయొక్క, కథనముయొక్క, పురస్సరముగ, అమ్మానవసతి-అ, మాన=చిత్తసమున్నతికి, వసతి=నిలయుఁడైన, నలుఁడు, త...రణి-తత్=ఆఋతుపర్ణునిచేత, ప్రాపిత = పొందింపఁబడిన, అక్షహృత్ = అక్షహృదయమను విద్యయొక్క, సరణి=మార్గముగలవాఁడు, ఐ, అలోలతన్=నిశ్చలత్వముతో.

క. మగుడ నను భావవాసన
యుగురొత్తనొకింత వెలయ నీక్షించి కడున్
వగఁజిక్కి వెచ్చ నూర్చుచు
యుగావధివిమోహగరిమ నుల్లంబడలన్. 33

టీ. హరి. మగుడన్=మరల, అనన్=పలుకును, భావవాసన=తెలివి, వెలయఁగా, యుగా...గరిమన్-యుగావధి=ప్రళయమైన, విమోహ=పుత్రమోహముయొక్క గరిమ చేత.

నల. అనుభావవాసన=అతిశయవాసన, (మగుడ వెలయఁగా నని పూర్వముతో నన్వయము.) యుగావధి=కలిపురుషుఁడు, విమోహ=విగతమోహముయొక్క, గరిమను.

చ. అనుపమపుణ్యసాంద్రుఁ డగునయ్యవనీశ్వరచంద్రుఁ బాసి యి
ట్లను దినమున్ ద్వదాశ్రయసమాహితవృత్తివహించు నే భవ
త్తనుగతదారుణాహిగరదాహముఁ గాంచి విపత్పయోనిధిన్
మునిఁగితి నాపయిం గరుణ నూల్కొనఁ గాఁ గనువిచ్చి చూడవే.

టీ. హరి. ఇట్లు, అనుదినమున్=నిరంతరమును, కాంచి=చూచి.

నల. ఇట్లను(న్)=ఈతీరునఁబల్కును, దినమున్, కాంచి=పొంది.

తే. నిన్నుఁ దలఁచినవార్త నే నిలువఁ జాల
నింక నను చు నక్షాంతంబు నెనసి నంద
నవికృతిక్లేశదశఁ దత్క్షణమున వికలి
తోపలబ్ధిప్రభవధైర్యయుక్తి నడఁచి. 35

టీ. హరి. అక్షాంతంబున్=క్షాంతాభావమును (తాలిమిలేమి), ఎనసి, నంద...దశన్-నందన=లోహితునియొక్క, వికృతివల్లనైన, క్లేశదశన్=దుఃఖావస్థను, వికలి...యుక్తిన్-వి=విశేషముగా, కలిత=పొందఁబడిన, ఉపలబ్ధిన్=జ్ఞానమువలన, ప్రభవమైన, ధైర్యయుక్తిచేత, అడచి, (క్లేశదశఁ బోఁగొట్టి యనుట.)

నల. అక్షాంతంబున్-అక్ష=తాండ్రచెట్టుయొక్క, అంతంబున్=అగ్రమును, ఎనసినన్=పొందఁగా, తన...దశన్, తనశరీరవికారమువలననైన, క్లేశదశన్=క్లేశదశావస్థను, విక...యుక్తిన్, వి=విగతమైన, కలిత=కలిపురుషుఁడుగలవాఁ డనుటయొక్క, ఉపలబ్ధి=పరిప్రాప్తివల్ల, ప్రభవ=పుట్టిన, ధైర్యముయొక్క, యుక్తిచేత, అడఁచి=కప్పిపుచ్చి, కలిపురుషుఁడు విడువఁగా నైనధైర్యముచేత శరీరవికృతిక్లేశముఁ గనఁబడనీయనివాఁడై యనుట.

క. అలసాధ్వీడితమతి చ
క్రిలలామాక్రమణరయదురీక్షాకృతి న
య్యలఘుఁ దనయ న్మనస్థితి
నెలకొన నేకతమ భీమనిలయముఁ జేర్చెన్. **36**

టీ. హరి. సాధ్వీడితమతి - సాధ్వీ=పతివ్రతలచేత, ఈడిత=స్తుతి చేయఁబడిన, మతిగలది, చంద్రమతి=కర్త. చక్రి...కృతిన్, చక్రిలలామ=సర్పశ్రేష్ఠముయొక్క, ఆక్రమణముయొక్క, రయ=వేగముచేత, (కఱచుటచేత ననుట.) దురీక్ష=చూడశక్యముగాని, ఆకృతిగలవాని, తనయున్=లోహితుని, మనస్స్థితి=చిత్తస్థైర్యము, నెలకొన, ఏకతమ=రహస్యముగా, భీమనిలయమున్=రుద్రభూమిని చేర్చెను.

నల. సాధ్వీడితమతి=సాధువులచేత ఈడితమైన మతిగలవాఁడు, నలుఁడు=కర్త-చక్రి...కృతిన్-చక్రి=రథముయొక్క, లలామ = అశ్వములయొక్క, ('ప్రధానశృంగలాంగూల భూషాపుండ్ర ప్రభావనా, ధ్వజలక్ష్మతురంగేషు లలామనవసుస్మృతమ్'. ధనంజయము.) ఆక్ర...కృతిన్-ఆక్రమణరయ=గమనవేగముచేత, దురీక్ష=చూడశక్యముగాని, లేక,కనిపింపని=ఆకృతిగలవాని, అయ్యలఘున్=ఆఋతుపర్ణుని, తనయున్మనస్స్థితి, తనయొక్క, ఉన్మనస్స్థితి=సంతుష్టస్థితి, ('ఉత్క-ఉన్మనాః' అ.) ఏకతమ=ముఖ్యతమమైన భీమనిలయమున్=కుండినపురమును.

ఉ. ఆయెడ సార్వభౌమసతి యప్రతిరోధ్యనిశాంచితక్రమో
చ్ఛ్రాయసమేతపత్త్రరథశబ్దము వీనులఁ బర్వ నాత్మహృ
న్నాయకుఁ డైనభూవలయనాథుఁ దలంచుచు నేడ్చుచుండె
నత్యాయతపద్మినీదళగతాంబువిడంబిమనోంబుజంబునన్. **37**

టీ. హరి. సార్వభౌమసతి=చంద్రమతి, అప్రతి...శబ్దము-అప్రతిరోధ్య=అడ్డగింపశక్యముగానిదై, నిశా=రాత్రులయందు, అంచిత=విజృంభితమయిన, క్రమ=సంచారములయొక్క, ఉచ్ఛ్రాయ=అతిశయముతో, సమేతములైన, పత్త్రరథ=పక్షులయొక్క, 'పతత్పత్త్రరథాండజా' (గూబలు మొదలగు పక్షులయొక్కయనుట.) శబ్దము.

నల. సార్వభౌమసతి=దమయంతి, అప్రతిరో...శబ్దము - అప్రతిరోధి=ఎదురులేనిదై, అనిశాంచితమైన, క్రమోచ్ఛ్రాయ=గమనాతిశయముతోడ, సమేత=కూడిన, పత్త్ర=గుఱ్ఱములుగల, రథ=రథముయొక్క, శబ్దము, ఋతుపర్ణుని రథధ్వని విని యీరథము నలునిది కాదని యెఱింగి నలుఁ దలంచుచు దమయంతి వ్యథ నొందుచుండె ననుట.) నాత్మహృన్నాయకుఁడైన=నలుఁడు కానట్టు.

తే. అపుడయోధ్యాధిపతియును నచటిభీమ
శాసనాధిష్ఠకర్బురస్థాపితాధి

వాసమునసుండి యిచటి కెవ్వారు రారు
నే డిదేమొకో యనుచుఁ జింతించుచుండె. 38

టీ. హరి. అపుడు, అయోధ్యాధిపతియును=హరిశ్చంద్రుఁడును, అచటి... వాసమునన్-అచటి=ఆరుద్రభూమియందలి,భీమ=భయంకరమైన, శాసన=ఆజ్ఞచేత,ఆదిష్ట=నిర్దేశింపఁబడిన, కర్బుర=నిశాచరులచేత, స్థాపిత=నిలుపఁబడిన, అధివాసమునన్=మంచెయందు.

నల. అయోధ్యాధిపతియును = ఋతుపర్ణుఁడును, అచటిభీమ...వాసమునన్-అచటి=ఆకుండినపట్టణమునందలి, భీమభూపాలునియొక్క శాసనముచేత, ఆదిష్ట = చూపఁబడిన, కర్బురస్థాపిత = సువర్ణఖచితమైన, ('గాంగేయం భర్మకర్బురమ్' అ.) అధివాసమునన్=గృహమునందు.

క. సముచితపరిశోధనలౌ,ల్యము లవ్వేళన్ రుజావిలాపవ్యక్త[టయున్.
క్రమకాంతాశ్రుతి నలభూ,రమణోత్తమువెలఁదిమదికిఁ బ్రభవించు

టీ. హరి. రుజా...శ్రుతిన్-రుజా=పరితాపమువల్లనైన, విలాప=రోదనముచేత, వ్యక్తమైన, క్రమముకలుగునట్లుగ, కాంతా=ఆఁడుదానియొక్క, శ్రుతిన్=వినుటచేత, అల...మదికి(న్)-అల,భూరమణోత్తము=హరిశ్చంద్రునియొక్క, వెలఁదిమదికి=పరిశుద్ధమైన మనస్సునకు,శోధనలోలత్వములు ప్రభవించుటయునని పూర్వముతో నన్వయము.

నల. రుజా...శ్రుతిన్-రుజా=పీడచేత, ఆవిల=కలుషమైనవాఁడై, ('కలుషో నచ్ఛ ఆవిలః' అ.) అవ్యక్త = తెలియఁబడని, క్రమముగలవాఁడైన, కాంత=పెనిమిటియొక్క,అశ్రుతి(న్)=వినకుండుటచేత, నలభూరమణోత్తము,వెలఁదిమదికిన్=దమయంతిమదికి, (పరిశోధనలౌల్యములు ప్రభవించుటయున్ అని పూర్వమున కన్వయము.)

సీ. హాళిఁ గాలప్రాప్తుఁ డైనసంతతికిఁ ద్రో
వ ఘటింప నెవ్వారు వచ్చిరో య
టంచు నారయఁ గోరి యలసుకేశిని నను
ప మహితశీల సత్పద్ధతి నది
దొరసిన రవినుతదోర్మహస్ఫూర్తి ప్ర
చ్ఛన్నాత్మమూర్తి యాచక్రవర్తి
యి ట్లను నతివ ! నీవెవ్వరిదాన వి
క్లేల వచ్చితి వొంటి నిచటి కనిన
తే. నవనిధవకులపాలిక యనుమహాత్ము
సాంద్రగుణబంధు రాజాన్వయేంద్రు నింటఁ

దగుపను ల్దీర్చుచుండెడుదాన ధాత్రి
నినుఁడు నను నమ్మఁ జరియింతు నివ్విధమున. 40

టీ. హరి. కాలప్రాప్తుఁడు=మృతుఁడు, ఐన, సంతతికి = కుమారునికి, త్రోవఘటింపన్=రక్షణమునొనర్పఁగా, అరయన్=కోరి, అలసుకేశినిన్=ఆచంద్రమతిని, అను...నదిన్-అనుపమమైన=హితమైన, శీల=సద్వర్తనమందు, సత్పద్ధతినదిన్=ఆకాశగంగయైనదానిని, దొరసి=చేరి, నర...స్ఫూర్తి-నరవినుతమైన, దోర్మహాస్ఫూర్తిన్=బాహుశౌర్యస్ఫూర్తిగలవాఁడు, ప్రచ్ఛన్నాత్మమూర్తి = ప్రచ్ఛన్నమైన నిజస్వరూపముగలవాఁడు, ఆచక్రవర్తి=ఆహరిశ్చంద్రుఁడు, ఇట్లనున్ = ఈరీతిఁబలుకును, అవనిధవకులపాలిక-అవనిధవ (హరిశ్చంద్రునియొక్క-యనుట), కులపాలిక=కులస్త్రీయగు చంద్రమతి, ('కులస్త్రీ కులపాలికా' అ.) మహాత్మున్=హరిశ్చంద్రునిఁ గూర్చి, అగునని పూర్వమునకన్వయము. సాంద్ర...యేంద్రునింటన్-సాంద్రగుణములచేత, బంధురుఁడైన, అజాన్వయేంద్రు=బ్రాహ్మణునియొక్క-, ఇంటన్ = ఇంటియందు, ఇనుఁడు = భర్త, ననున్, అమ్మన్=విక్రయింపఁగా.

నల. హేళిన్=ఆసక్తిచేతను, కాలప్రాప్తుఁడు-కాల = స్వయంవరనిర్ణయకాలమునకు, ప్రాప్తుఁడు=వచ్చినవాఁడు, ఐనసంతతికి = సూర్యసంబంధమైన వంశముగలవానికి (ఋతుపర్ణునకనుట.)ఇందుఁ 'గాలప్రాప్తుఁ'డను ప్రథమాంతపదమును 'ఐనసంతతికి' అను షష్ఠ్యంతపదమునకు విశేషణముగఁ జెప్పినందులకు లక్షణము.—

ఆ. "భేద్యభేదకముల భేదంబు సెల్లదు, వరవిభక్తిలింగవచనములకు
నొండు భేదకమున కుండును బ్రథమయు, జయము రక్షకుండు శౌరి కనఁగ."

ప్రయోగము.— (కవిలోకచింతామణి.)

మ. "వనితారత్నము తల్లమాంబకును శ్రీవత్సాంకతుల్యుండు పె
ద్దనకుం బుట్టిరి నందనుల్ విమలవిద్యాభారతీ వల్లభుల్." (నైషధము.)

త్రోవ, ఘటింపన్ = నడిపించుటకు, ఆరయఁగోరి = తెలిసికొనఁదలఁచి, అలసుకేశినిన్-అల=ఆ, సు=బాగైన, కేశిని యనుపేరుగలదానిని,అనుప=పంపఁగా, మహితశీల=దమయంతి, కర్త. మహితశీల యగుదమయంతి యనుపఁగా నని పూర్వమున కన్వయము. సత్పద్ధతిన్=మంచిమార్గముచేతను, అది=ఆకేశిని, దొరసినన్=చేరఁగా, రవి...స్ఫూర్తిన్-రవి=సూర్యునివలె, నుతమైన,దోర్మహాస్ఫూర్తి=భుజమహాస్ఫూర్తిగలవాఁడు, ప్రచ్ఛన్నాత్మమూర్తి, ఆచక్రవర్తి, అవనిధవకులపాలిక-అవనిధవకుల=రాజగృహమును, పాలిక=పాలించునది యగుకేశిని, మహాత్మ(న్)=నలునిఁగూర్చి, అను నని యన్వయము. సాంద్ర...నింటన్-సాంద్రగుణ=మంచిగుణములకు, బంధువైన, రాజాన్వయేంద్రుని=

రమునియొక్క, ఇంటన్, ధాత్రిన్ = భూమిని, ఇనుఁడవు = ప్రభువు, నను, నమ్మన్ = నమ్మునట్లు.

ఉ. మానవలోకచంద్ర విను మానృపపట్టి మదీయజీవక
ల్పానఘమూర్తి గూఢచరణాధిపనిర్దయతానివేశితా
హీనతరార్తిపాల్పడియె నీయెడఁ దత్ప్రతితత్వమంతయున్
మానసమంత్రగౌరవచమత్కృతి గల్గినఁ దెల్పవే యనన్. 41

టీ. హం. ఆనృపపట్టి=ఆరాజకుమారుఁడు (లోహితుఁడనుట). మదీయ...మూర్తి-మదీయజీవకల్పుఁడైన, అనఘమూర్తిగలవాఁడు. గూఢ...తరార్తిపాలు-గూఢచరణాధిప=సర్పశ్రేష్ఠునియొక్క, నిర్దయచేత, నివేశితమైన, అహీనతరమైన, ఆర్తియొక్క, పాలు, పడియెను. ఈయెడన్=ఈసమయమున, తత్ప్రతితత్వమున్ = ఆయార్తిఁబడుటను, అంతయున్=పూర్ణముగ, మానసమ్ముగ, సమంత్ర...చమత్కృతి - సమంత్రగౌరవ=మంత్రగౌరవముతోఁగూడుకొనిన, చమత్కృతి, కల్గినన్, తెల్పవే=మేలు తెల్పవే, అనఁగా.

నం. మానృపపట్టి = మా రాజకుమారుఁడు, మదీయ...మూర్తి-మదీయజీవకల్ప=నాప్రాణసదృశమైన, అనఘమూర్తిగలది, గూఢ...పాల్-గూఢమైన,చరణ=సంచరణముగల, అధిప = విభునియొక్క, నిర్దయచేత, నివేశిత = ఉంపఁబడిన, అహీనతరార్తియొక్క, పాలు, పడియెను. నీయెడ=నీయందు, తత్ప్రతితత్త్వము=అదమయంతీభర్తృస్థితి, మానస...చమత్కృతిన్-మానసమందలి, మంత్రిగౌరవ=రహస్యగౌరవముయొక్క, చమత్కృతిగల్గినన్, (అనలునిస్థితి మనసునఁ దెలిసియుండినచోననుట. నీయెడఁ దత్ప్రతిత్వమున్నచో, దెల్పుమని యర్థాంతరము.)

శా. చండాలేశమహోదయాప్తదినకృత్సంతానరాడ్వీరదా
సుండామేటి నిజప్రచార మప్రచండాంశుభ్రాంశుబింబాకృతోఁ
బాండిత్యంబునఁ దెల్పి యిట్లను భవద్బాలాహితాపక్రియా
ఖండాపాయనివారణైకమహిమ ల్గాంచ న్నరేంద్రుండనే. 42

టీ. పం. చండా...దాసుఁడు-చండాలేశ=చండాలశ్రేష్ఠునియొక్క, మహోదయ=పుట్టువును, ఆప్త=పొందిన, దినకృత్సంతానరాట్=యముఁడురాజుగాఁగల, వీరదాసుండు=వీరదాసుఁడను పేరుగలవాఁడు, ఆమేటి=అహరిశ్చంద్రుఁడు, భవద్బాలా...మహిమల్ - భవద్బాల=సుకుమారునియొక్క, అహి=సర్పమువల్లనైన, తాపక్రియ=పరితాపక్రియచేత, అఖండమైన, అపాయయొక్క, నివారణమందు, ఏక=ముఖ్యమైన, మహిమలు, కాంచను=పొందను, నరేంద్రుండనే=విషవైద్యుఁడనా? (నరేంద్రో విషవైద్యే ఽపి వార్తికే వసుధాపతౌ'' నానా.)

నల. చండాలేశ...రాడ్వీరదాసుండు-చండ=తీవ్రమైన, (ఇది 'మహ' శబ్దమునకు విశేషణము) ఆవేశ=అధికమైన, (ఇది 'దయా' శబ్దమునకు విశేషణము) మహాః=ప్రతాపమును, దయయును, (ఇది క్రమాలంకారము) మహోదయ=అభ్యుదయమును, ఆత్త=పొందిన, దినకృత్సంతానరాడ్వీర = సూర్యవంశముగలరాజవీరునికి, (ఋతుపర్ణుని యొక్కయనుట) దాసుండు; ఆమేటి=ఆనలుఁడు, భవ...మహిమల్-భవద్బాలా=మీబాలికయొక్క, హిత=మేలిమిటివల్లనైన, అపక్రియా=అపకారముచేత, అఖండమైన, ఆపత్=ఆపదయొక్క, వినివారణమందు, ఏకమై, మహిమలు, నరేంద్రుండనే=రాజునా? లేక వార్తాహరుఁడనా? యనియుఁ జెప్పవచ్చును.

క. ఓలేమ యేతదవనీ, పాలనసంభావితార్థపరికల్పనకున్
జాలిన నిలు మిట లేదా, వైళమ చనుమింక మసలవల దిచ్చోటన్.

టీ. హరి. ఏత...కల్పనకున్ -ఏతదవనీ=ఈరుద్రభూమియొక్క, పాలన=పరిపాలనయొక్క, సంభావితమైన, అర్థ=ద్రవ్యముయొక్క, పరికల్పనకున్=ఇచ్చుటకు-

నల. ఏత...కల్పనకున్-ఏతదవనీపాలన=ఈఋతుపర్ణునియొక్క, సంభావితమైన, అర్థ=ప్రయోజనముయొక్క, పరికల్పనకు.

చ. అలఘుతరార్తవృత్తి గత యై నృపుదేవి ప్రియోక్తిఁ గ్రమ్మఱన్
గులపతిఁ జేరఁ బోయి యటకు న్గొనివచ్చినతత్తనూఁజుముం
గల నిది ధాత్రి నవ్యతరకాంతిసముజ్జ్వలరేఖఁ జిన్నిక్రొ
న్నెల నగు నీకుమారునికి నీ వనలాప్తి ఘటింపవే యనన్. 44

టీ. హరి. అలఘుతరార్తవృత్తిని, గత=పొందినది, ఐ, కులపతిన్=హరిశ్చంద్రుని, ఈకుమారునికి, నీవే, అనలాప్తి(న్)=అగ్నిసంస్కారమును, ఘటింపవే.

నల. అలఘుతరార్తవృత్తి(న్) - అలఘుతరమైన, ఆర్తవృత్తిచేత, గత=పోయి నది, ఐ, నృపుదేవిప్రియోక్తిన్=దమయంతియొక్క ప్రియవచనముచేత, కులపతిన్=నలుని, ధాత్రి=దాది, ఈ కుమారుని=ఈచిన్నికుఱ్ఱనికి, నీవ=నీవే, నలాప్తి(న్)=నలుని యొక్కపరిప్రాప్తిని, ఘటింపవే, అనన్.

ఉ. మారునివంటిరూపసుకుమారుఁ గుమారుఁ గుమారజైత్రు నం
భోరుహపత్రనేత్రుఁ దనపుత్త్రునిఁ గాఁ దిలకించి యాత్మదు
ర్వారవిషాదవేదనల వ్రాలియు నాకృతిగోపనక్రియా
పారగుఁ డై నృపాలకుఁ డపారకృపారసదృష్టి నిట్లనున్. 45

టీ. రెంటికి సమానము.

చ. రతిపతిమూర్తి యీనిసువు రాజసుతుం డగు గూఢభావసం
స్థితజనకాననంబుఁ గనఁజేయుటకు న్వగ లేక మానునే

మతిఁ బరికింపనేల యిది మాటికి నేఁ బరతంత్రకాలఘు
స్థితి మనుదుర్గతిం గృతగతిం భవదిష్టము సేయ నేర్తునే. 46

టీ. హరి. గూఢభావ=గూఢమైనయభిప్రాయముగలదానా? సంబుద్ధి. (గుట్టుగలదనుట) సంస్థితజనకాననంబున్-సంస్థితజన=ప్రేతజనులయొక్క, ('పరేతప్రేతసంస్థితాః. అ.) కాననంబున్, (ప్రేతవనము ననుట) వగలేకమాను నే= (గతిలేకపోవునాయనుట.)

నల. గూఢ...ననంబున్ - గూఢభావ = గూఢత్వముచేత, సంస్థిత = ఉండెడు, జనక=తండ్రియొక్క, ఆననంబున్=మొగమును, కనఁజేయుటకున్, వగలేకమానునే?= (లేకపోవునా యనుట.)

తే. ఎగ్గు వాటించు నాస్వామి యెటఁగెనేని
వారిజాక్షి యేతద్భూమివర్తన యిది
మానవే యన్న నాసుధామధురవచన
యరుగ కనునయశీల యై యచట నిలిచి. 47

టీ. హరి. ఏతద్భూమివర్తన - ఏతద్భూమి = ఈరుద్రభూమియొక్క, వర్తన, (వర్తనరూపమున వచ్చుబడిపైఁడియనుట.) వేయన్నన్=వేయిచెప్పినను, ఇది, మానన్= విడువను, నాన్=అనఁగా, సుధామధురవచన=చంద్రమతి.

నల. ఏతద్భూమివర్తన=ఇచట వర్తించుటను, ఇది మానవే, అన్నన్=అనఁగా, ఆసుధామధురవచన=ఆకేశిని.

తే. జనవిభుఁడు పాకసంస్కారసాధనముగ
ననితరప్రాప్యగతిఁ జెందునప్రయత్న
మహితశుచిజీవనావాస మంగళగుణ
మరసి యటుతఁ దెల్పినఁ గుంది యావెలంది. 48

టీ. హరి. పాక...ధనముగన్-పాక=పిన్నవానియొక్క ('పోతః పాకోఽర్భకో డింభః' అ.) సంస్కారమునకు, సాధనముగా, అనితరప్రాప్యగతిన్ - అనితరప్రాప్య= ఇతరులకుఁ దెలియ శక్యముగాని, గతిన్, (అన్యులకుఁ గానరాకుండునది యనుట.) చెందు...గుణమున్ - చెందు=పొందిన, అప్రయత్నముచేత, మహితమైన, శుచిజీవన= పవిత్రజీవనమునకు, ఆవాస=ఆధారమైన,మంగళగుణమున్=మంగళసూత్రమును,అరసి= చూచి, అటుతన్=కంఠమందు.

నల. పాకసంస్కారసాధనముగన్, పాకసంస్కార = పచనసంస్కారమునకు, సాధనముగా, అనితరప్రాప్యగతిన్=అన్యులకుఁబొందరానిగతిని, చెందు...గుణమున్- చెందిన, అప్రయత్నముచేత, మహితమైన, (యత్నములేక కలిగినయనుట.) శుచిజీవన= అగ్నిజలములకు, ఆవాసమైన, మంగళగుణ=శుభగుణమును, అరసి=తెలిసికొని, అటు తన్=(దమయంతి) సమీపమున, తెల్పినన్=చెప్పఁగా, ఆవెలంది=ఆదమయంతి, కుంది.

ఉ. తప్పదు ప్రాణవల్లభుఁ డితం డని యారసి హా నృపాల! వా
తప్పక నిత్యసత్యసుకృతంబునఁ బొల్చుపవిత్రశీల నీ
విప్పుడు దీనతం బరమహీనుని నొక్కని గొల్చి యుండఁగా
నిప్పృథివీపురంధ్రి సహియించెనె దైవము మెచ్చవచ్చునే. 49

టీ. హరి. పరమహీనునిన్=పరముఁడైన చండాలుని.

నల. పరమహీనునిన్-పర=ఇతరుఁడైన, మహీనునిన్=రాజును.

క. అని వనరి వనరుహాసన, కనుదమ్ములఖండబాష్పకాండాకలనన్
దనరన్ గురువాక్యాహూ, తనిజాధిప యై యగణ్యతరదైన్యమునన్.

టీ. హరి. గురు...జాధిప - గురు=అధికములైన, వాక్యములచేత, ఆహూత=పిలువఁబడిన, నిజాధిప=హరిశ్చంద్రుఁడుగలది, ఐ.

నల. గురు...జాధిప - గురు=జనకునియొక్క, వాక్యముచేత, ఆహూత=పిలువఁబడిన, నిజాధిప=నలుఁడుగలది, ఐ.

సీ. రా వేల మద[1]నిర్ఝరా వేల సౌరభ్య
లోభలుబ్ధాళిభద్రేభఘటలు
తగ వేల చూడఁ గ్రొత్తగ వేలసంఖ్య లై
పడివాగెఁ బఱతెంచు ప్రౌఢహరులు
తనర వేల జయాయతనరవేలాధర
ప్రతిమతుంగశతాంగశవశతములు
కలయ వేల భయానకలయవేలాఘనా
ఘనగర్జలగుణానకస్వనములు

తే. మించ వేల తనుప్రభల్ మించుగముల
మించ వేలాస్యము లొనర్చు మెఱుఁగుఁబోండ్ల
తరళవలయఝుళంకృతు ల్ధావకాగ్ర
సరణి రాజేంద్ర! రాంజేద్రసరణి ననుచు. 51

టీ. రెంటను సమము.

చ. అడుగుల వ్రాలి శోకకలితాకులతాచలితాత్మవీథి యై
నడుకుచుఁ బ్రాణనాథ! కరుణాభరణాభరణాంతరంగనీ
కొడుకుతెఱంగుఁ గోమలినెగుల్ దిలకింపఁ గదయ్య నేఁడునిన్
బొడఁగనఁ గల్గెఁ జాలుఁ దలఁపు ల్గరితార్థము లయ్యె నెంతయున్. 52

1 నిర్భరా.

టీ. రెండిటను సమానము.

క. అన నాజననాథాగ్రణి, మననాధికశోకశిఖల మానసమారిం
గన నాచ్ఛాదించి కులాంగన నాత్మకథావిబోధ కారిణిఁ బలికెన్. 53

టీ. రెండర్థముల సామ్యము.

చ. *కుదుప మెఱుంగు నిబ్బరపుగుబ్బలపై నయనాంబుపూరముల్
సెదరఁగ నేల యేడ్చెదవు చెల్వ! దురంతవిషాదవేదనా
విదళితమానసాబ్జ వయి వేమఱు నాయువు శాశ్వతంబె సం
పదలు స్థిరంబులే విధివిపాకము దాఁట వశంబె యేరికిన్. 54

టీ. రెంటను సమానము.

తే. అఖిలదేశంబులు సదాసహాయవృత్తి
సెఱిసితి విలాసవతి! యిట్టినిన్ను నమ్మి
కనుఁగొనుట యెట్లు నిర్విశంకత దలిర్ప
నిపు డెదుట నిల్చి మాటాడు టెట్లటన్న. 55

టీ. హరి. సదాసహాయవృత్తి=నిరంతర సహాయవృత్తిని, సెఱిసితి=ఆచరించితి, ఇట్టినిన్ను=ఇటువంటినిన్ను, నమ్మి.

నల. సదా, అసహాయవృత్తి, సెఱిసితివి, ఒంటరిగాఁ దిరిగితి వనుట. నమ్మి గనుక్=విశ్వసము చేసి, కొనుట=పరిగ్రహించుట, ఎట్లు?

క. తలఁపునఁ దద్గుణరాగముఁ, గలయనిలాధిపతి నాతిఘనతరవేగం
బలరఁగఁ దత్పదమునవ్రాలి లసన్మృదులోక్తికందళిక నిట్లనియెన్.

టీ. హరి. తద్గుణరాగముక్-తత్=హరిశ్చంద్రునియొక్క, గుణములయందలి, రాగముక్, గలయక్=ప్రాపింపఁగా, ఇలాధిపతినాతి=చంద్రమతి, తత్పదమున=ఆహరిశ్చంద్రునిపాదద్వయమున, వ్రాలి=పడి. (ఇందుఁ దత్పదమును నడుపదమునను, 'స్తనాదీనాంద్విత్వవిశిష్టాజాతిః' అను వామనసూత్రము చేత, ద్విత్వమున జాత్యేకవచనము.)

నల. తలఁపునక్, తద్గుణరాగమున్-తత్=ఆదమయంతియొక్క, గుణ=పాతివ్రత్యాది గుణములయందలి, రాగముక్=అనురాగమును, కలయనిలాధిపతి, కలిగిన, అనిలాధిపతి=వాయుభట్టారకుఁడు, నాతి... వేగంబు - నాతిఘనతర = అతిఘనతరముగాని, వేగంబు, (గుండెద్వేగ మనుట) అలరఁగా, తత్పదమున(క్)=ఆస్థలమందు, వ్రాలి=సిలిచి.

ఉ. మందరధీర! ధీరనుతమానస! మానసమగ్ర! యిట్లు ప
ల్కఁ దగునే భవత్ప్రమదగౌరవ హేతుపవిత్రభావని

* ఈపద్యము శంకరకవి హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానమునం గలదు.

ష్పందచరిత్ర సంపదకు సాక్షులు గోవిధుకర్మసాక్షు లీ
చందమునన్ ద్వదాత్మజలజంబునఁ జింత యొనర్ప నేటికిన్. 57

టీ. హరి. భవ...సంపదకు - భవత్ = నీయొక్క, చరిత్రసంపదకు విశేషణము. ప్రమదగౌరవ=సంతోషాతిశయమునకు, హేతువైన, పవిత్రతచేతను, నిష్పంద=చలింపని, చరిత్రసంపదకు.

నల. భవత్ప్రమద=నీభార్యయొక్క.

తే. అనుచు విన్నందనమితనయాంచితోక్తి
నుడుప లలితాస్య నెనసి యయ్యురుతరస్థి
రావహనకేళి ఫణికుమారప్రయుక్త
నేత్రభవభువనాధికోన్మేషుఁ డగుచు. 58

టీ. హరి. విన్నందనము(న్), ఇత...క్తిన్ - ఇత=పొందఁబడిన, నయముచేత, అంచితమైన,ఉక్తిన్=వాక్యముచేత, ఉడుపన్=పరిహరింపఁగా, లలితాస్యన్, (చంద్రమతిననుట,) ఎనసి, అ, అయ్యా, ఉరు...ఫణిన్ - ఉరుతరస్థిరావహనకేళిన్ = భూభరణక్రీడయందు, ('రసావిశ్వంభరాస్థిరా' అ.) ఫణి = శేషుఁడైన హరిశ్చంద్రుఁడు, కుమార...న్మేషుఁడు-కుమార = లోహితకుమారునియందు, ప్రయుక్త = ప్రయోగింపఁబడిన (నింపఁబడినయనుట.) నేత్రభవ=నయనజనితమైన, భువన=ఉదకముయొక్క, ('జీవనంభువనంవనమ్.' అ) ఉన్మేషుఁడు = ఆధిక్యము గలవాఁడు, అగుచు, (భార్యాయుక్తుఁ డై కన్నీరులోహితునిమీఁదం బడునట్లు దుఃఖించె ననుట.)

నల. అనుచు, విన్నందున్=ఆకాశమందు, ('వియువిన్ను మినుమిన్ను' ఆం. సం.) అన(న్)=వాయుభట్టారకుఁడు పల్కఁగా, మిత...తోక్తిన్-మితమై, నయాంచితములైన, ఉక్తిన్=వాక్కులు గలదానిని, ఉడుపలలితాస్యన్ - ఉడుప = చంద్రునివలె, లలితమైన, ఆస్యన్=ముఖముగలదాని, (దమయంతిననుట.) ఎనసి = కూడి, అయ్యురు...కేళి-అ, ఉరుతరమైన, స్థిరావహన=భూభరణమందు, కేళి= కేళిగలవాఁడు (నలుఁడనుట), ఫణి...న్మేషుఁడు-ఫణికుమార=కర్కోటకునిచేత, ప్రయుక్త=ఈఁబడిన, నేత్రవస్త్రమువల్ల ('స్యాజ్జటాంశుకయోర్నేత్రం'అ.) భవ=పుట్టిన, భువనాధికమైన, ఉన్మేషుఁడు = దేహప్రకాశముగలవాఁడు, అగుచు.

ఉ. భూనుతపూర్వరూపధృతిఁ బొల్చి నితాంతదురంతమానస
జ్యాని వహించుమానిని నసంతతి సద్విధిఁ దేర్చి యయ్యయో
ధ్యానగరాధినేత వెస నంపె యథోచితమైన వర్తనన్
దేనియ మించి యుబ్బురపుఁదీయఁదనంబులు సిల్కఁబల్కులన్. 59

టీ. హరి. భూ...ధృతిన్-భూనుతమైన, పూర్వరూపధృతిన్=మునుపటిధైర్యము చేత, పొల్చి=ప్రకాశించి, నితాంతజ్యాని(న్)-నితాంత=దురంతమైన, మానవజ్యాని(న్)=మనోవైకల్యమును, ('జ్యావయోహానౌ' అ.) వహించుమానినిన్=పొందినచంద్రమతిని అసంశతిన్=సమాదరరహితయైన దానిని, అయ్యయోధ్యానగరాధినేత = ఆహరిశ్చంద్రుఁడు, యథోచితమైన వర్తనన్ - యథోచితమైన, వర్తనన్=శ్మశానమున కీవలసిన కట్టడిపైఁడి, (వాటిపాటిక యనుట.) తేనియమించిన, (తెచ్చుటకు నియమించి యనుట.)

వ్యా. భూ...ధృతిన్ - భూనుతమైన, పూర్వరూప=మునుపటి యాకారము యొక్క, ధృతిన్=ధరించుట చేతను, పొల్చి, నితాంత...జ్యానిన్-నితాంత=దురంతమైన, మానసజ్యానిన్=మనోవ్యథను, వహించు మానిన్-వహించు, మానిన్ = అభిమానవంతుఁడైనవానిని (కలుగంతటివాని చేఁ దాసియగు సేవఁ జేయించుకొంటి నని మనమున వ్యథపడినవానిననుట.) ఇనసంతతిన్=సూర్యవంశము గలవానిని, సద్విధిన్=సద్విధానము చేత, (ఆశ్వాసపూర్వకముగా దేశవిధిచే ననుట.) తేర్చి, అయ్యయోధ్యానగరాధినేతన్=బుగుపుత్రుని, యథోచితమైన వర్తనన్, తేనియ(న్) = తేనెను, మించి, అబ్బురపుఁగీయదనంబులు, చిల్కన్, పల్కులన్.

సీ. అప్పుడు ధర్మపరిగ్రహాగురునియొద్దఁ ద
త్సంతతి నునిచి యధ్యాత్మహృదయ
మర్మబోధసమగ్రమతి నలసన్నారి
సన మునుమున్నఁ దజ్జనపదేశు
పద మాక్రమించి తత్ప్రవ్రజ నోంచి కల వెల్లఁ
జూఱఁగాఁ గొనినదస్యుఁడు ప్రతీప
గాధేయశాబరి సాధనాఢ్యుఁడు ప్రష్క
రాభిఖ్యుఁ డెదిరించి యానృపాలు
తే. సువిద లోఁబఱనట్లు గైకొను మొనర్చి
కాఁగ గొనిన యంతవట్టు నత్తఱి నొసంగి
చనినఁ దద్వసుమతి రాజశాసనైక
పాత్రమై చెందెఁ దద్వీర బాహువసతి. 60

టీ. హరి. ధర్మపరిగ్రహాగురునియొద్దన్ = ధర్మసంగ్రహణాధికుఁడైన హరిశ్చంద్రునియొద్ద, తత్సంతతిన్=ఆతనికుమారుని, అధ్యా...మతిన్-అధ్యాత్మ=విభునియొక్క, హృదయమర్మమును, బోధ=తెలియుట చేత, సమగ్రమైన, మతిన్=బుద్ధి చేత, అలసన్నాఱిన, సన్నారి=సన్నుతిచె, (చంద్రమతి,) చనన్=పోఁగా, తజ్జ...పదమున్-తజ్జన

పదేశు=ఆకాశిరాజుయొక్క, పదముల్=ఇంటిని, ఆక్రమించి=ప్రవేశించి, తత్పుత్రుల్ = ఆరాజుపుత్త్రుని, ('ప్రజాస్యాత్సంతతౌ జనే' అ.) దస్యుఁడు=దొంగ, ప్రతీప...నాధ్యుఁడు - ప్రతీప=ప్రతికూలుఁడైన, గాధేయ = విశ్వామిత్త్రునియొక్క, శాంబరియనెడు సాధనముచేత, ఆఢ్యుఁడు, పుష్కరాభిఖ్యుఁడు=పుష్కరుఁడనువాఁడు, ఎదిరించి=ఎదురుగావచ్చి, ఆనృపాలునువిద=చంద్రమతి, లోఁబడునట్లు, కైతవమొనర్చి = కపటముచేసి, తద్వసుమతి=ఆచోరద్రవ్యముగలచంద్రమతి, రాజ...పాత్రము-రాజశాసన = రాజాజ్ఞకు, ఏక=ముఖ్యమైన, పాత్రము, ఐ, తద్వీరబాహువసతి, (చెందె నని పూర్వముతో నన్వయము.)

నల. ధర్మ...,యొద్దన్ - ధర్మపరిగ్రహ=తనధర్మపత్నియొక్క, గురునియొద్ద=తండ్రియొద్ద, (భీమునియొద్దననుట) తత్సంతతిన్=ఆయనకుమారికను, అధ్యక్ష...మతి - అధి=అధిగతమైన, అక్షహృదయ = విద్యామర్మముయొక్క, బోధ = తెలియుటచేత, సమగ్రమైన, మతి=బుద్ధిగలవాఁడు, నలసన్నారి, నల=తృణమువలె, సన్న=ఛేదింపఁబడిన, అరి=శత్త్రువులుగలవాఁడు (నలుఁడనుట), కర్త=చనన్, (రాజ్యపరిగ్రహణార్థము పోఁగా ననుట.) తజ్జనపదేశుపదము=ఆరాజుయొక్కరాజ్యము, దస్యుఁడు=శత్త్రువు, ('దస్యుశాత్రవశత్రవః' అ.) ప్రతీప...నాఢ్యుఁడు-ప్రతీపగ = కుటిలవర్తనులకు, ఆధేయమైన, శాంబరి=మాయయనెడిసాధనముతో, ఆఢ్యుండు, ఆనృపాలునువిద=దమయంతి, లోఁబడునట్లుగా, కైతవము=జూదము, ఒనర్చి, (జూద మాడి యనుట.) తద్వసుమతి = ఆభూమి, రాజశాసనైకపాత్రము - రాజశాసన = ఆరాజపరిపాలనకు, ఏకపాత్రము = యోగ్యము, ఐ, తద్వీ...సతిన్-తత్=ఆ, వీరుఁడైన నలునియొక్క, బాహువందలి, వసతిన్ = ఉనికిని, చెందె ననిపూర్వముతో నన్వయము.

సీ. తద్వేళ భీమగోదారసంప్రేషితయగుచుఁ బ్రజావృత యగుచు రాజ
థామచౌర్యప్రథాధార సల్లపనసందీపిత యగుచు నాత్మీయవనిత
తనయునిఁ గూడి నేరియు క్తిక్రియానుగుణవృత్తివహింపనాధరాధిశమాంబి
నిజవిధానవిఘాత నిరతవిశ్వామిత్రపరిహారణోత్సాహపటిమ మెఱసి
తే. వరుసఁ బ్రత్యర్థిమండలస్వాస్థ్యహేతు
దానఘనతరవారిధారానితాంత
హారిహస్తసరోరుహుం డగుచుఁ బ్రీతి
నిలయజనవర్ధనప్రౌఢి నించువేళ. 61

టీ. హరి. భీమగోదారసంప్రేషిత-భీమ=భయంకరుఁడైన, గోదార=గోహింసకుఁడైన వీరబాహునిచేత, ('గాః దారయతీతి గోదారః' వ్యుత్పత్తి. 'దృ = విదారణే' ధాతువు.) సంప్రేషిత=పంపఁబడినది, అగుచు, ప్రజావృత్త=ప్రజలచేతఁ బరివేష్టింపఁ,

బడినది, అగుచు, రాజ...గీపిత-రాజధామ = రాజగృహమందలి, చౌర్యముచేనైన, ప్రథా=ప్రసిద్ధికి, ఆధారమైన, సల్లపన=సల్లాపములచేత, సందీపిత, అగుచున్, ఆత్మీయవనిత=తనభార్య, యుక్త...వృత్తిన్-యుక్తమైన, క్రియా=ఆజ్ఞాక్రియకు, (ఛేదన క్రియకనుట) అనుగుణమైనవృత్తిని, అధరాధీశనామా=ఆహరిశ్చంద్రుఁడు, నిజ...పటిమ (న్) - స్థిర=స్వకీయమైన, విధాన = చంద్రమతీఖండనవిధానముయొక్క, విఘాత నుండు, నిలుకడైన విశ్వామిత్రునియొక్క, పరిహారములందలి, ఉత్సాహపటిమతో, మెఱసి = ప్రకాశించి, ప్రత్యర్థి...సరోరుహాంఘ్రి-ప్రత్యర్థిమండల=శత్రుసంఘముయొక్క, స్వార్థశ్రీ=స్వర్గస్థితికి, హేతువైన, దాన=ఖండనముచేత, ఘనమైన, ధరనారి ధారా = ఖడ్గధారచేత, నితాంతనరసి=మిక్కిలి యొప్పుచున్న, హస్తసరోరుహాంఘ్రులు గలవాఁడు, అగుచు, ప్రీతి...ప్రాప్తిన్-ప్రీతియుక్తజన=ప్రేమాస్పదజనముయొక్క, (భార్యయొక్క యనుట.) వర్ధనప్రాప్తిన్ = జీవనప్రాప్తిచేత, నించువేళ(న్) = నింపనువేళయందు.

౫౦. భీమ...ప్రేషిత - భీమగోదార = భీమభూపాలునిచేత ('గా=భూమికి, దారుఁడు భర్త యగుగోదారుఁడు, భీముఁడగుగోదారుఁడు=భీమగోదారుఁడు') సంప్రేషిత, అగుచు, ప్రగాఢ...ప్రగాఢ=బిడ్డలతోడ, ఆవృత=కూడుకొనిన, అగుచు, రాజ...దీపిత - రాజధామ=చంద్రకాంతియొక్క, చౌర్యమువల్లనైన, ప్రథా=ప్రసిద్ధికి, ఆధారమై, సంగ=లెస్సనైన, లపన=ముఖముచేత, సందీపిత యగుచు, ఆత్మీయవనిత=తనభార్య (పిదప యగుచో), తనయునిన్=తానున్న ఆధ, ... యుక్త...వృత్తి-యుక్తక్రియలకు, అనుగుణమైన, వృత్తిని, సహింపక, అధరాధీశనామా=అనలుఁడు, నిజ...పటిమ-నిజవిధానముయొక్క, విఘాత=విఘ్నమందు, నిలుకడైన, విశ్వ=సమస్తమైన, ఆమిత్రులయొక్క పరిహారములవల్లనైన, ఉత్సాహపటిమచేత, మెఱసి, ప్రత్యర్థిసరోరుహాంఘ్రి - ప్రత్యర్థిమండల=ప్రతిపక్షసంఘముయొక్క, స్వార్థశ్రీ = స్వర్గస్థితికి, హేతువైన, దానము యొక్క, ఘనమైన, వాగ్ధారలచేత, నితాంతనరసి యగు, హస్తసరోరుహాంఘ్రుఁడు = పాణిపద్మముగలవాఁడు, అగుచున్, ప్రీతిన్=ప్రీతిచేత, ఇలన్ = భూమియందు, యుతవర్ధనప్రాప్తిన్=యశోవర్ధనప్రాప్తిచేత, ఇంచువేళన్=ఇప్పుడు వేళయందు.

సీ. ఏసమీరాలునేవేల్పుభాలు... బలవదనాశనోగ్రవృత్తి
ఘనదీప్తికర్పుం... యేవేల్పువి ల్లనంతశౌరాష్ట్ర నుల్లసిల్లుఁ
దనరునేవేల్పునందనమహాశ్రీ వెచి త్రముహిమమందారకాంతతవహించ
వరసత్వమంగళావాసమైయేవేల్పుమూర్తినానాభోగములఁ దనర్చు

తే. నక్కకలధాతగిరికటకాభిరామ
పవనతరపర్తి సురలోకచక్రవర్తి
యఖిలమునినిర్జరులు గొల్వ నానృపాలు
నెదురఁ బ్రత్యక్షమై నిల్చి యిట్లు పలికె.

=పశ్లైరముగలవాఁడా! (బ్రహ్మకపాలము పశ్లైరముగాఁ గలవాఁడనుట.) దివ్య...మణీ-దివ్య=దేవతలయొక్క, భృతి=రక్షణమును, కృత్=చేసెడు, చూడామణీ=శిరోరత్నముగలవాఁడా! (చంద్రశేఖరుఁ డనుట) విత్ర...నేత్ర - విత్రసత్=భయపడుచున్న, గోత్ర=గోసమూహముగల, ('గవ్యాగోత్రాగవాం' అ.) ఉదంచిత=మనోహరమైన, నేత్ర=వస్త్రముగలవాఁడా! (వ్యాఘ్రాజినధారి యనుట.) హ్రాదినీధారకా-హ్రాదినీ=నదిని, ధారకా=ధరించినవాఁడా! ('తటినీ హ్రాదినీధునీ'' అ.)

నల. ధాత్రీ...ప్రియా-ధాత్రీ=భూమియందు, స్యందన=స్రవించుటచేత,విస్రుతమైన, ఆగమ=రాకడగల, మహాధారాట=అశ్వములయొక్క,ధాటీ=దాడి,ప్రియముగ గలవాఁడా! (మేఘవాహనుఁ డనుట.) వృత్ర...విఖ్యాత-వృత్రాసురుఁడనెడు చీఁకటియొక్క, ధ్వంసమును, విధాయక=చేసెడు, అంబకమహః=బాణప్రతాపమనెడు, అవి=సూర్యునిచేత, విఖ్యాతుఁడైనవాఁడా! (వృత్రధ్వంసవిధాయక=వృత్రాసురనాశకరమైన, అంబకమహః=బాణతేజముచేత, విఖ్యాతుఁడైనవాఁడా! యనియుఁ జెప్ప నొప్పు.) సత్తోయ...పాత్ర - సత్తోయదిత=సత్యవాక్కులయొక్క,(ఋషులయొక్కయనుట.)స్తోత్ర పాదనమునకు, పాత్రమైనవాఁడా! దివ్యభృతికృచ్చూడామణీ! దివ్య=దేవతలకు, భృతికృచ్చూడామణీ=రక్షకశిరోమణి యైనవాఁడా!విత్ర...నేత్ర-విత్రసత్=భయపడుచున్న, గోత్ర=పర్వతములుగల, ఉదంచితనేత్రములు గలవాఁడా! హ్రాదినీధారకా!=వజ్రాయుధము ధరించినవాఁడా! ('హ్రాదినీవజ్రమస్త్రీస్యాత్' అ.)

చ అని యధికాంబకు న్బొగడి యంచితసత్కరుణీసుధావలో
కనమున సేదదేరి యలకౌశికుఁ డిచ్చుననంత రాజ్య పా
లనవిభవంబు దన్మహితలాలనచాటుపురస్సరంబుగా
నెనసి నృపాలుఁ డొప్పెఁ బునరిద్ధకళాకలితేందువైఖరిన్. 67

టీ. హరి. అధికాంబకున్=త్రిలోచనుని, అలకౌశికుఁడు=అవిశ్వామిత్రుఁడు.

నల. అధికాంబకున్=సహస్రాక్షుని, కౌశికుఁడు=ఇంద్రుఁడు.

క. ఆశాంతగజావధిపృథి
వీశాశ్వతభోగభాగ్యవిభవము లటు లు
ర్వీశునకుఁ గృప నొసంగి హ
వాశనతిలకుఁడు తిరోహితాత్మకుఁ డయ్యెన్. 68

టీ. హరి. హవాశనతిలకుఁడు - హవాశన=అగ్నిహోత్రుఁడు, తిలకుఁడు=తిలకముగాఁగలవాఁడు, (శివుఁడనుట.)

నల. హవాశనతిలకుఁడు=దేవేంద్రుఁడు.

మ. అపుడాశాంతనిశాంతసామజసమాజాధారదోస్సారుఁడై
విపులావల్లభుఁ డాత్మవంశనగరీవిఖ్యాతసామ్రాజ్యభ

ద్రపదశ్రీ నిరవొందిి యాప్తజనచేతశ్చాతకప్రీతిదా
నహెూదానఘమూర్తిగ్యె వెలసె భూనాథాగ్రణుల్గొల్వఁగన్. 69

టీ. రెంటను సమానము.

సీ. అతను పావక [1] దీపికాభితాపము డించె
నతఁడమహర్ష సామగ్రిఁ జెందె
వనమాలిదుర్గ్రహ వప్రకింశుము జాఱె
నిష్టలీలాస్ఫూర్తి లింపుమీఱె
ఖరరాజకరజాతకాతరత్వ మడంగె
గరిమఁ జెలంగి యంగములు పొంగె
మదమత్తశరభృతస్మయచయంబు శమించె
నాకల్పసద్వ్యథు లతిశయించె
తే. సమరసుతవైభవుని వివేకాబ్జభవుని
భవునిఁ దేజోరవింద బాంధవునిఁ బాసి
యొట్ట కేలకుఁ గ్రమ్మఱ నెనసి వసుమ
తీమహారాజ్యలక్ష్మి సుస్థిరత నిలువ. 70

టీ. రెంటను సమము.

తా. ఇంక రాజ్యలక్ష్మి యితరబాధలు లేక సుఖంబున నుండె నని చెప్పుటచేఁ బ్రియవిరహమువల్లనైన మదనాగ్ని తాపాధిక్యాదులు లేక యుండె నని స్ఫురించు చున్నది.

క. అని యిట్లు పాండుసుతునకు
జనసుతుఁడు మృకండుసుతుఁడు చతురత నెఱిఁగిం
చిరయాఖ్యావిచిత్రకృతి విను
ఘనులకు సిరు లొసఁగు సుమిహాసుకరవంశభవా!.

శా. నమ్రారామవసంత! సంతతనుతిన్యస్తాదరాహార్యజా
కమ్రస్వాంతనిశాంత! శాంతభయరింఖద్దేవమర్త్యాంతకృ
ద్ధూమ్రాతఁడాకృశాంత! కాంతభృగురాడ్దోర్దర్ప తేజోమహా
నమ్రాంశుతుణదాంత! దాంతజనసంత్రాణైకచింతామణీ! 72

టీ. నమ్రా...వసంత, నమ్ర=నతులగుచు - ఆరామములకు, వసంత=ఆమనియైన వాఁడా! సంతత...నిశాంత - సంతతనుతియందు, న్యస్త=ఉంపఁబడిన, ఆదరముగల,

1 పిడితా.

ఆహార్యజా=పార్వతియొక్క, కమ్ర=మనోజ్ఞమైన, స్వాంత=మనస్సే, నిశాంత=గృహముగాఁగలవాఁడా! శాంత...కృతాంత-శాంతభయ=నిర్భయముతో, రింఖత్=చరించుచున్నవారై, దేవమర్త్య=దేవమానవులయొక్క, అంత=నాశమును, కృత్=చేసెడు ధూమ్రాక్షాదిరాక్షసులకు, కృతాంత=అంతకుఁడైనవాఁడా! తాంత...దాంత - తాంత=వాడిన భృగురాట్=భార్గవునియొక్క, దోర్దర్ప=తేజమనెడు, మహత్=అధికుఁడైన, తామ్రాంశు=సూర్యునికి, క్షణదాంత=ప్రాతఃకాలమైనవాఁడా! దాంతజన...మణీ-దాంతజన=ఋషిజనులయొక్క, సంత్రాణమందు, ఏక=ముఖ్యమైన, చింతామణియైనవాఁడా!-

క. కంజభవాభవచేతో,రంజన! ఖరభంజనా! నిరంజనజనజీ
వంజీవకాజవంజవ,సంజీవకచరణ నఖర చంద్రమయూఖా!. 73

టీ. కంజ...రంజన - కంజభవ=బ్రహ్మయొక్కయు, అభవ=శివునియొక్కయు, చేతః=చిత్తమును, రంజన = రంజింపఁజేయువాఁడా! ఖరభంజన=ఖరాసురసంహారియైనవాఁడా! నిరంజన...మయూఖా-నిరంజనజన=నిష్కల్మషజనులనెడు, జీవంజీవక=చకోరములయొక్క, ఆజవంజవ=సంసారమునకు, సంజీవక=రక్షకమైన, చరణనఖరచంద్రమయూఖములు గలవాఁడా!

పంచచామరము. అయాశ్రయాంధరాధరాహృతాహితాహితాన్వితా
జయావ్యయా పరాపరా యసాధ్వసాహసాహసా
నయాలయా నిరాకరా సనాతనా జనావనా
దయామయా చిరాదరా సదాప్రదాచిదాస్పదా! 74

కృతికర్తృగద్యము.

ఇది శ్రీరామచంద్రచరణారవిందవందనపవననందనప్రసాదసమాసాదితసంస్కృతాంధ్రభాషాసామ్రాజ్యసర్వంకషచతుర్విధకవితానిర్వాహకసాహిత్యరసపోషణ రామరాజభూషణకవిప్రణీతంబైన హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానంబనుమహాప్రబంధంబునందు సర్వంబును బంచమాశ్వాసము.

వ్యాఖ్యాతృగద్యము

ఇది శ్రీహనమద్వరప్రసాదలబ్ధసారస్వతపాత్ర భారద్వాజగోత్రపవిత్ర చిత్రకవిపెద్దిరాజతనూజ పురాతనాధునాతనకఠినప్రబంధార్థబోధనసమర్థమానసాంభోజ బుధజనవిధేయానంతయనామధేయ విరచితంబైన "హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యాన ప్రకాశిక" యనువ్యాఖ్యయందు సర్వంబును బంచమాశ్వాసము. శ్రీ. శ్రీ. శ్రీ.

చెన్నపురి: వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్‌వారిచే
శ్రీ 'రామ' ప్రెస్సున ముద్రితము.—1930.